

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDŰ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

76. kötet 1—2. szám

Budapest, 1974

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Központi Hírlap Hírlapüzleteiben és a Posta Központi V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-
ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.
Telefon 185—612.

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

HETVENHATODIK KÖTET

BUDAPEST

1974

A NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK SZERKESZTŐ
BIZOTTSÁGA ÉS MUNKATÁRSAI A FOLYÓIRATNAK
EZT AZ ÉVFOLYAMÁT A KILENCVENEDIK ÉVÉT
BETÖLTŐ FOKOS-FUCHS DÁVIDNAK AJÁNLIJÁK

Gondolatok az onomatopoezis kutatásáról néhány finnugor nyelvben

0. A jelen közlemény célja: rövid áttekintést adni az onomatopoezis etimológiai kutatásáról néhány finnugor nyelvben, különös tekintettel az újabb eredményekre. A hangsúly az eredményesnek mutató módszerek számba vételén van.

A dolgozatban nemcsak a szűkebb értelemben vett etimológiai aspektusokról van szó. Úgy látszott ugyanis célravezetőnek, hogy röviden a finnugor nyelvekbeli, elsősorban a magyar, a finn és az észti onomatopoeitikus szavaknak azon sajátosságaival is foglalkozzam, amelyek a tárgyalandó módszerek alkalmazását egyáltalán lehetővé teszik. Az azonban nem volt szándékom, hogy az onomatopoeitikus szavak valamennyi jellemző jegyét behatóan elemezzem. Közleményemben csak a hangutánzó és hangfestő s részint a gyermek- és dajkanyelvi szavakkal foglalkozom. Szólok kissé részletesebben — mert fontos — terminológiai kérdésekről is.

1.0. A finnugrisztikában — az egyes finnugor nemzeti nyelvtudományokban — ugyanazzal a terminus technicus-szal nem mindig ugyanazt a fogalmat jelölik, s így előfordul, hogy ugyanazt mondjuk vagy írjuk s mégis másra gondolunk. Célszerűnek látszik éppen ezért a leggyakrabban használt szakkifejezések számba vétele és bemutatása.

1.1. A magyar nyelvészeti szakirodalomban azoknak a nyelvi elemeknek a jelölésére, amelyek — nem tekintve az alkotásukban esetleg részt vevő képzőket — teljesen új, a nyelvben már meglevő elemektől független produktumok, a következő szavakat használták és részben használják ma is: *belső keletkezésű, hangutánzó-hangfestő, hangutánzó-hangulatfestő, hangfestő-hangutánzó, onomatopoeitikus, hangutánzó, expresszív, kifejező, hangfestő, hangulatfestő, deskriptív, affektív, szóteremtéssel létrejött*, sőt: *onomatopoet* (EtSz. 1. gajd a.). — A *belső keletkezésű* terminus technicus azokat a nyelvi elemeket jelenti, amelyek egy nyelv külön életében keletkeztek részint a nyelv hagyományos elemeiből képzéssel, elvonással, összetétel stb. útján, részint pedig a fent jelzett módon. A *belső keletkezésű* szavakkal szemben állnak az alapnyelvi eredetű és a jövevényszavak. Az *onomatopoeitikus, deskriptív, expresszív, kifejező, hangutánzó, hangfestő, hangulatfestő, hangutánzó-hangfestő, hangutánzó-hangulatfestő, affektív, szóteremtéssel létrejött* kifejezések ugyanazt a fogalmat voltak/vannak hivatva jelölni: a nyelvben fölbukkanó s a hagyományos elemektől független, új nyelvi produktumokat. Közülük — az eddigi gyakorlat alapján, valamint egyéb megfontolásokból is — az *onomatopoeitikus* terminus technicust (vö. BAKOS: IdSz.) ajánlanám következetes használatra. A *belső keletkezésű* kifejezés — mint láttuk — tágabb körű fogalom. A *kifejező szó*, valamint idegen nyelvi

megfelelője, az *expresszív szó* megjelölés meg félrevezető, mert hiszen minden szó fejez ki valamit, nemcsak az ún. *kifejezők*. A *deskriptív* terminus technicus megintcsak több jelentésű, vele elsősorban meghatározott nyelvészeti módszert szoktunk jelölni (vö. BAKOS: IdSz.). Az *affektív* megjelölés — jelentése: 'érzelmi, érzelmileg színezett': BAKOS: IdSz. — stilsztikai, nem etimológiai műszó. A *szóteremtéssel létrejött* kifejezés túl körülményes. Használhatnánk a *hangutánzó-hangfestő* terminus technicust is — ahogy a finnek a *deskriptiivis-onomatopoeietinen-t*, az észtek meg az *onomatopoeetilis-deskriptiivne-t*, ez ellen azonban két körülmény szól. Egyrészt túl hosszú — miként finn és észttársai is —, másrészt meg nem jelöli az ebbe a fogalomba tartozó indulatszókat például. Ez utóbbi persze megegyezés kérdése, mégis: gyakorlati megfontolásokból célszerű a fogalmakat külön terminus technicus-szal jelölni. Éspedig egy fogalmat lehetőleg egy műszóval. A németben használatos s HERMANN PAULTól részletesen leírt „Urschöpfung” fogalom magyar megfelelőjül a fentiekből következőleg az *onomatopoezis* megjelölés (l. a címet) ajánlható. A nálunk leggyakrabban és legkövetkezetesebben használt terminus technicusok: a *hangutánzó*, *hangfestő* és *indulatszó* az *onomatopoetikus* fogalomnak az alkategóriái. A *hangutánzó szó* valamely természeti, állati vagy emberi hangot, tehát füllel hallható természeti jelenséget utánoz nyelvi hangsorral. A *hangfestő szó* ezzel szemben nem a hallás, hanem valamely más érzékszerv területére eső jelenséget (például mozgást, fényt, dolgokat, tulajdonságot) idéz fel hangsorával (l. GOMBOCZ: MNy. 9: 388 BÁRCZI: SzófSz. XIII, Bev.² 75, Szók.² 20, 28—30; BENKŐ: MNyTört. 309, 313; VÉRTES: Nyr. 89: 157; ÉrtSz.; stb.). Az *indulatszók* spontán, természetes hangkitörések nyelvi vetületei s örömet, fájdalmat, rémületet, csodálkozást, bosszankodást, óhajtást stb. fejeznek ki (l. BÁRCZI: Szók.² 18—20; BENKŐ: MNyTört. 307—8). Ide tartoznak — bizonyos fokig — az *állatterelő*, *-hívogató* és *-űző szavak*, valamint a *gyermek- és dajkanyelvi szavak* is (l. BÁRCZI: Bev.² 76, Szók.² 33—8). Ezek együtt alkotják a nyelv *onomatopoetikus részlegét* (l. legújabban BENKŐ: MNyTört. 307—16).

1.2. A finn nyelvészeti irodalom sem volt egészen következetes a vonatkozó szakkifejezések használatában. Úgy látszik azonban, a finn etimológiai szótárral kapcsolatos nagyarányú etimológiai munkálatok következményeképpen végleg megoldottnak tekinthető a terminológiai kérdés Suomiban. A korábbi, nem mindig egységesen használt kifejezések (*onomatopoeietinen*, *deskriptiivinen*, *kuvailusana*, *affektipitoiset sanat*) alapján két jelentős kézikönyv (E. ITKONEN: Kieli ja sen tutkimus. Helsinki, 1966. 79—80, 133, 204, 394; O. IKOLA (Szerk.): Suomen kielen käsikirja. Helsinki, 1968. 221), valamint a finn etimológiai szótár (SKES.) a következő terminus technicusokat szankcionálta: *deskriptiivis-onomatopoeietinen* 'onomatopoetikus', *onomatopoeietinen* 'hangutánzó', *deskriptiivinen* 'hangfestő'. Vö.: „Interjektioita lähellä ovat *onomatopoeietiset* eli ääntä jäljittelevät sanat (esim. *jyristä, kalista, koputtaa*) . . . Näihin taas liittyvät *deskriptiiviset* sanat, jotka äänneasullaan kuvaavat muiden aistien kuin kuulon avulla havaittavia ilmiöitä (esim. *pullea, nujjahtaa, köpittää, töröttää*) (E. ITKONEN: i. m. 79).

1.3. Az észtt szakirodalomban a finnhez hasonlóan jelölik a tárgyalt fogalmakat; vö. *onomatopoeetilis-deskriptiivne* 'onomatopoetikus', *onomatopoeetiline* 'hangutánzó', *deskriptiivne* 'hangfestő' (l. például RÄTSEP: ESA. 2: 75, 85; MÄGER: KK. 1959: 522—6). Vö. még: „-se-tuletab loo d u s h ä ä li väljendavaid (onomatopoeetilisi) ja kirjeldavaid (deskriptiivseid)

verbe" (J. VALGMA—N. REMMEL: Eesti keele grammatika. Tallinn, 1968. 309; magyarul: „a *-se* [képző] természeti hangokat kifejező (hangutánzó) és leíró (hangfestő) igéket képez"; vö. még MÁGER: Eesti linnunimetused. Tallinn, 1967. 25, 31, 35, 56, 62 stb.).

1.4. Idézzük röviden emlékezetünkbe a vonatkozó orosz, német és angol kifejezéseket is, mivel ezeken a nyelveken is számos finnugrisztikai kiadvány, tanulmány, cikk, stb. lát napvilágot.

Orosz nyelvű finnugor közleményekben a következő gyakoribb kifejezésekkel találkoztam: *изобразительный* 'onomatopoetikus' [tkp. kifejező] (l. például BUBRICH: Грамматика литературного коми языка. Leningrád, 1949. 162; KRIVOSCSEKOVA—GANTMAN: Вопросы финно-угорского языкознания. Moszkva—Leningrád, 1964. 112; ЛУТКИН—ГУЛЖАЕВ: ЭтСИКomiJаз. чиргыны а.), *звукотражательный-описательный* 'ua.' (KRIVOSCSEKOVA—GANTMAN: i. m. 102), *звукотражательный* 'hangutánzó' (l. például МАЈТЯИНСЗКАЈА: Вопросы финно-угорского языкознания. Moszkva—Leningrád, 1964. 125; ЛУТКИН—ГУЛЖАЕВ: i. m. жуллыны а.), *звукотражательный* 'ua.' (KRIVOSCSEKOVA—GANTMAN i. m. 113), *ономатопэтический* 'ua.' (МАЈТЯИНСЗКАЈА: i. m. 129; ЛУТКИН—ГУЛЖАЕВ: i. m. чошö а.), *ономатопея* 'hangutánzás' (R. NASH: Multilingual Lexicon of Linguistics and Philology. Florida, 1968. 161), *дескриптивный* hangfestő" (Языки народов СССР. III. Финно-угорские и самодийские языки. Moszkva, 1966. 51), *образно-изобразительный* [tkp. ábrázolva kifejező] 'ua.' (KRIVOSCSEKOVA—GANTMAN: i. m. 113), l. még *звукотражательный* 'ua.' (ДОМОКОС: МНУ. 66: 294).

1.5. Változatosak a német terminus technicusok is; vö. *onomatopoetisch* 'onomatopoetikus' (l. például H. PAUL: Prinzipien⁵ 179), *Schallnachahmung*, *Lautnachahmung* 'hangutánzás' (l. LESKIEN: Schallnachahmung und Schallverba; RUBINYI: Das Problem der Lautnachahmung; H. PAUL: i. m. 177), *Lautmalerei*, *Wortmalerei* 'hangfestés' (BÜHLER: Sprachtheorie 198), *Onomatopöie* 'ua.' (BÜHLER: i. m. 198; M. WELLER: Das Sprechlexikon. Düsseldorf, 1957. 129—30; Duden Rechtschreibung¹⁴ *Onomastikon* a.; G. HELLWIG: Fremdwörterbuch. Köln, 1970: *Onomasiologie* a.), *Onomatopoesie* 'hangfestés', *onomatopoetisch* 'hangfestő', *Onomatopoietikon* 'hangfestő szó' (Brockhaus Enzyklopädie.¹⁷ Wiesbaden, 1971. XIII, 741), *Onomatopöie* 'hangfestés' (W. LANG: Probleme der allgemeinen Sprachtheorie. Stuttgart, 1969. 36—7). A legújabb irodalomban — úgy tűnik — leggyakrabban az *onomatopoetisch*, *deskriptiv* és a *lautsymbolisch* műszavakat használják 'onomatopoetikus', 'hangutánzó' és 'hangfestő' jelentésben egyaránt. Föl-fölbukkan az *affektiv*, *affektivisch* (G. SAUER: Die Nominalbildung im Ostjakischen 127), valamint az *expressiv* (G. GANSCHOW: Die Verbalbildung im Ostjakischen 95; l. még *Expressiva* SCHLACHTER: Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Phil.-historische Klasse. 1966. 4: 154) és az *affektiv-deskriptiv* (GANSCHOW: CIFU. 188, 192): 'onomatopoetikus; hangutánzó; hangfestő' (?) terminus technicus is. Úgy látszik azonban, hogy valamelyes különbség mégiscsak kialakulóban van: az *onomatopoetisch* elsősorban 'hangutánzó', a *deskriptiv* 'hangfestő' jelentésű. Mindenestre kívánatos lenne, hogy a német nyelvi terminológiai kérdés mielőbb megoldódjék.

1.6. Az angolban egyszerűbb a helyzet. BLOOMFIELD ugyan még *intense forms*, *symbolic forms*, *imitative* és *onomatopoetic forms* kifejezéseket is hasz-

nált (Language³ 156), az újabb terminológiai szótárak azonban már egységesen járnak el: *onomatopoeia* 'hangutánzás' (NASH: i. m. 161), *onomatopoeic* vagy *onomatopoeic word* 'a word which imitates, reproduces or represents a natural sound' (M. A. PEI: A Dictionary of Linguistics. New York, 1954. 154). Vö. még: *sound-imitating word* 'hangutánzó szó' (The Hungarian Language. Szerk. BENKŐ L. és IMRE S. 195), *mood-painting word* 'hangfestő szó' (i. m. 198), *autonomous words* 'belső szóteremtéssel létrejött szavak' (i. m. 193).

2.0. Az onomatopoeitikus szavak tudományos kutatását az teszi lehetővé, hogy ezen szavak körében is föllelhetők bizonyos szabályszerűségek. Erre a tényre újabban P. RAVILA mutatott rá nyomatékosan: „Affektípitoiset sanat paljastavat eräitä omalaatuisia säännönmukaisuuksia, minkä takia niiden tieteellinen käsittely on täysin mahdollista” (Vir. 1952: 274; angolul: FUF. 31: 133—48: Intense-Forms and Sound System; vö. még BUDENZ: NyK. 2: 338—61; GOMBOCZ: MNy. 9: 385—91; BENKŐ: MNy. 50: 254—60; SIMON GYÖRGYI: MNy. 56: 440—4; A. RYTKÖNEN: Vir. 1935: 99; V. RUOPPILA: Vir. 1935: 128; M. PALM: Vir. 1966: 382, stb.). A következőkben ezeket kívánom összefoglalóan, némi finnugor példaanyaggal szemléltetve bemutatni. Az onomatopoeitikus szavak etimológiai kutatása e jelenségek figyelembevétele nélkül nem végezhető.

Az onomatopoeitikus szavak fő jellemzője az, hogy — a szókincs többi tagjával szemben — expresszívek. Expresszivitásuk sajátos, a „normális” szavaktól többé-kevésbé eltérő hangtani és alaktani szerkezetükben, illetőleg jelenlétükben rejlik.

2.1. Morfológia

2.1.1. Képzők

A magyarban — a köz- és irodalmi nyelvben és a nyelvjárásokban egyaránt — az igeképzők közül a gyakorító *-g* és a *-kol*, a mozzanatos *-n* és a műveltető *-t* szinte kizárólag csak onomatopoeitikus igékben fordul elő, illetőleg ma már csak onomatopoeitikus igék képzésében produktív; vö. például *dörög*, *kopog*, *morog*, *fröcsköl*, *horkol*, *csillan*, *durran*, *csattant*, *zökkent*, stb. (l. MMNyR. 1: 347, 349, 352, 356; TOMPA: Ungarische Grammatik 100—1; BENKŐ: MNyTört. 310; A mai magyar nyelv (Szerk. RÁcz E.) 122—4, stb.).

A névszóképzők között egyetlenegy van a köznyelvben, amely csak onomatopoeitikus szavakban fordul elő: *-aj/-ej*; vö. például *dőrej*, *kacaj*, *moraj*, stb. (l. MMNyR. 1: 374; TOMPA: i. m. 120; KELEMEN: Monds. 242—4). — A finn köz- és irodalmi nyelvben az *-ise-* gyakorító képző tipikus onomatopoeitikus igéket alkotó képző; vö. például *havise-* 'zúg, süvölt', *helise-* 'cseng', *humise-* 'zúg, zizeg', *kalise-* 'csörög, zörög' stb. A *-na/-nä* az onomatopoeitikus főnevek jellemző képzője: *helinä* 'csengés, pengés', *humina* 'zúgás, suhogás', *hällinä* 'zaj, lárma', *jyllinä* 'dübörgés', *surina* 'zümmögés, dongás', stb. (l. HAKULINEN: SKRK.³ 260—2; E. ITKONEN: Kieli ja sen tutkimus 347). — Az *és z t b e n* elsősorban az *-i* gyakorító képző jellemzi az onomatopoeitikus igéket, ezen kívül az ugyancsak gyakorító *-ise* (miként a finnben és az izsórbán is), valamint a mozzanatos *-a*; vö. *kopsima* 'kopog', *ohkima* '〈állandóan〉 sóhajtozik', *urisema* 'morog <a kutya>' stb. (l. H. RÄTSEP: ESA. 1956: 74—91; VALGMA—REMMEL: Eesti keele grammatika 309; P. PALMEOS: levélbeli közlés). Onomatopoeitikus főneveket *-n* képzővel képeznek; vö. például *kabin* (∼ finn *kapina*), *kärin* (∼ finn *kärinä*), *särin* (∼ finn *särinä*) stb. (l. MÄGER: KK. 1959: 526). — Az *i z s ó r* nyelvjárásokban az *-ise* és az *-aja* gyakorító képzők szolgálnak onomatopoeitikus igék képzésére; vö. *vuhise-*, *vuhaja* 'sausen',

krapise-, *krapaja* 'knappern'; a *-neh* és *-na* képzőkkel pedig főneveket képeznek; vö. *vuhhiineh* 'Sausen, Brausen', *krappiineh* 'Geprassel', *helliineh* 'Klingeln', *läkkinä* 'Sprechen' (V. PORKKA: Ueber den ingrischen Dialekt. Helsingors, 1885. 118—9, 127). — A *veps* szében a *-gandę* képző az onomatopetikus igék tipikus képzője (l. ZAJCEVA: Вопросы финно-угорского языкознания. Moszkva—Leningrád, 1964. 102); — A *liv* nyelvre l.: „In grosser Zahl werden sowohl kausative, frequentative und reziproke Bildungen als auch onomatopetische Wörter abgeleitet” (E. VÄÄRI: STIFU. Thesen 1:86). — A *zürjén* ben és a *votják* ban a *-g* (*-gi*) gyakorító képző csak onomatopetikus igékben fordul elő; vö. például *zürjén bol'gini* 'schwätzen, plappern', *tingini* 'klingeln <Ohr>', *ergini* 'brummen, murren <Hund, Wolf, Bär>', *votják dongi-* 'stossen, drängen' *měžgani* 'mit der Faust schlagen' (l. A. KÖVESI: PermKépz. 115—7; l. még 170—4, 398, továbbá VUBRICH: i. m. 162; ЛУТКИН: Szovg. 226, 249; GANTMAN: in: Коми-пермяцкий язык Кудымкар, 1962. 277). Az *-il* deverbális névszóképző a *zürjén* ben főképpen onomatopetikus szavakban fordul elő (l. A. KÖVESI: i. m. 190). — Az *erz* am *ordvin* ban az onomatopetikus igéket a *j* és *n* gyakorító képző, valamint a mozzanatos *d* jellemzi; vö. például *uvnoms* 'üvölni' (*uv* = az üvöltés hangja; vö. magyar N. *uvít*, *wikol* 'vonít': MTsz; Nyg. 89: 160), *glonkadems* 'bugyborékolva inni' (*glonk* = a bugyborékolás hangja), stb. (l. ERDŐDI: Erza-mordvin szövegek. ELTE BTK. Finnugor jegyzetek 14. Bp., 1968. Kézirat. 295). Onomatopetikus névszókat az *erza-mordvin* ban *-ks*, a *moksa-mordvin* ban *-f* képzővel képeznek (l. ИМАЖКИНА: Вопросы мордовского языкознания. Труды, Выпуск XXXVI. Саранск, 1969. 102); — A *cseremisz* ben a *-tat* gyakorító képző csak onomatopetikus tövekhez járul (példákat l. GALKIN: IsztGrMarJaz. Morf. II. Joskar-Ola, 1966. 84—6; BERECZKI: Cseremisz (mari) nyelvtan. Kézirat. 62). — Az *osztják* ban majd mindegyik igeképző előfordul onomatopetikus igékben is, van azonban több olyan, amely általában csak onomatopetikus igék képzésére szolgál: „Eine größere Zahl der mit *k bzw. *γ gebildeten Suffixe tritt typisch in expressiven Verben auf” (GANSCHOW: Die Verbalbildung im Ostjakischen 97). Közülük csupán három használatos valamennyi osztják nyelvjárásban (példákat l. GANSCHOW: i. m. 95—9; CIFU. 188—92). Hasonló a helyzet az osztják névszóképzők körében is (l. SAUER: Die Nominalbildung im Ostjakischen 127—70). — A *lapp* ban is van egy igeképző, amely csak onomatopetikus igéken található: az *-rd-* gyakorító képző; l. SCHLACHTER: „Nielsens Darstellung hat ja gezeigt, daß ausschließlich an Deskriptivstämme nur eine für diesen Zweck reservierte, sonst nicht produktive Suffixgruppe *-rd-* zu Gebote steht” (Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen 97; l. még I. RUONG: Lappische Verbalableitung 238—40).

2.1.2 Képzőkorreláció

A magyarban a *-g* képzős onomatopetikus gyakorító igék *-n* képzős mozzanatos igékkel alkotnak majdnem 100%-os korrelációt (l. „A hangfestő-hangutánzó többől alakult *-an* ~ *-en* képzős igék — egy-két kivételt (például *hork-an*, *pukk-an*) nem tekintve — *-g* képzős gyakorító igével állnak szemben”: MMNyR. I, 352). Ebbe a korrelatív sorba tartoznak az *-aj/-ej* képzős névszók is, amelyek rendszerint *-g* gyakorító képzős igék tövéhez járulnak (i. m. 374). Azaz: ugyanabból a nem élő, passzív onomatopetikus többől (kötött tőmorfémából) gyakorító és mozzanatos igék, valamint — részint — főnevek képezhető speciális, onomatopetikus szavak alkotására szolgáló

képzők segítségével. Vö. a következő példákat: *biceg* : *biccen*, *csattog* : *csattan*, *dörög* : *dörej*, *morog* : *moraj* stb. — A *fin n ben* az említett korreláció kiteljesedettebb, mint a magyarban. Ugyanabból az önállóan nem élő onomatopoeitikus tóból az *-ise-* képzővel gyakorító, az *-ahta-/-ähtä-* képzővel mozzanatos igéket, a *-na/-nä* képzővel pedig főneveket lehet óriási számban képezni; vö. *helise-* : *helähtä-* : *helinä* 'cseng, peng, csengés', *humise-* : *humahtha-* : *humina* 'zúg, zizeg, zúgás', *jylise-* : *jylähtä-* : *jylinä* 'dübörög, dübörgés', *surise-* : *surahta-* : *surinä* 'dong, zümmög, zümmögés', stb. (I. HAKULINEN: SKRK.³ 261; E. ITKONEN: Kieli ja sen tutkimus 347, СФУ. 6: 183). S ahogy a magyarban az *-n* mozzanatos képzős onomatopoeitikus igékből *-t* műveltető képzővel szabályszerűen képezhetők (ál)műveltető származékok (például *csattan* : *csattant*), a finnben az *-ise-* képzős gyakorító igékből a *-ta-/-tä-*, *-utta-/-yttä-* képzővel alkotnak műveltető származékokat (például *helise-* : *helistä-*, *jyrise-* : *jyristä-*, *kilise-* : *kilistä-* stb.; I. HAKULINEN: SKRK.³ 261). Az *-ise-* képzős gyakorító és az *-ahta-/-ähtä-* képzős mozzanatos igékből az *-ele-* képzővel gyakorító igék, az *-ahta-/-ähtä-* képzős mozzanatos igékből az *utta-/-yttä-* képzővel műveltetők képezhetők, mely utóbbiak újra tovább képezhetők az *-ele-* gyakorító képzővel; vö. például *helise-* : *helähtä-* : *helistele-* : *helähdyttä-* : *helähdyttele-* stb. (HAKULINEN: uo.). — Az *és z t* onomatopoeitikus igékre is jellemző a gyakorító — mozzanatos korreláció. Mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásokban nagy számú *-i* képzős gyakorító és *-a* képzős mozzanatos onomatopoeitikus ige áll egymással szemben; vö. például *kopsima* : *kopsama* 'kopog, koppan', *rapsima* : *rapsama* 'leszakít, letép, leszab', *sähvima* : *sähvama* 'villámlik', *lahmima* : *lahmama* 'üt', *kraapima* : *kraapama* 'vakar', stb. (I. V. HALLAP: ESA. 1956: 96; H. RÄTSEP: ESA. 1956: 76). S miként a finnben és a magyarban, akként az észtbén is ugyanabból az onomatopoeitikus tóból képezik az *-n* képzős névszókat is, mint például *kihän* 'Zischen, Gezisch, Gewimmel' (< *kihise-* : *kihise-* 'zischen, wimmeln'), *kärin* 'csörgés, zörgés' (< *kärisema* 'csörög, zörög'), *sosin* 'suttogás' (< *sosistama* 'suttog'), *särin* 'sisteregés' (< *särisema* 'sistereg') (I. MÄGER: KK. 1959: 526; P. KOKLA: szóbeli közlés). — Az *iz s ó r* nyelvjárásokban az *-ise* és az *-aja* képzős onomatopoeitikus gyakorító igék egy része van színönim korrelációban egymással (példákat l. a 3. l. fejezetben). Ez utóbbi képző megvan a keleti finn nyelvjárásokban és a Kalevala nyelvében is (HAKULINEN: SKRK.³ 261). — A *m o r d v i n b a n* ugyanabból a tóból alkotott *j* képzős gyakorító és *d* képzős mozzanatos igék alkotnak korrelációt, mégpedig nagy számban („suur rühm”: V. HALLAP: ESA. 1956: 92).

2.2. Hangtan

2.2.1. A *hangrendi párhuzam* fontos jellemzője az onomatopoeitikus szavaknak a finnugor nyelvekben. A magyarban ez a jelenség „Igen gyakori a . . . hangutánzó és hangfestő szavak körében” (MNYTört. 346; l. még HORGER: MNY. 23: 127—38); vö. például *dong* : *döng*, *lobog* : *lebeg*, *makog* : *megeg*, *sustorog* : *sistereg*, stb. — A *fin n ben* jóval gyakoribb ez a jelenség, éspedig nemcsak igékben, de főnevekben, melléknevekben és határozószóiban is, l.: „Suomen kielen erittäin runsaslukuisissa onomatopoeittisissa sanoissa on etu- ja takavokalinen samoin kuin korkeiden ja matalien vokaalien vaihtelulla tässä mielessä [ti.: vokaalit ilmaisevat erilaisia merkitysvivahduksia] selvä funktio” (E. ITKONEN: Kieli ja sen tutkimus 347); l. még P. SAUKKONEN: „Suomen kielessä on sanoja, joilla on sekä taka- että etuvaakalinen asu. Tällaista vaihtelua esiintyy nimenomaan deskriptiivisanoissa” (Vir. 1962: 342); vö. például *hurista* 'zúg' : *hyristä* 'zümmög, surrog', *lorpottaa* :

lörpöttää 'locsog, csacsog, fecseg', *rasahtaa* 'zörren, pattan': *räsähtää* 'reccsen, pattan', *ruppu*: *ryppy* 'ránc, redő' *sokertaa*: *sökertää* 'piszmozg', *sopottaa*: *söpöttää* 'érthetetlenül, nem világosan beszél', stb. (I. E. ITKONEN: i. m. 347; P. SAUKKONEN: Vir. 1962: 342—3). — Az ész t b e n kevesebb számú hangrendi párhuzamot felmutató szópár van, mint a finnben (P. KOKLA megállapítása: szóbeli közlés); vö. *kahisema* 'zizeg a levél': *kähisema* 'rekedt hangon suttog; elmegy a hangja valakinek', *nurisema* 'morog': *nirisema* 'csobog <víz>', *ragin*: *rägin* 'robaj', *virisema* 'búg, dorombol': *virisema* 'nyafog, morog' (I. MÄGER: i. m. 525; P. KOKLA: szóbeli közlés; Eesti murrete sõnaraamatu prospekt. Tallinn, 1968. 18).

2.2.2. Jellemző az onomatopoeitikus szavakra az ikerítés¹ is. PAIS DEZSŐ szavaival: „az ikerítésben jelentős szerepet játszik a hangutánzás, illetőleg fordítva: a hangutánzásban fontos szerepe van az ikerítésnek” MNy. 50: 275). Vö. például *magyar ákombákom*, *csireg-csörög*, *csiricsaré*, *csiribiri*, *csitteg-csattog*, *dírmeg-dörmög*, *locs-pocs*, *riheg-röhög*, *tutyi-mutyi*, *zenebona*, stb. (I. PAIS: i. h.; MMNyR. I, 431; MNyTört. 339); — finn *killin-kallin* 'mit glotzenden Augen', *sili-vili* 'schmeichelnd' (?) (SIMONYI: Die ungarische Sprache 266); — ész t k i h i n - k a h i n 'nyüzsgés, suttogás, zizegés', *kilin-kolin* 'das Geklingel, das Geklirre', *vigin-vagin* 'nyüzsgés' (P. KOKLA: szóbeli közlés); z ü r j é n *kur-вар*, *чиж-важ*, *бут-бат*, *жилъ-жоль*, *турс-торс*, *киш-паш*, *чиль-чоль*,² stb. (GANTMAN: in: Коми-пермяцкий язык. Кудымкар, 1962. (Szerk. LUTKIN) 320—4); — v o t j á k л у к - л а к (M. D. ИМАЖИНА: in: Вопросы мордовского языкознания. Труды, выпуск XXXVI. Саранск, 1969. 96); — m o r d v i n erza-md. *чикор-лагор*, *увол-авол*, *лабор-лубор*, *мокса-md. кулдор-галдор*, *тупорхт-тапорхт* (i. m. 94, 96, 102—3); — c s e r e m i s z *кызыр-мазыр*, *пычы-пучы*, *лыве-львө*, *лыды-лодо*, *сынтыр-сонтыр*, *шыгыр-шогыр*, *мыгыл-мугыл*, stb. (GALKIN: IsztGrMarJaz. Morf. II. Joskar-Ola, 1966. 84—6, l. még 71; valamint ИМАЖИНА: i. h. 96); — o s z t j á k *čáj-päj* 'sehr' (STEINITZ: DialEtWbOstj. 243).

2.2.3. Emlékeztessünk arra a finnből és észtből jól ismert jelenségre is, hogy az onomatopoeitikus szavakból — az alkotásukban részt vevő magánhangzó(k) és mássalhangzó(k) fölcserélésével — majdhogynem szabályszerűen alkothatók alakváltozatok, illetőleg új szavak. (A magánhangzók nagy variálhatósága onomatopoeitikus szavakban jellemzi a legkülönbébb nyelveket. V. VÄRV például a kazah, üzbec, türkmén, koreai, burját és a jakut nyelvvel utal: ESA. 1965: 49, irodalmi utalásokkal.) Vö. például a finnben a következő sort (*k* + vocalis + *h* + *-ise*-képző) amelyben csak a többeli magánhangzó változik: (*paperi*) *kahisee* [a papír] zörög', (*käärme*) *kihisee* '[a kígyó] sziszeg', (*koski*) *kohisee* '[a vízesés] zuhog', (*puhu*) *kähisee* '[a beszéd, beszélgetés] susog', (*sairas*) *köhisee* '[a beteg] köhicskél', (*ihmisiä*) aivan *kuhisee* [kokokussosa] '[az emberek mindig] zsi bonganak [a gyűlésen]' (P. VIRTARANTA: nyári egyetemi előadás. Joensuu, 1968; vö. már FÁBIÁN: Finn nyelvtan. Pest, 1859. 51), vagy például (*k* + *o* + consonans + *i* + *-na* képző): *kohina* 'zúgás, zuhogás', *kolina* 'zörgés', *kopina* 'dobogás, kopogás', *korina* 'hörögés' (P. VIRTARANTA: uo.; E. ITKONEN: Kieli ja sen tutkimus 204, 347; O. IKOLA: in: Suomen

¹ A németre és az angolra vö. PAUL: Prinzipien^o 181.

² E szavak jelentését nagyon nehéz, ha nem lehetetlen pontosan lefordítani, ahogy arra GANTMAN (i. m. 326) és BEREZCKI (Cseremisiz [mari] nyelvtan 57) is utal. Az orosz nyelvű körülírást jelentéseket nem fordítottam le s terjengősségük miatt — és mert ez jelen esetben megengedhető — nem is közlöm őket, miként alább is néhány esetben.

kielen käsikirja (szerk. O. IKOLA) 221: „Suomen kielelle on ominaista sellais-
ten sarjojen olemassaolo, joiden jäsenten välisiä pieniä äänne-eroja vastaavat
merkityksen pienet vivahtuserot”). Az észtbén magánhangzó-váltakozásra vö.
például *kihin, kahin, kohin; libisema, lobisema, labisema; nurisema, norisema,*
nirisema, narisema; mássalhangzó-váltakozásra: *kabisema, kagisema, kahisema,*
karisema, kidisema, kihisema, kilisema, kirisema, kisisema, kobisema, kogisema,
*kohisema, korisema, kosisema, stb.*³ (MÄGER: KK. 1959: 525).

2.2.4. A magyar onomatopoeitikus szavak körében az e szavakra jellemző
sok alakváltozat között ezzel szemben elsősorban a bizonyos kötött hatókörű,
mássalhangzó váltakozáson alapuló hangalakpárok tekinthetők legjellemzőbb-
nek. Ilyenek például a következők: a szópárok egyik tagját bizonyos mással-
hangzók (*b, m, n, r*) megléte, a másikat ezeknek a mássalhangzóknak a hiánya
jellemzi, például *csámolyog: csámolyog, giberedik: gimberedik, celleg: celleng,*
canda: candra stb.; jellemző a szóeleji *c ~ cs, b ~ c, cs, p ~ s, sz, k ~ cs*
váltakozás is, például *cammog: csammog, ballag: csüllög, pelel: szelel, kába:*
csába, stb.; jellemző továbbá a szóbelseji *-mp- ~ -nk-, -mb- ~ -ng-, -mb- ~*
-nd-, -mb- ~ -ngy-, -ncs- váltakozás, például *campózik: cankózik, csellembokoz:*
cellengezik, ámolyog: áncsolog, stb. (I. SIMON GYÖRGY: MNy. 56: 441–2;
KÁROLY SÁNDOR: MNy. 62: 151–8), miként a magánhangzó + zárhang (affri-
káta) ~ magánhangzó + *n, m* + zárhang (affrikáta) váltakozás is, például
peder: penderít, gebed: gémberedik, fitos: finta, stb. (BENKŐ: MNyTört. 314;
I. még B. LŐRINCZY: NytudÉrt. 67. sz. 116–33). A mordvinra vö. IMAJKINA:
i. h. 97.

3.0. „Nur das Gesetzmässige und innerlich Zusammenhängende lässt
sich wissenschaftlich erforschen” — CURTIUSnak ezzel a strukturális fogantatású,
axiómaszerű mondatával (Grundzüge der griechischen Etymologie⁵ 80)
kezdjük az onomatopoeitikus szavak etimológiai kutatása kérdéseinek a köz-
vetlen tárgyalását. Mint főntebb szó volt róla, az onomatopoeitikus szavakat
nemcsak az jellemzi, hogy a szókincs többi részlegével szemben rendhagyóak
(I. LAGERCRANTZ, LpWsch. 1192–5; E. ITKONEN: Kieli ja sen tutkimus 204;
HAKULINEN: SKRK.³ 260; KRIVOSCSEKOVA—GANTMAN: i. m. 120; SIMON
GYÖRGYI: MNy. 56: 441; stb.), hanem az is, hogy ez a kívülről különös szó-
csoport saját rendszerén belül többrendbéli szabályosságot is fölmutat. Ebből
az következik, hogy e szavak tudományos vizsgálata lehetséges. Arra bizo-
nyára fölösleges lenne szót vesztegetni, hogy tudományos vizsgálatuk nemcsak
lehetséges, de szükséges is. RAVILA e szórészleg etimológiai elhanyagoltsága

³ Vö. még V. VÄRV (később V. PÖLMA) dolgozatait: Onomatopoeetilised sõnad
soome, eesti ja liivi keeles. Tartu, 1959. Kézirat; Onomatopoeetilistest verbidest karjala
keeles. Tartu, 1960. Kézirat; Onomatopoeetilistest verbidest soome, karjala, eesti ja
liivi keeles. Tartu, 1960. Kézirat; Onomatopoeetilistest verbidest läänemeresoome keeltes.
Tartu, 1961. Kézirat; Ühest onomatopoeetilistest verbiperest eesti kirjakeeles. In: ESA.
1965: 49–57; Sõnasisesed konsonandid eesti onomatopoeetilistes verbides. In: ESA. 1966:
35–41; Onomatopoeetilised sõnad eesti kirjakeeles. Kéziratos kandidátusi értekezés,
1967. Orosz nyelvű autoreferátuma: Звуконизобразительные глаголы в эстонском
литературном языке (vö. Soome-ugri keelte kateedri ja eesti keel kateedri tööd 1947–
1969. Bibliograafia. Koostanud P. Alvre, V. Kingisepp, A. Veski. Tartu, 1970. 32, 50 51).
Sajnos, többszörös próbálkozásom ellenére sem sikerült egyik kéziratot munkához sem
hozzájutnom. I. még úő.: Onomatopoeetiliste verbide häälikulisest struktuurist. In:
ENSV Teaduste Akadeemia Toimetused. XV. Ühiskonnateaduste seeria. 1966. Nr. 4.
479–83.

miatt erre is figyelmeztetett: „onomatopoeettisetkin sanat on pakko ottaa huomioon” (Vir. 1952: 264).

Vizsgálódásunkat az előző fejezetekben összeállított finnugor nyelvekbeli szinkron nyelvi tényekre, az etimológiai szótárak, mindenekelőtt az EtSz., a TESz., a MSzFgrE. és a SKES. anyagára, valamint a szakirodalom vonatkozó eredményeire alapozzuk.

4.0. A külön nyelvi onomatopoetikus szavak

4.1. Hangtan

4.1.1. Jövevényfonémák — A jövevénytiszavakkal a nyelvbe kerülő új fonémák — idegen voltak, szokatlan jellegük miatt — expresszívek. Természetes — s szinte törvényszerűnek mondható —, hogy e fonémák a meghonosító jövevénytiszavakból kilépve onomatopoetikus szavakban válnak „divatossá”, elterjedtté (l. RAVILA: Vir. 1952: 267 kk.), s többnyire meg is maradnak e szavak jellegzetes alkotóelemeként. A magyarban például a *c* és a *zs* jövevényfonéma s mindkettő onomatopoetikus szavaink jellemző hangja (l. BÁRCZI: Htört.² 111—2, MNyTört. 113). Több-kevesebb megszorítással ugyanez mondható a következő idegen nyelvi fonémákról is: észti *f*, amely indulatszavakban gyakori (P. ARISTE: Eesti keele foneetika.³ Tartu, 1968. 86, 171; P. KOKLA: szóbeli közlés); német *tsch*, lapp zöngétlen *l* és *r*, mordvin szókezdő zöngés zárhangok és szibilánsok, valamint a karjalai, vepsze, vót, lív és észti szóeleji zöngés zárhangok (RAVILA: i. h. 267, 269, 270, 272); litván *c* és *z* (V. VÄRV: Eesti NSV Teaduste Akademia Toimetised. XV köide. Ühiskonnateaduste Seeria. 1966 (4: 480), stb. E tény hasznos fogódzó az etimológus számára.

4.1.2. Szokatlan hangkapcsolatok — Az onomatopoetikus szavak legfeltűnőbb sajátossága rendhagyó hangtani struktúrájuk. Ha e szavak fonémáit a szókincs többi elemének a fonémáival vetjük egybe, arra az eredményre jutunk, hogy 1. az onomatopoetikus szavakban kevesebb fonéma fordul elő, 2. ezek azonban — relatíve — lényegesen nagyobb megterheltségűek és 3. szokatlan hangkapcsolatokat alkotnak. Az onomatopoetikus szavakra jellemző „phonetische Unordnung” (V. VÄRV: i. h. 484), amely expresszivitásuk hordozója, legnyilvánvalóbban szokatlan, a „normális” szavaktól idegen hangkapcsolatokban jelentkezik. A finnugor nyelveket vizsgálva első helyen a mássalhangzó-torlódásos szókezdetet kell említenünk. A magyarban például „unter einheimischen Wörtern nur die expressiven im Anlaut eine Konsonantengruppe haben” (VÉRTES: ALH. 4: 195; l. még BÁRCZI: Szók.² 21, ALH. 17 : 12). Jellemző ez az észtre („Eesti onomatopoeetilistes sõnades on põhiliseks struktuuriliseks hälbeks konsonantühend sõna algul”: V. VÄRV: i. h. 480), a finnre (RAVILA: i. h. 271; VIRTARANTA: Länsiyläsataktuntalaisten murteiden äännehistoria. SKST. 230. Helsinki, 1946. 1: 20), a permi nyelvekre (V. VÄRV: i. h. 481; RÉDEI: szóbeli közlés), a vepsze, karjalai, vót és a lív nyelvre is (V. VÄRV: uo.). ARISTE azon a véleményen van, hogy szóeleji mássalhangzó-torlódás onomatopoetikus szavakban volt már a közfinn korban is (V. VÄRV hivatkozik ARISTE egyetemi előadására: i. h. 481). VÄRV tovább megy: a permi nyelvek és a magyar tanúvallomása alapján e jelenséget még régebbinek gondolja (uo.). A „közönséges” fonémáktól eltérő hangok megléte is jellemzi az indulatszavak és hangutánzó szók egy részét. Gondoljunk a *ʃ*-féle hangokra, például a magyarban, a finnben (J. H. WENNOLA: Pohjois-Pohjanmaan rantamurteesta. Helsinki, 1891. 14) és az észtben (ARISTE: Eesti keele foneetika³ 85; V. VÄRV: i. h. 480). Mássalhangzó-torlódások gyakoriak onomato-

poetikus szavak körében szóbeljei helyzetben is (vö. KETTUNEN: *Eestin kielen äännehistoria* 44; RYTKÖNEN: *Eräiden itämerensuomen tm-sanujen historiaa*. In: *Kielentutkimuksen työmaalta III*. Jyväskylä, 1940; V. VÄRV: i. h. 481—2). Az említett jelenségek, bár rendhagyó voltak miatt az onomatopoetikus szavakat a „szabályos” etimológia ellenségévé teszik, fontos és nélkülözhetetlen fogódzót jelentenek e szavak eredetvizsgálatában.

4.1.3. Néhány finnugor nyelvben az expresszivitás egyik tipikus hordozója a jésülés. Így például az osztják nyelvjárások nagy részében valamint — legalábbis részint — akarjaleiben (RAVILA: i. h. 270), az észttben (KETTUNEN: *Eestin kielen äännehistoria* 123—4) és bizonyos finn nyelvjárásokban (A. TURUNEN: *Itäisten savolaismurteiden äännehistoria*. SKST. 253. Helsinki, 1959. 10) is. GANSCHOW „affektive Palatalisierung”-ról ír (CPIFU 1: 192) az osztjákról szólván (l. még uő.: *Die Verbalbildung im Ostjakischen* 95—9). Vö. még SAUER: „Zum Bestand der affektiven Suffixe gehören in erster Linie palatalisierte . . . Konsonanten, die auch typisch für den Lautbestand affektiver Grundwörter des Ostj. sind” (*Die Nominalbildung im Ostjakischen* 67; vö. HONTI: *NyK.* 72: 241).

4.1.4. A hangrendi párhuzam főként az igék, az ikerítés pedig a névszók körében gyakori. A hangrendi párhuzamot fölmutató onomatopoetikus szópárok (*csattan : csetten, dong : döng*) „általában nem hangrendi átcsapással, hanem egymással párhuzamosan keletkeztek” (MNYTört. 346; a finre l. SAUKONEN: *Vir.* 1962: 342). Ami az ikerszökat illeti: „az is előfordul, hogy az ikerszó egyik tagjának nincs önálló értelme és léte. Az ilyen ikerszók általában hangfestő vagy hangutánzó jellegűek, mint például a *cók-mók, csip-csup, csíhi-puhi*” (MMNYR. 1: 432).

4.1.5. Fontos szerepet játszik az onomatopoetikus szavak körében a hangrendi átcsapás, szóhasadás, ikerítés és az e szavakra jellemző töváltozatok is, ezért az egy-egy onomatopoetikus eredetű tövből kisarjadt szócsalád olykor igen nagyra nőhet (l. BÁRCZI: *ALH.* 17: 15). Ez a körülmény magyarázza, hogy e szavakat nem egyenként, hanem összefüggő csoportonként ajánlatos vizsgálni (BENKŐ: *MNy.* 50: 260). A szószervezetekktől, szócsaládonként való eredetvizsgálat nagy előnye, hogy kitűnően alkalmas egyrészt új etimológiai összefüggések földerítésére, másrészt ezen összefüggések alapján társtalannak tűnő, egyedi szóelemek eredetének a megfejtésére. Ez az etimológiai elv könnyen túlkapasokhoz vezethet azonban, ezért a mégoly hasonlóknak tűnő onomatopoetikus szavak vizsgálatakor sem szabad nyomós ok nélkül etimológiai összefüggést föltennünk (l. BENKŐ: i. h.; NYÍRI: *MNy.* 64: 143). Annál is inkább szükséges a kritikus óvatosság, mivel az onomatopoetikus szavak körében a szokottnál jóval gyakoribb az alaki és jelentésbeli keveredés, sőt az is előfordul, hogy onomatopoetikus szavak nem-onomatopoetikus szavakkal keverednek (l. BENKŐ: *MNy.* 50: 259—60; BALÁZS: *MNy.* 63: 152; stb.). Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy véletlen egyezések és hasonlóságok is előfordulhatnak.

4.1.6. Az alakváltozatok száma és jellege régóta érv már egy-egy szó onomatopoetikus eredete mellett. Az alakváltozatok gazdagsága gyakran jellemző azonban nem onomatopoetikus szavakra is (l. *bélyeg, csalán, fuszuly, fülemüle*: TESz.), másfelől viszont onomatopoetikus szavak is lehetnek alakváltozat nélküliek (*károg*: BÁRCZI: *Szók.*² 24). Míg azonban az előbbiek szabályos rendbe állíthatók, az onomatopoetikus szavak alakváltozatai nem függnek szabályos megfelelésekktől össze (BÁRCZI: *uo.*). Figyelembe veendő

azonban, hogy ha csak egy nyelvváltozat (például a köznyelv vagy valamely nyelvjárás) onomatopoetikus szavait vizsgáljuk, az összmagyar szempontú zűrzavar leegyszerűsödik, sőt általában nem is lehet szeszélyes összevisszaságról beszélni (l. MNy. 67: 178—9, 68: 106—7).

4.2. Morfológia

4.2.1. A TESz. első két kötetében a hangutánzó, hangfestő, hangutánzó-hangfestő és gyermeknyelvi eredetűnek minősített címszavak és alcímszavak együttes száma 818. Ebből 590 (72,1%) ige, 228 (27,8%) névszó. A névszók közül 61 elvonással igéből, 55 pedig szinkron szempontból is fölismerhetően igei tőből képzéssel jött létre. Azaz: az onomatopoetikus névszók több mint fele onomatopoetikus igéből keletkezett; onomatopoetikus ige lényegesen több van, mint névszó.

4.2.2. Az 590 *ige* közül szinkron szempontból 479 (91,2%) párhuzamos képzésű, mint például *csep-eg : csep-ereg : csepp-en* (ezeknek nincs önállóan élő tövük). 93 (15,7%) igésítő képzős, mint például a *battyog* (ezeknek passzív tövük sincs, végződésük azonban képzőnek felel meg). 14 (2,3%) tőige, mint például *csesz, kőp.* 4 ige (0,6%) ikerítéses alakulásmódú, mint például az *ihog-vihog*. Jól mutatják a számok: az onomatopoetikus igék legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy valamilyen képzőre végződnek (97,7 százalékuk — szinkron szempontból — képzőre végződik). Képzőre végződésük nem azt jelenti azonban, hogy hagyományos értelemben vett származékszavakkal van dolgunk. Ezen igék másik fontos jellemzője ugyanis az, hogy — eltekintve a 2,3%-ot kitevő tőigéktől — képző nélküli, önálló élő tövük nincs⁴ (l. BENKŐ: MNy. 50: 258—9, 59: 290, MNyTört. 310; BÁRCZI: Szók.² 32; l. még MNy. 67: 175—8). Az onomatopoetikus igék képzőre végződése az igei szófaj képzőre végződésével függ össze. Az a tendencia vált ugyanis általánossá a magyarban — a többi finnugor nyelvben is kiteljesedőben van —, hogy az igéket a névszóktól morfológiailag is világosabban elkülönítendő minden új ige valamilyen képzővel születik és lép a nyelvbe (l. NYK. 74: 332—3). Ez a tény magyarázza GOMBOCZ véleményét: „Az igék — úgy látom — általában véve tovább megőrzik hangutánzó jellegüket, mint a belőlük származott névszók” (MNy. 9: 389). Igen, mert az igéket képzőik védik. Az igék szövége lezárt, a névszóké nyitottabb a morfológiai változások előtt.

A fenti tendencia még egy etimológiai szempontból hasznosítható tanulsággal szolgál: amikor az új igéknek képzővel való születése általánossá vált (a magyarban ez a honfoglalás körüli időben történhetett), *n o m e n v e r b u m* nem jöhetett létre többé már, mivel az igésítő képzővel való ellátottság szükségyszerűen igei, tehát egyfajta szófajúságot jelölt csak. Ha tehát valamely onomatopoetikus szó *nomenverbum* jellegű, nagy valószínűséggel korai keletkezésűnek gondolhatjuk (kivételek lehetségesek természetesen).

⁴ Ez a jelenség más nyelvek onomatopoetikus igéire is jellemző; vö. például: finn és ész (l. a 2.1.1. fejezetet); vogul: SZABÓ DEZSÓ: [az onomatopoetikus igék körében] „alapszavát soknak nem sikerült megnevezni, s lehet, hogy némelyiknek nem is volt soha -y (képző) nélküli alakja” (NyK. 34: 66); török: H. MARCHAND: „In manchen Fällen existiert nur die Erweiterung... während der Stamm als unabhängiges Wort nicht begegnet” (Oriens 6: 54; l. még BUDENZ: NyK. 2: 340—59); német: W. HENZEN: Deutsche Wortbildung.³ Tübingen, 1965. 6; W. FLEISCHER: Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1969. 292, 294; angol: H. KOZIOL: Handbuch der englischen Wortbildungslehre. Heidelberg, 1937. 26; H. MARCHAND: The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. München, 1969.² 397—428.

Fontos jellemzője ezen igéknek, hogy párhuzamos képzésű egyedeiknek a képzőszenbenállás alapján kikövetkeztethető töve nem válik önállóan élő igévé (a magyarban — a TESz. két kötete alapján — csupán egy kérdőjeles kivétel lenne, mert a *dúz* „valószínűleg elvonás eredménye”).

A képzők alapján az onomatopoetikus igék keletkezésének idejére vonatkozólag is kaphatunk némi útbaigazítást. A legrégebbi onomatopoetikus ige-típus a magyarban képző nélküli, a legújabb *-g* gyakorító képzős, illetőleg *-g* gyakorító: *-n* mozzanatos korrelációjú. A kettő között időben első helyen a gyakorító *-d* és a *-gat*, a mozzanatos *-t*, valamint a *-dul*: *-dít* képzőpár említendő, amelyeket az *-l* gyakorító és az *-ít*, *-nt* mozzanatos képző követett — természetesen nem kivételtelen érvennyel (l. BÁRCZI: Szók.² 27 kk.). Jól tudjuk azonban, hogy igésítő képzős alakulatok, valamint párhuzamos képzésű származékok nemcsak az onomatopoetikus igék körében fordulnak elő: az előbbieket jellemzik jövevényigéinket, az utóbbiak pedig jövevényigék, ősi eredetű igék körében egyaránt előfordulnak. Jövevényigéink képzéstani szempontból viszonylag kevés fejtörést okoznak azonban, mivel más és lényegesen kevesebb számú képzővel (denominális *-l* és *-íroz*) honosodnak meg, mint amelyekkel az onomatopoetikusok születnek, másrészt pedig párhuzamos származékaikat a csak jövevényigéken jelentkező *-ál*: *-íroz* képzőpárral képezik (de vö. *dajnál*: *dajnároz* TESz. *dajnál* a.; vö. még MNy. 67: 178). Problémát elsősorban a más képzővel meghonosodó onomatopoetikus jövevényigék jelenthetik (ezekre vö. MNy. 67: 174—5). Ősi eredetű igéink között is gyakori a párhuzamos képzésű. Ezek azonban nem az onomatopoetikus igékre jellemző gyakorító *-g*: mozzanatos *-n*korrelációjúak (például: *akad*: *akaszt*, *apad*: *apaszt*, *árt*: *árlík*), sőt a finnugor eredetű, képzőkkel bővült onomatopoetikus igék — a kérdőjelesen finnugor eredetű *csepeg*: *cseppen*, *csillog*: *csillan* és a *csorog*: *csurran* kivételével — sem, mint például *fakad*: *fakaszt*, *forog*: *fordul*, *foszlik*: *foszt*, stb. Azok az ősi eredetű igéink viszont, amelyek nem párhuzamos képzésűek, részint tőigék (*ad*, *áll*, *él*, *hal*), részint ugyan képzőkkel bővültek, de nem azokkal, amelyek az onomatopoetikus igéket jellemzik (*alkot*, *avat*, *fest*). Az igék képzőelemeinek korrelatív vizsgálata tehát hasznos fogódzókot ad az etimológia számára is.

További jellemzője az onomatopoetikus igéknek a szócsaláddá terebélyesedés. Eme tulajdonságukat a jövevényigékkel való összehasonlításuk szembeötlővé teszi (l. MNy. 67: 178).

4.2.3. Az onomatopoetikus névszók között a szóvéget tekintve egy végződésű s más szóból, illetőleg szavakból nem vezethető le a TESz. első két kötetében a *bog*, *búb*, *fing*, *fos*, *hurut* és a *köp*. Egy végződésű a *fittyfiritty*, *kikirikú*, *kukorikú* stb. is, ezek azonban levezethetők bizonyos természeti hangsorokból éppúgy, ahogy az indulatszavakból és az állatterelőkéből, -hívogatókból alakult névszók (*bece*, *boci*, *cika*, *coca*, *csina*, *gica*) is. Ide sorolandók a hangutánzó eredetű madárnevek is, jóllehet nem mind egy végződésű, de etimonjuk — az utánzott madárhang — többnyire világos (*bibic*, *cinege*, *cinke*, *csér*, *huhu*, *kakukk*, *kuvik*, *libuc*, *lile*, *lilik*, stb.). A többi kivétel nélkül vagy több végződésű (például a *gyüge*: *gyüggyő*, *gigya*), illetőleg ha egy végződésű is, más szóelemmel, zömmel igével áll első fokú genetikai rokonságban (például a *lőgymör*, vö. *lőtyög* vagy a *csárma*, vö. *csárog*), ezért etimológiai összefüggései alapján megfejtethető (megemlítendő, hogy differenciálatlan összmagyar korpuszról van szó, ezért vö. BÁRCZI: Szók.² 24). Mint látható, a névszók szóvége erősen változékony, illetőleg labilis. Legjellemzőbb képzőjük, illetőleg vég-

ződésük az *-a/-e* (nem dönthető el minden esetben, hogy képzésről van-e szó vagy sem) és az *-aj/-ej*. Az onomatopoetikus névszókra nem, illetőleg csak részben jellemző az igék körében tapasztalható — s az etimológiát nagyban segítő — képzőkorreláció: a párhuzamos képzésű származékok. A névszók vizsgálatában viszont segítségünkre vannak/lehetnek a következők: 1. az indulatszóból létrejött névszók (számuk kevés, vö. például *hacacaré, happaré, hopp, iá, kukk*) eredetének a megállapítása, ha az indulatszó és a belőle szófaji átcsapással alakult névszó egyaránt él, egyszerű feladat az etimológus számára; ez vonatkozik általában 2. állatterelő, -hívogató és -űző szavak főnevesült változataira, illetőleg a belőlük képzett származékszavakra (*boci, coca, csina*), valamint 3. azokra az állat — elsősorban madár — nevekre, amelyekben az állat hangját, énekét megjelenítő hangsor vált az illető állat nevévé (*huhu, kakukk, kuvik*, stb.).

5.0. A jelentéstannak az onomatopoetikus szavak etimológiai vizsgálatában nagyon fontos szerepe van (ebben a közleményben csak futólagosan érintjük e szerteágazó, sok problémát fölvető témakört). Erre a tényre mindenekelőtt MÉSZÖLY GEDEON (SzegFüz. 3: 87—143, Népr. és Nytud. 1: 225—32, 2: 31, ÓmSzöv. 36—8), majd őt követően NYÍRI (Népr. és Nytud. 5—6: 66—61, 12: 47—52) hívta föl a figyelmet. Fontos, megszívlelendő megállapítása NYÍRINEK a következő: „Hangutánzó eredetű szavak jelentésfejlődésére jellemző az, hogy eredeti jelentésében hangjelenséggel együtt járó hangjelenségre vonatkozás sok esetben eltűnik a társadalmi tudatból, és tisztán igei cselekvésnek lesz a kifejezője az eredetileg hangutánzó szó” (Népr. és Nytud. 12: 49; l. még BENKŐ idézett cikkeit: passim). Két körülmény — sajnos — nehezíti azonban a jelentéstani fogódzó használatát. Elsősorban az, hogy az onomatopoetikus szavak szótörténete általában nagyon foghíjas (l. GOMBOCZ: MNy. 9: 387; JESPERSEN: Die sprache 400; BÁRCZI: Szók.² 22—3, 30—1, MNyÉletr. 251; BENKŐ: MNyTört. 75; stb.), ami sok esetben eleve lehetetlenné teszi a NYÍRITŐL helyesen megfogalmazott jelentésváltozásnak a megállapítását. Másodsorban pedig a kellő szótörténeti adatoltság hiányában — akár elismerjük, akár nem — nagy tere van — az egyáltalán nem szándékos — szubjektív beleérzéseknek, belemagyarázásoknak (l. GOMBOCZ: MNy. 9: 387; BÜHLER: Sprachtheorie 208, 214; BÁRCZI: Szók.² 30; stb.).

6.0. A jövevény onomatopoetikus szavak. — Onomatopoetikus szavak éppúgy átkerülnek egyik nyelvből a másikba, mint a szókinés más eredetű elemei. Míg azonban a nem onomatopoetikus jövevénytiszta szavak eredetének megfejtése megbízható módszerek és kritériumok segítségével, kellő mennyiségű és minőségű forrásanyag, illetőleg intuíció birtokában általában elvégezhető, egy-egy onomatopoetikus szó jövevény voltának a bizonyításakor az onomatopoetikus szavak eredetvizsgálatából következő speciális bökkenőkkel találjuk szemben magunkat. Vannak természetesen olyan átvett onomatopoetikus szavak, amelyek jövevény voltának a bizonyítása kevés nehézséggel jár. Az a kritérium, amellyel ez bizonyítható több esetben is, a következő: „ha különböző nyelvekbeli, főleg hosszabb hangtestű szavak pontosan egyeznek, s azonfelül az egyik nyelv alaktani rendszerébe pontosan beleillenek, a másikban viszont szokatlan alakulásúak és alakváltozatokat sem igen mutatnak föl . . ., átvételről beszélhetünk” (BÁRCZI: Szók.² 21). A következő (elül álló) szavak például bizonyítottan jövevény onomatopoetikus elemek: magyar *hahotál* <

szláv, vö. szlovén *hahotáti* 'hahotázik' (TESz. *hahota* a.), *gargarizál* < latin *gargarizare* 'torkot öblít, gargarizál' (TESz.; WALDE—HOFMANN: LatEtWb. I, 583), *fricska* < szlovák *frčka* 'valakinek az orrára stb. adott pöccintés' (TESz.), német *pissen*, angol *piss*: 'pisál' < francia *pissier* 'ua.' (KLUGE: DtEtWb.²⁰; PARTRIDGE: Or. 498; WARTBURG: FEW. VIII, 587; BATTISTI—ALESSIO: DizEtIt. IV, 2949 *pisciare* a.; MEYER—LÜBKE: REW. 543; GAMILLSCHEG: FrEtWb. 705 *pissat* a.), észt *klaperdama* < ném. *klappern*, *klirisema* < ném. *klirren*, *kloppima* < *klopfen*, *plumpsatama* < ném. *plumpsen*, *plärisema* < ném. *plärren*, *trampima* < ném. *trampeln*, stb. (V. VÄRV: Eesti NSV Teaduste Akademia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria. 1966, Nr. 4: 481); svéd *skria* 'kiált, üvölt' < ófelnémet *scrian* [újfelnémet *schreien*] 'ua.' (HELLQUIST: SvEtOb. II, 947), osztyák *šlät*- 'klirren' < zürjén *žoled* 'ua.', *šümijt*- 'lärmen' < orosz *шумя* 'ua.' (TOIVONEN: FUF. 32: 88; STEINITZ: DialEtWbOstj. 270; vö. még VASMER: RussEtWb. III, 436 *шум* a.), erza-mordvin *шләнәдемс* 'шленнүмь' < orosz *шленать* 'paskol, < vízben, sárban > tocsog' (V. HALLAP: ESA. 1956: 93; l. még VASMER: RussEtWb. III, 410 *шләнәмә* a.), cseremiszi *šar*, *tšák* 'Heuschrecke, Grille' < csuvas *šar*, *bžak* 'ua.', zürjén *mykaitny* 'brüllen < von Rindern >' < orosz *мыкаю* 'ua.' (SUSTOim. 29: 88), szerb-horvát *fičfiric* 'ficsúr, piperkőc', szlovák N. *fičfiril* 'félkegyelmű, semmiházi ember' < magyar *fittyfiritty* (TESz. *fittyfiritty* a.), román *hais* 'állatterelő szó' < magyar *hajs* (TAMÁS: NytudÉrt. 40. sz. 360—2); stb.

6.1. Az esetek nem kis részében azonban az átvett onomatopoetikus szó idomul a honi onomatopoetikusokhoz, amit az a tény is csak gyorsít, hogy jelentése alapján az átvett onomatopoetikus szóelem azonnal besorolódik a meglevők közé. Másfelől viszont éppen az onomatopoetikus szavakat jellemzi az, hogy — expresszivitásukat megőrzendő — hangtani tekintetben megtúrik, sőt kedvelik a rendhagyót, az idegenszerűt (l. 4.1.2.). Mindkét körülmény megnehezíti a maga módján a világosan látást az etimológus számára (l. SCHUCHARDT: MNy. 12: 280; JESPERSEN: Language 409; SAARESTE: Eesti Keel 1927:167; RAVILA: Vir. 1952: 273; MARCHAND: Oriens VI(1953), 53; E. ITKONEN: Kieli ja sen tutkimus 349—50; stb.). A legnagyobb nehézséget annak az eldöntésnek jelenti, hogy két vagy több szomszédos nyelv azonos vagy hasonló hangzású és jelentésű onomatopoetikus szava egymástól független alakulat-e (ősi örökség vagy külön nyelvi produktum), vagy pedig valamilyen irányú kölcsönzés (l. például TESz. *condra* a.). Elvileg háromféle magyarázat lehetséges ilyen esetekben: 1. a szóban forgó elemek mindegyike genetikailag egymástól független, külön nyelvi produktum. Ebben az esetben hasonlóságukat a hangutánzásan-hangfestésen alapuló elnevezéssel magyarázzuk; vö. például a *csiripel*, *csóka*, *kakukk*, *mormol* szavakat s hasonló hangzású idegen nyelvi megfelelőiket (TESz.). — 2. Az egyik nyelv adott szava egy szomszédos nyelv valamely onomatopoetikus elemének az átvétele. Ilyen például a *dávorja*, *hahotál*, *gargarizál*, *fricska* stb. a magyarban (TESz.). 3. A vizsgált szó egy honi szóelemnek valamely idegen nyelvi szó hatására módosult, illetőleg létrejött változata, ötvözete. Az idegen szó hatása megmutatkozhat a honi szó alakjában, jelentésében vagy mindkettőben egyaránt; vö. például: „A *kalimpál* 4. jelentésének kialakulásában, illetőleg elterjedésében... a szintén hangutánzó eredetű ném. *klimperm* 'zongorázik' is közrejátszhatott” (TESz. *kalimpál* a.); továbbá: „a (*moszto*) szóban két különböző eredetű [ti. magyar onomatopoetikus és egy bajor-osztrák] szóelem is keveredhetett” (TESz. *moszto* a.); ide sorolandó véleményem szerint a Fertő mellékéről közölt N.

kruszpól 'koptat, nyú, vásít <csizmát>' (MNyszet. III, 242) is: az onomatopetikus eredetű *koszpol* ~ *kuszpol* 'koptat, nyú, rongál, vásít, szaggat' (MTSz.) keveredett a német *krispeln* 'puhít <bőrt>' szóval, illetőleg nyelvjárási változataival (vö. A. KÖVESI: MNyj. 2: 79). A finn *susutta* (*sussutada*, stb.) 'hysyitellä, tuuditella, lasta nukkaan; dúdolva, ringatva elaltatja a gyereket' kiformalódásában is számolnak idegen (svéd) hatással a finn etimológiai szótár szerkesztői: „Onomatop. sanoja, joissa voi olla vierasta vaikutustakin, vrt. ruots. *sussa* 'uinaila, nukkua' . . .” (SKES.).

Annak megítélésében, hogy az említett lehetőségek közül adott esetben melyiket fogadjuk el, természetesen az etimológus személye is fontos szerepet játszik. Ugyanazon szó eredetkérdését másként láthatja az egyik, másként a másik kutató. Vannak olyan esetek is, amelyeknél a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet dönteni, ezeknél tehát mind a belső onomatopetikus eredet, mind az átvétel körülbelül egyformán valószínű; vö. például *babrál*, *bögöly*, *cavira*, *cibere*, *hemzseg*, *léha*, *moszto*, *matyi*, l. még *condra* (TESz.), finn *pursto* (SKES.); vö. még KANNISTO: FUF. 17: 141; TOIVONEN: FUF. 32: 100—2; RÉDEI: Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen 173.

6.2. A talán általánosnak mondható gyakorlat az, hogy amennyiben jövevénynek tartható vagy vélhető szó esetében az onomatopoezis gyanúja merül föl, a kölcsönzést jóval kevésbé valószínűnek ítélik azon meggondolásból, hogy az onomatopoezis természetéből következőleg hasonló alakú és jelentésű szavak genetikailag, földrajzilag egymástól független nyelvekben is keletkezhetnek. Ezen az alapon utasít el sok etimológus korábbi jövevényisz-magyarátokat (vö. például: EtSz. I, 215 *babrál* a., 553 *bufa* és *bufl* a., 554 I. *büg* a., 790 *csacsi* a.; KNEZSA: SzJsz. 823 *gólic* a., 837 *harákol* a., 842 *hörpítés* a., 874 *kukucskál* a., 913 *pisa* a., 937 *rücsköl* a.; BENKÓ: MNy. 58: 87—90, 59: 286—97; SKES. *pilli*, *pullea*, *reipas*, *rievä*, *riipiä* a.; STEINITZ: DialEtWbOstj. 301 *šarəmt-* a., 253 *šəγ-* a.; RÉDEI: Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen 175 *čüllä* a., 177 *lémés* a.; stb.). SCHUCHARDT — az EtSz. *babrál* címszava ürügyén és kapcsán — így nyilatkozott 1916-ban: „Itt és nemcsak itt, úgy látszik, az az alapgondolat, hogy hangutánzás és kölcsönvétel (legalább egyidejűleg) kizárják egymást. Én más állásponton vagyok . . . Egy idegen szó átvételét hangutánzó jellege elősegítheti . . .” (MNy. 12: 280; németül in: Schuchardt-Brevier 188). Nyilván igaza van SCHUCHARDTnak. Ő azonban az említett elv túlhajszolása ellen lépett föl (az EtSz.-ban is vannak természetesen onomatopetikus jövevényiszavak; vö. I, 393 *bicál* a., 539 *brinkol* a., 540 *brizgál* a., 541 *bruncsog* a., 1248 *csviringol* a., 1283 *dávorikol* a., II, 1082 *gargarizál* a.). A probléma nem is ez, hanem az, hogyan tudjuk megnyugtatóan tisztázni az említett típusú szavak eredetkérdését. Onomatopetikus szavakról lévén szó, különösen is figyelembe veendő a következők: a vizsgált szó alakváltozatai (vö. például KNEZSA: SzJsz. 915 *pizse* a.), a vele összefüggő köznyelvi és nyelvjárási szóelemek, tehát a szó családja (ha van ilyen); szóföldrajzuk; morfológiai szerkezetük; jelentésük. *Ricsaj* szavunk például jó magyar onomatopetikus szónak látszik első pillanatra. Hangalakja, végződése (vö. *robaj*, *zörej*), jelentése is ezt látszik támogatni. Mivel azonban családtalan, a vele összefüggésbe hozható szlovák *ryčaj* 'rikoltozás, ordítózás' viszont nem, a *ricsaj* jövevény voltában aligha kételkedhetünk (KNEZSA: SzJsz. 465). A *pisál* idegen eredetét viszont azért vethetjük el, mert a szónak számos alakváltozata él az egész magyar nyelvterületen (*pisil*, *pēsél*, *pesel*, *pösöl*, *pössent*; *pisa*, *pis*, *pes*, *pös* 'húgy', stb.), s morfológiai szerkezete is onomatopetikus eredetre

mutat (képzői, elvonással főnév jött létre belőle), éppen ezért „teljesen hibásan keresik e szó eredetét idegenben” (KNEZSA: SzlJsz. 913 *pisa* a.). Vannak eldöntetlen esetek is: a *hemzseg* igéről KISS LAJOS (MNY. 57: 477kk. és SZABÓ GÉZA: MNY. 63: 210kk.; l. még TESz.; a *gica* névszóról TESz. *gica*² és KISS LAJOS (Nyr. 95: 268).

6.3. Az onomatopoetikus jövevényigék vizsgálatában a magyarban többé-kevésbé jól alkalmazható morfológiai fogódzó van segítségünkre: míg a „normális” jövevényigék *-l*, illetőleg *-íroz* (*-éroz*) képzővel lépnek be nyelvünkbe (néhány kivétel van csupán, vö. MNY. 67: 174), az onomatopoetikus jövevényigék általában *-g* gyakorító képzővel honosodnak meg. Ennek az az oka, hogy a magyarba átkerült jövevény onomatopoetikus igék a magyarba kerülve is megőrzik onomatopoetikus jellegüket, ezért analogikusan a magyar onomatopoetikus igék legjellemzőbb és legproduktívabb képzőjét veszik föl (kell fölvenniük). Az tehát, ha egy jövevényige *-g* képzős, önmagában nem lehet akadály a egyeztetésnek egyfelől, másfelől meg arra mutat, hogy az átvett ige — nagy valószínűséggel — onomatopoetikus jellegű (l. KISS LAJOS: MNY. 57: 478—9; l. még MNY. 67: 175). Itt azonban fölmerül néhány bizonytalanító tényező. Az átvevő nyelv szemszögéből ugyanis nem minden szó onomatopoetikus, amely az átadóban az, másrészt viszont az átvevő nyelvben olyan átvett szavak is onomatopoetikusnak tűnhetnek, amelyek az átadó nyelvben egyáltalán nem azok. (És fordítva is természetesen.) Így például a szlovák nyelvhatár melletti magyar nyelvjárásokban a szlovák *brýzgat* 'fröcsköl' igét, jóllehet az onomatopoetikus, mégsem *-g* képzővel vettük át (ebben nyilván nagy szerepe volt a *birizgál* hatásának is); vö. *brizgál*, *brizgdál*, *bridzgol* 'turkál az ételben, belepiszkál valamibe' (TESz. *birizgál* a.). Ezzel szemben a nem onomatopoetikus szlovák *strikať* 'fecskendez' ige *-g* képzővel honosodott meg; vö. *sztrikog* 'ua.' (KNEZSA: SzlJsz. 512). Az onomatopoetikus román *bîlbîi* 'dadog' (CIORANESCU: DiccEtRum. 81) sem *-g* képzővel került át a moldvai csángóba, vö. *bîlbijál*, *bîlbijil* 'ua.' (MÁRTON: NytudÉrt. 66. sz. 96). A *-g* képzővel meghonosodott jövevény onomatopoetikus igékhez képest ezeknek a száma nem számottevő, bár a jövevény onomatopoetikus igék együttes száma sem sok (pár kivétellel mind nyelvjárásiak). Elképzelhető azonban az is, hogy az *-l* képző csak azokban a nyelvjárásokban járult, illetőleg járul jövevény onomatopoetikus igékhez, amelyekben e képző onomatopoetikus töveken is produktív (volt). Ezt igeképző-leírások hiányában az etimológus nem döntheti el, miként azt sem, volt-e, van-e, s ha igen, milyen fokú két-nyelvűség azon a területen, ahol a vizsgált szó kölcsönződött. Az átvételekben — ilyen vagy olyan formában — ugyanis ez is tükröződik.

Megjegyzendő még, hogy a jövevény onomatopoetikus szavak — főként a névszók — körében fokozottabb mértékben kell népetimológiás változtatásokkal, alakításokkal, illetőleg ennek a lehetőségével is számolnunk.

6.4. Onomatopoetikus szavak jövevény voltát valószínűsíthetjük hangtani kritériummal is. Mint fentebb szó volt róla, a megszokottól eltérő hangstruktúrájú, mássalhangzó-torlódásos szókezdetű onomatopoetikus szó kevés van a magyarban, s azok is *consonans* + *r* eleműek. Ha tehát valamely vizsgált szó más típusú mássalhangzó-torlódású szó elején (s ha egyéb körülmények is, mint például a vegyes hangrendűség, ezt támogatja), akkor az illető szó jövevény voltában szinte biztosak lehetünk. Vö. például a következő jövevény onomatopoetikus szavakat: *brizgál*, *bruncsog*, *hrāpog*, *mraucsog*, *smatrog*, *szre-pog*, *sztrikog* (<szlovák; l. KNEZSA: SzlJsz.; BÁRCZI: Szók.² 30; KISS LAJOS:

MNy. 57: 478—9), *klenceg, kręcęcil, sztęrnutál* (< román; I. MÁRTON: *NytudÉrt.* 66. sz. 97), *plundra, trampli* (< német; BÁRCZI: i. h.).

7.0. Az alapnyelvi onomatopoetikus szavak. — Az a föltevés semmivel nem cáfolható, hogy onomatopoetikus szavak a nyelvfejlődés korábbi szakaszaiban, tehát például a finnugor vagy az uráli együttélés idején is jöttek létre. Az összehasonlító történeti nyelvtudomány eredményei alapján ilyen jellegű szavaknak az alapnyelvben való keletkezését tényként fogadhatjuk el. Egzakt módon, minden kétséget kizáróan azonban egyetlen onomatopoetikus szó alapnyelvi eredete sem bizonyítható. Azok a rokon nyelvi onomatopoetikus szavak ugyanis, amelyek összehasonlító egybevetése alapján a föltett közös előzmény kialakulását az alapnyelv idejére tesszük, kivétel nélkül lehetnek külön nyelvi alakulatok is (hasonlóságukat az onomatopoézis természete magyarázza.) Egyetértünk VÉRTES EDITTEL abban, hogy onomatopoetikus szavak jövevény voltát többnyire könnyebb megállapítani, mint a nyelvünk külön életében keletkezett onomatopoetikus szavakat az alapnyelveiktől elválasztani (Nyr. 89: 162). Nem csoda tehát, hogy hangtanilag nem kifogásolható egyeztetéseket is elutasítottak, elutasítanak az egyeztetett szavak onomatopoetikus jellegére való hivatkozással (vö. például: *EtSz.* I, 1155 *csordul* a.; *SzófSz.* *csordít* a.; *SKES.* *pätkä* és *tappaa*¹ a.; *TESz.* *csér*¹ a.; I. még *TOIVONEN:* *FUF.* 19: 124, 182, 22: 139—40; stb.). Milyen alapon beszélünk mégis alapnyelvi onomatopoetikus szavakról?

7.1. A *MSzFgrE.* első két kötetében 26 onomatopoetikus szó, illetőleg tómorféma keletkezését teszik az (uráli, finnugor, ugor) alapnyelvre. További 23 szónál számolnak a külön nyelvi keletkezés lehetőségével is. Az a 26 szó, amelynek alapnyelvi eredeztetése a szótár szerint valószínű, a következő: <hangutánzó> *köszörül*, <hangutánzó jellegű> *csap, csókol, csorog, daru, fakad, fęcske, fęcély, fing, folyik, fúj, fúr, harkály, holló* <hangutánzó-hangfestő> *forog*, <hangfestő jellegűek> *bog, csillog, facsar, farag, fos, foszlik, fő, lepke, mar*, <gyermek-, illetőleg dajkanyelvi> *eme, ipa*; a következők alapnyelveiek, külön nyelveik egyaránt lehetnek: <hangutánzó> *buzog, csępęg, csikorog, forr*, <hangfestő> *ásít, bonyolódik, csilland, csillapodik, csíp, csúcs, csukorodik, csúp, dagad, dorgál, enyelęg, iramodik, laza, lebęg, mosolyog*, <gyermek-, illetőleg dajkanyelvi> *anya, apa, atya, csęcs*. Lássuk, milyen tanulsággal szolgálnak e szócikkek. Az első csoport szavaiban a hangmegfelelés általában szabályos, alapnyelvi onomatopoetikus jellegét az etimológiai magyarázat szerint — ahol ilyen van — a tárgyalt szó, illetőleg szavak palatális-veláris változata (*fakad, fęcély*), sokféle alakvariánsa (*lepke*), jelentése (*csorog*), valamint amiatt tesznek föl, hogy hasonló alakú és jelentésű onomatopoetikus szavak más nyelvekben is vannak (*folyik, eme, holló*). Négy ebbe a csoportba sorolt szó szabálytalan hangmegfelelésű (*bog, csillog, fos, fő*): szabálytalanságukat onomatopoetikus jellegükkel magyarázzák (a *bog* esetében hivatalosan széles körű elterjedtségükre s hasonló idegen nyelvi szavakra is a szó alapnyelvi keletkezésének lehetőségét bizonyítandó. E szócikk magyarázó része mintaszerű.) A másik csoport szavaiban a hangmegfelelésekkel vannak kisebb-nagyobb problémák, de nem magyarázzák ezt az illető szavak onomatopoetikus jellegével (ahogy a *bog, csillog, fos, fő* esetében): az onomatopoetikus jelleg itt — a *csęcs, csępęg* és az *iramodik* kivételével — érvként szerepel az alapnyelvi eredet lehetősége, illetőleg valószínűsége ellen (vö. például: „Az egyeztetés a szócsalád hangfestő jellege miatt bizonytalan”: *bonyolódik* a., „Hangfestő jellegűek, ezért

etimológiai összetartozásuk bizonytalan”: *dorgál* a.). A következetesség elve azt kívánta volna, hogy akkor a hangtani megfelelések tekintetében nem tökéletes *csillog*, *fos*, *fő* is ebbe a csoportba kerüljön. A MSzFgrE. szerkesztői-írói azonban — nagyon helyesen — más körülményeket is gondosan mérlegeltek. Legfontosabb kritériumukon: a hangtani megfelelésen, valamint a jelentésbeli magyarázhatóságon kívül fontos szerepet juttattak annak a körülménynek is, hány rokon nyelvből vannak megfelelők, azaz: milyen elterjedtségű, valamint hogy milyen jellegű az illető szó/szavak a finnugorságban. Tekintettel voltak továbbá az idegen nyelvi megfelelőkre is (vö. például *csilapodik* a.). Megítélésem szerint a MSzFgrE. az onomatopoetikus szavak alapnyelvi eredetiségének dolgában helyesen, sőt követendően járt el (vö. mely LAZK tömör és világos sorait, amelyekkel a szótárnak e szavakkal kapcsolatos álláspontját okolta meg: 16). E tekintetben középhelyet foglal el a — nem alaptalanul, de talán túlzottan — tartózkodó finn (SKĒS.), s az egybevetéseiben és következtetéseiben több esetben is túl messze menő zürjén (LYTKIN—GULJAJEV) etimológiai szótár között (vö.: P. PULKKINEN: *Vir.* 1963: 95; BEREZKI: *NyK.* (70: 450).

7.2. Vannak-e, s ha igen, milyen speciális fogódzók az etimológiai vizsgálat általános kritériumain kívül, amelyek segítségünkre lehetnek onomatopoetikus szavak alapnyelvi eredetének a valószínűsítésében? A következők említendőek meg.

7.21. Az ún. *n o m e n v e r b u m o k*. Mint fentebb (4.2.2.) szó volt róla, a magyar nyelv nyelvemlékes korszakában az új igék képzővel lépnek a nyelvbe, azelőtt viszont tőalakban születtek. Az új igék képzővel való születése tendenciájának az általánossá válása azt is jelenti, hogy *nomenverbum* e tendencia uralomra jutása után nem, vagy csak igen kivételesen jöhetett létre. Ez azt jelenti, hogy ha onomatopoetikus *nomenverbum* eredetét vizsgáljuk, jó okkal számolhatunk igen korai keletkezésével, amely körülmény viszont — ha más tényezők is ebbe az irányba mutatnak — jelentős mértékben valószínűsítője lehet az illető szó ősmagyar vagy alapnyelvi eredetének.

7.22. A hangrendváltó tövek, azaz a palatális-veláris változók. A hangrendi párhuzam fontos jellemzője az onomatopoetikus szavaknak. Az a körülmény például, ha az egybevehető rokon nyelvi szavak többsége vagy legalábbis több közülük, illetőleg több nyelvcsoporthoz is (például ugor, volgai, finnségi ág) palatális-veláris változatú, azt valószínűsíti, hogy az illető szavak alapnyelvi eredetűek s hogy az alapnyelvi szó nagy valószínűséggel hangrendváltásos (s részint ezért is) onomatopoetikus szó lehetett (l. VÉRTES: *Nyr.* 89: 163). Palatális-veláris változatú szavak visszavezethetők a közfinnig (OJANSUU: *Vir.* 1903: 117; SAUKKONEN: *Vir.* 1962: 343), de voltak már az ugorban is (l. MSzFgrE. *fakad* és *fekély* a.). Ha ezt sikerül kimutatnunk a finnugorság többi ágából is, nagy lépést teszünk előre onomatopoetikus szavak alapnyelvi eredetének a valószínűsítésében. A palatális-veláris pároknak etimológiai kritériumként való felhasználására vö. a finnben P. SAUKKONEN cikkét (Érás etymologointiperiaate: *Vir.* 1962: 342—3), az osztjákban STEINITZ (DialektWbOstj. 249 *čəγ, *čöγ a., 279 šamŋen sīj a.); l. még VÉRTES: i. h. 163—4; MSzFgrE. *csillog*, *fakad*, *fekély* a.

7.23. A párhuzamos képzésű szavak. Mint fentebb láttuk, az onomatopoetikus igék legkarakterisztikusabb morfológiai jegye az, hogy az önállóan élő tőhöz különböző szinoním és antoním képzők járulnak. Minél régebbi a szó, annál valószínűbb, hogy szócsaláddá terebé-

lyesedett párhuzamos képzők segítségével. Ezeknek a párhuzamos képzési szavaknak a finnugor nyelvekbeli vizsgálata is kecsgetet némi eredménnyel (I. VÉRTES: i. h. 163).

7.24. Itt említendő meg az a gondolat, hogy differenciálnunk kellene a rokon nyelvi és idegen nyelvi onomatopoetikus megfelelők között (KÁLMÁN BÉLA: NyK. 64: 347—8). Rövid megfogalmazásban: ha rokon nyelvekben hasonló hangalakú onomatopoetikus szóval jelölnek valamit, idegen nyelvekben nem, akkor egy fokkal valószínűbb, hogy a rokon nyelvi szavak esetleg genetikailag is összefüggnek (példákat I. KÁLMÁN: i. h.). A valószínűsítéshez természetesen az is szükséges, hogy a finnugorság több ágából is legyenek ada-
tunk s hogy ezek körében is föllelhetőek legyenek az onomatopoetikus szavak sajátosságai, illetőleg néhány közülük.⁵

KISS JENŐ

Gedanken über die Onomatopoetikforschung in einigen finnisch-ugrischen Sprachen

Ziel der Arbeit ist es, einen kurzen Überblick über die Erforschung der onomatopoetischen Wörter — in erster Linie aufgrund der ungarischen, finnischen und estnischen Fachliteratur — unter besonderem Hinblick auf die neueren Ergebnisse zu liefern. Die Betonung liegt auf der Berücksichtigung von Verfahren, die sich als wirksam und anwendbar erweisen.

In der Einführung werden die ungarischen, finnischen, estnischen, russischen, deutschen und englischen Fachausdrücke behandelt, mit denen diese Sprachen diejenigen vollkommen neuen Produkte bezeichnen, die von den in der Sprache bereits vorhandenen Elementen unabhängig sind (abgesehen von den gelegentlich an ihrer Bildung beteiligten Suffixen), also die sogenannten lautmachenden und lautmalenden Wörter und Interjektionen sowie Wörter der Kinder- und Kleinkindersprache und weiterhin solche Wörter, mit denen man Tiere treibt, lockt und jagt. Die Arbeit befaßt sich jedoch nur mit den lautmachenden und lautmalenden Wörtern.

Ein besonderes Kapitel behandelt die synchronen Spezifika der onomatopoetischen Wörter und zwar ihre charakteristischen Suffixe, ihre Suffixkorrelationen, ihre phonetische Struktur, die palatal-velaren Varianten, Geminationserscheinungen usw. Die Mitbeziehung dieser für onomatopoetische Wörter typischen Spezifika sowie die Veranschaulichung durch Beispiele aus finnisch-ugrischen Sprachen waren deshalb notwendig, weil man die etymologische Untersuchung dieser Wörter nur bei Berücksichtigung dieser Faktoren methodisch durchführen kann.

Zuerst werden die einzelsprachlichen onomatopoetischen Wörter, dann die entlehnten onomatopoetischen Elemente und schließlich die onomatopoetischen Wörter der Grundsprache behandelt. Der Verfasser der Arbeit betont, daß bei der Untersuchung der onomatopoetischen Wörter — hauptsächlich der Verben — das morphologische Kriterium das sicherste ist und daß es sich empfiehlt, die Aufmerksamkeit in erster Linie auf die Verben zu richten, da diese ihren onomatopoetischen Charakter im allgemeinen besser bewahren (die Verbalsuffixe schützen ihn nämlich). Die charakteristischste Eigenschaft der onomatopoetischen Verben ist die, daß sie erstens auf ein Suffix enden und daß 2) die auf ein Suffix endenden Verben keinen selbständig vorkommenden Stamm haben. Weiter treten 3) an den selbständig nicht vorkommenden passiven Stamm auch mehrere (synonyme und antonyme) Suffixe an, und die so entstandenen parallelen Ableitungen bilden eine spezifische, für onomatopoetische Verben typische Korrelation. 4) Erweitern sie sich häufig zu einer Wortfamilie. Typisch für die onomatopoetischen Wörter sind 5) die Geminatio und 6) die palatal-velaren Varianten, 7) die große Zahl der Abwandlungen und 8) die Tatsache, daß diese sich nicht regulär entsprechen. 9) Vermischen sie sich häufig

⁵ RÉDEI KÁROLYNAK hasznos tanácsaiért, valamint lektori véleményében kifejtett bírálatáért megjegyzéseimért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

morphologisch und auch semantisch und 10) weicht ihre phonetische Struktur häufig von der gewohnten ab usw.

Bei der Untersuchung der Lehnwörter ist das lautliche Kriterium wichtig: um seinen expressiven Charakter zu bewahren, behält das übernommene onomatopoetische Wort meistens seine ungewöhnliche Lautstruktur bei. Die entlehnten onomatopoetischen Wörter haben im allgemeinen keine Wortfamilie. Die wortgeographische Untersuchung dieser Wörter bedeutet für den Etymologen eine wichtige Hilfe.

Bei der Untersuchung der aus der Grundsprache stammenden onomatopoetischen Wörter können uns die folgenden Anhaltspunkte als Hilfe dienen: 1) wenn das untersuchte Wort den Charakter eines Nomen-Verbums hat, dürfte es sich mit großer Wahrscheinlichkeit um ein Wort sehr alten Ursprungs handeln, da Nomen-Verba nur in früher Zeit entstanden (im Ungarischen ist z. B. seit der Landnahme, d. h. seit dem 9. Jahrhundert, wahrscheinlich kein einziges, eventuell ganzausnahmsweise einige, entstanden). 2) Wenn die vergleichbaren Wörter in mehreren finnisch-ugrischen Sprachzweigen als palatal-velare Varianten vorkommen, weist auch dieser Umstand auf den onomatopoetischen Ursprung hin. 3) Wenn die vergleichbaren finnisch-ugrischen Wörter parallele Bildweisen zeigen, weist dies darauf hin, daß sie in alter Zeit entstanden sind; so dürfte ein gemeinsamer passiver Stamm dieser Wörter gelegentlich in sehr früher Zeit entstanden sein. 4) Wenn die onomatopoetischen Wörter in verwandten Sprachen mit einem Wort mit ähnlicher Lautgestalt etwas bezeichnen, in fremden Sprachen aber nicht, dann ist es um einen Grad wahrscheinlicher, daß die Wörter der verwandten Sprachen eventuell auch genetisch zusammenhängen.

JENŐ KISS

Az észti nyelv tipológiai hovatartozásának problémája*

I. A finnugor nyelvek tipológiája mind az általános, mind a finnugor nyelvészet kevésbé művelt területei közé tartozik. Igaz, maga a nyelvtipológia is, annak ellenére, hogy egyidőben született a történeti és összehasonlító nyelvészettel, csak az utóbbi évtizedekben emelkedett az önálló tudományos diszciplína rangjára. Konkrét nyelvcsaládok tüzetes és átfogó vizsgálatára mind a mai napig is elsősorban a történeti—összehasonlító kutatás vállalkozik, míg a tipológiában inkább egyes kiragadott nyelvek kontrasztív vizsgálatára vagy egyes részrendszerek összevetésére kerül sor. A finnugor nyelvcsalád hagyományosan mostoha területe volt a tipológiai vizsgálódásoknak. Csak az utóbbi évtizedben került egy-egy nyelvtudományi konferencia témakörébe az agglutináló nyelvek és konkrétan a finnugor nyelvek tipológiája, s csak mostanában szaporodtak meg az ezen nyelvekről írott tipológiai dolgozatok. Ezek alapján ma már általánosnak mondható az a nézet, hogy a korábban agglutinatívnak tartott finnugor nyelvek „nem egyenlő mértékben” agglutinatív típusúak, s rendszereikben itt-ott más típusra valló elemek is felbukkan-
nak. Ez az a felismerés, mely a finnugor nyelvek tipológiai elemzését (és egy későbbi időpontban talán az uráli nyelvcsaládét) érdekessé, sőt izgalmassá teszi.

Jelen dolgozatunkban természetesen nem egy ilyen átfogó vizsgálat alapjait kívánjuk megvetni, hiszen figyelmünk csak egy finnugor nyelvre, az észtre korlátozódik. Választásunk azonban nem véletlenszerű, ennek a nyelvnek a vizsgálata ugyanis komoly tanulságokkal szolgálhat egy sokkal szélesebb ívű kutatás számára is. Még azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy az észti nyelv ilyen irányú jellemzése kulcskérdése a finnugor nyelvcsalád tipológiai rendszerezésének, ugyanis olyan elvek, szempontok és definíciók rögzítésére készlet, melyekre más, e szempontból talán kevésbé bonyolult nyelvek megítélésekor (mint, mondjuk, a magyar vagy a permi nyelvek) nem lenne ilyen egyértelműen szükség.

Az észti nyelv problematikussága ugyanis abban áll, hogy szerkezetére nem egy olyan vonás jellemző, mely nemcsak a finnugor nyelvek többségében, de jószerevel még a legközelebbi rokonaiban sem lelhető fel. E tulajdonságai alapján az észtről már régebben is mondogatták, hogy „nem tipikus finnugor nyelv”, újabban viszont egyenesen arról van szó, hogy nem is agglutinatív típusú! (Az ilyen megítélések még akkor is az észti nyelvre irányítják a tipológus figyelmét, ha világosan látja, hogy az ilyesfajta kijelentésekben több

* Részlet a szerző azóta elkészült értekezéséből (I. NytudÉrt. 85. sz.) — A szerkesztőség.

az „összbenyomás”, mint a rendszeres kutatás nyújtotta alap.) A sok, szóban és írásban elhangzott ilyesfajta vélemény közül kiemelkednek RÄTSEP¹ és SKALIČKA² idevágó kijelentései.

Egy nagyobb terjedelmű (még megjelenésre váró) munkában a közel-múltban a magyar, a finn és az észti nyelv összehasonlító elemzése során arra a meggyőződésre jutottunk, hogy az észti nyelv efféle „kirekesztése” az agglutináló nyelvek közül nem megalapozott. Az alábbiakban igyekszünk e meggyőződésünket részletesebben bizonyítani, ha teljességre nem is törekedhetünk.

2. Bár a szisztematikus elemzés azt kívánná, hogy az észti nyelv szerkezeti-tipológiai jellemzőinek feltárását a nyelvi szintek szerint rendszeresen, „alulról felfelé”, azaz a fonológiai szinttől a mondattani szintig hajtsuk végre, éppen e két „szélső” szint, tehát a fonológiai meg a tulajdonképpeni mondattani (szintagmán felüli) szint taglalására most nem térhetünk ki részletesen. A fonológiai szintet bizváást elhagyhatjuk (még ha az észti fonéma-rendszer a maga hármas hosszúsági korrelációs soraival meg az első és nem első szótagnak fonémaállományának gyökeres különbségével bármilyen nem tipológiai célú leírásnak csemegéje lenne is), hiszen bizonyítékul aligha tekinthető: mind a mai napig nyílt kérdés, hogy a fonológiai rendszerek milyen tanulságokkal szolgálhatnak a szerkezeti-tipológiai értékelések számára. Csak annyi világos, hogy az egyes nyelvek típusa és fonológiai rendszere között nincsen triviális kapcsolat, ugyanakkor valószínű, hogy a típus milyensége távolabbról mégis csak körülhatárolja azon lehetséges fonéma-rendszerek körét, melyek az adott típusú nyelv hangalaki megformálásának eszköztárát képezhetik. (A fonológiai szint ez irányú kutatását főleg az nehezíti, hogy a fonémáknak tulajdonképpeni szemantikája nincsen, s ezért nem tehető fel a tipológiában szokásos formában az a kérdés, hogy milyen eszközt használ fel az adott nyelv ugyanazon jelentés kifejezésére, melyre a vele összehasonlított nyelv vagy nyelvtípus ilyen és ilyen megoldást talál.)

Ami a mondattani szintet illeti, ott a helyzet nyilvánvalóan másként áll, hiszen a mondat tipizálása minden tekintetben lehetségesnek látszik. Itt a kérdés, ellenkezőleg, úgy merül fel, hogy szükséges-e a mondattani tanulságok figyelembevétele egy nyelv tipológiai hovatartozásának megállapításához? Engedtessék meg ezúttal részletesebb indoklás mellőzésével azt a hipotetikus választ adni e kérdésre, hogy nem szükséges. Hipotézisünk röviden úgy fogalmazható, hogy azok a mondattani jegyek, melyek nyelvtípusonként különbözőek lehetnek, az alaktani (elsősorban morfológiai és szintagmatikai) tipikus jegyek függvényei, még egyszerűbben: a szó és szintagma típusa meghatározza a mondat típusát. Ha e sejtésünk helyes (a mai kutatás nyújtotta adatok alapján véleményünk szerint ezt egyelőre sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet), akkor elméletileg is megalapozható egy nyelv alapvető tipológiai megítélésénél a mondattan figyelmen kívül hagyása. A mi esetünkben ehhez még egy gyakorlati érv járul: azon jelenségek közül, melyek alapján az észti nyelvet nem-agglutinatív (mondjuk ki végre: flektáló) típusúnak ítélték, egy sem tartozik

¹ RÄTSEP, H., Die Typen der verbalen Rektionsstruktur und die Sprachtypologie in Hinsicht auf das Estnische. In: Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Bp. 1970. 129–134.

² SKALIČKA, V., Über die Typologie der finnisch-ugrischen Sprachen. In: CSIFU, Helsinki 1968. Uő.: A magyar nyelv tipológiája. Nyelvtudományi Értekezések 58: 296–299.

az észti nyelv mondattanához, s így ezen érvek cáfolata is meglehet ez utóbbi nyelvi szint érintése nélkül.

3. A morfonológiai, a morfológiai és a szintagmatikai szintet kell tehát szemügyre vennünk. Előre is elmondhatjuk (nem mondunk újat vele), hogy a klasszikus és részben a modern tipológiai kísérletek egyik lényeges hiányossága éppen abban állt, hogy nem választották el világosan az egyes nyelvi szintek jelenségeit, s ennek következtében mind a terminológiában, mind a típusrendszerezésekben káoszt teremtettek. Különösen a morfológia és morfológia tényeinek elegyítése okozott nagy kárt, mert ily módon logikai ellentmondáshoz jutottak, s a nyelveket egymást minden elképzelhető kombinációban metsző halmazokra „osztották fel”.³ A különböző nyelvi szintek tanulságainak hiányos elemzése meghatározott nyelvek vizsgálata esetében is félrevezető lehet, mint az alábbiakból is kitűnik.

3. 1. A morfonológia a morfémák fonológiai felépítésének és a morfémák anyagi elhatároltságának (a morfémahatárok élességének) tanulmányozásával áll a tipológus rendelkezésére.

Az első témakörben mindenekelőtt a tótan tanulságai érdekesek számunkra. Az agglutinatív nyelvek tőmorfémáit a XIX. sz.-i nyelvtipológia élesen elhatárolta a flektáló nyelvekéitől, mondván: az agglutináló nyelvekben a szó töve változatlan és változtathatatlan minden formáns előtt, a (precízen meg nem határozott) „belső flexió” (értsd: a tőmorféma alternációja) pedig a flektáló és inkorporáló, azaz „formával rendelkező” (STEINTHAL, MISTELI) nyelvek monopóliuma. Ha tehát egy agglutinatív elven felépült szóalakból elveszük az összes affixumot — valják a klasszikusok —, megkapjuk a tövet önálló szó (szótári alak) formájában.⁴ Egyedül Fortunatov engedett meg „belső flexiót” az agglutinatív nyelvekben,⁵ de nézeteivel majdnem egyedül maradt, a tipológusok közül többen a tővariációt a flektálónak tartott indoeurópai nyelvek sajátjának tekintették. Mindebben a zavar oka volt a „belső flexió” terminus változatos értelmezése is. Mi a magunk részéről I. A. MELCSUK definícióját tartjuk egyedül célszerűnek,⁶ mely szerint a belső flexió: meghatározott jelentések kifejezése kizárólag a szótól megváltoztatása révén. A belső flexió tehát, mint jelentésváltozás kísérte alakváltozás, a morfológiai szint jelensége. Ettől világosan megkülönböztetendő a morfológiai tőalternáció, amely nem más, mint fakultatív vagy obligatorikus tővariánsok megjelenése az egyéb jelentéseket hordozó affixumok környezetében. A belső flexiónál tehát kizárólag a tőalak, míg a morfológiai alternációnál a különböző affixumok a jelentéskülönbség hordozói. Példák belső flexióra: angol *foot* : *feet*, német *Bruder* : *Brüder*, orosz *получать* : *получить*, francia *monsieur* [məsiø:] : *messieurs*

³ Példa rá az egész „klasszikus” nyelvosztályozás F. SCHLEGELTŐL FORTUNATOVIG, különösen SCHLEICHER, STEINTHAL és MISTELI rendszere. A különböző logikai (ill. nyelvi) szinten álló jelenségek szembeállításának buktatóira már SAPIR is rámutatott, amikor a közkeletű „agglutináció” — „flexió” szembeállítást bírálta. E. SAPIR, *Az ember és a nyelv*, Budapest 1971. 61. kk.

⁴ Вö. Реформатский, А.А.: Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова. In: *Морфологическая типология и проблема классификации языков*. Москва — Ленинград 1965. 64—92. Уб: Введение в языковедение. Москва 1967.

⁵ Фортунатов, Ф. Ф.: *Избранные труды*. Том I. 1956. 153. kk.

⁶ Мельчук, И. А.: О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках. ВЯ. 1963. № 4. 27—40.

[mesiő:] stb. Példák tőmorféma-alternációra: angol *tell-s* : *tol-d*, német *Mann* : *Männ-er*, orosz *бpou-y* : *бpoc-uuy*, francia *fait* [fe] : *fais-ons* [fəz-ō] stb. A példák közül is látható, hogy e két jelenség merőben más természetű. Mármost milyen tanulságokkal szolgál egy nyelv klasszifikációs megítélésekor a morfonológiai tőalternáció és a belső flexió megléte vagy hiánya? Leszögezhetjük a következőket: Mind a flektálónak, mind az agglutinálónak nevezett nyelvekben a tőjelentés egyéb jelentésekkel való kibővítésének a lapvető módja az affixáció. (A különbség, mint látni fogjuk, az affixumok minőségében van.) Az agglutinatív típus a tőjelentésen kívül elvileg minden jelentéstartalmat affixumokkal fejez ki. Ezért a belső flexió mint a tő jelentéshalmazának jelensége idegenebb az agglutináló típusú nyelvektől, mint a morfonológiai tőalternáció, amely a jelentéstől független megnyilvánulás, s mely a szóalakok típusának kérdését önmagában még nem dönti el.

Mármost az észben például a névszói tővariancia viszonylag igen változatos képet mutat. A különböző magán- és mássalhangzó-alternációk (köztük a fokváltakozás) eredményeképpen az egyes tővariánsok oly mértékben eltérhetnek egymástól, hogy az észtil nem tudónak még összetartozásuk is furcsának tűnik, vö. pl. *uba* 'bab' : SgGen *oa* : SgIll *uppa*; *sugu* 'rokonság' : SgGen *soo* stb. Az összes tőtípust figyelembe véve hét, potenciálisan különböző tőváltozattal kell számolnunk (egyébként a magyarban is!), melyek közül a leggazdagabb tőtípusnak hat, a legszegényebbnek meg egy változata van. A hét potenciális változat: 1. a SgNom töve, 2. a SgGen -ø morfémája előtti tőváltozat, 3. a SgPt töve, 4. a SgIll képzésére szolgáló tőalak (erre még visszatérünk), 5. a PlGen töve, 6. a PlPt töve és 7. a PlIll rövidebb variánsának töve. Ezt a hét tövet kell ismernünk ahhoz, hogy bármely lehetséges névszói alak „kiszámítható” legyen!⁷ Bemutatunk néhány tőtípust az egyalakútól a hatalakúig:

1. <i>köne</i> 'beszéd'	<i>pea</i> 'fej'	<i>vars</i> 'szár'	<i>söber</i> 'barát'	<i>käsi</i> 'kéz'
2. <i>köne-</i>	<i>pea-</i>	<i>varre-</i>	<i>söbra-</i>	<i>käe-</i>
3. <i>köne-</i>	<i>pea-</i>	<i>var-</i>	<i>söpr-</i>	<i>kät-</i>
4. <i>köne-</i>	<i>pea-</i>	<i>varre- ~ var-</i>	<i>söbra- ~ söpra-</i>	<i>kätte (~käe-)</i>
5. <i>köne-</i>	<i>pea-</i>	<i>var-</i>	<i>söpra-</i>	<i>kä-</i>
6. <i>köne-</i>	<i>pä-</i>	<i>vars-</i>	<i>söpr-</i>	<i>käs-</i>
7. <i>köne-</i>	<i>pä- ~ pea-</i>	<i>var-</i>	<i>söbra- ~ söbr-</i>	<i>kä-</i>
(1)	(2)	(3)	(4 ~ 5)	(6)

Az ész tőtípusok nagy többsége a fenti példákhoz hasonló megoszlást mutat. A SgIll variánsára azonban vissza kell térnünk. Néhány tőtípusnál ugyanis e helyen affixum nélküli tővariánsok is felléphetnek, például *tuba* 'szoba' : SgIll *tuppa*, *käsi* 'kéz' : SgIll *kätte*, *rida* 'sor' : SgIll *ritta* stb. Ezekben az esetekben nem lehet szó analitikus tőmorféma-alternánról + -ø morfémáról (mint a SgGen esetében), hiszen e tőből más alakokat nem képeznek, a belső tagolást pedig semmi sem támasztja alá (tehát pl. *ritta* ≠ *rit* + *ta*, hiszen sem a szó töveinek rendszereiben nincs további példa *rit-* töre, sem az Ill ragjai között nem találunk *-ta* alakú morfémát). Ily módon tehát szintetikus tővariánssal állunk szemben, a tő pusztá változata fejezi ki a nyelvtani jelentést is, s ez

⁷ Ez nem vonatkozik a mellénevekre, ahol a fokozásnál még két új, tehát más esetben elő nem forduló potenciális tővariáns léphet fel.

meghatározásunk szerint nem egyéb, mint belső flexió. A belső flexió viszont, mint mondtuk, nem jellemző az agglutinatív nyelvekre, a flektáló nyelvek sajátja. El kell fogadnunk tehát, hogy ez flektív vonás, de hogy miként befolyásolja az észti nyelv típusáról alkotott ítéletünket, arra majd a statisztikai számításoknál visszatérünk. Mindenesetre jegyezzük meg, hogy csak az egyik szám egyik esetének egyik lehetséges változatáról van szó.

A morfonológiai szint másik jelenségszoportja, mely a típus elbírálása szempontjából hagyományosan szóba jön, az agglutináció és fúzió témaköre. (Sapir óta tudjuk, hogy így és ezek a fogalmak állíthatók szembe egymással, nem pedig az agglutináció és a flexió.) Az agglutináció és a fúzió nem egyéb, mint a morfémák egymáshoz kapcsolódásának (főleg az affixummorfémák töhöz és egymáshoz illeszkedésének) két lehetséges technikája. Agglutináción olyan morfémakapcsolást értünk, melyben az egymáshoz illesztett morfémák morfonológiailag változatlanok maradnak, vagy/és a morfémahatárok élesen látszanak.⁸ A fúzió pedig a morfémakapcsolás olyan módja, melyben a morfémák fonológiai felépítése a kapcsolódás révén jelentősen megváltozik, a kapcsolódó objektumok részlegesen vagy teljesen egymásba forrnak, a morfémahatárok nem világosak, esetenként meghatározhatatlanok.⁹ SAPIR klasszikus angol példáit ismételhetjük meg: agglutinatív alakulat a *farm-er*, *good-ness*; fúziós a *height*, *depth*, az utóbbiakban sem az affixumaiktól megfosztott tövek nem önállóak, sem az affixumok nem tipikusak. Az észti teljes fúzióra egyáltalán nincs példa (a *sōna* 'szó' : PIPt *sōnu*, *muna* 'tojás' : PIPt *mune*, *pūha* 'szent' : PIPt *pūhi* szerű alakulatokról taxonomikusan megállapítható a tökéletes agglutinatív szerkezet), részlegesen is jóval ritkábban, mint mondjuk a magyarban vagy a finnben. (Vö. mégis: *mis-ki* 'valami' : *mida-gi* 'valamit' és ehhez hasonló.) Általában elmondható, hogy a névszó- és ige-ragozás és a szóképzés jó részét az agglutinatív affixáció jellemzi.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy morfonológiai szinten gazdag tővariációjával az észti nyelv eltávolodik ugyan az ún. „tiszta agglutinatív” típus követelményeitől, de egy erősen körülhatárolt esetet kivéve nem jellemző rá a flektáló nyelvek két eklatáns morfonológiai vonása, az introflexió és a fúziós morfémakapcsolás. (Az előbbi persze, szigorúan véve, morfológiai jelenség is, sőt elsősorban az.)

3.2. A morfológia minden idők nyelvtipológiájának központi kérdésköre volt. A klasszikus nyelvtipológia és a XX. századi gyakorlati tipológia nagy része alapvető feladatának ugyanis a szóalakok tanulmányozását tartotta, s ezen belül azt vette és veszi figyelembe, hogy a szóalakon belül (már ahol szóalakról értelmes beszélni) milyen típusú morfémák kapcsolódnak egymáshoz, s hogy milyen a morfémakapcsolás technikája. Az utóbbi kérdésre mai strukturális nyelvelírásunkban a morfonológiai vizsgálatok adnak választ, de a morfémák minősége a morfológia problémája. A tipológiában azonban a morfológia a deskriptív elemzésben használt értelmezésnél nagyobb távlatokat kap, pontosabban: a morfológiát és szintagmatikát együtt vizsgáljuk. Az előbbi a szóalakon belül egymáshoz kapcsolódó morfémák minőségével foglalkozik, az utóbbi pedig a szintagmák morfológiai felépítésével. Az együttes tárgyalást

⁸ Agglutináción voltaképpen csak ezt volna szabad érteni. A gyakorlatban azonban ezt a szót az agglutináló típus megjelölésére is használják (jobb híján mi is ezt tesszük), s ez nem kevés félreértéshez vezethet.

⁹ Ezen belül részlegesen mondható a fúzió, ha a morfémák fonológiai felépítése megváltozik, de a morfémahatárok világosak.

a tipológiai elemzés sajátos természete indokolja. A tipológiában ugyanis szigorúan véve nem lehet csak egy nyelvről beszélni. Bármit állítson a tipológus egy nyelv tulajdonságairól, azt mindig más nyelvek jellegéhez viszonyítva állítja. A típus mindig a maga fajfogalmának típusa, mely azonban csak konkrét nyelvekből absztrahálható. Nyíltan vagy rejtetten tehát mindig összehasonlításról van szó, ez esetben viszont nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a kifejezés síkján az egyes nyelvek szintjeik felhasználása tekintetében különböznek (azonos tartalmakat más-más nyelvi szinten fejeznek ki). Így a tipológiának együtt kell tárgyalnia mindazon nyelvi szinteket, melyek egyaránt tartoznak a tartalom és a kifejezés síkjához (olyan nyelvek esetében, ahol mondattani jelenségek, pl. a szórend, a nyelvtani tartalom kivételének is fontos eszközei, a fent említett két szintet a mondattannal is együvé kell vennie). Mindez azonban nem jelenti a különböző szintű jelenségek egybeomlását.

Elemzésünk — s szerintünk a gyakorlati nyelvtipológia — központi kérdése: az analitizmus és szintetizmus. Egy nyelv tipizálásának kérdése azon múlik, hogy összes magasabb nyelvi szintjére nézve külön-külön s végül összegezve megállapítottuk-e analitikus vagy szintetikus jellegét. A morfológiai—szintagmatikai elemzésben ehhez három objektumot kell részletesen megvizsgálnunk:

a) a morfémákat, melyek természete döntő jelentőségű a szerkezeti nyelvtipológia számára, az agglutináló és flektáló nyelvek legalapvetőbb különbsége ugyanis affixummorfémáik természetében van: az előbbiek túlnyomórészt analitikus (egy grammatikai jelentést hordozó), az utóbbiak pedig szintetikus (alakitanilag oszthatatlan, de több grammatikai jelentést hordozó) segédmorfémákat használnak;

b) a közvetlen szintagmákat (azaz olyan több, szabad morfémából álló szószerveket, melyek a maguk komplexitásában egy általában affixumokkal alakult elemekből álló rendszerbe illeszkednek, pl. az igeragozás egyes analitikus alakjai);

c) a tulajdonképpeni szintagmákat (azaz az ún. kiterjesztett szerkezeteket, vagyis az elsődleges mondatrészeket és bővítményeiket együtt), ahol a morfémák analitikus vagy szintetikus voltak kérdésük magasabb szinten merül fel: hatóságukat tekintve. (Erről részletesebben l. alább.)

Kezdjük tehát a legfontosabb affixummorfémákkal. Tekintsünk át először is egy észti deklinációs paradigmát!

	Sg.	Pl.
Nom.	<i>jalg</i> 'láb'	<i>jala-d</i>
Gen.	<i>jala-ø</i>	<i>jalga-de-ø</i>
Pt.	<i>jalg-a</i>	<i>jalg-u-ø</i>
Ill.	<i>jala-sse</i> } <i>jalga</i> }	{ <i>jalga-de-sse</i> <i>jal-u-sse</i>
Iness.	<i>jala-s</i>	{ <i>jalga-de-s</i> <i>jal-u-s</i>
Elat.	<i>jala-st</i>	{ <i>jalga-de-st</i> <i>jal-u-st</i>

All:	<i>jala-le</i>	{ <i>jalga-de-le</i> <i>jal-u-le</i>
Adess.	<i>jala-l</i>	{ <i>jalga-de-l</i> <i>jal-u-l</i>
Abl.	<i>jala-lt</i>	{ <i>jalga-de-lt</i> <i>jal-u-lt</i>
Transl.	<i>jala-ks</i>	{ <i>jalga-de-ks</i> <i>jal-u-ks</i>
Term.	<i>jala-ni</i>	<i>jalga-de-ni</i>
Ess.	<i>jala-na</i>	<i>jalga-de-na</i>
Abess.	<i>jala-ta</i>	<i>jalga-de-ta</i>
Com.—Instr.	<i>jala-ga</i>	<i>jalga-de-ga</i>

Azért választottunk egy meglehetősen bonyolult ragozású fokváltakozásos szót, hogy láthassuk, mennyiben problematikus az észti deklináció tipológiai szempontból. Mindenekelőtt válasszunk külön három problémát. Az első a tőváltakozás kérdése, erről már a fentiekben szoltunk. A második a többesjel morfé májával kapcsolatos. A legáltalánosabb a *-d*, *-de/te* alakú többesjel, ezek funkciója nem vitatott. Ami a *jalul*-szerű alakok *jal-u-l* felosztását illeti, erre két okunk is van. Először is az *[u]* fonéma láthatólag nem tartozik a tőhöz, következésképpen affixum; s a szóalak egész jelentését, valamint a tő és az esetvégződés jelentését összevetve csak többesszámjel lehet. Másrészt az *-i*-többesjel analógiája is támogatja ezt a felosztást (vö. pl. *ase* 'hely' PlIness *aseme-te-s* ~ *aseme-i-s*, PlAll *aseme-te-le* ~ *aseme-i-le* stb.). Ezek a *jalus*, *asemeis* féle alakulatok tehát analitikusak. Velük kapcsolatban át is térhetünk a harmadik kérdésre, a ragmorfémák természetére. Az itt említett szóalakok a PlPt alakjával vannak összefüggésben, melynek többféle ragmorfémája van. Legáltalánosabb a *-sid* szintetikus morféma (leíró szempontból semmiféle belső osztása nem megalapozott), mely a SgGen tövéhez járul, tehát egymaga fejezi ki a többes számot és a részelő esetet. A PlPt-nak ezenkívül van még *(-i)-d* és *-o* végződése is, ezeknek analitikus volta taxonomikusan bizonyítható. Az egyes számi illatípus egyik alakja, mint fentebb tárgyaltuk, szintetikus (példánkban a *jalga* alak, mely szerkezetileg eltér a vele látszólag egyező partitívuszi *jalg-a* alaktól), további lehetséges alakjaiban analitikus ragmorfémák szerepelnek. A 14 esetalak közül tehát kettőnél (és ott is csak az egyik számban), bizonyos típusoknál szinteticizmussal találkozunk. Az arány azonban vitathatatlanul az analitikus alakok oldalára billenti a mérleget. Felmerül a kérdés: vajon mondhatjuk-e ezek után, hogy az észti több deklináció van? A kérdést bármely nyelvre nézve az dönti el, hogy léteznek-e (s ha igen, milyen arányban) olyan allomorfo k, azaz azonos grammatikai tartalmat kifejező ragmorfémák, melyek tőtípusonként oszlanak meg. Például az oroszban a SgDat lehetséges morfé mái közül az *-u* alakú, az *-i* alakú és az *-e* alakú különböző típusú névszókhöz járul, hiszen ugyanezen szavak a többi esetben is eltérő ragokat kapnak. A különböző deklinációk megléte flektáló vonás (vö. pl. a latin közismert öt deklinációját). Mi a helyzet az észti? Az kétségtelen, hogy azokban az esetekben, ahol több morfé mavariáns is van, ezek rendszerint típusonként, obligatorikusan járulnak egy-egy tőtípushoz (nem úgy, mint a finnben, ahol a választás sok esetben fakultatív, a *sankari* 'hős' szó PlGen

alakja például egyaránt lehet *sankar-i-en*, *sankare-i-den*, *sankare-i-tten*, *sankar-t-en* vagy *sankare-i-n*). Az észtbén a helyzetet a többesjelek bizonyos alternációja is bonyolítja. Mindez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy tizen négy esetalak közül tizenkettő végződése mindkét számban, minden szótőhöz járulva azonos fonológiai felépítésűek. Ilyen arányok mellett aligha lehet különféle deklinációkról beszélni. Más kérdés, hogy az észti nyelvkönyvek hét ragozási osztályt, s ezeken belül légiónyi alosztályt tartanak számon. Ez ugyanis annak a következménye, hogy a nyelvtanulónak tudnia kell, hogy éppen az említett esetvégzések és többesjelek tekintetében mikor melyik variánst válassza, s ráadásul a különböző tőtípusokkal, magánhangzóalternációkkal és a fokváltakozással is meg kell birkóznia. Hogy ebből a szempontból az észti deklináció ilyen bonyolult, az keserves tény a nyelv tanulója számára, de ennek nem szabad megtévesztenie a tipológust, akinek az egész rendszert kell szem előtt tartania. Nem érthetünk tehát egyet Skaličkával, aki így nyilatkozik: „Im Estnischen . . . ist . . . die Homonymie und Synonymie der Endungen . . . und die Zahl der Alternationen so groß, daß man schon von verschiedenen Deklinationen sprechen darf . . .”¹⁰ Az észti deklináció egész rendszerének jellege ezt a nézetet valójában nem igazolja.

3.3. A névszóragozás tárgyalása átvezet a közvetlen szintagmához. Igen sok nyelvben, így az észtbén is, az esetragokon kívül számon kell tartanunk egy sor analitikus névszói szerkezetet, melyek nagyjából előljárószo + névszó (+ esetrag) vagy névszó (+ esetrag) + névutó szerkezetűek. A közhiedelem szerint az agglutinatív és flektáló nyelvek között az analitikus névszói szerkezetek terén az a legnagyobb különbség, hogy az előbbieket főleg névutókat, az utóbbiak pedig prepozíciókat használnak. Valójában ez részint nem is igaz (az észtbén és a finnben például igazán szép számmal vannak előljárók is, flektáló nyelvekben is vannak névutók), részint, s ez a lényeg, felszínes különbségtevés. A perdöntő eltérés az ilyen jellegű szerkezeteknél és a csupán esetraggal ellátott szóalakoknál egyaránt az, hogy az adott szóalak milyen fokon szintetikus ill. analitikus. Ez jól látható, ha különböző típusú nyelvek azonos tartalmat kifejező szerkezeit vetjük össze. Például figyeljük meg *a rákkal szemben* kifejezés megfelelőit az alábbi mondatokban:

- magyar: *A rákkal szemben* ma még tehetetlenek vagyunk.
 finn: *Nykyään me olemme vielä voimattomia syöpää vastaan.*
 észti: *Käesoleval ajal me oleme veel võimetud vähktõve vastu.*
 orosz: *Промис рака мы сегодня ещё бессильны.*
 német: *Gegen den Krebs sind wir heute noch unmächtig.*
 francia: *À présent nous sommes encore impuissants contre le cancer.*
 angol: *At present we are still powerless against cancer.*

Ha a fenti példamondatok névutós ill. prepozíciós kifejezéseit összehasonlítjuk, látjuk, hogy analitizmus és szintetizmus szempontjából három csoportra oszlanak:

a) <i>a rák-kal szemben</i>	b) <i>npomus paka</i>	c) <i>contre le cancer</i>
<i>syöpä-ä vastaan</i>	<i>gegen den Krebs</i>	<i>against cancer</i>
<i>vähktõve-ø vastu</i>		

¹⁰ SKALIČKA V., Über die Typologie . . . 497.

Az a) csoportba tartozó kifejezések szerkezete ugyanis egyaránt tő + analitikus esetrag + viszonyzó (értelmezésünk szerint tipikusan agglutinatív alakulat); a b) csoportba tartozó kifejezések tő + szintetikus esetrag szerkezetűek (vagy az eset másfajta szintetikus kifejezési módjáról van szó, mint például a német esetében a szintetikus — esetet és számot kifejező — névelőről), s ezek a flektáló nyelvekre jellemzők; a c) csoportba pedig olyan alakok tartoznak, melyeknek tagjai egytől egyig analitikus és szabad morfémák, a viszonyzó elhagyásával azt kapjuk, amit alapalaknak vagy szótári alaknak szokás nevezni (legfeljebb „szótári alakú” névelővel megtoldva). Az idetartozó szerkezetek izoláló jellegűek. A viszonyzó elhagyása után fennmaradó névszói alak jellegében mutatkozó különbségek tehát sokkal lényegesebbek, mint a viszonyzó pozíciója. Ilyen megfontolások alapján az idetartozó észti szerkezeteket egyértelműen agglutinatívoknak tarthatjuk, még ha az észti fel-tűnően nagy is az előljárószók száma.

A névszóragozással kapcsolatban van egy másik jelenség is, melyet az észti nyelv flektálónvá válásának bizonyítékaként fel szoktak hozni, nevezetesen a birtokos személyjelezés hiánya. Valóban feltűnő ez a jegy, hiszen a finnugor nyelvek többsége birtokos személyjeleket használ, s az ilyen szóalakokkal szembeállítva a megfelelő észti szerkezetek meglehetősen idegenszerűen hatnak. Például a magyarral és a finnel összevetve:

magyar: <i>apá-m</i>	finn: <i>isä-ni</i>	észti: <i>minu isa</i>
<i>apá-d</i>	<i>isä-si</i>	<i>sinu isa</i>
<i>apj-a</i>	<i>isä-nsä</i>	<i>tema isa</i>
<i>apá-m-nál</i>	<i>isä-llä-ni</i>	<i>minu isa-l</i>
<i>apá-m-nak</i>	<i>isä-lle-ni</i>	<i>minu isa-le</i>
<i>apá-m-tól</i>	<i>isä-ltä-ni</i>	<i>minu isa-lt</i>
<i>apá-d-tól</i>	<i>isä-ltä-si</i>	<i>sinu isa-lt</i>
<i>apj-á-tól</i>	<i>isä-ltä-än</i>	<i>tema isa-lt</i>
stb.	stb.	stb.

Szó se róla, a távolabbról rokon magyar és finn nyelv megoldása itt sokkal közelebb állónak látszik (a Px és Cx különböző sorrendje ellenére is), mint az „edestestvér” finn és észti. Sőt az utóbbi tagadhatatlanul emlékeztet a flektáló nyelvek *moü omeü, mein Vater, mon père, my father* szerű szerkezeteire. Nincs is olyan kutató, aki az észti nyelv állítólagos flektív jellege mellett kardoskodva fel ne hozná ezt a jelenséget!

Az igazság viszont az, hogy az ilyen érvelés sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem megalapozott. Elméleti ellenvetésünk a következő: Minden külső vagy belső analitizmusra¹¹ valló jelenség per definitionem gyengíti egy flektáló nyelv „típus tisztaságát”. Bármily furcsán hangzik is, a *mein Vater* stb. szerű

¹¹ Ezeket a terminusokat a következőképpen kell érteni: A tőjelentés és a grammatikai jelentés megjelenése a kifejezés szintjén négy fokozatú lehet: 1) külső analitizmus: a pozitív jelentést a tő hordozza, a grammatikai jelentéseket segédszavak, szabad morfémák. Pl. angol *I would have been*, német *ich habe gelesen*, francia *j'avais donné* stb.; 2) belső analitizmus: a pozitív jelentést a tő hordozza, a nyelvtaniakat analitikus kötött morfémák. Pl. angol *un-able-ness*, német *ver-kauf-en*, francia *naturelle-ment* stb.; 3) külső szintetizmus: pozitív jelentésű tő + szintetikus kötött morfémák. Pl. német *Kind-er*, orosz *дом-ам*, latin *omn-ibus* stb.; 4) belső szintetizmus: a tőalak a pozitív jelentésen kívül önmagában hordozza a grammatikai jelentés(e)ket is. Pl. angol *feet*, német *Brüder*, észti *kätte* stb. A második fokozatot más szerzők az elsővel szembeállítva szintetikusnak is szokták nevezni (pl. SAPIR: i. h., HAKULINEN: UAJb. 43. stb.).

szerkezetek legalábbis nem tekinthetők tipikusan flektív jelenségnek. Ily módon ha egy agglutinatív nyelvben ilyen jellegű szerkezetet találunk, az jelenthet ugyan elhajlást az agglutináló típustól, de semmi esetre sem a flektáló felé. A külső analízis végső soron izolációs vonás.

De ettől függetlenül is: az észtt *minu isa*, *sinu isa* stb. féle szerkezetek több szempontból is különböznek az indoeurópai nyelvek megfelelő birtokos szerkezetektől. Először is: a *minu*, *sinu*, *tema*, *meie*, *teie*, *nende* nem a birtokos szerkezetek céljára szolgáló birtokos névmás, hanem a megfelelő személyes névmások genitívuszi alakja. Az indoeurópai nyelvekben a birtokos névmások többsége leíró szempontból külön szófajt képvisel (még ha egyes esetekben a személyes névmásoktól való elszakadás nem teljesen következett is be¹²). Másodszor: mindazon indoeurópai nyelvekben, melyekben egyáltalán létezik deklináció, a birtokos névmás számban, esetben (és nemben) meg egyezik a birtokkal, tehát a birtokos szerkezeten belül kötelezően fellép a kongruencia. Az észttben, mely egyébként ismeri az egyeztetést (erről később), az ilyen szerkezetekben mindenfajta kongruencia lehetetlen. Amíg a latinban pl. *domus patris nostri*, *domi patrum nostrorum*, az oroszban *дом нашего отца*, *дома наших отцов* szerepel, addig az észttben ezek a szerkezetek *meie isa maja*, *meie isade majad* alakúak, vagyis a birtokost kifejező névmási alak nem változik a birtok esetalakjának függvényében. Az eddig még nem említett észtt *oma* morféma, melyet olyankor használnak, ha a mondat alanya és a birtokos megegyezik, éppen abban különbözik az *oma* 'saját, tulajdon' jelentésű melléknévtől, hogy az utóbbi kongruál a jelzett szóval, míg az *oma* birtokos névmás — az egyetlen tényleges birtokos névmás az észttben — mindig ebben az alakban jelenik meg. (Vö. *Me räägime oma asjust* 'Ügyeinkről beszélünk' és *Me räägime omist asjust* 'A saját ügyeinkről beszélünk'.)

Ezekután aligha tarthatjuk a birtokos személyragozást helyettesítő analitikus szerkezeteket flektáló jellegűnek az észtt nyelvben.

3.4. Hátra van még a mondattani szintagmák vizsgálata. Itt is csak egy problémát ragadunk ki: a jelzői szerkezetekét. Ezek is azon jelenségek közé tartoznak, melyeket nem egyszer emlegettek az észtt nyelv flektáló jellegű tulajdonságai között. Arról a közismert tényről van szó, hogy míg a finnugor nyelvek nagy részében a jelző és jelzett szó közül mindig csak az utóbbihoz járulnak esetragok, addig egyes finnugor nyelvekben, így az észttben is, a függő eset ragja megjelenik mind a jelző, mind a jelzett szó végén. Ez egyszersmind a ragok természetére is utal. Nyilvánvaló, hogy például a magyarban az alakilag a főnévhez járuló esetrag valójában nemcsak a főnévre vonatkozik, hanem az egész jelzői szintagmára, s ezért nagy hatósugarúnak (funkcionálisan szintetikusnak) mondható, míg az észtt esetragok ebben a tekintetben kis hatósugarúnak (funkcionálisan analitikusnak) nevezhetők. Voltaképpen tehát arról van szó, hogy az észtt nyelvben — a terminatívusz, esszívusz, abesszívusz és komitatívusz kivételével, melyek „ragjai” átmenetet képeznek a névutó és

¹² A németben pl. a *mein* egyes esetekben névmási vonzatként is előfordul (*vergiß mein nicht*); az oroszban a *ego*, *eë* ill. *ux* kapcsolata a megfelelő személyes névmások genitívuszi alakjával tagadhatatlan. Mindazonáltal ezekben a nyelvekben is a birtokos névmás a rendszer szempontjából ma már külön szófajt képvisel, s még az említett esetekben is van alaki eltérés a személyes névmás genitívusza és a birtokos névmás használata között (a németben a *meine* alak már egyértelműen a birtokos névmások rendszerébe illeszkedik; az orosz *ego*, *eë*, *ux* előjárók után nem veszi fel a megfelelő személyes névmások protetikusan *н-jét* vö. *y nego* de *y ego omya*).

az esetrag között, hiszen formálisan beleilleszkednek a paradigma többi tagja közé, de a jelző és a jelzett szó genitívusza után szoktak állni, mint a névutók nagy része (az egybeírás nem nyelvi, hanem helyesírási szempont!) — kötelező a jelző és a jelzett szó egyeztetése, kongruenciája. Vö. pl.

magyar:	észt:
<i>szép lány</i>	<i>ilus neiu 'ua.'</i>
<i>szép lányo-k</i>	<i>ilusa-d neiu-d</i>
<i>szép lány-tól</i>	<i>ilusa-lt neiu-lt</i>
<i>szép lány-ról</i>	<i>ilusa-st neiu-st</i>
stb.	stb.

Vajon mi ennek a tipológiai jelentősége? Ismét az a helyzet, hogy kézenfekvőnek látszik a flektáló nyelvek analógiája. Hiszen ha ezeket a nyelveket vesszük szemügyre, látjuk, hogy mindenütt, ahol névszóragozás egyáltalán szerepel, kötelező a kongruencia is. Vö. pl.

latin:	orosz:
<i>virg-o pulchr-a</i>	<i>красив-ая девушк-a</i>
<i>virgin-em pulchr-am</i>	<i>красив-ую девушк-y</i>
<i>virgin-is pulchr-ae</i>	<i>красив-ой девушк-u</i>
<i>virgin-i pulchr-ae</i>	<i>красив-ой девушк-e</i>
stb.	stb.

Ismét azt a kérdést kell tehát feltennünk: azonosnak tekinthető-e az észt típusú egyeztetés az indoeurópai nyelvekben tapasztalható kongruenciával?

Ezúttal is be kell látnunk, hogy a hasonlóság inkább formális, mint lényegi. Formálisan valóban arról van szó mindkét esetben, hogy a főnév és jelzője egyaránt ragmorfémát kap, ha a jelzős szerkezet valamely esetalakban áll. Ezen túl azonban el nem hanyagolható különbségeket látunk:

1. A flektáló nyelvekben mind a melléknév, mind a főnév esetragja szintetikus morféma;

2. A flektáló nyelvekben a jelzőhöz és a jelzett szóhoz járuló ragmorfémák nem szükségképpen egyeznek meg alakilag, a jelző és jelzett szó tartozhat más-más deklinációhoz is, egyes nyelvekben pedig (mint pl. az oroszban) a melléknévnek és a főnévnek következetesen különböző ragozása is lehet. Az észtben azonban, mint láttuk, a tizennégy kázusból tizenkettőt egyalakú végződés jelöl, s ily módon az esetek túlnyomó többségében pusztá ragismétlés figyelhető meg a jelzői szintagmában. A jelző végződését tehát az észtben csak szintagmatikai, az indoeurópai nyelvekben szintagmatikai + morfológiai elvek határozzák meg.

Az észtben is megfigyelhető „kis hatósugarúság” (funkcionális analitizmus) célja nyilvánvalóan a szintagmatikus együvértartozás alaki jelölése, amit azokban a nyelvekben, ahol ilyesfajta kongruencia nem ismeretes, szupraszegmentális elemek fejeznek ki.¹³

¹³ Megállapításunknak, mely szerint az észt (és következőképpen a balti-finn) kongruencia szinkrón szempontból is elvileg különbözik a flektáló nyelvek megfelelő szerkezeteitől, alighanem diakronikus jelentősége is van: érv lehet azon nézetek ellen, melyek a balti-finn egyeztetést germán vagy szláv hatásból eredeztetik. Valószínűtlen, hogy pusztán egy külső hatás egy magától lényegében különböző jelenséget hozzon létre.

Nem állíthatjuk tehát, hogy az egyeztetés elvileg hasonló jelenség lenne a flektáló és az agglutináló nyelvekben. Van még egy eddig nem említett szembevetendő különbség a kétféle kongruencia között: az agglutináló nyelvek nem ismerik a *genus*, a grammatikai nem szerinti egyeztetés fogalmát. Ez azonban a fentiekből már következik: ha a jelzőként használható névszóknak (mellékeveknek) csak egyféle deklinációja van, akkor a nyelvtani nem szerinti egyeztetés s következésképpen a nyelvtani nem fogalma teljesen kizárt. (A flektáló nyelvekben a jelzőknek ott is két ill. három végződésora van, ahol egyébként a főnév és melléknév ragozása nem különbözik egymástól, vö. pl. az ószlávban: *старъ домъ, стара жена*, ill. *старо мѣсто*.) Ily módon a *genus* kategóriájának hiánya, mely, mint két évszázad nyelvészeti megfigyelései bizonyítják, oly szembevetendő különbsége az agglutináló és flektáló nyelveknek, voltaképpen csak annak a lényegesebb eltérésnek a következménye, hogy az agglutináló nyelvekben nincsenek különböző deklinációk. (Ez alól egyes névmások némely alakjai ugyan kivételt képezhetnek, de rendszerük ilyenkor is alapjában az egységes nomenragozáshoz hasonló.)

Mindebből világosan látható: pusztán a névszók s a névszói szerkezetek vizsgálata is meggyőzően bizonyítja, hogy lényeges flektáló vonásokat az észben nemigen lehet felfedezni. (Az igeragozás tanulságai, melyekről itt az adott szempontból felesleges lett volna részletesen beszélnünk, nézeteinknek a legcsekélyebb mértékben sem mondanak ellent.)

4. Állításainkat néhány statisztikai adattal is alátámaszthatjuk. A statisztika azon módszerek közé tartozik, melyek az utóbbi évtizedben egyre inkább helyet kérnek a tipológiában, bár nem vagyunk róla meggyőződve, hogy az a fajta statisztika, melyet eleddig ilyen célra használtak, valóban betöltené tulajdonképpeni feladatát. Szkepticizmusunk a szövegtipológiára vonatkozik, mely eddig inkább csak a legelső nyelvi szintek jellemzésében tud eredményeket felmutatni. A szövegstatisztikán alapuló tipológia lényege az, hogy próbaképpen kiválasztott szövegekben bizonyos objektumok előfordulási számának egymáshoz viszonyított mértékében — például szavak és morfémák, agglutinatív szerkezetek és morfémajunktúrák, szavak és tömorfémák arányában — próbálja megragadni a nyelv típusát. Homályos azonban, hogy az adott nyelv szerkezetének előzetes ismerete nélkül milyen alapon identifikálhatók ezek az objektumok; ha pedig a nyelv szerkezete ismert, mi akadályozza annak, hogy a nyelv tipológiai besorolását közvetlenül e struktúra megítélése alapján végezzük el.

Egyszóval: a magunk részéről a rendszerstatisztika hívei vagyunk. Rendszerstatisztikán az egyes nyelvi struktúrák tipológiailag releváns tulajdonságainak egymáshoz viszonyítását, ill. összehasonlító vizsgálatok esetén a szembeállított rendszerek jellemző jegyeinek statisztikai egymáshoz mérését kell érteni. Itt tehát a statisztikai kutatás a kész, ismert rendszer(ek)-ből indul ki, s vizsgálatának tárgyai a rendszer olyan tulajdonságai, melyeket a strukturális tipológiai elemzés feltár ugyan, de melyeknek súlyát nem tudja egzakt pontossággal meghatározni. Ha pl. az érdekel bennünket, hogy két, általában agglutinatív ragokkal operáló, de elvétele szintetikus kázusaffixumokat is használó nyelv közül melyik a „tisztább”, s melyik a „vegyesebb”

(Erre a szempontra Bereczki Gábor hívta fel a figyelmemet.) Szintaktikai kongruencia önálló kialakulására vö. a magyar mutatónévmási szerkezeteket: *en-nek a lány-nak, et-től a lány-tól* stb.

típus, erre legpontosabban statisztikai adatokkal válaszolhatunk. Az ilyenfajta statisztikai adat nemcsak objektív (pedáns munkamódszer mellett ez minden statisztikai adatra jellemző), hanem egyszersmind lényegi is, tekintve hogy objektumai nem véletlen szövegek véletlen adatai, hanem a tipológustól fontosnak talált szerkezeti tulajdonságok.

E megfontolások fényében közöljük az észti nyelv rendszerstatisztikai mutatóinak némelyikét, melyeket jellemzőnek találtunk. Ezek az adatok természetesen semmiféle „szenzációt” nem szolgáltatnak, azt emelik ki, amit eddig is tudtunk, csak nem ilyen egzaktan.

4.1. A tóvariancia mutatója. Ez nem más, mint egy adott nyelv összes lehetséges tőtípusa tóvariánsainak átlagos száma. Csak megközelítően adható meg, a lényeg voltaképpen az, hogy 1 közelében van-e, vagy annál lényegesen nagyobb. („Tipikus” agglutinatív nyelv esetében — melyben a töveknek egyáltalán nem lenne variációja — a mutató értéke ugyanis 1,00 lenne.) Az észti érték 3,15 — vagyis alaposan eltér az „ideálistól”.

4.2. Fúziós mutató. Ez az adat arról tájékoztat, hogy egy adott rendszeren belül hány affixummorféma mutat fel a tővel való kapcsolatba lépéskor fonemikus variabilitást (vagyis hány affixummorfémának vannak a fonetikai helyzettől függően más-más fonológiai felépítésű változatai). Azt vizsgáljuk tehát, hogyan viszonyul a morfológiai variációt mutató affixumok száma a részrendszer összes affixumának számához. Célszerű pl. a névszóragozási rendszer vizsgálata. Az észti érték ez a fúziós mutató — nulla. A magyarban ez a mutató 70,59%, a finnben meg 64,28% — a magánhangzó-illeszkedés következtében.

4.3. A szinteticitás mutatója. A morfológiai vizsgálatok során többször is vizsgáltuk az analitikus és szintetikus esetragok kérdését. Ezek egymáshoz vagy a rendszerhez viszonyított aránya döntő jelentőségű egy nyelv alaptípusának meghatározása szempontjából. E mutató statisztikailag is előállítható mint a külső vagy belső szintetizmust (is) felmutató esetek és az összes eset arányszáma. Az észti nyelvben ez az adat 16,67% ! Könnyen belátható, hogy flektáló nyelveknél ennek az adatnak a 100% közelében kell járnia, hiszen ott a kázusvégződések többsége szintetikus (több grammatikai jelentést fejez ki).

4.4. Az allomorfizmus mutatója. Ez az esetragok morfológiai megoszlásának más szempontból való felmérését jelenti. Kiszámítjuk, hogy milyen arányban vannak jelen egy rendszerben a morfológiai alternánsok, tehát az esetragok allomorfjai. (Az egy és ugyanazon grammatikai jelentést kifejező allomorfok aránya az összes létező esetraghoz.) Agglutináló nyelvek esetében ez az adat nullához konvergál, flektálókéban viszont jelentékeny (ilyenkor ugyanis figyelembe vesszük az összes kivételt, eltérő ragozást stb.). Az észti érték, mint mondtuk, mindkét szám partitívuszi és illatívuszi alakjai tekinthetők allomorfikusnak, az ilyen esetragok száma 12. Az összes esetrag száma (a többi esetben csak egy-egy változat lévén) 36, az allomorfizmus aránya tehát elég tekintélyes: 33,33%.

Természetesen más adatokat is kiszámíthatnánk a fenti módon, azonban az itt felsoroltakat tartottuk a legjellemzőbbeknek.

5. Mindezek fényében összefoglalásul a következőket mondhatjuk el. Az észti nyelv tipológiai vizsgálata során megállapítottuk, hogy e nyelvet morfológiai szinten a gazdag tóvariáció mellett részlegesen fúziós morféma-

kapcsolási technika, morfológiai szinten 16,67%-ban a flektáló jellegű esetvégződés-szintetizmus, 83,33%-ban viszont az agglutináló nyelvekben szokásos analitizmus jellemzi; a magasabb szinteken pedig semmi olyasmit nem találunk, ami az észti nyelvet a flektáló nyelvek felé közelítené (éppen ellenkezőleg, ahol eltérést látunk az agglutinációtól, ott ez mindenütt az analízis irányába mutat). Az észti nyelvben tehát valóban vannak bizonyos flektáló vonások, de arányuk jóval kisebb, semhogy az észtet a flektáló típusú nyelvek közé sorolhassuk. Akik mégis ezt tették, mint láttuk, rendszerint következtelenek bizonyultak vagy az észti nyelv tényeinek számbavételében, vagy a szerkezeti tipológia fogalmainak kezelésében.¹⁴

Mindennek az észti nyelv és a tipológiai elemzés keretein túlmenő érdekessége is lehet, hiszen máig sem véglegesen eldöntött kérdés: hol a határa annak, hogy egy nyelv mennyire távolodhat el tipológiailag genetikai rokonnaitól, s érvényesül-e az ilyen jellegű eltávolodásban bizonyos törvényszerűség? A konkrét nyelvcsaládok ez irányú kutatása e kérdések eldöntéséhez is sok segítséget adhat.

HAVAS FERENC

Проблема типологической принадлежности эстонского языка

Типология уральских языков пока принадлежит к мало затронутым отраслям как типологии, так и ураловедения, несмотря на беспорную интересность проблематики «в разных мерах» агглютинативных языков. В эстонском языке, например, наблюдался ряд интересных свойств, отдаляющих его от большинства генетически связанных с ним языков, и тем самым — по мнению некоторых исследователей — приближающих эстонский язык к представителям флективного типа. Автором данной статьи утверждается, что большинство таких взглядов основывается то на ошибочной оценке некоторых характерных черт этого языка, то на поверхностном употреблении терминов типологии. На уровне морфонологии, например, в эстонском наблюдается чрезвычайное богатство корневых алломорф, но тем не менее, на более важном для типологии морфологическом уровне, эстонский оказывается в основном агглютинативным, т. к. в 83,33% падежных форм, при всех возможных вариантах, выступают аналитически построенные словоформы. (Синтетические словоформы, в свою очередь, встречаются только в иллативе ед. ч., где мы имеем дело с настоящей внутренней флексией, и в партитиве и иллативе обоих чисел, где порой наблюдаются синтетические, т. е. многозначные, падежные окончания.) Притяжательные конструкции, столь отличающиеся от конструкций с притяжательными окончаниями большинства финно-угорских языков, тем не менее, коренным образом расходятся с соответствующими конструкциями в индоевропейских языках, ведь *minu, sinu* и т. д. в эстонском не являются притяжательными местоимениями, а просто формами генитива личных местоимений, причем они не вступают ни в какое согласование с существительными, к которым они относятся. Что касается согласования определения с определяемым словом, оно также не имеет ничего общего с конгруэнцией флективных языков, ибо в эстонском мы видим простое повторение одного и того же падежного окончания, даже следа нет разных склонений для существительного и для прилагательного, и грамматический род — неизвестное понятие в эстонском. Все изложенное подтверждается и статистическими данными. В ходе рассуждений автор затрагивает определения некоторых важных для структурной типологии понятий, таких как внутренняя флексия, корневая альтернатива, агглютинация, фузия, аналитическое и синтетическое склонение, типологическая статистика текстов и структур и т. п.

ФЕРЕНЦ ХАВАШ

¹⁴ Még nagyobb tévedésbe esnék, aki ezek után az észti nyelvet „vegyes típusúnak” tartaná. A „vegyes típus” fogalmának minden értelmezése feloldhatatlan logikai ellentmondásokra vezet (ti. azt tételezi fel, hogy egy nyelvben e g y ü t t fordulnak elő olyan tulajdonságok, melyek egymást kizáró típusokra jellemzőek; ha csak nem tartjuk magukat az absztrakt típusokat is egymást ki nem zárónak, ebben az esetben viszont értelmezhetetlen a „vegyes” szó egy konkrét nyelv tipológiai besorolására nézve), és nem egyében alapszik, mint lényeges és lényegtelen jegyek összekeverésén.

Permi vokalizmusproblémák

I. Az őspermi magánhangzórendszeréről ma már meglehetősen világos képünk van. Több olyan jelentős értekezés, illetve tanulmány látott napvilágot, amely részletesen foglalkozik ennek a rendszernek az ősi finnugorétól olyannyira eltérő sajátosságaival, a rendszert kialakító tendenciákkal, sőt ezeknek a tendenciáknak időbeli egymásutánosságával is. Néhány kérdés azonban tisztázatlan maradt, illetőleg néhány ponton nem értünk egyet az e tárgyban elhangzott nézetekkel. Vizsgálódásaink alapja E. ITKONENnek (Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen FUF 31:149–345), V. I. LITKINnek (Исторический вокализм пермских языков Moszkva, 1964), valamint RÉDEI KÁROLYNAK (A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez NyK 70:35–45; Neue Aspekte zur permischen Vokalforschung UAJb. 41:130–41) a permi magánhangzórendszerre vonatkozó elmélete. A három elmélet sok tekintetben hasonlít egymáshoz, vannak azonban köztük lényeges különbségek is.

Tekintsük át mindenekelőtt a három kutató által kikövetkeztetett őspermi magánhangzórendszert:

E. ITKONEN (i. m. 332):

<i>a</i>	<i>ε</i>	
<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>e</i>
<i>ɔ</i>	<i>ȝ</i>	<i>ɛ</i>
<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>

LITKIN (i. m. 228):

<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>u</i>
<i>ȝ</i>	<i>ɛ</i>	<i>ȝ</i>	<i>ɔ</i>
<i>ö</i>	<i>e</i>	<i>ö</i>	<i>o</i>
	<i>ε</i>		<i>a</i>

RÉDEI (NyK 70:43):

Korai őspermi rendszer

<i>ä</i>	<i>a</i>	<i>ε</i>
<i>o</i>	<i>e</i>	<i>ö</i>
<i>ɔ</i>	<i>ȝ</i>	<i>ɛ</i>
<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>

Késői őspermi rendszer

<i>a</i>	<i>ε</i>
<i>o</i>	<i>ö</i>
<i>ɔ</i>	<i>ȝ</i>
<i>u</i>	<i>ü</i>

Az első szembetűnő különbség az, hogy míg ITKONEN és LITKIN csak egy, ún. általános őspერი magánhangzórendszert rekonstruál, ugyanakkor RÉDEI az őspერი magánhangzórendszer alakulásában két időrendi fokot különböztet meg. A korai őspერი rendszer a LITKIN által, a késői őspერი rendszer pedig az ITKONEN által kikövetkeztetett rendszerrel mutat rokonságot. LITKIN rendszere az ITKONENétől elsősorban a palatális-labiális *ö, ő, ü* sor felállításában tér el. RÉDEI véleménye szerint ez a sor csak a korai őspери-ben volt meg, később pedig eltűnt a rendszerből.

1.1. Az első probléma, amivel foglalkozni kívánunk, az említett őspერი *ö, ő, ü* sor egykori meglétének kérdése. Az *ö*-ről, illetőleg az *ü*-ről E. ITKONEN a következőket írja: «мне кажется, нет никакой причины и даже никакой возможности предполагать их наличие. Выдвинутых примеров слишком мало и они слишком разнородны, чтобы на основе их можно было реконструировать две новые первичные фонемы» (VJa. 1967/1:143). Továbbá: «Как было уже сказано мною ранее, три новые фонемы, лабиальные гласные переднего ряда *ü, ő, ö*, которыми В. И. Лыткин хотел обогатить реконструированную ранее систему, совершенно излишни» (i. h. 144).

ITKONEN megjegyzéseivel teljes mértékben egyetértünk, mivel valóban nem meggyőzőek azok a nyelvi adatok, illetőleg zürjén-votják nyelvjárási megfelelések, amelyek alapján LITKIN az őspერი palatális-labiális sort kikövetkezteti.

RÉDEI már nem konkrét hangmegfelelésekből indul ki az **ö, *ő, *ü* rekonstruálásakor, hanem az egyes hangfejlődési tendenciákban megnyilvánuló törvényszerűségekből, pontosabban szólva abból az elgondolásból, hogy egyes hangfejlődési tendenciák nem képzelhetők el közbeeső hangfokokat feltévése nélkül. Idézzük: „A redukálódás és az azt kísérő labializálódás útján keletkezett nem első szótagi **u, *ü* és a belőlük fejlődött *ü* labializáló hatásának tartjuk az első szótag vokalizmusában jelentkező labializálódási tendenciát: **e > *ő, *e > *ö, *a > *ä*. A PP. **o* (< PFU. **e*) és a PP. **o* (< PFU. **e, *ä*) közvetlen előzménye *ui*. aligha lehetett más, mint palatális magánhangzó (**ö, *ö*)” (NyK. 70:42–3). Az idézett megállapításokkal szemben a következőket mondhatjuk: 1. Nem megnyugtató egy olyan hipotetikus hangsor kikövetkeztetése a nyelv hangrendszerének egy korábbi stádiumában, amelynek tagjai pusztán közvetítő fokok voltak egy hangfejlődésben, mivel lehetséges, hogy ezek a hangok — éppen közvetítő voltak miatt — nem ugyanabban az időben jelentek meg a rendszerben, ha egyáltalán megjelentek. Esetleges megjelenésük ideje azoknak a hangváltozásoknak kronologizálásával határozható meg, amelyekben — ha feltételezzük ezt — közbülső fokként résztvettek. Erre még később, az őspერი hangváltozások időrendbe állításakor visszatérünk. 2. Távolról sem bizonyos, hogy éppen az őspერი magánhangzórendszer alakulásában feltétlenül számítanunk kellene egy olyan vokális-sorra amely — mint ITKONEN megjegyzéseiből nyilvánvalóan kiderül — nem adatolható. Ha már közbülső fokra van szükségünk a labializációs, illetve velarizációs folyamatokban, rendelkezésünkre áll az ún. centrális sor (*ó, ő, ü*), amelynek egykori meglétéről biztos adataink vannak. A centrális sor fonémáiról tudjuk, hogy a veláris-palatális korreláció szempontjából közömbösek, a labiális-illabiális korrelációban viszont labiálisak. Kétségtelenül alkalmasnak látszanak tehát a közvetítő szerep betöltésére, amennyiben a közvetítő hangokkal való operálás egyáltalán szükséges, illetőleg megokolt. Erről a problémáról is szólunk még a későbbiek során. 3. Mint majd a továbbiakban látni

fogjuk, az ősspermi magánhangzórendszer kialakulásának időrendbeni első mozzanata az eredeti elősspermi **u* és **ü* magánhangzóknak a felső nyelvállású centrális *ü* hanggá való egybeesése volt. Ezt a változást RÉDEI az általa kikövetkeztetett korai ősspermi rendszert megmozgató tendenciák elsőjeként tartja számon, amely — szerinte — már a késői ősspermihez vezet (NyK 70:43), holott az **u*, **ü* > **ü* már az ősspermi legkorábbi, sőt kezdeti szakaszában érvényesült (bizonyítékainkat l. alább), s mint ilyenek, éppen a korai ősspermi vokálisrendszer kialakításában kellett fontos szerepet betöltenie és nem a későbbiben. Ha pedig az *ü* megjelent a korai ősspermi, akkor megindította a centrális sor létrejöttének folyamatát, s ezzel lehetetlenné válik egy korai ősspermi **ü*, és teljesen szükségtelenné egy korai ősspermi **ö*, **õ* feltételezése a fonémarendszerben.

1.2. Az eddig elmondottak pontosabb megvilágításához szükségesnek tartjuk az ősspermi magánhangzórendszert kialakító hangváltozások áttekintését és azok lehetőség szerinti kronologizálását. Vizsgálódásainknak ez a fázisa egyben átvezet bennünket a későbbiekben tárgyalandó problémakörök-höz. Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy az elősspermi > ősspermi hangváltozások sematikus felsorolásakor, illetőleg az ezt követő időrendbe soroláskor első sorban az ITKONEN által megadott ősspermi hangrendszert és hangváltozásokat tekintjük alapnak. Három esetben térünk el ettől: 1. Az elősspermi vokálisrendszerre nem teszünk föl hosszú magánhangzókat (erre vonatkozóan l. RÉDEI: NyK 70:37—41, UAJb. 41:132—7, BEREZKI: NyK 70:23—34, ALH 19:305—19, UAJb. 43:18—27). 2. RÉDEI és mások meg gondolásait követve elfogadjuk, hogy az elősspermi, illetőleg a finnugor alapnyelvben létezett egy középső nyelvállású veláris-illabiális **e* magánhangzó. 3. Elfogadjuk LITKIN véleményét, mely szerint az ősspermi centrális sor felső nyelvállású tagja *ü* volt és nem **i*, mint ITKONEN állítja. ITKONEN erről a hangról a következőket írja: «Сильное сомнение возбуждает также новый взгляд В. И. Лыткина, что гласный *i* (например: коми, удм. *kil* 'язык'), имеющий в пермских языках очень большую повторяемость, возник из общепермского лабиального гласного среднего ряда *u* (*ü*)» (VJa. 1967/1:143). Ezzel a véleménynel szemben azt kell mondanunk, hogy LITKIN feltevése, amelyhez RÉDEI is csatlakozik, logikus, mert a zürjén-votják rendszerben létrejött *i* már egy delabializálódási folyamat eredménye, amely jóval későbbinek tartható, mint az ősspermi rendszerben elsődlegesen és általában ható labializációs tendenciák.

Ezek szerint a hangváltozások tárgyalásakor kiindulópontnak, illetőleg végpontnak a következő finnugor, illetőleg ősspermi magánhangzórendszer fonémáit vizsgáljuk:

Finnugor				Ősspermi		
	<i>a</i>	<i>ä</i>		<i>a</i>	<i>e</i>	
<i>o</i>	<i>e</i>	<i>e</i>		<i>o</i>	<i>e</i>	
<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>		<i>o</i>	<i>e</i>	
				<i>u</i>	<i>i</i>	

Az ősspermi magánhangzórendszer a következő hangváltozások eredményeképpen alakult ki:

Finnugor	>	Őspermi
<i>a</i>		<i>u, ρ, ?a</i>
<i>o</i>		<i>u, ρ</i>
<i>u</i>		<i>ü</i>
<i>ε</i>		<i>ō</i>
<i>ä</i>		<i>ō, ε, a, o, ü</i>
<i>e</i>		<i>ρ, o, e, ü</i>
<i>i</i>		<i>i, e, ε</i>
<i>u</i>		<i>ü, ő</i>

(A hangváltozásoknak e sematikus felsorolásakor nem vettük figyelembe azokat a szórványosan előforduló és inkább kivételnek tekinthető változásokat, amelyek a mássalhangzós-környezet hatásával magyarázhatók.)

A felvázolt finnugor > őspermi hangfejlődések természetesen nem egy és ugyanazon időben mentek végbe. Időrendbe sorolásukat egyelőre pusztán annak az egyszerű törvényszerűségnek segítségével kíséreljük meg, mely szerint, ha ugyanazon fonéma szerepel két hangváltozásban, s az egyikben kiindulópont, a másikban zárópont, akkor az egyik változásnak korábban, a másiknak későbbben kellett történnie. Tehát: 1. Az *u, ü > ü* (l. fentebb) korábbi, mint az *a > ρ, u* és az *o > ρ, u*, mivel az utóbbi két hangfejlődés során keletkezett *u* nem került át a centrális sorba, azaz az *u* és *ü* egybeesése ekkor már lezárult. 2. Az *ä > a* későbbi, mint az *a > ρ, u*, mert az *ä*-ből létrejött *a* nem zárult *ρ*-vá, illetőleg *u*-vá. 3. Az *o > ρ, u* változásnak le kellett zárulnia az *ä, e > o, ρ* változás megindulása előtt, ugyanis az alsó és középső nyelvállású palatális hangokból keletkezett *o* már nem vett részt a zártabbá válási folyamatban. 4. Az *i > e, ε* hangfejlődés igen késői lehetett, mert az ily módon létrejött *e* már nem velarizálódott *o*-vá, illetőleg *ρ*-vá.

A fenti megfigyelések alapján néhány hangváltozás egymásutániségát már meg tudjuk állapítani:

	Finnugor	>	Őspermi
1.	<i>u</i> } <i>ü</i> }		<i>ü</i>
2.	<i>a</i> <i>o</i>		<i>ρ, u</i> <i>ρ, u</i>
3.	<i>ä</i> <i>ä, e</i>		<i>a</i> <i>o, ρ</i>
4.	<i>i</i>		<i>e, ε</i>

Természetesen több hangfejlődés kimaradt a kronologizálásból. Ez azzal magyarázható, hogy egyelőre nem találtunk semmi kényszerítő okot ide- vagy odasorolásukhoz. Hiányoznak tehát a következők: *ε > ő, ä > ő, ü, e > ü, ü > ő* (továbbá hiányoznak a hangmegmaradások is: *a > ?a, ä > ε, e > e, i > i*). Ezeknek a változásoknak végpontja a centrális sor egy-egy fonémája. Nem ismerünk azonban olyan hangváltozásokat, ahol egy centrális hang kiindulópont lenne, hacsak nem tekintjük a centrális sor tagjait egy-két hangfejlődés esetében közbülső foknak. Ha például feltesszük, hogy a 3. pontba sorolt *ä, e > o, ρ* változás **o* fokon keresztül történt, akkor ez a változás korábbi volt, mint az *ä > ő*, tudniillik az *ä*-ből keletkezett *o* már nem velarizáló-

dik, nem közbeeső állomás már, hanem a hangfejlődés végpontja. Ezzel a megfontolással az $\ddot{a} > \acute{o}$ a 4. időrendi pontba sorolható. Egyelőre azonban tekintsünk el az átmeneti hangok kérdéséről, s maradjunk a megadott időrendi sornál.

Felvetődik a kérdés, miért mentek végbe ezek a hangváltozások és miért éppen ebben a sorrendben. A legnehezebb megokolni az u és \ddot{u} egybeesését, amely folyamatot mi úgy tekintünk, mint a korai ősspermi rendszert kialakító, a centrális sor létrejöttében elsőként szerepet játszó tendenciát. Azt a megállapításunkat, hogy ez a hangváltozás elsőként hatott, s azt eredményezte, hogy a korai ősspermi u és \ddot{u} , igazolni látszik a többi hangváltozás bizonyíthatóan későbbi volta. Arra a kérdésre azonban, hogy miért következett be az egybeesés, talán az ősspermi hangsúly segítségével adhatunk választ.

A permi nyelvekben ЛИТКИН 4 féle hangsúlyt különböztet meg: «В современных диалектах пермских языков мы наблюдаем четыре типа ударения: (1) коми-язвинский—качественно-вокальное ударение; (2) коми-зырянский—свободное (не строго фиксированное) ударение с тенденцией падать на первый слог; (3) коми-пермяцкий тип—осново-разноместное ударение и (4) удмуртский—ударение покоится на последнем слоге (с некоторыми исключениями)» (Stein.-Eml. 257). A felsorolt hangsúlytípusok közül ЛИТКИН a komi-jazvaiban és még egy-két komi-permják nyelvjárásban mutatkozó típust tartja a legeredetibbnek (i. h. 262). Ezekben a nyelvjárásokban a hangsúly a magánhangzó minőségétől függően helyezkedik el a szóban. ИТКОНЕН a következőket írja erről a hangsúlyról: „Diese Regel bedeutet, dass in der ersten Silbe nur diejenigen Vokale unbetont sind, die urperm. u , \ddot{u} und i fortsetzen, dass aber nicht bloss die Vokale, die offener als die engen Vokale geblieben sind, d. h. a , o , \acute{o} und e , betont sind, sondern auch die, die erst sekundär eng geworden sind” (FUF 31:293).

Nincsenek ismereteink arra vonatkozóan, hogy a magánhangzó minőségétől függő hangsúly milyen régi, vagyis, hogy mikor váltotta fel az eredeti első szótagi hangsúlyt. Éppen ezért tisztában vagyunk azzal, hogy erősen hipotetikus az az elképzelésünk, mely szerint már az ősspermi korai szakaszában hangsúlytalan helyzetbe kerültek az előpermi első szótagi felső nyelvállású magánhangzók, azaz az $*u$, az $*\ddot{u}$ és az i . A hangsúlytalan helyzet következtében az u és az \ddot{u} között megszűnt a veláris-palatális korreláció, egybeestek egy olyan hanggá, amely ennek a korrelációnak a szempontjából közömbös volt, azaz az elülső és hátulsó képzés szempontjából elmosódottabb, de mellett labiális fonéma jött létre belőlük. (Ugyancsak a hangsúlytalan helyzetnek tulajdonítható talán, hogy az eredeti első szótagi $*i$ nem labializálódott például \ddot{u} -vé, noha a labializáció az ősspermi rendszer alakulásában erősen ható tendencia volt.)

Természetesen joggal kérdezhethet bárki, hogy az $*a$ -ból, illetőleg $*o$ -ból keletkezett u miért nem vált \ddot{u} -vé, hiszen a jazvai nyelvjárásban ezek a másodlagos u hangok is hangsúlytalanok. Válaszunk az, hogy az $a > u$, illetőleg $o > u$ változás első sorban éppen az u és \ddot{u} egybeesésével, vagyis azzal a tényvel magyarázható, hogy a korai ősspermi rendszerből eltűnt az u fonéma, és ezt a hiányt pótolni kellett (l. erről RÉDEI: i. h. 43). A rendszerkényszer következtében létrejött u tehát már nem mehetett át a centrális sorba. Mivel az $a > u$ és $o > u$ változás után is élt még a vokális minősége által meghatározott hangsúly, azaz nem következett be a hangsúly morfológizációja, az

őspermi első szakaszában 3 első szótagi magánhangzó volt mindig hangsúlytalan helyzetben: az *u*, *ü* és az *i*. A jazvai nyelvjárásban később hangsúlytalan helyzetbe kerültek mindazok a nyíltabb magánhangzók is, amelyek ezekből a felső nyelvválású hangokból másodlagosan keletkeztek. Hogy mikor következett be a hangsúly morfológizációja, arra vonatkozóan csak homályos föltevések vannak. ЛІТКИНТ idézzük: «Процесс морфологизации ударения, по-видимому, начался очень рано и протекал параллельно во многих диалектах пермских языков. Во всяком случае, в памятниках древнекоми письменности (14—17 вв.) мы уже находим некоторый намек на морфологизацию: там ударение ставится очень часто на определенные морфемы.» «Нужно сказать, что ударение древнекоми (древнепермского) языка еще значительно отличалось от ударения современных коми-зырянских диалектов, в которых наблюдается определенная тенденция ставить его на первый слог» (Stein.-Eml. 263).

Visszatérünk arra a problémára, hogy a kronológiai rendbe sorolt hangváltozások miért is mentek végbe. Az első két időrendi pontba tartozó változás magyarázatát már megkíséreltük. Az $\bar{a} > a$ változás nyilvánvalóan a kis frekvenciájú *a* terheltségét kívánta növelni. Az *o* nagyarányú zártabbá válása következtében keletkezett űrt volt hivatva kitölteni az \bar{a} , $e > o$, ϱ változás. Az *i* igen késői nyíltabbá válása részben az *e* kis frekvenciájával, részben az ϱ -nek a rendszerbe való szükségszerű bejuttatásával magyarázható az akkor már bizonyára meglevő vele egy nyílásfokú ϱ mellé.

2. Az előzőek során néhány hangváltozás kronologizálását pusztán az első szótagi vokalizmus hangfejlődési tendenciáinak figyelembe vételével végeztük el. Több hangváltozással nem tudtunk mit kezdeni, másrésről pedig azt a látszatot is keltettük, mintha a 3. és 4. időrendi pontba sorolt hangváltozások egy időben mentek volna végbe, noha ez távolról sem biztos. A hangváltozások időrendjének további differenciálásához segítségül kell hívnunk nem-első szótag vokalizmusát.

A permi nyelvek nem-első szótagi magánhangzóinak az első szótagi vokalizmusra gyakorolt hatását elsőként E. ITKONEN mutatta be szemléltető példán: „... so kann man als sicher ansehen, dass vorperm. **e* im Urpermisschen vor in der zweiten Silbe stehenden * \bar{a} zu *o*, aber vor **e* weiter zu ϱ geworden ist. Kann man daraus schliessen, dass noch im Frühurpermisschen ursprüngliches * \bar{a} in der zweiten Silbe deutlich von ursprünglichem **e* unterschieden wurde? Möglicherweise hat es sich so verhalten, das Frühurpermissche kann hinsichtlich der Vokale in der zweiten Silbe eine sehr viel konservativere Sprachform gewesen sein als das Späturpermissche, in dem die Vokalunterschiede, die die Zweiteilung des ursprünglichen **e* verursacht hatten, zweifellos schon völlig ausgeglichen waren” (FUF 31:278).

Az előpermi **e*-nek ez a kétféle alakulása az ún. horizontális magánhangzó-harmóniával magyarázható. A „horizontális magánhangzó-harmónia” elvét a finnugor vokalizmuskutatás területén elsőként RÉDEI KÁROLY alkalmazta (l. erről DÉCSY GYULA: UAJb. 41:205). RÉDEI a következőket írja erről a jelenségről: „Die aus der finnisch-ugrischen Zeit ererbte Vokalharmonie löste sich in der urpermisschen Epoche auf. Die ursprüngliche vertikale Vokalharmonie verschwand aber nicht auf einmal, sondern begann sich — wahrscheinlich unter dem Einfluß der Veränderungen im auslautenden Vokalismus — (vor allem unter dem Einfluss des Geschlossenwerdens) in horizontaler Rich-

tung umzugestalten. Die horizontale Vokalharmonie bedeutet die Annäherung der Vokale zueinander nach dem Öffnungsgrad bzw. ihre Übereinstimmung nach dem Öffnungsgrad" (UAJb. 41:138).

A horizontális magánhangzó-harmónia megjelenése tehát azzal a következménnyel járt, hogy az őspermiben az első szótag magánhangzóinak zárt-sági foka valamiképpen igazodott a nem-első szótag magánhangzóinak zárt-sági fokához, azaz az őspermi első szótagi vokalizmusban bekövetkező zártabbá válási tendencia, illetőleg ennek a tendenciának elmaradása (l. az *e példáját) sok tekintetben a nem-első szótag hatásával magyarázható.

RÉDEI — ITKONEN és LITKIN tanulmányának megfelelő lapszámaira való hivatkozással — felsorolja mindazokat a hangfejlődéseket, amelyekben a horizontális magánhangzó-harmónia hatása kimutatható. Ezek a hangfejlődések a következők: $a > \varphi$, u ; $o > \varphi$, u ; $u > o$, φ ; $\ddot{a} > e$; $e > o$, φ ; $i > e$ (NyK 70:42, UAJb. 41:138). Amint ebből a felsorolásból kiderül, RÉDEI nem vonja ide a centrális sor tagjait létrehozó hangváltozásokat. Nézetünk szerint viszont a horizontális magánhangzó-harmónia ezekben is figyelemre méltó szerepet töltött be.

2.1. Feladatunk a következőkben az, hogy etimológiai anyagon kísér-
jünk meg szemléltetni a nem-első szótag vokalizmusának az első szótagéra tett esetleges hatását, s ennek a hatásnak a mibenlétét.

A felsorolásra kerülő etimológiák csoportosítása az előpermi (uráli, finnugor, finn-permi) első szótagi magánhangzók szerint történik (l. fentebb). Az egyes etimológiák zürjén és votják, illetőleg vagy csak zürjén, vagy csak votják megfelelőseket tartalmaznak. Mindegyik után feltüntetjük rokonnyelvi adatok alapján kikövetkeztethető uráli (U), finnugor (FU), illetőleg finn-permi (FP) alapalakot is. Csak olyan szóegyeztetéseket adunk meg, amelyek alapalakjában a finn, a lapp vagy esetleg a cseremiszi és a mordvin megfelelő segítségével ki lehet következtetni a 2. szótagi vokálist. A kikövetkeztetett alapalak után zárójelben megadjuk — jelentés nélkül — az esetleges finn, lapp vagy mordvin, illetőleg cseremiszi megfelelőket is. (Az etimológiákat, azok minősítését (U FU FP) és értékelését, továbbá az alapnyelvi rekonstrukciókat — az esetek nagy többségében (kivételek az E. ITKONENTÓL átvett példák: FUF 31) — a készülő Uráli Etimológiai Szótár (MTA Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztály) anyagából merítettük, illetőleg állítottuk össze. A nyelvi adatok átírását és idézőmódját is természetesen ennek a szótárnak a szabályzata határozta meg.)

Előpermi *a

A. $>$ őspermi *u

1. z ü r j. V *cuəd-*, Ud. *cuäl-*, P *cuwav-*, PO *cuä-l-* 'beunruhigen, aufregen in Wallung bringen (V); läufig, brünstig sein (Hund, Pferd, Katze, Schwein) (Ud.); vorbeigehen, vorübergehen (z. B. an einer Kirche; auch von der Zeit) (P); erschrecken (PO)'

v o t j. —

< **çada* ~ **sada* 'das Laufen, das Rennen; die Brunst der weiblichen Tiere; laufen, rennen; brunsten' FU, ? U. (fin n *suota*, lapp N *cuäde*)

2. z ü r j. S P *juk-* 'teilen, abteilen, verteilen (S P), austeilen; trennen (S)', PO *juka-l-* 'teilen'

v o t j. S *luk-, juk-* 'teilen, verteilen, zerteilen; schneiden, trennen, auseinandernehmen', (WICHM.) G *lukî-* 'teilen, zerstreuen'

< **jaka-* 'teilen, schneiden, trennen' U (fin n. *jaka-*, l a p p N *juokke-*)

3. z ü r j. S *kurîd*, P *kurît*, PO *kure-t* 'bitter (S P PO); Bitterkeit, bitterer Geschmack (S P)'

v o t j. S *kurît* 'scharf, beißend (an Geschmack: wie z. B. Rettig, Branntwein, Rauch); bitter, Bitterkeit', (WICHM.) G *kurît* 'bitter, scharf schmeckend'

< **karwa* 'bitter, scharf; bitter sein, brennen, prickeln' FU (fin n *karvas*)

4. z ü r j. Peč. *lud*, P *vud* 'Waldweide für Kühe (Peč.), Wiese, kleine Waldwiese (P)', PO *lud* 'kleines Feld'

v o t j. S K G *lud* 'Feld, Ackerfeld (S G); der heilige Opferhain; Gott der Erde (S K)'

< **lamte* 'niedrig, tief; Tiefland' U (fin n *lansi*)

5. z ü r j. S P PO *mu* 'Erde; Acker, Feld; Land, Gegend'

v o t j. S G *mu* 'Erde', K *mu*: *čarče-mu* 'Rübenfeld, Reutgrund, Rodeland'

< **maye* 'Land, Erde' U (fin n *maa*)

6. ? z ü r j. P *murka* 'gelte Kuh', Le. *murjal*, Ud. *murjav-* 'яловеть' v o t j. S *murj*, K *mere*, (WICHM.: MSFOu. 36:13) MU *murj* 'gelte Kuh'.

< **marta* 'gelt(e) Kuh' FP (? fin n *marta*)

7. z ü r j. S P PO *mus* (*musk-*) 'Leber' v o t j. S (WICHM., közli Uot.: MSFOu. 65:318) G *mus* id.

< **maksa* 'Leber' U (fin n *maksa*)

8. z ü r j. Lu. P *ud-*, PO *ud-* 'tränken, zu trinken geben (Lu. P PO), füttern und tränken (P)'

v o t j. S *ud-* 'tränken, zu trinken geben, mit Getränk bewirten; Speise vorsetzen od. reichen', K *ud-*: *vu udene* 'tränken (mit Wasser)' (*vu* 'Wasser')

< **amta-* 'geben' FU (fin n *anta-*, l a p p N *vuow'de-*)

9. z ü r j. S *-ul-*, P *-iv*: *šož-ul*, *šež-iv* 'Raum, Keller unter dem Fußboden' (*šož*, *šež* 'Fußboden'), PO *ul* 'das Untere'

v o t j. S *ul*, G *ul* 'Unterteil, Unterraum, Unteres', K *-el*: *kun-el* 'Amhöhle, Achselgrube'

< **ala* 'Raum unter etw., Unter-, das Untere' U (fin n *ala*, l a p p N *vuolle*)

10. z ü r j. S P *vug* 'Griff, Handgriff, Handhabe, Henkel, Öhr', PO *vug* 'Henkel, Griff'

v o t j. J *vug* 'Bogen, Henkel (an Gefäßen)'

< **wan̄ka* 'Griff, Henkel (an Gefäßen)' FP (fin n *vanka*)

B. > öspermi *ø

1. z ü r j. S P *koj-* '(Wasser auf den Badestubenofen) gießen (S P), gießen, ausgießen, (werfend) ausschütten (S)', SO *koj-* 'лить, бросать'

v o t j. S *kujal-*, (WICHM.) G *kujal-* 'werfen'

< **kaja-* 'werfen' FU (m o r d. E M *kaja-*)

2. z ü r j. S P *kol-* 'bleiben, zurückbleiben, nachbleiben, übrigbleiben', PO *ku-l-* 'zurücklassen, weglassen'

v o t j. S *kil-*, K *kel-*, (WICHM.) G *kil'i-* 'bleiben, nachbleiben, übrigbleiben',
S *kelt-*, (WICHM.) G *kelti-* 'weglassen, zurücklassen'

< **kað'a-* 'lassen, verlassen, bleiben' U (f i n n *katoa-*, l a p p N *nguodde-*)

3. z ü r j. Le. *komil*, Ud. *komel* 'Schale, Hülse (von Früchten, Gemüse)',
PO *ku-mil* 'кожура (брюки, картошки, репы, редьки)'

v o t j. S *kumel* 'die abgezogene Rinde des Lindenbastes'

< **kama* 'Schale' U (f i n n *kamara*)

4. z ü r j. —

v o t j. S *kwačkal-* 'einstürzen, einfallen', *kwačkat-* 'zerschlagen, aufreißen',
(WICHM., közli ТоIV.: FUF 19:123) G *kwačkal-* 'zerbrechen, auseinanderfallen'
(z. B. Brücke)'

< **kačka-* 'reißen, entzweigen, zerrissen werden' FP (f i n n *katka-*,
katkaa-)

5. z ü r j. S Lu. *okti-* '(eine Falle od. eine Fangeisen) aufstellen', SO
okti- 'насторожить звероловное оружие'

v o t j. —

< **akta-* 'aufhängen, -stecken, -stellen (Falle, Netz)' FU (f i n n *ahta-*)

6. z ü r j. S *so*, *šo* 'hundert'

v o t j. S *šu*, K *šu*, (WICHM.) G *šu* id.

< **sata* 'hundert' FU (f i n n *sata*, l a p p N *čutte*)

7. z ü r j. S *voškol*, P *oškel*, *oškev*, PO *u-škol* 'Schritt', S *vošlal-*, P *ošlal-*
'schreiten', PO *u-školt-* 'einen Schritt machen'

v o t j. (WIED.) *učkil* 'Schritt'

< **aške* (~ *-lš*), *ačke* (~ *-lš*) 'Schritt' U (f i n n *askel*)

Összegezve:

$$\left\{ \begin{array}{l} a > u, \quad \text{ha a 2. szótagban } a \text{ van: 8 esetben} \\ \quad \quad \quad (A/1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10) \\ a > u, \quad \text{ha a 2. szótagban } \varepsilon \text{ van: 2 esetben} \\ \quad \quad \quad (A/4, 5) \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} a > \varrho, \quad \text{ha a 2. szótagban } a \text{ van: 6 esetben} \\ \quad \quad \quad (B/1, 2, 3, 4, 5, 6) \\ a > \varrho, \quad \text{ha a 2. szótagban } \varepsilon \text{ van: 1 esetben} \\ \quad \quad \quad (B/7) \end{array} \right.$$

Az előpermi első szótagi *a*-nak *u*-vá, illetőleg *ϑ*-vá alakulásában a nem-
első szótagi *a* — példáink szerint — nem játszik szerepet. Azt várhattuk volna,
hogy a 2. szótagi *a* — a horizontális harmónia hatóerejénél fogva — az esetek
többségében megakadályozza az első szótagi *a* teljes zárulását ($>u$). Várho-
zásunkkal ellentétben azonban az $a > u$ változásnál is túlnyomórészt *a* állt
a nem-első szótagban.

Előpermi *o

A. $>$ óspermi **u*

1. z ü r j. S *ju*, PO *ju* 'Fluß'

v o t j. (WICHM.) G *ju*: *ju-šur* id.

< **joke* 'Fluß' U (f i n n *joki*, l a p p N *jokká*)

2. z ü r j. S P *juš* (*jušk-*), PO *juš* 'Schwan'
 v o t j. S K *juš*, (WICHM.) G *juš* id.
 < **jonkće* ~ *jokté* 'Schwan; Cygnus cygnus' FU (fin n *joutsen*, l a p p N *njuk'čá*)
3. z ü r j. Vm. *kuda* 'большая деревянная посуда без крыши (для муки, зерна), пудовка'
 v o t j. S *kudo* 'eine Art großer Korb', (WICHM.: MSFOu. 21:77) Uf. *kudo* 'großer Korb'
 < **kontę* 'Korb, Ranzen aus Birkenrinde' FP, ? FU (fin n *kontti*)
4. z ü r j. S *kul-*, P *kuv-*, PO *kul-* 'sterben'
 v o t j. S K *kul-*, (WICHM.) G *kulĭ-* id.
 < **kole-* 'sterben' U (fin n *kuole-*)
5. z ü r j. S *ňul-*, P *ňuv-*, PO *ňul-* 'lecken'
 v o t j. S *ňul-*, (WICHM., közli Uot.: MSFOu. 65:53) G *ňulĭ-* id.
 < **ňole-* 'lecken' U (fin n *nuole-*, l a p p N *njoallo-*)
6. z ü r j. S *pul* 'Preiselbeere', PO *pul* 'Preiselbeerenstrauch'
 v o t j. —
 < **pola* 'Beere' FU, ? U (fin n *puola*)
7. z ü r j. S P PO *šur* 'Horn'
 v o t j. S K *šur*, (WICHM.) G *šur* id.
 < **šorwa* 'Horn' FU (fin n *sarvi*, l a p p N *šoar've*)
8. z ü r j. S *šural-*, P *šurav-* 'trocknen (intr.; an der Luft, z. B. das Gewachsene)'
 v o t j. —
 < **šorwa* 'trocknen; trocken werden' U (l a p p N *soar've*)
9. z ü r j. Le. Ud. P PO *ur* 'Eichhörnchen (Le. P PO); Kopeke (Ud.); Eichhörnchenfell als Einheit in der Geldzählung, Kopeke (Le.)'
 v o t j. —
 < **ora* 'Eichhörnchen' FP, ? U (fin n *orava*, l a p p N *oar're*)
10. z ü r j. S *vuzal-*, P *vuzav-*, PO *vuzal-* 'verkaufen'
 v o t j. S K (WICHM.) G *vuz* 'Ware, Handel', S *vuzal-* 'verkaufen'
 < **wosa* 'Ware, Handel' FU (fin n *osta-*)

B. > öspermi *q

1. z ü r j. S *-ka*, P *-ku*, PO *-ku*: *ker-ka*, *ker-ku*, *kó-r-ku* 'Haus, Stube' (*ker*, *kó-r* 'Balken')
 v o t j. S *-ka*: *kor-ka* 'Haus', K *kvala* 'wotjakische Sommerhütte', G *-ka*: *korka* 'Haus, Stube'
 < **kota* 'Zelt, Hütte, Haus' FU (fin n *kota*, l a p p N *goatte*)
2. z ü r j. Peč. V *kor* 'Blatt (an Bäumen, Pflanzen)', PO *kur* 'Blatt'
 v o t j. S *kwar* 'Blatt, Baumblatt, blätteres Gras', (WICHM.) G *kwar* 'Blatt, bätteres Kraut, Stengel'
 < **kore* v a g y **korwa* 'Blatt' FU (**korwa* abban az esetben, ha a finn *korva* 'Ohr' idetartozik) (? fin n *korva*, l a p p N *goar've*)
3. ? z ü r j. V Ud. *kolas* 'aus Pfählen und Reiserh hergestellt, ugf. eine Klafte langes Fischwehr am Flußufer'
 v o t j. —
 < **kola* 'aus Pfählen und/oder Reiserh hergestelltes Fischwehr' FU (fin n *kola*)

4. ? z ü r j. S *kos-*: *kosni pižjen* 'auf Grund stoßen (Boot)', (UOT., közli E. ITK.: FUF 31:274) SO *kqs-*: *pižjís kqsis* 'sein Boot stieß auf Grund'

v o t j. —

< **koske-* 'anrühren, berühren' FP (f i n n *koske-*, l a p p N *guos'ká-*)

5. z ü r j. Le. *koś*, Ud. *koś(k-)*, P *košk* 'Wasserfall, Stromschnelle', PO *kušk* 'перекат, место в реке с быстрым течением с мелкой галькой'

v o t j. —

< **koške-* 'Wasserfall, Stromschnelle' FP (f i n n *koski*, l a p p N *guoi'ká*)

6. z ü r j. S P *on (onm-)*, P *un*, PO *un* 'Schlaf'

v o t j. S *um (umm-)*, K *um* 'Schlaf, Traum, Traumbild' J *um (unm-)*, (WICHM. MSFOu. 36:15) G *um* 'Schlaf'

< **oda-mə* 'Schlaf; Traum' FU (m o r d. E *udomo*, M *udoma*)

7. ? z ü r j. S *šoćí-*, P *šoćíś-*, PO *šw-ćí-* 'ruhen'

? v o t j. G *šutetšk-* 'sich ausruhen, sich erholen, Ruhe halten'

< **šoka-* 'seufzen; ruhen' FU (? f i n n *huokaa-*)

8. z ü r j. S *vož*: *kerka-vož* 'Raum vor dem Haus', P *ož* 'Vorderseite, Raum vor etw.', PO *už* 'Vorderraum, Vorderes'

v o t j. S *až*, K G *až*, *až* 'Vorderteil, Vorderraum; Ort, Platz (im allgemeinen); Kleidschoß, Vorderteil des Kleides'

< **ońća* 'Vorder-, Vorderes, Vorderteil' FP, ? FU (f i n n *otsa*)

9. z ü r j. Pr. *vožir* 'Hauer, Hauzahn; Eckzahn (Augenzahn)', Ud. *vežir* 'Hauer, Hauzahn'

v o t j. S *važer*, K *važer*, G *važer* id.

< **ońća-re* 'Hauer, Hauzahn' FU (—)

10. z ü r j. Pr. V *vož* 'Wehr zum Fangen von Fischen (Pr.); durch den Fluß gemachte Pfahlreihe, an der die Netze (beim Fischen) befestigt werden (V)'

v o t j. —

< **woča* 'Zaum, Fischzaum; mit Wehr fischen' U (f i n n *otava*, *otama*, l a p p N *oacce*)

Összegezve:

{	$o > u$, ha a 2. szótagban <i>a</i> van: 5 esetben (A/6, 7, 8, 9, 10)
	$o > u$, ha a 2. szótagbsn <i>e</i> van: 5 esetben (A/1, 2, 3, 4, 5)
{	$o > \varrho$, ha a 2. szótagban <i>a</i> van: 8 esetben (B/1, 2, ?3, 6, ?7, 8, 9, 10)
	$o > \varrho$, ha a 2. szótagban <i>e</i> van: 2 esetben (B/?4, 5)

Példáink azt mutatják, hogy az előpermi első szótagi *o* őspერი kori fejlődését a nem-első szótagi *a* bizonyos mértékben befolyásolta. Az $o > u$ változásnál a 2. szótagi *a* és *e* számaránya egyforma, viszont az $o > \varrho$ változásnál az *a* kétségtelenül mennyiségi fölényben van az *e*-vel szemben. Levonhatjuk tehát azt az óvatos következtetést, hogy előpermi * $o > \varrho$ őspერი * ϱ változás esetén a nem-első szótagban — minden valószínűség szerint — *a*-nak kellett állnia. Ugyanakkor nem bizonyítható, hogy a 2. szótagi *a* mindenkor megakadályozta volna az *o* teljes zárulását *u*-vá.

Előpermi *u

- > őspelmi *ü
1. ? z ü r j. S P *jir*, PO *jör* 'tiefe Stelle (im Wasser)'
 v o t j. —
 < **jurma* 'tiefe Stelle im Wasser (im Fluß od. See)' FU, ? U (l a p p N *jör'bme*)
2. z ü r j. S *kil-*, P *kiv-*, PO *köl-* 'hören'
 v o t j. S *kil-*, G *kîlî-* id.
 < **kule* 'hören; ? Ohr' FU, ? U (f i n n *kuule-*, l a p p N *gullâ-*)
3. z ü r j. S *kilal-*, P *kivav-* 'stromabwärts treiben (intr.)', S *kîlt-*, P *kîvt-* 'mit dem Strom fahren od. schwimmen' PO *kêlt-* 'auf dem Wasser fließen'
 v o t j. —
 < **kulke-* 'sich bewegen, gehen (zu Lande und zu Wasser)' U (f i n n *kulke-*, l a p p N *gól'gâ-*)
4. z ü r j. S P *kîmes*, PO *kemə-s* 'Stirn'
 v o t j. S *kîmes*, K *kemes* id.
 < **kuma* 'gebeugte, umgestürzte Lage; sich beugen' U (f i n n *kumo*, *kumara*, l a p p N *gqmo*)
5. z ü r j. S *kîz-*, (WOL.-RÉD.) P *kîzet-* 'husten', Ja. *kəzə-t-* 'кашлять'
 v o t j. S *kîz-*, *kîz-*, K *kéz-* id.
 < **kuse* 'Husten; husten' U (l a p p N *gqssâ-*)
6. z ü r j. S *lî*, PO *lə* 'Knochen'
 v o t j. S *lî*, K *le*, (WICHM.) G *lî* id.
 < **luwe* 'Knochen' U (f i n n *luu*)
7. z ü r j. S *lîd*, P *vid* 'Zahl, Rechnung', PO *loddî-* 'rechnen, zählen'
 v o t j. S *lîd*, K *led*, G *lid* 'Zahl'
 < **luke* 'Zahl, Anzahl; zählen, rechnen' FU, ? U (f i n n *luke-*, l a p p N *lqge*)
8. z ü r j. *lîm*, P *vîm*, PO *ləm* 'Schnee'
 v o t j. S *lîmî*, K *leme*, (WICHM.) G *lîmî* id.
 < **lume* 'Schnee' FP, ? FU (f i n n *lumi*)
9. z ü r j. *mîr*: S *mîr-pon* 'Multbeere' (*pon* 'Ende, Anfang, Spitze')
 v o t j. —
 < **mura* 'Sumpf-, Multbeere; Robus chamaemorus' U (f i n n *muurain*, *muurama*)
10. z ü r j. Lu. *mîski-*, PO *mîska-l-* 'sich waschen'
 v o t j. S *mîšk-*, K *měšk-*, (WICHM., közli Uot.: MSFOu. 65:321) G *mîškî-* 'waschen'
 < **muške-* (*moške-*) 'waschen' U (é s z t *möske-*)
11. z ü r j. S *pičkî-*, P *pičkî-* 'ausdrücken, auspressen'
 v o t j. —
 < **puńca-* ~ *puća-* 'drücken, pressen, auspressen' FU (l a p p N *báčce-*)
12. z ü r j. S *pîr* :*pîr-nol* 'Bohrer (Werkzeug) (*nol* 'Pfeil')', Lu. *pîred-* 'durchbohren (mit dem Bohrer)', P *pîr* 'durch, hindurch'
 v o t j. S *pîr*, K *per*, (WICHM.) *pîr* 'durch'
 < **pura* 'Bohrer; bohren' U (f i n n *pura*, l a p p N *börre*)
13. z ü r j. S *sîl*, P *sîv*, PO *səl* 'ungefroren, geschmolzen'

v o t j. (URSz.) *sylmi-* 'развариться (напр. о картошке)
 < **sula* 'geschmolzen, aufgetant; schmalzen, tauen' FU (fin n *sula*,
sulaa-)

Összegezve:

$$\left\{ \begin{array}{l} u > \ddot{u}, \text{ ha a 2. szótagban } a \text{ van: 6 esetben} \\ \quad (1, 4, 9, 11, 12, 13) \\ u > \ddot{u}, \text{ ha a 2. szótagban } e \text{ van: 7 esetben} \\ \quad (2, 3, 5, 6, 7, 8, 10) \end{array} \right.$$

Már az előzőek során megállapítottuk, hogy az ősspermi első szótagi *u* igen korán átkerült a centrális sorba, s ennek okát hangsúlytalan helyzetében láttuk. A felsorolt etimológiák azt mutatják, hogy a 2. szótagi magánhangzó teljes közömbös volt az *u* alakulását tekintve. Egyet azonban meg kell jegyeznünk, mégpedig azt, hogy az *u > \ddot{u}* változás korában feltehetően csak alsó és középső nyelvállású magánhangzók álltak még a nem-első szótagban, ugyanis ez a változás — mint már bemutattuk — az ősspermi kor legkorábbi szakaszában ment végbe, semmi okunk sincs tehát arra gondolni, hogy a 2. szótagban már ekkor lezajlott a nagyarányú zártabbá válási folyamat. A 2. szótagi magánhangzók zártsági foka természetesen semmiféle hatást nem gyakorolhatott az előpermi *u* sorsára. Ugyanakkor fölvetődik a kérdés, nem játszhatott-e szerepet az akkori nem-első szótagi vokálisrendszer az *u*-nak centrális hanggá válásában. Más szóval, milyen magánhangzók voltak a nem-első szótagban az eredeti *a* és *e* helyén? Az *u*-nak a centrális sorba kerülését eddig csak a hangsúlyviszonyokkal magyaráztuk. Most azonban tovább lépünk, s feltesszük, hogy az ősspermi centrális sor kialakítását megindító folyamat (*u, \ddot{u} > \ddot{u}*) nem csupán a hangsúllyal, hanem talán a nem-első szótagi vokalizmusban történt változásokkal is magyarázható. Ezt a feltevésünket részletebben a későbbiek során fejtjük ki.

Előpermi **e*

> ősspermi *ö* (? *ó*)

1. z ü r j. S *nül*, P *nev* 'Pfeil', PO *nül-*: *gem-nül* 'Blitzstrahl'
 v o t j. S *nül*, *nöl*, *nel* 'flacher Pfeil', (WICHM.: FUF 15:10, 35) 'Pfeil'
 < **nele* 'Pfeil' U (fin n *nuoli*, l a p p N *njuollä*)
2. z ü r j. S *sen* 'Ader, Sehne'
 v o t j. S *sön* 'Sehne, Flechse', (WICHM.: MSFOu. 36:53) G *sen* 'Sehne'
 < **sene* 'Ader; Sehne' U (fin n *suoni*, l a p p N *sudnâ*)
3. z ü r j. S P *ver*, PO *vur* 'Wald'
 v o t j. S *vür*, K *ver* 'Hügel, Anhöhe', (WICHM., közli Uot.: MSFOu. 65:54)
 G *vür* id.

< **were* 'Berg' FU, ? U (fin n *vuori*)

Az általunk átvizsgált etimológiai anyagban csak kevés példát találtunk az előpermi **e* fejlődésére, s ezért idekapcsoljuk az ITKONEN által felsorolt szóegyeztetéseket is, amelyekben ITKONEN természetesen nem **e*-ből, hanem **ö*-ből indul ki:

4. z ü r j. *lem*, PO *lum* 'Faulkirsche, Traubenkirsche'

v o t j. *lem* id.

~ finn *tuomi*, lapp *duobmá* (FUF 31: 166)

5. z ü r j. *šem*, PO *šum* 'Fischsuppe'

v o t j. *šem* id.

~ finn *suomu*, lapp *čuobmá* (uo.)

6. z ü r j. S *velalni*, PO *vovavni*, PO *vo-lal-* '(mit dem Messer) hobeln, schaben, schnitzeln'

v o t j. *velni*, *velni* id.

~ finn *vuolla*, lapp *vuollát* (uo.)

Az ITKONENTÓL átvett etimológiák finn, illetve lapp megfelelői azt mutatják, hogy mindegyik szó nem-első szótagjában eredetileg középső nyelvállású magánhangzó volt (a mi eddig jelölésünk szerint, amely a vertikális magánhangzó-harmónia alapján született: *e*). Ezek után összegezésünk a következő: mind a hat (6) szóegyeztetésben 2. szótagi *e*-t tehetünk fel, vagyis egy középső nyelvállású magánhangzót. Ennek a magánhangzónak az őpermi nem-első szótagi rendszerben való elhelyezkedése, pontosabban veláris-palátális, illetőleg labiális-illabiális volta természetesen még nem tisztázott.

Előpermi *ä

A. > őpermi *ö

1. z ü r j. V *čelal-* 'schneiden'

v o t j. (URSz.) *čalšš*: *čalš karini* 'затесать кол'

< **sälä-* (? ~ *čälä-*) 'schneiden' FU (finn *säle*, lapp N *čalle-*)

2. z ü r j. S P *jez* 'Volk, Leute, Menschen, andere (Leute), Fremder, anderer; fremd', PO *jöz* 'Zeit'

v o t j. S K *joz* 'Gelenk; Halmknoten', (WICHM., idézi Uot.: MSFOu. 65:331) G *joz* 'Gelenk'

< **jäse* (**jäsne*) 'Glied, Gelenk' FP, ? FU (finn *jäsen*)

3. z ü r j. S Lu. *kelt-*, V *kevt-* 'mit dem Zugnetz fischen (SV), aus der Suppe die besten Bissen herausfischen (Lu.)'

v o t j. S K *kalt-*, (WICHM.: MSFOu. 36:73) G *kaltä-* 'mit dem Zugnetz fischen'

< **kältä-* 'fischen (mit dem Zugnetz)' FP (c s e r. *keldä-*, *keldä*)

4. z ü r j. S *pel*, P *pev*, PO *pöl* 'Seite; eines von einem Paar'

v o t j. S *pal* 'Seite, Gegend, Weltgegend; Zeitabschnitt; halb, Hälfte; eines von zwei zusammengehörenden Dingen (z. B. Augen, Füße, Stiefel)', (WICHM.)

G *pal* 'Seite, Gegend; halb, Hälfte'

< **pälä* 'kalb, Hälfte; Seite' U (lapp N *bælle*)

ITKONEN:

5. z ü r j. *kesjini*, PO *kó-sji-* 'versprechen, wollen'

v o t j. *kosini* id.

~ finn *käskä* (FUF 31:172)

6. z ü r j. *reped* 'Rauchloch'

v o t j. *žopi* id.

~ finn *räppänä*, lapp *ræppen* (uo.)

7. z ü r j. *täl*, PO *töl* 'Winter'

v o t j. *tol* id.

~ finn *talvi*, lapp *dal've* (i. h. 173)

B. > óspermi *ó ~ *õ

1. z ü r j. V Ud. *čer* 'Schienbein (V), Schaft des Schuhwerks, Stielschaft (Ud.)', S *kok-čer* 'Schienbein' (*kok* 'Fuß, Bein'), Peč. *čeręs*, PO *ču-ręs* 'Strumpf'

v o t j. —

< **čäje-rä* 'Stiel, Schaft' FP (finn *sääri*)

2. ? z ü r j. S *jel*, P *jev*, PO *jöl* 'Milch'

? v o t j. (WICHM.: MSFOu. 36:5) S G *jel*, K *dól* id.

< **jälte* 'Baumsaft' FP (? finn *jälsi*)

3. z ü r j. S P *jě*, PO *ju* 'Eis'

v o t j. S *jó*, K *dó*, G *je* id.

< **jäne* 'Eis' FU (finn *jää*, lapp N *jięgná*)

C. > *ε

1. z ü r j. S P *sep*, PO *sóp* 'Galle'

v o t j. (WIED.) *sep*, S *sep*, (WICHM., közli Uot.: MSFOu. 65:425) Uf. *sep* id.

< **säppä* 'Galle' FU (finn *sappi*, lapp N *sap'pe*)

ITKONEN:

2. z ü r j. *leşedni*, PO *ló-sit-* 'ordnen, bereiten, anpassen'

v o t j. *leşalni* id.

~ lapp *laččęt* < (? **läsä-*) (FUF 31:174)

3. z ü r j. *şęs* 'Schmutz, Unreinigkeit, schutzig, garstig'

v o t j. *şęs* id.

~ lapp O **sak'se* (= T *sāikse*) (uo.)

4. z ü r j. *şęktalni*, PO *só-ktal-* 'Bastschuhe flechten od. flicken'

v o t j. *şęktani* id.

~ lapp *čięktät* (uo.)

D. > óspermi *a

1. z ü r j. *kač*: Ud. *kač-pomel* 'Wacholder' (*pomel* 'junger, kleiner Nadelbaum überh.')

v o t j. —

< **káčz* (*káčęe*) 'Wachholder' FU (? lapp N *gāskās*)

2. z ü r j. —

v o t j. (WICHM.: FUF 3:110) B *naal-* 'nachsehen, schauen, betrachten'

< **nāke-* 'sehen, schauen' FU (finn *nāke-*, lapp N *niegādi-*)

ITKONEN:

3. ? z ü r j. *malalni* 'anfühlen, betasten'

v o t j. —

~ *ész t mälestada* (FUF 31:127)

4. z ü r j. —

v o t j. *paš*: *paš-pu*, *paš-mul'i* 'Haselnuss'

~ finn *pähkinä* (uo.)

E. > óspermi *o

1. z ü r j. S P PO *mort* 'Mensch'

v o t j. S (WICHM.) G *murt*, K *mort* id.

< *märtä 'Mensch, Mann' FP (m o r d E *mirtē*, M *mirdä*; < *aveszta maräta-*)

ITKONEN:

2. z ü r j. *loknj*, SO *loknj*, PO *lo-k(t)-* 'kommen'

v o t j. *liktiñj* id.

~ finn *lähteä* (FUF 31:172)

3. z ü r j. *ok'tiñj* PO *o-kti-* 'abhauen, fällen'

v o t j. —

~ lapp O **ak'tet* (= Sk. *áxted*) (i. h. 173)

4. z ü r j. (auch SO, PO) *pon, pom* 'Ende, Anfang, Spitze'

v o t j. *pum, pun* id.

~ finn *pää* (< **päñä*) (i. h. 172)

F. > óspermi **ü*

1. z ü r j. P *kír* 'Specht', V P *šed-kír* 'Schwarzspecht' (*šed* 'schwarz')

v o t j. S *kír* 'Specht'

< **kärke* 'eine Art Specht, Picus' FW, ? FP (f i n n *kärki*)

2. z ü r j. —

v o t j. (MUNK.: Nyr. 56:137) K *mél* 'Brust des Menschen od. des Tieres', (WICHM.) G *mäl-áz* 'Herzgrube' (*áz* 'vordere Seite, Vorderraum')

< **mälke(mälve)* 'Brust' FU (lapp N *miel'gá*)

3. z ü r j. S P *šin* 'Kühling, Rohrkarpfen; Leuciscus idus'

v o t j. —

< **säwnä* 'eine Fischart' FU (f i n n *säynäs*)

4. z ü r j. Pr. *šined*, V *šined* 'nach einem Feuer aufsteigender, wie blaue Luft schwebender Rauch (Pr.), Ausdünstung bei heißem Wetter, warmer Dampf (V)'

v o t j. —

< **säñe* 'Luft' FU (f i n n *sää*)

Összegezve:

$$\left\{ \begin{array}{l} \ddot{a} > \acute{o}, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a}: 4 \text{ esetben} \\ \quad \quad \quad (A/1, 3, 4, 6) \\ \ddot{a} > \acute{o}, \text{ ha a 2. szótagban } e: 3 \text{ esetben} \\ \quad \quad \quad (A/2, 5, 7) \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} \ddot{a} > (> \acute{o}) > \acute{o}, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a}: — \\ \ddot{a} > (> \acute{o}) > \acute{o}, \text{ ha a 2. szótagban } e: 3 \text{ esetben} \\ \quad \quad \quad (B/1, 2, 3) \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} \ddot{a} > \varepsilon, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a}: 3 \text{ esetben} \\ \quad \quad \quad (C/1, 2, 3) \\ \ddot{a} > \varepsilon, \text{ ha a 2. szótagban } e: 1 \text{ esetben} \\ \quad \quad \quad (C/4) \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} \ddot{a} > a, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a}: — \\ \ddot{a} > a, \text{ ha a 2. szótagban } e: 4 \text{ esetben} \\ \quad \quad \quad (D/1, 2, 3, 4) \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} \ddot{a} > o, \text{ ha a 2. szótagban: } \ddot{a}: 3 \text{ esetben} \\ \quad \quad \quad (E/1, 3, 4) \\ \ddot{a} > o, \text{ ha a 2. szótagban } e: 1 \text{ esetben} \\ \quad \quad \quad (E/2) \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} \ddot{a} > \ddot{u}, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a}: 1 \text{ esetben} \\ \quad \quad \quad (F/3) \\ \ddot{a} > \ddot{u}, \text{ ha a 2. szótagban } e: 3 \text{ esetben} \\ \quad \quad \quad (F/1, 2, 4) \end{array} \right.$$

Az előpermi első szótagi \ddot{a} őpermi kori fejlődése igen változatos. Példáinkat áttekintve azt mondhatjuk, hogy a zártsági fok szerinti alakulásban néhol szerepet játszhatott a 2. szótag vokalizmusa. Gondolunk itt az őpermi $*\ddot{o}$ további zárulására ($*\ddot{ö}$), az $*\ddot{a} > o$ változásban a nem-első szótagi alsó nyelvállású magánhangzó esetleges hatására, továbbá a 2. szótagi vokálisnak az $\ddot{a} > \ddot{u}$ -t elősegítő szerepére. Ez utóbbi változás idején a nem-első szótagban valószínűleg már csak felső nyelvállású magánhangzó állhatott. Megkockázathatjuk még azt a feltevést, hogy az \ddot{a} -nek alsó nyelvállású e -ként való megmaradására is hathatott a 2. szótagi alsó nyelvállású hang. Ugyanilyen hatást azonban nem mutathatunk ki az $\ddot{a} > a$ változás esetében.

Előpermi $*e$

A. $>$ őpermi $*o$

1. z ü r j. S *kol-* 'nötig sein', P *kov-* 'id., müssen', PO *kol-* 'nötig sein'
v o t j. S *kul-*, (WICHM.) G *kul-* 'nötig, notwendig sein (S G), müssen (G)'

< $*kelke-$ 'nötig sein, müssen, sollen' FU (l a p p N *gäl'gä*)

2. z ü r j. S P *kor-*, PO *ko-r-* 'bitten, einladen'
v o t j. S *kur-*, (WICHM.) G *kurî-* 'bitten'

< $*ker(j)\ddot{a}-$ 'bitten' FU (? f i n n *kerjää-*)

3. z ü r j. (UOT., közli E. ITK.: FUF 31:269) SO *kos*, Lu. *kos* 'Zwischenraum', S P *piñ-kos* 'Raum zwischen zwei Zähnen (S), Raum zwischen zwei Pfählen im Heusschober (S P)' (*piñ* 'Zahn'), PO *kosp* 'Zwischenraum'

v o t j. S *kusîp*, (WICHM.) G *kusîp* id.

< $*keske$ 'Mitte, Zwischenraum, Abstand' FP (f i n n *keski*, l a p p N *gäs'kâ*)

4. z ü r j. S *ol-*, P *ov-*, PO *o-l-* 'leben, sein'

v o t j. S *ul-*, (WICHM.) G *ulî-* id.

< $*elä-$ 'leben' U (f i n n *elä-*, l a p p N *celle-*)

5. z ü r j. S *ord-li*, P *ord-vi*, PO *ord-li* 'Rippe'

v o t j. S *urd-li*, K *urd-le* id. (*li* 'Knochen')

< $*ertä$ 'Flanke, Seite' FP (l a p p N *ær'te*)

6. z ü r j. S P PO *poz* 'Nest'

v o t j. S *puz* 'Hode, Ei', K *pez* : *kurek-pez* id. (*kurek* 'Hahn, Henne'), (WICHM.) G *puz* 'Hode; Horst, Bau'

< $*pesä$ 'Nest' U (f i n n *pesä*, l a p p N *bæsse*)

ITKONEN:

7. z ü r j. (auch SO) *požem* 'Kiefer'

v o t j. *pužim* id.

~ finn *petäjä*, lapp *bæcce* (FUF 31:177)

8. z ü r j. (auch SO) *tšoz*, *tšož* 'Oheim, Onkel'

v o t j. *tšuž* id.

~ finn *setä*, lapp *čæcce* (uo.)

B. > öspermi *q

1. z ü r j. LU *koj-* 'balzen', P *tur-koj-* 'zaubern, besprechen, verzaubern, wahrsagen', PO *kuť* 'ток, токование'

v o t j. —

< **keje* (*kšjje*), 'Balz; balzen' FU (? l a p p N *gikkâ*)

2. z ü r j. P *kor* 'Innenrinde, Borke, Baumrinde', SO *kor* 'копа'

v o t j. S *kur*, Uf. *kjř* 'Stück, Baumrinde'

< **kere* 'Rinde' FU (finn *keri*, l a p p N *gârrâ*)

3. z ü r j. P *muš*, V PO *muš*: *mala-muš* 'Biene' (*mala* < *ma* 'Honig')

v o t j. S *muš*, K *muš*, *muš*, (WICHM.) G *muš* id.

< **mekše* 'Biene; Apis mellifica' FU (finn *mehiläinen*)

4. z ü r j. S P *ňol*, PO *ňul*, *ňul* 'vier'

v o t j. S *ňil*, K *ňul*, J *ňil*, (WICHM.) G *ňul* id.

< **ňeljä* (*neljä*) 'vier' FU (finn *neljä*, l a p p N *njæl'ljě*)

5. z ü r j. S *pol-*, P *pol-*, *pov-*, PO *pu-l-* 'fürchten'

v o t j. (WIED.) *puli*, (WICHM.: FUF 15:36) MU *puvi-* id.

< **pele-* 'fürchten, sich fürchten' U (finn *pelkää-*, l a p p N *bállâ-*)

6. z ü r j. S P *pon*, PO *pun* 'Hund'

v o t j. S *puni*, K *pene*, (WICHM.) G *punî* id.

< **pene* 'Hund' FU (finn *peni*, l a p p N *bænâ*)

7. z ü r j. —

v o t j. S *pukis*, *pukič*, K *pukeš*, (WICHM., közli Toiv.: FUF 19:101) G *pukič* 'Pfeil (S K), Bogen (G)'

< **pekše* 'Pfeil (mit stumpfer Spitze?)' FU (cser. *pikš*, *pikš*)

8. z ü r j. S P *sod-*, PO *su-d-* 'sich vermehren'

v o t j. —

< **sente-* 'sich vermehren, geboren werden' FU (finn *synty-* > l a p p N *šâd'dâ-*)

9. z ü r j. S *voj*, P *oj*, PO *uj* 'Nacht'

v o t j. S G *uj*, K *uj* id.

< **eje* (*üje*) 'Nacht' FU (finn *yö*, l a p p N *iggjâ*)

ITKONEN:

10. z ü r j. *lol*, *lov*, SO *lql*, PO *lul* 'Atem, Geist'

v o t j. *lul*, *lul* id.

~ finn *löyty* (< **lewts*), lapp *liev'lâ* (FUF 31:176)

C. > öspermi *ü

1. z ü r j. S *gic* 'Karausche; Cyprus carassius'

v o t j. —

< **kečâ* 'eine Fischart' FU (finn *keso*, *kesämä*)

2. z ü r j. S *kčč* 'Ohrring, Monhof, Sonnenring; Schlinge (an einem Fanggerät)', PO *koč* 'Ring'

- v o t j. S *kjč*, *kjš*, K *keš* 'Schlinge, Schleife'
 < **kečä* 'Kreis, Ring, Reifen' FU (finn *kehä*)
 3. z ü r j. S *kil*, P *kiv*, PO *kol* 'Zunge, Sprache, Rede, Wort'
- v o t j. S *kil*, K *kel*, G *kil* id.
 < **kele* 'Zunge, Sprache' U (finn *kieli*, lapp N *giellá*)
 4. z ü r j. S *lij-*, P *vij-* 'schießen; erschießen (S P), werfen (S)', PO *li-*
 'schießen'
 v o t j. —
 < **lewe-* 'werfen; schießen' FU (finn *lyö-*)
 5. ? z ü r j. Ud. *tem* 'Gallerte, Gelee'
- v o t j. S *lim*, K *lem* 'Scherbett'
 — < **leme* 'Saft, Suppe' FU (finn *liemi*, lapp N *liebmä*)
 6. z ü r j. S P *mun-*, PO *mun-* 'gehen, fahren'
- v o t j. S *mjn-*, K *mēn-*, (WICHM.) G *mññi-* 'gehen'
 < **mene-* 'gehen' U (finn *mene-*, lapp N *männá-*)
 7. z ü r j. S *njl*, P *niv*, PO *nol* 'Tochter; Mädchen'
- v o t j. S *njl*, K *nel*, (WICHM.) G *njl* id.
 < **nejde* 'Mädchen, Jungfrau, Tochter' U (finn *neiti*)
 8. z ü r j. S P *nir*, PO *nor* 'Nase (S P PO), Schnauze, Schnabel (S P)'
- v o t j. S *nir*, K *ner*, (WICHM.) G *nir* 'Nase, Schnabel'
 < **nerē* 'Nase, Schnabel, Schnauze, Rüssel' U (lapp N *nierrá*)
 9. z ü r j. Le. *nud* 'Stiel, Griff'
- v o t j. S *njd*, K *ned*, (WICHM.) G *njd* 'Schaft, Stiel'
 < **neŋte* 'Schaft, Stiel, Griff (am Messer, Axt usw.)' FP (lapp L
naw'ta)
 10. z ü r j. S *njl-*, PO *nol-* 'schlingen, verschlingen, auffressen (S),
 schlucken (PO)'
- v o t j. S *njl-*, K *nel-*, (WICHM.: FUF 15:10) G *nññi-* 'verschlingen, verschluc-
 ken'
 < **nele-* '(ver)schlucken, (ver)schlingen' U (finn *niele-*, lapp N
njiellá-)
 11. z ü r j. S P *ruč*, PO *ruč* 'Fuchs'
- v o t j. S *žiči*, K *žuče*, *žoci*, (WICHM.) G *žiči*, *žiči* id.
 < **repä* (~ *-čs*) 'Fuchs' FU (finn *repo*, ész t *rebane*)
- ITKONEN:
 12. z ü r j. *mjl*, *miv*, PO *möl*: *m.-kjč*, *-ked* 'Verstand, Vernunft, Charakter'
- v o t j. *mjl*, *mjl-kjd* id.
 ~ finn *mieli*, lapp *miellá*

Összegezve:

$$\left\{ \begin{array}{l} e > o, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a} \text{ van: 6 esetben} \\ \quad \quad \quad (A/2, 4, 5, 6, 7, 8) \\ e > o, \text{ ha a 2. szótagban } e \text{ van: 2 esetben} \\ \quad \quad \quad (A/1, 3) \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} e > \varnothing, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a} \text{ van: 1 esetben} \\ \quad \quad \quad (B/4) \\ e > \varnothing, \text{ ha a 2. szótagban } e \text{ van: 9 esetben} \\ \quad \quad \quad (B/1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10) \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} e > \acute{u}, \text{ ha a 2. szótagban } \acute{a} \text{ van: 3 esetben} \\ \quad \quad \quad (C/1, 2, 11) \\ e > \acute{u}, \text{ ha a 2. szótagban } e \text{ van: 9 esetben} \\ \quad \quad \quad (C/3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12) \end{array} \right.$$

Az előzőekben már idéztük ITKONEN megállapításait az $e > o$, illetőleg $e > \rho$ változásoknak a 2. szótagi vokálissal való kapcsolatáról. A felsorolt példák valóban azt mutatják, hogy az előpermi * e -ből 2. szótagi \acute{a} esetén nyíltabb (o) és 2. szótagi e esetén zártabb (ρ) hang fejlődött. Bizonyos tehát, hogy ezekben a hangváltozásokban a horizontális magánhangzó-harmónia szabálya érvényesült.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az első szótagi e előpermi kori alakulásában — nézetünk szerint — két tendencia keresztezte egymást. Az őpermi vokálisrendszerben szükség volt o hangra, miután az eredeti előpermi o zártabbá vált (l. előbb!), ugyanakkor viszont a 2. szótagi magánhangzók körében ekkor már megindulhatott egy zártabbá válási folyamat, s ez — a horizontális harmónia törvénye szerint — hatott az első szótagra, aminek következtében az első szótag vokálisa igyekezett zártasági fokában közelíteni a 2. szótag vokálisához (ρ). Nem kívánjuk ezzel a megjegyzéssel a nem-első szótagi \acute{a} -nek az $e > o$ változásban betöltött szerepét kisebbiteni, hanem pusztán az a véleményünk, hogy ezt a szerepet, azaz a nyíltabbá válást (ρ helyett o) elősegítő hatást eltúlozni nem lehet, mert a rendszerkényszer alapján ennek a változásnak amúgy is végbe kellett mennie. Az $e > \rho$ változásról viszont már nem mondhatjuk, hogy azt a rendszerkényszer diktálta volna. Itt csakis és kizárólag a nem-első szótag hatása érvényesülhetett.

A C. pontban felsorolt etimológiák az előpermi első szótagi e -nek harmadik őpermi kori fejleményét dokumentálják (\acute{u}). ITKONEN szerint az őpermi \acute{u} (az ő jelölésében: \grave{u}) előzménye nem * e , hanem * \bar{e} (FUF 31:301). „Die Entwicklung des * \bar{e} zu einem geschlosseneren Vokal als ursprünglich hat sich wiederum parallel mit dem Lautwandel des zweiten halbengen Vokals, * \bar{o} , zu * ρ vollzogen. Eine Zwischenstufe in der Entwicklung * $e > \grave{u}$ hat sicherlich das frühurperm. * \grave{u} gebildet.” (i. h. 301–2). Az őpermi * ρ -ról már elmondottuk, hogy előzménye nem hosszú magánhangzó (* \bar{o}), hanem előpermi * e . Az őpermi * \acute{u} -nek egy palatális-illabiális hangból való fejlődésekor sincs okunk arra, hogy előpermi hosszú magánhangzóból induljunk ki. Ez a vélemény természetesen nem újkeletű, hiszen előzőleg már RÉDEI is másképpen magyarázta a *kieli*, *mieli* típusú szavakat, mint E. ITKONEN (UAJb. 41:136). Az előpermi * e egyfajta fejlődését már láttuk (o , ρ). Jelen esetben az előpermi * e -nek egy más irányú fejlődéséről van szó, mégpedig a centrális sorba való átkerüléséről és erős zártabbá válásáról. Utalunk arra, hogy az előpermi \acute{a} őpermi kori fejleményei között is szerepel az o és az \acute{u} , s már ott előrebocsátottuk azt a feltevést, mely szerint a felső nyelvallású \acute{u} létrejötte valószínűleg a 2. szótag hatásával magyarázható. Az előpermi * \acute{a} és * e tehát két ponton hasonló fejlődési tendenciát mutat, azaz velarizálódik és centrálissá válik. Ez a tény is megerősíti azt a meggyőződésünket, hogy fölösleges * $\bar{e} > \acute{u}$ változásra gondolnunk, inkább arról van szó, hogy az őpermi kor egy bizonyos szakaszában az előpermi alsó és középső nyelvallású palatális-illabiális magánhangzók átkerültek a centrális sorba és több esetben zártabbá váltak. Az \acute{a} centrálissá válása elsősorban \acute{o} -t eredményezett. A további zárulás (ρ , \acute{u}) a 2. szótaghoz

való igazodás következtében történt. Ehhez hasonló lehetett az *e* sorsa is, amely valószínűleg *ó* vagy *ő* fokon keresztül — az akkor már felső nyelvállású 2. szótagi vokális hatására — *ú*-vé zárult. Az *e* > *ú* változást dokumentáló etimológiákban — amint láttuk — a nem-első szótag magánhangzója — kevés kivételtől eltekintve — *e*. Ugyancsak *e* következtethető ki az *e* > *ő* változásra felsorakoztatott szógyezetések rekonstruált alapalakjában is. Mindkét hangfejlődésben zártabbá válást idézett elő a 2. szótag vokális. Mivel a két zárulás eredménye két különböző őpermi hang lett (*ő* és *ú*), természetesen arra kell gondolnunk, hogy ezek a változások az őpermi kor két különböző szakaszában mentek végbe, illetőleg, hogy az eredeti előpermi 2. szótagi *e* őpermi kori hangképvelethe más volt az egyik és más a másik hangfejlődés időszakában.

Az *e* > *ú* változással kapcsolatban röviden visszatérünk RÉDEI álláspontjára. Ez a következő: „In diesen Wörtern kommt das syrj.-wotj. *i* (< PP **ü*) neben Konsonanten vor, in welcher Konsonantenumgebung (*k, m, l, r*) im Vorpermischen — und angeblich auch im Urpermischen — oft ein labiales **ü* war. Auf Grund des Gesagten halten wir es für wahrscheinlich, dass das in den aufgezählten Wörtern erschliessbare vorpermische **e* im Frühurpermischen unter dem Einfluss der Konsonantenumgebung zum *ü* labialisiert wurde. Aus dem so entstandenen **ü* wurde dann mit dem ursprünglichen **ü* zusammen in der urpermischen Epoche *i*: **ü* > **ü* > *i*.” (UAJb. 41:136) E. ITKONEN foglalkozik ezzel a magyarázattal, és valószínűtlennek tartja: „Wäre wirklich von den Urformen **kele*, **leme*, **nele*-, **nere*- (> lp. *nierrä*, syrj.-wotj. *nŕr*) auszugehen, warum hätte sich dann der Vokal der ersten Silbe in diesen Wörtern ganz anders entwickelt als in solchen, die unbestreitbar die ursprüngliche Vokalkombination *e + e* gehabt haben: **kere* > syrj. *kor*, **keske* > syrj. *kos(k)*-, **lele* > syrj. *lol*, **mekše* > syrj. *moš*, **mōš*, **pele*- > syrj. *pol*-? Treten doch auch hier dieselben Konsonanten *k, m, l, r* neben dem Vokal auf, die nach RÉDEIS Annahme die Labialisierung zu *ü* verursachten.” (UAJb. 41:249).

ITKONEN kételyeinek indokoltságát az általunk felsorolt etimológiák is igazolják. Az *e* > *o*, valamint az *e* > *ő* hangváltozást dokumentáló példák legnagyobb részében ugyanis (*e* > *o*: 1, 3, 4, 5, 6, 7; *e* > *ő*: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10) szintén veláris(-labiális) mássalhangzókörnyezet mutatható ki. Mivel magyarázható tehát az a körülmény, hogy ugyanez az *e* hang, ugyanazon környezetben, egyszer veláris-labiális, másszor pedig centrális-labiális hanggá fejlődött? RÉDEINEK igaza van a tekintetben, hogy a mássalhangzókörnyezet idézte elő ez utóbbi esetben a labializációt. Mi azonban — ITKONEN megjegyzéseit és saját tapasztalatainkat is figyelembe véve — hozzátesszük, hogy az előbbi esetben is hatott a mássalhangzókörnyezet, csakhogy ezek az előbbi hangváltozások (*e* > *o*, *e* > *ő*) jóval korábban történhettek, mint az utóbbi hangváltozás, éspedig akkor, amikor a rendszer még az *o* üresen maradt helyének a betöltését kívánta. Ebben a korábbi periódusban a labializáció velarizációval párosult. Mivel az *o* helyének betöltésére irányuló követelmény az *u* > *ü*, *ü* > *ü* változás utáni időszakban lépett fel (l. előbb), nem értünk egyet RÉDEINEK azon felfogásával, mely szerint az *e* labializációja *ü*-t eredményezett. Az *ü* > *ü* hangváltozás ugyanis — nézetünk szerint — jóval az *e* > *ü* előtt lezárult, és az *ü* hang eltűnt a magánhangzórendszerből. Megismételjük tehát azt a gondolatunkat, hogy az *e* *ó*-vé (vagy *ő*-vé) labializálódott, majd pedig a 2. szótag zártabbá tevő hatására *ú*-vé zárult.

Előpermi *i

A. > őpermi *i

1. z ü r j. S *iz-ki* 'Mühlstein' (*iz* 'Stein')
 v o t j. S K *kó*, (WICHM.) G *kę* id.
 < **kiwe* 'Stein' FU (finn *kivi*)
2. z ü r j. S P PO *nim* 'Name'
 v o t j. S *nim*, K *nem*, (WICHM.) G *nim* id.
 < **nime* 'Name' U (finn *nimi*, lapp N *námmá*)
3. z ü r j. (WIED.) *pil*, Ud. *piv* 'Wolke'
 v o t j. S *pilem*, (WICHM.) G *pilem* id.
 < **pilwe* (*pilŋe*) 'Wolke' FU (finn *pilvi*, lapp N *bál'vá*)
4. z ü r j. S P PO *piń* 'Zahn (S P PO); Zinke, Zacke (S P)'
 v o t j. S *piń*, (WICHM.) G *piń* 'Zahn'
 < **piŋe* 'Zahn' FU (finn *pii*)
5. z ü r j. S P *sin* (*sinm-*), P *sin* 'Auge'
 v o t j. S *sin* (*sinm-*), *śin* (*śinm-*), (WICHM.) G *sin* (*sinm-*) id.
 < **śilmä* 'Auge' U (finn *silmä*, lapp N *čál'bme*)
6. z ü r j. S P PO *vit* 'fünf'
 v o t j. S (WICHM., közli Uot.: MSFOu. 65:420) G *vit* id.
 < **witte* 'fünf' FU, ?? U (finn *viisi*, lapp N *vit'tá*)

ITKONEN:

7. z ü r j. PO *nim-*: *nima-s-*, *nima-l-* 'saugen'
 v o t j. —
 ~ finn *imeä*, lapp *njämmät* (FUF 31:180)
8. z ü r j. *kiskini*, *kiskal-* 'werfen, schleudern'
 v o t j. *kiskanî* id.
 ~ lapp I **gás'kát* (= *koškijđ*) (i. h. 182)
9. z ü r j. —
 v o t j. *kiznîni* 'niesen'
 ~ lapp *gás'tet* (< **kisnä-*, **kisnä-*) (uo.)
10. z ü r j. *sit* 'Kot, Dreck, Mist'
 v o t j. *sit* id.
 ~ finn *sitta* (uo.)
11. z ü r j. *šiger*, *šiger* 'Dachstuhl, Dachfirst, Gewölbe'
 v o t j. *šig* id.
 ~ finn *sii* (< **šine*) (i. h. 181)
12. z ü r j. *ri* 'Falle'
 v o t j. —
 ~ finn *rita*, lapp K **rátte* (= T *ratte*) (uo.)

B. > őpermi *e

1. z ü r j. S P *jen* (*jenm-*) 'Gott; Heiligenbild; Himmel', PO *jen* (*je-nm-*) 'Gott'
 v o t j. S *in* (*inm-*), K *in* (*inm-*) 'Luft; Himmel', (WICHM.) G *in* (*inm-*) 'Himmel', *inmar* 'Gott'
 < **ilma* 'Himmel, Wetter; Gott' FU (finn *ilma*, lapp N *ál'bme*)

2. z ü r j. S *keral-*, P *kerav-* 'hauen, abhauen, hacken', PO *ke-ral-* 'hauen'
 v o t j. S K *korál-* 'hauen, spalten (besonders Holz)', (WICHM.) G *korál-*
 'hauen'

< **kirá-* 'hauen' FP (m o r d. E *ke-á-*, M *ke-ro-*, c s e r. *kâ-re-*, *kire-*)

3. z ü r j. I *lem* 'Leim', S *lemed-* 'anleimen', P *lemet-* 'anfügen', PO
le-mot- 'kleben, zusammenfügen'

v o t j. S K *lem* 'Leim'

< **ð'imä* (**ð'ümä*) 'Leim' U (f i n n *tymä*)

ITKONEN:

4. z ü r j. *peš* 'Kienspanhalter', *pešni* 'einen Kienspan in den Halter
 stecken', PO *pe-š-* id.

v o t j. —

~ finn *pihti*, lapp *bás'tá* (FUF 31:181)

C. > óspermi **ę*

1. z ü r j. S P *vež-*: *tuj-vež* 'Wegkreuz, Wegscheide', PO *viž-*: *tuj-vi*
 'Kreuzweg'

v o t j. S *vož* 'Ort, wo zwei Flüsse od. Wege zusammenfließen; Flussmündung,
 Wegscheide', (WICHM.) G *vož*: *suves vož* 'Wegscheide'

< **wiča* 'schief, schräg' FP (f i n n *vita*)

ITKONEN:

2. z ü r j. *peמיד*, PO *pi-mot* 'finster; Finsternis'

v o t j. *pełmit*, *pełmit* id.

~ finn *pimeä* (FUF 31:181)

3. z ü r j. *vež* 'Neid, Begierde', *vežektini* 'eifersüchtig sein', PO *vi-žakti* id.

v o t j. *vož* 'Zorn, Grimm'

~ finn *viha* (i. h. 182)

D. > **e* v a g y **ę*

1. z ü r j. S *ež*, I *ěž* 'Hautteil des Felles (nicht Haare) (S), die innere
 (nicht behaarte) Seite der Haut (I)', Lu. *jen-ež* 'Himmel' (*jen* 'Gott, Himmel')

v o t j. —

< *(*j*)*iša* 'Haut' FP (f i n n *iha*, lapp N *ásse*)

2. ? z ü r j. Lu. I. *med* 'Lohn, Arbeitslohn'

? v o t j. S G *med* id.

< **miye-* 'geben; verkaufen' U (f i n n *myy-*)

3. z ü r j. S P *moň*, PO *muň* 'Schwiegertochter'

v o t j. S *meň*:- *iči-meň* 'junge Frau, Schwägerin (die Frau des jüngeren Bru-
 ders für die Frau des älteren), Braut', (WICHM., közli LEHT.: FUF 21:41) G
meň: *iči-meň* 'Braut, Schwägerin, junge Frau'

< **miniä* 'Schwiegertochter, junge Frau' U (f i n n *miniä*, lapp N
männje)

4. z ü r j. S *peliš*, I *peliš* 'Vogelbeere'

v o t j. S *palež*, K *palež*, (WICHM.) G *palež* id.

< **picla* 'Vogelbeere; Sorbus aucuparia' FU (f i n n *pihlaja*)

Összegezve :

$$\left\{ \begin{array}{l}
 i > i, \text{ ha a 2. szótagban } a \text{ van: 2 esetben} \\
 \quad \quad (A/10, 12) \\
 i > i, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a} \text{ van: 2 esetben} \\
 \quad \quad (A/5, 9) \\
 i > i, \text{ ha a 2. szótagban } e \text{ van: 8 esetben} \\
 \quad \quad (A/1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 11) \\
 \\
 i > e, \text{ ha a 2. szótagban } a \text{ van: 1 esetben} \\
 \quad \quad (B/1) \\
 i > e, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a} \text{ van: 2 esetben} \\
 \quad \quad (B/2, 3) \\
 i > e, \text{ ha a 2. szótagban } e \text{ van: 1 esetben} \\
 \quad \quad (B/4) \\
 \\
 i > \varepsilon, \text{ ha a 2. szótagban } a \text{ van: 2 esetben} \\
 \quad \quad (C/1, 3) \\
 i > \varepsilon, \text{ ha a 2. szótagban } e \text{ van: 1 esetben} \\
 \quad \quad (C/2) \\
 \\
 i > e \text{ vagy } \varepsilon, \text{ ha a 2. szótagban } a \text{ van: 2 esetben} \\
 \quad \quad (D/1, 4) \\
 i > e \text{ vagy } \varepsilon, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a} \text{ van: 1 esetben} \\
 \quad \quad (D/3) \\
 i > e \text{ vagy } \varepsilon, \text{ ha a 2. szótagban } e \text{ van: 1 esetben} \\
 \quad \quad (D/2)
 \end{array} \right.$$

Az előpermi **i*-nek négy pontba sorolt őpermi kori fejleményei tulajdonképpen kétféle fejlődési tendenciát mutatnak. Az *i* egyfelől megőrződött a rendszerben, másfelől pedig nyiltabbá vált. Kronológiai csoportosításunkban az *i* > *e*, ε változást késői változásként tüntettük fel, mert az így keletkezett *e* már nem velarizálódott (*o*, ρ). Az *i* nyiltabbá válásának oka kétségtelenül abban rejlik, hogy a rendszer megkívánta a kis frekvenciájú *e* funkcionális terheltségének növelését. De mivel a nyiltabbá válás — amint példánk világosan mutatják — főleg olyan szavakban következett be, ahol a rekonstruált előpermi alapalak 2. szótagjában alsó nyelvállású magánhangzó van, arra kell gondolnunk, hogy ehhez a változáshoz a 2. szótag vokálisa is hozzájárult. Még egyszer hangsúlyozzuk tehát, hogy az okot a rendszer diktálta követelményben látjuk, de elfogadjuk a 2. szótag elősegítő szerepét is. Ez a szerep az *i* megmaradásánál is kimutatható, hiszen ott az esetek többségében előpermi középső nyelvállású magánhangzó állt a nem-első szótagban. Ez a magánhangzó az őpermi kor folyamán bizonyára felső nyelvállású lett, s jelentős mértékben akadályozta az *i* nyiltabbá válását. Az *i* nyiltabbá válása nemcsak az *e* hangok számát növelte a rendszerben, hanem létrehozta a zárt ε -t is. Az ε létrejötte feltehetően azzal magyarázható, hogy a magánhangzórendszerben akkor már meglévő ρ (és talán $\bar{\rho}$) maga mellé kívánta a palatális-illabiális soron is az ugyanazon nyílásfokú magánhangzót. Példáinkból kiderül, hogy a 2. szótag vokálisa csak általában a nyiltabbá válásnál volt hatótényező, de abból a szempontból már teljesen közömbösnek minősül, hogy ez a nyiltabbá válás zárt ε -t vagy nyiltabb *e*-t eredményezett-e.

Előpermi *ü

Előljáróban megjegyezzük, hogy a készülő Uráli Etimológiai Szótár anyagából vett etimológiák rekonstruált alapalakjában az első szótagi *ü mellett vagylagosan *i is található. Ennek oka az előpermi (finnugor, uráli) *ü fonéma voltának tisztázatlanságában rejlik. RÉDEI zárójelbe teszi a finnugor magánhangzórendszerre feltett *ü-t és így ír erről a problémáról: „Das *ü wurde in Klammern gesetzt, weil dies offensichtlich ein positionsgebundenes Phonem war, was soviel bedeutet, dass es nur in labialer Konsonantenumgebung vorkommen konnte”. „In den fiugr. Grundsprache rechnet GULYA mit keinem Phonem *ü; er hält das *ü dort nur für ein Allophon des *i. Dies kann aber kaum richtig sein, da in der Konsonantenumgebung, die für das ü charakteristisch ist, oft auch ein i stehen kann.” (UAJb. 41:137). Jelen dolgozatunkban az *ü-t úgy tekintjük mint külön fonémát.

A. > őpermi *ü

1. z ü r j. Ud. *gír* 'мера для измерения холста (пол-аршина)';
S *gírža*, P *gírža*, PO *gəriža* 'Ellbogen'
 - v o t j. S *gír-pum*, K *ger-puη* id. (*pum*, *puη* 'Ende, Spitze')
< **kiñä* (**küñä*) 'Ellbogen' FU (finn *kyynärä*, lapp N *gâr'dnjel*)
 2. z ü r j. S P *gíž* 'Nagel (an Fingern, Zehen), Klaue, Kralle', PO *gež*
'Nagel, Klaue'
 - v o t j. S *gíži*, K *geže* 'Nagel, Kralle', G *gíži* id.
< **kinče* (**künče*) 'Nagel, Klaue' FU, ? U (finn *kyysi*, lapp N *gâž'zâ*)
 3. ? z ü r j. S P *jir-* 'nagen, beißen (Tiere Gras)', PO *jor-* 'nagen'
 - ? v o t j. S *jírjē*, K *derje-* id.
< **jire-* (**jüre-*) 'nagen' FP (? finn *jyrsi*)
 4. z ü r j. —
 - v o t j. S **kětki-* [ɔ: *kětke-*], K *ketke-* 'einspannen (das Pferd), anschirren',
(WICHM.) G *kětke-* 'anspannen'
< **kitke-* (**kütke-*) 'binden' FU (finn *kytke-*)
 5. z ü r j. —
 - v o t j. S *kij*, K *kej*, (WICHM.) G *kîj* 'Schlange'
< **kije* (**küje*) 'Schlange' U (finn *kyy*)
 6. z ü r j. —
 - v o t j. *kîli*: S *sin-kîli*, K *sin-keli* 'Träne' (*sin*, *sin* 'Auge')
< **kiñe(-l3)* (**küñe(-l3)*) 'Träne' U (finn *kyynel*, lapp N *gânjal*)
 7. z ü r j. S *sîl*, P *siv* 'Klafter, Faden'
 - v o t j. K *sul*, (WICHM.: FUF 15:11) G *sîl* id.
< **sile* (**süle*) 'Schoß, Klafter' FU, ? U (finn *syli*, lapp N *sállâ*)
- ITKONEN:
8. z ü r j. *din*, (P) *dîn* 'Stammende'
 - v o t j. *dîn*, *dîη*, (G) *dîñ* id.
~ finn *tyvi* (FUF 31:184)
 9. z ü r j. *kîñ* 'gefroren, erfroren'
 - v o t j. *kîñ*, *kîñm-* id.
~ finn *kylmä*, lapp *gálmás* (i. h. 183)
 10. z ü r j. *kîž* 'dick'

- v o t j. *k̄z* id.
 ~ lapp *gásság* (i. h. 185)
 11. z ü r j. *m̄dž* 'Stütze'
- v o t j. —
 ~ finn *nyde* (i. h. 184)
 12. z ü r j. —
- v o t j. *pižni, pižni* 'Schlinge, Dohne'
 ~ finn *pynnä* (uo.)
 13. z ü r j. *vil: mu-vil*
- v o t j. *vil, vil*
 ~ finn *ylä-, yli, lapp älle-, älä* (i. h. 185)

B. > óspermi *ó

1. z ü r j. S *šelem*, P *ševem*, PO *só-lem* 'Herz'
- v o t j. S K G *sulem* id.
 < *šidä(-m3), *šüdä(-m3) 'Herz' U (finn *sydän*, lapp N *čádä*)
 ITKONEN:
2. z ü r j. *etik, et-*, PO *ó-tik* 'ein'
- v o t j. *odig, og* id.
 ~ finn *yksi*, lapp *ok'tá, ák'tá* (FUF 31:185)
3. z ü r j. *šelalně, PO só-lal-* 'speichen'
- v o t j. *šalaně* id.
 ~ finn *syلكi*, lapp *čol'gá* (i. h. 184)

Összegezve:

$$\left\{ \begin{array}{l} \ddot{u} > \acute{u}, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a} \text{ van: 3 esetben} \\ \quad \quad \quad (A/1, 12, 13) \\ \ddot{u} > \acute{u}, \text{ ha a 2. szótagban } e \text{ van: 10 esetben} \\ \quad \quad \quad (A/2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, ?9, 10, 11) \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} \ddot{u} > \acute{o}, \text{ ha a 2. szótagban } \ddot{a} \text{ van: 1 esetben} \\ \quad \quad \quad (B/1) \\ \ddot{u} > \acute{o}, \text{ ha a 2. szótagban } e \text{ van: 2 esetben} \\ \quad \quad \quad (B/2, 3) \end{array} \right.$$

Áttekintve a felsorolt etimológiákat, úgy tűnik, mintha a nem-első szótagi zártabb hangnak valamiféle szerepe lett volna az *ü* alakulásában; legalábbis erre mutatna a 2. szótagi *e* magas előfordulási számaránya. Ilyen szerepre azonban csak akkor lenne értelme gondolni, ha az *ü*-nek egy erőteljes másirányú fejlődési tendenciáját is ismernénk, tegyük föl, egy nyíltabbá válást, ahol egy nyíltabb 2. szótagi vokális hatása szembeállítható lenne a példáinkban rekonstruált zártabb magánhangzó hatásával. Az *ü* > *ó* változás igen kevés adattal dokumentálható, s szórványos jelentkezése inkább a más-salhangzókönyezettel (*l*) magyarázható (l. erről RÉDEI: NyK 65:372), mint a 2. szótagi vokalizmussal. Az *ü*-vel azonos fejlődési irányt mutató *u* kapcsán már megállapítottuk, hogy az *u* > *ü* korában a 2. szótagi vokalizmus rendelkezhetett alsó és középső nyelvállású magánhangzókkal, s ezeknek — nyílt-sági fokuk szempontjából — semmiféle hatásuk nem volt az *u* sorsát tekintve. Ugyanez vonatkozik az *ü* > *ü* változásra is, hiszen ez ugyanabban a korban

ment végbe mint az $u > \ddot{u}$. Már az u tárgyalásakor is felvetettük s most megismételjük azt a gondolatunkat, mely szerint, ha nyíltsági fokuk szempontjából nem is, de talán egyéb jellemzőik folytán mégiscsak lehetett valami hatása a nem-első szótagi vokálisoknak az eredeti felső nyelvállású magánhangzók fejlődésében.

2.2. Az előpermi magánhangzók — most már az előpermi 2. szótagi vokálisokat is figyelembe véve — tehát a következőképpen alakultak:

Előpermi		>	Őspermi
1. szótag	2. szótag		1. szótag
{ a	— a		u
{ a	— a		o
{ o	— a/e		u
{ o	— a		o
u	— a/e		\ddot{u}
e	— e		o
{ \ddot{a}	— \ddot{a}/e		o
{ \ddot{a}	— e		o
{ \ddot{a}	— \ddot{a}		e
{ \ddot{a}	— e		u
{ \ddot{a}	— \ddot{a}		o
{ e	— e		\ddot{u}
{ e	— e		o
{ e	— e		o
{ i	— e		i
{ i	— a/\ddot{a}		e, e
\ddot{u}	— e		\ddot{u}

Hol hatott a 2. szótag vokálisa?

o	— a	>	o	(nyíltabbá tett)
e	— e	>	o	(zártabbá tett)
{ \ddot{a}	— e	>	o	(zártabbá tett)
{ \ddot{a}	— e	>	\ddot{u}	(zártabbá tett)
e	— \ddot{a}	>	o	(nyíltabbá tett)
{ e	— e	>	o	(zártabbá tett)
{ e	— e	>	\ddot{u}	(zártabbá tett)
i	— a/\ddot{a}	>	e, e	(nyíltabbá tett)

Az őpermi rendszer változásaiban tehát — a nyílásfok szerinti illeszkedést tekintve — a 2. szótag jelentős szerepet töltött be. Az esetek többségében a zártabbá válási folyamatot segítette elő. Ebből arra következtethetünk, hogy a 2. szótagban uralkodó tendencia volt az alsó és középső nyelvállású hangoknak felső nyelvállású hangokká való fejlődése. Ha ez így van, akkor az

első szótagi változások között kétségtelenül azok lehettek a későbbiek, ahol a nem-első szótag — kimutathatóan — a legerősebb záruláshoz járult hozzá. Ilyen változások: $\ddot{a} > \ddot{u}$, $e > \ddot{u}$. A zártabbá válási folyamatot azonban semmiképpen sem kezdeményezte a 2. szótag, csupán csak elősegítette, illetőleg továbbvitte a már kezdetét vett tendenciát. A tendencia tulajdonképpeni forrása az u , $\ddot{u} > \ddot{u}$ változás következtében eltűnt u hang pótlása céljából meginduló folyamat, azaz az $o > u$ változás, amelyet tehát mint zártabbá válási folyamatot tulajdonképpen a rendszerkényszer diktált. Mindezek alapján azt kell mondanunk, hogy a 2. szótag hatását nem elkülönítve, hanem a rendszerben uralkodó tendenciák hatásával együtt, ezen tendenciák összességében kell vizsgálnunk. Csak ezzel a vizsgálati módszerrel segíthet bennünket hozzá a 2. szótagi vokalizmus az első szótagi hangváltozások valamelyest pontosabb kronologizálásához.

3. Az őspერი magánhangzórendszert formáló tendenciák a következők voltak: nyílásfok szerinti illeszkedés (zártabbá válás, nyíltabbá válás), velarizáció, labializáció (azaz az őspერი centrális sor kialakulását eredményező folyamat). Ezeket a tendenciákat a rendszer diktálta igények indították el, tehát nyugodtan nevezhetjük őket rendszertendenciáknak. Visszaemlékezve az előzőekben megadott kronológiai táblázatunkra a felsorolt tendenciák időrendje is — több-kevesebb pontossággal — megállapítható:

1. Centralizálódás:	$u, \ddot{u} > \ddot{u}$
2. Zártabbá válás:	$a > \varrho, u$
$o > \varrho, u$
3. Velarizálódás:	$e > o, \varrho$
$\ddot{a} > a$
4. Nyíltabbá válás:	$i > e, \xi$

A továbbiakban ezeket a tendenciákat — az egyszerűség kedvéért — RT_1 (centralizálódás), RT_2 (zártabbá válás), RT_3 (velarizálódás), RT_4 (nyíltabbá válás) szimbólumokkal fogjuk jelölni. A számok természetesen nem az időrendi helyet mutatják, mivel a végső időbeli sorrendet még nem ismerjük. Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy mivel ezek a tendenciák az esetek többségében a rendszerben keletkezett üres helyek kitöltése céljából indultak meg, alkalmazunk még egy általános RK (rendszerkényszer) szimbólumot is. Az RK érvényesülésének, illetőleg nem érvényesülésének jelölése megmutatja számunkra, hogy az illető hangfejlődés egy hiányzó hang létrehozására irányult-e, vagy pusztán a RK által elindított valamelyik RT (rendszertendencia) sodrásában született meg. A rendszertendenciákat a 2. szótag hatása hol elősegítette, hol pedig keresztezte. A 2. szótag hatásának jelölésére V_2 (zártabbá tevés), V_1 (nyíltabbá tevés) szimbólumokat használunk. Nézzük végig most ismét az egyes változásokat. A mellettük feltüntetett szimbólumok meg fogják mutatni, hogy létrejöttükben milyen hatások játszottak közre.

1. $a - a > \varrho$	RT_2	—	—
2. $a - a > u$	RT_2	—	? RK
3. $o - a > \varrho$	RT_2	V_2	—
4. $o - a/e > u$	RT_2	—	RK
5. $u - a/e > \ddot{u}$	RT_1	—	—

6.	$e - e > \acute{o}$	RT ₁	V ₁	? RK
		RT ₂		
7.	$\ddot{a} - e > a$	RT ₃	—	RK
8.	$\ddot{a} - \ddot{a} > o$	RT ₂	V ₂	—
		RT ₃		
9.	$\ddot{a} - \ddot{a}/e > o$	RT ₁	—	RK
		RT ₂		
10.	$\ddot{a} - e > \rho$	RT ₁	V ₁	—
		RT ₂		
11.	$\ddot{a} - e > \acute{u}$	RT ₁	V ₁	—
		RT ₂		
12.	$e - \ddot{a} > o$	RT ₃	V ₂	RK
13.	$e - e > \rho$	RT ₂	V ₁	—
		RT ₃		
14.	$e - e > \acute{u}$	RT ₁	V ₁	—
		RT ₂		
15.	$i - a/\ddot{a} > e$	RT ₅	V ₂	—
16.	$i - a/\ddot{a} > \xi$	RT ₄	V ₂	RK
17.	$\ddot{u} - e > \acute{u}$	RT ₁	—	—

Számárány:

RT₁ : 7 változásban
 RT₂ : 11 változásban
 RT₃ : 4 változásban
 RT₄ : 1 változásban

Első helyen áll az RT₂, azaz általános volt a zártabbá válás. Második helyre kerül az RT₁, vagyis a centralizálódás. Ehhez az első két folyamathoz viszonyítva az RT₃-nak és az RT₄-nek különösebb jelentősége láthatólag nincs.

Ezek alapján hajlandók volnánk feltételezni, hogy az ősspermi rendszerben, illetőleg annak alakításában csak az RT₂ és az RT₁ töltött be fontos szerepet. Csalóka dolog azonban pusztán a számokra hagyatkoznunk. Az RT₂ hatása kétségtelenül uralkodó, de tudjuk azt is, hogy a 2. szótagi vokalizmus ezt a hatást jelentős mértékben elősegítette. Mivel a 2. szótagi vokalizmusban a zártabbá válás az ősspermi kor második felétől kezdve egyre nagyobb arányú lehetett, kétségeink támadhatnak abban a tekintetben, hogy az RT₂ mindvégig RT volt-e, vagy pedig egy idő után a nem-első szótag által életben tartott, sőt tovább fejlesztett folyamat. Az RT₄ nagyon csekély erővel rendelkezhetett, ugyanis pusztán egyetlen előpermi fonéma (*i) ősspermi kori fejleményeinek kialakulását idézte elő. Ez a tény azonban nem zárja ki az RT₄ RT jellegét, tudniillik az RT-k nevéket, illetve szimbólumukat azért kapták, mert eredetileg az RK igénye szerint hoztak létre új fonémákat. Láttuk, hogy az RT₄ csak egyetlen új fonémát eredményezett, mégpedig a zárt \acute{e} -t. A nyíltabb e eredetileg is létezett még a rendszerben. Kérdés, miért és mikor kívánta az RK az e funkcionális terheltségének növelését. Tudjuk, hogy az előpermi * e több esetben megőrződött. (Sokkal inkább, mint például az előpermi * a). Ebből arra következtethetünk, hogy igen hosszú ideig nem volt szükség az $e > o$, ρ változás után csökkent frekvenciájú e erősítésére, inkább egy zárt

ϵ -t követelhetett a rendszer, ez a hang ugyanis hiányzott, viszont azonos nyílásfokú párja már létezhetett (ρ).

Az RT_1 7 esetben érvényesül. RT-nek azonban csak 5 változás kapcsán minősülhet, mivel az $u > \acute{u}$ és az $\acute{u} > \ddot{u}$ nem az RK követelménye szerint született, hanem — mint feltételeztük — bizonyos hangsúlyviszonyokkal magyarázható, és tulajdonképpen magát az RK-t elindító folyamat volt. A többi 5 esetben érvényesülő RT_1 -t már csak azért is el kell választanunk az előbbi kettőtől, mert az RT_1 az előbbi kettőben — két eredetileg is labiális hang egybeeséséről lévén szó — pusztán centralizációs, a többiben pedig labializációs tendenciaként hatott.

Már szóltunk az előpermi * e megmaradásáról. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a hangváltozásoknak felsorolásakor igen mostohán bántunk azokkal az esetekkel, amikor bizonyos előpermi hangok — attól eltekintve, hogy különböző fejlődési tendenciákban vettek részt — igen sok etimológiai példával bizonyíthatóan meg is őrződtek, azaz változatlanul meg is maradtak az ősspermi rendszerben. Ilyen esetek a következők: $a > ? a$, $\acute{a} > \epsilon$, $e > e$, $i > i$. Az RK szempontjából a megőrződés rendkívül fontos, tudniillik az RK-t úgy határoztuk meg, hogy az a rendszerből hiányzó hangok pótlására indít meg tendenciákat. Az RK elsődlegesen tehát csak ott hat, ahol a rendszerben egy hely üresen áll, azaz betöltésre vár, ott pedig, ahol pusztán egy bizonyos pozícióban álló fonéma kis frekvenciájáról van szó, s nem ennek a fonémának az eltűnéséről, az RK diktálta követelmények tulajdonképpen közvetlenül nem érvényesek. Mivel szigorúan ragaszkodunk ahhoz, hogy az RK egyedül és kizárólag üres helyek betöltését kezdeményezze, feltűntettünk egy újabb szimbólumot, mégpedig az RT_5 -t (frekvenciális tendencia). Az RT_5 -t azért mertük az RT-k közé sorolni, mert végső soron a rendszer kívánja azt, hogy, amennyiben egy fonémája rendkívül kis terheltséggel rendelkezik, ennek a fonémának előfordulási számaránya növekedjék.

Tekintsük át még egyszer a felsorolt megmaradásokat:

$$\begin{array}{l} a > a \\ \acute{a} > \epsilon [= \acute{a}] \\ e > e \\ i > i \end{array}$$

Az * a megőrződését illetően eléggé bizonytalanok vagyunk, mivel itt feltehetően palatális mássalhangzó-környezetben bekövetkezett * $a > * \acute{a} > a$ változásról van szó.

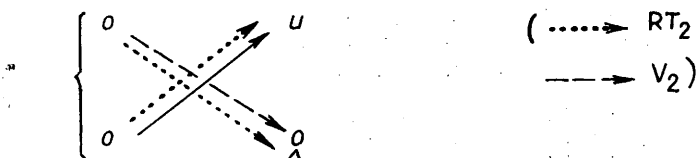
A többi fonéma-megmaradás között egy ponton lényeges különbség mutatkozik. Az ősspermi ϵ és i létrehozására semmiféle hangváltozás nem irányult. Ennek oka talán a kielégítően magas frekvenciájukban kereshető. Hozzáteszük azonban, hogy ezt a magyarázatot az ϵ esetében távolról sem tartjuk megnyugtatónak. Az említett két előpermi hanggal szemben az ősspermi e nem pusztán az előpermi e továbbélésének, hanem az ősspermi $i > e$ változásnak is köszönheti létezését.

Az RT_5 ezek szerint csupán egyetlen egy hangváltozást indított el. Ez rendkívül kevés ahhoz, hogy az RT_5 -t komolyan vegyük, de ha elfogadjuk, akkor is meglehetősen késői időpontra kell datálnunk, egy olyan korszakra, amelyben már a rendszer végső kiegyenlítődései folytak, azaz a legkésőbbi

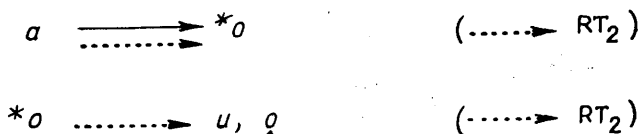
őspermi korra. Ez jelentősen módosítja azt az eddigi elképzelésünket, hogy az $i > e$, valamint $i > \xi$ változás egy és ugyanazon időpontra tehető. Az előbbi feltehetően az igen nagyarányú $e > \acute{u}$ változás után következett be, s mivel elég sok példánk bizonytalanul mutatkozik a tekintetben, hogy $i > e$ vagy $i > \xi$ változásról van-e bennük szó, és mindkét változás esetében azonosak a 2. szótagi vokálisok is, felmerülhet bennünk az a gyanú, hogy talán nem $i > e$, hanem tulajdonképpen egy szórványos $\xi > e$ változás történt az ősspermi kor egy igen késői szakaszában.

3.1. Az RK, az RT-k és a V-k hatásukban hol keresztezték, hol pedig erősítették egymást. A kereszteződést, illetőleg a párhuzamosságot ábrákon kívánjuk szemléltetni. Különböző típusú nyilakat használunk: \longrightarrow (RK), \dashrightarrow (valamelyik RT, hogy melyik azt mindig közöljük), \dashrightarrow (V_1 vagy V_2).

A. Az 1., 2., 3. és 4. változás

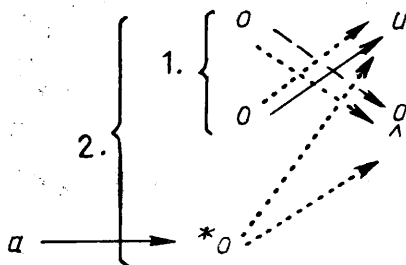

Az $a > u$ változás mellett az RK-t megkérdőjeleztük mégpedig azért, mert a rendszerből hiányzó u létrehozására az RK elsősorban az o zárulását indíthatta meg. Feltesszük azonban, hogy az RK az a változásaiban is működött, de eredetileg nem o -t, illetőleg u -t akart létrehozni, hanem o -t, amelynek zárulása már nagy mértékben folyt.

Amint az etimológiák vizsgálata során már megjegyeztük és az összesítésben is feltüntettük, az $a > u$, illetőleg az $a > o$ változást a 2. szótag nem befolyásolta. Ezzel szemben az $o > o$ változásban a 2. szótagi alsó nyelvállás hangnak (a) jelentős szerepe volt (megakadályozta a teljes u -vá zárulást). Mivel az $a \dashrightarrow *o \dashrightarrow u, o$ -ban a V_2 nem hatott, ez a változás valamivel későbbi lehetett, mint az $o > u, o$, de ugyanakkor nem sokkal későbbi, mert az a -ból létrejött $*o$ még besodródott az eredeti o fejlődési irányába, azaz az o változásai nem zárultak még le. Ezzel megerősítettük azt a feltételezésünket, hogy az $a > *o$ akkor indult meg, amikor az RK diktálta $o > u$ zártabbá válás már nagy mértékben folyt, tehát az o változásai a korábbiak és nem az a változásai.

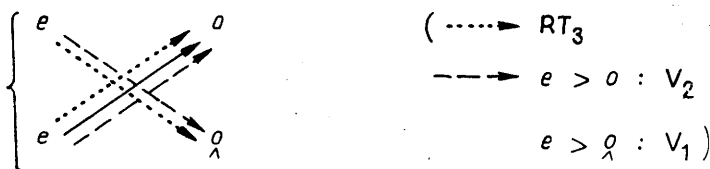
Összesítve:

(A számok itt már időbeliséget jelölnek)

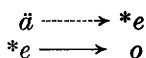
B. A 7., 8., 12. és 13. változásról

Ezek a változások későbbiek voltak, mint az A. pontban felsoroltak. Ezt a tényt már eredeti kronológiai táblázatunk is mutatja. A B. pont változásainak közös vonása az, hogy mindannyiukban az RT_3 érvényesült.

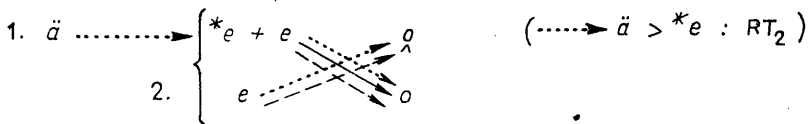

A 8. változásban az a probléma, hogy nem tudjuk, melyik tendencia érvényesült benne korábban, az RT_3 -e vagy az RT_2 .

α . Ha az RT_2 :

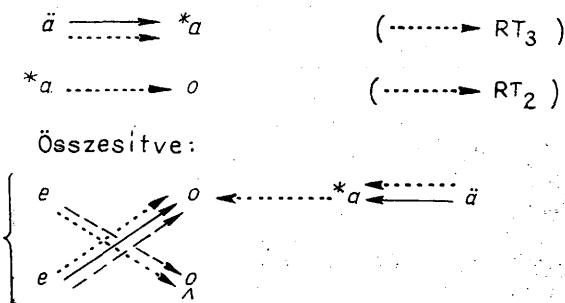
Összesítve:

Az ábrából az derül ki, hogy az \ddot{a} zártabbá válása után indultak meg az e változásai és ezekben a változásokban az \ddot{a} -ból keletkezett $*e$ is részt vett, s mivel etimológiai példáink bizonyítják, hogy az $\ddot{a} > o$ változást mutató szavak 2. szótagjában mindig \ddot{a} volt, az $(\ddot{a} >)$ $*e$ -ből is csak o jöhetett létre éppen úgy, mint az eredeti e -ből is, amikor a 2. szótagban alsó nyelvválású magánhangzó állt.

Ezek szerint a rendszerben még erősen hatott a veláris soron nagy szerepet betöltött RT_2 , és tulajdonképpen az $e > o$ indította el az RT_3 -t. A 7. változás tehát $(\ddot{a} > a)$ már csak az $\ddot{a} > o$ után következett be.

β . Ha az RT_3 :

Ábránk azt mutatja, hogy az RT_3 egy időben indította meg a palatális-illabiális sor alsó és középső nyelvállású magánhangzójának velarizálódását. Az $\ddot{a} > *a$ -t azonban továbbvitte az RT_2 , és így az $*a$ -ból o jött létre. Más szóval az RT_3 erősen hatott ugyan, de az \ddot{a} esetében belépett az RT_2 is, s így az RK csak később hozhatta létre az RT_3 segítségével a 7. változás eredményét, vagyis a hangot. A 7. változás tehát a β . megoldás szerint is későbbi, mint a 8., 12. és a 13. változás. Ez utóbbi 3 változás időrendjét illetően viszont csak az α . megoldás differenciál. Eszerint a 8. változás az RT_2 kényszere miatt korábban indult meg mint az utóbbi kettő. Természetesen nem arra gondolunk, hogy az \ddot{a} -ból jött létre először az o , hanem arra, hogy az $\ddot{a} > *e$ eredménye részt vett a később meginduló $e > o$ változásban.

A B. pontban tárgyalt változások időrendje mindezek alapján a következőképpen alakul:

$$\left. \begin{array}{l} 1. \ddot{a} > *e \\ 2. e + *e > o \\ \quad e > o \\ 3. \ddot{a} > a \end{array} \right\} \text{ vagy } \ddot{a} > *a > o (?)$$

C. Az A. és B. csoport tagjai időrendben követik egymást, azaz az A és B megjelölés egyben időbeli egymásutániságot is képvisel. A C csoporthoz tartozó változásokat — ezek szerint — az A és B csoport változásaihoz képest logikusan egy későbbi fázisba kellene sorolnunk. Emlékezzünk azonban vissza arra, hogy amíg az A és B egymásutániságát az RK igénye feltétlenül igazolta, vagyis e két csoport változásainak elsőrendű célja a rendszerben üresen maradt helyek kitöltése volt, ugyanakkor a C csoport változásait, amelyek voltaképpen a centrális sort hozták létre és erősítették meg (6, 9, 10, 11, 14), semmiféle RK sem igazolta úgy, hogy azok kronológiai elhelyezkedését meg tudtuk volna határozni. Az RK természetesen igényelte az $u > \ddot{u}$ és $\ddot{u} > \ddot{u}$ változás eredményeképpen létrejött felső nyelvállású centrális hang által megnyitott centrális sor kiegészülését alsóbb nyelvállású magánhangzókkal. A kérdés viszont az, hogy ez az igény mikor lépett föl. Az $u > \ddot{u}$, $\ddot{u} > \ddot{u}$ változást a rendszerben lezajlott legkorábbi változásként határoztuk meg. Mivel bizonyíthatjuk tehát most azt, hogy az oly korán létrejött centrális \ddot{u} mellé csak az A és B pontba sorolt változások után követelte a rendszer a centrális

sor többi tagjait, azaz a C csoport változásainak eredményeit? Joggal feltételezhetné bárki, hogy az A és B kétségtelenül egymást követő változásai közé, vagy esetleg mindkét csoport változásai elé is beiktathatók a C csoport tagjai. Bizonyítani ebben az esetben meglehetősen nehéz, viszont van néhány megfontolásunk, amelyek alapján a C csoport időrendben — minden valószínűség szerint — az A és B utáni változás-komplexumként fogható fel:

1. A rendszer elsőnek a veláris hangrendszer kitöltését kívánta, azaz az RT_3 hatása — mint az előzőekben már megállapítottuk — döntő volt egy bizonyos korszakban.

2. Az őspelemi centrális sor tagjai túlnyomórészt az előpermi palatális-illabiális sor egyes tagjainak a fejleményei, ugyanazon magánhangzók fejleményei, amelyek egykor a veláris-labiális sor létrehozása érdekében mentek át jelentős változásokon.

3. Ezen a ponton visszatérünk az átmeneti hangok kérdésére. Már említettük, hogy a palatális-illabiális > veláris-labiális változások átmeneti fázisa — nézetünk szerint — minden további nélkül lehetett a centrális-labiális hangsor. Ha ez így van, akkor az RT_1 — kivéve a 6. változást — mint önálló, azaz nem közbülső hangokat létrehozó tendencia feltétlenül később lépett életbe, mint az RT_3 , hiszen az RT_3 -nak már le kellett zárulnia ahhoz, hogy az RT_1 eredményei életben maradhassanak a rendszerben. A hangváltozások lefolyását, illetőleg az ún. átmeneti hangok létezését illetően azonban nagyon eltérőek a vélemények a szakirodalomban. Az e téren megmutatkozó bizonytalanság szemléltetésére FÓNAGY IVÁNT idézzük: „Die Junggrammatiker hielten die Veränderung der physischen Lauterscheinung im Auge. Der Phonologe beschreibt hingegen den Wandel von funktionalem Standpunkt aus. Dieser Unterschied in der Anschauung ist schon an und für sich hinreichend dazu, um die beiden Auffassungen voneinander abweichend zu machen. Nach den Junggrammatikern erfolgt der Wandel über unmerkliche Übergänge. Die Zahl der Sprachlaute (Phoneme) ist aber beschränkt. „Die Sprache kennt keine transitorischen Lautabsichten, keine Übergangsphoneme”. — schreibt J. Laziczius. Der Wandel kann also von funktionalem Standpunkt aus betrachtet nur sprunghaft sein. Um die Sprunghaftigkeit des Wandels hervorzuheben, spricht R. Jakobson von phonologischer Mutation. „The fact that we have to deal with a jump and not with a gradual change, is based on the structural law which states that a word consist of phonemes, which can be no other than the phonemes existing in the given language” — schreibt auch A. W. de Groot. Es ist eine andere Frage, ob der Lautwandel, bloss als rein physische Erscheinung betrachtet, ein allmählicher ist. J. Laziczius hält auch dies nicht für betätigt.” (ALH 6:180, 183).

Az idézett sorok alapján meglehetősen határozatlanok vagyunk és lehetünk is a tekintetben, hogy mikor számíthatunk és egyáltalában számíthatunk-e átmeneti hangokra az egyes hangváltozások lefolyásakor. A leghasznosabbnak azt véljük, hogy eltekintünk az átmeneti hangok szerepétől — holott ez a szerep igazolta volna a C csoport későbbiségét — és más eszközök-höz folyamodunk a C változások későiségének bebizonyítása érdekében.

4. A 2. szótagi vokalizmust, azaz az V_1 , illetőleg a V_2 hatását hívjuk segítségül. Megvizsgáljuk hogy az RK által elindított RT-k melyik V hatással működtek egyidőben.

$$\alpha. RT_2 + V_2 \quad (3, 8)$$

$$RT_2 + V_1 \quad (6, 10, 11, 13, 14)$$

β . $RT_3 + V_2$ (8, 12)

$RT_3 + V_1$ (13)

γ . $RT_4 + V_2$ (16)

Azok a változások, amelyekben a V_2 hatott, feltétlenül korábbiak mint azok, amelyekhez a V_1 járult hozzá. Ennek a ténynek a figyelembe vételével a kép a következőképpen alakul:

I. α .	RT_2	(3, 8)	}	V_2 hatott
β .	$RT_3 + RT_2$	(8)		
	RT_3	(12)		
γ .	RT_4	(16)		
			}	(8, 12)
II. δ .	$RT_3 + RT_2$	(13)	}	V_1 hatott
ϵ .	$RT_2 + ?$	(6, 10, 11, 14)		

A ? helyébe beírhatjuk az RT_1 -t, mivel az ϵ . pont hangváltozásai csak a centrális soron zajlottak le, illetőleg a centrális sor egyes tagjait hozták létre.

Az eddigiek alapján arra a megállapításra jutunk, hogy az RT_1 — hangváltozásainak többségét tekintve (egyetlen kivétel: 9.) — egy olyan késői RT_2 -vel együtt érvényesül, amely már inkább a V_1 , mint az RK által mozgott tendencia.

A V_1 hatása a legerőteljesebben a 11. és 14. hangváltozásban mutatkozik meg. Ugyancsak nagyarányú zártabbá válás figyelhető meg a 10. hangváltozásban is, hiszen az \ddot{a} és az \acute{o} között két nyílásfoknyi különbség van. Ezek szerint a C csoport hangváltozásai közül az $\ddot{a} > \acute{o}$, $\ddot{a} > \acute{u}$, valamint az $e > \acute{u}$ datálhatók a legkésőbbi időpontra. Ez a késői jelleg azonban nem pusztán a C csoporton belül érvényes, hanem az A és B csoport változásaihoz képest is, ugyanis a nem-első szótagi vokalizmus ilyen erős zárulási folyamatot sem az A sem a B csoport változásai körében nem idézett elő. A centrális sort létrehozó 5 hangváltozás közül tehát 3 feltétlenül későbbi, mint az A és B csoport tagjai. Erre a tényre hivatkozva feltételezzük, hogy a fennmaradó két változás is, azaz tehát az RT_1 által elindított változások valamennyien (C csoport) fiatalabbak, mit az ősspermi rendszert alakító többi magánhangzóváltozás. Ezt a feltételezésünket az a körülmény is támogatja, hogy a legnagyobb mértékben ható zártabbá válás kizárólag a centrális sor tagjainak terheltségét növelte meg, amelyek — tudvalevőleg — illabiális-palatális (és veláris) magánhangzókból jöttek létre, s ugyanakkor a V_1 a legkevésbé sem mozgatta meg a veláris-labiális sor magánhangzóit. Más szóval a V_1 által erősen támogatott RT_2 egybeesett a rendszerben akkor bizonyára uralkodóvá lett RT_1 -gyel.

Visszatérünk most arra a két, C csoport beli hangváltozásra, amelyek lefolyásában a V_1 -nek nem mutatható ki olyan nagy mértékű hatása, mint a többi három esetében. Ezek: $e > \acute{o}$ (6.), $\ddot{a} > \acute{o}$ (9.). Az $\ddot{a} > \acute{o}$ időbeli elhelyezésekor segítségünkre van az a feltételezésünk, hogy ez a változás csak az után mehetett végbe, miután az $\ddot{a} > \acute{a}$ változás, azaz a palatális-illabiális > veláris-labiális változások sora már lezárult. Az $e > \acute{o}$ kronologizálását azonban semmiféle hasonló kritérium nem teszi lehetővé. Ezen a ponton tehát bizonytalanságban maradunk, és meg kell elégednünk azzal a nagyon is kevésbé megnyugtató elképzeléssel, hogy talán az $e > \acute{o}$ és az $\ddot{a} > \acute{o}$ körülbelül egy időben meginduló változások voltak, a C csoport tagjai közül a legkorábbiak, és céljuk a centrális sor kiegészítése volt.

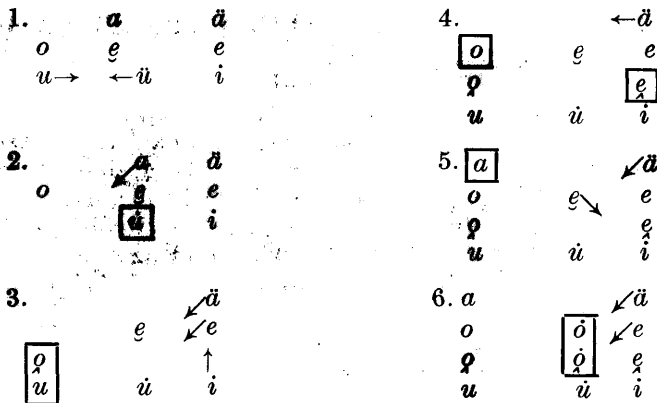
Az elmondottak alapján a C csoporton belül a következő időbeli fázisokat különböztetjük meg:

1. $\ddot{a} > \acute{o}$ és $\acute{e} > \acute{\rho}$ (Feltéhetően elsősorban az RK hatására mentek végbe.)
2. $\ddot{a} > \acute{\rho}$ és $e > \acute{u}$ (Itt már a V_1 -nek volt döntő szerepe)

Mivel az $e > \acute{u}$ valószínűleg $*\acute{\rho}$ fokon keresztül történt, elképzelhető, hogy ennek a változásnak a hatására ment végbe – úgyszintén a 2. fázisban – a szórványosabban jelentkező $\ddot{a} (> \acute{o} > \acute{\rho}) > \acute{u}$ változás (11.).

4. Az előzőek során áttekintettük az ősspermi rendszert alakító tendenciákat, megvizsgáltuk a nem-első szótag hatását a horizantális magánhangzó-harmónia szempontjából, s mindezen vizsgálatok segítségével megkíséreltük az ősspermi magánhangzóváltozások kronologizálását. Megállapítottuk, hogy az A, B és C csoportba sorolt változások egymást időrendben követik, s az egyes csoportokon belül is kimutattuk az egyes hangváltozások időbeli differenciálhatóságát.

A következőkben összefoglaljuk eredményeinket, mégpedig oly módon, hogy bemutatjuk a finnugor (uráli) vokálisrendszertől a késői ősspermi rendszerig vezető út egyes állomásait, ahogyan ezeknek az állomásoknak a képe az egymást követő hangváltozások eredményeképpen alakult.

7. A rendszer változatlan marad. Szórványos $\acute{e} > e$ változás eredményeképpen az e terheltsége nő.

8. Késői ősspermi rendszer.

a		ε
o	\acute{o}	e
$\acute{\rho}$	$\acute{\rho}$	\acute{e}
u	\acute{u}	i

5.1. A kronológiai rendbe sorakoztatott fázisok áttekintésekor első pillantásra szembejön az elősspermi $*e$ -nek mint veláris-illabiális hangnak meglehetősen bizonytalan helyzete, más szóval még erősebben felmerül bennünk a kétség, hogy vajon helyesen datáltuk-e olyan késői időpontra ennek a hangnak a rendszerből való eltűnését. A finnugor magánhangzórendszerben

az *e* éppúgy centrális helyzetet foglalt el, mint ahogyan az *ü* az ősspermi rendszerben. A megkülönböztető jegyek szempontjából ez a centrális helyzet természetesen másként értékelendő az egyik és másként a másik hang esetében:

e [+] vel., [-] lab.
ü [±] vel., [+] lab.

A finnugor centrális *e*-nek tehát az ősspermi centrális sorba való átkerülése egy labializációs folyamat eredménye volt. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy az RT₃ által megindított viszonylag korai magánhangzováltozások (3. és 4. fázis) egyben egy labializációs folyamat eredményei is voltak, nem lenne semmi különösebb akadálya annak, hogy az *e* labializációját korábbra, azaz a 3. vagy a 4. fázisba helyezzük. Ily módon a kép úgy alakulna, hogy egy korán kezdetét vevő labializációs folyamat a palatális-illabiális sor tagjainak változásaiban az RK hatására velarizációval is párosult, az elősspermi velaris-illabiális *e* hangot viszont áthelyezte az ősspermben már egy fonémával képviselt centrális-labiális sorba.

Amennyiben ezzel az elgondolással szemléljük az ősspermi magánhangzórendszer kialakulásának a folyamatát, akkor az a vélemény fogalmazódhat meg bennünk, hogy ebben a folyamatban — már teljesen leszűkítve a kört — pusztán két tendencia töltött be jelentős szerepet, mégpedig a labializáció és a zártabbá válás. A velarizáció csupán az RK diktálta követelmények eredményeképpen csatlakozott a palatális-illabiális sor labializációjához.

A zártabbá válásról már elmondottuk, hogy azt a nem-első szótag vokalizmusának alakulása meglehetősen nagy mértékben elősegítette, tekintve, hogy a zártabbá válás a nem-első szótag vokalizmusában hatott először, s csak az után, illetőleg annak hatására jelentkezett az első szótagban is. Mivel a zárulási tendencia nem függetleníthető el a 2. szótag hatásától, azt a feltevést kockáztatjuk meg, hogy ez a hatás a labializációban is érvényesülhetett. Más szóval visszatérünk arra az eddig részletesebben nem kifejtett nézetünkre, mely szerint a nem-első szótag vokalizmusa nem csupán a nyílásfok szerinti illeszkedést (horizontális magánhangzó-harmónia) tekintve befolyásolta az első szótagét, hanem hozzájárult az első szótagi magánhangzórendszerben érvényesülő labializálódáshoz is. Korábban már idéztük RÉDEI megállapítását az *ö*, *ő*, *ü* sor rekonstrukciójával kapcsolatban. RÉDEI a redukálódás és labializáció útján keletkezett nem-első szótagi **u*, **ü* és a belőlük fejlődő **ü* labializációs hatásával magyarázza az első szótagi labializációt, s így az említett palatális-labiális sor kialakulását is. (NyK 70:42—3).

A legutóbbi időben LITKIN foglalkozott a permi labializáció kérdésével. Ő egészen másként magyarázza ezt a jelenséget, mint RÉDEI, s elveti RÉDEI-nek a nem-első szótaggal kapcsolatos véleményét: «В нашем распоряжении нет никаких данных о том, что в первом слове прапермского языка были лабиализованные гласные» (SzFU 8:102). LITKIN elgondolása szerint az első szótagi vokalizmusban bekövetkező labializációs tendenciát a mássalhangzós környezet idézte elő: «лабилизация гласных первого слога носила массовый характер и проходила под влиянием определенных соседних согласных» (i. h. 108). LITKIN 8 mássalhangzó labializációs hatását vizsgálja és igyekszik bizonyítani. Ezek: *m*, *p*, *v*, *b*, valamint *š*, *k*, *l*, *r*. Az utóbbi 4 mássalhangzóra vonatkozóan benne is kételyek merülnek fel: «Лабилизация гласных под влиянием губных согласных (*m*, *p*, *v*, *b*) вполне понятна. Но не совсем ясно,

почему влияли на иллабиальный гласный звук такие негубные согласные, как *š, k, l, r?*” (i. h. 112). A kételyek eloszlatására és elmélete helyességének bizonyítására ЛИТКИН az óorosz nyelvben megmutatkozó törvényszerűségeket említi. Ezek — véleménye szerint — az őspermiben is elképzelhetők: «Может быть, так же обстояло дело в прамарийском и прапермском языках, т. е. твердые согласные в отличие от мягких тоже были огубленными и оказали лабиализующее влияние на предшествующие гласные?» (i. h. 112.) Az őspermi labializációs folyamatnak ilyen nagyvonalúan areális jelenségként való magyarázata elfogadhatatlan egyrészt a két nyelv (óorosz és őspermi) alakulásának jelentős időbeli különbségei, másrészt a kettőjük hangrendszerének eltérő törvényszerűségei miatt is.

A nem-első szótagi vokalizmusnak hatásával kapcsolatban az eddig elhangzottakat összefoglalva azt kell mondanunk, hogy a horizontális harmónia szerepe kétségtelenül nagy volt az őspermi első szótagi vokalizmus alakulásában, de tovább menve indokoltnak látjuk a nem-első szótag hatását a labializációs folyamatban is feltételezni. Tudatában vagyunk annak, hogy ez merész gondolat, de utalunk a dolgozat elején az *u, ü > ú* változással kapcsolatos véleményünkre. Ott azt mondtuk, hogy ez a változás, azaz az *u*-nak és az *ü*-nek centrális hanggá való egybeesése — véleményünk szerint — a hangsúlytalan helyzettel magyarázható.

Nyilvánvaló, hogy a szavak nagy többségében elsősorban a nem-első szótag került hangsúlytalan helyzetbe. Erre alapozzuk azt a — nyelvi tényekkel természetesen nem dokumentálható — hipotézisünket, hogy a nem-első szótag vokálisrendszerében elég korán életbe léphetett egy centralizációs tendencia.

A finnugor (uráli) második szótagi magánhangzórendszer a következő volt:

<i>a</i>	<i>ä</i>
<i>e</i>	<i>ë</i>

Az őspermiben a hangsúlytalan helyzet következtében megszűnhetett a palatális-veláris korreláció, és a rendszer fonémaállománya leszűkült. Ez az újabb rendszer talán így képzelhető el:

* <i>ɔ</i>
* <i>o</i>

A centralizáció a nem-első szótagban — ellentétben az *u, ü > ú* változással kapcsolatban tapasztaltakkal — már a kezdetek kezdetén labializációs tendencia volt. A labializáció és később az **ɔ*, **o* 2. szótagi zárulása (*> ú*), tehát a labializáció és a zártabbá válás kihatott az első szótagi magánhangzórendszer alakulására, s ha nem is feltételezzük, hogy döntően és elsődlegesen, de mindenesetre jelentősen befolyásolta az az őspermi magánhangzórendszer kibontakozását.

KORENCHY ÉVA

Probleme des Vokalismus im Permischen

Zielsetzung der vorliegenden Untersuchungen der Verfasserin ist das Feststellen einer möglichst genauen chronologischen Reihenfolge der Lautveränderungen, die zur Herausbildung des Vokalsystems des Urpermischen führten und zugleich eine Behandlung der Probleme bezüglich der Systemtendenzen (Angleichung nach dem Öffnungsgrad, Velarisierung, Labialisierung), die die Lautveränderungen bestimmten.

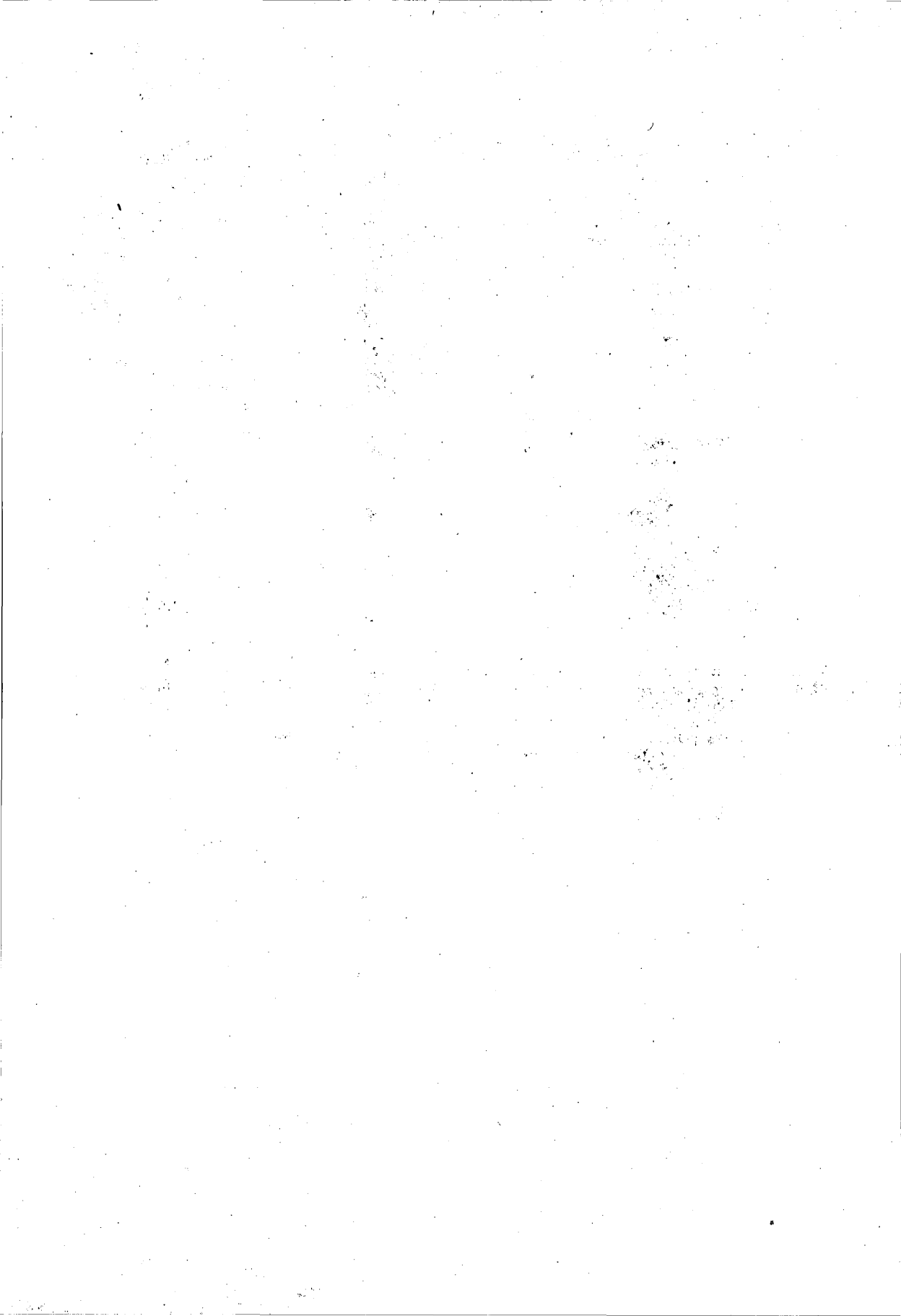
Nach einer schematischen Aufzählung der urpermischen Vokalsysteme, erschlossen von verschiedenen Forschern (E. ITKONEN, V. I. LYTKIN, KÁROLY RÉDEI), sowie der Lautveränderungen wird die chronologische Reihe zunächst aufgrund des einfachen Prinzips aufgestellt, nach welchem die eine Veränderung der anderen voranging, wenn das gleiche Phonem bei der einen Lautveränderung den Ausgangspunkt bildet und bei der anderen den Abschluß bedeutet. Selbstverständlich fehlen aus dieser Chronologisierung die Lautveränderungen, die zur Entstehung der zentralen Reihe führten, da uns keine Lautentwicklung des Permischen bekannt ist, wo eines der Elemente der zentralen Reihe den Ausgangspunkt bildete. Es entsteht also zeitlich gesehen folgende Reihe:

	Finnisch-ugrisch	>	Urpermisch
1.	<i>u, ü</i>		<i>ü</i>
2.	<i>a</i>		<i>ɔ, u</i>
	<i>o</i>		<i>ɔ, u</i>
3.	<i>ä</i>		<i>a</i>
	<i>ä, e</i>		<i>o, ɔ</i>
4.	<i>i</i>		<i>e, ɛ</i>

Im weiteren wird von der Verfasserin die Frage behandelt, was zu diesen Lautveränderungen führen konnte, und warum sich diese gerade in der genannten Reihenfolge vollzogen. Die früheste Veränderung *u, ü > u* wird durch Betonungsverhältnisse erklärt, die folgenden dagegen durch die Bestrebung nach einer Besetzung der im System entstandenen Lücken.

Zwecks genauerer Chronologisierung, bzw. einer Eingliederung der ausgebliebenen Lautveränderungen hält es die Verfasserin für wichtig, die Wirkung des Vokalismus der nicht-ersten Silbe auf den der ersten Silbe zu untersuchen. Diese Wirkung wird an einem etymologischen Material gezeigt. Es werden nur Wortvergleiche dargestellt, wo der Vokal der 2. Silbe aus der Grundform zu erschließen ist. Aus der Untersuchung der Etymologien geht hervor, daß die bestimmende Wirkung des Vokalismus der 2. Silbe für die Angleichung nach dem Öffnungsgrad (horizontale Harmonie) unter den Tendenzen, die das urpermische System gestalteten, eine bedeutende Stelle einnimmt. Die Verfasserin stellt das gleichzeitige Funktionieren dieser Tendenzen im Falle der einzelnen Lautveränderungen — auch mit Abbildungen — dar, und so kommt es zur Aufstellung der letzten Chronologie. Einzelne Stufen bzw. das Vokalsystem dieser Stufen auf dem Wege vom finnisch-ugrischen (uralischen) Vokalsystem bis zum System des späten Urpermischen werden erschlossen. Die Vervollständigung der zentralen Reihe (die Erscheinung des *o* und *ɔ*) wird für die späteste Phase angesetzt, es werden jedoch auch Argumente angeführt, die für eine frühere Zeit sprechen. Auch die Möglichkeit wird erwähnt, daß sich eine Labialisierungstendenz — schon sehr früh — auch bei Vokalen der nicht-ersten Silben mag vollzogen haben, die das ursprüngliche System von vier Vokalen auf zwei Vokale (**ɔ*, **o*) reduzierte. Diese Erscheinung wird von der Verfasserin mit Betonungsverhältnissen erklärt und sie kommt zur Schlußfolgerung, daß der Vokalismus der nicht-ersten Silbe — wenn sich diese Hypothese als richtig erweist — nicht nur in der Angleichungstendenz nach dem Öffnungsgrad wirksam war, sondern auch im Zentralisierungsprozeß.

ÉVA KORENCHY

A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéről¹

1. Az előző kutatások

A permi végmagánhangzók történetéről érdemlegeset először WICHMAN-nak a permi nyelvek csuvas jövevényszavairól írott munkájában olvashatunk. Ebben a szerző megállapítja, hogy az eredeti szóvégi permi *-i a zürjénben lekopott, a votjákban azonban megmaradt. Ebben a lekopásban a csuvas jövevényszavak is részt vettek (TLPS 35, 129).

Témám mindmáig legteljesebb feldolgozása LAKÓ GYÖRGY egyik fiatalkori tanulmánya: A permi nyelvek szóvégi magánhangzói (a továbbiakban LAKÓ, nevének említésekor csak a lapszámot idézem). Ezt részletesebben ismertetem. Nem azért, hogy egy közel negyven évvel ezelőtt írt cikk bírálatának könnyű feladatát vállaljam, hanem mivel magam is legtöbbet ebből a munkából merítettem.

LAKÓ szerint ma a permi nyelvek véghangzói — a megfelelő votják és zürjén szavak szerint — a következő képet nyújtják:

1. Csak a votjákban van véghangzó (6—23)

a) zürjén - \emptyset ~ votják - \dot{i} (- \dot{i} , - \dot{e})

b) zürjén - \emptyset ~ votják - i

c) zürjén - \emptyset ~ votják - $e\dot{i}$

Az a) pontba tartozó votják szavak tőszavak vagy képzettek. Szétválasztásuk igen nehéz, mert alakilag azonosak, és a ragozásban is összekeveredtek. A PFU *j vagy * \dot{i} kicsinyítő képző a véghangzóval együtt előbb diftongust alkotott, majd \dot{i} -vé monoftongizálódott és beolvadt a tőbe: *j. > * \dot{i} . > * $\dot{i}\dot{i}$ > \dot{i} . A kicsinyítő képzős szavak így egybeestek a pusztá - \dot{i} véghangzósokkal. Az U G Bess. nyelvjárásokban levő szóvégi \dot{i} és a K nyelvjárásban található - \dot{e} már a votják külön életében fejlődött - \dot{i} -ből. A b) csoport szavaiban a votják alakok - i -je az alapnyelvi véghangzó folytatója, ill. élő vagy elhomályosult képző. Ide tartozik több olyan képző, amely a votjákban - i véghangzóval a zürjénben pedig végvokális nélkül hangzik (zürj. - l ~ votj. - li , zürj. - r ~ votj. - ri stb.). A harmadik megfelelésre (c) Lakó csak egy példát idéz, és a votják

¹ Tanulmányom egy 1965-ös országos tudományos diákköri előadás továbbfejlesztéseként született egyetemi doktori disszertáción alapul. Disszertációm 1972 tavaszán — még az ugyanebben az évben a permi végmagánhangzók kérdésével is kapcsolatos vita indulása ill. újraindulása előtt — nyújtottam be Debrecenben. A disszertáció szövegén néhol rövidítettem és — főleg a kapott bírálatok hatására — módosítottam. Ezek a hivatkozásokból kiderülnek. Stílusbeli változtatást nem végeztem. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani értékes tanácsaikért KÁLMÁN BÉLA, RÉDEI KÁROLY, HARMATTA JÁNOS és HAJDÚ PÉTER professzoroknak. Szintén köszönöm A. KÖVESI MAGDÁNAK a diákköri dolgozat megírásakor nyújtott segítséget.

alakban ott is képzőt mutat ki. Ez az eset tehát a történeti vizsgálatban mellőzhető.

2. Mind a zürjénben mind a votjákban van véghangzó (23–49)

a) zürjén $-a \sim$ votják $-a$

b) zürjén $-a \sim$ votják $-o$

c) zürjén $-i(-\dot{i}) \sim$ votják $-(-\dot{i})$

d) különböző magánhangzókra ($\varepsilon, \epsilon, \dot{i}$) végződő toldalékos alakok (acc., ill., PxlSg stb.).

A b) csoport visszavezethető az a)-ra. A votják $-o$ ugyanis egy — már a votják külön életében, az első szótagbeli o ill. u hatására végbement — $a > o$ változás eredménye. Az $-a \sim -a$, $-a \sim -o$ megfelelés előfordul finnugor eredetű szavakban, ősspermi csuvas jövevényszavakban is, valamint számos képzett alakban. Így tehát a képzett és alapszavak elválasztása itt is nehézségekbe ütközik. Azok a szavak, amelyekben a képző elhomályosul, átvonódhatnak az alapszavak csoportjába. A c) csoportba tartozó szavakban a szóvégi $-i$ hang képző, rag, vagy annak tartozéka, egy-két esetben pedig véghangzó. Az $-i$ ezekben az alakokban azért nem kopott le, mert funkciója volt. Az $-i$ kicsinyítő képző elvesztése pl. egyben a szó deminutív jellegének az elvesztését is jelentette volna. A fonetikai kényszer is megtarthatta a véghangzót: azaz, ha a lekopás után nehezen kiejthető mássalhangzócsopor jött volna létre, akkor a véghangzó megőrződött.

A különféle magánhangzókra ($\varepsilon, \epsilon, \dot{i}$) végződő ragos és képzett alakokban a véghangzót ugyancsak a funkció vagy a fonetikai kényszer tartotta meg (d csoport). Az ε és ϵ a szóvégi $*-m$ lekopása után akkor került a szóvégre, amikor a középső nyelvvállású névszóvégi magánhangzók változásai már megtörténtek.

3. Mind a zürjénben mind a votjákban hiányzik a véghangzó (50–52)

zürjén $-\emptyset \sim$ votják $-\emptyset$

E csoportba tartozik a szókincs legnagyobb része: tőszavak, valamint olyan ragos és képzős szavak, amelyekben a rag, ill. a képző végső magánhangzója lekopott.

4. Csak a zürjénben van véghangzó (52–53)

zürjén $-\dot{i}(-i) \sim$ votják $-\emptyset$

A zürjén szavak szóvégi $-\dot{i}(-i)$ -je általában kicsinyítő képző. Ez a megfelelés tehát nem eredeti, történetileg csak később alakult ki.

A permi véghangzók összehasonlító vizsgálata után a rokon nyelvek tanúsága alapján LAKÓ a következőkben összegzi a főbb tanulságokat (53–61): Az ősspermi kor elején szóvégen a következő magánhangzók fordulhattak elő: $a, \dot{a}, i, e, \epsilon$ (54). „Az ősspermi $*-a$ általában megmaradt mind a zürjénben, mind a votjákban, csak az utóbbiban vált bizonyos feltételek mellett (o vagy u után) o -vá” (56–57). — „Az ősspermi $*-i$ és $*-i$ változatlanul megmaradt a votjákban, a zürjénben azonban általában lekopott” (58). Az $*-e$ ($-\dot{a}$) a csuvasokkal való érintkezés kezdetekor kopott le, az $*-e$ és $*-\epsilon$ pedig „valószínűleg magas vagy alacsony nyelvvállásúvá is válhatott, s azután osztozott az eredetileg is ilyen véghangzók sorsában” (56). A permi véghangzók történetében „nem véghangzólekopásról, hanem lekopásokról van szó”. Három különböző korú lekopás van. „A szókincs legnagyobb részét érintette, s a legrégebb,

amelyet ősspermi lekopásnak nevezhetünk. Már kisebb körre szorul a véghangzó-lekopás a zürjénben, s ugyanennek az esetei a votjákban csak szórványosak" (53). Ez azt jelenti, hogy a 3. csoportba tartozó zürjén szavakban még az ősspermi korban, az 1. csoport tagjainál pedig csak a zürjén külön életében ment végbe a lekopás. Végül a zürjén *-i*, *-i* lekopásának idejét LAKÓ a csuvas és vepsze-karéliai jövevényszók tanulságát is felhasználva a XI–XII. századra teszi (65).

A permi végvokalizmusra vonatkozó későbbi kutatások általában e tanulmány eredményeit használják fel, ill. fogadják el. ЛУТКИН az Iszt-Gramm-ban több új kérdést is felvet, — pl. szól a zürjénben jelentkező *j* toldóhangról, amelyet a lekopott *-i* maradványának tart — Lakó problémái közül azonban csupán egyben jut részben más eredményre: Конечные гласные среднего подъёма в пермских языках отпали, гласные нижнего подъёма (*a*) и гласные верхнего подъёма (*y*, *ɨ*) во многих случаях сохранились — последнее относится, главным образом, к удмуртскому языку (69). Ezek szerint tehát az ősspermi **-a* ha sokszor meg is maradt, az esetek többségében eltűnt.

COLLINDER a CompGr-ban a finnugor alapnyelv véghangzóinak az ősspermiben való továbbfejlődésével kapcsolatban a következőket állapítja meg: 402. In Permian, **ä* developed into *a* at the word-end and before (Permian) *a*.

554. In Permian, **a* has changed into *y* in the second syllable, as a rule. **-a* has disappeared in Ziryene, with few exceptions. In Votyak, **-a* has developed into *y* (or *ō*) in the counterparts of fi *nuhja* club, . . . it has disappeared in the counterparts of fi *maksa* liver, . . .

Note. — Genuine Permian nouns ending in *-a* (in vty sometimes *-o* because of vowel harmony) may be derivatives, e.g. zr. *gada* gull, fi *kajava* . . .

567. In Permian, **ä* seems to have disappeared.

577. In Permian, **-ō ~ *-e* has mostly disappeared. Votyak has *-y* in some words, e.g. *gižy*, zr *gyž* nail = fi *kynsi*; vty *lymy*, zr *lym* snow = fi *lumi*.

Egy újabb könyvében, a VokPerm-ban ЛУТКИН nem tárgyalja részletesen a szóvégi magánhangzókat. Főleg az élő képzők magánhangzóinak vizsgálatából arra az eredményre jut, hogy az ősspermiben a nem első szótagban csak delabializált magánhangzók voltak: *a*, *i*, *ɛ* (esetleg *e* is, amely hamarosan összeolvadt az *ɛ*-vel). Lehetséges, hogy a korai permi szakaszban az egyes szavak töve alsó nyelvvállású *a*-ra, *ɛ*-re végződött, más tövek pedig magas magánhangzóra (*i*).

Az 1965-ös budapesti VII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián A permi véghangzók történetéhez címmel előadást tartottam.² Ebben a FUV-nak a szóanyagán bemutattam, hogy a permi nyelvekben a lekopás előtt a véghangzók zártabbá váltak, s ez alól a PFÜ **-a* és **-ä* sem kivétel. Disszertációm tulajdonképpen ennek a dolgozatnak a kibővítése, az iráni jövevényszavaknak és az egyszótagú szavaknak a vizsgálatba való bevonásán kívül — ha röviden is — a disszertációnak majd minden lényeges megállapítása már szerepelt a diákköri dolgozatban is.

RÉDEI KÁROLY egy, a permi nyelvek első szótagi vokalizmusával foglalkozó cikkében igen röviden a második szótag magánhangzóit is érinti, s megjegyzi, hogy az „elősspermi (fgr) végmagánhangzók *a(ä)*, *e(e)* hangsúlytalan

² Az előadás kézírata megtalálható a KLTE Nyelvtudományi Intézetében és a budapesti konferencia szervező bizottságánál.

helyzetben bekövetkező redukálódásának az első állomása valószínűleg az volt, hogy az alsó és középső nyílásfokú magánhangzók — ha nem is kivétel nélkül — felső nyílásfokúvá váltak” (NyK 70: 41–42).

KORENCHY ÉVA a zürjén abszolút igető problémájáról írt dolgozatában, a szóvégi *-a* sorsára is kitérve, Lakó példáit megvizsgálva, arra az eredményre jut, hogy „az *-a* esetleges ősiségét bizonyító egy-két szóval szemben számosabb példa tanúskodik az *-a* teljes eltűnéséről (illetve: $votják > i$), valamint másodlagosságról” (NyK 73: 159).

Az eddigi kutatásokat áttekintve egyet kell érteni LYTKINNEL abban, hogy „проблема исторического вокализма первого слога пермских языков (и финно-угорских языков в целом) ещё ждёт своего исследователя» (Vok-Perm. 243). Dolgozatom ennek a kérdésnek a megoldásához akar hozzájárulni.

2. A permi nyelvek szókincsének vizsgálata a végmagánhangzó szempontjából

2.1. A finnugor eredetű szavak

Korai nyelvemlékek híján a permi véghangzók történeti vizsgálatokor célszerű erősen támaszkodni a rokon nyelvek és a jövevényszavak tanúságára. A finnugor alapnyelvből i. e. 2000 körül kiváló finn-permi alapnyelvről nem sokat tudunk, csak rövid ideig állt fenn, s közel állhatott a finnugor alapnyelvhez. Így a permi nyelvek szóvégi magánhangzórendszerének tanulmányozásakor munkahipotézisként felteszem, hogy a permi alapnyelv önálló életének a kezdetén a szóvégi vokalizmus ugyanolyan volt, mint a finnugor kor végén. A FUV, a MSzFE eddig megjelent két kötete és a CompGr. (ebben a FUV-ban közölt szavak alapnyelvi alakjának rekonstrukciói és hibaigazítás van) alapján megnéztem, hogy a finnugor eredetű — zürjén vagy votják megfelelővel is rendelkező — szavakban mi a rekonstruált véghangzó folytatója a két permi nyelvben. A vizsgálatban általában eltekintettem az igéktől, a bizonytalan etimológiáktól, a csak továbbképzett alakban megmaradt szavaktól és azoktól, amelyeknek a CompGr. nem rekonstruálta a finnugor alapnyelvi alakját. Az igéket azért nem vettem figyelembe, mert tőalakjuk a permi nyelvekben magában szótári alakként nem fordul elő, s Korenchy az igetőkvek kérdésével már foglalkozott. Később ezt a problémát még érintem. Bár a FUV-hoz lehet pótlásokat, javításokat tenni, kétségtelen, hogy a szókincs egészére vonatkozóan megbízható képet nyújt. Néhány ritkább megfeleléstípust az ESzK-ből egészítettem ki. Az ebben használt Общеп. (= общепермский язык-основа) és Допер. (= допермский язык) terminusokat permi alapnyelvnek ill. előpermi nyelvnek fordítottam. Az orosz jelentéssel megadott szavak mind az ESzK-ból valók. Az, hogy Collinder a FUV-ban — az MSzFE-vel és az ESzK-vel ellentétben — PFU *-e-vel is számol, semmilyen nehézséget nem okoz, mert, mint látni fogjuk, az összes véghangzónak nagyjából egységes megfelelése van.

Az említett szóanyagot megvizsgálva a következő eredményre jutottam. A szócikkeket rövidítettem, s csak a votják és zürjén alakokat közlöm. A FUV adatait más forrásokból (WICHMANN—UOTILA, Syrjänischer Wortschatz; WICHMANN, WotjChr.; UOTILA, SyrjChr.; UOTILA, Zur Geschichte des Konso-

nantismus in den permischen Sprachen; MUNKÁCSI, A votják nyelv szótára; WIEDEMANN, Syrjänisch – deutsches Wörterbuch; SKES; MSzFE) visszakerestem, s ezekből idézem. Egy-két egyéb helyről vett szónál a leőhelyet pontosan megadom. A nyelvjárást külön nem jelölöm, csak a FUV-ban szereplő alakoknak megfelelő nyelvjárási adatokat használom. A rövidítések az általam vizsgált kérdés lényegét nem érintik.

A PFU *-a megfelelései a permi nyelvekben

I. -ø (hanghiány)

A) mindkét permi nyelvben van megfelelő

1. votj. *kuā*, *kuāla* 'Sommerhütte' (-*la* is a suffix, vö. FUV); -*ka*: *korka* 'Haus, Stube' (*kor* 'Balken') | zürj. *kola* 'Wald- od. Wiesenhütte'; -*ka*, *ku*: *kerka*, *kerku* 'Haus, Stube' (*ker* 'Balken')
2. votj. *kwaš* 'seichtes (Wasser)' | zürj. *kosmī-* 'trocken werden'
3. votj. *mađ* 'Rätsel', *mađ-kīl* 'Sage' | zürj. *moīd-kīl* 'Märchen'
4. votj. *mog* 'ein hinter mir od. bei seite liegender Ort' | zürj. *meg* 'Flusskrümmung'
5. votj. *mus* 'Leber' | zürj. *mus* ua.
6. votj. *nīl-pu* 'Weisstanne, Silbertanne, Pechtanne' | zürj. *nīl* 'sibirische Tanne (*Abies sibirica*)'
7. votj. *pī* 'Kind, Sohn, Knabe' | zürj. *pī* ua.
8. votj. *saj* 'Kühle, Frische, Schatten' | zürj. *sai* 'Hinter-, Raum hinter etw.'
9. votj. *sui* 'Arm' | zürj. *soi* ua.
10. votj. *śu* 'hundert' | zürj. *śo* ua.
11. votj. *śul* 'Darm' | zürj. *śul* ua.
12. votj. *сyлы, сyлычōж* 'кряква (утка)' | zürj. *śulka*, *śul-tšēž* 'eine Ente'
13. votj. *śur* 'Horn' | zürj. *śur* ua.
14. votj. *śur* 'Bach, Storm, Fluss' | zürj. *śor* 'Bach, Flüssen im Walde'
15. votj. *ul* 'Unterteil, Unterraum, Unteres' | zürj. *ul* : *džodž-ul* 'Raum, Keller unter dem Fussboden' (*džodž* 'Fussboden')
16. votj. -*veš* : *azveš* 'Silber', *uzveš* 'Zinn' | zürj. -*īš* : *eziš* 'Silber', *ozīš* 'Zinn'
17. votj. *vož* 'grün; Zorn' | zürj. *vež* 'grün, gelb'

B) csak a votjákban van megfelelő

18. *nīl* 'Baumrinde'

C) csak a zürjében van megfelelő

19. *pul* 'Preiselbeere'
20. *ri* 'Hebepinne'
21. *śil* 'ungefroren, geschmolzen'
22. *udž* 'Nelma (*Stenodus nelma*)'
23. *ur* 'Eichhörnchen'

II. votják -*ī* ~ zürjén -ø

24. votj. *puīī* 'Löffel' | zürj. *paī* ua.
25. votj. *tīlī* 'Feder' | zürj. *tīl-bord*; *tīv* 'Schwung- od. Schwanzfeder'
26. votj. *uzī* 'Erdbeere' | zürj. *oz* ua.
27. zürj. *moī* 'бодр' | votj. *mīī*, *mījī* < **muī* ua. — permi **mōj* — előpermi **maja*-
28. zürj. *тырп* 'ryба' | votj. *тырпы* ua. — permi **tīrп* — előpermi **turpa*. A FUV-ban ez az etimológia szerepel, de az alapnyelvi alakot a CompGr. nem rekonstruálja.

III. votják - \emptyset ~ zürjén -*a*

29. votj. *kož*: *kenos-kož* 'abgesonderter Teil in der Scheuer, wo das Getreide eingeräumt wird' (*kenos* 'Scheuer') | zürj. *kuža* 'eine besondere Art Reuse' (TOIVONEN: FUF 19 : 60)

IV. votják -*a* ~ zürjén -*a*

30. zürj. *dõpa* 'холст, ткань' | votj. *dõpa* 'холст' *dõрем*; *dõrem* (Wied.) 'рубашка' — permi **dera* — előpermi **tzkzra*

V. votják -*o* ~ zürjén -*a*

31. votj. *luo* 'Sand' | zürj. *lja* ua.

VI. zürjén -*a*

32. zürj. *ompa* 'дягиль' | mordE. *umrav*, *umbrav* — permi **omra* — előpermi **umbra*-

VII. zürjén -*i*

zürj. *sorni* 'Rede, Gespräch'

Az 1. és 7. etimológia tagjai eredetileg kétszótagúak voltak, a jelenlegi -*a* és -*i* csak később került szóvégre. A PFU alak **kota* ill. **pojka* volt (vö. CompGr.; MSzFE 207). Ugyanígy a zürj. *ri* (20.) Collinder szerint PU **ryta* alakra megy vissza (CompGr.). A zürj. *šulka* (< PFU **šod'ka*, vö. CompGr.) szóban (12.) a *šul-tšęž* tanúsága szerint a -*ka* elem nem az eredeti finnugor szóvég folytatója, hanem képző. Ezt mutatja a votják megfelelő is. A zürj. *kuža* (30.) -*a* denominális képzővel van ellátva (PermKépz. 43). A szót a SKES csak kérdőjellel kapcsolja az idézett votják megfelelőhöz (138). RÉDEI ezt az etimológiát nem fogadja el, a két szó hangtani okokból nem tartozhat össze (Bírálat). A 30. példa nem biztos etimológia (KORENCHY: NyK 72 : 158), a 31.-ben pedig a zürj. -*a* ~ votj. -*o* eredete bizonytalan (CompGr. 188). Az V. és VI. csoport visszavezethető a IV-re. A votj. -*o*, mint már említettem, késői fejleményként votj. -*a*-ból keletkezett. A zürj. *omra* szóvégi -*a*-ja a mordvin megfelelő szerint is, csak egy szóvégi mássalhangzó lekopása után került szóvégre. UOTILA a szót iráni jövevénynek véli, és **omra*^x alakból származtatja (Vir. 1930: 181—183; PermKépz. 41; RÉDEI: ALH 17: 249). LAKÓ a szóban az -*a* melléknévképzővel számol (31—32). A LYTKIN által rekonstruált előpermi alakot így vitathatónak tartom, szerintem a szó akkor még mássalhangzóra végződött. Különbén a szó nem finnugor, a finn-permi vagy az ősspermi korból való lehet. A *sorni* szóban (34.) a szóvégi magánhangzót fonetikai okok, a megelőző mássalhangzó-csoport tartotta meg (LAKÓ 37). Ugyanez történt egy iráni jövevényyszóban: zürj. *zarni* 'Gold'; votj. *zarni* ua. (MSzFE 94). Ezeket a szavakat a nyelvérzék a *ni* végű deminutívumok közé sorolhatta (LAKÓ 37).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a PFU *-*a*-nak votj. - \emptyset ~ zürj. - \emptyset , ill. votj. -*i* ~ zürj. - \emptyset megfelelőse van. Egy-két bizonytalan másképp is magyarázható alakban votj. -*o*, zürj. -*a* ill. zürj. -*i* képviselőt találhatók.

A PFU *-*ä* megfelelősei a permi nyelvekben

I. - \emptyset (hanghiány)

A) mindkét permi nyelvben van megfelelő

1. votj. *ber* 'spät; hinteres, hinter, zurück' | zürj. *ber* 'Hinter-, Rück-; zurück'
2. votj. *tšuz* 'Verwandte mütterlicher Seits' | zürj. *tšoz* 'Mutterbruder'
3. votj. *dur*, *dor* 'Rand, Ufer' | zürj. *dor* ua., vö. CompGr. 402, 410

4. votj. *gir-pun* 'Ellenbogen' (*pun* 'Ende') | zürj. *gira*: *g-vilasni* 'sich auf die Ellbogen stützen', *girdza* 'Ellbogen'
5. votj. *in, in* 'Himmel, Luft' | zürj. *jen*, 'Gott, Himmel'
6. votj. *kytš* 'Schlinge, Reifen' | zürj. *kjış* 'Ohrring, Ring'
7. votj. *lem* 'Leim' | zürj. *lem* ua.,
8. votj. *meñ*: *i-tši-m.* 'Frau des jüngeren Bruders des Mannes' | zürj. *moñ* 'Schwiegertochter'
9. votj. *nul, nıl* 'vier' | zürj. *noł* ua.,
10. votj. *pel* 'Ohr' | zürj. *pel* 'Ohr'
11. votj. *sep* 'Galle' | zürj. *sep* ua., vö. CompGr. 398
12. votj. *šin* 'Auge' | zürj. *šin* ua.,
13. votj. *sit* 'Dreck, Kot' | zürj. *sit* ua.,
14. votj. *son-tšorig* 'Rohrkarpfen (Leuciscus idus)' | zürj. *sin* ua.,
15. votj. *tol* 'Winter' | zürj. *tel* ua.,
16. votj. *vil* 'Oberteil, Oberfläche', *jel-vil* 'Milchoberst, Milchrahm' | zürj. *vilas* 'auf', *jel-vil* 'Rahm, Butterwoche'
17. votj. *voč* 'ganz, jede, alle' | zürj. *vatš* 'gänzlich, ganz und gar'
18. votj. *puz* 'tök (embernél és állatnál'; tojás)' | zürj. *poz* 'Nest' (MSzFE 205). B) csak a votjákban van megfelelő
19. *jal* = *lijal* 'Baumstamm'
20. *senka, senkë, senki* (deriv., vö. FUV) 'Zunder, Schwamm'
- C) csak a zürjénben van megfelelő
21. *ež* 'Hautteil des Felles'
22. *jem* 'Nadel'
23. *kis* 'Fell vom Renntier-, Kuh-, Pferdebein vom Knie ab nach unten'
24. *letš* 'Schlinge, Dohne (für Vögel und Hasen)'
25. *mjšt, mjš* 'nach (v. d. Zeit)': *ne-dir-m.* 'nach einiger Zeit, bald'
26. *veñ* 'Gürtel, Gurt, Band'
- II. votj. *-i* ~ zürj. *-ø*
27. votj. *i-tši* 'wenig' | zürj. *i-tš*: *i-tš-ai* 'Stiefvater', *i-tšet* 'klein'
- III. votj. *-i* ~ zürj. *-ø*
28. votj. *peļi* 'Daumen' | zürj. *pel, pev, peļ* 'Daumen, Giebel'
29. zürj. *põpõd (reped)* 'дымовое отверстие в лесной баньке' | votj *žori* 'дымовое отверстие в лесной бане' — permi **rõp(et)* — elõpermi **rãppã*
- IV. votják *-o* ~ zürjén *-a*
30. votj. *uno* 'viel' | zürj. *una* ua.
- V. zürjén *-a*
31. zürj. *яла* 'ягель' — permi **jala* — elõpermi **jãkalã*
- Három szóban a szóvégen a CompGr. vagylagosan rekonstruál PFU **-ã-t* vagy **-a-t*, a 35. példánkban pedig **-ã-t* vagy **-e-t*.
32. votj. *kik* 'zwei' | zürj. *kik* ua.
33. votj. *mon* 'ich' | zürj. *me* ua.
34. votj. *ton* 'du' | zürj. *te* ua.
35. votj. *pal* 'Seite; Halb' | zürj. *pel* 'Seite; eines von einem Paar', vö. CompGr. 384, Az MSzFE PU **pãlã* alakot következett ki (196).

Az *-i-re, -i-re* végződő votják szavak képzettek is lehetnek, mivel azonban az alapszót nem tudjuk kimutatni, és a rokonyelvi megfelelők is magánhangzóra végződnek, helyesebb az *-i-t* és *-i-t* tővéghangzónak venni. A 30. etimológiában a szóvégi *-a*-ban ill. *-o*-ban KORENCHY melléknévképzőt lát

(i. m. 158). A 31. példa permi szavait a SKES csak kérdőjellel veszi finnugor eredetűeknek (129).

A PFU *-ä tehát a permi nyelvekben általában lekopott. A votjákban néhány esetben -ĭ(-i)-vel is számolhatunk. Erről a CompGr. nem tesz említést. Egy-két máshogy is magyarázható szóban votj. ill. zürj. -a megfelelés van.

A PFU *-e megfelelői a permi nyelvekben

I. -ø (hanghiány)

A) mind a votjákban mind a zürjénben van megfelelő

1. votj. *dīn*, *dīŋ* 'dickes Ende eines Baumstammes' | zürj. *dīn* 'dickes Ende (des Baumes)'
 2. votj. *jā* 'breiter Gurtriemen' | zürj. *jī*, *jē* 'Garbenband, Gürtel, Gurt'
 3. votj. *jē*, *dē* 'Eis' | zürj. *jī*, *jē* ua.
 4. votj. *ki* 'Hand' | zürj. *ki* ua.
 5. votj. *kīl* 'Zunge, Sprache' | zürj. *kīl* ua.
 6. votj. *kīz* 'dick' | zürj. *kīz* ua.
 7. votj. *ke* 'Mühlstein' | zürj. *ki* : *iz-ki* 'Mühlstein' (*iz* 'Stein')
 8. votj. *mug* 'Geschäft, Sache, Beschäftigung' | zürj. *mog* 'Tat, Geschäft, Sache'
 9. votj. *muš* 'Biene' | zürj. *moš* ua.
 10. votj. *nīl* 'Mädchen, Tochter' | zürj. *nīl* ua.
 11. votj. *nīr* 'Nase, Schnabel' | zürj. *nīr* 'Nase, Schnauze'
 12. votj. *nīž* 'Zobel' | zürj. *nīž* ua.
 13. votj. *nīm* 'Name' | zürj. *nīm* ua.
 14. votj. *odik*, *odig*, *ok*, *og* 'ein, einzig' | zürj. *et*; *eti*; *etik*, *etik* 'ein'
 15. votj. *pīlem* 'Wolke' | zürj. *piv* ua., *pīla* 'wolkig'
 16. votj. *si* 'Jahresring an Bäumen' | zürj. *si* 'einzelnes weiches Haar am Menschen und am Tiere'
 17. votj. *sul* 'Klafter' | zürj. *sīl* ua.
 18. votj. *šig* 'Dachboden, Zimmer im Oberteile des Hauses' | zürj. *šiger* 'Dachstuhl, Dachfirst'
 19. votj. *šīr* 'Maus' | zürj. *šīr* ua.
 20. votj. *teī* 'Laus' | zürj. *toī* ua.
 21. votj. *uī* 'Nacht' | zürj. *oī*, *voī* ua.
 22. votj. *vir* 'Blut' | zürj. *vir* ua., vö. CompGr. 399
 23. votj. *vu* 'Wasser' | zürj. *va* ua.
 24. votj. *vit* 'fünf' | zürj. *vit* ua.
 25. zürj. *kor* 'Rinde der Laubbäume (ausser d. Birke)' | votj. *kur*, *kīr* 'Stück Baumrinde' (MSzFE 443)
 26. zürj. *ma* 'Honig' | votj. *mu* 'Met' (MSzFE 443)
- B) csak a votjákban van megfelelő
27. *kat-vi* 'Kraft, Macht' (*kat* ua.)
 28. *kīj* 'Schlange'
 29. *mīl* 'Brust des Menschen od. des Tieres'
 30. *šin-kīl* 'Träne' (*šin* 'Auge')
 31. *kīm* 'Reif' (MSzFE 287)
- C) csak a zürjénben van megfelelő
32. *is* 'Gestank, Geruch'
 33. *kaš-pomel* 'Wacholder' (*pomel* 'junge Fichte, junger, kleiner Nadelbaum')

II. votják *-i* ~ zürjén *-ø*

34. votj. *giži* 'Nagel, Klaue' zürj. *giž* ua.
 35. votj. *voči* 'wilde Ente' | zürj. *vež* 'Pfeifente (Anas penelope)', vö. CompGr. 398
 36. zürj. *līm* 'Schnee' | votj. *līmī* ua. (MSzFE 408)
 37. zürj. *pon* 'Hund' | votj. *punī* ua. (MSzFE 200)
 38. zürj. *боль* [*болль* — < **больй-*, *больк* 'пузыр' | votj. *пульы* 'пузыр' (на коже, на воде) — permi **polz-* — előpermi **psle-* vagy **pslje-*
 39. zürj. *чаль* [*чаль-*] 'мизинец' | votj. *чолыы*, ua., I *tselī* — permi **čel-*, **čal-* — előpermi **čšle*
 40. zürj. *чунь* 'палец' | votj. *чуньы* ua. — permi **čšni* — előpermi **čšne*
 41. zürj. *ном* [*номй-*] 'комар' | votj. *нымы* 'мошка; комар' — permi **nomi* — előpermi **nsme*

III. zürj. *-i*

42. zürj. *tsiktsi* 'Möwe (Larus)'

A magánhangzóra végződő egyszótagú szavak az alapnyelvben két-szótagúak voltak, a jelenlegi véghangzó csak az eredeti véghangzó lekopása és a szóbelseji mássalhangzó kiesése után került szóvégre (2., 3., 4., 7., 16., 23., 26. számú etimológiák). A votj. *giži* (34.) szóvégi *-i*-je tővéghangzó (LAKÓ 6; LYTKIN: UAJ 39: 283; STIPA: FUF 37: 139; RÉDEI: ALH 17: 250). A votj. *voči* az ESzK szerint nem tartozik a FUV által vele egyeztetett zürjén szóhoz. RÉDEI szerint is az egyeztetés elavult, a votj. *č*-nek nem felelhet meg zürj. *ž* (Bírálat). A 42. példa madárnév, hangutánzó eredetű, így a PFU *-e történeti vizsgálatában figyelmen kívül hagyható.

A PFU *-e-nek tehát a zürjénben *-ø*, a votjékban *-ø (-i)* képviselése van.

A PFU *-e megfelelői a permi nyelvekben

I. *-ø* (hanghiány)

A) mindkét nyelvben van megfelelő

1. votj. *an* 'Backenbein, Kinnbacken' | zürj. *an* 'Backenknochen, Kinnlade'
2. votj. *im* 'Mund, Öffnung' | zürj. *vem, vom* ua.
3. votj. *es* 'Tür' | zürj. *es : edžes* 'Tür'
4. votj. *juš* 'Schwan' | zürj. *juš* ua.
5. votj. *kiz* 'Fichte' | zürj. *koz* ua.
6. votj. *kiz* 'Urin' | zürj. *kudž* ua.
7. votj. *kiz-pu* 'Birke' | zürj. *kidž* ua.
8. votj. *kuat* 'sechs' | zürj. *kvait, kvat* ua.
9. votj. *kuin* 'drei' | zürj. *kujim* ua.
10. votj. *li* 'Knocken, Bein' | zürj. *li* 'Knochen, Gräte'
11. votj. *lid* 'Zahl' | zürj. *lid* ua.
12. votj. *lem* 'Traubenkirsche' | zürj. *lem* ua.
13. votj. *mu* 'Erde' | zürj. *mu* 'Erde, Acker, Feld, Land'
14. votj. *mindā* 'so viel wie'; *min : kuamin* 'dreissig' | zürj. *si-min* 'so viel' (*si* is a demonstrative pronoun, vö. FUV), *komijn* 'dreissig'
15. votj. *nil* 'Pfeil' | zürj. *nil* ua.
16. votj. *pi* 'Busen' | zürj. *pi* ua.
17. votj. *sen* 'Sehne' | zürj. *sen* ua.

18. votj. *tj* 'See' | zürj. *tj* ua.
 19. votj. *tjl* 'Feuer' | zürj. *tjl* : *t.-kert* 'Feuerstahl, Feuerzeug' (*kert* 'Stahl')
 20. votj. *va-pum*, *wa-pum* 'Zeit, Lebenszeit' | zürj. *vo*, *u* 'Jahre'
 21. votj. *vej* 'Butter, Schmalz, Fett, Öl' | zürj. *vjž* 'Butter, Öl'
 22. votj. *vjl* 'neu' | zürj. *vjl* ua.

B) csak a votjákban van megfelelő

23. *kei* 'Fett'

C) csak a zürjénben van megfelelő

24. *tsuk* 'Anhöhe, Hügel'
 25. *kjr* 'männlicher Hund', *kjr-pon* ua (*pon* 'Hund')
 26. *šön* 'Schatten (von Verstorbenen)'
 II. votják *-i* ~ zürjén *-ø*
 27. votj. *džadži* 'Wandbrett' | zürj. *džadž* ua
 III. zürjén *-a*
 28. zürj. *kja*, *kjva* 'Röte am Himmel'

A zürj. *kja*, *kjva* *-a*-ja denominális névszóképző (MSzFE 247).

A PFU *-e* folytatója tehát a permi nyelvekben: votj. *-ø* zürj. *-ø*. Egy szóban a votjákban *-i*-t találunk.

*

COLLINDER a szó végén PFU *-u*-t és *-ü*-t is feltesz: votj. *kuž* 'lang' | zürj. *kuž* ua. (< PFU **kuñcu*), votj. *-pu* 'Baum' zürj. *pu* ua. (< PFU **pu*), zürj. *kel* 'Schwägerin (Frau des Mannesbruders)' | votj. *kalu*, *kal'i* (< **kali*) 'обращение младшей снохи к старшей' (ESzK) (< PFU **kälü*). Az első szó PU alakjának az MSzFE **koñčz* ~ **kočz* (304), előpermi alaknak E. ITKONEN (FUF 31: 286) és az ESzK **kosz* formát következtet ki. Ez az etimológia tehát az **3*-re végződő szavak csoportjába tartozik. A votj., zürj. *pu* PU alakjának általában **puwe*-t rekonstruálnak (MSzFE 171; ESzK) az *u* csak az *-e* lekopása és a *w* eltűnése után került szóvégre. A harmadik etimológiával kapcsolatban COLLINDER az UralVerw-ban vagyilagosan **kälewe* és **kälü* alakot rekonstruál, az ESzK pedig előpermi **kšle*-t. Ez a szó is tehát inkább a PFU *-e* végűek közé sorolható. A CompGr-ban kikövetkeztetett PU, PFU *-u* és *-ü* tehát a permi véghangzók történetében figyelmen kívül hagyható, ezekkel általában a szakirodalom sem számol.

A PFU **-3* (bizonytalan színű magánhangzó) megfelelői a permi nyelvekben

I. *-ø* (hanghiány)

A) mind a votjákban mind a zürjénben van megfelelő

1. votj. *ar* 'Jahr' | zürj. *ar* 'Herbst'
 2. votj. *biž* 'Schwanz' | zürj. *bež* ua.
 3. votj. *čirs*, *čērēs*, *čirs* 'sauer, beissend, herb' | zürj. *šširni* 'einen Sticht bekommen (Fisch, Speck), bitter, herb werden'
 4. votj. *tšejž* 'Wildente' | zürj. *tšejž*, *tšejž* ua.
 5. votj. *gož* : *gož-tolež* 'Sommermonat (Mai—Juni; t. Monat)' | zürj. *gož* 'Sonnenwärme, (Sommer)hitze'

6. votj. *gír* 'riesiger Holzmörser, zum Hanfbrechen' | zürj. *gír* 'Mörser'
7. votj. *gírk* 'Höhlung (im Baume)' | zürj. *gírk* 'Eingeweide, Leibeshöhlung'
8. votj. *ju* : *ju-šur* 'Fluss' | zürj. *ju* 'Fluss'
9. votj. *kěl* 'Eingeweidewurm' | zürj. *kol* ua.
10. votj. *kíž* 'zwanzig' | zürj. *kíž* ua.
11. votj. *kumel* 'die abgezogene Rinde des Lindenbastes' | zürj. *komel* 'Schale, Hülse (von Früchten, Gemüse, Kartoffeln)'
12. votj. *lud* 'Feld, Ackerfeld' | zürj. *lud* 'Viehweide, Weideplatz'
13. votj. *lul* 'Atem, Geist, Leben, Seele' | zürj. *lol* ua.
14. votj. *lup* 'Milz' | zürj. *lop* ua.
15. votj. *luž*, *lužž* 'Bremse' | zürj. *leđž* 'Bremse'
16. votj. *mugor* 'Körper, Leib' | zürj. *mig* 'Schoss (am Kleid), Leib (am Hemd)', *mige-r* 'Wuchs, Leibesgestalt, Rumpf'
17. votj. *míž* 'ein Krankheitsgeist; Krankheit, die Gott gesandt hat, damit ein Mensch ein Opfer bringe' | zürj. *míž* 'Schuld, Sünde'
18. votj. *nar* 'hairless skin or hide' (FUV) | zürj. *няр* 'мягкая тонкая кожа, замша' (SszSziKomi)
19. votj. *ner* 'Rute, Gerte' | zürj. *ner* ua.
20. votj. *nur* 'feucht, nass (z. b. Holz, Korn); Sumpf, Morast' | zürj. *nur* 'Sumpf, Morast'
21. votj. *paš* 'Loch, Öffnung' | zürj. *paš* : *paš munnj* 'sich ausbreiten, sich entfalten' (*munni* 'gehen')
22. votj. *pi-pu* 'Espe' | zürj. *pi-pu* ua.
23. votj. *pił-* 'zerspalten, zerhauen' | zürj. *peł* 'Teil, Anteil'
24. votj. *piń* 'Zahn' | zürj. *piń* ua.
25. votj. *pež* 'Fausthandschuh' | zürj. *ke-pjš* ua. (*ki* 'Hand')
26. votj. *piz*, *piž* 'Mehl' | zürj. *piž*, *piž* ua.
27. votj. *puč*, *puš* 'Innere, das Innere' | zürj. *pišš* : *ker-ka-p.* 'das Innere der Stube'
28. votj. *pum*, *puń* 'Ende, Spitze' | zürj. *pon*, *pom* 'Ende, Anfang, Spitze'
29. votj. *sin* 'Kamm' | zürj. *sinni* 'kämmän'
30. votj. *šom* 'Schale (z. b. Eier-, Nuss-sch.), Schuppe (z. b. Fischsch.)' | zürj. *šem* 'Fischschuppen; Geld'
31. votj. *šem* 'Geschmack, Hefe' | zürj. *šom* 'Sauerteig, Säure'
32. votj. *tj* 'Lunge' | zürj. *tj* ua.
33. votj. *utšykl* 'Schritt' | zürj. *voškol* ua.
34. votj. *žš* 'Schaf' | zürj. *žž* ua.
35. votj. *val* 'Pferd' | zürj. *vel* ua.
36. votj. *vim* 'Gehirn, Mark' | zürj. *vem* ua.
37. votj. *val-* 'ausbreiten, unterbreiten (eine Decke)' | zürj. *vol* 'Filz'
38. votj. *vuz* 'Waare, Handel' | zürj. *vuz* 'Auflage, Steuer, Verkauf, Handel'
39. zürj. *džuk*, *žuk* 'Brei, Grütze' | zürj. *rok* ua.
40. votj. *džžol* 'Raum unter der Pritsche' | zürj. *džodž* 'Diele, Fussboden', *džo,dž-ul* 'Raum, Keller unter dem Fussboden'
41. zürj. *bađ*, *baid* 'Weide' | votj. *bađ-pu*, *bađ* ua. (MSzFE 174)
42. zürj. *koš* 'Schlägerei' | votj. *keš-* 'reissen, zerreißen; spalten' (MSzFE 377)
43. zürj. *lap* 'flache Seite, Fläche' | votj. *lap* 'niedrig' (MSzFE 387–388)
44. zürj. *piš* 'Hanf' | votj. *piš*, *pěš* ua. (MSzFE 174)
45. zürj. *turi* 'Kranich' | votj. *turi* ua. (MSzFE 132)

B) csak a votjákban van megfelelő

46. *kej* 'Motte'
 47. *kíz* 'Krankheit, Krankheitsgeist'
 48. *kür* 'Korb aus Lindenbast'
 49. *važer, važer* 'Hauer, Hauzahn'
 50. *veň* 'Nadel'
 51. *vir-ser* 'Ader' (*vir* 'Blut')
 52. *vur* 'Strafgeld'
 53. *tšog* 'Pflöck, Nagel (aus Holz)' (MSzFE 114)

C) csak a zürjében van megfelelő

54. *adz* 'Öffnung, Loch im Eise'
 55. *tšek* 'dicht'
 56. *gĩš* 'Karausche (Cyprinus carassius)'
 57. *katš* 'Baumrinde'
 58. *lõ* (< **lol*) 'lyly, puun mutkan kova puoli' (SKES 317)
 59. *mĩk* 'Weissfisch (Cyprinus leuciscus)'
 60. *ńmál* 'Hase' (GENETZ: JSFOu. 15/1 : 25)
 61. *pedž* 'alt'
 62. *pir* : *et-p.* 'einmal' (*et* 'ein')
 63. *reš* 'Stück, Bissen'
 64. *ru* 'Dampf, Nebel'
 65. *tĩk* 'Querholz (z. B. zwischen den Stuhlbeinen), Querleiste'
 66. *tĩl* 'Zugnetz, Schleppnetz'
 67. *džal* 'dem Kienspan ähnliche Latte oder Holzsplesse, wird gebraucht u. a. in der Fischreue'
 68. *džor* 'grau, grauhaarig'
 69. *lep* 'Treibholz' (MSzFE 389)

II. votják -*ĩ* zürj. -*ø*

70. votj. *gĩžĩ, gĩzi* 'Sandkorn' | zürj. *kež* 'steinige od. kiesige Stelle im Fluss od. am. Flussufer'
 71. votj. *susi-pu* 'Wacholderstrauch' (*pu* 'Baum') zürj. *sus* : *sus-pu* 'sibirische Zeder (Pinus cembra)'
 72. votj. *vižĩ* 'Wurzel' | zürj. *vuž* ua.
 73. zürj. *džĩr, džĩr, džĩr* 'Angel, Türangel' | votj. *džĩri, džĩri* 'Angel, bes. Türangel' (MSzFE 119)
 74. zürj. *bedь (bedьь)* 'палка, посох, трость' | votj. *боды* 'палка, трость' — permi **bedi* — elópermi **pzntz*
 75. zürj. *чир* 'мельчайшая частица' | votj. *чыры* 'мелочь' — permi **čir* — elópermi **čĩrš*
 76. zürj. *чõж-: чõжõв* 'молозиво' (*ĩõв* 'молоко') | votj. *чõжы* 'молозива (вареное)' — permi **čẽž*, — elópermi **čĩčz-*
 77. zürj. *дждадж (дждадж-)* 'полка' | votj. *ĩсамы* 'полка' — permi **žazv* — elópermi **čĩčz-*
 78. zürj. *гум (гумĩ-)* 'полюй стебель (дудчатых растений)' | votj. *гумы* 'полюй стебель растения' — permi **gĩmz* — elópermi **kšmš*
 79. zürj. *ĩõн* 'осот' | votj. *ĩõны* 'осот' — permi **žšõnz* — elópermi **žšnš*
 80. zürj. *коль (коль-)* 'шишка (на дереве)' | votj. *кули, кулы* 'шишка растенный' — permi **kolĩ* vagy ? *kõlĩ* — elópermi **kšplšz*
 81. zürj. *ком* 'хариус' | ? votj. *кыны* 'язь (рыба)' — permi **kõni* — elópermi **kšnš-*

82. zürj. *модь* 'подруга, друг' | votj. *музбы* ua. — *permi *mōš-* — előpermi **muš-*
83. zürj. *öd* (ödü-)'жар в печи' | votj. *оды* 'сила' — permi **š°d-* — előpermi **šntš-*
84. zürj. *пöрт* 'котел' | votj. *пурты* ua. — permi **pört* — előpermi **pšrttš*
III. votják *-i* ~ zürj *-i*
85. votj. *poški* 'Schwalbe' | zürj. *pištši* ua. (vö. CompGr. 395)
IV. votják *-i* ~ zürjén *-ø*
86. votj. *moši, muši* 'Beere' | zürj. *mol'* 'Perle'
V. zürjén *-i*
87. zürj. *tokti* 'Taucher, Seetaucher'
- VI. votj. *-a* ~ zürj. *-a*
88. votj. *vera* 'Euter' | zürj. *vera* ua.
- VII. votj. *-o* ~ zürj. *-a*
89. votj. *gurdo*: g. *тшеž* 'eine grosse graue Entenart' | zürj. *gorda* 'Kriekente'
- VIII. votják *-ø* ~ zürj. *-a*
90. votj. *kalym* 'Pfützte, Lache' | zürj. *kəla, kola* : *ti-k.* 'kleiner Bucht im See, kleiner Waldsee' (*ti* 'See')
- IX. votják *-o*
91. votj. *nulo* 'Ulme'
- X. zürj. *-a*
92. zürj. *kukša* 'Eichenhäher'
93. zürj. *nia* 'Lärche (*Larix sibirica*)' *nia-pu, nia-pu, nejap-pu* ua.
94. zürj. *tiska, tisa* 'Birkenrinde zum Dachdecken'

A 11. etimológia permi tagjait a MSzFE a FUV-val ellentétben nem a magyar *hüvely*, hanem a *hámlék* szóval kapcsolja össze, és PU **kama* alakra vezeti vissza. A zürj.-votj. *-l* névszóképző (258). A zürj., votj. *turi* szóban (45.) az MSzFE szerint a PFU **k* denominális névszóképző lehet meg. A PFU alak **tarz-kz* (132). LYTGIN az *-i*-t a tőhöz tartozónak gondolja, és a jelenlegi formát **turik* alakból származtatja (UAJ 39: 284). A votj. *poški* ~ zürj. *pištši* (85.) hangutánzó jellegű szavak (MSzFE 186). A szóvégi *-i* és *-i* képző (LAKÓ 36; PermKépz. 127) vagy a szóvégi mássalhangzó-torlódás megtartotta véghangzó (СТІРА: FUF 37: 139). A zürj. *tokti* (87.) hangutánzó jellegű (ESzK), szóvégi magánhangzója megőrzött véghangzó vagy képző (LAKÓ 36; PermKépz. 127). A 88. példa bizonytalan etimológia, a FUV csak egy vogul megfelelőt közöl, KORENCHY permi kori szónak veszi (i. m. 158). A votj. *gurdo*, zürj. *gorda* (89.) madárnév, szintén lehet képzett szó. Ez a szó tulajdonképpen az előző csoportba tartozik (a votj. *-o* < *-a* változás miatt). A zürj. *kəla, kola* (90.) a votj. *kalym* tanúsága szerint képzett szó, permi alapalaknak az ESzK **köl*-t rekonstruál. Az eredeti tő fennmaradt egy zürjén összetételben: *ti-köl* 'мелкий залив, старое русло реки' (ESzK). A zürj. *kukša* (92.) madárnév, szintén lehet képzett szó, de feltehetőleg nem finnugor eredetű, hanem az orosz nyelvjárási *кукуша* 'kuusankanärhi' átvétele (SKES 250). A 93. szónak csak obi-ugor megfelelői vannak (vog. *nix, nānk* 'larix sibirica', osztj. *nā'nk* ua. vö. Kons. 429; ESzK). A PFU alak **nšjanž* (ESzK) vagy **nānž* (CompGr.), az *-a* tehát csak másodlagosan az *ž* és *η* lekopásával került szóvégre. A zürj. *tisa* és *tiska* (94.) egy máshoz való viszonya úgy magyarázható, hogy mindketten egy **tis* alapszó *-a* ill. *-ka* képzővel ellátott származékai. Az etimológia is bizonytalan, csak egy szamojéd megfelelő van.

A fenti *-a*-ra végződő szavak tehát általában képzettek. Több közöttük a madárnév, amelyekben a hangutánzással is számolnunk kell. A PFU *-*z*-re (nem rekonstruált végmagánhangzóra) visszamenő szavakban tehát a szóvégi magánhangzó rendszerint eltűnt, a votjákban azonban több esetben *-i* alakban megmaradt. Zürj. *-a* ~ votj. *-a(o)* megfelelés található néhány bizonytalan példában.

Az *-a*-ra végződő szavak témám szempontjából való fontossága miatt, az alábbiakban olyan szavakat is megemlítek, amelyeknek a CompGr. nem rekonstruálta az alapnyelvi alakját, vagy amelyek az általam vizsgált szótárakba nem kerültek bele.

1. votj. *sala* 'tetrao bonasia' | zürj. *šela* ua. A FUV finnugor szónak tartja és a következő alakokkal egyezteteti: vog. *šula*, Éosztj. (PÁPAI) *süglej*, D *šutaj* 'tetrao bonasia'. Ezek azonban zürjén jövevények az obi-ugor nyelvekben (SLW 159–160; SLO 88).

2. zürj. *gada* 'Larus (canus)'

E szó mind a FUV-ban mind az ESzK-ben megvan, de az alapnyelvi formát nem tudják rekonstruálni. Hangutánzó szó (FUV 21), képzett is lehet (CompGr. 188; PermKépz. 40).

3. zürj. *gala* 'kleiner Stein', *žola* 'klein'

LYTKIN e szóban az *-a*-t — A. Kövesi Magdára hivatkozva — megőrzött tővéghangzónak tartja (UAJ 39: 284). KÖVESI azonban az *-a*-t kicsinyítő képzőnek veszi, s csak megjegyzi, hogy „a példák jó részében talán nem is képző az *-a*, hanem bizonyos fonetikai helyzetben megmaradt tővéghangzó” (PermKépz. 40). A szó jelentése és a votják megfelelő: U *kel'i*, J *köli* 'Kieselstein' (WICHMAN: FUF 15: 3; PermKépz. 40) arra mutat, hogy a zürjén szó elhomályosult deminutív képzővel van ellátva.

4. zürj. (WICHM.) I V S *burňa* 'Brunnen (I), Tschetwerik (V), grosses . . . Gefäss (S)' | votj. (Wichm.) U M J *berňo* 'Braukufe (U), Mülhtrichter (M J)' (vö. LAKÓ 25) A fenti finn-permi (? finnugor) etimológiának az ESzK nem adja meg az előpermi alakját. Edénynevek esetében a képzett forma nem ritka, így az *-a* képző is lehet (KORENCHY: i. m. 158).

5. votj. (WICHM.) ÉS *peža* 'Meise' (vö. LAKÓ 24)

A szó madárnév, így a hangutánzással, képzéssel itt is számolhatunk. Csak egy mordvin megfelelő van (mdE. *pižas* 'Kohlmeise') (vö. LAKÓ 24).

6. votj. *mol*, *mola* 'Brust, Bruststück (z. B. eines Ochsen), Wamme (z. B. Fuchsw.); Brust am Hemde'

Az MSzFE *mila*, *möl* és *mol* alakokat is közöl, valószínűleg az utóbbiak, az *l*-esek az eredetibbek (418). A CompGr. nem közli az alapnyelvi formát, ez az MSzFE szerint **msl₃* vagy **malj₃* (a *mell* stb. szókkal való összetartozás esetén **mslk₃*). Az *-a*-s forma, a többi alakot figyelembe véve nyilvánvalóan képzett.

A permi nyelvek finnugor (finn-permi) eredetű szókincséből a fentiekben 236 etimológiát vizsgáltam meg (nagyobb részüknek egyaránt volt votják és zürjén tagja, míg egy kisebb csoportban csak az egyik permi nyelvből volt megfelelő). Ezek az etimológiák — figyelembe véve a hozzájuk fűzött megjegyzéseket is — az eredeti végmagánhangzó szempontjából összesítve, számszerűleg a következő képet adják. A finnugor (finn-permi) alapnyelvi véghangzók-

nak a permi nyelvekben való megfelelései:

1. votj. - \emptyset ~ zürj. - \emptyset	141 szóban
2. votj. - \emptyset —	17 „
3. — zürj. - \emptyset	32 „
4. votj. - \dot{i} ~ zürj. - \emptyset	30 „
5. votj. - i ~ zürj. - \emptyset	2 „
6. votj. - \dot{i} ~ zürj. - i	1 „
7. — zürj. - \dot{i}	1 „
8. — zürj. - i	2 „
9. votj. - $a(-o)$ ~ zürj. - a	6 „
10. votj. - $a(-o)$ —	2 „
11. — zürj. - a	2 „

A 2. típus az 1., a 3. az 1. (esetenként esetleg a 4.), a 10. és 11. a 9. típus alcsoportjának tekinthető (az etimológia másik permi nyelvi tagja kiveszett). Az 5. csoport tagjai besorolhatók a 4.-be, a 7. és 8. típus pedig egynek vehető. A votj.-zürj. - \dot{i} és - i ugyanis a fonetikai, funkcionális helyzet és a nyelvjáráások szerint keveredik (VokPerm. 236–238). Az - \dot{i} -re és - i -re végződő szavak közt néhány képzett is lehet. Többségükben azonban bármilyen képző feltevése felesleges, mert az alapszót nem tudjuk kimutatni. A 6–11. típusok, már az oda tartozó etimológiák alacsony számánál fogva is, kivételnek látszanak. A 6. és 7. csoportba csak egy-egy szó tartozik (votj. *poški* ~ zürj. *pištši*, zürj. *tokti*), ezek is hangutánzó madárnevek, amelyekben még a képzés is számba jöhet. A 8. csoport két szava közül az egyik hangutánzó madárnév (zürj. *tšiktši*), a másikban (zürj. *šorši*) a fonetikai helyzet tartotta meg a véghangzót. A 9–11. típusba 10 etimológia tartozik (zürj. *đöpa* ~ votj. *đəpa*, zürj. *lia* ~ votj. *luo*, zürj. *una* ~ votj. *uno*, zürj. *яла*, zürj. *vera* ~ votj. *berno*, zürj. *gora* ~ votj. *gardo*, votj. *ńulo*, zürj. *gada*, zürj. *burna* ~ votj. *berno*, votj. *peža*). Mint láttuk ezek többsége képzett is lehet, s van közöttük bizonytalan etimológia is. Elképzelhető azonban, hogy egy-két szóban talán az eredeti PFU alsó nyelvállású véghangzó maradt meg. Ezt támogathatná az is, hogy e szavak közt PFU *- e -re, *- \dot{e} -re végződőket nem találunk, csak *- a , *- \dot{a} és *- \dot{z} végűeket.

A fentiekben tárgyalt 236 finnugor eredetű szó között néhány finn-permi kori is lehet. A finnugor kor általánosan elfogadott vélemény szerint kb. i. e. 2000-ig, a finn-permi korszak kb. i. e. 1500-ig tartott (FgrNNy 59).

2.2. A jövevényszavak végmagánhangzóinak vizsgálata

2.2.1. Az alapnyelvi szókinés után fogjuk vallatára a permi nyelvek jövevényszavait. A még a finnugor együttélés korában bekerült kölcsön-szavak, amelyeket az indoirániból vettek át, természetesen ugyanúgy fejlődtek mint a finnugor eredetű szókinés, és ugyanúgy elvesztették szóvégi magánhangzójukat.

- Pl.: PFU **mete* > permi **mă* ↙ zürj. *ma* 'méz'
 ↘ votj. *mu* 'méz'
 ~ indoeurópai **medhu-*; szanszk. *mádhu*, ? av. *mađu-* (vö. FUV; CompGr.; SKES; MSzFE 443–444; ESzK)
- PFU **šorwa* > permi **šur* ↙ zürj. *šur* 'szarv'
 ↘ votj. *šur* 'szarv'
 ~ indoiráni **šrva-* (vö. ieur. **kṛ-n-go-*), szanszk. *śṛṅga-*, av. *srū*, *srvā* (vö. FUV; CompGr.; SKES 977–978; ESzK).

2.2.2 Nehezebb már a finn-permibe és az őspermibe került indoiráni és iráni jövevényszavak vizsgálata. Ezekről a magyarba került iráni jövevényszavakhoz hasonlóan csak azt tudjuk, hogy az indoirániból vagy valamilyen iráni nyelvből kölcsönözték őket, de az átadó nyelvet pontosan nem ismerjük (LYTKIN: Izv. 386). Az illető zürjén és votják szavakat nem származtatják, csak összevetik bizonyos iráni és ind alakokkal. Ezenkívül a permi nyelvek iráni jövevényszavai nincsenek feldolgozva, a rájuk vonatkozó irodalom jórészt elavult. Ezeket a jövevényszavakat nem tárgyalom részletesen, csupán a véghangzókkal kapcsolatban szeretnék néhány új megállapítást tenni. Az alábbiakban, különösen az egyes etimológiákkal kapcsolatban, nagyban támaszkodom HARMATTA JÁNOS hozzám írt két levelére (hivatkozáskor: HARMATTA).

Az őspermi kor, amin a permi alapnyelv korát értjük, kb. i. e. 1500-tól i. u. 800-ig tartott (FgrNNy 59, 93). Ebben az időben a permiek szinte végig, a VII. századig — a bolgár-törökök megjelenéséig — közvetlenül érintkeztek indoiráni, iráni népekkel (FgrNNy 92, 212). Azok a jellegzetes hangváltozások, amelyek az iráni nyelvcsoporthoz az indtól végleg elválasztották az i. e. IX., esetleg VIII. század folyamán mehettek végbe. Az óiráni és a középiráni kor közötti átmenet az i. e. III. századra tehető (Большая Советская Энциклопедия. 2. изд. Том 18. Москва 1953, 433; HBO 92; Current Trends in Linguistics VI. köt. 26; HARMATTA). Indoiráni (árja) és óiráni jövevényszavak tehát kb. i. e. 850-ig, óirániak pedig i. e. 850 és 250 között kerülhettek át az őspermibe.

Az eredeti indoeurópai szóvégi magánhangzók az iráni és az ind nyelvekben lekopásnak ill. különböző változásnak voltak kitéve. Mint láttuk a finn-ugor alapnyelv véghangzói a permi nyelvekben szintén eltűntek. Így pusztán a véghangzó szempontjából az őspermi indoiráni és iráni jövevényszavaira vonatkozóan nehéz következtetéseket levonni: az őspermibe átkerülhettek szóvégi magánhangzójukat már lekoptatott alakok is, de ugyanúgy olyanok is, amelyek végvokálissal hangzottak, s ezt csak az őspermiben vesztették el. Az eredmény mindkét esetben ugyanaz: véghangzóhiány. Fontos fogódzópont lehet, hogy mint ezt HARMATTA is írja, az óiráni nyelvekben még megvolt a szóvégi *-a* (az indoeurópai *-o-* tő folytatásaként), a középiráni korban azonban a dél-oroszországi iráni nyelvműlékek tanúsága szerint az ott beszélt nyelvekben az óiráni *-a* eltűnt. A középperzsa *niyaq* 'Grossvater' pl. az óperzsa *niyaka*-ra megy vissza (HBO 67). Az óiráni *-a* lekopása nyilvánvalóan feltűnik, ha különböző iranisztikai munkák ó- és középiráni szójegyzékeit összevetjük (vö. pl. HBO 222–224; HARMATTA: Studies in the history and language of the Sarmatians 125–129). Azokban a jövevényszavakban tehát, amelyeknek óiráni (és óind) megfelelői szóvégi *-a*-t mutatnak, és amelyek a középiráni kor előtt kerültek átvételre, a végvokális az őspermiben kophatott le. A permi nyelvek indoiráni, ós-, ó-, közép-, és újiráni kölcsönözöretegeinek őspermi és

iráni hangtörténeti kritériumok alapján való elválasztása még részben a jövő feladata, s kétségtelen, hogy a későbbi kutatásoknak is ez lesz az egyik fő területe. A következőkben az ESzK alapján a permi nyelvek olyan jövevényszavait mutatom be, amelyeket magánhangzóra végződő iráni és ind alakokkal vetnek össze (vagy többek közt ilyenekkel is), s amelyek így támpontot nyújthatnak a permi véghangzók történetének kutatásához. Noha iráni szempontból az ESzK etimológiai (és a finnugrisztikában idézett adatok is) nem eléggé pontosak, azért támaszkodok mégis erre a műre, mert új kiadvány, és a permi nyelveknek — a zürjénben meglevő — indoiráni és iráni jövevényszavai (némi irodalommal) ebben fordulnak elő együttesen. Az ESzK szócikkait rövidítve közlöm, és az illető kölcsönszavakra vonatkozó más irodalmat is felhasználok. Sok szóról megkérdeztem НАРМАТТА JÁNOS véleményét, akinek levélbeli megjegyzéseit szintén közlöm. Az ESzK rövidített szócikkét és Harmatta megjegyzéseit rendszerint — zárja.

1. бон (бонһ) 'мочало' | votj. бун ua. — permi *bon < iráni vö. aveszta banda, óind bandhá — JACOBSON szerint olyan iráni nyelvjárásból került át, amelyben nd > n változás ment végbe (Kons. 3). Mivel az irániiban az -nd- > -n- változás a középiráni korban történt (НАРМАТТА), e szó is ekkor (vagy később) kerülhetett átvételre. Vö. még VokPerm. 76.

2. бурьсь 'грива (конская)', бурси < *buris. (Az utóbbi népetimológiai alakulás, vö. бур 'хороший', си 'волос') К. < iráni, vö. av. barasa 'спина лошади' | pehlevi újperzsa bus 'грива лошади' | összet barze, bärz 'затылок' — НАРМАТТА: óiráni (a továbbiakban: ói) *barsa-, av. barasa-, középiráni (a továbbiakban: ki) *barš — A pehlevi és az újperzsa terminusok összekapcsolása helytelen, pehlevi írással párthus és középperzsa szövegeket jegyeztek fel. Vö. még: Kons. 2–3; ЛУТКИН: VoprJaz. 1953/5 59.

3. дар (дарһ-) 'разливатальная чашка' | votj. дурь ua. — permi *dara К. < árja, vö. szanszkr. dārvi- 'ложка', parachi du'rē, du'ri 'большая ложка' — Iráni oldalról kronológiai kritérium nincs (НАРМАТТА). Az ArUgr. szerint iráni jövevényszó (196, 209, 224). Vö. még Kons. 2–3; VokPerm. 171.

4. дас 'десять' | votj. дас ua. — permi *das < iráni, vö. összet dās, av. dasa ua. — НАРМАТТА: ói *dasa-, ki *das. Vö. ArUgr. 95; WICHMANN: FUF 16: A 19; SyrjChr.; Kons. 3, 172; ЛУТКИН: VoprJaz. 1953/5 59.

5. көрт 'железо' | votj. корт ua. — permi *kört || cser. күртньō ua. | mordE кшнш (< *kšrt-ni) ua. — előpermi *kšrtz- < iráni *kšrt-, vö. összet kard 'нож, сабля', kurd kērd 'нож', av. karata 'нож', óind kartari- 'охотничий нож' stb. Hangtörténeti és jelentéstani vonások arra mutatnak, hogy a kölcsönzés régen, esetleg a finn — permi korban történt. — НАРМАТТА: ói *karta-, av. karata-, ki *kard — Az átadó nyelvekben a 'vas' → 'vasból készült fegyver' jelentésváltozás később történhetett meg. Az átvett iráni alakban -ā véghangzó is feltehető. Vö. Kons. 4; SyrjChr.; FUV; ЛУТКИН: VoprJaz. 1953/5 59, VokPerm. 125.

6. майөг 'кол' | votj. майыг ua.; majeg (Wichm. — Uot.) — permi *majeg < iráni, vö. összet mēχ, mīχ 'кол, палка', újperzsa mēχ 'гвоздь, кол', óind mayūkha ua. — НАРМАТТА: ói *mauχa-, ki *mēχ — Óiráni átvétel, mert a permi alakok az óiráni diftongusos formára utalnak. A középirániiban az ai és au diftongusok ē-vé, ill. ō-vá monoftongizálódtak (НВО 61).

7. меж 'баран' || cser. меж nyelvj. mež, miž 'шерсть (овцы, козы) К. < iráni, vö. új- és középperzsa mēš, av. maēša-, maēši-, szanszkr. mēša- 'овца'

— НАРМАТТА: ói **maiša-/maiši-*, av. *maēša-/maēši-*, ki **mēš*. Nyilván középíráni átvétel, mert egyébként a diftongusnak valami nyoma maradt volna (НАРМАТТА). — Vö. SyrjChr.; FUV; ЛУТКИН: Изв. 388, VoprJaz. 1953/5 59.

8. *mort* 'человек' votj. *мурт* 'человек, посторонний, чужой' — permi **mort* || mordM *мурде* (*mirdē*) mordE *мурьдэ* 'человек, супруг, мужчина, муж'. A permi és a mordvin alakok az írániból kölcsönzött **mer̥tā* alakra mehetnek vissza (E. IТKONEN FUF 31: 179), vö. újperzsa *mard(mārd)* 'мужчина' középperzsa *mart*, av. *marəta*, óind *marta-* 'человек'. — НАРМАТТА: ói **mṛta-* av. *marəta-*, ki **mord*. A **mṛta-* alak korábbi óíráni vagy indoiráni is lehet. — Óíráni vagy még korábbi átvétel, mert a mordvin tanúsága szerint az írániiban még megvolt a szóvégi magánhangzó. Vö. ArUgr. 190, 192; SyrjChr.; FUV; E. IТKONEN: FUF 31: 179; ЛУТКИН: VoprJaz. 1953/5 58, VokPerm. 88.

9. *mōc* (*mōck-*) 'корова' | votj. *мес* 'самка', *mes* 'теленок, молодая коро-ва' Munk.) — permi **mesk-* < íráni, vö. munji *məškāy* — 'теленок, телка до двух лет' — НАРМАТТА szerint ez az etimológia rossz, a munji *məškāy* óíráni **hamhuskaka-* ra megy vissza. — ЛУТКИН az átvett íráni alakot **mesks-* nek rekonstruálja (Изв. 388), de — ha az etimológia helyes is lenne — kérdéses, vajon az illető íráni alak magánhangzóra végződött-e. A szót a SyrjChr. nem tartja átvételnek. Vö. még: ЛУТКИН: VoprJaz. 1953/5 59, VokPerm. 156.

10. *opc* nyelvj. 'плеть, кнут' | votj. *урьс* 'плетка, нагайка, бич' — permi **qrs* < íráni, vö. szanszkr. *āstra-*, av. *aštra-* 'кнут, бич' Az őspermiben a szóban metatézis történt: (*-*str-*) > *-*sr-* > *rs*. — MUNKÁCSI az árájból származtatja (АКЕ 494), UOTILA szerint íráni jövevény is lehet (Kons. 351).

11. *ozyr* 'богатый, богач' | votj. *узыр* ua. — permi **qzír* Az őspermiben vagy még korábbi korban kölcsönözték, (vö. md. *azor*, *azoro* 'господин', vog. *ōtar*, *ātər* 'князь') < indoiráni nyelvekből, vö. av. *ahurō* 'господин', óind *ásuras* ua. Nem világos, vajon az egyes nyelvekbe külön-külön került-e be, vagy pedig az indoirániból való finnugor kori kölcsönzés. — A SyrjChr. indoiráni átvételnek tartja, JACOBSON pedig óírániinak, és **osura** alakból származtatja (ArUgr. 38, 183, 223). Az indoiráni *s*-ből — kivéve *n* előtt és zárhangok előtt és után — az írániiban *h* lett (HBO 3). A finnugor nyelvekbe még az *s*-es alakok kerültek át. Vö. még: FUV; ЛУТКИН: VoprJaz. 1953/5 58, VokPerm. 56–57.

12. *ōgyr* 'горящий уголь' | votj. *эгыр* 'уголь' *ōgyr* ua. (Wied.) — permi **egir* < ? árja, vö. óind *āṅgāra-* 'уголь' — НАРМАТТА: ói **angāra-* — Indoiráni, ós- vagy óíráni átvétel lehet. Vö. ArUgr. 209; SyrjChr.; ЛУТКИН: VoprJaz. 1953/5 59, VokPerm. 156.

13. *ōksy* (folkl.) 'князь' | votj. *эксэй* 'царь', nyelvj. *ōksej* ua. (Wied.) — permi **eksš* < íráni, vö. összet *axsin* 'королева, госпожа', *āxsin* 'госпожа', av. *xšaya-* ua. Az íráni eredeti **āksāu-* nak hangozhatott. — НАРМАТТА: ói **xšaya-*, szkíta *xšaya-*, ki **xšē* — A votják szó *j*-je az óíráni diftongusos alakból is származhatna, de a *j* nélküli (? *i* kicsinyítő képzős) zürjén megfelelő inkább arra enged következtetni, hogy a votják szó *ei* kicsinyítő képzővel van ellátva (vö. Kons. 271). A szókezdő magánhangzó az összet magánhangzó-előtétet tükrözheti (ArUgr. 228). Az íráni forma kikövetkeztetésénél az ESZK a VokPerm-ra hivatkozik, ez pedig Lytkin egy cikkére. Ebben azonban ЛУТКИН **āks-* (**ā°ks-*) vagy **āxsa-* (**ā°xsa-*) alakot rekonstruál (Изв. 390). Valószínűleg újíráni átvétel. Vö. még: Kons. 293, ЛУТКИН: VoprJaz. 1953/5 59, VokPerm. 156.

14. *ōš* (*ōšk-*) 'бык, бычок', Р *ōшка* ua., Ја. *ōška* ua. | votj. *oш* 'бык' —

permi **ošk*- < korai őpermi **uška* || cser. *ушкыж* 'бык' (az *-ым* képző) — előpermi **uška* vagy **šškä* < ? iráni, vö. av. *uṣšā*, óind *ukšā* 'бык'. A volgai és permi szavakban metatézis történt: **kš* > *šk*. — НАРМАТТА: ói **uṣšā*; A középirániban már nem ismeretes a szó. — Az *ошка*, *oska* alakban a *-ka* kicsinyítő képző (Kons. 324). A FUV ide kapcsolja a vog. *uskä* 'ox' szót is, ez azonban átvétel a zürjénből (SLW 96 — 97). Vö. még: SyrjChr.; VokPerm. 126.

15. *надвез* 'скрещение, пересечение' | votj. *надвож* 'перекресток (улиц), лестничная площадка' — permi **pad-vež*. Összetett szó, *pad*- eleme a *pad* 'дорога' szóra megy vissza. || osztj. *pənt* 'тракт' — előpermi **panta* < iráni, vö. újperzsa *pand*, szanszkr. *panthā*-, av. *pantay*-, osszét *fāndag* 'путь, дорога' — A permi szavakban denazalizáció történt. Óiráni vagy még régebbi átvétel lehet. Vö. ArUgr. 14; WICHMANN: FUF 14: 97; FUV; VokPerm. 165; KÖVESI: Vir. 1963: 250.

16. *пода* nyelvj. 'скот' | votj. *пудо* 'скот, скотина' J MU *pudo* ua — permi **pōda* < iráni, vö. pamíri-iráni *podā*, tadzs. *poda* 'стадо' — НАРМАТТА: ói **pāta*, ki **pād*; A tadzsik szó óiráni < **pātaka* — A tadzs. *poda* -a-ja tehát csak másodlagosan került szóvégre. LAKÓ és az ő nyomán KÖVESI a *pad* 'Fuss' szó -a képzős alakjának tartja, a permi szavakat, amelyek 'lábas jószág' → 'barom' jelentésfejlődéssel jutottak mai jelentésükhöz (LAKÓ 31; Perm-Képz. 41). Vö. még: ЛУТКИН: Изв. 387 — 388, VokPerm. 59; FUV.

17. *пупт* 'нож' | votj. *пупт* ua. — permi **purt* < iráni, vö. óperzsa **paraθu*. — A VokPerm. -ban a kikövetkeztetett óperzsa alak **paraθu*- (209). Vö. még RAASONEN: FUF 2: 186.

18. *рѳм* 'цвет, окраска, оттенок', Ja. *рѳма* 'румяный' | votj. *Жѳмѳыны* 'зарумянится, подрумянится, пригореть' — permi **rōm* < **roŋ* < iráni, vö. parachi *rōŋg*, újperzsa *rang*, szanszkr. *raṅga* 'цвет' — Vö. Kons. 234, Perm-Vok. 126.

19. *шайт* 'рубль' < árja, vö. av. *šaita*-, *saeta*- 'деньги.' — A zürjénben számos nyelvjárásban *šat* alak is van (Kons. 120). НАРМАТТА: av. *šaita*- 'Geld, Vermögen' < óir **šaita*-, ki **sēd* < **sēti* — A szókezdetet a középirániból tudjuk jól magyarázni, mert az óiráni *šš*- a déloroszországi iráni nyelvemlékek tanúsága szerint is *š*-sé is fejlődhetett (НАРМАТТА: Studies in the History and Language of the Sarmatians 95). A szóbeljei diftongus viszont óiráni formára utal. Abban az esetben esetleg magyarázható az óirániból, ha feltesszük, hogy az őpermiben a szókezdő mássalhangzótorlódást úgy oldották fel, hogy az első mássalhangzót elhagyták. Az eredeti forma azonban *šat* lehet, és így középiráni átvétel. A zürjénben ugyanis egyszótagú szavakban volt *it* < *t* változás (Kons. 121). Vö. még: VokPerm. 170.

20. *сод* (*содŷ*-) 'мост' Ud. *сод*, FV *содт* — permi **sōd* mdM *седь* 'мост, пол' | mdE *содь* 'мост' — előpermi (volgai — permi) **ssdž*- < ? indoiráni, vö. szanszkr. *sētu*- 'мост', av. *haētu*- ua. — Indoiráni, vagy ósíráni kölcsönszó, későbbi iráni megfelelőiben az *s*- *h*-vá változott (vö. *озыр*, HBO 3). Vö.: ArUgr. 182; Kons. 379; FUV; VokPerm. 63.

21. *суп* 'пиво' | votj. *суп* ua. — permi **sur* < iráni, vö. óind *sūrā*- 'пиво, хмельной напиток', av. *kurā*- 'алкогольный напиток': — Csak indoiráni kölcsönszó lehet, mert a proto-iráni jellemező *s* > *h* változás már az átvétel után ment végbe (vö. HBO 3; НАРМАТТА: i. m. 72.). Vö. ArUgr. 182; Syrj-Chr.; ЛУТКИН: VoprJaz. 1953/5 59, VokPerm. 210.

22. *сюрс* 'тысяча' | votj. *сюрс* ua. — permi **šurs* < árja, vö. óind *śahasra*, av. *hazaṅra*-, középerzsa *hazār* '100'. Az ósárja forma **šhasra* — A

vog. *É sâter*, zürj. V *Ud surs*; votj. K *šurès* 'ezer' egy őszindoiráni **šhasra*-ua. átvételeként magyarázható (TESz 819). Vö. még: SETÁLÁ: FUF 2: 265; ArUgr. 105; Kons. 350; SyrjChr.; FUV; VokPerm. 211

23. *macma* 'ремень, ремешок' < iráni, vö. tadzsik *macma* 'ремень' — permi **tasma*. — A tadzsik szó az irániból nem magyarázható, valószínűleg orosz jövevényszó, vö. orosz *мечма* (HARMATTA). WICHMANN két kérdőjellel (??) csuvas eredetűnek veszi, bár a csuvasban nem tudja kimutatni, csak különböző török és tatár nyelvekben. Iráni eredetre is gondol (TLPS 105–106). KALIMA kérdőjellel az orosz jövevényszavak közt tárgyalja (RLS 145), de LYTKIN szerint az észak-orosz *мѣцма*-ból a zürjén szó első három hangja nem származtatható (Izv. 389). Vö. még: VokPerm. 166.

24. *macmi* 'столовая чашка, миска' | votj. *мустми* 'чашка, миска' — permi **tâsti* < iráni, vö. óperzsa *tašti* 'чашка', av. *tašmem* ua. — HARMATTA: av. *tašta*- 'Tasse, Schale', ói **tašta*-; av. *tašmem* szó nincs. — LYTKIN az óperzsa adatot (*maumu*) egy i. e. II. századból való kéziratból vette (vö. uő.: Izv. 386). Ez az idő azonban már a középperzsa korszakba tartozik (vö. HBO 92). HARMATTA szerint ha a permi oldalról **tâsti* alakból kell kiindulni, akkor ez az egyetlen avesztai adat alapján ítélve csak a középiráni kor elejéről származó iráni alaknak lehet az átvétele, amikor az óiráni **taštah*-ból (Nom.) már **tašti* fejlődött, de a szövegi magánhangzó még nem tűnt el. Óiráni **tasti*-feltevése nem lehetetlen, de semmi támpontunk sincs arra, hogy az avesztai *tašta*- által képviselt óiráni alak mellett még egy **tasti*- alakkal is számoljunk. Harmatta véleményét igazolja a LYTKIN által fellelt, a középiráni kor elejéről való szó. Vö. még: LYTKIN: VoprJaz. 1953/5 59, VokPerm. 171.

25. *yri* 'мир, покой, согласие' | votj. *урьяськыны* 'примириться' — permi **uri*-; vog. *urak*, *urəy* 'покой' < iráni, vö. tadzsik *ором*, *орому* 'покой', afg. *арам* 'покой, спокойствие тишина', av. *urvada* 'дружба' — WIEDEMANN Syrjänisch—Deutsches Wörterbuch-jában votj. *uri* 'Friede, Ruhe' szó is van. LYTKIN egy feltett iráni **yrs*-forma átvételére gondol (Izv. 390). Az előbb idézett cikkben és a VokPerm (212)-ban az avesztai szó alakja *urvada*. HARMATTA: ói **vraθa*-, Az ESzK etimológiája nem jó, talán inkább az av. *urvata*/*urvati*- 'fides, Treue' szó jöhetne számításba, de így is komoly hangtörténeti nehézségek vannak.

26. *öörк* 'почка, почки' || cser. *верге*, *вӱргы* ua. — előpermi **wörkz* < indoiráni, vö. szanszkr. *vrkka*-, av. *vərəθk* 'почки' — Vö. ArUgr. 220; WICHMANN: FUF 14: 116–117; PermVok. 130.

27. *вурун* 'шерсть (овечья)' < iráni, vö. av. *vürnā* 'шерсть животных', óind *ürnā* 'шерсть' — Vö. ArUgr. 210–211; SyrjChr.; Kons. 353; LYTKIN: VoprJaz. 1953/5 59; VokPerm. 216; Izv. 388–389.

28. *вурд* 'выдра' | votj. *вудор* ua. — permi **vurd*- < iráni, vö. összet *urδ* (*urd*, *urdä*) 'выдра', av. *udra*- ua., szanszkr. *udrā*-s ua. — Vö. ArUgr. 119, MUNKÁCSI, ÁKE 463, MUNKÁCSI: Keleti Szemle 5: 326.

29. *зарни* 'золото' | votj. *зарни* ua. — permi **zarñi* < iráni, vö. av. *zaranya*- 'золото'. Szintén az irániból való a cser. *шӱртнӱӱ*, mord. *сырне*, magy. *arany* ua. stb. — A finn-volgai s talán a permi szavak is egy iráni **serñä* alakból származnak (E. ITKONEN: FUF 31: 179). — Vö. MSzFE 94 (irodalommal).

30. *зон* (*зонм*-) 'перень, хлопец' — permi **zon* < iráni, vö. összet *zānāg*, 'дети', av. *zan*- 'рождать', óind *jan*- ua., *jana*- 'человек, создание' — HARMATTA: ói **zāna*-, ki **zān* — Vö. SyrjChr.; Kons. 38, 413; Lytkin: VoprJaz. 1953/5 59, VokPerm. 82.

Ha a fenti indoiráni és iráni jövevényszavakat a véghangzók szempontjából megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy ezek a finnugor eredetű szavakhoz hasonló képet nyújtanak. E kölcsönszavakban is az átadó nyelv szóvégi magánhangzója általában lekopott. A tárgyalt etimológiák közt ugyanis kétségtelenül számos olyan indoiráni, ós- és óiráni jövevényszó van, amelyet szóvégi magánhangzóval — többnyire *-a*-val (és a finnugor adatok alapján feltehetőleg *-ä*-vel) — vettek át. Ilyenek lehetnek pl. az 5., 6., 8., 11., 12., 14., 15., 20., 21., 22., 26. számúak, illetve ezek közül több. Három szóban a votjákban (3., 24., 29.) és a zürjénben (13., 24., 29.) szóvégi *-i*-t találunk. A votják *-i* megmaradására a finnugor eredetű szavak közt is számos példa van. A zürjén *macьmi*-ban, *ökcy*-ben, *zaphu*-ban — ugyanúgy mint egy-két finnugor eredetű szóban is — a véghangzó vagy a mássalhangzótorlódás miatt megmaradt szóvégi magánhangzó, vagy képző. Két bizonytalan etimológiájú *-a*-ra végződő szavunk (16., 23.) — ha származtatásuk egyáltalán helyes — csak az ősspermi legkésőbbi szakaszában bekerült újiráni átvétel lehet. Természetesen az iráni jövevényszavaknak egy jó része már az átadó iráni nyelvekben is mássalhangzóra végződött, s rendszerint ugyanígy került át az ősspermibe is. Ezek közé főleg a középíráni és újíráni kölcsönszavak tartoznak.

A permi nyelvek indoiráni és iráni jövevényszabáival kapcsolatban nem törekedtem az eddigi irodalom kritikai felülvizsgálására, bár tisztában vagyok azzal, hogy erre nagy szükség lenne. Céлом csupán az volt, hogy bizonyítsam: az indoirániból és az irániból (az ós- és óirániból) számos magánhangzóra (*-a*-ra és valószínűleg *-ä*-re) végződő alak ment át az ősspermibe, s ezek később ott véghangzójukat elvesztették. Több, a permi nyelvekben mássalhangzóra végződő indoiráni, iráni kölcsönszóban az ESzK is magánhangzóra végződő előpermi ill. korai permi alapalakot következett ki (3., 5., 8., 14., 15., 20., 22., 29.).³

2.2.3. A permi nyelvek csuvas jövevényszavairól mindeddig csak WICHMANN írt átfogó tanulmányt, a TLPS-t. Mint RÉDEI KÁROLY és RÓNA-TAS ANDRÁS A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai c. most megjelent cikkéből⁴ (NyK 74: 281–298) is kiderül, a TLPS ma már több helyütt elavult. Ennek ellenére — mivel a szerzők csak az ősspermibe került jövevényszavakat tárgyalják, s mivel a csuvas hangtörténet kérdéseiben nem érzem magam illetékesnek, a cikk teljes és végleges szövegét pedig csak kéziratom lezárásakor ismertem meg — a permi nyelvekbe került korai csuvas (jobban mondva a mai csuvas elődjének tekinthető volgai bolgár, vö. TLPS

³ Itt utalok KORENCHY ÉVÁNAK 1972 végén Bp-en megjelent *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen* c. könyvére, amelyet már nem tudtam figyelembe venni. KORENCHY az általam tárgyalt iráni jövevényszavak közül a következőket érinti: zürj. *kert* | votj. *kort*, ezeket egy avesza típusú *karata* alakból származtatja (58–59), zürj. *ozür* | votj. *uzür* < ósírani **asura*- (55–56), zürj. *pad* : *pad-vež*, ezt óiráni átvételnek tartja (62) és zürj. *šurs* | votj. *šurs* < ósírani **žhasra* (71). A zürj. *zařni* 'Gold' | votj. *zařni* ua. szavakat szerinte is az irániból vették át (77). KORENCHY — hivatkozva HARMATTA közlésére — azt írja, hogy mivel az ieur. *s* > iráni *h* változás az ósírániban ment végbe, az *s*-t tartalmazó szavak nem feltétlenül árja származásúak, hanem ósírániaiak is lehetnek (42). Az iráni nyelvtörténet korszakainak táblázatos összefoglalását l. ui. 40.

⁴ A Bírálóban RÉDEI KÁROLY volt szíves felhívni a figyelmet erre az akkor még kéziratossá cikke, amelynek az engem érdeklő részeit rendelkezésemre is bocsátotta. Ezért külön is köszönetet mondok.

140, 145; ill. közép-bolgár, vö. RÉDEI—RÓNA-TAS: i. m.) jövevényszavakat a TLPS alapján is tárgyalom.

Csuvas jövevényszavak az i. u. VII. századtól kezdve a késői őspemibe, a permi egység megszűnte (VIII—IX. század) után pedig főleg a votjákba kerültek be (FgrNNy 92, 212). A TLPS alapján a csuvas és permi nyelvek véghangzó-megfelelései, röviden bemutatva, a következők (vö. főleg a szójegyzék és a 25—35. lap, a zárójelben levő szám az előfordulás lapszáma):

- csuvas *-a* = votják *-o*, *-a*; zürjén *-a* (*-e*)
- Pl.: votj. *šurto*, zürj. *tšarla* 'Sichel' = csuv. *šurla*, *šorla* (27)
 votj. *šabala*, zürj. *šabala* 'Brettchen am Pflug' = csuv. *šabala* (26)
 votj. *kužo*, 'Wirt' zürj. *kuže* (<*kužo) 'Waldonkel' = csuv. *kuža*, *koža* (27)
 votj. *ulmo*, zürj. *ulmō* (<*ulmo) 'Apfel' = csuv. *ulma*, *olma* (27)
 votj. *ukšo* 'Geld' = csuv. *ukša*, *oksa* (27)
 votj. *obida* 'Waldteufel' = csuv. *obība*, *ubīde* (10)

A votj. *-o* a már említett votj. *-a* > *-o* változás eredménye. Az összes jövevényszó között a zürjénben *-e*-re végződők száma mindössze kettő. Ezeket az ESzK nem tárgyalja. Az *-e* WICHMANN szerint a zürjén külön életében *-o*-ból keletkezett (27), LAKÓ viszont a zürjénben is korábbi *-a*-t tesz fel (27). Eredeti szóvégi *-a*-ra mutat a csuvas és a votják megfelelő is. A zürj. *kuže* (> *kuze*) *-e/-e* eleme PxISg-ből keletkezett vocativusrag, amelyet egy *kuža alakból elvonással keletkezett *kuž* formához tettek hozzá (RÉDEI—RÓNA-TAS: i. m. 286).

- csuvas *-e* (*ä*) = votj. *-ε*, *-a* (*-o*); zürj. *-a*
- Pl.: votj. *kulto*, zürj. *kolta* 'Garbe' = csuv. *kölbe* (31)
 votj. *arña* 'Woche' = csuv. *erñe*, *erñä*, *ärñä*, *arñä* (31)
 votj. *säska* 'Blume' = csuv. *šeske*, *seskü* (31)
 votj. *veme* 'freiwillige Hilfsarbeit' = csuv. *vimä*, *mime* (31)

Az első két szóban a csuvasban *e*, *ä/a* váltakozással számolhatunk (31), a votj. *kulto* és zürj. *kolta* szavakat pl. WICHMANN *kulda, *kolda csuvas alakra vezeti vissza (34).

- csuvas *-i*, *-i* = votj. *-i*, *-i*, *-i*; zürj. *-ø*
- Pl.: votj. *kudj*, zürj. *kud* 'Korb von Rinde' = csuv. *kundj* (28)
 votj. *gubi* (<*gubj), zürj. *gob* 'Pilz' = csuv. *komba*, *kumba*, *-kymbj*
 votj. *akj*, *aka* 'ältere Schwester' = csuv. *agj*, *akka* (9)
 votj. *busi* 'Feld' = csuv. *puzj* (15)

A votj. *gubi*, zürj. *gob* szavakban a permi szavak *-i* végű csuvas alakra mehetnek vissza (58).

- csuvas *-i* = votj. *-i*
- Pl.: votj. *abi* 'Grossmutter' = csuv. *abi* (10)
 votj. *kuñšji* 'Stiefelschaft' = csuv. *končji*

- csuvas *-ü* = votj. *-i* (*-i*)
- Pl.: votj. *kiršji*, *kirši* 'Schwager' = csuv. *karü*, *kürü* (34)
 votj. *tšutšji* 'eine Art Hautkrankheit' = csuv. *tšütšü* (32)

Zürjén átvételre sem ebben sem az előző megfelelés-csoportban nem találtam példát.

csuvas -ə = votj. -i, -i; zürj. -∅

Pl.: votj. *tšipj*, zürj. *tšip* 'Küchlein' = csuv. *tšəβə* (33)

votj. *terkj* 'Schüssel' = csuv. *tircə* (33)

votj. *jwši* 'Herzensbitterkeit' = csuv. *jüzo* (32)

csuvas -ō = votj. -i, e zürj. -i, -i

votj. *šerj*, *šire*, zürj. *šuri*, *šuri* 'Spullrolle' = csuv. *šörö*, *šora*, *šürü*, *šur*, *šyrry* (34, 35)

Az utóbbi megfelelésre csak ez az egyetlen példa van. A csuvas és a permi nyelvek véghangzó-megfelelései nem jelentenek feltétlen közvetlen származási kapcsolatot. A nyelvjárási különbségek miatt, s mivel a kölcsönzött korai csuvas alakokat pontosan nem ismerjük, néha nehéz megmondani milyen szóvégi magánhangzóra végződő alak került be a permi nyelvekbe. A zürjénben és a votjában egyaránt meglevő csuvas jövevényszavakat általában még az ősspermi korban kölcsönözték (TLPS 139).

Említett cikkében RÉDEI és RÓNA-TAS megállapítja, hogy a permi nyelvek bolgár-török (közép-bolgár = KB) jövevényszavairól szóló irodalom felülvizsgálatra szorul. Nem történt meg ugyanis azoknak az ősspermi (= PP) szavaknak az elválasztása a későbbi jövevényektől, melyek biztosan még a közpermi kor idején kerültek át a KB-ból. „S az eddig vizsgált anyagban igen sok olyan szó szerepelt, melyek nem tartoznak a csuvas nyelv török eredetű szavai közé, vagy amelyekben kiindulópontul olyan mai csuvas alakokat vettek fel, melyek magában a mai csuvasban jövevényszavak — esetleg más török nyelvekből” (i. m. 281). Ősspermi jövevényszavaknak csak azokat tartják, 1. amelyek, előfordulnak az északi zürjén anyagban, 2. ahol az átadó KB alapalak a török hangtörténet segítségével rekonstruálható, és nincs ellentétben a permi hangtörténet eredményeivel. Így náluk a következő ősspermi KB jövevényszavakat találjuk (vö. i. m. 283 kk., irodalommal).

1. zürj. *čarla* 'Sichel' | votj. *surlo* ua. — PP *čarla ~ *šarla KB ← *čarla ~ *šarla > csuv. *šurla* 'sarló'
2. zürj. *gob* 'Pilz' | votj. *gubi* 'Schwamm, Pilz' — PP *gqmbj ← KB *gämbä ← szl. *gqba > csuv. *kämpa*, *kömpa*, *kämpo* 'gomba'
3. zürj. *karta* 'Pferde und Kuhstall im Erdgeschoß des Gebäudes' — PP *karta ← KB *kärtä > csuv. *karta* 'sövény, kert, udvar'
4. zürj. *keč* 'Hase' | votj. *keč*, *keč* 'Ziege' — PP *keč ← KB *käči
A csuv. *kača*, *kačaka*, *kačak* 'kecske, kampósbot' jövevényszó.
5. zürj. *kolta* 'Garbe' | votj. *kułto* ua. — PP *kolta < KB *kältä < csuv. *költe*, *kelte* 'kéve'
6. zürj. *kud* 'Korb von Rinde' | votj. *kudj* ua. — PP *kundj ← KB *χundi ~ PT *qomdi. A *kombä*, *kunta* stb. 'kéregkosár' alakok a csuvasban jövevényszavak.
7. votj. *kudiri*, *izzi k.* 'Gebräme, Rand, Besatz (an Mützen)' ← KB *χundir-i (< *qumdur) > csuv. *χöntör*, *χäntär* 'hód, hódprém, hódprémszegély' A votj. *kudiri* i-je a KB birtokos személyjellel azonos.
8. zürj. *kuže*, *kuže* 'Waldgeist' | votj. *kužo* 'Wirt, Hausherr' — PP *kuža* ← KB *χuja* ~ *χuža* (← perzsa *χwaša* > csuv. *χuša* 'gazda, úr')

9. zürj. *šuri*, P *šuri* 'Weberspule, Spulrolle' | votj. *šerj*, *šire* ua. — PP **šuri* (zürj.), **šgrj* (votj.) ← KB **šürü* ~ **šüre* > csuv. *šērē*, *šörö* 'cséve, orsó'

A bemutatott példákból is látható, hogy a KB jövevényszavak alsó nyelvvállású véghangzói (*-a, *-ä) a permi nyelvekben megmaradtak. Az -a a votjákban, első szótagi o vagy u után, -o-ra változott. Őspermi kori biztosan -ä-re végződő KB kölcsönszó Wichmannál nincs, Rédei és Róna-Tas azonban három ilyennel is számol. Ezekben a szóvégen hanghelyettesítést tesznek fel (l. még később). Egy őspermi KB jövevényszóban, amely a zürjénben és a votjákban egyaránt véghangzóhiányt mutat LAKÓ -ä-vel átvett őscsuvas alakot rekonstruál: votj. *ketš* 'Ziege, Hase' | zürj. *ketš* 'Hase' < őscsuvas **käčä* (vö. LAKÓ 55; TLPS 26, 73). Ez a rekonstrukció azonban a TLPS alapján is bizonytalanul tartható, mert a csuvas alakok közt véghangzójukat vesztek is vannak (TLPS 73; ESzK). A permibe tehát véghangzótlan alak is bekerülhetett. Vagy az -ä (>-a) esetleg morfológiai okokból is elmaradhatott, képzőnek érzétek és elhagyták. Láttuk, hogy RÉDEI és RÓNA-TAS az őspermben került KB alakot **käči*-nek rekonstruálja. Általános nyelvészeti szempontból is helyesebb, ha az -ä változásait — egy erősen vitatott etimológia kedvéért — nem szakítjuk el a másik nyílt magánhangzó, az -a változásaitól, s a KB hatás elején már nem számolunk az -ä lekopásával. A votjákba került későbbi csuvas jövevényszavakban a csuvas -ä-nek votják -a is megfelelhet.

A KB felső nyelvvállású véghangzók a votjákban általában megmaradtak, a zürjénben pedig leoptak. A TLPS az őspermben került három -i végű KB kölcsönszóról tud (a véghangzómegfelelés mindháromban PP -i : votj. -i(i), zürj. -ø). Ezek közül a votj. *tšipj* 'Küchlein' | zürj. *tšip* ua. szópárt RÉDEI és RÓNA-TAS nem tartja ősperminek, a votj. *gubi* 'Pilz' | zürj. *gob* ua. szavakat pedig nem **kundi*, hanem egy KB **gümbä* formára vezeti vissza. A votj. *ketš* 'Ziege' | zürj. *ketš* 'Hase' előzményének viszont WICHMANNtól eltérve **käči* alakot vesznek fel. Ugyancsak WICHMANNnal szemben a votj. *kudjiri* véghangzóját nem analógiás kiegészüléssel (vö. TLPS 34), hanem az átadó KB alakból származtatják. RÉDEI és RÓNA-TAS szerint a PP -i az őspermi KB jövevényszavakban a zürjénben lekopott, a votjákban négy esetben megmaradt, egyben (*ketš*) pedig lekopott. Egy átvételben, a zürj. *šuri* 'Spulrolle' szóban a zürjénben is megmarad a szóvégi magánhangzó, ez azonban minden bizonnyal késői átvétel, amely permjék közvetítésével kerülhetett a zürjénbe (TLPS 99; LAKÓ 63; RÉDEI—RÓNA-TAS i. m. 296). A votják későbbi csuvas kölcsönszavaiban az -i(i) megmarad, az -ü-t pedig — mivel ilyen hang a votjákban nincs — -i-vel helyettesítik (vö. TLPS 32).

2.2.4. A szóvégi magánhangzó szempontjából a csuvas kölcsönszavakhoz hasonlóan viselkednek a zürjén nyelv vepsze-karjalai jövevényszavai, amelyeket főleg ЛУТКИН Вепско-карельские заимствования в коми-зырянских диалектах c. cikke alapján tárgyalok (a zárójelben levő szám e cikk lapszámára utal). A zürjének és a vepsze-karjalaiak érintkezésének ideje kb. a X. századtól a XIII. század közepéig tartott (LAKÓ 64). A vepsze-karjalai kölcsönszavak nagy része csak a szomszédos zürjén nyelvjárásokba került be.

A vepsze-karjalai jövevényszavak szóvégi -a-ja a zürjénben megmaradt (188).

Pl.: Ud. *kōla* 'молотило, цеп (для ржи)' < vepsze-karjalai **kola*, vö. finn *kola* (184)

Ud. *л'ус'ка* 'ложка', vö. vepsze *луз'ук*, karjalai *луз'укка*, finn *lusikka* (185)

Egy-két szóban több finnugri nyelv *-a*-jával szemben a zürjén véghangzóhiányt mutat. Ezeket a vepszéből kölcsönözték, amelyben, ha az első szótagban hosszú magánhangzó volt, az *-a* eltűnt (188).

Pl.: Ud. нут : нута нут 'полный невод, невод с рыбой' < *нѠт < vepsze-karjalai; *нот (ноот, нѠт); vö. vepsze нот, finn nuotta, észт noot (185).

Vim. л'од, Izs. л'од, Lu л'од 'блюдо' < *л'Ѡд vepsze-karjalai *бл'од vagy *бл'оод; vö. vepsze бл'Ѡд, karjalai бл'уодо, lív бл'уоду (184–185).

A legtöbb átvételben a szóvégi *-i* eltűnik. Az *-i* lekopása a vepszében és a zürjénben egyaránt végbemehetett, az *-i* végű karjalai alakok mellett ugyanis a vepszében véghangzótlankok állnak (188).

Pl.: zürj. (folklor) байар 'боярин', vö. vepsze байар, karjalai байару (183).

Izs. Ud. коз'ал 'приялка, приялица' < őskomi *кѠзал' < vepsze-karjalai *козал vagy *козал'и (козал'и); vö. vepsze кажал', lív куожал'и (184).

Egz szóban az *-i* lekopása minden bizonnyal a zürjénben ment végbe, mert a finnugri alakok mind véghangzósak: Lu-Le. кас' 'кошка' < vepsze-karjalai *кас' vagy *кас'и; vö. karjalai кас'и, lúd és lív кажи, vepsze кажи (183, 184).

Ugyancsak a zürjénben kophatott le az *-i* egy másik szóban, amelyet ЛУТКИН később említ: Vim. solanteg, Ud. solandek, I solanteg 'Salzfaß' < vepsze karjalai *solan-tohi vagy *solan-tuohi; vö. vepsze solan 'коли' (genitivus) és tohi 'берегта' (UAJ 31: 165; ESzK).

Két jövevénytiszóban a szóvégi *-i* megmarad: Ud. аллы 'название одной плавающей птицы' vö. finn alli, lív alli, karjalai all'i (182). Ud. AV сабру 'стор сена' < vepsze-karjalai *сабру, vö. vepsze сабру, lív саабру, lúd саабре, karjalai саабра és шуабра (186).

Az аллы-t УОТИЛА belső keletkezésű hangutánzó szónak tartja (Vir. 1936: 203), s véleményét a SKES is elfogadja (16). ЛАКÓ szerint mindkét fenti szóban a fonetikai helyzet tartotta meg a véghangzót (ЛАКÓ 65). ЛУТКИН pedig úgy gondolja, hogy a сабру szó már a zürjén *-i* lekopása után került átvételre (188).

2.2.5. A vepsze-karjalai jövevénytiszavak áttekintése után a zürjén–obi-ugor nyelvi kapcsolatokat vizsgálom meg. A permi nyelvek közül az obi-ugorokkal főleg a zürjének érintkeztek, a köztük történt szókölcsonzéseket ТОИВОНЕН (SLO) és РЕДЕИ (SLW) fel is dolgozta. A zürjének és az obi-ugorok között a közvetlen kapcsolat — noha intenzívebbé csak később vált — még a X. században akkor kezdődött, amikor az obi-ugorok az Uráltól nyugatra laktak. Később a vogulokhoz és osztjákokhoz hasonlóan a zürjén népesség egy része is keletre ill. északra húzódott, s újra találkozott a már korábban elvándorolt vogulokkal és osztjákokkal (SLW 76–77; SLO 148–152). A zürjén jövevénytiszavak régebbi rétege a X–XV. században, az újabb pedig leginkább a XVIII., XIX. században került be a vogulba. A zürjén–osztják ill. a zürjén–vogul belső érintkezés a XIII–XIV. századig ill. a XVI. század végéig tarthatott (Фокус: НҮК 55: 49). A jövevénytiszavaknak a különböző nyelvjárásokban való elterjedtsége is enged az átvétel idejére következtetni. Általában a vogulban azon zürjén jövevénytiszavak a legrégebbek, amelyek több nyelvjárásban, a déli és a keleti nyelvterületen is előfordulnak. A legfiatalabbak közé pedig a csak az északi-vogulba átmentek tartoznak (SLW 52, 79). Az osztják nyelv legrégebb zürjén kölcsönzésvai azok, amelyek mindhárom — a keleti, déli, északi — nyelvjárás csoportban is előfordulnak, valamint azok,

amelyek a keletiben és e mellett vagy a déli vagy az északi nyelvjárás csoportban is megtalálhatók (SLO 162—163). Ugyanez áll fordítva: a zürjén nyelv újabb keletű obi-ugor jövevényszavai — ezeket a XVI—XVII. század után, különösen pedig a XIX. század második felében vették át — általában az északi vogulból és az északi osztjából valók, és csak az izsmai nyelvjárásban vannak meg (RÉDEI: NyK 66: 14).

A zürjénbe került néhány obi-ugor jövevényszó általában megtartotta szóvégi magánhangzóját, a véghangzók az alábbi megfeleléseket mutatják: osztj. -a : zürj. -a, osztj., vog. -i : zürj. -i, osztj. -3/-i, -ǰ) : zürj. -ø, -i (vö. RÉDEI: NyK 66: 3—13).

Pl. (a szócikkeket rövidítem, nem sorolok fel pl. mindig minden nyelvjárási alakot):

I *tsukri* 'kapea, pitkä veitsi', I, Pecs. *tsukri purt*, Ud. *tsukir purt* 'узкий длинный нож' < vog. É *soxri* 'Messer'

I (Ob) *mašja*: *mašjaa voni* 'прийти в безвыходное положение' < osztj. Ni *māšja*: Kaz. *māšja*' 'versperert, verschlossen (Haus, Kiste)'

Két szóban a zürjénben hiányzik a véghangzó:

I *ńuk* 'верхняя крышка чума ие оленьих шкур мехом наружу' < osztj. С *ńǫ́гз* 'Fausthandschuh (aus Fell), . . .', Trj. *ńǫ́kǰ*, 'zur Bedeckung des Zeltes angewandte, aus Renntierfellen genähte Scheibe (20—25 Felle)' (RÉDEI:

(Wied.) *pež* 'junges, ungehörntes Renntier'; . . . *pež*: I Pecs. *pežgu*, Vm. *pežku* (пыжик, шкура новорожденного теленка-оленика до первой лinyки) < osztj. Kr. *pē tšz*, 'Wildrenntier im ersten Jahr', . . . Ni. *pēžz*, Kaz. *pēžž* '(zahmes) Renntierkalb (im ersten Jahr, bis zum nächsten Wurf).'

Az obi-ugor nyelvek nagyszámú zürjén jövevényszava általában megőrizte véghangzóját (vö. SLW 52; SLO 139—145, a zürjén és a vogul második szótagi magánhangzók megfeleléseinek táblázatos kimutatását l. SLW 52). Pl.: vog. É *pālā* 'Lamm', FL *pāla* 'овечка' Szó. *pāla* 'Lamm' < V Lu. I Ud.

P *bala* 'Schaf', (V I auch) 'Lamm' (SLW 131)

vog. É *rusi*, P *rus* 'Franse'

< (Wied.) *ryzy*: P *r-byzy* 'Fetzen, Lumpen' (SLW 143)

osztj. Ni. *šur'ńz*, Kaz. *šǫ'rnǰ* Ko. *šǫ'řni* 'Rübe' < V, Ud *šorkni*, V, Pecs,

Le, I

šortni, Sz, Lu, *šortni* 'Rübe' (SLO 76)

osztj. DN *pē'rna*, Kos. *pē'rnā*, Cs. *pē'rnā* 'Kreutz' < V Sz. Lu. U P *perna*,

I *pęrna* 'Halskreutz' (SLO 52)

Néhány szóban a zürjén szóvégi -ø-val szemben osztj. -3, -ə, -i ill. vog. -i áll: osztj. DN *məγz*: *tǰǰā't sǫǰ m.* 'altes Bett eines Flusses', DT *mǰγz* 'Biegung

(eines Flusses, selt. eines Weges) . . . V. *mǰyi*

'Knick, Biegung (eines Flusses)' . . . < Lu U *męg* 'Flusskrümmung',

I *męg* 'Halbinsel mit Wiese am See' (votj. *mog*) (SLO 40)

osztj. DN *tǰrǰz* 'blattförmige Türangel, Sogom', Kr. *tǰrǰz* 'Scharnier, Angel (von jeder Art), Angelstange', V Vj. *tǰri* 'Türangel, Stange an der Kante der Tür (an der sich die Tür bewegt) . . . < V Sz. Lu. U P *džir*, *džir*

'Angel,

Türangel' (votj. *džiri*) (SLO 75)

vog. (Cserny.) *mokari* 'ропб'; É *mokaru* ua. < Ud. P *mikir* 'gebückt, buckelig (gew. Mensch, auch Pferd od. Kuh)' (SLW 122)

vog. É *sāni* 'Nasenloch'; É *sāni* 'Nasenloch des Bären' < P *zin* 'Ges-tank'; PO *zon* ua. (SLW 151)

A fenti példákban és egy-két hasonló megfelelést feltüntető jövevényszóban az osztják és vogul szavak analógiásan vehették fel a véghangzót (GULYA: NyK 62: 47; SLW 52). A kölcsönösen átvett jövevényszavak között csak két olyan van, amelyik az obi-ugor alakok magánhangzós szóvégével szemben a zürjénben véghangzótlanul hangzik, és a régebbi kölcsönzések közé tartozik (az előbbieken idézett osztj. *мәҗз* 'altes Bett eines Flusses' és az osztj. *тәрз* 'blattförmige Tüangel'). (vö. RÉDEI: NyK 66: 14, SLW 52; SLO 155)

2.2.6. A délebbre lakó votjákoknak az obi-ugorokkal alig volt kapcsolata. Amikor 1236-ban a tatárok megdöntötték Magna Bulgariát, a votjákok tatár fennhatóság alá kerültek. A tatárokkal és a baskirokkal való együttélés természetesen számos jövevényszó átvételéhez is vezetett (Емельянов, А. И., Грамматика воряцкого языка. Ленинград, 1927. 22; FgrNŃy 225). A votják tatár és baskír jövevényszavait hangtani kritériumok alapján rendszerint nem tudjuk egymástól elkülöníteni (EFUS 145–146). Ezeket a jövevényszavakat még nem dolgozták fel, szóvégi magánhangzóik megfeleléseire a WotjChr-ben és WICHMANN Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen... (Helsinki, 1897) c. munkájában találtam példákat (A zárójelben levő puszta szám az utóbbi lapszámára utal). Pl.:

tatár -i: votják -i, -j (-ē)

Uf. *šakšj*, M *šakšj*, K *šakšē* 'hässlich, unrein' < tat. *sakši* (2)

Uf. *tári* 'Hirse', MU *tari*, M. *tarī* < tat. *tari* (4)

tatár -ö: votják -j

MU *ügi* 'Muster' < tat. *ölgö* (WotjChr. 59)

tatár -ü: votják -j (i)

G *igj*, MU *igj* 'Uhu' < tat. *ögü* (WotjChr. 60)

tatár -a: votják -a, -o

G J *puto* 'Gürtel' < tat. *puta* (WotjChr. 98)

Uf MU J M G *taba*, K Sz. *taba* 'Pfanne' < tat. *taba* (2)

tatár -ä: votják -ä, -a, -ε

K *kürkä* 'Truthahn' < tat. *kürkä* (12–13)

U *tšija*, MU *tšije*, IslJ *tšija*, *čija* K 'Kirsche' < tat. *čija* (27)

tatár -o: votják -o

U MU J M Sz K *uko* 'Tresse, Silberfaden' < tat. *uko* (9)

tatár -e: votják -e, -a

U *mäskärä* 'Hohn, Spott', J M K S *maskara* < tat. *mäskäre* (5)

K *mänge* 'ewig, unvergänglich' < tat. *mänge* (5–6)

Látható, hogy a tatár szavak szóvégi magánhangzói a votjában általában változatlanul megmaradtak. A tatár -ä-nek többféle megfelelését a nyelvjárási különbségek mellett az átvétel kora is magyarázza: a korai tatár jövevényszavakban az -ä-t a-val helyettesítették, míg a későbbiekben az -ä már megmaradt (5). A tatár -a-nak a votjában — első szótagi o vagy u után — o is megfelelhet. A tatár -ö-t és -ü-t a votjában -j-vel helyettesítették.

Mivel WICHMANN kevés tatár jövevényszót tárgyal, s ezekben is csak az első szótag vokalizmusát vizsgálja, a fenti bemutatás puszta illusztrálásnak tekinthető. Tatár jövevényszavak a zürjénbe nem kerültek be.

2.2.7. Körülbelül a votjákat ért tatár hatás idején a zürjének az oroszokkal kerültek kapcsolatba. Vándorlásaik során akár már a XI. században is találkozhattak velük, de az orosz jövevényszók fő tömegének bejutása a

zürjénbe csak a XIV–XV. század után vagy még később indult meg (Fokos: NyK 55: 11–12).

A zürjénbe került orosz jövevényszavak – többnyire változatlanul – mind megtartják véghangzójukat. Pl.: *meža* 'Grenze' < or. *межа*; *tsudó* 'Wunder' < or. *чудо*; P *ńobo* 'Gaumen' < or. *нёбо*; *eššö* 'noch' < or. *еще* [ešĕ]; *gušli* 'liegende Harfe' < or. *гусли* (vö. KALIMA, RLW, a szójegyzék). A megfelelő orosz és zürjén szóvégi magánhangzók közt az egyedüli lényegesebb eltérés az, hogy az orosz -o-t a zürjénben -ö-vel helyettesítették. A permjåk nyelvjárásban azonban az orosz -o változatlanul megmaradt. Hasonló megfelelés van az első szótagban is (RLW 25). Korábban LYTKIN úgy gondolta, hogy két korai orosz átvételben az -i véghangzó lekopott (IsztGramm. 72):

zürj. *лызь* 'лыжи, обитые шкурой' < or. **лыж'и*, vö. or. *лыжь*

zürj. *гач* 'штаны' < or. *гачи*

Az ESZK-ben azonban ugyanó kimutatja, hogy az első orosz szónak véghangzótlán alakja is volt (*лыжь*), a másodikban pedig a mássalhangzós végű PIGen. alakból kell kiindulnunk, mert az került át.

2.2.8. A votjákba a XV–XVI. századtól kezdve juthattak be orosz jövevényszavak (vö. FgrNNy 225; Csúcs: NyK 74: 46). A zürjénhez hasonlóan, a votjákba átkerült orosz jövevényszavak szóvégi magánhangzói általában nem változtak meg. Két, nyilván korai orosz jövevényszóban – első szótagi *o* vagy *u* után – az -a véghangzó *o*-vá lett. (Csúcs: NyK 74: 34, 38).

Példák (vö. Csúcs: NyK. 72: 326 kk.):

borozna K 'Furche' < or. D-i nyelvjárások: *борозна*

dusko 'ein wenig gebogenes Brett' < or. *доска*

pusta 'wüst, öde, leer' < or. *пусто*

stado 'Horde' < or. *стадо*

lučče Sz. 'eher' < or. *лучше*

srazu T 'egyszerre, hirtelen' < or. *сразу*

ješli G 'ha' < or. *если*

Az orosz hangsúlytalan *o* a kiejtésben *a* féle hang, ezért a hangsúlytalan helyzetben levő orosz -o-nak a votjákban -a is megfelelhet (Csúcs: NyK. 74: 38).

A permi nyelvek orosz és tatár jövevényszavainak átvétele idején a szóvégi magánhangzórendszer már nem megy át különösebb változáson. Ebből következik, hogy a zürjénnek a XV., XVI. századi és még későbbi nyelvemlékeiből a véghangzók történetére vonatkozólag szintén nem tudunk lényeges következtetéseket levonni: a szóvégi magánhangzók nagyjából megegyeznek a maiakkal. (vö. LYTKIN Древнепермский язык (Москва, 1952) c. művének szójegyzékét). A permi nyelvemlékeknek a szóvégi vokalizmus szempontjából való feldolgozása külön cikket igényelne.

A permi nyelvek finnugor kori szókincsének és jövevényszavainak a véghangzó szempontjából való átvizsgálása után felmerül a kérdés, vajon a jelenlegi képet hogyan, milyen hangfejlődési tendenciákkal magyarázhatjuk.

2.3. A permi végmagánhangzók hangfejlődési tendenciái

2.3.1. Mint tanulmányom elején említettem, egy 1965-ös előadásomban már kifejtettem, hogy az ősspermi nyelv szóvégi magánhangzói tendenciaszerű zártabbá váláson mentek át. Később hasonló gondolatot vetett fel RÉDEI

KÁROLY (NyK 70: 41–42), KORENCHY ÉVA pedig a zürjén abszolút igető problémáját vizsgálva, és e kérdésre is kitérve, jutott ugyanerre az eredményre (i. m. 159 kk.). Még előbb, a PFU *-a-val kapcsolatban COLLINDER is ilyesmit állapít meg: „In Permian *a* has changed into *y* in the second syllable, as a rule” (CompGr. 554). A szóvégi *-e és *-e esetében LAKÓ is számol zártabbá – és nyíltabbá – válással (56).

Láttuk, mindhárom finnugor kori véghangzó a permi nyelvekben a legtöbb szóban lekopott, de arra is van példánk, hogy a szóvégi magánhangzó – elsősorban a votjákban – *-i(-i)* alakjában megmaradt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a szóvégi magánhangzók lekopását zártabbá válás előzte meg, s a PFU *-a, *-ä és *-e(?*-e) az őspermiben előbb zártabbá vált *-i-vé* ill. *-i-vé*, ezután pedig az esetek túlnyomó részében lekopott. LYTKIN szerint a késői őspermiben a második szótagban *-i-vel számolhatunk, amely aztán nyelvjárásonként és hangtani helyzettől függően *i-vé* ill. *i-vé* lett (VokPerm. 236–238). BUBRICH viszont az *-i-t* *-i-ből* származtatja (Историческая фонетика удмуртского языка. Ижевск, 1948. 57, 64). RÉDEI az első szótagi változások analógiájára azt teszi fel, hogy a véghangzók zártabbá válásának eredménye *-u és *-ü lett, amely később *-ü-n keresztül *-i-vé* vált (NyK. 70: 42).

Az őspermi *-a-ra* (*-ä-re*) végződő indoiráni, és óiráni jövevényszavai ugyancsak elvesztették szóvégi magánhangzójukat, egy-két valószínűleg későbbi iráni jövevényszóban pedig szóvégi *-i-t* és *-i-t* találunk (vö. „2.2.2.”). Az indoiráni, ós és óiráni jövevényszavak a finnugor eredetű szókincshez hasonló képet mutatnak, így feltehetjük, hogy a zártabbá váláson, majd a lekopáson ez a jövevényszórtegg is átment. A csuvas jövevényszavak már megtartják az *-a* véghangzót (vö. „2.2.3.”). A KB *-ä-t pedig a PP-ben *-a*-val helyettesítik (vö. E. ITKONEN: FUF 38: 270). Igaz a zürj. *gob* ‘Pilz’ | votj. *gubi* ua. < PP **gobi* < KB **gümbä* alapján RÉDEI és RÓNA-TAS arra is gondol, „hogy a szóvégi PP *ä* > *i* hangváltozás a KB–PP érintkezés idején zárult le”, nem tartják azonban kizártnak, „sőt tán valószínűbbnek, hogy a KB *-ä-t* a PP *ä* > *i* hangváltozás után *i* hanggal helyettesítették” (i. m. 296). Amennyiben KB **gümbä* alakból kell kiindulni, magam is az utóbbi állásponton vagyok, s ehhez még annyit tennék hozzá, hogy az említett szóban *-ä* > *-a* > *-i* helyettesítési sor is feltehető, az *-a-t* képzőnek érezték, és a hasonló funkciójú *-i* képzővel helyettesítették. A hanghelyettesítés mellett szól az is, hogy a másik két kölcsönszóban az *-ä-t* *-a*-val helyettesítették. Eszerint a korai őspermi alsó nyelvállású szóvégi magánhangzók zártabbá válása nem fejeződhetett be korábban mint az óiráni kor vége (kb. i. e. 250). Ugyanakkor a csuvas hatás elejére a zártabbá válás már lezárult. Azt is láttuk, hogy az őspermi kor végén átvett csuvas jövevényszavak szóvégi *-i-je* a votjákban általában megmaradt. Mivel a permi nyelvek finnugor, finn-permi és korai őspermi eredetű szókincsének legnagyobb részében a felső nyelvállásúvá vált véghangzó (*-i*, *-i*) eltűnt, a lekopásnak a csuvas jövevényszók átvétele előtt (és talán az átvétel kezdetekor, vö. votj. *keć*) kellett történnie. Az *-ä* > *-i* fejlődés lezárulását tehát – egy szó alapján – azért sem tehető a KB–PP érintkezés tájára, mert az ősi szavakban ekkorára már nemcsak az *-ä* > *-i* változás ment végbe, hanem jórészt az így keletkezett *-i* lekopása is. A lekopás és a zártabbá válás maga is igénybe vett bizonyos időt, így a zártabbá válás kezdetének időpontja nemigen lehet későbbi, mint az időszámításunkat közvetlenül megelőző egy-két évszázad. Mindent összevetve: a korai őspermi véghangzók zártabbá válása

az őspermi kor (i. e. 1500 – i. u. 800) második felének elején indulhatott meg, s az ennek eredményeképp keletkezett *-j* és *-i* még a csuvas hatás (VII. századtól) előtt, és feltehetőleg még annak legelején, legnagyobbbrészt lekopott. KORENCHY a zártabbá válást az őspermi igen korai szakaszára teszi, mert szerinte már az őspermi kor első felében abszolút szóvégen csak felső nyelvállású magánhangzó állhatott (i. m. 159). Részben ugyanezen a véleményen van RÉDEI, aki a zártabbá válással létre jött **-u* és **-ü* hangot a korai őspermire teszi fel (NyK 70: 42). Az indoiráni és iráni jövevényszavak viszont azt mutatják, hogy a zártabbá válás, és az azzal egyidejű vagy annak következő ményeképp fellépő hangváltozások az őspermi kor második felében történtek.

COLLINDEE az őspermiben *-ä* > *-a* változással számol (CompGr. 169), példái azonban mind névmások és egyszótagú szavak, amelyeknek a fejlődése, mint később látni fogjuk, eltérhet a szókincs többi tagjától (a CompGr.-ban említett szavak: votj., zürj. *ta* 'this' ~ fi *tämä, tä-*; zürj. *naja* (*nyje*) 'these' ~ fi *nämä, nä-*). A finnugor eredetű szavak alapján nem lehet eldönteni, volt-e az őspermiben *-ä* > *-a* változás, mindkét szóvégi magánhangzó sorsa ugyanis az eltűnés volt, s az *-ä* eltűnhetett az *-a*-hoz hasonlóan úgy, hogy zártabbá vált, de úgy is, hogy előbb *-a*-vá alakult. Ennek ellenére az őspermi *-ä* > *-a* változás l e h e t ő s é g é t – akár már egy a zártabbá válás utáni szakaszban – hipotézisként feltehetőnek tartom. Erre mutathatnának esetleg az előbbi egyszótagú szavakon kívül a KB jövevényszavak (bár ezekben egyszerűbb hanghelyettesítést feltenni), egy-két, a véghangzó eredete szempontjából bizonytalan etimológia, amelyben a PFU **-ä*-nek a permi nyelvekben kivételképp megmaradt *-a* felel meg (zürij. *una* | votj. *uno*; zürj. *яла*), valamint az, hogy a PFU **-ä* tövű igék a zürjén udorai nyelvjárásában a jelen idő 3. személyében *-as* ragot kapnak. LYTKIN kimutatta, hogy ebben a nyelvjárásban a Praes3Sg.-nak kétféle ragja van: *-e* és *-as*, s ez a kétféle rag a PFU **-e* ill. **-a*/**-ä* töveknek felel meg (NyK 71: 95–99). A zürj. *nelamjn* 'negyven' összetett szó első tagjában is feltehető *-ä* > *-a* fejlődés, mert itt a zürj. *nela*-PFU **neljä*-re megy vissza. Az első szótagban *a* előtt szintén lehetett *-ä* > *-a* változás (pl. zürj. *malal* ~ ész *mälu*, vö. CompGr. 169).

Az eddigi fejtegetések alapján az őspermi kor végén a permi alapnyelvben a következő szóvégi magánhangzók fordulhattak elő: *-j* és *-i* (LYTKIN szerint csak *-j*), mivel a felső nyelvállású véghangzók lekopása nem volt teljes, és már a lekopás után a KB-ból és az újiráni nyelvekből is kerültek be felső nyelvállású magánhangzóra végződő szavak. Ugyancsak megvolt az *-a*, amely a zártabbá válás végbementé után átvett KB – és esetleg egy-két korábban átvett újiráni – jövevényszóban fordult elő. Noha a változások mikéntjét illetőleg több eltérés is van köztünk, annak idején LAKÓ is ugyanerre az eredményre jutott (56). A késői őspermi véghangzórendszernek ez a képe azonban még kiegészíthető. Látni fogjuk, hogy a toldalékos alakokban *-e* is állhatott szóvégen. Aztán figyelembe kell még vennünk az egyszótagú szavak szóvégi magánhangzóit. E szavak alakilag eléggé külön állnak, a véghangzó nem a szóvégi, hanem inkább az első szótag változásaihoz igazodott. Kétségtelen azonban, hogy a szóvégi magánhangzó-rendszerbe az egyszótagú szavak véghangzóit is bele tartoznak.

2.3.2. Az intervokalikus helyzetben levő PFU **-k-*, **-t-*, **-p-* a szóvégi magánhangzó lekopása után a permi nyelvekben általában kiesett (IsztGramm. 83). Így több kétszótagú szó egyszótagú lett, s bennük az első szótagi magán-

hangzók kerültek szóvégre. Néhány ilyet már láttunk a finnugor eredetű szavak tárgyalásakor. Természetesen voltak eredetileg is egyszótagú szavak, főleg a névmások között. Az ESzK kikövetkeztetett permi alapalakjai szerint az ősspermi kor legvégén egyszótagú szavakban — a többszótagúakban is előforduló *-a-n, *-e-n és *-i-n kívül — még a következő magánhangzók állhatnak szóvégi helyzetben: *u, *ú, *o, *á, *ö, *e, *o, *e, *ou (rendszerint csak egy-két szóban, erről a kimutatást l. később, néhány szóban esetleg számolhatunk más magánhangzókkal is, mert ne feledjük, hogy az ESzK csak azokat a permi szavakat tárgyalja, amelyeknek zürjén megfelelője van). Ezek a magánhangzók általában már maguk is bizonyos, az első szótagban lejátszódott változások eredményei, amelyek leginkább az eredeti ősspermi (és finnugor) vertikális magánhangzó-harmónia horizontálissá való átalakulásával és labilalizációval magyarázhatók (vö. RÉDEI: NyK. 79: 42).

Az ősspermi kor végének magánhangzórendszerét és annak tovább alakulását bemutatandó az ESzK-ből összegyűjtöttem azokat a biztos etimológiájú névszókat, amelyeknek a szótár írói kikövetkeztették a permi alapalakját. Persze votják etimológiai szótár nélkül, és mivel több permi kori alakot nem tudtak rekonstruálni vagy pontatlanul következtettek ki, teljesen hű nem képet kaphattam, de olyat mindenképpen, amely bizonyos eligazítást ad. Az így nyert kép megerősíti az eddigi vizsgálatok eredményeit. A 918 összegyűjtött permi alapalak közül 774 (84,31%) mássalhangzóra végződik. A többi 144 alapalaknak a végmagánhangzó szerinti megoszlása a következő: -i (37; 4,03%), -a (34; 3,70%), -э (19; 2,07%), -u (16; 1,74%), -s (12; 1,31%), -ú (10; 1,09%), -o (4; 0,43%), s (4; 0,43%), -ö (3; 0,32%), -e (2; 0,22%), -o (1; 0,11%), -e (1; 0,11%), -ou (1; 0,11%). Ezek túlnyomó többsége jövevényszó vagy képzett alak. Vannak közöttük azonban finnugor eredetű tőszavak is, főképp -i végűek vagy egyszótagúak. Az ESzK mindössze a zürj. *öpa* | votj. *öpa* és a zürj. *яла* permi alapalakjaiban (**dera* < PFU**təksra*, ill. **jala* < PFU**jäkälä*) tesz fel olyan -a véghangzót, amely PFU *-a-ra ill. *-ä-re megy vissza.

2.4. A zürjén és a votják végmagánhangzók fejlődéséről

2.4.1. Ha az ESzK kikövetkeztette permi alakok véghangzóit összevetjük a mai zürjén és votják megfelelőikkel, kirajzolódik előttünk az a változás, amin az ősspermi kor legvégének szóvégi magánhangzórendszere a két permi nyelv életében átment.

Az -u mindkét permi nyelvben megmaradt, az *-ú viszont -i-vé delabializálódott. Az *o a zürjénben -o-vá, a votjékban -u-vá fejlődött, a permi *ä pedig a zürjénben -a-ra, a votjékban -u-ra változott. A permi *-e a zürjénben -e-vé, a votjékban -e-vé alakult. Mindezek a változások az egyszótagú alapszavakra voltak jellemzőek. Mivel velük eddig csak általánosságban foglalkoztam, az alábbiakban néhány példát is bemutatok.

zürj. *му* 'земля' | votj. *му* ua. — permi **mu*

zürj. *пу* 'дерево' | votj. *пу* ua. — permi **pu*

zürj. *лы* 'кость' | votj. *лы* ua. — permi **lü*

zürj. *ты* 'озеро' | votj. *ты* ua. — permi **tü*

zürj. *сэ* 'сто' | votj. *сю* ua. — permi **šo*

zürj. *то* 'вот, вот здесь' | votj. *ту*: *тунал* 'заречная сторона' (*ту*- 'та', *нал* 'сторона') — permi **to*

zürj. *ma* 'мед' | votj. *my* ua — permi **mā*

zürj. *ca* 'сажа' | votj. *cy* ua — permi **sā*

zürj. *kō* 'если, коли' | votj. *ke* — permi **kε* vagy **kō* (**kō*)

zürj. | *nō* 'говорит, говорят' | votj. *ne* 'дескать, говорит' — permi **pe*

Egytagú szavakra jellemző a permi *-i ~ zürj. -i : votj. -i és a permi *-i : zürj. -i megfelelés is:

zürj. *ku* 'рука' | votj. *ku* ua. — permi **ki*

zürj. *li* 'мезга, камбий' | votj. *li* ua. — permi **li*

zürj. *pu* 'рычаг на рассохе, журавль (колдца)' — permi **ri*

A permi -e-t, -o-t *ou*-t és -ō-t a következő szavak előzményében teszik fel:

zürj. *sēsja* 'затем, потом' (**se* 'tot') — permi **sε*

A zürjén szó a praecclusivus ragjával van ellátva.

zürj. *co* 'вот' | ? votj. *co* 'он, тот' — permi **so*

zürj. *šov* 'калина' (ягода) | votj. *šu* ua. — permi **sou*

zürj. *ūu* 'лед' | votj. *ūō* [ua.] — permi **jō*

zürj. *ūu* 'перевясло' | votj. *e* 'ремень, ремешок' — permi **jō*

zürj. *mōryt* 'вчера' (*mō* 'tot' *ryt* 'вечер') | votj. *tu*: *tynal* 'та сторона' (*nal* 'сторна') — permi **tō* vagy **tō*

2.4.2. Említettem, hogy LYTKIN (és az ESzK) az őskermi kor végére csak egy felső nyelvválású véghangzót tesz fel, az *-i-t. A kimutatásban azt látjuk, hogy a többszótagú szavakban a permi *i (de LAKÓ tanulmánya és mások alapján *-i-vel is számolhatunk) és a bizonytalan színűnek rekonstruált szóvégi magánhangzók a zürjénben általában eltűntek, a votjákban azonban -i alakban megmaradtak. A zürjénben tehát az *-i(*-i) lekopott. A lekopás idejének meghatározására Lakó a jövevényszavak tanulságát használja fel. A zürjén csuvas jövevényszavaiban az -i egy szó kivételével eltűnt. A karjalai átvételekben az -i megmaradására egy vagy két példa van, a többi -i végű jövevényszó még részt vett a lekopásban. A zürjénbe permjék közvetítéssel kb. a XIII. század közepéig juthattak be csuvas kölcsönzők. Ugyanez az időpont lehet a zürjén–karjalai érintkezések végső határa is, a zürjének és a karjalaiak közé ekkor települtek be ugyanis véglegesen az oroszok. Mivel egy-két a zürjénbe került jövevényszó már nem vesztette el véghangzóját, LAKÓ arra következtet, hogy a zürjén véghangzó-lekopás a XIII. századig, a zürjén–karjalai és a zürjén–csuvas kapcsolatok megszűnte előtt fejeződött be (63–64).

Bár ez az időpont is elfogadható, mégis valószínűbbnek tartom, hogy a zürjén véghangzó-lekopás hamarabb zárult le. A vepsze-karjalai jövevényszavak tárgyalásánál láttuk, hogy a szóvégi -i lekopása nemcsak a zürjénben, hanem a vepszében is végbemehetett, s csak két jövevényszó van, amelyről nagy valószínűséggel állítható, hogy véghangzóját a zürjénben vesztette el. A zürjén–csuvas érintkezések végső határát pedig WICHMANN és FOKOS is előbbre, a XI. századra teszi (TLPS 147; FOKOS: NYK 55: 12).

A zürjén–obi-ugor kölcsönös átvételekből nehéz következtetéseket levonni, mert a nyelvjárási differenciálódás, az obi-ugor nyelvekben is ható véghangzólekopás s ugyanakkor a szóvégnék magánhangzóval való analógiás kiegészülése igen tarkává tette e nyelvek véghangzórendszerét. Mindenesetre azokról a zürjénbe került obi-ugor jövevényszavakról, amelyek az obi-ugor nyelvekben felső nyelvválású magánhangzóra végződnek, a zürjénben viszont ezt a véghangzót elvesztették, elvileg feltehető, hogy részt vettek a zürjén -i (-i) lekopásában. Két ilyen szavunk van, ezek azonban egyéb kritériumok

alapján csak újabb átvételek lehetnek (vö. ui. 63). Másrészt, ha az obi-ugor nyelvekbe bekerült zürjén jövevényszavakban *-i*-t találunk, a zürjén megfelelőiben pedig véghangzóhiány (*-θ*) van, feltehető, hogy ezek a szavak még a zürjén véghangzó-lekopás előtt kerültek át, s az eredeti zürjén szóvégi magánhangzót az obi-ugor alakok őrizték meg. Ilyen megfelelést mutató szavunk csak kevés van, s egyenkénti vizsgálatuk azt mutatja, hogy ezek legnagyobb része is újabb átvétel, amelyben az obi-ugor alakok analógiásan vették fel a véghangzót (vö. „2.2.5”). Van azonban két szó, amely az osztják régi jövevényszavai közé tartozik róluk — bár analógiás kiegészülésük valószínűbb — elképzelhető, hogy még a zürjén véghangzó-lekopás előtt kölcsönöztek. A zürjén *džir* 'Angel, Tür-' szó votják megfelelőjében (*džiri*) ma is van végmagánhangzó (LAKÓ 7). Igaz, a zürjén véghangzó-lekopás az obi-ugor jövevényszavak alapján nehezen tisztázható, maga az a tény azonban, hogy a véghangzó-lekopása idején nagyobb számú jövevényszó átvételével nem számolhatunk, megint csak arra mutat, hogy a zürjén véghangzó-lekopásnak az obi-ugor – zürjén kapcsolatok legelején kellett történnie. Tudjuk, hogy ezek a kapcsolatok a X. században kezdődtek (SLO 148–152; SLW 76–77).

Az orosz jövevényszavak a zürjénben kivétel nélkül megtartják véghangzójukat. Az orosz kölcsönszavak nagyobb tömege csak a XIV–XV. századtól fogva vagy még később jutott be a zürjénbe, de szórványos átvételekkel már a XI. századtól kezdve számolhatunk (FOKOS: NyK 55: 11–12; FgrNNy 213).

Igy a jövevényszavak alapján a zürjén véghangzó-lekopás határát a XI. század elejére tenném.

Mivel a X. századtól kezdve átvett karjalai jövevényszavak még jórészt elvesztették véghangzójukat, LAKÓ a zürjén *-i* és *-i* lekopásának kezdetét a XI. századra teszi, magát a lekopást tehát a XI–XII.-re. (65). Ezt a véleményt LYTKIN is elfogadja (IsztGramm. 73). A karjalai jövevényszavak tanulsága azonban, mint láttuk, nem ilyen egyértelmű. Ezenkívül az, hogy az illető vepsze-karjalai (és csuvas) jövevényszavak részt vettek a lekopásban, nem jelenti, hogy ennek feltétlenül a jövevényszavak bekerülésével egyidőben vagy utána kellett elkezdődnie, csupán azt, hogy a jövevényszavak átvételekor a lekopási tendenciának még hatnia kellett. A Konsztantinosz szövegeiben előfordult szórványok szerint a magyarban pl. már a X. században megindult a véghangzó-lekopás, ugyanakkor a XI. században bekerült szláv jövevényszavak még elvesztették a szóvégi *-i*-t: szl. *tyky* > m. *tök*, szl. *jasli* > m. *jászol*, szl. *vlasi* > m. *olasz* (A magyar nyelv története. Bp. 1966. 146). Sőt tudjuk, hogy a magyarban még a XIII. században is akadnak véghangzós alakok.

Szeretném felvetni azt a gondolatot, hogy a zürjén véghangzó-lekopás összeköthető az ősspermi lekopással. Úgy gondolom, hogy az ősspermi kor végén a szókincs legnagyobb részét érintő lekopás a votják közvetlen elődjének tekinthető ősspermi nyelvjárásban — többek közt a hangsúlyviszonyok megváltozása következtében — gyakorlatilag megszűnt, abban a nyelvjárásban azonban, amelyből a zürjén nyelv keletkezett, és később a zürjénben tovább folytatódtott, s csak a X–XI. század fordulójára zárult le. Nyelvjárási különbségekkel az ősspermiben számolni egyáltalán nem lehetetlen, mivel a két permi nép elődei ekkor már területileg is elkülönülve éltek: a zürjének az alapnyelv területének északi szegélyén, a votjákok elődei pedig ettől délre (FgrNNy 212). Ha ezt a hipotézist elfogadjuk, nincs szükség arra, hogy a permi nyelvek történetében, mint Lakó, három (ősspermi, zürjén, votják) vagy, mint LYTKIN, két

(őspermi, zürjén) különböző korú lekopást tegyünk fel (LÁKÓ 57; IsztGramm. 74), hanem az őspelmi *-i (*-i) eltűnését egy egységes folyamatként szemlélhetjük. Általános nyelvészeti meggondolásból is kevésbé valószínű, hogy egy nyelv életében, viszonylag rövid időn belül kétszer egymás után menjen végbe ugyanaz a változás. Az én feltevésemnek viszont gyengéje, hogy szerinte a lekopás túlságosan hosszú ideig tartott. Ez esetleg a késői őspelmi és a zürjén sokrétű és változó hangsúlyviszonyaival magyarázható. A korai őspelmi első szótagi hangsúly az őspelmiben megbomlott, s a mozgó, a magánhangzók nyílásfokán alapuló hangsúlyozásnak adta át a helyét. A hangsúly azon a szótagon volt, amely a szó első nehéz magánhangzóját (középső ill. alsó nyelválású vokálisát) tartalmazta (E. ITKONEN: NyK 56: 9). A magyarban a véghangzó-lekopás szilárd első szótagi hangsúly mellett tartott kb. háromszáz évig.

2.4.3. A zürjén véghangzó-lekopáson kívül a másik szembetűnő különbség a zürjén és votják szóvégi magánhangzórendszer között, hogy a perm *-a-nak a zürjén -a-val szemben a votjában sokszor -o felel meg. Erre már láttunk példákat a finnugor eredetű képzett szavak és a votják KB kölcsönszavai között. Ezután pedig a csuvas, tatár és a korai orosz jövevényszavakban állhat az átadó nyelv -a-jával szemben -o. A votják szóvégi $a > o$ változás csak bizonyos hangtani helyzetben — első szótagi o és u után — történt meg, s mivel a tatár és korai orosz jövevényszavak még részt vettek benne, a XV—XVI. századi vagy azutáni lehet. Hamarabb lezárult azonban mint a XIX. század, mert az ekkor és ezután átvett orosz jövevényszavakban ez a változás már nem történt meg (Csúcs: NyK 74: 34—35).

2.4.4. Változás még a késői őspelmihez képest, hogy a perm *-i és *-i között nyelvjárásonként, valamint a hangtani helyzetnek és a funkciónak megfelelően kiegyenlítődés ment végbe (VokPerm. 236—238).

2.4.5. Az ESzK perm alapelakjai, s zürjén és votják folytatásaik tehát összeegyeztethetők disszertációm következtetéseivel, ill. azt megerősítik. Néhány szabálytalan vagy szabálytalanak tűnő megfelelés természetesen akad, de ez nem meglepő: a szavak közt képzettek is vannak, s tudjuk, hogy a hangváltozások a nyelvekben általában nem kivétel nélkül érvényesülnek. E kevés számú kivétel túlnyomó többsége is a morfológia síkján és analógiás hatásokkal megmagyarázható. Vegyünk néhány példát! A perm *-a ~ zürj. -a : votj. -i „megfelelést” mutató etimológiában (zürj. *поча* 'сережки ивы' | votj. *пучы* 'верба, почка дерева' — perm **poča*) arra gondolhatunk, hogy az -a-t deminutív képzőnek fogták fel, és a votjában a hasonló funkciójú -i képzővel helyettesítették. Még valószínűbb, hogy perm alapelaknak **poč-*t kell feltennünk, amit mindkét perm nyelvben különböző képzővel láttak el. A szónak a zürjén luzai nyelvjárárásában van is *поч* alakja (ESzK). Egyetlenegy szóban a perm *-a a zürjénben eltűnt, a votjában -o-ként megmaradt (zürj. *-монь* : *сеймонь* 'глиняная кукла' | votj. *мунё, мынё* 'кукла' — perm **moņa* vagy **moņa*). Ebben a zürjén -a talán a *монь* 'невестка' szó hatására tűnt el (ESzK), az is lehet, hogy az -a-t képzőnek érezték, és elhagyták.

Eddig a perm nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetét a toldaléktalan névszók alapján tárgyaltam. Az igét alaktana kevésbé teszi alkalmassá ilyen vizsgálatra. KORENCHY kimutatta, hogy a zártabbá válás és a lekopás a zürjén abszolút igetőben is végbement, ebben a mássalhangzós tő mellett

oizonyos fonetikai helyzetben jelentkező *-i* hang megőrzött felső nyelvállásúvá vált véghangzó (i. m. 153 kk.). Az imperativus Sg 2. személye a permi nyelvekben általában az ige tőalakjával azonos. Az igék imperativusában (azaz tőalakjában) két típus állapítható meg: zürj. *θ, i* (pl. *mun* 'menj!', *vetli* 'járj!'), votj. *θ, i* (pl. *m̄jn* 'menj!', *likti* 'gyere!', *basti* 'vegyél, vedd!'). „A *kora* 'vágj, vágd!', *vera* 'mondj, mondd!' -a-ja nem megőrzött szóvégi magánhangzó, hanem az *-al* képzős igék képzőjének hangfejlődésében leli magyarázatát: *koral, veral* ≧ *korai, verai* > *kora, vera*” (RÉDEI: Bíráló). Az imperativusban végmagánhangzó mind a zürjénben, mind a votjákban csak mássalhangzó-torlódás után fordul elő, a votják egyes nyelvjárásaiban a tőalakban jelentkező *i, i* (G Uf. *kar̄i-n̄i*, J MU *kar̄i-n̄i* ~ M *kar-n̄i* 'machen, tun', G Uf. *m̄ni-n̄i*, J MU *m̄ni-n̄i* M *m̄n-n̄i* 'gehen') az imperativusban (abszolút szóvégi helyzetben) lekopott. A zürjénben ilyenkor mindig mássalhangzós tő áll, bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok után azonban az *i* megmaradt (KORÉNY: i. m. 153 kk.; RÉDEI: Bíráló). A zártabbá válásnak és a lekopásnak persze az sem mondana ellent, ha az *-i* másodlagos lenne, akkor azt kellene feltennünk, hogy az igei tövekben a zártabbá válás után a szóvégi magánhangzó lekopása teljesen végbement.

2.5. A magánhangzóra végződő toldalékokról

Az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy a permi nyelvek magánhangzóra végződő toldalékos alakjai hogyan illeszthetők be az eddigiekben vázolt véghangzórendszerbe.

Az *-i*-re, *-i*-re végződő alakokkal viszonylag könnyű a dolgunk. Az alapszavak vizsgálatokor is láttuk, hogy az *-i(-i)* a votjákban nem kopott le teljesen, sőt néhány szóban a zürjénben is megmaradt. Több toldalékban (votj., zürj. *-i(i)* deminutív képző, votj., zürj. *-ni* infinitívus képző, votj., zürj. *-li* allatívus rag, votj., zürj. *-ti* transitívus rag, votj., zürj. *-i* végű latívusok, votj. Px1P1 *-mi*, Px2P1 *-di, -ti*, Px3P1 *-zi, -si*, votj., zürj. PraetlSg *-i* stb.) azért nem kopott le az *-i, -i* mert funkciója volt, vagy az előtte álló mássalhangzó-torlódás tartotta meg (LAKÓ 39–50).

Az *-a*-ra végződő toldalékok közül — A. KÖVESI MAGDA munkája, a PermKépz. alapján — először a képzőket vizsgálom meg. A votj., zürj. *-a* denominális és deverbális névszóképző vagy egy **-k* képzőelem lekopása után szóvégre került és annak funkcióját felvett véghangzó (vö. RADANOVICS: NyK. LXI, 82 kk.) vagy a PFU **p ~ *β* névszóképző vokalizálódásával jutott szóvégre, tehát mindenképpen másodlagosan (PermKépz. 57 kk.). A votj., zürj. *-k*, a votj., zürj. *-l*, s kétkedve a votj., zürj. *-j(-i)* képzők *-ka, -la, -ja* alakváltozatának véghangzóját KÖVESI megőrzött szóvégi magánhangzónak tartja (PermKépz. 131, 164, 182). A *-la -a* elemét WICHMANN, UOTILA és BEKE a PFU **-k ~ *γ* latívus rag permi folytatójának gondolja, JEMELJANOV pedig nom. poss. képzőt lát benne (PermKépz. 182, irodalommal). A *-ja* képzővel kapcsolatban KÖVESI is számol azzal a lehetőséggel, hogy az *-a* nom. poss. képző (PermKépz. 131). A PFU eredetű zürj., votj. *-s, zürj., votj. -s̄, zürj., votj. -t, zürj., votj. -z(-d̄z)* képzők *-sa, -ša, ta, -d̄za* változatai a PermKépz. szerint is az *-a* névszóképzőt tartalmazták (300, 334, 372, 393). Úgy gondolom, hogy a *-ka, -la, -ja* képzőkben nem az eredeti véghangzó, hanem szintén az *-a* névszóképző van meg. Ezt a magyarázatot megengedi az illető képzők funkcionális vizsgálata is, az alapszavaknál bizonyított zártabbá válás pedig meg is

kívánja, hogy az említett képzők *-a* elemében ne a finnugor kori véghangzó folytatását keressük. Az *-a* a permi nyelvek leggyakoribb képzője, s széles körű funkciójánál fogva könnyen társulhatott más képzőkhöz.

A névszói, igei és igenévi alakok közül a következők végződnek alsó ill. középső nyelvállású vokálisra (az *-i*-n és *-i*-n kívül más magánhangzóra).

Néhány lativusi alak: Pl.: zürj. *myšta, mista* 'чепез', zürj. *ažla, ažla*, votj. *ažlo* 'вперед' (IsztMorf. 26–27). Ezekben az *-a* egy korábbi toldalék, a PFU **-k* lativus rag lekopása után került szóvégre (vö. FOKOS: JSFOu. 30/14; БЕКЕ: Nyr. 55: 47–48). Ugyanez az *-a* lativus rag van meg a konsekutívus *-la* és a praeklusívus *-sa* ragjában (IsztMorf. 27).

Az accusatívus elsődleges zürjén *-e, -ε*, votják *-ε* ragja előtt a PFU **-m* accusatívus rag kopott le (LAKÓ 40; IsztGramm. 84). Ugyanezek a toldalékok szerepelnek a Px1Sg-ben, ahol ugyancsak egy PFU **-m* lekopása után kerültek szóvégre (LAKÓ 41; IsztGramm. 86).

Az illatívus zürj. *-e, -ε*, votj. *-ε* végződését pedig eredetileg egy PFU **-k* lativus rag követte, s a véghangzók csak ennek eltűnése után vették fel az illatívusi funkciót (LAKÓ 41; IsztGramm. 86–87).

Az IndPraesVx1Sg zürj. *-a*, votj. *-o* ragját eredetileg követő PFU **-m* személyrag még a zürjén nyelvemlékekben is megtalálható, s csak a XVI–XVII. században kopott le. A késői lekopásnak morfológiai okai voltak: az *-m* megtartásával az IndPraesVx3Sg-gal való alaki összeesést kerülték el (az ózürjén nyelvemlékekben *-as* helyett többször *-a* szerepel). Annak, hogy az *-m* később mégiscsak lekopott, megintcsak morfológiai okai voltak, később ugyanis az IndPraesVx1P1 az IndPraesVx1Sg-gal azonos alakúvá fejlődött (*мунам* < **мунамным* 'мы идем'. Ezután a Vx1Sg-ben az *-m* lekopott (*мунам* > *муна* 'я иду'), a Vx3Sg-ben pedig az *s*-es alak kezd elterjedni (IsztGramm. 85).

Az IndPraesVx3Sg zürj. *-e, -as(-a)*, votj. *-ε* pedig az őspani **-a* és **-ε* folytatói, amelyek egy **-k* praesensjel eltűnése után kerültek szóvégre (KORENCHY: i. m. 159).

A **-k* többesjel lekopásával számolhatunk a permi praesens és praeteritum többes alakjaiban és a többes imperatívusban is (pl.: zürj. *мунамō*, votj. *мыномы* 'пойдōм' < **манамак*) (IsztGramm. 87).

A zürj. *-sa*, votj. *-sa* igenévképző valószínűleg átvétel a csuvasból (vö. PermKépz. 37, irodalommal).

A zürj. *-ana*, votj. *-ono* participiumképzőben az *-a* nom. poss. képző (vö. PermKépz. 261, 221).

A zürjén és votják suffixumok történeti vizsgálatának tanulsága tehát nem mond ellent a véghangzók zártabbá válásának, sőt abba beleilleszhető. Az alsó (és középső) nyelvállású magánhangzóból álló vagy arra végződő toldalékok ugyanis másodlagosak: vagy összetett alakok, vagy egy **-k* ill. **-m* elem lekopása után akkor kerültek a szóvégre, amikor az őspani alsó (és középső) nyelvállású szóvégi magánhangzók zártabbá válása már befejeződött (LAKÓ 42; KORENCHY: i. m. 159). Ez az őspani kor második felében, az óiráni kölcsönzők átvétele után történt. Az őspani késői szakaszában tehát toldalékos alakokban *-a* és *-ε* is állhatott szóvégen. Az *-a* sorsát az alapszavaknál már láttuk. Miután az első szótagban megjelent az *e* hang (< **o*, **ō*) az *-ε* a zürjén legtöbb nyelvjárásában *-e*-vé lett, a votjékban, a zürjén felső vicsegdai és izsmai nyelvjárásában pedig *-e*-vé fejlődött (PermVok. 236). A zürjén nyelvemlékek korára az *-ε* > *-e* változás már megtörtént.

2.6. További érvek a permi végmagánhangzók zártabbá válása és lekopása mellett

Az alábbiakban több nyelvi tényt hozok fel a permi nyelvek szóvégi magánhangzóit érintő zártabbá válás és lekopás mellett. Ezek csak részbizonyítékok, de összességükben még valószínűbbé teszik azt a feltevést, amit kifejtettem. A szóvégi magánhangzók más nyelvekben is eltűntek, és sokszor zártabbá válás útján, a hangzós alsó nyelvallású magánhangzók ugyanis kevésbé hajlamosak a lekopásra. Így történt ez pl. a magyarban (Htört.² 18). A finnben is van példa zártabbá válás utáni lekopásra. A mássalhangzós végű nominatívusi alakok nagy része úgy jött létre, hogy a teljes fő végmagánhangzója lekopott. A lekopást több típusban itt is zártabbá válás előzte meg, pl.: *noorwute > *noorwuti > *nooruusi > nuoruus; *kolmante > *kolmanti > *kolmansi > *kolmans > kolmas (PAPP I., Finn nyelvtan 28). A finn szóvégi -a, -ä azokban a kétszótagú szavakban, amelyeknek az első szótagjában hosszú magánhangzó van és a kettőnél több szótagú szavakban szintén zártabbá vált -i-vé (SKRK 35).

A mai permi nyelvek szóvégi magánhangzórendszere részben megőrizte azt az állapotot, amit az ősspermi kor végére rekonstruáltam. Szó végén középső nyelvallású magánhangzó ritkán található, a zürjénben pl. csak a következő esetekben: a) a csuvas hatás után átvett jövevényszavakban, b) toldalékokban, ahol grammatikai funkciót visel, c) olyan elhomályosult összetételekben, amelyekben a véghangzó-lekopás idején a nyelvtudatban még világosan élt a szó összetett volta, d) gyermeknyelvi szavakban (vö. IsztGramm. 70).

A toldalékokban is (azaz jórészt szó végén) általában csak alsó és felső nyelvallású magánhangzók szerepelnek. A magánhangzók százalékos használati aránya — az összmegterheltség részeként — a toldalékokban a következő (VokPerm. 235):

	a	i	ɨ	ɛ	e(ɛ)	o	u
zürj. ir. nyelv	3,2	1,7	5,2	5,3	—	0,1	0,1
permják ir. nyelv	2,7	3,0	3,0	5,6	0,5	0,2	0,1
votj. ir. nyelv	1,3	2,0	2,8	—	3,3	1,1	0,2

A votják e és zürjén ɛ ősspermi *ɛ-re megy vissza, a votják o pedig — amennyiben a zürjénben a felel meg neki — ősspermi *a-ra.

Zártabbá válás — bár ez a tendencia egyáltalán nem kivétel nélküli — végbement a permi nyelvek finnugor és iráni eredetű szókincsében az első szótagban is.

Pl.: zürj. мус 'печень' | votj. мус ua. ~ finn maksa

zürj. уѣ 'низ' | votj. ул ua. ~ finn ala

zürj. зон 'парень, молодой человек' vö. összet zänäg 'мальчик', aveszta зан- 'рождать' (IsztGramm. 81).

ЛЫТКИН úgy gondolja, hogy ez a zártabbá válás a szóvégi magánhangzók lekopásának is következménye, s analógiaként a magyarra is hivatkozva a következő fejlődést teszi fel: toto > töt > tót (IsztGramm. 82). A magyarra való hivatkozás helytelen, mert a szórványos zártabbá válás mellett a magyarban tendenciaszerű nyiltabbá válás történt.

Az eredeti véghangzó néhány összetett szóban és határozószóban megőrződött.

Pl.: zürj. *bara*, permj. *bera* 'опять' (< **berakl*), vö. finn *perä* 'зад, задняя часть'
 zürj. *nelamin* '40', vö. zürj. *ńol*, votj. *ńil*, finn *neljä* '4'
 zürj. *vetimin* '50', vö. zürj. *vit*, votj. *vit*, finn *viite* '5'
 zürj. *kvajtmin* '60', vö. zürj. *koat*, votj. *kwat*, finn *kuute* '6' (vö. Iszt-
 Gram. 82, VokPerm. 241)

A két utóbbi szóban — amelyek -e tövűek — már a zártabbá vált véghangzó őrződött meg.

Van egy-két olyan palatalizált mássalhangzóra végződő szó, amelyben a palatalizáció a lekopott -i véghangzó hatásának is tulajdoníthatjuk.

Pl.: zürj. *koat*, votj. *kwat* '6', vö. finn *kuute*-ua.

zürj. *vit*, votj. *vit* '5', vö. finn *viite*-ua.

Az előző szóban az MSzFE szerint a -t (<*t) a korai őspermi tövégi magánhangzó (fgr *-e) palatalizáló hatásával függhet össze (275). Az utóbbiban — és még több más szóban — a palatalizációt az első szótagi i hatásának tulajdonítják (vö. ESZK), de szerintem a palatalizációt a szóvégről lekopott -i is elősegíthette. A palatalizálatlan zürjén alakban az -i még az előtt kophatott le, mielőtt palatalizáló hatását ki tudta volna fejteni. Hasonlóan magyarázza LAKÓ, majd KÖVESI a zürj. -l ~ votj. -li képző viszonyát (LAKÓ 19; KÖVESI: NyK 55: 120). A lekopott -i véghangzó palatalizáló hatását az észten is megfigyelhetjük: finn *onni* ~ észt *õnn* (KÁLMÁN: NyK 60: 412).

Főleg a PFU *-e töre visszamenő zürjén szavak ragozott alakjaiban -j toldóhang jelenik meg, pl.: *girj*- 'ступа', *kelj*- 'жена брата', *lymj*- 'чер' (vö. VokPerm. 241–243, ЛУТКИН: CИFU 1965. 324–330). Ez a lekopott -i(-i) véghangzó maradványa lehet.

Bizonyos szóvégre került mássalhangzó-csoportok tagjai közé kötőhang, leggyakrabban -i, fejlődött. Pl.: zürj. *тырун* 'трава, сено' | votj. *тырын* ua. < permj. **turin* < előpermi **tarna*, vö. finn *taarna* 'трава'; zürj. *кырым* 'рука' | votj. *кырым* 'горсть' < permj. **kürim* < előpermi **kürmz*, vö. cser. *кормыж* 'горсть' (vö. ESZK; LAKÓ 58–62; IsztGramm. 75). Az -i- kötőhang gyakorisága, fonetikai okokon kívül, talán a lekopott -i(-i) véghangzó hatásával is magyarázható. Az egyes toldalékok előtt jelentkező kötőhangzó tulajdonképpen megőrzött szóvégi magánhangzó. Mivel a szóvég analógiásan alakul, a kötőhangzók minőségéből a tövégiekére nem lehet biztonsággal következtetni (pl.: votj. *кыз* 'елка', *кызэн* 'елкой', *кызын* 'в елке'; vö. ЛУТКИН: SzFU 4: 233).

2.7. A permj. végmagánhangzó-lekopás okairól és következményeiről

2.7.1. A permj. nyelvekben jelentkező végmagánhangzó-lekopás okaként általában az őspermibe is átszármazó és csak később megbomló finnugor első szótagi hangsúlyt jelölik meg (LAKÓ 55–56). Az első szótagi hangsúly megszűnte után is azonban az őspermiben, majd a zürjénben, egészen a lekopás befejeződéséig a hangsúly nem eshetett az utolsó szótagra. Ezenkívül számba veendő több, a magyar végmagánhangzó-lekopásnál is említett szempont: így, az intenzitásképzetnek a szó vége felé való gyengülése, artikulációlazulás (vö. pl. Htört.² 18–24), a beszédtempó gyorsulása (vö. KUBÍNYI: MNy. 54: 213–232), valamint a nyelvi funkció (PAPP I.: MNy. 59: 393–408).

A funkció nemcsak a nyelvi szereppel rendelkező szóvégi magánhangzó lekopását akadályozza meg, hanem más oldalról a lekopás elősegítőjéül is

fellép. Az ősermi kor második felében ugyanis számos ragozott, képzett alakban (-a, -i képzők, -a és -i végű lativusok, accusativus, IndPraesVx3Sg., Px1Sg, illativus) a magyar lappangó teljes tőhöz hasonló jelenség alakult ki. Ez úgy ment végbe, hogy a tővéghangzó utáni mássalhangzós toldalék lekopott, és szerepét a tővéghangzó vette át. Vagy pedig a tővégi magánhangzó és egy mássalhangzós képzőelem diftongizálódott, majd monoftongizálódott. Az eredeti véghangzó tehát mindkét esetben — mint nyelvi szereppel rendelkező elem — elvonódott a tőtől, s létrejött a mássalhangzós csonka tő: pl. *kare-ka > *kare-k > kar-ε 'В роду' (VokPerm. 239). Az így született alakok elősegítették a csonka tőnek más úton, a véghangzó lekopással való kialakulását.

A funkció szerepét más oldalról vizsgálva azt is megállapíthatjuk, hogy a permiben, de több más nyelvben, pl. a PFU-ban és a magyarban, a szóvégi magánhangzók azért is hajlamosak voltak a lekopásra, mert funkcionális értékük kisebb volt, mint a többi magánhangzóé. Más szóval kisebb volt a hírértékük, nagyobb volt a redundanciájuk. Tudjuk, hogy a finnugor alapnyelvben a szó végén csak meghatározott és részben illeszkedő magánhangzók (a, ä, e, ? e) fordulhattak elő. Ha a permi végmagánhangzók zártabbá válásáról való elgondolás megáll, akkor ez azt jelenti, hogy az ősermi kor második felének egy szakaszában abszolút szóvégen csak felső nyelvallású rövid magánhangzó (i és i) fordulhatott elő. Ha viszont az ősermi szavak jó része mind -i-re ill. -i-re végződött, akkor azt a nyelvérzék könnyebben minősíthette funkciótlanak, redundánsnak.

2.7.2. A permi véghangzó-lekopás nemcsak okozat, hanem más változások oka is. A véghangzó eltűnése után több szóvégre került mássalhangzós szuffixum — elsősorban az *-m és -k — szintén lakopott (pl.: *MAHЭ-МЭ > *MAHЭ-М > MEH-ö 'megy', vö. IsztGramm. 83–84). A toldalékok végmagánhangzói a tőszavakénál hamarabb koptak le. Az intervokalikus helyzetben levő *-p-, *-t-, *-k- is a szóvégi magánhangzó eltűnése után kopott le (IsztGramm. 83). Ha a véghangzó eltűnése után olyan mássalhangzócsoporthoz kerül szóvégre, amit a permi nyelvek nem tűrnek meg, a mássalhangzó-torlódás feloldódik (pl.: zürj. *ššabir* 'Faust' | fK *ššobrottoa* 'sormia, sormin koetella'; vö. LAKÓ 60; IsztGramm 75). Ezt a kérdést részletesen tárgyalja LAKÓ (58–62).

Az első szótagban végbement zártabbá válást LYTKIN a szóvégi magánhangzó lekopásával is összefüggésbe hozza (IsztGramm. 82). A zártabbá válással keletkezett szóvégi *-u, *-ü és *-ü hatásának tartja RÉDEI az első szótagban jelentkező labializációt (NyK 70: 42).

3. A magyar és a permi végmagánhangzók történetének rövid összevetése

A permi és a magyar véghangzó-lekopással kapcsolatban nem gondolhatunk egyező hangfejlődési tendenciára, de a két jelenség párhuzamos vizsgálatát hasznosnak látnám. A véghangzó-lekopás ugyanis — mint számos nyelvben előforduló hangváltozás — az egyes nyelvekben közös vonásokat is mutat, még inkább áll ez a rokon nyelvekre. A magyar és a permi véghangzó-lekopás pl. a következő hasonló vonásokat mutatja: 1. a lekopást zártabbá válás előzte meg, s csak a felső nyelvallásúvá vált véghangzók koptak le, 2. a

lekopott véghangzó számos toldalékos alakban visszatérül, 3. a hangsúlyviszonyok és a funkció a lekopás elősegítőjéül is fellép, 4. a zártabbá válás befejeződését mind az őspermiben, mind a magyarban egy KB jövevényszórétegnek a segítségével határozzák meg. Megvizsgálandó volna, vajon az ős- és óiráni jövevényszavak nem adnák-e segítséget ahhoz, hogy a magyar szóvégi magánhangzók zártabbá válásának kezdetét is nagyjából datálni tudjuk (? magy. *tehén*).

Természetesen a két véghangzó-lekopás közt különbségek is vannak. Pl.: 1. A permi nyelvekben, elsősorban a votjákban a lekopás nem ment végbe teljesen, 2. A permi nyelvekben a véghangzót a fonetikai helyzet, a votjákban pedig az utolsó szótagi hangsúly is megtarthatta. 3. A magyarban szó végén hosszú magánhangzók is vannak, amelyek mássalhangzók kiesésével keletkezett diftongusos alakokra vezethetők vissza.

Ezúttal ezt a kérdést igen röviden érintettem, s a teljesség minden igénye nélkül csak néhány egyező és eltérő vonásra hívtam fel a figyelmet. A PFU és a magyar nyelv végmagánhangzóinak története kapcsán a 2.7 és a 3. pontban érintett több problémára még vissza szándékozom térni.

Rövidítésjegyzék és irodalom

Az alábbiakban csak az egyéni rövidítéseket és azokat oldom fel, amelyek a nyelvészeti szakirodalomban kevésbé ismertek vagy még nem szilárdultak meg. Megadom két teljes címében idézett cikk pontos megjelenési helyét is.

- ArUgr. = JACOBSON, HERMANN, Arier und Ugrofinnen. Göttingen, 1922.
 Bírálólat = RÉDEI KÁROLY, Bírálólat Molnár Ferenc A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéről c. egyetemi doktori értekezéséről. Kézirat. Bp. 1972.
- EFUS = DÉCSY, GYULA, Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden, 1965.
- ESZK = Краткий этимологический словарь коми языка. [Írták:] Лыткин, В. И., Гуляев Е. С., Москва, 1970.
- FgrNNy = HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962.
 HARMATTA = Harmatta János levélbéli közlései. Bp. 1972.
 HBO = Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung, Band IV, Iranistik. Abschnitt 1. Mit Beiträgen von Karl Hoffmann, W. B. Henning, H. W. Bailey, G. Morgenstierne, W. Lentz. Leiden-Köln, 1958.
- IstMorf. = Серебренников, Б. А., Историческая морфология пермских языков. Москва, 1963.
- Izv. = Лыткин, В. И.: О некоторых иранских заимствованиях в пермских языках. Известия Академии Наук СССР. Отделение Литературы и языка. Том X (1951) № 4, 385-392.
- Kons. = UOTILA, T. E., Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu. 64. Helsinki, 1933.
- LAKÓ = LAKÓ GYÖRGY, A permi nyelvek szóvégi magánhangzói. FgrÉrt. 2. Kiny. az NyK 48. és 49. kötetéből. Bp. 1934.
- RLS = KALIMA, JALO, Die russischen Lehnwörter im Syrjänischen. MSFOu. 29. Helsinki, 1910.
- SLO = TOIVONEN, Y. H.: Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32 (1956): 1-169.
- SLW = RÉDEI, KÁROLY, Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Bp. 1970.
- TLPS = WICHMANN, YRJÖ, Die tshuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu. 21. Helsinki, 1903.

НАРМАТТА, JÁNOS: The Language of the Sarmatians.² In.: JÁNOS HARMATTA, Studies in the History and Language of the Sarmatians.² Szeged, 1970. 58—97.

Лыткин, В. И.: Вепско-карельские заимствования в коми-зырянских диалектах. In: сб. Академику Виктору Владимировичу Виноградову к его 60-летию. Москва, 1956. 179—189.

Об истории гласных в конце слова пермских языков

Данная статья, в сущности, совпадает с магистерской диссертацией автора, которая была защищена в Дебреценском университете весной 1972 года.

В первой главе освещаются предыдущие исследования гласных звуков в конце слова пермских языков. Автор знакомит здесь в первую очередь со статьёй Дьёрдя Лако под заглавием «Гласные звуки в конце слова пермских языков». В статье Д. Лако приходит, помимо прочего, к следующим результатам: общепермский гласный звук **-a* сохраняется вообще в обоих пермских языках. Общепермские **-i* и **-i* без изменения сохранились в удмуртском, а в коми исчезли. Звуки **-ε* (**-ā*) исчезли в начале периода соприкосновения с чувашами, а гласные звуки **-e* и **-e* могли становиться вероятно высокими или нижними по подъёму, а затем их судьба была подобной тем звукам в конце слова, которые были первоначально такого подъёма. Д. Лако установил три исчезновения гласных, происшедших в разные времена: в периоде общепермского языка и, происшедшие в отдельной жизни коми и удмуртского языка. Д. Лако предполагает исчезновение гласных в коми в XI—XII вв. В. Лыткин в более поздних исследованиях вообще утверждает результаты Д. Лако, единственная разница в том, что, по мнению В. Лыткина, общепермский гласный звук *-a* в большинстве случаев исчез. О гласном звуке *-a* в финно-угорском языке-основе и Б. Коллиндер установил, что он, после того, как в пермском перешёл в *-i*, в коми преимущественно исчез. Автор настоящей статьи в своём рукописном докладе под заглавием «К истории пермских гласных в конце слова», в 1965 году устно изложил: гласные звуки в конце слова общепермского языка, как тенденция, сузились, а потом вообще исчезли. Большинство мыслей, содержащихся в статье, хотя коротко, вышеупомянутый доклад содержал в себе. Карой Редеи, а затем более подробно Ева Коренчи, в своих статьях выдвигают ту же мысль, что гласные звуки в конце слова пермского языка протерпели сужение до их исчезания.

Во второй главе автор на основании словарного запаса пермских языков занимается историей гласных в конце слова пермских языков. В ней автор исследует на основании Finno-Ugric Vocabulary, A magyar szókészlet finnugor elemei I, II. и «Краткого этимологического словаря коми языка», что в пермских языках, в лексике, имеющей финно-угорское происхождение, что является продолжителем реконструированных гласных в конце слова форм языка основы. Автор приходит к такому выводу, что **-a*, **-ā*, **-e* и **-e* имеющие место в финно-угорском праязыке, в пермских языках вообще исчезли, а в удмуртском сохранились в некоторых случаях в форме *-i*. Несколько слов коми и удмуртского языков, имеющие окончания на *-a* (*-o*) наделены суффиксом или их этимология неопределённая. В коми гласный звук *-i* (*-i*) мог сохраниться и под влиянием сочетания гласных в конце слова. Затем автор рассматривает заимствования пермских языков с точки зрения гласного звука в конце слова. Он считает так, что заимствованные слова в пермских языках из индоиранского, протоиранского и древнеиранского языков ведут себя так же, как и слова финно-угорского происхождения, гласный звук *-a* (*-ā*) в конце слова в них так же исчезает. В чувашских заимствованиях гласный звук *-a* уже сохранился, а гласный *-i* в удмуртском сохранился, но в коми исчез. В вепско-карельских заимствованиях коми языка гласный звук *-a* так же сохранился, а *-i* вообще исчез. Однако исчезновение гласного *-i* этих заимствований могло происходить и в вепском языке. Трудно делать выводы о состоянии гласных в конце слова по взаимным заимствованиям из коми в обско-угорские языки и наоборот. В заимствованиях удмуртского языка из татарского, и, в заимствованных словах в раннем периоде русского языка, подобно словам, попавшим раньше сюда, гласный звук *-a* в конце удмурдских слов в определённом фонетическом положении перешёл в *-o*.

При изучении вышеупомянутых слоёв лексики, картину, полученную о системе гласных в конце слова пермских языков, автор объясняет так, что гласные в конце слова раннего общепермского языка во второй половине общепермского периода (общепермский период продолжался 1500 до н. э. — 800 по н. э.) сначала стали уже, а только затем исчезли. Гласный звук верхнего подъёма, ставший уже в удмурдском, сохранился в некоторых случаях. Процесс сужения мог закончиться когда-то между концом древнеиранского языка (250 до н. э.), и началом прихода чувашских заимствований (600 по н. э.). Значит в опреде-

лѐнный период второй половины существования общепермского языка в конце слова мог стоять только гласный звук верхнего подъѐма (*-*ǐ*, *-*ĩ*), а к концу общепермского периода уже появились и звуки нижнего подъѐма в конце слова (*-*α*, *-*ε*). Автор рассматривает гласные звуки в конце слова и в односложных словах. Они, как правило, отличаются от многосложных и по форме, в них — после определённых звуковых изменений — на конец слова попали гласные звуки первого слога.

Если сопоставить гласные звуки в конце слова в реконструированных формах общепермских основ и соответствующие им словоформы в современном коми и удмуртском языках, — представленных в «Кратком этимологическом словаре коми языка», — вырисовываются перед нами те изменения, которые произошли в системе конечных гласных обоих пермских языков после конца общепермского периода. Из вышеупомянутых изменений самое главное, что гласный звук *-*ĩ* (или *-*ǐ*, *-*ĩ*) гласные позднего общепермского языка в коми языке исчезли. Автор выдвигает ту мысль, что исчезание гласного звука -*ĩ* в конце слова в языке коми может быть связанным с исчезанием в общепермском языке. В конце общепермского периода, в том диалекте, из которого возник удмуртский язык, исчезание остановилось, а в диалекте, рассмотренном как предшественник коми, а затем в самом коми языке процесс исчезания продолжался дальше и прекратился только к XI веку.

Суффиксы, состоящие из гласного звука, или имеющие его в конце, так же могут быть отнесены к вышеизложенной системе гласных в конце слова. В суффиксах -*ĩ* и -*ǐ* сохранились либо по функции, либо под влиянием фонетического положения. А гласные нижнего подъѐма -*α* и -*ε* после исчезания элементов -*т* и -*к* попали на конец слова тогда, когда процесс сужения гласных нижнего подъѐма в конце слова уже закончился.

Затем автор приводит много доводов из области пермских и родственных языков, которые также подтверждают сужение пермских гласных в конце слова и их исчезновение.

Последняя глава очень кратко обращает внимание на некоторые сходства и различия исчезания конечных гласных слов венгерского и пермских языков.

ФЕРЕНЦ МОЛНАР

Északi vogul szövegek

„A harkály és a vékony hegyes tű” (1. sz.) valamint „Az asszony és a férfi” c. (2. sz.) szövegeket 1958-ban írtam le OVESZOVA ULJANA OSZIROVNÁTÓL (Овесо́ва Улья́на Осиповна) a tyumenyi kerület herjovoi járás Хошлог nevű falujában. Uljana Oszirovna Хошлог-ban született és megszakitás nélkül itt élt, írástudatlan, nem beszél sem oroszul, sem más idegen nyelven, vak asszony, ebben a faluban sokat tudó és jó mesélőnek tartják. Több, mint 70 évet élt, 1970-ben halt meg.

1. kariγ ośsa urəη jūntpiγ

tēntletēn māt wōrt ōlēγ. ōlimatēn akwērt akwatēn lāwi: „wōrn jaliriśmēn”;
tot tāltχatsiγ, wāηnəl χartēγ.

urəη jūntpe ta χarti, kare konal towləl mini.

toχ minantimatēn urəη jūntpe taχurip tariγkwe χōntəs: manər ūj norma
pārt sāγrəne pārtət!

ań kare ta rōηχite: „kar-ōw! pona joχrəχ, pona joχrəχ! śinχ-pinχ lāpsəχ!”

ań kar ti joχtiγpas, lāwi: „χumle?”

— am taχurip ūj norma wārne χurip pārtkwe χōntsəm!

— ja, ūj χōt kātñ pattimēn.

ja-ti ań karēn tarγe palt jūniγtawes, tot ta χarti, tot ta lēwatānti, akwērtñ
ta lēymatas, osta χartanti. toχ χartimate, taχurip χāl χōntəs, ūj ēlipal sān wārne
sās ōńśi. am ań karem, wos rōηχiγlanuwłəm.

— kar-ōw! pona joχrəχ, śinχ-pinχ lāpsəχ!

kare osta lāpsatas, taw palte joχtəs, lāwi „χumle?”

— ūj ēlipal sān wārne sāskwe χōntsəm.

— tēχam, mēn ūj χōt kātñ pattilamēn!?

ań karēn osta tuw lēηktasaptuwes. osta tot ta lēwataχti, ta χarti. akwmatērtñ
osta lēymatas, osta ēlal χartanti. toχ χartimate, nōηχal sunsi: taχurip sōskwe,
ūj ēlipal sōs kosamtaηkwe. am ań karəm wos rōχnuwłəm, kare osta rōηχite:
„kar-ōw! pona joχrəχ, pona joχrəχ! śinχ-pinχ lāpsəχ!”

ja tēγ ta lāpsatas kare.

— ja χumle? — lāwi.

— taχurip ūj ēlipal kosamtan χurip sōskwe, χusatilmēn!

ań sōsēnn tuw ta lēηktasaptuwes! ań kare ta taχas, osta χul'təs. osta lēwa-
taχti, akwmatērtñ osta lēymaχtas. ēlal ōlunkw lāwim ut χotum χuń jēmti! osta
χartanti, akwmatērtñ ūārñ nēγləs, tafem moraxəη! pupakwe tot morəχ wāti,
lakwataχtēγli.

toχ utimate, janēγ morax finsəs, ta tūwərn tuw ta śaltapas, ań pupakwēn
juw-wātasawes; wassiγ mānər ūrum χum! piśpiśe χolt tot ta śaltsi. kātñ pattəste,

kon-kwālapas. am an karəm wos rōχnuwłəm: „kar-ōw! pona joχrəχ, pona joχrəχ! šinχ pinχ lāpsəχ!” an kare ja tɨχ ta lāpsatas ja.

— *ja sunsen, mōlχōtal at aytēχ, an sunsen!*

ja-te, ta jonχēχ, ta kapərtēχ tēnftētēχ. ja-ti wāχən sunēnn tāltapastēχ, ta χartēχ, ta χartēχ. an sōsēn χusatasiχ, χālēχ nujsiχ, tarχēχ sāχresiχ, kolēnn ta χartēχ. ūjēχ ūnttasīχ. kare sāηkwaltī, urəχ jūntpe jikwi! urəχ jūntpe sāηkwaltanχwe pati, kare jikwi, tot ta kajēχ, aman an iη jikwēχ?

an ta χūlēχ, an ta šwēχ mat χomliχ! utša ūj kātχpattasiχ! nas ošša jūntap jōre tamle ta!

1. A harkály¹ és a vékony hegyes tú

(Ketten) egyedül éldegélnek az erdőben. (Így) éldegélvén egyszercsak egyikük (így) szól: „Menjünk, mi ketten szegénykék, az erdőbe”; ott meg-rakodtak, (a szánkót) vállal [a szánkó kötelét a vállukon átvetve] húzzák.

A hegyes tú ím húzza, a harkály (tkp. harkálya) oldalt sítalpon halad. Így menvén ketten, a hegyes tú (egy) olyan erdei fenyőfácskát talált (gondolja): milyen (jó) medve (ünnepi) emelvényt [gerendát-deszkát] ácsolni való deszkák (lehetnének belőle)!

Most a harkályt kiáltva hívja: „Hé, harkály” *pona joχrəχ, pona joχrəχ! šinχ-pinχ lāpsəχ!*²

Most a harkály ím megérkezett, mondja: „Hogyan?”

— Én egy ilyen medve (ünnepi) emelvényt készíteni való deszkácskát találtam!

— No, de hol szerezzünk medvét?!

Nos, most a harkály az erdei fenyőbe beszúrta [passz.]. Ott húzza, ott rángatja magát, egyszercsak kihúzta magát, ismét ballag (tovább). Így ballagván, olyan (szép) nyírfát talált, a medve elé (a medvetoron) készitendő csészének való kérge van. (Gondolja:) én most a harkályomat idekiáltanám:

— Hé, harkály! *pona joχrəχ, šinχ-pinχ lāpsəχ!*²

A harkály ismét felröppent, megérkezett hozzá, (és így) szól: „Mi kell [tkp. hogyan]?”

— A medve elé (a medvetoron helyezendő ételes) csészének készíteni való nyírfakérgét találtam.

— (De) pajtásom, medvét hol szerzünk!?

Most a harkály ismét beszögezte (passz. a tút a nyírfába). Ott ismét rángatózik, huzakodik. Egyszercsak ismét kirántotta magát, ismét ballag tovább. Így ballagván, fölfelé néz; olyan taplócska, (jó volna) a medve előtt (a medvetoron) taplót füstölteni. (Gondolja:) én most a harkályomat idehívnam, a harkályt ismét odakiáltja: „Harkály, hé! *pona joχrəχ, pona joχrəχ! šinχ-pinχ lāpsəχ!*²

S lám, ím iderepült a harkálya.

— Nos, mi kell [= hogyan]? — szól.

— Olyan (szép) medve elé való füstölő tapló, hasítsuk le!

Most a kettejük taplójába beszögezte (a tút a harkály, passz.). Most a harkálya távozott, ismét (egyedül) maradt. Ismét rángatózik, egyszercsak kirántotta magát. Tovább kell [van elrendelve] élnie, mi történhet vele! Ismét ballag, egyszercsak egy mocsárhoz ért, mennyi sok mocsári málna (van ott)! Egy medve eszi ott a málnát, ide-oda mozog.

Így foglalkozván [izélvén] (a tú) egy nagy málnát keresett, abba belebújt, most a medve megette [passz.]; mi kellett még a túnek [többé mit váró

ember]?! Kis egérként ott befurakodik. Leterítette [= megölte], kibújt. Én most idehívnám a harkályomat (gondolja): „Harkály, hé! *pona joxrəχ, pona joxrəχ! šiŋχ paŋχ lāpsəχ!*”² Lám, most a harkály ím ideröppent.

— Nos, nézd, tegnap nem hitted, most nézd!

És ím, játszanak, tréfálkoznak egymással. És ím a vállas [vállal húzós] szánkójukra fölrakták (a medvét), ím húzzák, ím húzzák. Most a taplójukat letépi, nyírfájukat lehántják, erdei fenyőjüket kivágják, ím a házukba húzzák. Medvéjüket felültetik (az emelvényre). A harkály hárfázik, a hegyes tú táncol! A hegyes tú kezd hárfázni, a harkály táncol. Ott ünnepelnek ím, talán még most is táncolnak?

Most is élnek egészségben, micsoda átkozott [= ügyes] fickók! Még a medvét is leterítették! Egy egyszerű vékony tú, és micsoda ereje van!³

2. *əkway ɔjkay ɔlēγ,*

ɔjka nāl wōrti; nālne sunsunəkwə minas, patima! nasati ɔxsar patima, ta āl-majaste, juw ta totite, juw joxtəs, lāwi: „əkwa, nōχ-pinēln, wos toli.”

ta pinəstən, moš xujyalāləs, ti nōwsunəkwə patəs, lāwi: ākwaym akijaym, ānəm apjkwəy ɔnšələn. ta ɔnšitən, ta ɔlēyt, akwērtŋ ēŋi jola xujunəkwə patsət. ja-ta, lāwi: „apjkwə, xujen ja”.

ta ūnlanti. apjktētən lāwi: „Ta ɔwəlt nāwram ɔnšimate lāwəltawe, nāwram tūluŋkw wōwwəsəm (nāwram wit pūtn māyawe) tajimāys at xujēym.”

ākwaye akijaye lāwəy: „naŋ jalən”.

ta minas, jals-jals, ta joxtəs.

— *apjkw, joxtəsəm? xujētən. apjwə, tūlēslən?*

— *tūlēsləm.*

— *name mānər?*

— *sūnte pūnsimut.*

xujast, xolitan kwālsət, ta ɔlēyt, akw matērtŋ ɔs ēfimas.

— *ja-ta, lāwi, apjkwə, xujētən.*

osta ūnlanti. „am, lāwi, ta ɔwəlt nāwram ɔnšima lāwəltawe, tuw wōwwəsəm”.

— *naŋ jalētən, — ākwaye akijaye lāwəy. ta minas. ta jals, jals, akwērtŋ*

tī joxtəs.

— *xujētən, apjkwə, ja-ta tūlēslən?*

— *tūlēsləm.*

— *name mānər?*

— *name „kollē pāsn xolamut”!*

ja-ta, ta ɔlēyt, osta ēfimas. akijaye ākwayə lāwəy: „xūjen”.

taw ta ūnlanti, lāwi: „ta ɔwəlt nāwram ɔnšimate lāwəltawe, tuw wōwwəsəm”

*(taw man akw-ētejēmt, ɔnšawe!)*³

— *ja naŋ jalētən.*

osta minas, jals-jals, osta joxtəs.

— *ja-ta, apjkwə, xujētən. tūlēslən?*

— *tūlēsləm.*

— *name mānər?*

— *name 'jortal nōlantimut'. (ja-te, tēl, pussən ta tēste!)*³ *ta xujjypas.*

nōχ kwālsət, akwmatērtŋ ɔjka əkwa tē nupəl lāwi: „əkwa, apjktēmən joxtəm pāsəl wōj at tēšəntēw. kwallen, sūjmaxnəl wōjlōmt tūlen”.

əkwa kwālsəs, sūmjaxn xaxxəs: aŋ wōj wotate tātəl kursipe ūnli, aŋ apjktētən pussən tājima! juw saltəs, lāwi: „wōj wotamən tātlan xujī, nēmat wōj at ɔnšī”.

ja-ti, xalanēlt ti worataxtunqwe patsat. apiyētēn lāwi: „ākwā, nājn takas tūstēln, nāj lalt xujew, xotjutuw wōjel salati, tajijuw tēyuu-ajew!”

ta xujantēyt, an apiyētēn wōlel ta solatas, kwālapas, wōrn ta sūlinti. an ākwaye akijaye wōj pūt tēm rēyēt wōrt sūltiyti, minam mātēt in ta wōjel pasrati. (oxsarakwe — akwtop pūp, nam ta pini, takwi tēm utane xūltiyli kos.)³

2. Az asszony és a férfi

A férfi csapdát állít; elment megnézni a csapdáit: van zsákmány [= bejutván]! Látszik, róka került bele [ger.], ő fölemelte, ím hazaviszi, hazaért, mondja: „Asszony, tedd föl (valahova), hadd engedjen ki!”

Ím fölrakták, egy kissé hevert ott, ím (a róka) mozogni kezdett, mondja: „öreganyám, öregapám fogadjatok [legyek nektek] unokátoknak. Ím befogadják, ím élnek, egyszercsak este kezdtek lefeküdni. És íme, szól (az asszony): „Kis unoka, feküdj már!”

(De ő csak) ül. Unokájuk (így) szól: „(A falu) túlsó végén, úgy hírlík [mondogatják, passz.] gyerek született, engem hívtak (passz.) megkeresztelni <a gyereket vízzel teli üstbe mártják>, ezért nem alszom.”

Nagyanyja, nagyapja mondják: „Menj (csak)!”

Ím elment, járt, járt, ím visszaérkezett.

— Kis unoka, megjöttél? Feküdj le, kedves! Kis unoka, megkeresztelted?

— Megkereszteltem.

— Mi a neve?

— „Szájanyitott.”

Lefeküdtek, reggel fölkeltek, ím éldegélnek, egyszercsak ismét beesteledett.

— Hé, mondja (az asszony), kis unoka, feküdj le!

Ismét (csak) ül. „Én, mondja, a túlsó végen, mondják, gyerek született, oda hívtak (passz.)”

— Menj (csak), kedves, — mondja öreganyja, öregapja. Elment. Járt, járt, egyszercsak ím megjött.

— Feküdj le, kis unoka. Hát megkeresztelted?

— Meg.

— Mi a neve?

— A neve: „Félig fogyott”.

— Nos, hát éldegélnek, ismét beesteledett Öregapja, öreganyja mondják: „Feküdj le”!

Ő csak ül, mondja: „A túlvégen, azt mondják, gyerek született, oda hívnak.”! <Mi a csuda, hát minden éjjel születik (gyerek)?>³

— Eredj csak, kedves!

Ismét elment, járt, járt, ismét megjött.

— Nos, kis unoka, feküdj le. Megkeresztelted?

— Meg.

— Mi a neve?

— A neve „Teljesen [= nyomtalanul] kinyalt.” <No bizony, teljesen fölfalta.>³ Im lefeküdt.

Fölkeltek, egyszercsak az ember mondja az asszonynak: „Asszony, mikor megjött a mi unokánk, nem ettünk zsírt. Menj, hozz egy darab zsírt a lábas kamrából!”

Az asszony kiment, fölmászott a lábas kamrába: csak a zsírosbödön üres héja van [ül] (ott), a kis unoka minden fölfalt! Belépett, (így) szól: „Zsírosbödönünk üresen fekszik, semmiféle zsír sincs benne [nincs semmi zsírja].” Nos hát, egymással veszekedni kezdtek. Kis unokájuk mondja: „Öreganyám, erős tüzet rakj, lefekszünk a tűzzel szemben. Amelyikünk zsírral átítatódik, azt [tkp. azunkat] megesszük, megisszuk!”

Ím lefeküsznek, most bezsírosodott a kis unokájuk, kiment, ím az erdőbe szalad. Most, hogy öreganyja, öregapja zsírját a bödönből [zsírosbödönét] megette, az erdőben szaladgál, ment útját még (most is) zsírral jelöli.

⟨A róka [dem.], mintha pap (lenne), nevet ad, bár a maga megette dolgait (így) elárulja.⟩³

3. pupakwēy kūsariy

jalēnt ta worataχtēy, akwate lāwi: am māñ, akwate lāwi: am māñ. toχ worataχimatēn košar sisi koss kwālapas, añ pupatētēn nasīytawes, at kos lōχ nārmχalēt toχ ta χujī.

pupatēte māñ kos, kūsare note janiy kos, nas janiite māñ.

3. A medve és a csíkos mókus

Egymás közt vetélkedtek, egyikük mondja: én kicsi (vagyok), másikuk mondja: én (vagyok) kicsi. Így veszekedvén, bár a csíkos mókus menekülni próbált, [most] a medve megkarmolta [passz.], (ezért) öt barázda [= út] marad [= fekszik] így ím a hátán [= lapocka-közén].

Bár a medve kicsi [= fiatal], és bár a csíkos mókus kora nagy [= idősebb], pusztán a termete [= nagysága] kicsi.

Az *ēkwa-piyriš mōjt* (4. sz.) szöveget 1956-ban jegyeztem le ROMBANGYEJEVA MARIJA DMITRIJEVNÁTÓL a tyumeni kerület berjozovoi járás Hošlog nevű falujában. Marija Dmitrijevna 1884-ben született, Sesekurja faluban, megszakítás nélkül a Szigva folyó mentén élt. Írástudatlan, néhány szót tud oroszul, egy kissé beszél zürjénül, kolhozban dolgozott, hosszú ideig foglalkozott halászattal. Nagy kedvelője és mestere a népviselet varrásának és kivágott mintákkal való díszítésének. Szeret beszélni. Házában gyakran gyűlik össze az ifjúság, de korosabb emberek is, kíváncsian hallgatják tőle a régi mondákat, meséket és dalokat.

4. ēkwa-piyriš mōjt

ēkwa-piyriš ōli, sampaltāl akijiy akwiy ōñsi.

ākwekw nopal lāwi: „am sar akijayem ākwayem palt jalēyem”.

— *jalen, nañ matēr lūl ul wāren, širemos jalasen (ñelmūjan χossiyχatunχwe patsēt, tuw ti woratēyn, nañ matēr lūl ul wāren). akjaye ākwaye palt ta mīni. konl χūntli: akite sāñkwēlti, ākwe ēryi: „χurum tāl janit χārpīy totn ūjn wos totawe, ālmən ūjn wos ālmawe”.*

χūrum tāl ōln χārpīy ti totawe, āwinal juw ta kuratas! ta sāyryy, ta jakatlēy!

ēkwa piyriš taw χot-tūjtχatas.

ja āstāsīy, nōwlanēn lipas pattāsīy, nōwlanēn lipas patsēt, tēnepālñ patsīy,

nōwlanēn mālašlēy: nēlmən āti, puŋkən āti, sim āti, wālm, maner xōt ērnutət — pussn ātimət!

— *ja tōwli, taw an ēkwa-pīyriš tēs, āstəs, xottal minasakwe. mēn sar pūt pētīmēn. (tēn pal ōs ul at ōnšēy, āwi pūssan tajimāyəs at ta xūlitēn, palk ōsnuwīy, āwi pūssan xūlnuwētēn.)*

pūtēn pētsiy, ēkwa pāy mīnas, jol-ūntəs; ēkwa-pīyriš nāj ta pältite, ta miryaltite, tityaye wānetēn āti!

akit ōjka lāwi: „man tajanit wāyəl pältəsln, wīltsam ti kotarawet, matər wōjłomt ōnši, kon ta mīni.”

moš pājtaxtas, tēlpanəl xolas, wōjəŋnuw šaŋkwət nōx-ālmajālijane, ta tajapī, luwanəl pūtn tārmatijane.

akit ōjka lāwi: „pūtn xūnēln: taw alam osti joxtīyppi!”

pūte ta xūnəste. pūtēn xūnəstēn, taw pält ta powarāli.

— *ānin xūnēln, apīyten torīy ūnttīyypālēln, mēnmēn ul wos wassiy sawa-tite, tīy wos sēyamāli (taw tōnmaŋ tit powarāli).*

akite ōjka āni lapan mālašlahti, tēŋkw patсий, lāwi: „pūtn pētīmēn porat nōwəl ōssət?!” tātəl luwanəl! nasati taw nōwlanəl xot-nāŋəlmaptumane.

— *mēn an mōlal urumut xōntimen, wōjəŋ ut xōntīmēn, taw toryəle ta ūnttīy-pālīmēn, mēnmēn an taw ta šopitaste. (tōnmaŋ taw tit jōŋxataxtīypli. tēn an man janīy pūtəl ōlēy.)*

tityaye tot puraslahten sis, ismit pūt juw-ajalaste.

ēkwat nopəl lāwi: „nēmator at tēsmēn, ismitlōmt pīnen, nōwlan an ul polīy pājtaxtasət, pūt xultiyīntēyət”. pūte palt mīni, pūte mālašlankw patite: pūte šar tātəla: ismit āti, nēmator āti.

ēkwat nopəl lāwi: „am sar pūtum puwlasāliləm, ērəŋ an pūtmēn pattate pālīy xujī”. akit ōjka pūt puwluŋkwe patəs, pūt jolipāln xujas ta tisyi, erttam, pūt pattate pālīy xujī.

— *akumat xumin šowal-lōxt ta tisyənēte sujti, ul sosyəs ōli, pūtmēn, as at ōnši.”*

akit ōjka nōx-lūlumtas, sowal-lōxt ta konsuŋkw patəs. akit ōjka pēsxaləl kon-ojas. kon-kwālapas, juw ta ojas. juw joxtas, ākwēkwan tēnutəl ta kos saralawe, at tēy. ākwēkw lāwi: „matər ōwəl ta wātsən, manriy sawatijāyən, tēnti tēnut at xōntēy, manriy sawatijayn!”

— *ākwēkw, lāwi, ānum jol-nēyssalēln. (nēyssalaxtuŋkw ti patəs, tūlmantam utane ti fismajawēsət, tēm sōriytāyle!)*

— *am mōlxōtal tāyəl lāwēyəm, naŋ nas xūn jalēyn, matər ōwəl ta wārsən!”*

— *pūtan, lūjmasan pussen am paltəm nēyssalēn!*

ākwēkw xūntli: akite ōjka ta sāŋkwəltankw patme sujti.

an apīykw āŋkrip sapəŋ tāyəl ti xusluŋkw patəs, ta jikwtankw patwes akjaye ākwaye palt. šowal sūntn tuw ta xoppalmaptuwes.

— *akim ōjka, akim ōjka, sūpn pālīy-xartēln, nay sūpən amti poriyēmēym! akit ōjka sūpast lūjmasəl tārmataste.*

ākwēkw lāwi: „naŋfi xot tēylen! am ōs tēyəm”.

akit ōjka akway suje ātim.

ēkwa-pīyriš rōŋxi: „ākwēkwa, sūpən pālīy xartēln, puŋkəŋ oxsam in ōli, taw lāyləŋ oxsam tēs.”

tuw ākwēkw sūpase pālīy xartəs; tuw tīwtalapsup sēltumtas. ākwēkw ta kos puraslahti, akway nēmator atəl at pasi.

tajjaye pāntil pattes, juw šaltsəs, sāŋkwaltape tūlmantas, juw ta ojas. juw

joxtas, akwēkw lāwi: ti sāṅkwaltap saməṅ xōtpan ōńsunkwe at taji, xoti xōtpa tēnut at xōnti, witn-wōrn at joxti, ta xōtpan ōńsarwe.

sāṅkwaltape jot ań ta šuńi, ań ta xūli.

(týalnēy taw ōs tūlmanti, nas xōtpa ul tūlmanti: taw tūlmantame māγas mire tōn ta tūlmantēyət, taw ta xatɣaltasane, taw ta xatmaptýlasane.)

4. Az asszony-unokája mese⁴

Élt az asszony-unokája, vak nagyapja-nagyanyja⁵ volt.

Mondja a nagyanyjának:⁶ „Most elmegyek (vak) nagyapámhoz-nagyanyámhoz.”

(Csak) menj, (de) semmi rosszat ne csinálj, menj, ahogy illik <a nyelved kezd viszketni, (azért) igyekszel oda, (de) semmi rosszat ne csinálj>. (Vak) nagyapjához-nagyanyjához megy. Kívülről hallja: nagyapja hárfázik, nagyanyja énekel: „Három éves [év nagyságú] rénbikát hozzon [passz.] ide egy hozó állat [amely elbírja], vivő madár [amely föl bírja emelni] hadd emelje [passz.]”

Három éves [évet élő] rénbikát hoznak [passz.], az ajtóból ím (nagy zajjal) bezuhan. (Ők ketten) vágják, darabolják.

Az asszony-unokája elbújt.

Ím befejezték ketten, a húsdarabjaikat külön szétvágják, a húsdarabjaikat lecsontozták, nekilátnak az ételnek, húsdarabjaikat kitapogatják: nyelv(ük) nincs, fej(ük) nincs, szív nincs, velő, minden ami ínycsfalat — semmi sincs!

Nos, elég, ő most, az asszony-unokája megette, befejezte, elment (vidáman) valahova. — „Akkor hát főzzünk levest [forraljunk üstöt!]” <Kettejük hallása is valószínűleg rossz volt [fülük sem volt], az ajtó nyitását ezért nem hallották, hallásuk ha jobb lett volna [ha fülük lett volna], hallották volna az ajtó nyitását?>

Raktak húst az üstbe, az asszony elment a tűztől, leült; az asszony unokája a tüzet éleszti, pattogtatja, ketten (az öregek) nem is sejtik [tudomásuk nincs]!

Az apó mondja: „Miért raktad meg (a tüzet) ennyire, az arcomat égeti, ami zsírja van, kiforr.”

Egy kissé forrt, a vér (a húsból) kifogyott, (az asszony-unokája) a zsírosabb darabokat [kiemelkedéseket] kiveszi, megeszi, a csontokat visszateszi (az üstbe).

Az apó mondja: „Merjél ki (mindent) az üstből: ő (az unoka), rögtön megjön ismét.”

(Az asszony) kimerte. Az üstjüket kimerték, ő (az unoka) a fekvőhelyen hever.

— A csészébe rakj húst, tedd félre az unokának, (hogy) ne kínozzon minket tovább, csak lélekben legyen itt. <A valóságban itt hever a fekvőhelyen.>⁷

Az apó a csésze felé tapogatózik, enni kezdtek, (így) szól: „Mikor az üstbe tetted, volt hús (a csontokon)?” Üres csontok [csontjai] > Ő (az unoka) nyilvánvalóan lerágta a húst.

— Mi ketten az előbb sovány (húst) találtunk, zsíros (húst) találtunk, az ő részére is odaraktunk, most meg ő így cselekedett! <A valóságban ő itt

forgolódik. Ők ketten (az öregek) ugyan nagy üsttel élnek?! [bizonyára nem nagy az üstjük]>⁷

Míg ők ketten ott rágsálnak (a csontokon), (az unoka) a levest az üstből [a leveses üstöt] kiitta.

(Az apó) szól az asszonynak: „Semmit sem ettünk, egy kis levest önts (a csészébe), a húsdarabok bizonyára egészen szétfőttek, a levesben [üstben] úszkálnak.” Az üst felé megy, az üstöt tapogatni kezdi: az üst egészen üres, leves nincs, semmi sincs.

Szól az asszonynak: „Belefújok az üstbe, talán az üstünk feneké szétment.” Az apó kezdett az üstbe fújni, (az unoka pedig) az üst alá bújt és füttyül, mintha az üst feneké szétrepedt volna.

– Valami emberednek a kemencezugban füttyülése hallik, talán valami ittlakó, az üstünkön nincs lyuk.

Az apó fölugrott, a kemencezugban kezdett karmolászni. (Az unoka) az apó lába közt kiszökött. Kifutott, hazaszaladt. Hazaért, a nagyanyja hiába próbálja ráerőszakolni az ételt, nem eszik. Nagyanyja mondja: „Te valami (rosszat) csináltál, miért kínozod őket, ők még élelmet sem találnak maguknak, miért kínozod őket?!”

– Nagyanyám, mondja (az unoka), kötözz meg! <Im kezdi megkötözni, keresi [passz.] a lopott holmit, annyira tele a hasal!>

– Tegnap mondtam már neked, (hogy) te nemcsak ott jársz, (hanem) valami (rosszat) csináltál.

– Az üstjeidet, jégtörő vasaidat mind kösd hozzám!

A nagyanyó hallgatja: az ő hárfajátékának kezdete hallik.

Most az unoka a válaszfal karójával együtt kezdett kihúzódni, (és valami erőtől) vitetni nagyapjához-nagyanyjához. A kemence szájához ütközött.

– Nagyapó, nagyapó, tátsd ki a szádat, a szádba én magam ugrom be!

– A nagyapó szájnylásába bedugta a jégtörő vasat.

Nagyanyja mondja: „Te magad eszed meg?! Én is eszem.”

A nagyapónak sehol sincs hangja.

Az asszony-unokája kiált: „Nagyanyó, nagyanyó, tátsd ki a szádat, a felső [fejes] részem még megvan, ő (a nagyapó) az alsó [lábás] részemet ette meg.”

Akkor a nagyanyó a száját kitátotta; ő (az unoka) egy darab közsörű-követ dobott bele. A nagyanyó hiába rágja, semmi ízét nem érzi.

Kettejüket elintézte [lefektette], hazament, a hárfát ellopta, hazafutott. Hazaért, a nagyanyja (így) szól: „Ilyen hárfája nem lehet egy látó [szemes] embernek, aki élelmet nem talál, vízre-erdőbe nem tud menni, csak olyannak lehet.

A hárfájával együtt, most is bőségben él.

<Még ő is lop, a közönséges ember, miért ne lopjon; az ő lopása miatt a nép is lop, ő vette rá őket, ő vette rá őket.>⁷

A *katkas tiv-tiv mőjt* és a *kafi mőjt* szövegét 1956-ban írtam le JENDIREVA (Ендырева) ANNA IVANOVNÁTÓL Hošlog faluban. A. I. Jendireva 1929-ben született Hošlog faluban. 1939–1945 Anyejevo faluban lakott az alsószoszvai vogulok közt. Három osztályt járt ki, az oroszról jól érti, de hibásan beszél. Sokáig dolgozott kolhozban, jelenleg iskolában dolgozik, mint házfelügyelő. Nyakszimvolj faluban lakik a felsőszoszvai vogulok közt, férjezett, hat gyermeke van. Neve férje után *Nomina*.

5. *katkas t̄iw-t̄iwriš mōjt*

t̄it ēkway ōjkay ōlēy, x̄urum āyi ōšēy. akw ēkwa os taktēt ōli. t̄it ēkway ōjkay palt m̄inas, tuw joxtes, lāwi: jan̄yāyitēn ānumn majlelēn, n̄oxxsow, ūjsow tintlim amttēm at ālimēym.

ēkway ōjkay lāwēy: „taw wos jali”.

kon kwālsiy, ta minēy. minimatēn katkas t̄iw-t̄iwriš ta rōŋxi: „katkas t̄iw-t̄iw-t̄iw; ēkway ōjkay jan̄yāyi, totne ta kos totawen — saxisupten osma jolipālt, luwōweltēn pāl jolipālt!”

āyiriškwe lāwi: „ākwēmēkw, ūjrišakwe manriy tox rōŋxi?” ākwēkwate lāwi: „taw rōŋne širtēte ta”.

tuwl juw joxtāsīy, ākwēkwate šowale ta tūštite, ta tūštite. nāje pēlamlas, šowal-lōxal talʒeŋ sol wis, āyiriškwe soltīypaste, nālūw ta šaritaste.

tuwl ēkway ōjkay palt osta m̄ini. tuw joxtas, lāwi: „kollāyiten ōs majlelēn: uwštēte n̄oxxsow, ūjsow tintlan̄kwe tatēm at ālimi!”

— ja taw wos jali uwštēte ŋotun̄kwe.

ōs ta minēy juwle, akwa mātēnn joxtāsīy, ūjrišatētēn osta rōŋxi: „katkas t̄iw-t̄iw-t̄iw: ēkway ōjkay kollāyi, minne ta kos minēyn, taŋ saxisuptēn osma jolipālt, luwsakwatēn pāl jolipālt!”

tuwl an̄ juw joxtāsīy, osta nāje tūštite. šowal-lōxēnəl talʒeŋ sol lēwatas, āyiriškwe soltīypaste, nālūw ta taktapaste, šaritaste, juw ta tēste.

tuwl ēkway ōjkay palt osta m̄ini, tuw joxtes, lāwi: „os m̄an̄ āyin ōs majlelēn: uwštēye at ālimēy, tēntfētēn!”

— taw wos jali.

m̄an̄ āyitēn minun̄kw patas, wiyar lēŋensow jot-ālmajaste. ākwēkwate lāwi: „maner wārēyn, tox at ālimēyn tintlaytun̄kwe”; ōs lawi: „manar wārēyn!?”

— taw wos, ānumn ēri ākan̄ towlīy.

ta minēy, akwa mātēnn joxtāsīy, an̄ ūjrišatētēn, katkas t̄iw-t̄iwēn os ta rōŋxi: „katkas t̄iw-t̄iw: ēkway ōjkay m̄an̄ āyi, totne ta kos totawen — saxisupten osma jolipālt, luwsakwatēn pāl jolipālt!”

juw joxtāsīy, ēkwa osta nāje tūštite. šowal-lōxēnəl talʒeŋ sol ālmajas.

āyiriškwe lēŋan sowe ālmajas, masapaste, lēŋan xuril wārapaxtas, mōtmat an̄kripn ta it̄i, ta it̄i.

ākwēkwate lāwi: ap̄iykwe-ap̄iykwe, m̄an̄er pišan wārīylēyn?! āwite xaləlnuw wārapaste, ap̄iytēte āwinəl lēŋan xuril kon kwālapas, juw ta x̄ājti; juw joxtas, šān̄ay āsay nopel lāwi: „nēmat uwštēym ātimīy! tuw joxtasamēn, nāje ti tūštite, šowal-lōxēnəl talʒeŋ sol lēymatas, am lēŋan xuril wārapaxtasəm, mōtmat an̄kripn ta it̄yaštēym, āwite xall wārapaste, am kon kwālapasəm”.

ēkway ōjkay tuw ta minēy, ākw-ēkwanl koln. akw rot luw wisīy, akw n̄išta luw wisīy; tuw joxtāsīy, akw pāle rot luwəl tērastēn, akw pāle n̄išta luwəl tērastēn, pōsasasayēn, ēkwa pālīy ta manumtawes, akw pāle ōjtay jēmtas (tipēn ma), akw-pāle wōriy jēmtas. tuwəl kole sunsun̄kw patastēn: solpəl nāwramayēn saxisupanēn osma jolipālt, luwsakwanēn pāl jolipālt.

ēkway ōjkay nāwramateyēn luwsakwat wisanēn, ōlmanəl širel pinsanēn; mātāpriš tētsastēn, taw sūpe t̄iwert liliŋ wit totas, nāwramateyēn luwsakwat liliŋ witəl sartmtasanēn, an̄ āyiriškwey tēlpēn poləx salyim nōx-ūntsiy. ja ti tot ta an̄īylaxtēyət, tot ta sippīyχatēyət.

tuwl ta ojiypas. an̄ ta šun̄ēyət an̄ ta x̄ulēyət.

5. A *tiv-tivris* cinege meséje

Ketten, egy asszony és egy ember éldegélnek, három lányuk van. Egy (másik) asszony pedig magában él. Az asszonyhoz és emberhez ment, odaérkezett, mondja: „A legnagyobbik lányotokat adjátok nekem, nem győzőm kikészíteni magam a cobolybórt, jávorbórt.”

Az asszony és az ember mondja: „Hadd menjen.”

Elindultak, im mentek. Miközben mendegéltek, a *tiv-tivris* cinege im kiált: „*Katkas tiv-tiv-tiv*; asszony ember nagy lánya, hozni hiába hoznak (passz.) – bundácskád a vánkos alatt, csontocskád a fekvőhely alatt!”

A lányka mondja: „Nénikém, a kismadár miért kiáltoz így?” A nénje (így) szól: „Így szokott kiáltozni [kiáltásának módja ez].”

Aztán hazaértek, nénje a kemencét fűti, fűti. Tüze fellobbant, (az asszony) a kemence sarkából hegyes nyársat vett ki, a lánykát átszúrta, a kemencében megsütötte.

Akkor ismét elmegy az asszonyhoz és az emberhez. Odaért, mondja: „Középső leányotokat is adjátok (nekem): testvérnénje a nyusztbórt, jávorbórt ily módon nem győzi kikészíteni!”

– Nos, hadd menjen segíteni a nővérkéjének.

Ismét mennek im hazafelé, ugyanarra a helyükre érkeztek, madárkájuk ismét kiált: „*Katkas, tiv-tiv-tiv*: asszony, ember középső lánya, menni hiába mész, hiszen bundácskád a vánkos alatt, csontocskád a fekvőhely alatt!”

Aztán akkor hazaértek, (az asszony) ismét megrakta tüzét. A kemence zugából hegyes nyársat vett elő, átszúrta a lánykát, a tűzbe dugta, megsütötte, meg is ette.

Azután az asszonyhoz és emberhez megy ismét, odaért, mondja: „Még a legkisebb [= kis] lányotokat is adjátok (nekem): két nénje nem győzi egyedül!”

– Menjen csak.

Kis lányuk elindult [menni kezdett], a vörös mókuszprémet magával vitte. Nénje mondja: „Mit csinálsz, így nem győzől bórt kikészíteni”; ismét mondja: „Mit csinálsz?!”

– Hát csak úgy, nekem kell babavánkosnak.

Ím mentek, arra a helyükre értek, most a madárkájuk, a *tiv-tiv* cinegék ismét kiált: „*katkas tiv-tiv*: asszony ember kis lánya, hozni ugyan hoznak – bundácskád a vánkos alatt, csontocskád a fekvőhely alatt!”

Hazaértek, az asszony ismét begyújtotta a tüzét. A kemence zugából egy hegyes nyársat emelt ki.

A szegény kislány fölvette a mókusbórt, magára öltötte, mókussá [mókus alakjára] változott, egyik válaszfalról a másikra im átugrik, átugrik.

Nénje mondja: „Kis unoka, kis unoka, milyen fortélyaidat műveled?!” Az ajtót kijebb nyitotta, kis unokája az ajtón át mókus képében kiszökött, hazafelé szalad; hazaért, anyjának-apjának mondja: „Nénjeim sehol sincsenek! Hazaértünk, tüzét megrakta, a kemencezugból hegyes nyársat vett elő, én mókussá változtam, a válaszfalakra ugráltam, az ajtót kinyitotta, én kiszöktem.”

Az asszony és az ember odamennek im a nénjük házába. Egy nyugodt lovat vittek, egy szilaj lovat vittek (magukkal); odaértek, egyik oldalon a nyugodt lovat fogták be, a másik oldalon a szilaj lovat fogták be, meghajtották őket, az asszony kettészakadt, egyik fele mélyfölddé [fűzbokrossá] lett, másik fele erdővé lett.

Aztán a házát kezdték nézni: valóban két gyermekük bundácskája a vánkos alatt, csontocskáik a fekvőhely alatt.

Az asszony és ember gyermekeik csontocskáit összeszedték, ahogy (eredetileg) volt; összerakták, az egeret elküldték, az a szájában életvizet hozott, gyermekeik csontocskáit az életvízzel bekenték, akkor a lányok véres nyálát köpve felültek. Ott megcsókolták egymást, megölelték egymást.

Aztán vége lett. Most is élnek bőségben, most is megvannak.

6. kati mōjt

pałupa — *lūpta*;

samupa — *nājsan*;

holupa — *sēnīy*;

sūpupa — *pāsūp*;

niēmupa — *korpiñ*;

kātupa — *ruś pāssa*;

sisupa — *pūtjiw*;

lāylupa — *narnējiw*;

lēyupa — *pārəs*;

puñkupa — *jörnēkwa wit ajne ūmpisup*; (*jörnēkwa witajn ūmpisupiy taji māyəs lāwawe, jörnēkwa jiw ūmpisupal wit aji.*)

saxupa — *sāt sālī rēpne tiñšan*;

simupa — *jörnēkwa jūnszatne tula*.

6. Macska-mese

Fülem⁸ — levél;

Szemem — parazsas csésze;

Orrrom — tapló;

Szájam — ágvilla;

Nyelvem — reszelő;

Mellső lábam — orosz kesztyű;

Hátam — üsttartó rúd;

Hátsó lábam — tolórúd;

Farkam — vitorla;

Fejem — szamojéd asszony vízivó kanálkája (szamojéd asszony vízivó kanálkájának azért nevezik [szenv.], mert a szamojéd asszony merőkanállal iszik vizet);

Belem — hét rénszarvast elfogó pányva;

Szívem — szamojéd asszony gyűszűje.

7. mākolŋ ōjka, lēŋən, sākwalak mōjt

mākolŋ ōjka, lēŋnukwe, sākwalak ās ūlta unsuŋkwe akwan-atγatasət. sākwalak lāwi: „am pōsum šurtēγəm”. lēŋən lāwi: „am narēγəm”. pupakw lāwi: „am nuɟpal (?) sisitūpayəm sisitūpel towēγəm, pokkiγtiləm”.

tapālŋ unsuŋkw patsət, taw tarmele tālsīγ lēŋnīγ sākwalakīγ. tapālŋ joγ-tuŋkw lapamasīγ, pupakw lāwi: „sar lāsəl, am nēnan, pāγ joγtēγəm”.

an sākwalak tilamlas, γōwt tal'əχŋ nōχ-isapas. lēŋən ūsas, γōwtŋ nōχ-γāŋ-γiγtas. wōrtōlŋ ōjka taktēt ta χultəs. nōŋχəl ta kos suləs, mēt at puwəs, towuŋkw at nōtsīγ i nēmatar at ojsīγ, toχ ta ojasīγ. tēn ōs urkkuŋkw χāsēγ.

an ta ōlēt, an ta šwēŋt.

7. A medve, mókus (és) szarka meséje

A medve [= földházias öreg], a mókuska, (és a) szarka összegyűltek, hogy átkeljenek [átkelni] az Obon. A szarka (így) szól: „Én a farát kormányozom.” A mókus mondja: „Én taszítom”. A medve szól: „Én ? . . .⁹ a hátsó lábaimmal [hátsó evezőimmal] hátsó evezővel evezek, csobogok.”

Elkezdtek a túlsó partra átkelni, az ő hátára [a medvéére] fölszálltak a mókus (és a) szarka. A túlsó parthoz (jutni) közeledtek, a medve mondja: „Megálljatok [csak lassan!] én (adok majd) nektek, (mindjárt) a partra érek!”

Most a szarka elrepült, egy fenyő csúcsára felült. A mókus kiugrott, a fenyőre felkúszott. A medve [erdőben élő öreg] egyedül maradt. Hiába nézett fölfelé, bért nem kapott [fogott], evezni nem segítettek és semmit sem fizettek, csak úgy elfutottak. Ők ketten aztán tudnak hazudni!

(Még) most is élnek, most is bőségben vannak.

A bölcsődalt 1958-ban jegyeztem le OVESZOV JEGOR SZEMJONOVICSTÓL. Oveszov J. Sz. 1911-ben született, egész életét Hošlog faluban élte le. Írástudatlan, gyenge a látása, csak halászattal foglalkozott. Nem beszél oroszul, de ezt-azt megért belőle. Nagy ismerője volt a népköltészetnek és mesterien játszott a *sāņkwaltap* nevű vogul hangszeren. 1968-ban halt meg.

8. *māñ kūtw ūlilap*

wāyla janjymen, janjymen
hoys āmpjy jēnten, ūj āmpjy jēnten.
puš tēn āmpjy ul jēnten;
simen ētyalanqwe patawe.
wōr pāņktāl ūj tinsen,
sikwar lōmt tēyn, wōj lōmt tēyn.

8. Bölcsődal a kis kutyáról

*wāyla*¹⁰ nőjj meg, nőjj meg,
 légy coboly (űző) kutya, légy jávor (űző) kutya,
 ne légy szarevő kutya!
 Ha megéhezel [szíved éhezni kezd],
 keress tiszta erdei vadat,
 inas húsdarabot egyél, zsírdarabot egyél!

A *kafi xōn* szöveget 1958-ban jegyeztem föl MEROV PAVEL AFANASZJEVICSTÓL Hošlog faluban. Pavel Afanaszjevics Hošlogban született 1929-ben és megszakítás nélkül él ugyanebben a faluban, jól beszél oroszul, négy osztályt végzett. Néhány évig kolhozban dolgozott pénztárosként. Jelenleg szov-hozban működik mint halász és vadász.

9. kati χōn

ēkway ōjkay ōlēy. kafiris ōńšēy. ōlimanl-χūlimanl akwnakt kafiten wōj-
lōmt tūlmantas. i tiji māyəs ēkwate kwālapī, ta rāti, ta rāti; ōjkate kwālapī, ta
rāti, ta rāti! kafiris, nakonēc, χot-tārmawes i ojas. ta minas, ta minas, akwmat
oχsar lālt χōntəs. i oχsar titēylyaxti, lāwi: „χotal minēyn?” kafiris lāwi: „am numi
pos āsūmən χotal ōlne towlēy, χotal ōlne lāyləy ūj tarməl χōnəy tētewēsəm”.

oχsarriš ōsmarəy, lāwi: „akwan ōlmēytmēn”. kati lāwi: „ōlmēytmēn”.
i ōlmēytasēy. ōlēy χūlēy. χos ōlmēn, wāti ōlmēn jujipālt kafite tēnut tismajas.
i oχsar (takwi) ōjkate tēnutəl tinsunəkwē ta minas. χosa minas, wāti minas, sāljuj
lālt χōntəs. sāljuj titēylyaxti, lāwi: „oχsar nūssumne, χotal minēyn?” kati lāwi:
„mān tōrum āsūwn χotal ōlne lāyləy ūj, χotal ōlne towlēy ūj tarməl χōnəl tētīmaw,
ta χōn am χumēy wārəsləm, tawe tēnutəl tinsunəkwē minēyəm”. i sālī ūj (sāljuj)
titapas: „nūssəmnəkwe, ānumn sunsunəkwē rōwi, man āti?” oχsar lāwi: „manrēy
at rōwi, rōwi! tōlka χōn tēnutəl χōntēln”. sāljuj layalas: „manrēy at χōntēln,
χōt matər tinsēyəm”. χottal ta taχas. nasati sōwərriš kān pattəm, jot ālmajəme,
ti totite. oχsar kolāwi sūntn joχtəs, sunsi: χōn samt āti, sōwre tuw pinəs i lāwi:
„χotal tūjtχateyəm? χotl jomšakw nāŋti?” i kātra pumt χaln χujas, ojmiytan
širl šōpitaχtas.

oχsar iŋ ēlal mini. χosa minas, wāti minas, tūlməχ lālt χōntes. tūlməχ
titēylyaxti: „oχsar nūssumne, χotal minēyn?” oχsar lāwi: mān tōrum āsūwn
χotal ōlne lāyləy ūj, χotal ōlne towlēy ūj tarməl χōnəl tētīmaw, ta χōn am χumēy
wārəsləm. tawe tēnutəl tinsunəkwē minēyəm”. tūlməχ titapas: „ānumn, nūsməkwa,
sunsunəkw rōwi, man āti?” oχsar lāwi: „manrēy at rōwi, χōn tēnutəl te χōntēln,
rōwi!” tūlməχ lāwəs: „tatəm matər χōt ul tikmaltēyəm!”

i pāwəl lapan jaləs akw pāla alapas, ālmajaste, χōn palt ta totite. χosa minas,
wāti minas, akwmat oχsar kolāwi sūntn ti lakwtaχtas, sunsi: χōn samt ātim.
takwi rota lāwi: „am ēlipāləmt, tanaj, χōn sunsunəkw uže χottut joχtəm!” pālāte
pinəs, nomsi: χotal tūjtχateyəm, χotl jomšakw nāŋti? i tār χusap joli-pāln šaltəs,
ojmiytan širl šōpitaχtas, ta sunsi, ūrχati.

oχsar ōs ēlal minimāte, wōrtōlnut lālt χōntes, tajitə titēylyaxti: „oχsar nūss-
sumne, χotal minēyn?” oχsar lāwi: „mān tōrum āsūwn χotal ōlne towlēy ūj,
χotal ōlne lāyləy ūj tarməl χōnəl tētīmaw, ta χōn am χumēy wārəsləm. tawe tēnutəl
tinsunəkwē minēyəm.” wōrtōlnut titapas: nūssumne, ānumn tawe sunsunəkw rōwi,
man āti?” oχsar lāwi: „manrēy at rōwi, χōn tēnutəl te χōntēln”. wōrtōlnut lāwi:
„χōntēlum!”

pāwəl lapan jaləs, wōjəy χārmis sama alas, sisn χūntmaste, χōn tinsunəkwē
ta minas. χosa minas, wāti minas, χōn kol lapan ta joχtəs, nomsi: tanaj, am
ēlipāləmt χottut joχtəm! pike ta pōχan pinəs, lāwi: „χotl sunsunəkwē? sar ūlpan
nōχ-χāŋχēyəm. χōn kon-nēyli, jomšakwe sunsiləm”. i nōχ ta χāŋχəs, ūlpanəl
jotəl sunsi, akwmatērtn kati kon ti kwāləs, sunsi: manər sāw tēnutakwe! sōwər
nēlumn tuw i sāyrapaχtas, tōwmaχtas, ta nāwγi, nāŋχi: nā-āw, nā-āw!

wōrtōlnut nomsi, kati toχ ti lāwi: „māla, māla!”

a sāljuj χōn susne māyəs juwle puŋte ta jōχtite, katra pumət siwərtēyət,
kati nomsi: mātāpriš χājtyti, tuw molamtaχtim sūlinitas, sāljuj lēyn sāyrapaχtas.
sāljuj roχtəs, ta ojas. i kati roχtəs, jōŋχēyypas tār χusap tūwərn! tuwəl tūlməχ
nēylapas, kati roχtes, juw-pērəmtaχtas ūlpan nōχ-χāŋχēyitas. wōrtōlnut roχtəs,
uśpəl nōχχal χāŋχi. ūlpa χossēyχati, kafiris nomsi: jotəl matər ti juw. a wōrtōlnut
nomsi: χōnn ti puwawe, sar ūlpa taləχn χāŋχēyitas, ūlpa taləχ supēy tōlmatas,

xāršim, latyim jol ta rayatas, jol ta rayatas. jol-patme mos pāliy wotratas kapaj, tot ta sēmliy patas. i tit oxsar ta sārḡkwalti, a kati ta jikwi, ta jikwi; tēnutanēn xolnēy mūjlasēy, ajsēy, ta rēyēnt an ta šwēy, an ta xūlēy.

9. A macska-cár

Egy asszony és egy ember éldegélt. Volt egy kis macskájuk. Amint így éldegéltek [(így) élvén-hálván], egyszer a macskájuk egy darab zsirt lopott. És ezért a gazdasszonya felugrik, csak veri, csak veri; a gazdája felugrik, csak veri, csak veri! A szegény macska végül is¹¹ kiszabadult és elszaladt. Ment, ment, egyszercsak egy rókával találkozott. A róka pedig kérdezősködik, mondja: „Hova mégy?” A macska mondja: „Engem ég atyám bárhol levő madarak, bárhol levő lábas állatok fölé rendelt [passz.] cárnak.”

A róka ravasz, mondja: „Maradjunk [éljünk] együtt!” A macska (így) szól: „Maradjunk.” És maradtak. Éldegélnek [élnek-hálnak]. Hosszú élésük, rövid élésük után a macska [tkp. macskája] megéhezett. A róka pedig az ő gazdájának ment élelmet keresni [gazdáját élelemmel keresni]. Hosszan ment, röviden ment, egy farkassal találkozott. A farkas kérdi, mondja: „róka komám asszony,¹² hova mész?” A macska [értsd: róka] (így) szól: „A mi égi atyántól bárhol levő lábas állat, bárhol levő szárnyas állat [= madár] fölé (rendelt) cárijától kaptam parancsot [küldtettem], én a cárhoz mentem feleségül [én a cárt férjemmé tettem], megyek neki ennivalót keresni. „A farkas pedig megkérdezte: „Róka kománé, szabad megnéznem vagy nem?” A róka mondja: „Miért ne volna szabad? Szabad! Csak¹¹ keress ennivalót a cárnak!” A farkas (így) szólt: „Miért ne keresnék? Valamit valahol keresek.” Ezzel eltávozott valahova. Valami nyulacskát fogott, magával hozta, ím viszi. A róka házának ajtajához ért, nézi: nem látni [nincs a szemben] a cárt, nyulát letette és mondja: „Hova bújjak? Honnan látszik jól?” A tavalyi széna közé feküdt, elkészülve rá, hogy menekülhessen [menekülő módon rendezkedett be].

A róka meg megy tovább. Hosszú ideig ment vagy rövid ideig ment, egy rozsomákkal találkozott. A rozsomák kérdezi: „Róka komámasszony, hova mégy?” A róka mondja: „A mi égi atyántól bárhol levő lábas állat, bárhol levő szárnyas állat fölé rendelt cár küldött, én ahhoz a cárhoz feleségül mentem, neki keress ennivalót.” A rozsomák kérdezte: „Nekem, komám-asszony, szabad-e megnéznem, vagy nem?” A róka mondja: „Miért ne volna szabad? Ha találsz a cárnak élelmet, szabad!” A rozsomák mondta: „Ilyen valamit valahol csak földhajtok!”

Aztán a falu közelébe ment, leütött egy juhot, fölemelte, viszi ím a cárhoz. Hosszú ideig ment, rövid ideig ment, egyszercsak a róka házának ajtajához ért [lopózott], nézi: a cárt nem látni. Mondja csendben magában: „No hiszen, valaki (talán) már¹¹ előttem (ide) jött a cárt megnézni!” A juhát lerakta, gondolja: valahova elbújok, honnan látszik jól? Aztán egy gyökér-üregbe bebújt, úgy, hogy könnyen kerekét oldhasson, néz, vár.

A róka még előre menvén egy medvével találkozott, az megkérdezte: „Róka komámasszony, hova mégy?” A róka mondja: „A mi égi atyántól bárhol levő szárnyas állat, bárhol levő lábas állat cáruul rendelt, ehhez a cárhoz én feleségül mentem, neki keresek ennivalót.” A medve kérdezte: „Komám-asszony, szabad-e nekem megnéznem, vagy nem?” A róka mondja: „Miért ne volna szabad? Ha ennivalót találsz a cárnak.” A medve mondja: „Talállok!”

A falu közelébe ment, egy kövér tulkot megölt, a hátára vette, a cárt

ment keresni. Hosszú ideig ment, rövid ideig ment, a cár házának közelébe ért, gondolja: Nohiszen, valaki (már) jött én előttem! A bikát odarakta, mondja: „Honnan nézzem [nézni]? Hát fölmászom a cirbolyafenyőre. (Ha) a cár megjelenik, jól megnézem.” Föl is mászott, a cirbolyafenyőről lefelé néz. Egyszer csak a macska kiment, nézi: mennyi sok finom falat! A nyúl nyelvét kivágta, rágta, nyávog, miákol: *mjā-āw, mjā-āw!*

A medve gondolja, a macska így mondja: „*māla, māla!*”¹³

A farkas pedig, hogy a cárt nézze, visszafordítja a fejét, a tavalyi széna zizeg, a macska gondolja: eger szaladgál, sietve oda szökkent, a farkas farkát megragadta. A farkas megijedt, elfutott. A macska is megijedt, befordult a gyökérüregbe! Aztán a rozsomákot pillantotta meg, a macska visszafordult, fölkúszott a fára. A medve megijedt, még feljebb hágott. A cirbolyafenyő megrázkódik, a szegény macska gondolja: alulról jön valami. A medve pedig azt gondolja: a cár megfogja [passz.], egészen a cirbolyafa csúcsára mászott, a cirbolyafenyő csúcsa letört, recsegve-ropogva lezuhant, ím lezuhant. Lepottyánáskor az óriás [a medve] szétpukkadt, ott ím elpusztult. Itt hárfázik ím a róka, a macska pedig táncol, táncol. Az élelmük elfogyásáig vendégeskedtek, ittak, azzal bőségben vannak, most is élnek.

Jegyzetek

JЕ. I. ROMBANGYEJEVA gyűjtötte és jegyezte föl a vogul szövegeket. Ezeket a gyűjtő átírásában közöljük változtatás nélkül. A szerző mellékelte a szövegekhez orosz fordítást is, és ugyancsak oroszul adta meg adatközlőiről a legfontosabb tudnivalókat. KÁLMÁN BÉLA fordította le az utóbbiakat oroszból, a vogul szövegeket pedig közvetlenül a vogulból, az orosz fordítást csak ellenőrzésként használta fel. A jegyzetek közül a 3. és 7. ROMBANGYEJEVÁÉ, a többi a fordítóé. A magyarázatok egy része a magyar fordításban található. A szövegkiegészítéseket (), a magyarázatokat, szó szerinti fordításokat [], az adatközlő közbevetéseit pedig < > zárójellel különböztetjük meg.

¹ A *kar* jelentése MUNKÁCSINál 'rigó', a BAL.—VAHR. szótárban 'черный дятел'.

² Értelmetlen „halandzsza”. Az adatközlő szerint a harkály nem tud vogulul. Az utolsó szó talán a *lāpsati* 'felröppen' szó játékos torzítása. Egyéb-ként azonban a tú és a harkály vogulul beszélgetnek.

³ A hallgatóság közül az egyiknek a közbeszólása.

⁴ A tagolás szerint *ēkwa-pīyriš*, tehát 'az asszony unokája', nem pedig *ēkw-apīyriš* 'Neffe der Frau'.

⁵ A szokásosabb sorrend volna: nagyanyja-nagyapja.

⁶ Úgy látszik, egyik nagyanyjánál (nagynénjénél?) lakott, onnan ment „látogatni” vak nagyszüleit.

⁷ A mesélő magyarázata.

⁸ Játékos végződés.

⁹ Fordítás nélkül maradt szó.

¹⁰ Kutyanév.

¹¹ Orosz szóval fejezi ki magát (gyakori az и kötőszó is).

¹² Azért „komaasszony” a róka, mert az oroszban a лисица nőnemű.

¹³ A medve oroszul „érti félre” a nyávogást: Мало пало (kevés).

JЕ. I. ROMBANGYEJEVA—KÁLMÁN BÉLA

Nord-wogulische Texte

Die Texte sind von E. I. Rombendejeva aufgezeichnet worden, sie ist eine der ersten Sprachwissenschaftler mit wogulischer Muttersprache. Folklor-Texte in wogulischer Sprache sind bis jetzt nur von ungarischen, finnischen oder russischen Sammlern aufgezeichnet worden.

Die Verfasserin hat die hier in Originalform mitgeteilten und mit einer ungarischen Übersetzung versehenen Texte in ihrem Heimatdorf, von ihren Verwandten und Bekannten gehört und aufgezeichnet. Für die ungarische Übersetzung ist B. Kálmán verantwortlich.

Vor den Texten teilt die Verfasserin die wichtigsten Angaben ihrer Gewährsleute mit.

Text 1. ist ein Märchen von einer spitzen Nadel und einem Specht, die sich auf den Weg machen und in dem Wald eine schöne Fichte, eine Birke und einen Zunderschwamm finden. Die Fichte wäre gerade gut als Gestell fürs Bärenfest, aus der Birkenrinde könnte man eine Tasse machen und den Zunderschwamm als Räuchermittel gebrauchen. Die Nadel versteckt sich in einer Himbeere, der Bär kommt und frißt die Frucht auf und die Nadel tötet ihn. Sie schaffen dann alles nach Hause und zu Hause halten sie einen großen Bärenschmaus.

Im 2. Text fängt eine Jäger einen Fuchs für seinen Enkel, aber der Fuchs bestiehlt ihn und läuft davon.

Der 3. Text ist eine Volkserklärung, warum der Rücken des gestreiften Eichhörnchens gestreift ist.

Der Hauptheld des 4. Textes ist ein pfiffiger, geschickter Kerl, der in den wogulischen Märchen oft auftaucht und der — manchmal auf eine nicht gerade barmherzige Weise — einen jeden überlistet und immer selbst den Sieg davonträgt.

Der 5. Text erzählt von einer menschenfressenden Hexe, die zwei Töchter einer Familie ermordet und auffrißt. Die dritte Tochter wird aber auf wunderbare Weise gerettet, die Hexe bekommt ihre gerechte Strafe und die beiden ermordeten Töchter werden aus ihren Knochen wieder zum Leben erweckt.

Der 6. Text ist ein Kinderreim, in dem verschiedene Körperteile der Katze mit verschiedenen Geräten verglichen werden.

Der 7. Text erzählt uns, wie die Elster und das Eichhörnchen den Bären überlisten.

Der 8. kurze Text ist ein Wiegenlied vom kleinen Hund.

Im 9. Text erscheint ein internationales Märchenmotiv. Die Katze hat Fett gestohlen, ihr Wirt prügelt sie, sie flüchtet. Sie gibt dem Fuchs ein, daß sie der König der Tiere ist. Der Fuchs will der Katze essen holen. Er begegnet dem Wolf, dem Vielfraß und dem Bären. Ihnen allen verspricht er, daß sie den König der Tiere sehen dürfen, wenn sie ihm etwas zum Essen bringen. Sie alle kommen also nacheinander, bringen etwas mit und verstecken sich. Die Katze kommt aus dem Haus des Fuchses, die Tiere bekommen plötzlich Angst voneinander, der Wolf und der Vielfraß laufen davon, der Bär fällt sogar vom Baum, das Ende des Märchens ist wiederum ein Bärenschmaus.

Die Texte stammen aus der Sygva-Mundart, ihr Stil und ihr Wortschatz weichen vom traditionellen nicht ab.

E. I. ROMBANDEJEVA — B. KÁLMÁN

A szelkup fonémarendszer kérdéséhez

A szelkup nyelv a legkevésbé ismert lánczem a szamojéd nyelvek rendszerében. Különösen kevés figyelmet fordítottak a szelkup nyelv hangtanára. Ezen a területen a kutatók semmiféle speciális vizsgálatokat nem végeztek, s a szelkup fonémarendszert a mai napig sem tekinthetjük tisztázottnak.

A szelkup fonetika terén végzett kutatásainknak a célja a következő volt:¹

1. Rövid leírást adni a szelkup nyelv artikulációs bázisáról.
2. Meghatározni a magánhangzók és mássalhangzók mennyiségi állományát a szelkup nyelv különböző nyelvjárásaiban. Kimutatni a szelkup beszédben használatos valamennyi hangtípust és fonetikus jellemzést adni három-négy — különböző nyelvjárásterülethez tartozó — nyelvjárás hangjairól. Röviden leírni a magánhangzókat és mássalhangzókat, összehasonlítva őket az orosz, a német és néhány más nyelv hangjaival.
3. Megállapítani a szelkup nyelv különböző nyelvjárásainak magánhangzó- és mássalhangzó-megfelelési rendszerét.
4. Meghatározni a magánhangzók és mássalhangzók előfordulási helyzeteit a szóban, valamint a magánhangzók és mássalhangzók minden típusának lehetséges kapcsolatait.
5. Kritikai áttekintést adni a szelkup fonetika terén más kutatók által korábban végzett munkáról.
6. Fonematikusan jellemezni a hangokat, meghatározni a szelkup nyelv fonémaállományát (a fonémák mennyiségét és minőségét), megkísérelni fonematikus jegyek alapján osztályozni a magánhangzókat és mássalhangzókat. Megállapítani a fonémák oppozícióinak rendszerét.

¹ A szelkup nyelv kutatásával 1960-ban kezdtünk el foglalkozni. 1961 és 1972 között évenkénti nyelvgyűjtő útjainkon minden szelkupok lakta területen megfordultunk — a középső Óbnál és mellékfolyóinál (Ket, Tym, Parabel stb.), az Ob alsó folyásánál, a Taz folyónál, a Kurejkánál, a Turuchannál, a Pakulichánál, a Jelogujnál, a Symnél és a Jenyiszej más mellékfolyóinál — és nagy anyagot gyűjtöttünk: 32 kötetnyi (kb. 8300 kézirásos oldal) elsődleges terepföljegyzést szövegekből, elbeszélésekből, mesékből, egyes mondatokból és példákkal illusztrált szavakból, amelyek a tazi, tymi, középső obi és keti nyelvjárásterület 22 különböző nyelvjárását képviselik, ezenkívül készítettünk kb. 15 km hosszúságú magnetofonfelvételt is.

Jelen cikkünkben csupán néhány megítélésünk szerint nagyon fontos probléma megvilágítására teszünk kísérletet, huszonkét szelkup nyelvjárás tanulmányozására és különösen a középső obi nyelvjárás-területhez tartozó toguri² nyelvjárás gondos vizsgálatára támaszkodva.

A szelkup nyelv artikulációs bázisának jellemzése

Minden nyelvre jellemző egy meghatározott artikulációs bázis. Artikulációs bázison mi, L. R. ZINDER nyomán, a hangképző szervek szokásos mozgásainak és helyzeteinek összességét értjük az adott nyelvben.³

A szelkup nyelv artikulációs bázisa nagyon sajátos. Jellemezni elég nehéz, mert egységes szelkup irodalmi nyelv nincs, s az egyik nyelvjárásból a másikba való átmenet során meghatározott eltolódások és eltérések figyelhetők meg más nyelvek és különféle extralingvális körülmények hatására. Mindazonáltal van egy egész sor az összes szelkup nyelvjárásra jellemző közös vonás.

1. A szelkup nyelv minden hangja kitűnik artikulációjának erős feszes-ségével és világosságával. Ez megakadályozza a magánhangzók diftongizálódását és redukálódását. A magánhangzók viszonylagos redukálódása csak egyes nyelvjárásokban figyelhető meg hangsúlytalan helyzetben. A beszéd-szerveknek az artikulációra való beállítása a hangképzés előtt teljesen befejeződik, ez különösen a magánhangzókra érvényes. Az egyes hangok képzése folyamán a beszéd-szervek helyzete változatlan marad. Az egyik hangról a másikkra való átmenet pillanatok alatt megy végbe.

2. A beszéd-szervek artikulációja a szelkup nyelvben hajlékony és mozgékony. A mongol nyelvektől eltérőleg a szelkupban teljes mértékben megengedett egészen eltérő helyeken képzett hangoknak a kapcsolata. Egy palatális mássalhangzó után álló világosan előképzett magánhangzó teljesen szabályosan kapcsolódhat össze a szóban egy uvuláris mássalhangzóval, pl. *naq* «*na₂₀q^x*» 'iszap', *teq* «*he:q^x*» 'fehér'.

3. Az altaji típusú nyelvektől eltérőleg a szelkupban igazi magánhangzó-harmónia nincs, habár a nyomai egyes nyelvjárásokban megfigyelhetők.

4. Az egész szelkup magánhangzó-fonéma-rendszer alapjában véve a palatális magánhangzókból (számuk 12 és 14 között ingadozik az egyes nyelvjárásokban) és a „mixed” magánhangzókból (6–8) áll, veláris magánhangzó kevés van (4–6), illabiális veláris pedig egyáltalán nincs. A veláris és uvuláris mássalhangzó-fonémák száma is aránylag kicsi (a velárisoké 2–4, az uvulárisoké 2–4) a labiálisokhoz, alveo-palatálisokhoz és palatálisokhoz viszonyítva. Azt is meg lehet figyelni, hogy a szelkup nyelv palatális magánhangzóit az oroszhoz képest előrébb képződnek.

² V. M. Nadeljaevvel közösen végeztük a toguri nyelvjárás hangjainak speciális vizuális-akusztikus tanulmányozását (az informáns F. F. Tobolžina volt a Tomszki terület Kolpaševói kerületének Ivankino-Togur nevű falujából), a jakutot, az altajit és más szibériai nyelveket hasonlítási alapként használva. A vizsgálatokat a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Részlegének kísérleti fonetikai laboratóriumában folytattuk le.

³ Л. Р. Зиндер, *Общая фонетика*. Ленинград, 1960. 66, 75. 1.

A szelkup nyelv artikulációs bázisát jellemezve azonban nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy a szelkup nyelv artikulációja egészében előre tolódott el, mert a nem nagyszámú veláris magánhangzó [u:], [u], [o:], [o], valamint a [k], [ɣ], [q], [ɣ] mássalhangzó-fonémák rendkívül gyakran használatosak a szelkupban: minden helyzetben előfordulnak (szó belsejében, szó végén, de szó elején is, az [ɣ], [ɣ] kivételével).

5. Jellemző a szelkup nyelvre az is, hogy nincs észrevehető különbség a hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzók között. Hangsúlytalan helyzetben csak némi mennyiségi redukálódást figyelhetünk meg a magánhangzóknál, minőségit nem. A hangsúlytalan magánhangzók lehetnek rövidek is, hosszúak is.

6. A szelkup nyelv magánhangzói különböznek a hosszúság szerint. A hosszúság és rövidség a szelkupban fonematikus érvényű. Például: *ta:p* 'az alja, a töve valaminek', *tap* 'ő', *ma:t* 'ház', *mat* 'én'; *qa:t* 'homlok', *gat* 'köröm'; *ka:p* 'tűz csiholására való tapló', *kap* 'vér'; *qa:'ra* 'daru', *qa'ra* 'nagy falu'; *la:ca* 'darab', *la:'ka* 'mozog'; *tō:t* 'vidra', *tōt* 'ürülék'; *to:* 'el', *to* 'tó'; *pō:j* 'kőből való', *pōj* 'forró'; *'pu:tj* 'a belseje valaminek', *'putj* 'hód'; *ē:ten* (*mergi*) 'tavaszi (szél)', *ēten* (*lo:s*) 'vízi (szellem)'; *ta:tku* 'sétálni', *tatku* 'hozni'; *tī:t* 'vessző, fűzfaág', *titt* 'felhő'; *qa:j* 'hideg reggel, reggeli lehülés', *qaj* 'mi?'; *qo:r* 'mukszun', *qor* 'csődör'; *ku:* 'gyeplő', *ku* 'hová?'; *to:p* 'szél, perem', *top* 'láb'; *kō:w* 'folyó sebes szakasza', *kōw* 'fajdkakas, пальник'; *tu:t* 'szárnya', (*tu:*) *sā.gatu:t* 'réce, чернь (утка)', *tut* 'kárász'.

A szelkup hosszú magánhangzók hosszúsága azonban jelentősen kisebb, mint a megfelelő német hangoké. Ha a német hosszú magánhangzók hosszúságát két mórának vesszük, akkor a szelkup hosszú magánhangzók hosszúsága megközelítőleg másfél móra lesz. Az orosz hangsúlyos magánhangzóhoz viszonyítva a szelkup hosszú magánhangzó feszesebb. Meg kell jegyezni, hogy a zárt magánhangzók hosszúsága kevésbé kifejezett, mint a nyílt magánhangzóké; a szelkup rövid magánhangzók rendkívül rövidek (a redukáltakhoz hasonlóan).

7. A szelkup nyelvben világosan megmutatkozik a magánhangzók labializációja, azonban az oroszról, németről, franciáról és más európai nyelvektől eltérőleg a szelkupban a labializáció nem kerek réses (horizontális), hanem lapos réses (vertikális), mint a mongol nyelvekben, ezért a gyakorlatlan kutatónak nehézséget szokott okozni a „mixed” labiálisoknak a „mixed” illabiálisoktól való megkülönböztetése hallás útján.

A lapos ajakkerekítés nemcsak az [u:], [u], [o:], [o], [ö:], [ö], [ü:], [ü], [ë:], [ë] magánhangzóknál figyelhető meg, hanem a [w], «β» mássalhangzóknál is. A labiális-illabiális ellentét a magánhangzóknál fonematikus a szelkupban, vö. [e] — [ë], [i:] — [ü:], [i] — [ü], pl. *i:t* 'a fia', *ü:t* 'víz', *tī:t* 'vessző', *tu:t* 'a szárnya'. A sorok szerinti (palatális-veláris) ellentétnek is jelentésmegkülönböztető szerepe van: *kunt* 'sokáig', *künt* 'ló', *mo:* 'ág', *mō:* 'lyuk, odú'.

8. A diftongusok a szelkupban fónikusak (fonetikusak) és nem fonematikusak, ezért nem vizsgáljuk őket a fonémák rendszerében.

9. A szelkup nyelvre, ugyanúgy mint a jakutra és a mongolra, nem jellemző a szóeleji mássalhangzó-kapcsolat. A két vagy több szókezdő mássalhangzót tartalmazó orosz jövevényszavak átvételük során fonetikailag adaptálódnak: a) a mássalhangzók közé egy magánhangzót toldanak be, pl. *kiräk* 'грех, bűn', *kurpa* 'крупa, kása', *kurasik* 'красиво, szép', *wes* 'все, вся, mind'. b) a szó elejére toldanak be egy magánhangzót, pl. *is'tena* 'стена, fal', *istol*,

ostol, ustol 'стол, asztal', *istarij, is'taraj* 'старый, öreg'. c) Az egyik mássalhangzó, többnyire az első, kiesik, pl. *torowatčegu* 'здороваться, meggyógyulni', *torowatča* 'meggyógyul', *čička* 'птичка, madárka' (a *p* kiesik, regresszív távasszimiláció megy végbe, a szóbelseji mássalhangzók közé egy magánhangzó toldódik be).

10. A mássalhangzók zöngésségi korrelációja a szelkupban fonológiailag irreleváns (ezért a szelkup nyelv mássalhangzó-fonémáinak mennyisége jelentősen kisebb, mint az orosz, a német vagy az angol nyelvben); a zöngésség szerinti korrelációs párok *p—b, k—g, t—d, s—z, v—f* nem két fonémát képviselnek, hanem egy fonéma kombinatórikus variánsait. A szelkup nyelv ivankinói nyelvjárásának mássalhangzó-fonémáinál megfigyelhetünk néhány törvényszerű összefüggést a zöngé megléte és hiánya, illetőleg a feszesség foka és a pozíciós körülmények között.

A félzöngés lenis-ek legfontosabb pozíciói: VCV (*ke'ba* 'kicsi'), VLCV (*medymba* 'el-, odaér'), VCLV (*tab'la* 'ök'). Szó elején félzöngés hangok egyáltalán nem, szó végén pedig csak ritkán fordulnak elő.

11. A félzöngés mássalhangzók egyes nyelvjárásokra kevésbé jellemzőek, más nyelvjárásokra egyáltalán nem.

12. A szelkupban az intenzitás szerinti korreláció sem releváns.

13. A különböző nyelvekből ismert mássalhangzó-oppozíciók rendszeréből:

1. zöngétlenek — zöngések — szonánsok T O L
(orosz, jakut, tatár)
2. erősek — gyengék — igen gyengék T D L
(kalmük)
3. aspiráltak — nem aspiráltak — szonánsok T^c D^c L T D
4. rövidek — hosszúak — neutrálisok T D L T: D:
(lapp, burját)

egyik sem illik a szelkup mássalhangzókra, legjobban mégis a második.

Habár erős—gyöngé ellentét a szelkupban nincs, mégis szembe lehet állítani a gyenge mássalhangzókat az igen gyengékkel. A „gyenge” — „igen gyenge” ellentét fonematikus érvényű, amely az egész szelkup mássalhangzó-fonémarendszert áthatja.

A szonánsok (igen gyengék) világosan szembenállnak a zörejhangokkal (gyöngék).⁴ [A zörejhangok (шумные) izomfeszessége közepes, ezért mint gyengéket jellemezhetjük őket].

14. A szelkup nyelv több mássalhangzója, a palatalizáltak kivételével, palatalizált és palatalizálatlan ejtésű lehet. A palatalizáltakra, amelyek rendszerint csak lágyrendű (мягкорядный) szavakban fordulnak elő, a nyelv hátának a kemény szájjadlás felé történő pótlólagos felemelése jellemző. A mássalhangzók keménysége (твердость) és lágyítottsága (смягченность) fakultatív, keménysége és lágyúsága (мягкость) — kombinatórikus. A kemény és lágyí-

⁴ A mongolok Szibériába jöveteléig a (benszüllött) szibériai népek nyelvében a mássalhangzók ellentétének alapját nem a zöngésség—zöngétlenség képezte, mint ahogy most a jakutoknál, tatároknál, oroszoknál és másoknál megfigyelhetjük (a törökök, mongolok, oroszok — új jelenség Szibériában), hanem egészen más komponensek. A szamojédek nézetünk szerint a pretörök állapotot tükrözik, és a szelkupban jelenleg létező mássalhangzó-ellentét alapján fogalmat alkothatunk magunknak a szibériai pretörök nyelvek mássalhangzó-ellentéteinek rendszeréről.

tott mássalhangzók a szóban elfoglalt fonetikai helyzettől függően lépnek föl. A kemény mássalhangzók alapjában véve veláris és mixed magánhangzók előtt jelentkeznek, a lágyítottak — rendszerint palatális magánhangzók előtt.

15. A szelkupban nincsenek hosszú mássalhangzó-fonémák. A mássalhangzók hosszúsága, amely a kontraszt-korreláció (контрастная корр.) eredményeképpen keletkezik (CV: — igen rövid mássalhangzó + hosszú magánhangzó; CV — rövid mássalhangzó + rövid magánhangzó; C:V — hosszú mássalhangzó + igen rövid magánhangzó), nem fonetikus. Gemináták — kettős mássalhangzók — gyakran előfordulnak, de rendszerint asszimiláció következtében (két fonéma asszimilációs kapcsolata). Ezért a rövid és a hosszú mássalhangzók ellentéte a szelkupban nincs meg. Példák a kettős mássalhangzókra: 'lauttigu 'bepiszkitani' a'ttedigu 'elrejtőzni', 'kutta 'valaki', qwa'tta 'kezdet', va'ttoyn 'az úton', qä'ttaw 'ütöttem', 'e:jatt 'vannak', 'somma 'mozsár, ступка', sa'ppede 'kettétört', tä:'ššua 'fagy (fn.)', va'ššedigu 'felemelkedni', šede'ššan 'inni akarok', qwa'nna 'elutazott', na'delannan 'a lányoknál', pa'nñit 'helyezte', 'twä:dannit 'becéz, cirógat, ласкает', 'tabikkən 'könnyedén, легонько', 'ä:kkuzan 'szokott lenni, бывала', 'šakka 'pata', 'sa:kkegu 'megkísérelni', pa'ssaw 'helyeztem', ma'ssä 'velem', pa:'ssedä 'szét-, megrepedt', 'motta 'sarok', e'nñä 'vattigu 'fölemelni'.

16. A mássalhangzók labialitása és illabialitása a szelkup nyelv árnyalati jegyei közé tartozik. A labiális magánhangzók előtt labiális, az illabiálisok előtt illabiális mássalhangzók jelentkeznek. A mássalhangzó labialitásának foka és formája az utána következő magánhangzó labialitásának fokától és formájától függ, például pi: 'nyárfa', pü: 'bögöly', pugu 'fújni', titt 'felhő', tut 'kárász'. A szelkup magánhangzók labialitása lapos réses. A mássalhangzók labialitása — lévén a magánhangzók hatásának eredménye — fonematikus szerepet nem játszik.

A szelkupban igen erősen kifejlődött a hangok asszimilációja. A szelkup mássalhangzóira az asszimiláció különböző formái jellemzőek: teljes és részleges, regresszív és progresszív, közvetett és közvetlen).

A szelkupban csak a magánhangzók lehetnek szótagképzők, szótagképző mássalhangzók nincsenek, az *l*, *r* szonánsok, amelyek néhány nyelvben szótagképzők, a szelkupban nem azok.

A szótagok összetételét a szelkupban a következő módon mutathatjuk be sematikusán: V, V + C, C + V, C + V + C, V + C + C, C + V + C + C, ahol a V magánhangzót, a C mássalhangzót jelöl.

17. A franciától eltérőleg a szelkupban nincs meg a *la pomme, personne* típusú szóvégi mássalhangzók világos explozív szakasza. A szóvégi [m] a szelkupban gyakran implozív, például: qum «qum» 'ember'.

18. A hangsúly a szelkupban dinamikus, a hangsúlyos magánhangzó némi megnyúlásával. Ellentétben az oroszsal, ahol a hangsúlyos magánhangzók hosszabbak és feszesebbek, mint a hangsúlytalanok, a feszesség a szelkupban a magánhangzó, és nem a hangsúlyozás tulajdonsága. A németben a hangsúly feszes, ezért könnyű megállapítani, hová esik; a hangsúly helyének hallással való meghatározása a szelkupban jelentős nehézségeket okoz (pa:t'čan 'bemászok', pa:'rija 'keserű', qa:l'pi 'a megmaradt', a:ur'le 'ebédelve', qa:'rimjn 'reggel').

A külön ejtett szónak a szelkupban egy vagy két hangsúlya van: a főhangsúly és a mellékhangsúly. A hangsúly helyére vonatkozólag viszont fel-

tétlenül kiegészítő vizsgálatokat kell végezni a szelkup nyelv minden nyelvjárásában, összehasonlító alapon. G. N. PROKOFJEV azt írja⁵, hogy a szelkupban a hangsúly szabályszerűen az első szótagra esik, a harmadik és ötödik szótag pedig rendszerint mellékhangsúlyt kap. Ez az állítása nagy mértékben a tazi nyelvjárásra vonatkozik. A középső obi nyelvjárássterület ivankinói nyelvjárásában a hangsúly igen gyakran a második szótagra esik, pl. *hé'va* 'nyúl', *tar'bo* 'kötél', *na'grěšpugu* 'rajzolni', *pa:'renžigu* 'csavarni; *вить*', *ke'sek* 'nagyon', *qaw'te* 'arccal lefelé', *mu:'ge* 'fagyal', *me:'ta* 'ide futott, *прибежал, добежал*, *ol'qo* 'jég', *gom'dä* 'pénz', *nä:'däq* 'lány', *tad'lel* 'adj'.

Minden nyelvjárásra jellemző, hogy egy és ugyanaz a szó a különféle szóalakokban más-más hangsúlyt kaphat: *'ü:dimin* ~ *ü:'dimiγin* 'este', *'künd* 'ló' ~ *kün'deγindo* 'a lovakból', *'elcu* 'élni' ~ *ε'lenɖzak* 'élni fogok', *ē:nte'täqij* 'hallgatnak (duális)', *'a:dil'džecu* 'várni' ~ *a:dil'džel'd'ilaγ* 'várunk (duális)', *ē:n'seld'it* 'hallgat', *qov* 'bőr, *кожа*', *qo'boγondo* 'bőrből', *watt* 'út', *wat'toonto* 'úton (prolat.)', *šet* 'kettő', *še'däqin'di* 'kettőjűkkel'.

A szelkup mondatban a hangsúly határozza meg a ritmikai egységek határát. A ritmikai egységen belül a szó elveszitheti hangsúlyát. A mondaton belül két szünet között a hangok szorosan kapcsolódnak egymáshoz, függetlenül attól, hogy egy szóhoz tartoznak-e, vagy sem. Elterjedtebb az a (sandhi-féle) összekapcsolódás, amikor az önálló szó utolsó hangja kapcsolódik a következő szó kezdő magánhangzójához: *'omtigu* 'imádkozni', *nomnom-tigu* 'istenhez imádkozni'; *'kē:tčalomdakij* 'egymás mellett ülnek (duális)', *mat'i:lew* 'én veszem', *mikaw ku'qadimba* 'a tűm hová lett?', *ke* 'Csaja (folyó neve)', *a:η* 'torkolat', *ke'na:η* 'a Csaja torkolata'; *o:č* 'taplógomba, *рыба*', *'kwe:no:č* 'kinövés a nyírfán'.

Néhány szelkup nyelvjárásban a szóhangsúly a jelentésmegkülönböztetés segédeszköze, pl.: *me'pi* 'odadott', *'me:pi* 'megcsinált', *me'ku* 'adni', *'me:ku* 'megcsinálni', *'lo:qä* 'darázs', *lo:'qa* 'róka'.

Jelen munkánkban a szelkup nyelv középső obi nyelvjárássterületéhez tartozó toguri nyelvjárás vokalizmusát vizsgáljuk, ugyanis a 22 általunk tanulmányozott szelkup nyelvjárás közül a toguri nyelvjárás magánhangzó-rendszere a leggazdagabb és legérdekesebb.

II.

A szelkup nyelv magánhangzó-fonémáinak kérdéséhez

Hallással és a vizuális megfigyelés módszerével megállapítottuk, hogy a toguri nyelvjárásban 24 magánhangzó-fonéma van⁶

⁵ Г. Н. Прокофьев, Селькупский (остяко-самоедский) язык. «Языки и письменность народов Севера.» I. Moskva 1937, 15. I.

⁶ Hogy szemléletesebben mutassuk be a szelkup nyelv magánhangzó-fonémáit, a V. M. Nadeljaev által javasolt sémát felhasználva, szematikusan ábrázoltuk őket az 1. és 2. táblázaton. Lásd még: В. М. Наделяев, Проект универсальной унифицированной фонетической транскрипции. Moskva—Leningrád 1960, 66, 62. I.

Sorok emelke- dési fok	Palatális		Mixed		Veláris		Sorok emelkedési fok
	illab.	labiális	illab.	labiális	illab.	labiális	
1.	[i:] [i]	[y:] [y]	[ɨ:] [ɨ]			[u:] [u]	1.
2.							2.
3.	[e] [ɛ:] [ɛ]	[ø:] [ø]	[ɐ:] [ɐ]				3.
4.	[ɛ:] [ɛ]		[ɔ:] [ɔ]				4.
5.	[æ]						5.
6.	[a]						6.

- a palatális illabiálisok: [i:], [ɨ:], [e:], [ɛ:], [æ:], [a:], [a]; egyszerűsített átírásban: [i:], [ɨ:], [e:], [ɛ:], [æ:], [á:], [ä:], [a:], [a].
- a palatális labiálisok: [y:], [y], [ø:], [ø]; egyszerűsített átírásban: [ü:], [ü], [ö:], [ö].
- a „mixed” illabiálisok: [ɨ:], [ɨ], [ɐ:], [ɐ]; egyszerűsített átírásban: [i:], [ɨ], [e:], [ɛ].
- a „mixed” labiálisok: [ɔ:], [ɔ]; egyszerűsített átírásban: [ö:], [ö].
- a veláris labiálisok: [u:], [u], [o:], [o]; egyszerűsített átírásban: [u:], [u], [o:], [o].

A szelkup magánhangzók általános zonalitása (зональность): a zárt magánhangzók nyíltsági foka 1–2, a nyíltaké 3–4 (részben 5–6).

1. A palatális magánhangzók

[i:] — hosszú, zárt, illabiális, apikális palatális magánhangzó, hátrább képzett, 1. süllyesztett- 2. emelt nyíltságfokú.

Az [i:] fonéma variánsainak képzésekor az ajkak nincsenek olyan erősen megfeszítve, és nincsenek olyan szűk réssé széthúzva, mint a németben, hanem kissé nyitottak; a nyelvhat elülső része erősen fölemelkedik, csúcsa középen fekszik a palatum elülső és hátsó része között (index 78), a nyelvhat hátsó része nem görbül meg. A beszédszervek artikulációja elég erősen hátrafelé tolódik el a kardinális [i:]-hez képest, ezért ennek a hangnak 1-féle jellege

van, pl. *pi:* «p $\frac{i:}{i}$ » 'nyárfa'; *ti:t* «t $\frac{i:}{i}$ » 'vessző'. Attól függően, hogy milyen mássalhangzóval áll kapcsolatban, az [i:] lehet erősebben vagy kevésbé erősen hátrább képzett $\frac{i: \uparrow 78}{i: \uparrow 78} \sim \frac{i: \uparrow 8}{i: \uparrow 8}$. A *ki:d* «k $\frac{i: \uparrow}{i: \uparrow}$ d» 'kosár, кузов', *i:* « $\frac{i: \uparrow}{i: \uparrow}$ »

'fiú' szavakban a magánhangzó előrébb képzett és zártabb, mint a *ti:* « $\frac{i: \uparrow}{i: \uparrow}$ » 'öl, сажень' szóban.

2. táblázat

A szelkup vokalizmus

A szelkup magánhangzó-rendszereket, amelyek egy egységes vokális rendszerré szerveződnek, négy fonematikus jegy jellemzi:

- I. A nyelv vízszintes mozgása szerinti sorok (az orális rezonátorok beállításának típusai szerint)
- II. Zárttság (a nyelv aktív hátának felemelkedési foka a rezonátorok beállításakor)
- III. Időtartam (a beállított rezonátor működésének tartóssága)
- IV. Labialitás (az ajkak részvételének jellege az orális rezonátorok felépítésében)

II. nyílásfok		zártak, felső nyelvállásúak				középső nyelvállásúak							
		illab.		lab.		illab.		lab.		illab.			
III. ajakkerekítés		hossz.		röv.		h.		r.		h.		r.	
IV. időtartam		1/2		2		1/2		1/2		3		3	
V. emelkedési fok		1/2		2		1/2		1/2		3/4		3/4	
I sorok	palatálisok	$\frac{i:_{78}}{i:_{78}}$	I_{78}	$\frac{Y:_{78}}{Y:_{88}}$	$\frac{Y_{78}}{Y_{78}}$	e:	e	$\frac{\emptyset:_{78}}{\emptyset\emptyset:_{78}}$	$\frac{\emptyset_{78}}{\emptyset\emptyset_{78}}$	$\left(\frac{e:_{\top}}{\varepsilon:_{\perp}}\right)$	$\left(\frac{e_{\top}}{\varepsilon_{\perp}}\right)$		
	em. fok	1/2	1/2				3			4	3/4		
	mixed magánhangzók	$\frac{\Xi:_{\top 69}}{\varepsilon:_{\perp 69}}$	$\frac{\Xi_{\top 69}}{\varepsilon_{\perp 69}}$	—	—	—	(ə)	—	—	(3:)	$\frac{\Theta_{69}}{3_{69}}$		
	em. fok			1/2	2								
	velárisok	—	—	$\frac{u:_{\top}}{u:_{\perp}}$	U	—	—	—	—	—	—	—	—

Korábban minden valószínűség szerint két *i* fonéma létezett: [i:] és [ɪ:], vö. *tj:* «ti:» 'ti', *tj:* «t $\frac{i:}{I:}$ » 'öl', *tj:* «t $\frac{ɪ:}{ɪ:}$ » 'ide'; *sj:* «si:» 'coboly', *sj:* «sɪ:»

'kötés (sínél), крепление для лыж', de jelenleg a szelkup nyelvet beszélők többségénél az [i:]–[ɪ:] ellentét nem fonematikus. Palatalizált *k* mellett (*kj:* *vet* *tj:* *r* «k $\frac{i:}{I:}$ *dətt* $\frac{i:}{I:}$ *r*» 'teli kosár, полный кузов') az $\left[\frac{i:}{I:} \right]$ magánhangzó elő-

rébb képzett, de ugyanhoz a fonémához tartozik. Ez angol típusú hang. Össze lehet hasonlítani a *meat* 'hús' szó hosszú [i:]-jével, amelynek nyíltsági foka 1, de hátrább képzett. A palatális [h̄s] affrikátának az [i:]-vel képzett kapcsolata (*či:bə* «h̄si:bə» 'légy, муха') előbb képzett hangot eredményez.

[ɪ] – rövid, nyílt, illabiális palatális magánhangzó, 2. nyíltsági fokú, kissé hátrább képzett [I₇₈], pl. *ti* «tɪt^x» 'felhő'. A képzése erősebben is eltolódhat hátrafelé, pl. az uvuláris [q] után: I₇₈ ~ I₈ (*ča:zaqi* «h̄ša:dzaqi» 'mennek (duális)'). De ez a hang pozicionális-kombinatorikus jellegű. Zártabb a magánhangzó palatális és lágyított mássalhangzók után, pl. *ñimba* «ɲimbɔ» 'apai nagymama, отцова мать', *nañi'deli* «nañi'dɛli» 'oda'.

[e:] – hosszú, illabiális palatális magánhangzó, 3. süllyesztett vagy 4 emelt nyíltsági fokú. Artikulációja és hangzása közel áll a német [e:]-hez a *heben* «he:bən» 'emelni' szóban, pl. *ɛ:t* « $\frac{e:}{ɛ:}$ t» 'falu' *nɛ:* «n $\frac{e:}{ɛ:}$ » 'lány'.

Lágy, lágyított és palatális mássalhangzók előtt és után ez a magánhangzó zártabb, képzésében csaknem egybeesik a német [e:]-vel, pl. *'e:ñža*

« $\frac{e:}{ɛ:}$ ndza» 'lesz', *'e:ja* « $\frac{e:}{ɛ:}$ ja» 'van, létezik', *te:k* «h̄e:k^x» 'gyorsan', *te:q*

«h̄e:q^x» 'fehér', *pe:é* «'p'e:kɛ₁» 'császármadár', *kve:* «kβe₁» 'erdei fenyő', *qwe:*

«qβe₁» 'nyírfa'; vesd össze: *'okkir* /*'né:t* «'okkɪr /n $\frac{e:}{ɛ:}$ t» 'egy lánya', *okkir* /*'né:t*

«okkɪr /net» 'egy közülük, egyikük'.

[e] – rövid, illabiális palatális magánhangzó, 3. nyíltsági fokú, pl. *jes* «je₁s» 'volt', *pen* «pe₁n» 'éjjel', *pet* «pe₁t» '(az ő) éjszakája', *pef* «pe₁h^s» 'fejsze', *'petercu* «'peh̄e₁rgu» 'bukfencezni'.

Az *e* magánhangzó valamikor minden valószínűség szerint önálló fonéma volt, nem pedig az [e] fonéma variánsa, aminek most tartjuk, vö. *pef* 'fejsze', *pet* 'éjszaka', *pet* 'fészek'.

Hangsúlytalan helyzetben a rövid zárt *e* (mint kötőhangzó) nem stabil, hangzásában és artikulációjában néha az [ɪ]-hez vagy az [ə]-höz közeledik, pl. *pa:* 'tije' 'keserű', *'še:* 'bekka' 'evet, бурундук', *to'wej* *pt'* 'e'kant' 'arra az oldalra', *kufe* 'ne:m' 'valahol', *'petergu* 'puhítani, áztatni (bőrt)'.

[ɛ:] – hosszú, illabiális palatális magánhangzó, 4. nyíltsági fokú. Kiejtése során az ajkak passzívak. Közel áll a francia *ɛ*-hez a *mère* «mɛ:r» 'anya' szóban. A szelkupban ritkán fordul elő, pl. *te:pt* «tɛ:pt» 'nedv, сок', *se:m* «sɛ:m» 'elég, хватит'.

[ɛ] – rövid, illabiális palatális magánhangzó, kissé süllyesztett 4. nyíltsági fokú, a képzése nem tolódik el hátrafelé, nyíltabb, mint a hosszú szelkup [ɛ:],

emlékeztet az orosz *чѣн* szó ε -jére, pl. *тѣп* « $t\varepsilon_{\perp}p$ » 'férj, муж', *ѣлгу* « $\varepsilon_{\perp}lg\bar{u}$ » 'élni', *ѣлѣ* « $\varepsilon_{\perp}ll\varepsilon_{\perp}$ » 'le'.

[æ:] — hosszú, palatális illabiális 5. nyíltsági fokú magánhangzó. Artikulációjára és hangzására nézve közel áll az angol *sack* « $sæk$ » 'zsák' és a finn *järvi* « $jærv̥i$ » 'tó', az észti *käre* « $kære$ » 'éles', a karjalai « $p̥itkæ$ » 'hosszú' ε -jéhez. Néhány szelkup példa: *tä: 'bek* « $tæ: 'pe_{\perp}k^x$ » 'mókus', *nä: «næ:»* 'lány', *'twärgu* « $'t\betaæ:rg\bar{u}$ » 'lopni', *'tä:rgu* « $'tæ:rg\bar{u}$ » 'elgennyesíteni, сгноить', *'čwä:rgu* « $'hšvæ:rg\bar{u}$ » 'irigyelni', *'qwä:dgu* 'megharagudni'.

[æ] — rövid, palatális illabiális magánhangzó, 5. nyíltsági fokú. A rövid [æ] minőségére nézve ugyanolyan, mint a hosszú [æ:], csak kvantitásában különbözik tőle, pl. *æs* « $æs$ » 'apa', *šänt* « $šænt$ » 'új', *m̥i'dätku* 'szurokkal bekenni (csizmát), смазать дертем (сапоги)', *säd'ku* « $sæd'k\bar{u}$ » 'izzani, тлеть', *š̥i:bo'krä* « $š̥i:bo'kræ$ » 'hab', *'säw̥irgu* « $'sæb̥r̥rg\bar{u}$ » 'kettétörni, (tr.)', *tädalžigu* « $tædaldžig\bar{u}$ » 'háttal odasimulni, прижаться спиной', *las'qättigu* « $las'qætt̥rg\bar{u}$ » 'megrázní, встряхнуть', *'määdätqu* « $'mædætk\bar{u}$ » 'bekenni, помазать', *lo'qäl'gu* « $lo'qæ\lambda'g\bar{u}$ » 'nyeríteni, ржать'.

Hangsúlyos szótag előtti első szótagban (*ä'zel* « $æ'ze_{\perp}l$ » 'apád') az ε valamivel hosszabb, mint hangsúlyos helyzetben (*äs* « $æs$ » 'apa').

[a:] — hosszú, illabiális palatális magánhangzó, 6. nyíltsági fokú, pl. *ta: «ta:»* 'hegy, гора', *sa: «sa:»* 'kén', *a:q* « $a:q$ » 'száj'; *a:na* « $a:na$ » 'juh ismertetőjele, метка у овцы', *'qa:da* « $'qa:da$ » 'dér', *a:rt* « $a:rt$ » 'keresztül', *'qa:yal* « $'qa:yal$ » 'nagyujj', *'ta:wa* « $'ta:\beta a$ » ~ « $'ta:va$ » 'egér', *pa:der* « $'pa:der$ » 'lábbeli kötőzsinórja, завязка у чарков.'

A kombinatórikus feltételektől függően az [a:] fonéma palatális [a:], hátrább képzett « $a:_{\perp}$ » és (uvuláris hangok után) veláris [α :] ejtésárnyalatokban jelentkezik. Például: *'ka:ža* « $'ka:ž̥a$ » 'varjú', *ma:t* « $ma:_{\perp}t$ » 'ház', *qa:r* « $qa:r$ » 'varsa, halfogó eszköz' (ez a magánhangzó nem önálló fonéma a szelkupban). A rákövetkező palatalizált affrikáta is befolyással lehet az [a:]-ra — a magánhangzó zártabb lesz, pl. *'andža* « $'a:_{\perp}n̥ž̥a$ » (« $'a:n̥ħa$ ») 'meny'.

[a] — rövid, illabiális palatális magánhangzó, nyelvallása a két alsó nyíltsági fokra esik. A kombinatórikus feltételektől függően az képzése eltolódhat hátrafelé [$a \sim a_{\perp} \sim \varepsilon a_{\perp}$]. A szelkup [a] kevésbé nyílt, mint az [a:]. Artikulációja során a szájüreg kevésbé nyílt, mint a hosszú a:-nál, pl. *aps* « aps » 'eledel', *ant* « ant » 'kivájt csónak, облачок', *čä'ra* « $'hša: 'ra$ » 'kiugrott', *warg* « $\beta a_{\perp}rg$ » 'nagy', *lap* « lap » 'evező', *pat* « $p^{\varepsilon}at$ » 'epe', kissé kerekített palatális [a] (pozicionális, *p* után); *čann* « $šh̥an^x$ » '-ig', *ša'kka* « $š̥a-'kka$ » 'pata', *qa'la* « $qa'\lambda'a$ » 'szürke sirály, мартын' (a lágy λ' miatt az *a* előbbre tolódik), *ka'la* « $ka_{\perp}la$ » 'merítőkanál', *qwatš* « $q\beta \frac{\eta}{a} h̥h̥s \sim q\beta \frac{\nu}{a} h̥h̥s$ » 'város'.

Nyílt első szótagban a rövid magánhangzók kissé megnyúlnak, habár minőségileg ugyanolyanok maradnak, mint a rövid magánhangzók, melyektől artikulatorikusán és kvantitatíve különböznek.

Lágy, palatális és palatalizált mássalhangzók előtt és után az *a* nyelvallása kissé magasabb (kb. az 5. fok kétharmadát és a 6. fok egyharmadát

foglalja el; kiejtésére nézve az *a* fonémának ez az árnyalata az orosz *нямь* szó magánhangzójára emlékeztet, közel áll a hasonló franciához, pl. *nar* «*n^{ar}*» 'mocsár', *naq* «*n^{aq}*» 'iszap', *nap* «*n^{ap}*» 'kacsa', *l'a'qak* «*l'a₁'qa₁k*» 'szemtelenül', *l'a'nak* «*l'a'nak*» 'egészen közel, вплотную (? — Nehezen olvasható a kézirat. — M. T.)' *tapt* «*t^hapt*» 'harmat'.

Létezik egy hasonló hosszú, alig valamivel zártabb, 5. nyíltsági fokú palatális magánhangzó is [*a:*], például *tä:b* «*t^hab*» '(fa)levél', *tä:degu* «*t^ha:dəgu*» 'meggyújtani'.

2. A palatális labiális magánhangzók

[*y:*] — hosszú, lapos réssel kerekített palatális magánhangzó, 1–2 nyíltsági fokú, hátrább képzett. Mind zárttsági, mind labialitási fokára nézve elmarad a német *Übung* 'gyakorlat' szó [*y:*]-je és a jakut *T'ý:* «*ty:*» 'szőrzet' [*y:*]-je mögött. Képzésekor az ajkak laposan közelednek egymáshoz és nem húzódnak előre cső formájában, amint ez például a németben történik. Példák: *tü:*

«*ty_T:*» ~ «*t^{y:}*» 'tűz', *ü:t* «*y:*» «*t*» 'víz', *pü:* «*py:*» 'bögöly', *ü:den* «*y:*» «*d*» «*n*» ~

«*y:d*» «*n*» 'este, вечером', *ü:gu* «*y:gu*» 'húzni'.

Palatális mássalhangzóval alkotott kapcsolatokban a szelkup [*y:*] fonéma zártabb változatokban jelentkezik, nyelvallásában a kardinális [*y:*]-höz közelít, pl. *tü:* «*hy:*» 'föld', *ü:r* «*hšy:r*» 'bot, посох'.

[*y*] — rövid, lapos réssel kerekített palatális magánhangzó, 1–2 nyíltsági fokú. Kiejtésekor az alsó ajak fölemelkedik a felsőhöz és nem nagy, viszonylag lapos rést alkot vele, az ajkak nem húzódnak előre, például: *künt* «*kynt*» 'ló', *šünd* «*šynd*» 'belső rész'.

[*ø:*] — hosszú, lapos réssel kerekített palatális magánhangzó, 3–4 nyíltsági fokú. A szelkup [*ø:*] nem olyan zárt, mint a német [*ø:*], de nem hátrább képzett, hanem inkább egy [*ø:*₇₈] és [*œ:*₇₈] közötti hang. Csak az első szótagban használatos, pl. *mō:* «*mø_T:*» ~ «*mœ₁:*» 'odú, barlang, lyuk, нора', *pō:* «*pø_T:*»

~ «*p^{ø_T:}*» 'kő', *tō:nak* «*tø_T:nak*» 'korsó, кринка', *kō:gu* «*kø_T:gu*» 'felolvadni',

sō:t «*sø_T:t*» 'varrat, шов', *kō:* «*kø:*» 'öv', *šō:ma* «*šø:ma*» 'süketfajd nőténye, копалуха', *nō:godā* 'kinyíltott', *kō:t* «*kø:t*» 'tíz', *mō:lžegu* «*mø:ldžəgu*» 'kimosni'.

[*ø*] — rövid, lapos réssel kerekített palatális magánhangzó, 3–4. nyíltsági fokú. Minőségileg általában egybeesik a hosszú [*ø:*]-val, csupán kvantitásában különbözik tőle. Csak az első szótagban használatos, például: *ör* «*ø_Tr*» 'zsir', *kōtpi* «*køtpi*» 'olvadó', *pōriŋ* «*pøriŋ*» 'körben', *pōčku* «*pøhsku*» 'borotválni', *kō'ža* «*kø'ža*» 'fáj', *ör'suj* «*ø'r'suj*» 'zsíros', *tōt* «*tøt*» 'ürülék' (vö. *tō:t* «*tø:t*» 'vidra').

3. A „mixed” illabiális magánhangzók.

[*ɛ:*] — hosszú, illabiális „mixed” magánhangzó, 1–2. nyíltsági fokú. Az «*ɛ:_T*» ~ «*ɛ:₁*» ~ «*ɛ:₁*» variánsokban fordul elő. Az [*ɛ:*] fonéma variánsainak ejtésekor a nyelv háta teljes egészében fölemelkedik a szájpadról, és a

begörbített nyelvhát folyamatos igazodással viszonylag egyenletesen fedi be a szájpadrást. A szelkup [ɛ:] fonéma nyelvállására nézve közel áll a SĀCERBA akadémikus osztályozása szerinti kardinális „mixed” ы-hez, például: *tj:*

«tɛ:ɾ» ~ «t $\frac{\text{ɛ:}}{\text{ɾ}}$ » 'ide', *sj:r* «sɾɾ:ɾ» 'tehen', *mj:t*, 'mj:da' «mɛ:da» 'testvérke',

barátocskám!, братишка', *mj:l* «mɛ:l» 'hullám', *j:l* «ɛ:l» 'alj, fenék', *mj:t* «mɛ:t» 'máj', *qj:* «qɛ:» 'a közepe valaminek', *lj:* «lɛ:» 'csont', 'tišpegu' «tɛ:š-pɛɣ» 'hangosan szidalmazni, ругать матом', *ki:rjmba* 'bevérzódött'.

[ɛ] — rövid „mixed” magánhangzó, az 1–2. nyíltsági fok 1–2₂ zónájában,

hasonló a hosszú [ɛ:] magánhangzóhoz. Az «ɛɾ» ~ « $\frac{\text{ɛ:}}{\text{ɾ}_1}$ » ~ «ɾ₁» variánsok-

ban fordul elő. Nyelvállására nézve, mint a megfelelő hosszú magánhangzó is, a rövid [ɛ] a „mixed”-sor alap-magánhangzója, például: *pjŋ'qjɾ* «pɾŋ'qɾɾ» 'hangszer'.

[ə:] — hosszú, illabiális „mixed” magánhangzó, 4–5. nyíltsági fokú. Világosabb, mint az angol „mixed” [e:] a *girl* 'leány' szóban, és képzési helye

kevésbé tolódik el. Csak az első szótagban használatos, például: *qj:* «q $\frac{3:}{ə}$ » ~

«qə:» 'part', 'qj:la' «qɜ:lɔ» 'partok', *kwj:ŋ* 'qa:la' «kβ $\frac{3:}{ə}$ ŋ 'qa:la» 'megmaradt,

в остатке осталось', *qwj:dan* «qβ $\frac{3:}{ə}$:tan» 'megharagudtam'.

Néhány mássalhangzó mellett kissé diftongizálódik, például: *se:q* «sɾ₃:q^x» ~ «s $\frac{3:}{ə}$ q^x» 'fekete'.

Abszolút szókezdő helyzetben, nyílt szótagban az [ə:] fonéma rendszerint nyílt ejtésárnyalatban realizálódik — 5. nyíltsági fokú (vagy 4. sülylesztett nyíltsági fokú).

Az orosz nyelv erős hatásával összefüggésben — az oroszban a „mixed” magánhangzók rendszere nincs ennyire kifejlődve — a szelkup „mixed” [ə:] fonémát kiszorítja a palatális illabiális [æ:] fonéma, ez különösen fiatal és középkorú emberek beszédében figyelhető meg, például: 'ə:žatt' «'ə:dža:t₂» ~ «'ə:dža:t₂» 'énekelnek (madarak)', *se:q*, *sä:q* «sɾ₃:q^x» ~ «sæ:q^x» 'fekete', 'qwj:dgu', 'qwä:dgu' 'megharagudni' «'qβ $\frac{3:}{ə}$ dɣU» ~ «'qβæ:dɣU».

[ə] — illabiális, rövid „mixed” alapmagánhangzó (azaz sem előre, sem hátra nem tolódik el a képzése), 3. és 5. nyíltsági fokú, nagyon gyakori a szelkupban, például: *ser* «sɛɾ» ~ «sɜɾ» 'hó', *kel* «kɛɾ₁» ~ kɛ₁» 'gödör', *tent* «tɛ₁nt» ~ «tɛ₁nd» 'itt'. Néha ez a hang a második nyíltsági fokú [ɾ]-höz köze-

ledik: *gom'de* «q^xɔ'mdɾ» ~ «q^xɔ'm'də» 'pénz'.

Hangsúlytalan helyzetben a második és további szótagokban az [ə] fonéma 3–4. nyíltsági fokú redukált, ernyedtté képzésű és nagyon rövid „mixed” ejtésárnyalatokban jelentkezik, például: *sa:bəl*, *i'zabəl* «sa:b₃əl» ~ «i'za:b₃əl»

'valóban, вправду', 'kundək' «kUnd $\frac{3}{3}$ k» 'sokáig'.

Abszolút szókezdeten az [ə] fonéma nyíltabb ejtésű, például: 5. nyíltsági fokú: *elʒin* « $\frac{3\tau}{\epsilon}$ ldʒin» 'talp', *ek* « $\frac{3\tau}{\epsilon}$ k» 'nem, he', *ent* « $\frac{3\tau}{\epsilon}$ nt» 'ij', *əpʷatku* «əpʷatku» '(füsttel) beborítani', *ənʷatpugu* «ənʷatpugu» 'bőgni (tehén)', *ətku* «ətku» 'felakasztani'.

Szó belsejében [r] előtt az [ə] fonéma variánsa diftongizálódik, az 5. nyíltsági foktól csaknem a 2.-ig süllyedő nyelvállással, ami a rákövetkező [r] mássalhangzó hatásával magyarázható.

4. A „mixed” labiális magánhangzók

[ɔ:] — hosszú, lapos réssel kerekített „mixed” magánhangzó, 4. nyíltsági fokú, például: *qə:n* «qɔ:n» 'oldalra', *ə:ʒa* «ɔ:dʒa» 'hátrafelé evez, табанит (гребер обратно до поворота)'.

[ɔ] — rövid, lapos réssel kerekített „mixed” magánhangzó, 4. nyíltsági fokú; artikulációjára nézve kevésbé különbözik a megfelelő [ɔ:] fonémától, például: *ət* «ɔt» 'víz', *ən* «ɔn» 'víz', *əŋk* «ɔŋk» 'юнга, halfogórekesz a folyóban, рыбозаграничное сооружение из переплетенных дранок', *lɔpɔlɔgu* «ɔpɔlɔgu» 'le-nyomni, придавить'.

Az [ɔ:] és [ɔ] gyakorisági indexe magas, de rendszerint csak az 1. szótagban fordulnak elő.

5. A veláris magánhangzók

[u:] — hosszú, lapos réssel kerekített veláris magánhangzó, 1–2. nyíltsági fokú. A szelkup [u:] fonéma hosszúsága a viszonylagos hosszúság–félhosszúság keretei között ingadozik: «U₁» ~ «U:₁» ~ «u:_{τəə}» ~ «u:_τ», például: *u:* «u:_τ» 'fogoly (madár)', *tu:* «tu:_τ» 'szárny', *u:k*, *u:la* «u:₁k», «u:_τglv» 'orr, valaminek a vége', *tu:ku* «tu:_τkV» 'evezni', *u:rku* «u:_τrkV» 'fürödni', *ču:* «hšV₁» 'föld', *ńu:* «pU₁:» 'menyhal', *pu:dal* «pu:_τdɔl» 'arc', *sajnu:* «sai'nu₁:» 'szem-

pilla', *su:* «su:» 'csendesen', *su'del* «su'h_εl» 'csendes nap', *ku:nku* «ku:ngU» 'elszaladni'.

[U] — veláris, rövid, lapos réssel kerekített magánhangzó, 2. nyíltsági fokú. A hosszú [u:] fonémához viszonyítva a lapos réses kerekítés kevésbé határozott.

A kombinatórikus feltételektől függően 2. emelt és 2. süllyesztett nyíltsági fokú árnyalatokban jelentkezik, palatális mássalhangzók szomszédságában pedig előrefelé eltolódott ejtésárnyalatokban «U_τ» ~ «U» ~ «U_τ» ~ «U₁», például: *'kundek* «kund_εk» 'sokáig', *unʒ* «unhʒ» 'tetű', *qum* «qum_τ» 'ember', *nuk* «nu_τk» 'nyak, a nyak hát fölötti része', *čump* «hU_τmp» 'hosszú'.

[o:] — hosszú, lapos réses kerekítésű veláris magánhangzó, 4. nyíltsági fokú. A pozicionális–kombinatórikus feltételektől függően a következő árnyalatokban fordul elő: «o:» ~ «o:_τ» ~ «o:₁», például: *qo:* «qo:» 'fül', *o:k* «o:k» 'gallér'» *lo:s* «lo:s» 'ördög', *qo:č* «qo:hš» 'fülbevaló, сережка', *ma'do'qaj* «ma'h'o'qaj» 'tagjai', *ńańtolgu* «ńań'h'o₁:lkU» 'széttaposni', *ńo:gu* «ńo:_τgu» 'úzni, hajtani'.

A hosszú, zárt variáns «o:» korábban minden valószínűség szerint önálló fonéma volt. Az idősebb nemzedékhez tartozó személyek szájában a pɔ: «po:»

'fa' és a *pq*: «p:» 'év' szavak «o:» hangjai lényegesen különböznek egymástól az emelkedési fok tekintetében: *tau* 'p̄o:qon' «taʉ 'po:ɣon» 'ebben a fában', *tau* *pq:q̄nt* 'ebben az évben'.

A szelkup nyelvjárások egységesülési folyamatának és az orosz nyelv erős hatásának következtében a fiatal és középkorú nemzedék nyelvében ez a különbség ma már elmosódott.

[o] — rövid, lapos réssel kerekített veláris magánhangzó, 3–4. nyíltsági fokú. Tipikus ejtésárnyalatai: «o» ~ «o» például: *opt* «opt» 'haj', *qopt* «kopt» 'ágy', *toʃ d* «toʃ h̄s» 'sí', *okker* «'okxar» 'egy', *to* «to» 'tó', *ot'qo* «øλ'qo» 'nyál', *čonž* «tšontš» 'jégtorlasz', *čorgu* tšorɣu» 'fellángolni'.

III.

A szelkup mássalhangzó-fonémák kérdéséhez

A fő aktív hangképzőszerv alapján a középső obi nyelvjáróterület toguri nyelvjárásának mássalhangzóit a következőképpen osztályozhatjuk:

1. labiálisok: [p (b)], [m], [β], [v],
egyszerűsített átírásban: [p (b)], [m], [w], [v].
2. alveo-palatálisok: [t (d)], [s (z)], [l (l', ł)], [r], [n], [ʃ (ž)], [tʃ (dž)], (ts),
egyszerűsített átírásban [t (d)], [s (z)], [l (l', ł)], [r], [n], [š (ž)], [tš (ž)], (c).
3. palatálisok: [j], [ɲ], [λ'], [ħ (h)], [ħś],
egyszerűsített átírásban: [j], [ń], [lʲ], [t (d)], [č].
4. velárisok: [k (g)], [ɣ],
egyszerűsített átírásban: [k (g)], [ɣ].
5. uvulárisok: [q (g)], [ɣ], [χ], [(R), (h)],
egyszerűsített átírásban: [q (g)], [ɣ], [χ], [(R), (ɣ)].

Az aktív hangképzőszerv izomfeszültségének erejétől függően a mássalhangzókat feloszthatjuk gyengékre és nagyon gyengékre.

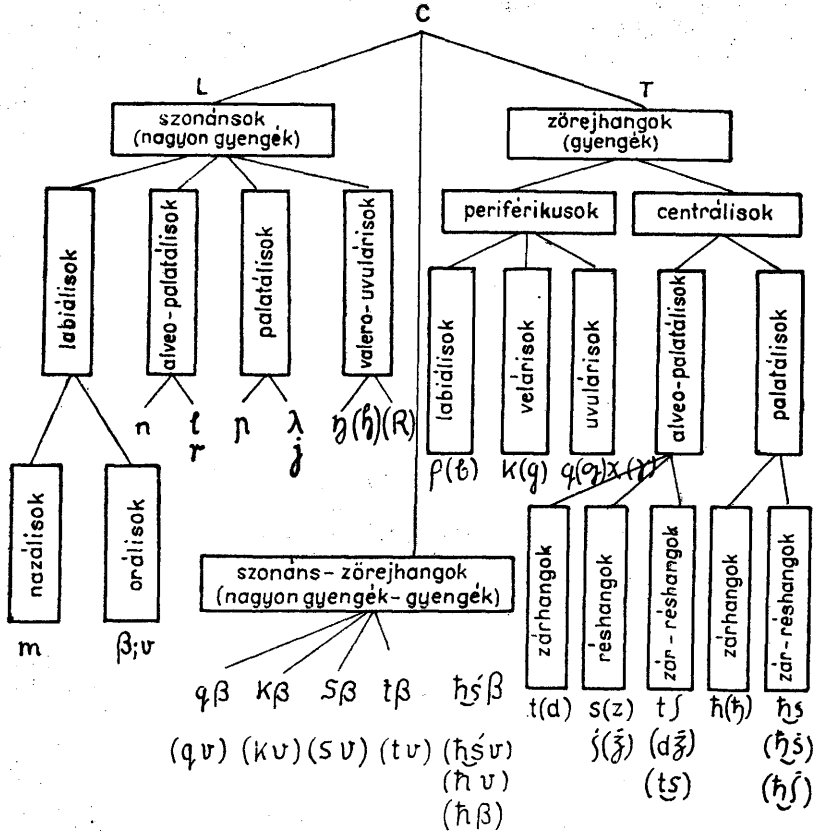
A zörejhangok (zár-, rés- és zár-réshangok) lehetnek periférikusak és centrálisak. A periférikusokhoz tartoznak a labiálisok, a velárisok és az uvulárisok. A centrálisokhoz az alveo-palatálisok és a palatálisok. A centrálisok csoportja zárhangokra, réshangokra és zár-réshangokra oszlik. A zár és a rés (a centrálisoknál) fonematikus. A periférikusoknál ez a képzésmód nem lényeges, alapjában véve a zár uralkodik (p, k, q), s a réshangok csak mint ejtésárnyalatok jelentkeznek (ɣ, χ). A zörejhangok rendszerint rövidek, előfordulnak hosszú és félhosszú mássalhangzók is, de hosszúságuk feltételekhez kötött (обусловлена), a leggyakrabban asszimilációs jellegű. A zörejhangoknál nincs meg a zöngés-zöngétlen ellentét.

A szonáns-hangok mind rövidek, nagyon gyengék, erősek nincsenek. A szonánsokat feloszthatjuk labiálisokra (nazálisok és orálisok), alveo-palatálisokra, palatálisokra és velaro-uvulárisokra (заднеязычно-увулярные).

A szelkup nyelv toguri nyelvjárásában fonémaként szerepelnek a következő mássalhangzó-kapcsolatok: qβ (qv), kβ (kv), sβ (sv), tβ (tv), ħśβ (ħśv, ħv), amelyek második elemét a bilabiális, lapos réses β (néhány nyelvjárásban a bilabiális közel áll egy ultrarövid magánhangzóhoz) vagy a labiodentális v képezi.

A toguri nyelvjárás mássalhangzó-fonémáinak táblázata

az aktív hangképző szerv szerint			labiálisok		centrálisok		velárisok	uvulárisok	
			bilab.	lab.- dent.	alveopalatálisok	palatálisok	periferikus		
az akadály képzésének módja szerint			perif.						
			zörejhangok (gyengék)	orálisok	zárhangok		p (b)		t (d)
réshangok	egyfókuszú- ak					s (z)			(x) (γ)
	kétfókuszú ak					ʃ (ʒ)			
zár- réshangok	egyfókuszú második elem					(ts)			
	kétfókuszú második elem					tʃ (dʒ)	hʃ (hʒ)		
szonánsok (igen gyengék)	nazálisok	zárhangok		m		n	ɲ	ŋ	(ŋ)
	orálisok	réshangok	közép réses	β	v		j		
			oldal réses			l(l, ł)	ʎ		
	tvemu lánsok					r			(R)
szonáns-zörejhangok (igen gyengék – gyengék)						tβ (tv) sβ (sv)	hʃβ (hʃv) (hβ) (hv)	kβ (kv)	qβ (qv)

Ezeket a kapcsolatokat feltételesen szonáns-zörejhangoknak (nagyon gyenge hangoknak) nevezzük.

Föl lehet tételezni, hogy a qβ kételemű, kétfókuszú hang. A zár két fókuszban képződik: az egyik akadály uvuláris, az elülső fókusz pedig labiális. Az alsó ajak a felsőhöz közeledik és lapos rést alkot vele. A második elem egy keveset késik. A qβ időtartama azonban jelentősen felülmúlja egy mássalhangzó hosszúságát. A föltételezésünk ellen szól a következő öt hangkapcsolat jelenléte is: qβ (qv), kβ (kv), sβ (sv), tβ (tv), hśβ (hśv), ellenkező esetben mindezeket a kapcsolatokat kétfókuszú fonémának kellene tartani.

Idézzünk példákat: *qve*: 'nyírfa', *qwaŋer* 'tokhal', *qwat pa.r* 'váll', *kve*: 'erdei fenyő', *swä.ra* 'esik (eső)', *svä.ra* 'szeret', *čve:žan* 'tisztán, опрjатно', *čve:tžaj pet* 'sötét éjszaka', *twä:dalgu* 'becézni, ласкать', *tvelarčimba* 'elrejtőzött', *tve:k* 'liba', *tvega* 'szűk', *tve:r* 'чвop', *twä:rgu* 'lopni', *swäčq* 'dió, opex', *šve:j tu* 'agyagos föld', *kačvatku* 'csörömpöl (vassal)', *qvä:j* 'водyx', *kwaj* 'folyószakasz', *me:kwatt* 'csinálnak'.

Azt, hogy ezek a kapcsolatok fonémák funkcióját töltik be a nyelvjárásban, minimális párok megléte is igazolja: *qwatku* 'megszerezni, megölni' —

qatku 'valahová kerülni, деваться'; *qwat pa:r* 'váll' — *qat* 'homlok'; *swa:* 'jó' — *sa:* 'kén'; *twä:rgu* 'lopni' — *tä:rgu* 'elgennyесíteni'; *svä:ri* 'szeretett' — *vä:ri* 'ravasz, alattomos'; *tveg, tvega* 'szűk' — *tek* 'gyorsan, hamar' stb.

A *f* fonéma csak orosz jövevényszavakban fordul elő. A *ts* rendkívül ritkán használatos, csak néhány *co'lom* 'szervusz'-típusú jövevényszóban találkoztunk vele: orosz jövevényszavakban *s*-vel helyettesítik, például: *u:lisa* 'utca, улица', *sa:r* 'cár, царь'.

Így a szelkup nyelv toguri nyelvjárásában 24 (az idősebb nemzedék beszédében 29) mássalhangzó-fonémát lehet kimutatni.

A szemléletesség kedvéért a következő oldalakon sémák és táblázatok formájában is bemutatjuk őket.

Példákat idézünk.

I. illabiális palatális magánhangzók

$\left[\frac{i:}{i} \right]$ *pi:* 'nyárfa', *ti:* 'öl (fn.)', *ki:d* '(vessző)kosár, кувов', *ti:t* 'vessző', *či:q* 'kikészített bőr', *i:* 'a fia valakinek', *ki:det ti:r* 'teli kosár', *ja:kri:* 'tarka, пестрая', *nak'ri:* 'mintával, rajzzal, с рисунком', *či:be* 'légy (fn.)', *ši:* 'coboly', *ti:s* 'nyírfahéj (a csum készítéséhez)', *i:vaqij* 'vettek (duális)', *m'iden* 'egészen közel', *si:ja* 'мальки', *si:* 'kötés (sínél)'.

[I] *tit* 'felhő', *ča:žaqi* 'mennek (duális)', *ap'tigu* 'szaglani', *pa:'rija* 'keserű', *nim'digu* 'nevezni', *nim'ba* 'nagyamama, бабушка'.

[i:] *i:lel* 'vedd', *i:ku* 'venni', *i:vaqij* 'vettek (duális)'.

[i] *nati'pe'e* 'oda', *lim'bi pa'ja* 'nósténysas'.

[e:] *te:k* 'gyorsan', *kwe:* 'erdei fenyő', *qwe:* 'nyírfa', *te:q* 'fehér', *pe:ce* 'császármadár', *če:nča* 'beszél', *šidim'že:li* 'második', *pe:nžit* 'keresni fog', *tve:ga* 'vékony', *e:nža* 'lesz', *e:ja* 'van', *ne:vi* 'egymást, duális I.', *o'kir ne:t* 'egy közülük', *ne:u,* *ne:w* 'féreg', *še:bekka* 'evet', *tap'te:t* 'ma', *če:lm* 'kötél'.

[e] *pet* 'fejsze', *om/be* 'az imént, только что', *jes* 'volt', *pe't* 'éjszaka', *pen* 'éjjel', *ne'va* 'nyúl, fn.', *tew, teu* 'fagyal, черемуха', *mu:'ge* 'fagyal', *ne'vralžigu* 'szoptatni', *petergu* 'bukfencezni', *šeps* 'mell'.

$\left[\frac{e:}{e_1} \right]$ *e:t* 'falú', *ne:* 'lány', *če:* 'tuskó, колода', *kve:nt* 'hajnal', *me:ta* 'odafutott', *še:* 'nyelv', *le:wi* 'deszkából való', *šve:digu* 'köpni'.

[e:] *te:pt* 'nedv, lé, сок', *se:m* 'elég, хватит', *ke:ti korinže* 'tűtartó', *še:rgu* 'felvenni (ruhát)', *ke:lžepugu* 'féltekenykedni', *qwe:detžegu* 'találkozni', *še:rčigu* 'felöltöztetni valakit', *qwe:ger* 'tokhal', *kve:zi* 'vasból való'.

[ε] *tep* 'férj, муж', *e'lle* 'le', *e'gu* 'élni', *e'tterbaŋ* 'főzők', *nemqidi* 'névtelen', *nept* '(az ő) neve', *šetku* 'felébreszteni', *a'ttedigu* 'elrejtőzni', *petqelgu* 'össze gyúrní', *šendigu* 'a hüvelyébe betenni', *pet* 'fészek'.

[æ:] *tä:'bek* 'mókus', *sä:* 'koporsó', *vä:ri* 'ravasz', *qä:detčigu* 'sámánkodni', *lä:r* 'dal', *qä:d* 'ráolvasás, bővülés', *nä:gu* 'ставить пленки', *tä:n* 'ész', *tä:gu* 'rothadni', *sä:igu* 'kiélesíteni', *svä:ra* 'esik (eső)', *twä:datgu* 'becézni, ласкать', *svä:rgu* 'szeretni', *tä:lžegu* 'megrakni', megterhelni'.

[æ] *äs* 'apa', *šänt* 'új', *mä:dätku* 'szurokkal bekenni (esizmát)', *pö:j sälj* 'fenékö', *ši:bo'krä* 'hab', *tabij ta'rä* 'hosszá hasonlóan', *šväčk* 'fenyőtoboz', *sädku* 'izzani, тлеть', *säbirgu* 'kettétörni', *tädatžigu* 'háttal hozzásimulni', *las'qättigu* 'rázni',

'*qwädimbigu* 'veszekedni, szidni', *lë/qäl'gu* 'nyeríteni', *lë'lättigu* 'szőnyeget kirázni', '*mädätku* 'bekenni'.

[^{pa}a:] *tāb* '(fa)levél', *tä:žigu* 'dobni', '*tä:degu* 'meggyújtani', *tä:ra* 'a fele valaminek', *nä:p* 'kacsa', *tä:raj* 'szétágazó', *tä:ngugu* 'nem lenni', *tä:čaj* 'dobunk (ige)', *nä:betöigu* 'kacsákat fogni', *täbista:ye sedegun* 'ők ketten'.

[^{pa}a] *nak* 'iszap', *nar* 'mocsár', *nap* 'kacsa', *tapt* 'harmat', *kat* 'belek', *řarg* 'has', *a:nda* 'meny', *pa:řda* 'anyós'; *свекровь*, *eřda* 'após, свекор', *nařt* 'vas-tag', '*käžir* 'hurokcsapda kacsákra, петля на уток', *näqqilgu* 'visszahúzni, оттянуть', '*řändigu* 'elszegődni', *känditpaŋ* 'átáztam', *kan'di ser* 'nedves hó', *näqqitgu* 'dohányozni', *kä'du* 'kosár bogyók számára, набирка', *kä:r* 'lett, стал'.

[a:] *a:q*, *a:ŋ* 'száj, torkolat', *ta:* 'hegy, gopa', *sa:* 'kén', *qa:r* 'varsa', *ša:r* 'sirály', '*a:bič* 'fedél, tető', *a:rt* 'keresztül', '*a:na* 'juhok ismertetőjele', *qa:da* 'dér', *ša'qqa:qi* 'éjszakáztak (duális)', *qa:daŋ* 'dér, dérral borított?' (A kézirat nem világos. — M. T.), *qa:j* 'erős', *qa:daŋ* 'világosan, светло', *qwa'nna:q* 'elmentek (duális)', *qa:bku* 'kijavítani, megfoltozni', *ča:qqägu* 'kiteríteni, расстелить', *sa:të* 'csalán', *qa:gal* 'nagyujj', '*ta:wa* 'egér', *pa:roqij* 'felső', (*porq* 'ruha'), *pa:der* 'lábbeli kötőzsinórja', *qa:biřgu* 'hájjasodni, hízni', '*ta:rku* 'felosztani', *qa:s* 'fa kérge', *a:mbigu* 'ásítani', *a:tčegu* 'örizni'.

[a] *aps* 'eledel', *and* 'kivájt csónak', *ka'la* 'merítőkanaál', *qwatë* 'város', *warg* 'nagy', *lav* 'evező', *pat* 'epe', '*takitku* 'csuklani', *tat* 'te', *saŋk* 'süketfajd', *sas* 'szemét', *paq* 'fogantyú', *qand* 'jégkéreg, наст', *ka'nak* 'kutya', *čann* 'ig', *řä:'paŋ* 'egészen közel', *qwaŋu* 'menni', '*čagirgu* 'kiszáritani', '*larimbigu* 'félni', *kod'ža pa'ja* 'pók', *watt* 'út', *satčim* 'nehezen, тяжело'.

[a] *tübeřamge* 'jöjjenek (duális), пусть они вдвоем придут', *tü:ve'fatte* 'mind jöjjenek', *puš iř'e'řamge* 'hadd éljenek (duális)', *sořetdi'řamge* 'hadd éljenek ketten'.

II. labiális palatális magánhangzók

$\left[\begin{array}{c} \text{y} \\ \text{y} \end{array} \right]$ *tü:* 'tűz', *ü:t* 'víz', *ü:den* 'este', *ü:eu* 'húzni', *ü:golgu* 'húzni', *ü:te* 'gyalog', *pü:* 'bögöly, паыр', *šü:* 'kígyó', '*pü:wa* 'fülesbagoly', *čü:r* 'bot', *pü:tku* 'követni, szimatolni', *pü:rgu* 'megtapogatni'.

$\left[\begin{array}{c} \text{y} \\ \text{y} \end{array} \right]$ *künt* 'ló', *ü/dugu* 'átázni', *ü/dudüigu* 'átázni', *šünd* 'valaminek a belseje', *küja* 'egy folyó neve Ivankino környékén', *šündegu* 'véget érni (út)', *šü/derna* 'ablak', *püřelžegu* 'накатать (хлебы)

[ø:] *tö:'nak* 'korsó, кринка', *ö:rgugu* 'eltévedni', *mö:* 'odú, barlang, lyuk', *kö:gu* 'felolvadni', *sö:t* 'varrat, шов', *tö:gu* 'megjönni', *tö:t* 'vidra', *kö:* 'öv', *nö:gođa* 'kinyílott', '*sö:dergu* 'varrni', *sö:tku* 'varrni', *šö:ma* 'süketfajd nősténye', *mö:lžegu* 'kimosni', *kö:t* 'tíz', *kö:relžegu* 'lerázni, eldobni, махнуть, отбросить', *šö:škuj gum* 'osztják ember'.

$\left[\begin{array}{c} \text{ø} \\ \text{œ} \end{array} \right]$ *köpi* 'olvadó', *töt* 'ürülék', *pöriř* 'körben', *ör* 'zsír', *örčigu* 'zsírt leszedni (снять)', *pöčku* 'borotválni', *köw*, *köu* 'fajdkakas', *pöw*, *pöu* 'lábbeli, чарки', *ködergu* 'sámánkodni', *köpi ser* 'olvadt hó', *kö'ža* 'fáj', *ör'suj* 'zsiros', *öči/def gum* 'fiatal ember', *tölžre* 'fűz(fa), ветла', '*čörčotžimbl'e ča:ža* 'botra támaszkodva megy'.

III. illabiális mixed magánhangzók

[ɛ:] *'m̃i:da, mi:t* 'testvére, barátocskám, братишка', *si:r* 'tehén', *m̃i:l* 'hul-
lám', *i:l* 'alj, fenék', *m̃i:t* 'máj', *qi:* 'a közepe valaminek', *li* 'csont', *pi:dan*
'egyenesen', *ki:wi* 'véres, bevérzett', *m̃i:ga* 'tű', *ki:l̃in ol* 'mell', *t̃i:špegu* 'han-
gosan szidalmazni', *ki:r̃imba* 'bevérződött', *t̃i:* 'ide'.

[ɛ:] *ñž'qi' demba* 'kiszakadt (köröm)', *piŋgir* 'hangszer', *t̃i'd̃ik* 'cédrus', *'si:ŋelgu*
'bemászni, забираться', *okk̃irmi'ŋin* 'együtt', *var'q̃in* 'nagyon', *t̃ittim/baq* 'vere-
kednek (duális)', *t̃i'd̃iŋaq̃in* 'cédrusligetben', *t̃i't̃in* 'cédrus', *ñiŋgu* 'állni',
ki'gan 'akarak'.

[ə] *ser* 'hó', *keba me* 'fiú', *kel* 'gödör', *ke'ča* 'hangya', *se'ba* 'apró légyfajta,
мошка', *keg* 'lyukacska, дырочка', *ke'suj* 'lyukas', *ču:m̃že* 'harkály', *nent* 'itt,
тут', *tent* 'itt, здесь', *qeška saj* 'csillag', *'tud̃ingu* 'rágni', *pe'gaf* 'lágú, puha',
ter 'ikra', *kundek* 'sokáig'.

[ə:] *kwe* 'maradék', *qwe:dan* 'megharagudtam'.

[ə] *ent, endla* 'ij', *el̃zin* 'talp', *qečirba* 'megromlott (hús), подпортилось', *lemb*
'sas', *ke'gu* 'lenyúzni (bőrt)', *kem* 'a k betű (tárgyeset)', *šet* 'kettő', *ke* 'a Csaja
folyó', *ek* 'nem, не', *e'talgu* 'felakasztani', *et̃iku* 'akasztani'.

[ə:] *e:t̃ča* 'héja, коршун', *ə:q̃ind̃igu* 'dadogni', *ə:q̃ind̃e če:ñča* 'dadogva beszélni',
ə:žatgu 'mondani', *ə:žigu* 'énekelni (madár)', *ə:žatt* 'mondják'.

[ə] *əpwatku* 'beborítani, заслонить', *əp'wann*, *ep'watpa* 'elborított', *ən'watpugu*
'bőgni (tehén)', *si:r ən'watpa* 'a tehén bög', *ət̃ku* 'akasztani, függeszteni', *ət̃it*
'fölkasztotta', *ko'ner* 'juh'.

IV. labiális mixed magánhangzók

[ɔ:] *k̃ə:n* 'oldalra', *'ə:t̃ča, ə:ža* 'hátrafelé evez', *'q̃ə:čel* 'egy sorban, рядом',
ə:terme 'hajóvontató út, волок', *ə:t* 'tavasz', *ə:ten* 'tavaszi'.

[o] *š̃ət, š̃ətq̃in* 'az erdőben', *əŋ'got̃ž̃embegu* 'hallgatni', *ətergu* 'inni', *ət* 'víz',
'ət̃en los 'vízi szellem', *əŋk* 'halfogórekesz a folyóban, юнга', *'ənta* 'hallható',
'əntel̃isaw 'hallottam'.

V. labiális veláris magánhangzók

[u:~] *u:* 'fogoly (madár)', *u:k* 'a vége valaminek', *tu:ku* 'evezni', *u:ru* 'fü-
rödni', *pu:d̃el* 'arc', *tu:* 'szárny', *su:* 'csendesen', *'sajnu* 'szempilla', *ču:* 'föld',
pu: 'sörény', *nu:* *š̃ünd* 'ég (fn.)', *su:gu* 'elcsendesedni', *ču:be* 'szoknya, ruha
alja, подол', *pu:gu* 'folyón átkelni', *mu:'da* 'ugat', *pu:r* 'csörgő ruca, гоголь',
šu:ŋt̃ä 'halhólyag', *'ču:beraw* 'bepiszkítottam (a szemet), засорил (глаз)',
mu:q̃ireku 'hívni, szólítani'.

[U] *qum* 'ember', *kur* 'hermelin', *kundek* 'sokáig', *unž* 'tetű', *umd* 'szakáll',
'sumba 'tarkó', *'udergu* 'megállni', *nuq* 'nyak (hátnál)', *tut* 'kárász', *puru'ž̃a*
'kis öböl', *a'dua* 'látható', *t̃i'šudi* 'fagy, hideg', *qubi* 'halott', *am'gu* 'enni',
sumba 'fejsze foka', *kup't̃ägu* 'úszni (kacsáról)', *ču'ba* 'szárny', *qajnuŋ* 'ho-

gyan?', *tu/la* 'réz', *sugul/že* 'visszafelé, fordítva', *qaj'duj* 'milyen?', *ku'ralžegu* 'megigérni'.

[u:] *nu:* 'menyhal, налим', *tu:* 'agyag', *nu:ž* 'fű', *nu:ktaj* 'sima deszka', *tu:ku* '(halfogó) rekesszel elkeríteni', *tu:rgu* 'sírní', *tu:r* 'homok', *nu:idi* 'édes', *nu:žegu* 'szénát kaszálni'.

[u] *tumb* (*čumb*) 'moha', *ađukka* 'nagyamama, бабушка', *nutk* 'fenyő, пихта', *nutkšaq* 'fenyves', *tumb* 'hosszú'.

[o:] *qo:* 'fűl', *o:k* 'gallér', *ko:'lat* 'kéz', *los* 'ördög', *o:č*, *qwe:no:č* 'taplógomba', *to:p* 'a széle valaminek', *qo:č* 'fülbvaló', *qo:m* (*tarbo*) 'erős (kötél)', *qo:mik* 'erősen', *po:'qā* 'seregély', *so:rom/žo* 'esik (eső)', *mo:q*, *qo:qu* 'találni', *o:riṅgu* 'nőni', *čo:'qij* 'szerény'.

[o] *okker* 'egy', *opt* 'haj', *kopt* 'ágy', *qorq* 'medve', *pos* 'limlom, труха', *top* 'láb', *qor* 'csődör', *to* 'tó', *orumgu* 'nőni', *qot* 'köhögés', *ōl'qo* 'nyál', *kot* 'kék áfonya, голбика', *kotoltu* 'denevér', *sa:qo* 'cinege', *qaj'ko* 'miért?', *qop* 'bőr, кожа', *kóboqondo* 'bőrből', *told* 'sí', *ol'qo* 'jég', *porq* '(felső) ruha, пальто', *'omtigu* 'imádkozni', *karamo* '(földbe vajt) kunyhó', *čora* 'palack', *sa'ozni*, *sa'oznita* 'csónak'.

[o:] *to:ps* 'bölcso', *ma'đo:qin* 'a tajgán', *no:degu* 'vadat üldözni', *no:gu* 'üzni, kergetni', *nañ'đo:igu* 'széttaposni', *to:gu* 'bekenni, замазать'.

[o] *topsa* 'havazott', *to'otža* 'havazik', *pa'đoṅ* 'oldalra', *pe'totgu* 'bukfencezni', *tonžikan* 'csendesesen', *nor'bałgu* 'tisztítani (csészét), очистить (чашку)', *to'kotgu* 'beleszúrni'.

[o:] *to:* 'el, félre', *so:'va* 'jó', *o:t* 'kéz', *'o:tontse* 'kézzel', *o:tomt* 'kezet', *o:nž* 'maga, сам (он)', *o:nen* 'én magam', *o:lom* 'fejet', *po:nā* 'az utcára', *mo:'la* 'ág', *ko:r'gu* 'felbontani (halat)', *ko:ziłgu* 'bepiszkitani', *mo:qir* 'sörény', *'po:lžajkum* '? ferde, ? bandzsál ember, косой человек', *čo:č* 'akasztó, vешалка', *'po:žigu* 'felhevülni (ember)', *po:łgu* 'elnyelni, глотнуть', *to:'yolžigu* 'elolvasni', *mo:tku* 'hangszeren játszani'.

[o] *nom* 'isten', *nop* 'kétujjas kesztyű', *mogona* 'visszafelé, fordítva'.

KUZMINA, A. I.

A fordító megjegyzése

A dolgozat cirill betűs szelkup nyelvi példáit translitteráltam. A translitterálás; a szokásos módon végeztem el, csupán néhány megfelelésre szükséges külön rámutatni: н', т' = н', т stb.; к = k; к = q; б, д, г = в, d, g; Г = g; нг = η; ж = q; x = χ; р = Rt л = l; дж = ž; (de дж = DŽ, д'ж = d'ž); у, γ = γ; в = v; w = w; j = j; ā = ā; ö = ö; ə = ə; э = ε; ŷ = ü; ы = i; ь = e; ь' = ē.

MIKOLA TIBOR

К вопросу о фонемном составе селькупского языка

Задачей статьи является:

1. Дать краткие сведения об артикуляционной базе селькупского языка.
2. Определить количественный состав гласных и согласных звуков в тогурском говоре, относящемся к среднеобскому диалекту селькупского языка.
3. Дать краткое описание гласных и согласных в сопоставлении со звуками русского, немецкого и некоторых других языков.

4. Охарактеризовать звуки в фонематическом плане, установить фонемный состав селькупского языка (количество и качество фонем); сделать попытку классификации гласных и согласных по фонематическим признакам.

Артикуляционная база селькупского языка очень своеобразна.

1. Все звуки селькупского языка отличаются сильной напряжённостью и чёткостью артикуляции.

2. Артикуляция органов речи в селькупском языке гибка и подвижна.

3. В селькупском языке нет ярко выраженной гармонии гласных, хотя её остатки наблюдаются в отдельных говорах.

4. Вся система гласных фонем селькупского языка состоит в основном из гласных переднего ряда (их число колеблется от 12 до 14 в различных говорах) и смешаннорядных гласных (от 6 до 8); гласных заднего ряда мало (4—6), а нелабилизированных гласных заднего ряда вообще нет. Количество заднеязычных и увулярных согласных фонем тоже сравнительно невелико (заднеязычных 2—4, увулярных 2—4) по сравнению с губными, передне- и среднеязычными.

5. Характерным для селькупского языка является также отсутствие заметного различия между ударными и неударными гласными.

6. Гласные селькупского языка различаются по долготе.

7. В селькупском языке ярко выражена лабиализация гласных. Огубление не круглощелевое, а плоскощелевое, как в монгольских языках.

8. Для селькупского языка, также как и для якутского и монгольского, нехарактерно стечение согласных в начале слова.

9. Корреляция согласных по звонкости-глухости в селькупском языке является фонологически несущественной.

10. Селькупский язык не имеет долгих согласных как фонем.

11. Ударение в селькупском языке динамическое, с небольшим удлинением ударного гласного.

Изолированное слово в селькупском языке имеет одно ударение или два — основное и побочное. Относительно же места ударения необходимо произвести дополнительные исследования.

В иванкинском говоре среднеобского диалекта очень часто ударение падает и на второй слог.

А. И. Кузьмина

Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban

(Megjegyzések a tranzitivitás—intranzitivitás, illetőleg az alanyi és a tárgyas ragozás problémáinak köréből)

I.

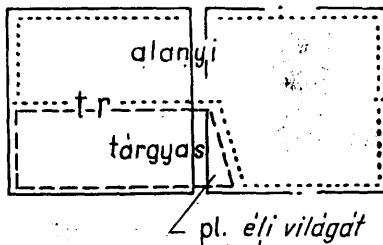
BÁRCZI GÉZA szerint a magyarban, illetőleg az obi-ugor nyelvekben külön-külön, egymástól függetlenül, valamely közös gondolkodásmód alapján alakult ki az alanyi és a tárgyas ragozás kettőssége. (A magyar nyelv életrajza, 59; MNy. 61: 276).

A kört szélesíthetjük: az ugor nyelveken kívül hasonló gondolkodási sajátosságra utalnak a mordvin és a szamojéd nyelvek, ez utóbbiakon belül a kamaszról és a szelkupról sem feledkezve meg: e nyelvek személyragjainak tranzitív—intranzitív szembenállásai rokoníthatók az előzőek alanyi—tárgyas (értsd: határozatlan tárgyú vagy tárgyatlan—határozott tárgyú) oppozíciójával. Ilyen értelemben nyilatkozik többek között HAJDÚ PÉTER (Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 75) és RÉDEI KÁROLY (A tárgyas ragozás kialakulása, MNy. 58: 434) is. A kamasszal és a szelkuppal párhuzamosan a szűkebb értelemben vett finnugor nyelvek közül a zürjént kell még megemlítenünk. Feltétlenül igaz, hogy az ige és a tárgy viszonya ezekben a nyelvekben erősen differenciált, s az is, hogy ezen viszony *alaki* kitevői a különböző nyelvekben *etimológiailag* többnyire nem azonosak. Tehát valóban a gondolkodásmódnak kellett hasonlónak lennie. A félreértések elkerülése végett azonban szögezzük le: nem valamiféle misztifikációról van szó, hanem csupán arról, hogy bizonyos helyzetekre jellemző szerkesztési módok rokon helyzetekre is áttérjednek; terjedésük közben elkülönülésük, *jelöltségük* egyetemesebbé válása „végett” újabb „anyagi” kitevőkre tesznek szert (lefoglalódás). E kitevők az egymástól elvált „nyelvjárásokban” mások és mások lehetnek.

Miután így hangsúlyoztuk, hogy egy adott szerkezeti „képlet” annak ellenére is szétöröklődhet, hogy jelölői különféle analógiák, nyelvi kiválasztódási folyamatok (maximális különbségre, általánosságra, rövidsége stb. való „törekvés” stb.) hatására elvesztették a közös, konkrét hangyi alapot, térjünk át annak rövid vizsgálatára: jogos-e az alanyi—tárgyas és — az alaki kitevővel is jelzett — tranzitív—intranzitív oppozíciót együtt vizsgálunk, összekapcsolunk, egymásba való átfejlődésüket lehetségesnek tartanunk?

Az átfejlődés lehetősége objektíve adva van — legközvetlenebbül érzékelhetően mennyiségi összefüggések formájában. A lehetséges igealakok vizsgálata ugyanis azt mutatja, hogy az alanyi ragozásban álló igék összessége magában foglalja az intranzitív igealakok összességét; másrészt a tranzitív csoport szinte teljességében tartalmazza a tárgyasan ragozott igealakok csoportját. (A „szinte” az *élt világot* típusú szerkezetekre vonatkozik, melyek igejének — alkalmi — tranzitív volta vitatható.)

Ábrázolom a mondottakat:

transzítív: _____
 intranszítív értékű realizáció: -
 alanyian ragozott:
 tárgyasán ragozott: - - - - -

Az átfejlődés lehetőségét igazolják BÁRCZI XVI. századi példái (MNy. 54: 258) is, melyek közül néhány „. . . a kétségtelenül magyar anyanyelvű, sőt kitűnő stilisztá Bornemisszánál található . . . : El. A iiijb: „Mikor ember es ill iatekot nezi” . . . V. 1.: „az oktalan allatis, sokban feloel halagia nimel embert” stb.

Az átfejlődés jelenségére mint tényre utal HAJDÚ PÉTER (Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 75): „Azon szamojéd nyelvekben — a kamaszban és a szelkupban —, melyekben az igeragozás bizonyos fokú egyszerűsödése, ill. átalakulása folytán ma már nem beszélhetünk indeterminált és determinált alakokról, e két igeragozás különbségének nyoma úgy maradt fenn, hogy a hajdani determináló ragozás személyragjai transzítív igéken, a hajdani indeterminált személyragok pedig intranszítív igéken jelentkeznek.” (Kiemelés tőlem: W. B.) Valami közös ugyanis az eszközfelhasználásban is van. A magyar alanyi és tárgyas ragozást összehasonlítva észrevevesszük, hogy míg a tárgyas elemek túlnyomó többségükben névmási elemet tartalmaznak, addig az alanyi ragozás alakjai vegyes eredetűek. (A E. 2. személy -sz, -l ragja gyakorító képző volt eredetileg, a kijelentő és a feltételes mód E. 3. személyének ragja \emptyset stb.) HAJDÚ PÉTER írja (Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 75): „Szinte valamennyi uráli nyelvre érvényes szabályszerűség az, hogy az igének egyes szám 3. személyében kétféle alakja lehet: egy személyrag nélküli és egy személyragos. A két alak funkcionális különbség hordozója. A magyarban, az obi-ugor, a szamojéd nyelvekben és a mordvinban az indeterminált és determinált igeragozást különbözteti meg ez a kettősség . . .” A zürjében, ahol külön tárgyas ragozás nincs „a múlt idejű (präteritum) $\text{Sg } 3.$ személyű ragtalan és intranszítív formával szemben (*muní* „ő ment”) az -s ragosak — pl. *Bosti-s* ’vett(e)’ — általában transzítív igék” (HAJDÚ PÉTER, i. m. 75). Mi lehet az oka, hogy E. 3. személyben általában személyragos alak (igetó + E. 3. személyes névmás) foglaldott le a determinált (másutt transzítív) ragozás, illetőleg változat számára? Mi az oka, hogy a magyarban ezen kívül az egyes szám (a továbbiakban: E.) 1., 2. és a többes szám (a továbbiakban: T.) 2., 3. személy is tárgyas alakjában tartalmaz eredete szerint személyesnévmási elemet?

A személyragok — és esetleg személyrag-előzmények — saját bőségük kiváltotta funkciómegoszlását nyilván egész sor, különböző irányú hatás, tendencia eredője szabta meg. Ezek közül egyre hívnám fel itt a figyelmet.

A *kérem*, *kéred*, *kéri*-féle alakokban a személyrag agglutinációját egy

világosan meghatározható szórendi helyzetnek kellett megelőznie. Nevezetesen a személyes névmás szükségképpen követte az igét.

A tőmondatok szórendje a következő lehetett: alany, állítmány. *Pista sétál. A szabó varr. Te elmész?* — mondjuk ma is, különösebb kiemelés nélkül is. (A kiemelt alanyú mondat az esetleges vitás — harmadik — mondat esetében így hangzik: *Te mész el?*)

Mi bonthatta meg ezt a sorrendet leggyakrabban? Feltehetőleg az igei rész bővítménye — határozó vagy tárgy —, ha az nyomatékos volt.

Az egyedi — s ezen belül a határozott — tárgy, a határozóhoz hasonlóan, lehet nyomatékos vagy kevésbé nyomatékos. Mondhatom, hogy *Látom a vadat* s a tárgy esetleges kiemelésével: *A vadat látom*. A nem egyedi tárgy azonban — mint lényegesnek érzett új közlés — szinte mindig eleve kiemelt, nyomatékos: *Vadat látok! Nyulat lőtünk*.

Úgy vélem, a kiemelésnek az a módja, mely a fontosnak érzett mondatrészt a mondat élére állítja, általános nyelvészeti tapasztalatok szerint is általánosnak és ősinek tekinthető. Mivel pedig egyrészt a tárgy talán az igehez legszorosabban csatlakozó és — az igék tekintélyes csoportja számára — leggyakoribb bővítmény, s ez biztosítja számára a kiemelés gyakoribb voltát is, mivel másrészt a nem egyedi tárgy természete szerint is vonzza a nyomatékot, érthetőnek látszik, hogy a fordított szórendű mondatokban keletkezett igealakok elsősorban a tárgyhöz kezdtek társulni.

Nézzük a főlétélezhető szerkezeteket — mai magyar szavakkal kifejezve:

	Tőmondat		Tárggyal bővített mondat
E. 1.	én fut	vagy	vad lát én (A tárgyrag még hiányzik)
E. 2.	te fut	vagy	vad lát te
E. 3.	ő ember fut	vagy	vad lát ő

A kijelentő mód E. 1—2. ma mindig személyragos, ezért számunkra különösen az E. 3. személyben tűnik szembe, hogy a tárgyrag hiánya miatt a tárgy értőd(het)nék alanynak, ha ki nem tennők az — alanyesetben álló — személyesnévmást. A *Vad lát* mondatban a *vad* tehát alany, s mivel ez főnévvel van megnevezve, semmi szükség a névmásra. A főnévi alany helyettesítése — míg az E. 1., 2. alanyi személyragjának kialakulásával a rag hiánya E. 3. személyt jelölő \emptyset morfémává nem válik — a szerkezet élén álló névmással történhetett *vad lát ~ ő lát*. A *vad lát ő* 'vadat lát, a vadat látja' mondatban a hangsúlytalan — gyakran már korábban megnevezett, megmutatott — alanyt jelző személyes névmást azért kell kitennünk, hogy ezzel a mondat élén álló főnév (nem alany, hanem) tárgy voltát jelezzük.

Mondottam, hogy itt csak g y a k o r i esetekről beszélek, amelyek megszabták vagy erősítették a tendenciát, de nem kizárólagosokról. Nyilvánvaló, hogy voltak — legalább az agglutináció befejeződése előtt — olyan mondatok, amelyekben a *vad lát ő* δ -je helyén névszó állt, vagy a *vad* helyén hely- vagy időhatározó stb.

Csak megemlítem, hogy a példákban előforduló „lát δ ” szerkezet mai megfelelője „látja”, illetőleg „nézi”, ugyanis *-ja, -i* < *s δ .

Valószínű tehát, hogy a mai determinált — tulajdonképpen *h a t á r o z o t t* tárgyas — ragozás eredetileg szélesebb használati körű volt, vagyis a szó szoros értelmében vett *t á r g y a s* — tranzitív — ragozásként funkcionált.

A következő lépcsőfok a *-t* determináló elem föltehető elterjedése. A minket érdeklő mondatok a következőképpen alakulhattak:

ő lát

ő lát

vad lát ő

Vad lát ő

indeterminált

forma

'vadat lát'

Vadat lát ő

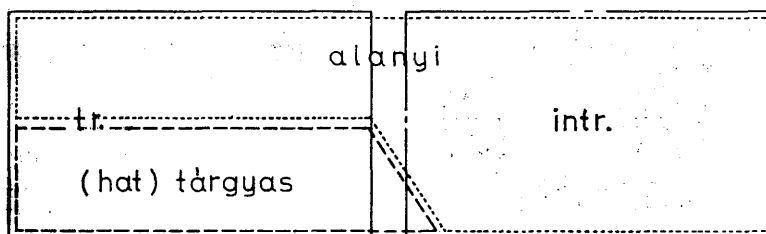
determinált

forma

'a vadat látja'

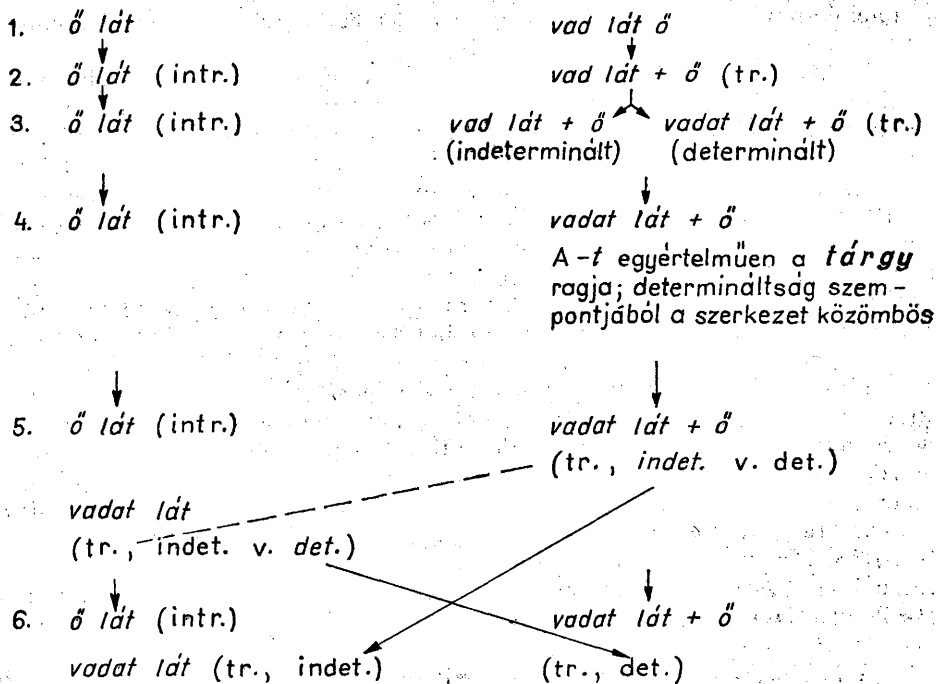
Arra gondolhatunk, hogy a továbbiakban más, alkalmibb determinánsok tehermentesítették a *-t*-t, s így az, mivel a „tárgy”-ak egy részének — a határozottaknak — végződése volt, analogikusan az összes tárgyra áterjedt. Elképzelhető másrészt, hogy a *-t* tárgyhoz kötődése nem más determinánsok előtérbe kerülésével kapcsolatos, hanem azzal a ténnyel, hogy a tárgy határozottságának jelölése sokkal intenzívebb volt, mint a többi mondatrészé. Ezt megint csak azzal támasztanám alá, hogy a leggyakoribb állandó vonzat a tárgy. A cselekvés tárgya sokkal jobban megszabja — módosítja — magát a cselekvést, mint például a helye, hogy az oly sokszor csak határozószóval jelölt időről ne is beszéljünk. Ma is egyaránt mondjuk, hogy *Nyáron elmegyek üdülni* és *A nyáron elmegyek üdülni* — mindkét esetben a meghatározott ideit nyárra gondolva. A magyar *vonaton utazik* vagy *a vonaton*, a német: *mit dem Zug*, minden esetben. Ugyanakkor az *Ich sehe einen Zug* és az *Ich sehe den Zug* mondatok korántsem cserélhetők föl. A tárgy határozottságának, egyediségének ill. részlegességének kifejezése láthatólag sokkal fontosabbnak minősül, mint ugyanez a határozókkal kapcsolatban. Hadd hivatkozzam még az orosz nyelvre, melyben a főnév determinálására aránylag kevés alkalom van. A tárgy tagolódásáról itt sem mond le a nyelv: a genitívusz partitívuszt alkalmazza.

Azzal, hogy a *-t* analogikusan a tárgyak többségére áterjedt, létrejött a megfelelő alap a két ragozás keveredésére. Eddig a névmás → személyrag-os alakok utaltak arra, hogy tárgy van a mondatban. (Hogy melyik az a két névszó közül, azt önmagukban nem határozták meg teljességgel; továbbra is jelentős szerepe volt a szórendnek, hangsúlynak, hanglejtésnek.) Most, hogy a tárgyat jelölte a *-t*, a tárgyas ragozásnak — hívjuk a hagyomány szerint így — nem volt tisztázott funkciója. Ha tévesztéssel alanyi igealak mellé került a tárgy, ebből sem támadt félreértés. Így természetesen meg kellett indulnia a keveredésnek. A „hagyomány” persze nem szakad meg, a tárgyas igealakok most is főleg tárgy előtt — tárggyal kapcsolatban — fordulnak elő, s csak a tárgyak kisebb része került alanyi ragozású igealak mellé. Az újra meginduló — új, reális „megkülönböztetni valót” kereső — lefoglalódásokat jelentős mértékben megszabják a régiek. A tárgyas ragozás a tranzitív tömbön belül húzó-dott össze a határozott tárgyas esetekre, az eddig intranszitivitást jelölő alanyi ragozás pedig — most, hogy a tranzitív — intranszitiv viszony mondatbeli jelölését átvette egy névszórag — átnyúlik a tranzitív tömbbe, hogy ott tegyen lehetővé további megkülönböztetést.

Az újralefoglalódás módját azonban nemcsak az őrződő hagyományok determinálják, hanem az újonnan jelentkező szükségletek is. Ezek a szükségletek pedig — egyáltalán nem meglepő módon — a rendszer elmozdulásából keletkeztek. A *t*-nek minden tárgyra való analogikus átterjedésével megszűnt a tárgy determinációja. Ennek pótlására alkalmasnak bizonyult a „szabaddá vált” tárgyas ragozás.

A fejlődés tehát így vázolható:

(Természetesen a *lát + ő* szimbólum a folyamat későbbi szakaszaiban a *látja* hangsort egyre jobban megközelítő formát jelöl.)

Miközben tehát a nyelv elvesztette, majd más eszközökkel újra megszerezte a tárgy determináltságának jelölhetőségét, sokat gazdagodott: ma a tárgyat magán a névszón jelöljük, így az elszakadhat az igétől; továbbá a tárgyasan ragozott igealak mint determinált tárgyra utalhat — távolabbi szövegkörnyezetben megjelölt (határozott vagy ott még h a t á r o z a t l a n) tárgyra, a l a n y r a, h a t á r o z ó r a is — ellentétben a *-t*-vel történő determiná-

lással, mely természetszerűleg megkövetelte a már előfordult determinálandó újra való kitételét. (Vö. pl.: *Jött egy lány, megláttad; Nekiugrottál egy evezőnek, marokra fogtad*, stb.)

Hangsúlyozom a fölvázolt fejlődés tendenciákban való kibontakozását. Közismert, hogy pl. az alanyi ragozásban is vannak névmási eredetű személyragok. Ez azonban csak akkor okozna gondot, ha nem tudnánk, mennyi véletlenszerű, mellékesnek tűnő hatás érhet bármely nyelvi alakulatot, mennyire önkényesek végül is — a *k i v á l a s z t ó d á s* formájában létező „célszerűség” keretein belül — az ún. lefoglalódások.

Nem kívánok alaposabban foglalkozni az alanyi személyragokkal. Hadd emeljem ki közülük csak az E. 2., 3. személyt. Az E. 3. személyt lényegében megtárgyaltuk: láttuk, hogy a tranzitivitás — intranzitivitás ~ tárgyasság — alanyiség korrelációjában a \emptyset morféma maradt a kitevője. Az alanyi személyragoknak E. 1., 2., T. 1., 2., 3. személyben való kialakulásával e jelenség ismétlődött meg mind a szám, mind a személy vonatkozásában. (S ez teljesen érthető, ha meggondoljuk, hogy az egyes szám mindig használatosabb, mint a többes; hogy E. 3. személyben tulajdon- és köznévf. is lehet az alany, sőt új szituációban mindig az — ellentétben az 1. és a 2. személyt ismétlődő névmásával, személyragjával.)

Érdekes problémát rejt az E. 2. *-sz, -l* ragja. Eredetük szerint ezek egy-egy elemi gyakorító képző folytatásai. Úgy látszik, hogy ha egy cselekvést — ill. annak nyelvi kifejezőjét — egy adott szempontból meghatározottá, jól körülhatárolttá teszünk, ez a meghatározottság, körülhatároltság más területen is „igyekeznek” megvalósulni. Az igekötő, amely vagy magának a cselekvésnek a fogalmi tartalmát határolja el élesebben, vagy az eredményességet, még többször az időbeli lezártaságot, meghatározottságot, kötöttséget jelzi, gyakran (nem mindig!) kötelezővé teszi valamely tárgy jelzését, kitételét is. Vagy fordítva — s a számunkra most ez a fontos — a gyakorító képzők, amelyek éppen általánosság, időben kötetlenné tehetik a cselekvést, gyakran módot adnak arra, hogy ne jelöljük a tárgyat, ha jelölését nem teszi éppen lehetetlenné. (Ez csak *-ik*-kel megtöltött gyakorítók esetén van így. Vö.: KÁROLY SÁNDOR: *ÁltNyelvTan.* 5: 206). Például csak két szópárt hadd említsek: *rúg—megrúg*, illetve *tesz—teszeget*. Egy lóról mondhatom *á l t a l á b a n*, hogy *rúg*, de ha *megrúg v a l a k i t*, akkor föltétlenül ki kell tennem (E. 1, 2. személyű tárgy esetén ráértenem) a tárgyat. Ezzel ellentétben a *tesz* igét a köznyelv általában csak tárggyal használja és éppen párja, a gyakorító képzős *teszeget* áll többnyire tárgy nélkül. Figyelembe véve ezt és amit az alanyi ragozás eredeti tranzitívval szemben álló, tehát *i n t r a n z i t í v* voltáról mondtunk, nem látszik véletlennak, hogy az *-sz, -l* g y a k o r í t ó k é p z ő k személyragként megkötődtek ebben a ragozásban.

A két ragozási rendszer eddigi fejlődésével kapcsolatban még egy kérdésre hívnám fel a figyelmet.

A magyar alanyi ragozás, ha tranzitív — méginkább ha *á l l a n d ó* tranzitivitású — ígén jelenik meg, képes az E. 1, 2. személyű tárgy önálló kifejezésére. A *megversz* igealak például egyértelműen E. 1. személyű tárgyra vonatkozik. (Vö.: SÁMSON EDGÁR: *MNy.* 49: 346—8). Hogyan, mikor alakult ki ez a kifejezési lehetőség?

Elképzelhető volna, hogy aránylag szorosan nyomon kövessük a tranzitív—intranzitív ragozás szembenállását. A magyar nyelv igerendszere — s előzményeié is — tranzitivitás—intranzitivitás szempontjából alapján

két bázisú (Vö.: KÁROLY SÁNDOR, A magyar intranszítív—transzítív igeképzők: ÁltNyelvTan. 5: 204). A transzítív—intranszítív — vagy afelé tendáló — ragozási rendszer bizonyára lehetővé tette a szemléletváltást (olyanféle-képpen, mint mai nyelvünkben alkalmilag gyakorító—visszaható képzőink teszik, pl. *fenyegtet valakit—fenyegtetődzik*), de erre a szemléletváltásra nem feltétlenül volt minden igével kapcsolatban igény. Például perfektív színezetű, eredetileg (is) transzítív igékről (vö.: a *megrúg*-ról mondottakkal) nagyon elképzelhető, hogy tárgy nélkül való használatuknak igénye esetenként föl sem merült. (Igy aztán „üresen” (használatlanul) maradhattak lehetséges alakok, megteremtve az alapját egy olyan lefoglalódásnak, amely az eredetileg esedékes (intranszítív) szerepnek meglehetősen ellentmond. Ez azonban nem volna akadály, hiszen minden primitív — a minden „ősi” — nyelv erősen szituatív, mindegyik sok, de kevésbé általános, kevésbé átfogó kategóriával rendelkezik. Gondoljunk csak az ausztráliai warora nyelv 1300, vagy az eszkimó 900 igealakjára „tucatnyi” módjára stb. (Vö. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 74.)

Mégis kevésbé valószínűnek tartom ezt az eshetőséget egy, a következőkben vázolandó másiknál, azért, mert egy ilyen lefoglalódásnak semmiféle analógiája sem volt, mert még a leggyakrabban előforduló E. 3. személyű határozott tárgyra utaló igealakunk sem volt. A transzítív ragozás ugyanis utalt rá, hogy a mondatban tárgy van — mint a mai zürjén transzítív alakok —, de egyáltalán nem határozta meg, milyen az a tárgy.

Igy aztán valószínűbb, hogy eleinte egy viszonylag zavartalan transzítív—intranszítív szembenállás létezett csak, s a szóban forgó E. 1., 2. személyű tárgyra utaló alakok a szoros értelemben vett determinált igeragozás létrejötte után keletkeztek.

Megállapítottuk, hogy tárgy alanyi („volt” transzítív) ragozás mellett akkor kezdett megjelenni, mikor a -t már tárgyrag volt, s így létrejöhett a ragozások funkciók közötti „újrafelosztása”. Természetesnek tűnt, hogy a tárgyas ragozás — a transzítíven belül maradván — összébb húzódott, s a határozatlan tárgyakat átengedte az alanyi ragozásnak. De miért engedte át az 'engem', 'téged', 'minket', 'titeket' — voltaképpen határozott tárgyakat? Ismerjük az ilyen „elosztások” esetlegességét. (A személyragokra hivatkozhatnánk ismét.) Ezenkívül megjegyzem azért: az E. 3. személyű határozott tárgy, mint leggyakrabban előforduló, adhatta a legegységesebb gócot egy — a transzítív szerepűnél most már szűkebb — lefoglalódás számára.

Miután „jogossá” vált, hogy alanyi ragozású igealak mellé (határozatlan) tárgyat illesszenek, az intranszítív szemléletű igehasználat valamelyest csökkenhetett. Feltétlenül intranszítív szemléletben használták továbbra is az intranszítív bázisba tartozó igéket; de a tárgyképzetnek bizonyos, az alanyi ragozáshoz való kapcsolódása, a transzítív—intranszítív alakok sarkított szembenállásának megszűnése minden bizonnyal csökkentette az alkalmi intranszítivitást.

Annak alapjai tehát, hogy az E. 1., 2. személyű tárgy beleértődött a megvert típusú igealakokba, a következők lehettek: 1. szilárdan transzítív, alkalmilag sem intranszítíválódó igék csoportjának a kialakulása, 2. analógia; az E. 3. személyű határozott tárgy gyakori ki nem tétele, 3. egy jellegzetes szituáció.

Nagyon fontos a második pont. Tapasztalatból tudjuk, hogy pl. idegen származásúak magyarul már jól beszélő gyermekei, jóllehet a látom-féle alakok

-m-je — percepció esetén — már számukra is világosan jelzi az E. 3. személy tárgyat, beszéd közben kimondják az *öt* szót, mert bennük van a tárgy feltétlen kitételének reflexe. A determinált ragozás kialakulása után a magyar beszélőkben ez nem lehetett meg. „Megszokták” annak lehetőségét, hogy egy szó fejezi ki a cselekvést és tárgyat.

A jellemző szituáció a következő: két ember egy harmadikról, annak egyikkel való kapcsolatáról, találkozásáról stb. beszél. A harmadikra mint „tárgy”-ra vonatkozó igék szintetikusak s egyértelműek: *elküldöm, megkérdem, odahívom* stb. A határozatlan tárgyakat az alanyian ragozott ige mellé kiteszi a beszélő, a továbbiakban vagy kihagyja vagy ezekre is determinált igealakokat vonatkoztat. (A tárgy első említése által „meghatározódik”.) A beszélgetés során azonban sokszor kerül szóba maga a beszélő, alanyként is, tárgyként is. Ha hosszabban két emberről van szó — mint föltettem — az igék tartósan „én őt” és „ő engem”-viszonylatban jelennek meg, s minden „én őt” tárgyas, s minden „ő engem” alanyi ragozású igealakban jelenik meg. Ez talán maga is elegendő az 'engem, alkalmi elhagyásához (miután az 'őt' már amúgy sincsen kitéve). De gondoljunk még azokra a hosszú felsorolásokra, — igékről van szó — amelyek nyelvtani—értelmi tárgya végig 'én'. A beszélő a végére nem is tudja esetleg, kitétte-e az 'engem'-et az elején, vagy most tegye ki, — de a hallgató sem tudja. Nem is szükséges nekik, mert — a szituációtól függetlenül — tudjuk, hogy nem egy harmadik, meghatározott személyről van szó (tárgyas r.) s az sem lehet, hogy az első ige előtt volt egy határozatlan egyedi tárgy, mert akkor már a második igének tárgyas ragozásúnak kellett volna lennie (vö. pl.: *Holnap egy galambot veszek, levágom, megkopasztom, megfőzöm levesnek*). Ha ugyenakkor a főnév több igének részleges — nem egyedi — tárgya, akkor más a helyzet, de ez ritkán fordul elő.

Ha a tranzitív jelleg határozott, félreértésre egyetlen lehetőség marad: érthető E. 1. helyett E. 2. személyű tárgy (természetszerűleg ez is csak E. 3. személyű alany esetén). Ettől a félreértéstől azonban valóban biztosan véd a szituáció. (Két ember beszélgetése.) Nem beszéltem külön arról, hogy ezen igék vonzataként szerepelhet a T. 1., 2. személyű tárgy is. Ezek kitételét azonban máig normának tekinthetjük.

HORGER az alanyi személyragokról írva (A magyar igeragozás története, 7) azt mondja: „... negatív szerepük az, hogy rámutatnak arra, hogy a mondatban nincsen 2. személyű vagy meghatározott 3. személyű tárgy.” Ez, ami a E. T. 2. személyű tárgyat illeti, nyilvánvaló (elírászerű) tévedés. HORGER az E. 1. személyű igealakra gondolt (pl. *várok*), amely után valóban nem állhat E. 2. személyű tárgy. (Nincs *várok téged*.) De van *vár téged* (vagy egyszerűen *vár*), *várunk (téged)*, *várnak (téged)*. Eredetileg — ugyanúgy, ahogy a vázolt körülmények között a *(meg)vársz* E. 1. személyű tárgyra vonatkozott — a *(meg)várok* is E. 2. személyűre utalhatott. (Ma — kitett tárgy nélkül — a *meg-várok* „üres” alak.) Ebből az alanyi ragozású alakból fejlődött aztán a *meg-várlak* forma, ahogy azt Melich (MNy. 9: 248) s az ő nyomán Horger (A magyar igeragozás története, 52–3) megírta.

orvosolok (alanyi ragozású, E., T. 2. személyű tárggyal is állhat)
orvosollak 'ua';

orvosolok } funkciómegosztás ↙ *orvosolok* (vkit, alanyi r.)
orvosollak } ↘ *orvosollak* (téged, titeket)

(-lok ~ -lek > - ~ lak - ~ lek)

RÉDEI KÁROLY szerint (MNy. 58: 431): a *-lak ~ -lek* rag *-l*-je ugyanabból a gyakorító (jelenidő-képző) *-l*-ből származik, amelyből az ikes ragozás második személyének ragja. Ez a felfogás sem változtat azon, hogy a hagyományosan a tárgyias ragozáshoz sorolt 2. személyű tárgyra utaló, E. 1. személyű alak az alanyi ragozású forma hasadásából keletkezett, s annak egy részfunkcióját vette át.

Akár elfogadjuk az E. T., 2. személyű tárgyra utaló igealakok keletkezésének vázolt módját, akár nem, az biztos, hogy ezen alakok, analogikusan elterjedve, megerősödvé, kötelezővé válva, tovább erősítették a folyamatot, amelynek — szerintem — részben eredményei voltak: maguk is ellene fordultak a tranzitív igék alkalmi intranszitiv használatának. Pedig közben a fejlődés „spirálján” egy emelettel följebb jutottunk. A kezdet kezdetén azért voltak jók a kevésbé „töltött” alakok, mert a nyelv és a gondolkodás még lehetővé tett rendkívül erős és gyakori „alkalmi töltés”-eket. Később a funkciótársítás elősegíti a tömörítést, de a gondolkodás fejlődik, már nemcsak konkrét szituációkban mozog, egyre több az elvonatkoztatás — időtől, helytől, a cselekvés vonatkozásában annak tárgyától is — s így, legalább esetenként, minél szabadabb, minél könnyebben variálható, kevésbé egymáshoz kötött építőkövekre van szükség. Előre ugorva napjainkhoz, ez az igény hozza az ilyen mondatokat: *A költő meghat, s ugyanakkor elszomorít.* Az odaérezett tárgy „vágás-felülete” még friss. De ez a feszültség gondolat és (alakuló) nyelvi burka között ott volt már az ikes ragozás formáló tényezői között is. Az ikes ragozás fejlődésének egy pontján kiteljesedéséig el nem jutott intranszitiváló rendszer.

MÉSZÖLY GEDEON (NyK. 51: 1—13) általában elfogadott nézete szerint az ikes ragozás E. 3. személyének *-ik* ragja a tárgyias ragozás T. 3. személy *-ik*-jéből származik. A személyrag funkciójának átváltása az ő nyomán így vázolható:

1. A tárgyat nem jelölte nyelvünk a névszón, csak az igén (tárgyas ragozással); pl.: *fa törik.* (T. 3.) 'a fát törik', vagy ha elfogadjuk a tárgyias ragozás korábbi általános intranszitiv voltát 'fát törnek' is.

2. Megjelenik a tárgyrag, de némely állandósult kifejezésben jelöletlen marad a tárgy. *Fa törik* (T. 3.); s ma is: *favágó.*

3. Mivel a tárgynak általában már van kitévője, s mivel a \emptyset -s alakok általában alanyként szerepelnek, ezekben a kifejezésekben is kezd a névszó alannyá értékelődni. *Fa törik* (E. 3.).

Nem térek most ki arra, hogyan teljesedett ki a ragozás egyes számban, hogyan alakult a különböző módokban és időkbén.

Az első igék — az idézett gondolatmenetből következőleg — szenvedő értelműek voltak, ebből adódott a visszaható jelentés kialakulásának lehetősége. (A visszaható ige szintén arra utal, hogy az alany *elszenved* a cselekvést, azzal a különbséggel, hogy ugyanakkor *végrehajtója* is a cselekvésnek. Valószínűnek látszik azonban, hogy szinte kezdettől fogva nagy számban voltak az olyan alakulatok, amelyek mintegy közötte állnak ennek a két jelentésnek, vagyis nem utalnak arra, hogy kívülről, más személytől indul-e ki a cselekvés (esetleg még a szándékosság többletével is, vö.: a *leverődik* és *leveretik* jelentése közötti különbséggel), vagy esetleg magától az alanytól, hanem ismeretlen eredetűnek, akaratlanoknak, véletlennek tekinti a „történést”. Ebből a szempontból ezek az igék rokonságot mutatnak ki a mai *-ódik -ődik; -ul ~ -ül*-képzősekkel, s elűtnek mind a *mosatik*- mind a *mosakodik-, fésülködik*-

féléktől. KÁROLY SÁNDOR A magyar intranszitiv—transzitiv igeképzők című cikkében (ÁltNyelvTan. 5: 189—218) osztályozza — leíró szempontból — az igéket a „transzitivitás fokozatai szerint”. Az ikés ige a most tárgyalt időben és viszonylatban a transzitivitás hiányával kezdve a sort a második, mediális vagy medio-passzív csoportba tartozik. A *-tatik* ~ *-tetik* képzősök az első (passzív), a *mosakodik*-félék a negyedik (visszaható) csoportba kerülnek. Mivel azonban szükség mutatkozott egy olyan alakra, amely kifejezi az elszenvédést is, de ugyanakkor azt is, hogy — jóllehet ismeretlentől vagy megnevezetlentől, de mégiscsak cselekvő személytől indul ki a cselekvés, használni kezdték az *-at* ~ *-et* ~ *-tat* ~ *-tet*-képzős műveltető igék szenvedő-visszaható (*ik*-es) formáját. A műveltető képző utal rá, hogy valaki (akaratlagosan) végzi a cselekvést, de nem az alany; az *-ik* pedig az elszenvedésre utal.

Egy mai, közbülső fokon megakadt, de hasonló fejlemény pl. a *nyíratkodik* ige. A *nyírat*-hoz képest visszaható — mint ahogy a *töretik* is az lehetett eredetileg a *töret*-hez képest. Más a helyzet, ha az abszolút tőként szereplő szónak, a *nyír*-nak a jelentéséhez viszonyítjuk a *nyíratkodik*-ét. Ekkor nem beszélhetünk visszahatásról, hiszen a műveltető képző mutatja, hogy a cselekvést más végzi, az alany nem „maga nyírja magát”, viszont áthatásról sem, mert a *-kodik* ~ *-kezik* ~ *-közik* képző utal rá, hogy végső soron (akár magától akár mástól) elszenvedi a cselekvést. A mai *megnyíratkodik* igét csak egy lépés választja el attól, hogy azt jelentse: „megnyíratik” vagyis „megnyírják”. Szenvedő jellegű lehetett fejlődésének egy korábbi szakaszában a *csalatkodik* ige jelentése is.

„Minthogy... a visszaható ige mindig tárgyatlan, idővel az ikés ragozás a tárgyatlanság mellékértelmét is magára vette” — írja BÁRCZI GÉZA (A magyar nyelv életrajza, 155).

Tudjuk, hogy minden visszaható, „félvisszaható” és szenvedő ige természeténél fogva intranszitiv. Elképzelhető olyan eset, amikor egy cselekvő illetve szenvedő—visszaható igepárból az első kivész a nyelvből, s így a fennmaradó szenvedő alaknak — cselekvő pár híján — nem érezzük szenvedő voltát. (A mai nyelvből például hozhatnám a *méltóztatik* igét: nem érezzük szenvedőnek, mert nem tudjuk, mi az a „méltózás”, amelyet el kellene szenvednünk.)

Hasonló eset, amikor az alapszó és képzett szó jelentése — saját, külön jelentésfejlődésünk eredményeképpen — olyan mértékben tér el egymástól, amit a képző (vagy egyéb, képzőszerű formáns) jelentése, funkciója nem érzékeltet. Ilyenkor alap- és származékszó között megszűnhet a közvetlen kapcsolat.

Mind az előbbi, mind az utóbbi esetben megmarad azonban — ha szenvedő v. visszaható képzőről, illetőleg képzőszerű végződésről van szó — az ige intranszitiv jellege. (Pl. ma sem mondhatjuk, hogy *valakit (meg)méltóztatik*).

A magyar gondolkozás számára — mondhatnánk némileg szimbolikusan — fontos volt a transzitivitás—intranszitivitás jelölése, fontos volt általában a cselekvésnek tárgyhoz való bármely viszonya. Ez a „gondolkozás” azonban mindig nyelvi szerkezetekben adott, amelyek a nyelv állandó mozgás közben — egybeesés stb. útján — részben kiiktatódnak és — az egységességre való törekvés következtében — újra kiegészülhetnek „anyagilag” már másképp realizálódva, az összefüggést materiálisan lassanként teljesen elfödve; amelyek azonban — ha egyre kevesebbet is — sokáig sokat tükröznek még az eredeti szerkezetből. Minden gondolkodásmód, amely nyelvi kifejeződésig jut, ugyan-

csak nyelvi részrendszerre utal, amely talán részlegesebb, rejtettebb, átfedésebb volt a mostani „kifejeződéknél”, de létezett. Rengeteg áttételen keresztül érintkezhetnek így például az ugor népek tárgyias ragozásai, vagy akár a tranzitív-intranzitív oppozíciót a tárgyatlan oldalon jelölő a magyar *-ik* illetve a tranzitív oldalon mutatkozó zürjén *-s* is. Függetlenül esetleg attól, hogy a megfelelő végzések ellentétes jelentésűek tárgyias ragozásból való eredésük közös ténye mellett is; függetlenül attól, hogy egyik sem eredetibb tranzitív—intranzitív ragrendszer fejleménye. HAJDÚ PÉTER (Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 75) szerint ugyanis a zürjén tranzitív igék múlt idejében (E. 3.) jelentkező *-s* egy korábbi determinált ragozás maradványa (akár a magyar *-ik*, csak az ismertetett „átcsapás” nélkül).

E nem egészen szervesen csatlakozott kiterő után visszatérve, nézzük meg röviden, miben állt a magyar igerendszer azon „átfedésessége”, melynek hatására megindult a jobb kifejezési lehetőség keresése.

Az *-sz* személyrag például egy egyértelműen tranzitív igéhez járulva, ha szövegkörnyezetében nem áll határozatlan tárgy, határozottan E. 1., 2. személyű tárgyra utal. Mivel azonban egy korábbi rendszer (tranzitív—intranzitív) eredményeként a szemléletváltás — ha „újabban” korlátozva is — lehetséges, az igék tranzitivitása nem mindig egyértelmű; következőképpen az „értés” esetenként elbizonytalanodik. Visszakérdezés és újrafelállítás követik egymást. A helyzetből következik, hogy adódó alkalommal „lefoglalódás”-ra vagy valamely funkciójában meggyöngült elem „újratöltésére” kerül sor. Ez be is következett: egy részfunkció erősödött föl; mint mondtuk a „szenvető, tehát intranzitív” funkcióból megmaradt az intranzitív.

A nyelvnek erős „elkülönítő szándéka” mutatkozik meg abban is, hogy — mivel az ikes ragozás nem tudott kiteljesedni, — később E. 1., 2., 3. személyben ikes ragokkal megerősített (gyakorító/visszaható) képzőket használt fel ilyen „tárgyatlanító” funkcióban. Gondoljunk az olyanféle hármásokra mint *fenyeget* (*engem, téged, valakit, egy gyermeket*), *fenyegeti* (*őt, a gyermeket*) és *fenyegetődzik* (tárgy nélkül.) Vö.: még BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza: 156, valamint KÁROLY SÁNDOR említett cikke: ÁltNyelvTan. 5: 189—218.)

Tudjuk, hogy az ikes ragozás a többes számra már nem tudott áttérjesszkedni. Nem állt rendelkezésre a személyragoknak az a „bősége”, amely E. 2. személyben lehetővé tette a-funkciómegoszlást, az elkülönülést. Az E. 1. egybeesése a megfelelő tárgyias alakokkal, az alanyi ragozással való közös alakokon megindul és különösen az igető végződése alapján elburjánzó analógiák hihetőleg hamar kikezdték a rendszert; mai fenntartása az ország jelentős részén mesterségesnek mondható. Hogy intranzitiváló hatása helyenként még aktív s nemcsak fenntartott, az az újonnan képzett *-z*-képzős igék ikes vagy iktelen voltában tükröződik (*mindent bepirosoz* 'piros festékkel összekén minden', de *magnózik*), a *pipáz* féle igék újabb ikesülésében és igen gyakran hibázásokban. *Olvassom* vagy *olvassom kicsit* — hallottam többször, de sosem tárgyra vonatkoztatva. (**Olvassom egy jó könyvet* — ilyen vagy ehhez hasonló tévesztést nem hallottam.) Gyakran eleve intranzitív, de hagyományosan iktelen képzővel ellátott szót ikesítenek alkalmilag. Pl. *fáradjék* (a nyílt „előhangos” *-ad* ~ *-ed* hagyomány szerint sosem ikes), *megvalósuljék*. Kétségtelen, hogy egy-egy ilyen szó alakulásába más jellegű analógiák is belejátszanak (szomszédos ikes ige vagy — *fáradjék* esetében — *-odik* (*-edik* ~ *-ödik*)) képzősek hatása, esetleg a *Tessék!* udvariaskodó felszólítása stb. analógiája). Az *-ik* intranzitiváló hatása ennek ellenére is biztosan érezhető.

Lezárva az ikes ragozással kapcsolatos problémákat, hadd jegyezzem meg, hogy a szemlélet, mely fejleszteni kezdte, de kifejleszteni nem tudta ezt a „harmadikféle ragozást”, ma is megkülönböztet határozatlan tárgyú, határozott tárgyú és „tárgya nem jelölt” cselekvést — ma is azon „csonkaság” hatására, melyről az intranszitiv — E. 1., 2. személyű tárgygyal álló igealakok összefüggése kapcsán beszélhetünk. Ez a hármasság azonban nem egészen egységes rendszerrel fejeződik ki. Pl.:

Határozatlan tárgyú	3. szem. határozott tárgyú	(valódi) tárgya nem jelölt
<i>fenyegét vkit, egy lányt</i>	<i>fenyegeti</i>	<i>fenyegetődzik</i>
<i>megvet vkit, egy kislányt</i>	<i>megveri</i>	<i>verekszik</i>
<i>megjavított vmit, egy motort</i>	<i>megjavította</i>	<i>végzett a javítással</i>
<i>megrúg vkit</i>	<i>megrúgja</i>	<i>rúg egyet, rugdalózik</i>

Ige és tárgy viszonya természetesen — már az eddig elmondottak alapján — tovább finomítható. Ezt dolgozatom következő részében kísérlem meg.

II.

Az első rész végén fölvezetett felosztás harmadik csoportja (azon igéké, amelyek „valódi tárgya” nem fejlődik) heterogén jellegű. Egységes alaki kitevő-rendszere nem fejlődhetett ki, így kifejezési eszközeit a nyelv legkülönbözőbb rétegeiből veszi. Sokszor határozatlan, sokszor határozott a kötelező vonzatként kitett „henye” vagy „áltárgy”, melynek „nem kötelezővé” válását gyakran akadályozza vagy teszi lehetetlenné a tárgy szempontjából nullmorfémás szerkezet E. 1., 2. személyű tárgyra való utalása.

Pl. a *valamivel végez* szerkezet esetén a vonzat elmaradása nem vezet félreértéshez. *Mikor végzel a munkával?* — kérdezhetjük, de a *Mikor végzel?* kérdés is helyes ugyanebben a helyzetben. A *Túl komolyan veszed a dolgokat* mondat helyett azonban nem mondhatom, hogy *Túl komolyan veszel*, bármennyire „üres” is a *dolgokat* szó tartalmilag. Grammatikailag szükséges valamely E. T. 3. személyű tárgy kitétele.

Más párhuzamot véve: a *Végeztél vele* — pl. a munkával — és a *Befejezted* megnyilatkozások nagyjából egyenértékűek. Mindkét ige „kiható” — ami az első esetben határozószóval fejeződik ki — *vele* — arra a második esetben tárgy — *őt, azt*, pontosabban a tárgyas ragozás utal. Itt is: a „határozott”, harmadik személyre utaló névmási határozószót elhagyhatom, de a határozott tárgyra utaló személyragot nem cserélhetem fel alanyi — tárgyra nem utaló (?) — személyragra.

<i>Végeztél vele</i>	<i>végeztél</i>
<i>Befejezted</i>	<i>befejeztél</i>
(-d; számra-személyre + tárgyra utaló elem)	(-él: csak az alany számára- személyére (?) utaló elem)

Így tehát inkább „odaértünk” valami határozott, E. 3. személyű tárgyat — hiszen ha a tárgy határozottsága esetenként „henye” is így, a harmadik személyiség bizonyos: „rajtam”, „rajtad”, „rajtunk”, „rajtatok” kívül minden a világon harmadik személyű.

Csoportjaink e szinkron jellegű vizsgálatban mások lesznek, mint az iménti, diakron vizsgálatok során előállt osztályozásai. Azzal a nyelv mozgás-irányára vagy méginkább mozgásösztonzóire kívántam első sorban rámutatni. Itt az aránylag egységes jelöltség az, ami létrehozza az egyes csoportokat. A korábbi harmadik csoportnak csak azt a részét emelném ki, ahol teljes és határozott, jelölt intranzitíváltásról van szó.

Az igének a tárgyhoz való viszonya szerint egyik alapvető csoport az intranzitív igéké. Közöttük foglalnak helyet az imént említett (tranzitívakból, képzővel) intranzitíváltak is. A képzővel való intranzitíválásnak, az erre való, mennyiségileg elég jelentős törekvésnek egyik oka lehet az, hogy a tranzitív alapige (kitett tárgy esetén és föltéve, hogy az ige maga nem E. 1. személyű, E. 1.2. személyű tárgyra utal. Itt is fennáll egy oppozíció. Ugyanez az eleve az intranzitív bázisba tartozó igékről nem mondható el. (Vö.: egyrészt *fenyegetődzöl — megfenyegetsz — ti. „engem” — másrészt a megy* igének ilyen jellegű párja nincsen. A *meneszt* ugyan tranzitív, de fogalmi tartalma nem azonos a *megy* igéével.)

Központi kérdésünk azonban most a másik főcsoportnak, a tranzitív igéknek a tárgyhoz való viszonyuk szerinti taglalása lesz.

Előző felosztás-vázlatunkban szerepeltek „határozatlan tárgyú”, 3. személyű határozott tárgyú és „valódi tárgyuk nem jelölt” igék. E harmadik csoportról már beszéltünk. A másik kettőbe a tulajdonképpen tranzitív igék tartoznak. Kifejtetlenül már az előző rész tartalmazta, hogy a határozatlan és határozott E. T. 3. személyű tárgyon kívül természetszerűleg létezik — szintén határozott — E. T. 1., 2. személyű tárgy; e tárgyak léte erős befolyással van igehasználatunkra. Fel kell tehát vennünk egy csoportot, melynek igealakjai az E. 1. személyt (pl. *meghívólok*) kivéve ugyanúgy alanyi személyraggal járnak, mint a határozatlan tárgyra utaló illetve tárgyra nem utaló igealakok; egy olyan csoportot, melynek igealakjai az ige határozott tranzitivitása és a „tárgy kivételének hiánya” mint nullmorféma esetén — vagy E. T. 1, 2. személyű tárgyra vonatkoznak. A *Behoztál* mondat jelentése tehát gyakorlatilag megegyezik a *Te behoztál engem* mondatéval.

Ugyanakkor a határozatlan tárgy — illetve a rá vonatkozó igealakok — is tovább oszlanak. A határozatlan tárggyal állókon belül ki kell emelnünk a tág értelemben vett (l. később) részelő tárggyal álló, befejezett szemléletű igealakok csoportját; tudniillik itt is alaki jellegű elkülönülésről van szó. Ez legvilágosabban igeekötős igék esetében mutatkozik meg. A szórend ilyenkor fordított. Elöl a hangsúlyos ige, utána a hangsúlytalan igeekötő következik. A tárgy ki nem tétele esetén is, az igealak szerkezetéből, következtethetünk a tárgy minőségére. A *Hozol be?*, *Hozol föl?*-féle mondatokból a hallgató tudja, hogy részelő tárgyról van szó (pl. *szenet, fát*, esetleg *egy alággyújtóst*, melyet az egyedítő határozatlan névelő ellenére a szemlélet szerint itt mint az „alággyújtósok része” fogható fel). Az egyedi — határozatlan — tárggyal álló igeekötős ige szórendje egyenes.

Látjuk, hogy a nyelv itt az ige tárgyhoz való viszonyának kifejezésére szórendi, hangsúlyozás—hanglejtésbeli eszközökhöz folyamodik. Mivel esetenként ugyanezeket az eszközöket a folyamatosság—befejezettség szembeállítására is felhasználja, e kérdésre is utalnom kell időnként, ha csak mellékesen, részlegesen is. Másrészt az, hogy a tárgy teljes-e vagy részelő, szintén hatással van a folyamatosság—befejezettség oppozíció jelölésére.

Vegyük sorba:

a) A *Behoztál* mondat igéje E. 1. személyű tárgyra vonatkozik. A *Hoztál be?* mondaté E. 3. személyű részelő tárgyra. Az ezzel azonos szórendű, szünettel ejtett és nyomatékos igekötőjű alakulat azonban megint E. 1. személyű tárgyat asszociál, csak az ige ezúttal folyamatos szemléletűnek értékelődik (*Hoztál | be, . . .*).

b) A (hangsúlyos, szó élén álló) igekötő (bármely személyű) határozott tárgy, sőt bármely egyedi tárgy esetén befejezetté teheti az igét; hiánya — hátra vetése — ilyenkor folyamatosságra utal. Ugyanakkor a megfelelő részelő tárggyal álló befejezett igealak igekötőtlen vagy hátravetett igekötőjű. Pl. a *Hozta a tejet* vagy *Hozta föl a tejet* mondatok igéje folyamatos értékű, a befejezettség érzékeltetéséhez előre kell helyezni az igekötőt: *Meghozta a tejet.*, *Fölhozta a tejet.* (Kivételek vannak, pl. ha az ige fogalmi tartalma nyomatékos: az *Úgy hoztam a kakaót, nem pedig készítettem* mondat igéi szintén befejezett szemléletűek.)

Részelő tárgy esetén azonban egyáltalán nem teszi pusztán az igekötő hiánya vagy hátra vetése folyamatossá az igét. A *Meghozta a tejet* és a *Hozott (|) tejet* mondatok igéi egyaránt befejezett szemléletűk révén állanak szemben a *Hozta a tejet, . . . Hozta föl a tejet, . . .*-féle megnyilvánulások folyamatos szemléletű igéivel.

Ennyi bevezetés után lássuk magát a felosztást.

Az ige vonatkozhat egyedi tárgyra és nem egyedire. Az egyedien belül határozottra és határozatlanra, a határozottn belül E. T. 3. személyűre és E. T. 1., 2. személyűre.

Mindenütt találhatók aspektusbeli megoszlások. A nem egyedi tárgyra vonatkozó alakokon belül bizonyos (ebben az összefüggésben) járulékosnak tekinthető jelentésszervezők is kapcsolódnak ezekhez.

A tárgyalt alaki elkülönülés azon igekötős igék esetében a legszemmel láthatóbb, amelyek egyik folyamatos megfelelőjét az igekötő hátravetésével kaphatjuk meg, ahol tehát az igekötőnek a perfektiváláson túl a jelzett fogalom terjedelmének szűkítésében, ill. a tartalmi jegyek szaporításában is szerepe van: ahol az igekötő az alapige fogalmi tartalmát is módosítja. Elsősorban tehát ilyenekről lesz most szó, a főntebb említett érveken felül márcsak azért is, hogy a folyamatos—befejezett párok tagjainak jelentése közötti különbségek ne bonyolítsák a kifejtést.

Ha ugyanis folyamatos és befejezett igealakokat párba akarunk állítani, és igekötőtlen folyamatos alakokhoz keresünk (egyedi tárgy esetén) befejezett megfelelőt, éppen a tartalmasabb igekötők miatt, a megfelelők maguk is tartalmasabbak lesznek, így szűkebb terjedelműek, vagyis a folyamatos ige fogalmának terjedelmét több befejezett ige együttesen teszi ki. Így aztán az említett alakok pár volta esetleg kétségbe vonható, bár alaposabb megfontolás után el kell fogadnunk, hogy pl. a *megy* és a *bemegy* ige folyamatos befejezett párt alkot annak ellenére, hogy az utóbbi fogalmi tartalma megszorítottabb. Hogy párnak foghatók fel, azt bizonyítja az is, hogy ugyanabban a környezetben előfordulhat mindkettő, s csak az időviszonyban (szemléletben) történik változás cserélődésükkor. Vö.: *Épp mentem a szobába* ill. *Épp bementem a szobába*. Igaz, a *mentem* párja a *kimentem* is lehet: *Épp mentem az udvarra*, ill. *Épp kimentem az udvarra* mindez az elmondottak alapján már érthető. Ugyanakkor azonban, amikor az egy *megy* igének — aszerint, hogy milyen határozója van stb. —

egy egész sor befejezett szemléletű igealak felel meg (*bemegy, kimegy, fölmegey* stb.). E megszorítottabb befejezett alakok a „közös” megfelelő mellett rendelkeznek továbbra is a maguk — szintén megszorított, hátra vetett igekötővel bír, — folyamatos megfelelőivel: *megy be, megy ki* stb.

Ugyancsak a részletekbe bocsátkozás szándéka nélkül megjegyezném: folyamatos és befejezett szemléleten a magyarban nem egészen ugyanazt kell értenünk, mint az orosz ige совершённый és несовременный вид-jében. Az orosz az ismétlődő, szokásos cselekvéseket mindig folyamatos igével fejezi ki; a magyar ilyenkor, ha a „részcselekvések” külön-külön „végükig vittek”, befejezett alakot használ. A folyamatos igealak — legalábbis befejezett igealakból „vizontképzett” formájában (vö.: *megy* → *bemegy* → *m e g y b e*) nagyon gyakran (nyomatékos) egyidejűség kifejezésére szolgál, s gyakran megfelel az angol *is . . . ing, was . . . ing* szerkezetnek. Más szóval: olyan cselekvést jelöl, amely magában foglalja egy másik cselekvés idejét; esetenként e második cselekvés megszakítja az elsőt. (Pl.: *Mentem ki, mikor megláttam v. Már jöttem be, mikor eszembe jutott.*)

Ennyit egyelőre az aspektusokról, éppen csak érintve a kérdést. Most pedig nézzük a legfontosabb részrendszereket.

1. E. T. 3. személyű determinált tárgyra vonatkozó igealakok rendszere:

A t á r g y a s r a g o z á s problémái nagyrészt tisztázottak. Jól elkülönülő alaki kitevőkkel, személyragokkal bír, a szórendnek, hangsúlynak, hanglejtésnek a tárgy szempontjából itt nincs szerepe. Általánosabb szórendi, hangsúly- és hanglejtéstörvényeknek természetesen alávetődik, így a *behozom, behozod, behozza, behozzuk, behozzátok, behozzák* (= hangsúlyos igekötő + igető + tárgyas személyrag) alakoknak¹ a *hozom be, hozod be* stb. sor (hangsúlyos igető + tárgyas személyrag + hangsúlyos igekötő), múlt időben a *hoztam be hoztad be* stb. folyamatos alakjai felelnek meg.

A *hoztad be*-szerű (hangsúlyos igekötő + tárgyas személyrag + hangsúlytalan igekötő) alakok eltekintenek a cselekvés egyszeri vagy ismétlődő voltától. Kiemelés jellegűek, de nem az ige fogalmi tartalmát emelik ki (vö.: *behoztad v. úgy hoztad be*), hanem magát az állító (nem tagadó) voltát a mondatnak. Ennek a szemlélethez kapcsolódó következménye van: ezen alakok eltekintenek a cselekvés egyszeri vagy ismétlődő voltától. A jelzett cselekvés konkrét meghatározó körülményei (így múlt v. jövő, jövő értékű jelen i. esetén pontosabb ideje) nem fejeződnek ki. Múlt idő esetén az alakulat arra utal, hogy eddig („e z”: a jelen vagy az elbeszélte történet ideje) az igével jelölt cselekvés végbement már (pontosabban: ment már végbe). A *Behoztam a magnót* mondat így külön egyszeri cselekvésre utal. Megfelelő szövegkörnyezetben ugyanezen (*behoztam*) igealak ismétlődő („újra és újra befejezett”) cselekvést jelöl, pl. *Olyankor mindig behoztam a magnót.* A *hoztad be* típust használva egyszerűen eltekintünk a „cselekvések számától” és — múlt idő esetén — egyedül a jelenhez vagy az elbeszéltek idejéhez viszonyított meg-

¹ Az itt feltárando különbségeket gyakran neutralizálják vagy formailag módosítják jelen szempontból külsőnek vehető tényezők: tagadás, tiltás (elsősorban értelmi jellegű) kiemelés. Ezekről nagyrészt eltekintek.

határozatlan előidejűség a lényeges. (Vö.: *Hoztam már be a magnót hozzájuk* — nem tudom hányszor, egyszer-e, többször-e.)

Az időhatározó sem konkrétizálja a cselekvést. Pl. a *Hoztad be a magnót húsvétkor?* — mondat *húsvétkor*-ja 'több húsvét bármelyikén'-nek vagy 'húsvét folyamán bármikor, bárhányszor'-nak értődik. Az egy konkrét alkalomra szóló kérdés így hangzik: *Behoztad a magnót húsvétkor?*, vagyis a befejezett alakokkal kérdezzük.

Látszólag „konkrétá” válik a cselekvés a következő mondatban: *Hoztam be hozzájuk a magnót, húsvétkor is meg tegnap is*. Itt azonban a határozó mintegy értelmezőszerűen csatlakozik, s külön mondatná volna kiegészíthető: ti. *Hoztam be hozzájuk a magnót, húsvétkor is meg tegnap is behoztam*.

Természetesen előfordul, hogy ez utóbbi „behoztam” is *hoztam* be formájában jelenik meg, de ez már egyszerű kiemelés eredménye. A *Hoztam be hozzájuk a magnót, húsvétkor* megnyilatkozás teljesebb formája: *Hoztam be hozzájuk a magnót, húsvétkor hoztam be*. A második *hoztam* be itt, mint mondtam, a *behoztam*-nak a (határozó) kiemelés(e) következtében föllépő változata.

A *Hoztad be a magnót hozzájuk* mondat feloldható. *Volt, hogy behoztad a magnót . . .* mondhatjuk, vagy *Volt alkalom, hogy behoztuk a magnót* stb. kissé hosszabban. Ez az alakulat tehát ilyen „alkalomnak” a létét hangsúlyozza. Haddnevezem az alakulatokat ezért ideiglenesen „alkalomközéppontúaknak”.

2. Az E. 1., 2. személyű tárgyra vonatkozó igealakok rendszeré:

Ezen igealakok összetétele:

E. 1. sz.:

(tranzitív) ige + *-lak ~ -lek* személyrag + kitett tárgy vagy (*téged*) *titeket, benneteket, mindeteket* stb.

E., 2., 3. sz. — T. 1—3. sz.:

(erősen) tranzitív ige + alanyi személyrag + kitett tárgy hiánya v. (*engem, téged*), *minket, titeket, benneteket* stb.

Az E. T. 1 csak E. T. 2 személyű tárgyra utalhat (*behozlak, behozlak titeket, behozunk, behozunk titeket*) az E. T. 2 csak E. T. 1 személyű tárgyra utalhat (*behozol, behozol minket, behoztok, behoztok minket*) míg az E. T. 3 utalhat mind E. T. 1-re, mind E. T. 2-re: *behoz (engem, téged), minket, titeket; behoznak (engem, téged,) minket, titeket* stb.

A zárójelbe tett *engem, téged* névmásokat csak nyomaték vagy — néha — félreérthető szituáció esetén teszik ki. Szórend, hangsúly, hanglejtés segítségével ugyanazok a szemléletárnyalatok fejezhetőek ki, mint a tárgyas ragozás esetében: *behozlak, behozol* vö.: *behozom, behozod* stb. (befejezett); *hözlak be, hozol be*, vö. *hozom be* (folyamatos); *hóztál be* (pl. *már késő este kerékpáron a városba*), vö. *hoztam be, hóztad be* („alkalom-középpontú”).

A *behozlak, hozlak be* alakokat hagyományosan a tárgyas ragozáshoz sorolják. Tudjuk, hogy a *-lak ~ -lek* személyrag az alanyi ragozás E. 1. személyű személyragból és egy adaptálódott *-l* igeképzőből keletkezett, tehát eredetét tekintve semmi okunk sincs az (E. T. 3. személyű determinált) tárgyas ragozáshoz csatolni. Mivel E. T. 2. személyű tárgyra utal, mi sem természetesebb, mint hogy együtt tárgyaljuk őket a hasonló szerepű alanyi ragozású igealakokkal.

Az E. 1., 2. személyű tárgyra utaló, nem E. 1. személyű igealakokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy ezek egyértelműsége annak függ-

vénye, milyen mértékben használatos az adott ige intranszítív módon is. Ez sokszor tartalmi okokkal függ össze — ilyen okból vonatkozik a *versz* alak „rám” mint tárgyra, s értékelődik a (munkafolyamatot jelölő) *szántasz* intranszítívnek adott összefüggésben. Gyakran azonban közvetlenebbül grammatikális tényezők hatnak: némely — főleg perfektiváló jellegű — igekötő igen határozottan megerősítheti az ige tranzitív jellegét, s így adott alakokban az E. 1., 2. személyű tárgyra való vonatkozást. Pl. az *Elovasol?* kérdésre — tartalmi képtelenség ellenére is — *nem olvaslak el* az egyik várható adekvát felelet. E kérdésre azonban nincs szándékomban részletesebben kitérni.

Határozatlan egyedi és nem egyedi tárgyokról lesz szó a következőkben, kiindulásul megjegyzem: határozatlan egyedi tárgyon gyakorlatilag azt a tárgyat értem, amely a beszélő vagy a cselekvő számára határozott, de a hallgatóéra nem, vagy ha igen, a beszélő eltekint ettől. Nem egyedi a tárgy, ha a cselekvő számára sem világos vagy lényeges, hogy egy osztálynak konkrétan melyik (sőt nemegyszer: hány) tagjáról van szó.

Előfordul, hogy a tárgy e két fajtáját névelő különbözteti meg egymástól: *Egy levelet írtam éppen* (határozatlan egyedi, névelős alak) és *Levelet írtam* (nem egyedi, névelőtlen). De ez korántsincs mindig így. Az *Irok egy levelet* mondat tárgya a névelő ellenére nem egyedi, s ezek szerint a *Megírtam egy levelet* mondat tárgyát sem egyedül a névelő teszi egyedivé. (Egyedi és nem egyedi problémájával kapcsolatban vö. Dezső László fejtegetéseit. *ÁltNyelvTan.* 6: 36—9).

3. A határozatlan egyedi tárgyra vonatkozó igealakok úgy alakulnak, mint az E. 1. 2. személyű tárgyra vonatkozók, azzal a különbséggel, hogy E. 1-ben is alanyi személyragot kapnak (a *-lak ~ -lek* is az alanyi ragozáshoz tartozott!), valamint, hogy kitett névszói vagy névmási tárgygal rendelkeznek. (Önmagukban tehát nem utalnak semmiféle tárgyra, ill. önmagában állván az alakulat 2. csoportbelinek értékelődik, s úgy már nem határozatlan tárgyra vonatkozik. E tekintetben tehát jelen típus eltér mind az eddigi tárgyaltaktól (1., 2.), mind az ezután tárgyalandó 4/a típustól; ez utóbbi ugyanis szintén utal valamely nem egyedi részelő tárgyra. (Vö.: *Hoztál föl?* t. i. *szenet.*)

Pl. (*Délután*) *behívok egy kisfiút* (befejezett; a későbbi utalások megkönynyítése végett nevezzük 3/a-nak)

Hoztál be egy könyvet ... és ...? [megszakított közlés folytatására buzdító kérdés] (folyamatos; 3/b)

Egy könyvet hoztál be (néha) (alkalom-központú; 3/c)

Az eddigi tárgyalt három típus egyaránt egyedi teljes tárgyra vonatkozott. Ezért egyeztek meg a következőkben:

A befejezett alaknak (ha van, de mi eleve ilyen eseteket tettünk fel) élén áll az igekötője;

Aránylag élesen elkülönül az „alkalom középpontú forma”. Mindez a 4. típusról nem mondható el.

A 3/a és a 4/a (nem egyedi tárgyra utaló, befejezett) típus használata között esetenként átfedést fogunk tapasztalni. Ezért már most hangsúlyozom: az egyediség és nem egyediség vagy ami ezzel némiképpen párhuzamos, a teljesség és részlegesség nem logikai, hanem szemléleti kategóriák. Egy szék egyszerre része a székek összességének s egyszerre „egyed”. Így szinte tetszőlegesen váltogathatnám a *Hozok be egy széket* és *Behozok egy széket* formákat

mindaddig, amíg nem válik hangsúlyossá, hogy a beszélő vagy cselekvő számára determinált a „szék” s így nyelvilleg is megkötöttek egyedi. Ha a hallgató esetleg nem, de én határozottan tudom, hogy melyik széket fogom behozni akkor csak a *Behozok egy széket* formával élhetek.

4. Nem egyedi tárgyra vonatkozó igealakok:

Mint minden eddigi csoportban, a most tárgyalandóban is elkülöníthetünk folyamatos és befejezett szemléletű formákat; a jelentés oldaláról indulva itt is találhatunk „alkalom-központúakat” is, de ezek itt nem különülnek el élesen az egyszerű befejezettektől, vagy legalábbis meglehetősen esetleges ez az elkülönülés (többek között a II/a függvényében). Így ez esetben több marad a határozókra, a körülírásra. A jobb megvilágítás kedvéért hadd állítsam párhuzamba az E. 3. személyű határozott tárgyas alakokat az e csoportbeliekkel.

I.

a) *Fölhoztad a magnót*

b) *Hoztad föl a magnót, mikor ...*

c) *Hoztad föl (már) a magnót*

II.

a) *Hoztál (föl) magnót*

Hoztál föl szenet

Hoztál föl már szenet

b) *Szenet hoztál föl, ...*

c) *Hoztál föl (már) magnót*

Hoztál föl (már) szenet

Látjuk, hogy esetenként a II/a = II/c (formáját tekintve), illetőleg II/a és II/c forma jelentésére nézve párhuzamos lehet mind az I/a mind az I/c („alkalom-központú”) alakulattal.

A két élesebben elkülönülő forma szerkezete:

a) Befejezett: hangsúlyos igető + alanyi személyrag + hangsúlytalan igekötő + változóan nyomatékos, nem feltétlen kitett tárgy; ez utóbbi a szerkezet élére is kerülhet. Ott mindig kap némi nyomatéktöbbletet, de — hacsak nincs „értelmileg” kiemelve — ez nem éri el az igére esőt.

b) Folyamatos: mérsékelt en (nem a logikai kiemelés szintjéig) hangsúlyozott, (kitett) tárgy + alanyi személyraggal ellátott igető + hangsúlytalan igekötő (vagy ennek hiánya, de ettől — igekötős igékről lévén szó — eltekintünk).

A befejezett és a folyamatos alakok közötti különbséggel kapcsolatban megjegyzendő, hogy ez nem merül ki a perfektivitás és imperfektivitás szembenállásában. A további különbségek kifejtését megnehezíti jelenlegi, a tárgyra vonatkozó terminológiánk túlságos jelentésközpontúsága. Ebből adódik ugyanis, hogy pl. a *Főzök egy lábas levest* mondatban a tárgy eredménytárgynak minősül, hiszen a „főzés” előtt nem létezett a leves, viszont a *Sütök egy szelet húst*, vagy *Főzök egy lábas krumplit* mondatokban már iránytárgyat találunk: a „krumpli” és a „hús” a megfelelő műveletek előtt is krumpli és hús.

E félig-meddig logikai jellegű megkülönböztetés ellenére a nyelvérzék — ill. a nyelvi rendszer, amelyből ez táplálkozik — egységesnek fogja föl az említett két típust, ha a tárgyra vonatkozó igealak szemlélete befejezett. A befejezett ige után álló nem egyedi tárgy „eredménytárgy”, „létesített

tárgy" legalább adott megjelenési formájában, módjában stb., „számunkra valóságában”. A *Főzők egy lábas krumplit* mondat tárgyát, a krumplit számunkra valóságában, „főttségében” igenis a főzés hozta létre, de efféle „létesített” tárgy — hogy ne használjam jogtalanul az eredménytárgy terminusát — a szemlélet számára a *Vettem magamnak egy cipőt, Hoztam föl szemet, Hoztam be egy széket* mondatoké is. A cipő — a szemlélet számára — nem volt megvétele előtt, az által létesült. Ha determinált a tárgy (*Magvettem azt a cipőt, tudod, a feketét*), akkor létezett a „cipő” a vétel előtt is. A nem egyedi tárgy „nem létezett”, hiszen a „nem tudom, melyik”-ből, bármelyikből, tehát konkrétan nem létezőből, nem egyediből éppen a cselekvés során válik egyedivé, konkrétá, pontosan „azzá”, olyanná, ami és amilyen, tehát — az eredménytárgyhoz hasonlóan — konkrétan létezővé. Szemléletesebb oldaláról közelítve meg a kérdést: ha nincsen cipőm, akkor akár csinálok cipőt (eredménytárgy), akár veszek cipőt (iránytárgy), utána egyaránt lesz cipőm.

Összefoglalva az eddigieket:

$\begin{array}{cccc} \text{=} & \text{=} & \text{=} & \text{=} \\ \text{Hordok} & \text{le szemet,} & \text{Vertünk} & \text{le diót} \end{array}$

-szerű mondatok (az alsó vonal a hanglejtésre, a felső a hangerőnyomaték eloszlására utal) befejezett szemléletűek; ehhez azonban csatlakozik bizonyos eredményre való koncentrálttság²: a cselekvés által valami létrejött, ami adott állapotban, vonatkozásban, számunkra valóságában nem létezett eddig. Így az alsóportba tartozó alakulatok valamennyien rokonai bizonyos fokig az — egyébként „bennfoglalt” — alanyi ragozású, befejezett szemléletű ige + eredménytárgy szerkezeteknek. A *Vágok ki állatokat (a gyerekeknek)* és a *Verek le diót (a vacsorához)* mondatok rokonsága tisztán adódik a szemléletnek is.

Az alapvető típusokat végigvettük, sőt átfedéseikre, belső mozgásukra is felhívtuk némiképp a figyelmet. A továbbiakban ezt szeretném még néhány mondatban tovább bontani.

Nézzük meg például részletesebben, mi történik, amikor az említett *Varrok föl gombot* mondatnak eredményt is figyelembe vevő folyamatos változata helyett a megfelelő E. 3. személyű determinált tárgyias formát használjuk. Mondatunk így fog hangzani: *Varrom föl a gombot (az ingedre)*, ugyanilyen másodlagos determinációval *Hordtam be a fát Béla bácsinak* stb. A szemlélet itt vagy éppen a hiányt használja föl a determinálás ürügyéül (*Varrom föl a gombot, azt, amelyik hiányzik, amelyiket föl kell varrni*), vagy — talán furcsá-

² Ez az eredményre való koncentrálttság történetileg nyilván összefügg azzal, hogy itt az ige valamiféle kiemeléséről is van szó: a befejezettség képzeke később kapcsolódott az alakulathoz. Mivel azonban hozzák a kapcsolódott, ma nem beszélhetünk egyszerű értelmi kiemelésről; annál is inkább, mert ettől a vizsgált forma ma már a mondat hangsúly—hanglejtés viszonyait tekintve is elszakadt.

nak tűnő áttétellel — nem is a tárgy, hanem a cselekvés meghatározottságára utal. (Elvégzem a szükséges gombfelvarrást.)

A tárgy determinálásának ugyanis többféle indítéka lehet. Determináljuk a tárgyat, ha anyagszerűen meghatározott: *Behozom a kését* (ismert, jól meghatározott, egyetlen lehetséges kés) és determinálhatjuk, ha már volt róla, a vele kapcsolatos cselekvésről szó, esetleg annak ellenére, hogy a tárgy egyébként még *egyedinek* sem volna mondható. Mindkét eset elképzelhető anyagnevekkel kapcsolatban is:

a) *Fölhozom a két vödör szénét*, ha két vödör előkészített, konkrét, kijelölt szén van a pincében.

b) *Fölhozom a két vödör szénét*, ahogy megbeszéltük, ahogy kérted stb. attól függetlenül, hogy a szén anyagszerűleg annyira meghatározatlan, hogy még a kupac jobb sarkából is hozhatom meg a balból is. Lényegében tehát — ismétlem — itt nem is a „szén” a meghatározott, hanem a cselekvés meghatározottsága — mely igével fejeződve ki, egyébként nem jelölődhet — sugárzik át a tárgyra. Nem egyszerűen „szénfelhozás történik”, hanem „megtörténik a szénfelhozás”, amelyről szó volt stb. Ilyen értelemben mondhatjuk tehát a szénnek a szemlélet számára való anyagi meghatározottsága esetén is, hogy *Fölhozom a szénét*.

Máskor ugyanilyen „áldeterminált” tárgy létrejöttében az egyedítés problémái vagy azok is szerepet játszanak. Anyagneveket a dolog természete miatt *egy* névelővel nem egyedíthetünk; de *határozott* névelővel igen. Ezzel persze szükségképpen túllövünk sokszor a célon: a hallgató a határozott névelő nyomán arra gondol, hogy ismernie kellene valahonnan a szituációt és nem várt módon „visszakérdez”. Megemlítendő még, hogy az E. T. 1. 2. személyű tárgyra utaló igealakok közül az „alkalomközéppontúak” egybeesnek a nem egyedi tárgyra utaló befejezett formákkal. Az előző elég ritka egyrészt, másrészt — ezen egybeesés lehetőségétől függetlenül is, a szerkezet emfatikus színezete miatt — gyakran kitessszük a hozzá tartozó névmási tárgyat. (Gyakran, ezen azt értem, hogy sokkal többször, mint befejezett és folyamatos szemlélet esetén).

Összességében a vázolt viszonyrendszer, számos neutralizációs lehetősége ellenére is elég szilárd alapokon nyugszik, funkcionál, szituatív ráértésektől függetlenül. Ezt igazolandó, hasonlítsuk össze a következő mondatpárt:

1. „Ha sok pénzünk lesz, eltüzelgetünk mindkét szobában”
2. „Ha sok pénzünk lesz, tüzelgetünk el mindkét szobában.”

A második mondat *tüzelgetünk el* szakaszának visszautalása a tárgyként ki sem tett „pénzünk”-re szemmelátható. Az első mondat igéje (még ha tranzitív jelentésében vennők is!) legföljebb E. 2. személyűre vonatkozhatna, mint a tárgyra, de az immár intranszitiv alapjelentés mellett erre nem kerül sor.

Más példát véve: még nyilvánvaló szituációban sem mondhatja egy apa gyermekének, hogy *Megint megvertél*, ahelyett, hogy *Megint megvertél valakit* v. *Megint verekedtél*. Az állandó tranzitív—intranszitiv jelentésmozgás s más keresztező tényezők miatt azonban teljesen „kristályosnak” sem mondható. (Vö. a „Jean! Tegyen a tűzre! Székestől, uram?” — típusú viccekkel), s egyértelműen normatív jellegűnek sem. Épp emiatt a „tökéletlenség” miatt tartja már olyan régóta mozgásban a nyelvet. Hogy e mozgás a veszteségek mellett mennyi nyereséggel jár, nem kell hangsúlyoznom.

Ha alaposabban megvizsgáljuk a nem egyedi tárgyra vonatkozó befejezett igealakokat, észrevesszük, hogy nincsenek egyedül „létesítő” jellegűben — analóg helyzetet találunk az intranszitiv igéknél is. Primitív jelöléssel:

1. $\overline{\text{Hoztam}} \overline{\text{föl}} \overline{\text{szenet}}$ (tehát van fönn szén)

$\overline{\text{Jöttek}} \overline{\text{föl}} \overline{\text{Óvárról}}$ (Vannak itt óváriak)

I. (eredményközpontú hangsúly-hanglejtési sor)

2. $\overline{\text{Hoztam}} \overline{\text{föl}} \overline{\text{szenet}}$, pl.:
 1. ha kérte
 2. nyomatékos állítás
 pl. kérdésre: a cselekvés megtörtént
 (alkalom-központú)

$\overline{\text{Jöttek}} \overline{\text{fel}} \overline{\text{Óvárról}}$
 1. Akadnak (Van, aki feljött)
 2. --- néha. Szoktak volt feljönni.
 Volt, hogy feljöttek.

3. $\overline{\text{Hoztam}} \overline{\text{föl}} \overline{\text{a}} \overline{\text{szenet}}$ (mikor)
 (folyamatos hangsúly és hanglejtés)

$\overline{\text{Jöttek}} \overline{\text{föl}} \overline{\text{Óvárról}}$
 (és ... v. mikor...)

4. $\overline{\text{Hoztam}} \overline{\text{föl}} \overline{\text{szenet}} \dots$
 (Emfatikus, lelkes jelentése: alkalomközpontú v. eredményközpontú)

$\overline{\text{Jöttek}} \overline{\text{fel}} \overline{\text{Óvárról}} \dots$
 I (u.u.)

Látjuk tehát, hogy a tárgyhoz való viszony jelölői (1, 2,) részleges tárgyra utalnak mint eredményre (ha tranzitív az ige).

Nyilvánvaló, hogy az egyes „viszonycsoportok” közötti alaki átfedés igeikötőtlen igeik esetében — legalábbis ha a mondatból kiszakítva nézzük őket — sokkal nagyobb mint az igeikötősök körében. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy azok a h a n g l e j t é s f o r m á k, hangsúlyelosztási rendek, amelyek az igeikötős ige és tárgyon megjelentek, megjelenhetnek más mondatrészekben is.

A folyamatosság, egyidejűség jellegzetes szaggatott hanglejtése pl. gyakran egész mondatokat végigszabdal:

Tegnap délben siettem az iskolába, (s egyszercsak)

	Befejezett	Folyamatos	„Alkalom-központú”
3.sz-ű hat. tárgy	behozod	$\overline{\text{hozod}} \overline{\text{be}}$	$\overline{\text{hozod}} \overline{\text{be}}$
1,2. sz-ű tárgy	behozol	$\overline{\text{hozol}} \overline{\text{be}}$	$\overline{\text{hozol}} \overline{\text{be}}$ (engem)
egyedi hal.	behozol egy ... t	$\overline{\text{hozol}} \overline{\text{be}} \overline{\text{egy}} \dots \overline{\text{t}}$	$\overline{\text{egy}} \dots \overline{\text{t}} \overline{\text{hozol}} \overline{\text{be}}$ (pl. néha) ¹
nem egyedi	$\overline{\text{hozol}} \overline{\text{be}} \dots \overline{\text{t}}$	$\dots \overline{\text{t}} \overline{\text{hozol}} \overline{\text{be}}$	$\dots \overline{\text{t}} \overline{\text{hozol}} \overline{\text{be}} \dots$ ²

¹ A tárgy hátul is állhat; ilyenkor a forma nagyjából egybeesik a „nem egyedi” befejezett formával. (Hogy csak nagyjából, azt a hanglejtésben itt gyakorta megnyilvánuló emfatikum teszi.)

² A tárgy hátul is állhat; ilyenkor a forma egybeeshet befejezett megfelelőjével.

- c) Alkalom-központúak szintén lehetnek a *hozom, hozod*-félék. (Helyesebben főleg ezek, az élükön igeötöt nem tartalmazó igealakok lehetnek ilyenek.) Az ige a megnyilvánulás élén áll, többnyire mérsékelt hangúlyos. A mondat intonációja ilyenkor mindig az ige után leesik:

$$\begin{array}{c} \text{=} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{A lányomat hoztam Pestre} \end{array}$$

Emfaticum, felsorolás-jelleg stb. módosíthatja ezt a formát.

2. Az E.T. 1, 2. személyű tárgyra utaló igealakok

a) Befejezettek

Pl. *Behozlak, meghozlak, behozol, meghozol* stb.

Igeötök nélkül is: *Győrbe hoztál, partra tettél* stb.

b) Folyamatosak

Pl. *hoztalak, hoztál* stb.

A *Győrbe hoztál* befejezett szerkezettel (mérsékelt hangúlyos határozószó vagy határozóragos névszó + hangúlytalan igeöt + alanyi személyrag, ill. *-lak, ~ -lek*, az egész paradigmát figyelembe véve a

$$\begin{array}{c} \text{=} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{Hoztam (már) tejet} \end{array}$$

folyamatos forma áll szemben.

c) „Alkalom-központú” forma

Elsősorban igeötök nélküli alakulat. Az ige többnyire a szólam élén áll, mérsékelt hangúlyos stb. mint az E.T. 3. személyű tárgyra vonatkozó alakok esetében. Pl.:

$$\begin{array}{c} \text{=} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{Hoztál már Győrbe (fél óra alatt)} \end{array}$$

3. Határozatlan egyedi tárgyra vonatkozó igealakok

a) Befejezettek

Pl.: *Behoztál egy labdát*

(Igeötökös, alanyi személyragos ige, többnyire követi a tárgyat.)

b) Folyamatosak

Pl.: *Egy labdát hoz a kezében, egy ...-t hozok, hozol* stb.

A szerkezet élén többnyire a mérsékelt hangúlyos tárgy áll, ezt követi az igeötök nélküli, alanyi ragozású igealak.

c) „Alkalom-központúak”

Pl.:
$$\begin{array}{c} \text{=} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{Egy kisfiút hoztak néha hozzánk} \end{array}$$

A tárgy megelőzi az igekötőtlen igét. A megnyilatkozás nyomatékosabb eleme az ige.

4. A nem egyedi tárgyra vonatkozó igealakok

- a) Befejezették: Pl.: *Hozok szent*
(Igekötőtlenek. Az ige általában megelőzi a tárgyat, mérsékelt nyomatékot kap:

Hoztam tejet

- b) Folyamatosak: pl.: „*Tűzes lapátot viszek*” (gyermekdal)
Általában a mérsékeltlen nyomatékos tárgy áll elől. Az ige nem kap külön hangnyomatékot. A tárgy esetleges kiemelése nagyobb hangerőtöbblettel történik.

- c) Az „alkalom-központúak” formailag nem válnak el élesen a befejezettektől, ill. azok (itt nem tárgyalt) értelmileg nyomatékos, kiemelt igéjű változatával esnek egybe:

Hoztál Győrbe

(Vö.: a *Hoztad föl a magnót* és a „külön” nyomatékolt igéjű *Fölhoztad a magnót* elkülönülő szembenállásával.)

Összehasonlítva és összevonva a két áttekintést megállapíthatjuk, hogy a helyhatározók és az igekötők hasonló funkciót töltenek be — mind az ige tárgyhoz való viszonyával, mind időszemléletével kapcsolatban. Ahol határozó előzi meg az igét, már nem kell kitennünk a perfektíváló igekötőt (*Pestre jöttem*) vagy — ha a határozó különösen nyomatékos, s így értelmileg kiemelt mondatrésznek minősül — hangsúlytalanul hátra vethetjük. (*Pestre jöttem fel, nem az anyósomhoz.*) Ahol az igekötővel kezdjük, a határozó tulajdonképpen az igekötő értelmezőjeként funkcionál: *Följöttem Pestre* < *Följöttem, Pestre*. Míg tehát például az oroszban az aspektus aránylag szorosan az igéhez (mint hangsorhoz) kapcsolódik, a magyarban ez is, az igetárgy viszony is az egész mondatot megmozgató tényezők.

WACHA BALÁZS

Die Beziehung zwischen Verb und Objekt im Ungarischen

Der erste Teil der Arbeit hat historischen Charakter: der Verfasser versucht rekonstruieren, unter welchen Umständen sich die beiden Verbalflexionen (subjektive und objektive) formal voneinander trennten, bzw. wie die heute gültige Funktionsteilung zwischen den beiden Flexionen zustande kam.

Meiner Hypothese nach war die ursprüngliche sichtbar hervorgehobene objektive Konjugation (die Personalsuffixe zur Bezeichnung des Objekts entstanden meistens aus einem hinter dem Verb stehenden Personalpronomen) vor dem Auftreten der Determinante *-t* als Objektsuffix eine allgemeine transitive Konjugation und spezialisierte sich erst nach dem Auftreten der Determinante *-t* in der neuen Funktion auf ihre heutige Rolle, nämlich auf die Bezeichnung der Gegenwart eines bestimmten Objekts in der 3. Person.

Der Grund für diese Spezialisierung ist die Tatsache, daß das *-t* des Objekts nicht mehr determinierte, da es auch bei unbestimmtem Objekt erschien; es wies gleichzeitig dem suffigierten Nomen seine Rolle als Satzglied unzweideutig zu. So spielte der Unterschied zwischen den beiden Konjugationen eine Zeitlang keine selbständige unterscheidende (höchstens hervorhebende, verstärkende) Rolle. Daher begann zuerst eine Vermischung und dann eine neuartige Funktionsteilung, nämlich: 1. in bestimmt objektive und 2. unbestimmt objektive oder objektlose Konjugation.

Die wichtigste Frage des zweiten Teils lautet: welches sind die trennbaren Arten des Objekts, die außer durch die betreffende Konjugationsart in erster Linie durch supersegmentale Elemente, und zwar durch Wortstellung, Satzakzent und Satzton bezeichnet werden. In der Fortsetzung des 1. Teils beschäftige ich mich auch mit denjenigen Fällen der subjektiven Konjugation, die sich auf bestimmte Objekte beziehen.

Wenn wir ein transitives Verb als Grundlage nehmen, das ein Verbalpräfix mit Lativcharakter hat, so sind zwischen Verb und Objekt folgende, auch am Verb formal sich ausprägende Beziehungen möglich:

Beispiel 1: bevitted (Du hast [das] hereingetragen)
fölhóztad (Du hast [das] heraufgetragen)

Perfektive Form, die auf ein einzelnes Objekt, und zwar auf ein bestimmtes in der 3. Person Sg oder Pl, hinweist. Das gleiche ist durativ, wenn das Verbalpräfix nachsteht und den Ton trägt:

vitted be;
hóztad föl.

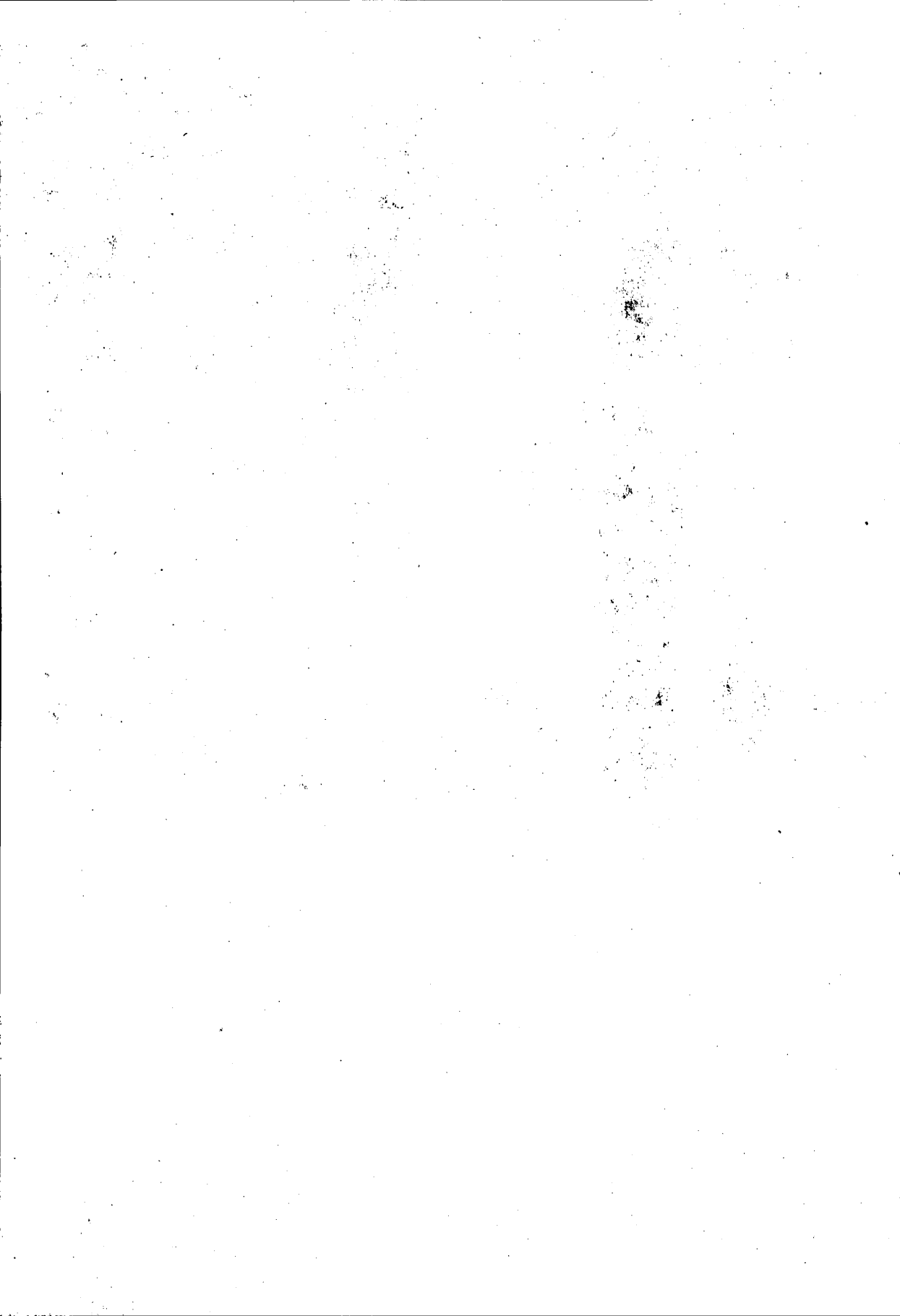
Beispiel 2: bevittél (Du hast mich hereingetragen)
fölhóztál (Du hast mich heraufgetragen)

(Subjektive Konjugation + nichtangeführtes Objekt als \emptyset -Morphem; die Verbalvorsilbe der perfektiven Variante steht ebenso wie bei der vorigen Form voran): Form, die auf ein einzelnes Objekt, und zwar auf ein in der 1. Person Sg. (bei einem Subjekt in der 3. Person auf ein Objekt im Sg. in der 1. oder 2. Person) hinweist. Auch bei einem unbestimmten Objekt in der 2. Person Pl. verwenden wir die subjektive Konjugation, doch führen wir dann bereits gewöhnlich das Objekt (uns, euch) an. Die durative Form lautet: *vittél be* usw.

Beispiel 3: vittél be (Du hast hereingetragen)
hóztál föl (Du hast heraufgetragen [z. B. Kohlen]):

Form, die nicht auf ein einzelnes Objekt (also von vornherein auf ein unbestimmtes Objekt in der 3. Person Sg. oder Pl. hinweist. Als vollendete Form gebräuchlich; für perfektiv würde ich diese Form wegen des partitiven Charakters des Objekts nicht halten. Die Durativierung (die weniger eindeutig als bei den vorausgegangenen Konstruktionen ist) erfolgt durch Hervorhebung des Objekts: *szenet hóztál föl* (Du brachtest Kohlen herauf).

BALÁZS WACHA

Lexikális jelentés — Kontextuális jelentés — Írói jelentés

(A költői képalkotás problémáinak szemantikai megközelítéséhez)

I.

1. A költői képek vizsgálatában egészen a múlt század végéig a klasszikus retorikák és poétikák szemléletmódja érvényesült. A trópusokat logikai műveletek (jelentéssűrítés és -tágítás, átvitel stb.) eredményének tekintették, és formális kritériumok alapján csoportosították. A századfordulón az újgrammatikusok pszichologizmusa és Wundt néplélektana a szóképek elemzése terén is a lélektani módszertette egyeduralkodóvá. A kutatók figyelme csak a tudományos igényű és jellegű, szigorúan nyelvészeti eszközökkel dolgozó stilisztika kialakulásával és fokozatos térnyerésével fordult a képalkotás szemantikai problémái felé. E szemantikai érdeklődés többek között annak tudható be, hogy a stilisztikának ez a — Charles Bally nevével és műveivel fémjelzett — megújulása szorosan összefüggött a jelentéstannak mint nyelvtudományi diszciplínának egykorú fellendülésével (vö. K. Jaberg, *Pejorative Bedeutungsentwicklung im Französischen*, 1901; K. O. Erdmann, *Die Bedeutung des Wortes*, 1901; H. Oertel, *Lectures on the Study of Language*, 1902 stb.), valamint Ferdinand de Saussure-nek a szemantikát is forradalmasító általános nyelvészeti előadásaiival. A Bally-féle stilisztikának ez a hagyománya tovább él a tanítványok (Marouzeau, Cressot, Devoto stb.) funkcionalizmusában. A képvizsgálat szemantikai megalapozását sürgeti a modern jelentéstani kutatásoknak az utóbbi másfél évtizedben bekövetkezett előretörése is (vö. I. 4. pont).

2. Ezzel párhuzamosan a szemantikai indíttatású képelemző eljárások körén belül is megfigyelhető volt bizonyos hangsúlyeltolódás. A még a New Criticism gyakorlatában is központi szerepet játszó tematikus módszer tradicionálisabb változatai (a képsugalló területek, ill. a képanyag tartalmi csoportosítása) kissé háttérbe szorultak. A saussure-i elvekből kiinduló strukturalista iskolák a nyelven mint makrostruktúrán belül az egyes műalkotást öntörvényű, zárt rendszernek fogják fel, s mint ilyent bontják összetevőire, elkülönítvén szavait, szókapcsolatait (szintagmáit), mondatait, ill. a mondatnál is nagyobb egységeit (megnyilatkozásait), majd feltárják ezen alkotóelemek jelentéseinek rendszerszerű összefüggését.

3. E hipotézisek sorában különös figyelemre tarthatnak számot azok a kezdeményezések, amelyek a költői képből összekapcsolódó valóságszegmenstumok logikai-szemantikai viszonyának felmérésén alapulnak. A képekben egymásra vonatkoztatott fogalmak (hasonlított és hasonló, jelölt és jelölő, determinált és determináló) módszeres egybevetésével, úgy vélem, az eddiegieknél messzebbre juthatunk a „síkváltás” jelenségének tudományos inter-

pretálásában: lehetővé válik a műalkotások „legirracionalisabb” mozzanatának, a különböző lét- és tudatsíkok asszociatív „egyberántásának”, ill. a síkok közötti „vibrálásnak” formális szimbólumok és kétértékű megkülönböztető jegyek segítségével történő, szabatos leírása (a „síkváltás” fogalmáról vö. HANKISS 1969, 18—21, 37—40).

Az első lépés minden bizonnyal a képpen társult nyelvi elemek jelentés-tani minősítése, azaz szemantikai jelölők halmazává való átírása. A köztük levő heterogenitás mértékét megállapítva számszerűen is kifejezhetjük a kapcsolás újszerűségének, váratlanságának fokát. A kvantitatív szemantikának ezek a kísérletei a különböző irodalmi alkotások egzakt összemérésének lehetőségével kecsegtetnek.¹

A képhatás vizsgálatában kevésbé kipróbált, de hatékony eszköznek tekinthető továbbá bizonyos információelméleti szempontok érvényesítése. Igen fontos lenne pl. rugalmas kvantitatív eljárások kidolgozása a szemantikai átmenetvalószínűség („transition-probability”) és az entrópia — redundancia arány mérésére, melyek révén újabb fogódzókat nyernénk a váratlanság, ill. várhatóság („predictability”) fokának megállapításában, a nyelvi elem közttségének, ill. újszerűségének értékelésében (vö. FÓNAGY). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ilyen kvantitatív szemantikai, ill. információelméleti jellegű megközelítések a nyelvi anyagnak rendszerint csak csoportosítására és nem minősítésére alkalmasak. Inkább stílustipológiai, mint axiológiai irányban biztatnak sikerrel.

4. A stilisztikai kutatások eddig alig hasznosították a nyelvészeti strukturalizmus újabb eredményeit, a Chomsky generatív szintaxisára épülő szemantikaelméletek poétikai-esztétikai tanulságait. Pedig a költői nyelv kutatói is érinti pl. a szemantikai értelmetlenség problémája. A Chomsky utáni amerikai nyelvészetben a jelentésstanilag inkompatibilis elemek grammatikailag kifogástalanul megszerkesztett kapcsolatát értelmetlen mondatnak minősítik. Kérdés, hogy a szemantikai inkompatibilitás kellő egzaktágú fogalom-e, s mennyiben alkalmazható a költészet és a széppróza terén. Meggondolandó, hogy Chomsky példája a szemantikai értelmetlenségre, a híres „Colorless green ideas sleep furiously” (vö. JAKOBSON, 159) semmivel sem tartalmaz extrémebb kapcsolatokat, mint egy átlagos, enyhén divatjamúlt szürrealista vers a húszas évekből . . .

A modern strukturális szemantikákban ún. szelekciós szabályok segítségével dönthető el két szó összeférhetősége vagy inkompatibilitása (vö. MÁTHÉ, 1478). Katz és Fodor dolgozatában szelekciós feltételek (szelektív restriktív szabályok) korlátozzák a több jelentésű szavak mondatbeli összekapcsolását, l. bővebben KIEFFER; PETŐFI, 72—82; ZSILKA, 33—7. Fontos jelentéstani szempont lehetne az írói képalkotás vizsgálatában annak felderítése, vajon meddig tágítható a köznyelvi kompatibilitás fogalma a szépprózában, a versben. Nyilvánvaló, hogy pl. a metaforikus szintagmák a köznyelv felől nézve nem mások, mint szemantikailag összeférhetetlen elemek szintaktikai kap-

¹ Vö. MARCUS, 158—74 (magyar nyelven ism. J. NAGY, 1488). Megemlítenédök még a francia A.-J. Greimas és az amerikai Ch. E. Osgood kutatásai, akik véges számú ellentétpárral (opozícióval) próbálják meghatározni a szavak jelentésének jellegét. A marker-sorozatokat egybevetésével eldönthető, hogy egy adott situációban két szó kapcsolata lehetséges-e, várható-e, valószínű-e (vö. KÁROLY 1970, 188; HANKISS 1971, I. 53—6; II. 160).

csolatai. Ez a „jelentésbeli inkompatibilitás” a költészetben feloldódik, elfogadhatóvá válik. Ennek feltétele alighanem a tárgyi és a képi elem azonosításának, ill. egymáshoz rendelésének szubjektív hitelessége. A szemantikai összeférhetlenség formális és szubsztanciális oldaláról vö. GREIMAS, 111—2.

II.

1. A jelentéstani szempontú képvizsgálatnak a műalkotásstruktúra elemzésére, elsősorban a szöveg jelentésszerkezetének minél tüzetesebb leírására kell épülnie. E jelentésszerkezet feltárásakor a műben előforduló egyes szavak jelentéséből indulhatunk ki, elhatárolva e szójelentések különböző aspektusait, úgymint: *a)* a jelentés magvát, a lexikális vagy szótári jelentést; *b)* ennek a bázisjelentésnek az aktualizálódását-konkretizálódását-módosulását az adott környezet(ek)ben, az ún. kontextuális jelentést; *c)* s ily módon végül arra a kérdésre is választ kap(hat)unk: van-e külön, csak az illető írónál megfigyelhető, sajátos, egyéni-egyedi írói jelentése bizonyos szavaknak.

2. A nyelvi elemek jelentésének alapja a lexikális jelentés. A szavak jelentése azonban szövegösszefüggésen kívül sem vizsgálható elszigetelten, önmagában: a szótári jelentést számos tényező színezi, módosítja. Már Wilhelm von Humboldt, a huszadik századi nyelvtudomány zseniális „előfutára” felvetette a *szemantikai összefüggések* kérdését (erről vö. PORZIG, 71—4; ULLMANN 1952, 303—9; KÁROLY 1970, 60—2, 335—45). A mező bármely elemének jelentésváltozása az összes többi elem eltolódásával, szemantikai ártékelődésével járhat. A lexikális jelentést a kontextustól függetlenül is befolyásoló tényezők sorában kiemelkedő jelentőségük van továbbá a Saussure leírta *asszociatív viszonyok*-nak (vö. SAUSSURE, 156—7, 160). Az egyes szavakhoz a beszélő tudatában, az asszociatív vagy memoriális síkon más nyelvi elemek társulnak. Ezek az asszociációk alapulhatnak a tő vagy a képző azonoságán (paradigmatikus, ill. grammatikai asszociációk), valamint a jelentéstartalom hasonlóságán (szemantikai vagy szinonimikus képzettársítások). A saussure-i memoriális síkon a nyelvi közlésben részt vevő szavakhoz asszociatív módon más szavak rendelődnek hozzá, pontosabban a beszélő egy ilyen alakcsoportból választja ki az éppen szükségeset. A stilisztika számára természetesen a szemantikai (szinonimikus) asszociációk feltérképezése a fontosabb.

Saussure vizsgálódásainak természetéből következik, hogy ezen a ponton nem halad tovább: nem veti fel azt a kérdést, hogy mennyiben módosítják az asszociatív felidéződő, ill. felidézhető más nyelvi elemek (szinonimák, antonimák, homonimák, paronimák, azonos tövű vagy képzőjű szók stb.) a konkrétan jelenlevő szó jelentését vagy hangulatát. A köznyelvi beszéd-folyamatban, melyet a genfi mester vizsgált, ennek a problémának nincs is különösebb gyakorlati jelentősége. Annál inkább a költői alkotásban, ahol az egyes nyelvi elemek nemcsak egymással függnek össze, hanem meg nem valósult alternatíváikkal is. A szavak asszociatív környezetének jelentésmódosító hatása itt kétszeresen jelentkezik: először az író tudatában, a mű megalkotásakor, másodsor pedig a befogadóéban, a vers vagy próza olvasásakor.

A Saussure által még föl nem tett kérdésre a szemantikai összefüggések és az asszociatív viszonyok elméletének kidolgozása csak részben adott választ. A jelentéstani és a költői nyelv kutatói előtt álló feladat voltaképpen

kettős: egyrészt meg kell határozni valamennyi szónak a helyét a szemantikai térben (a *jelentésuniverzum* fogalmáról vö. GREIMAS, 102–18), másrészt fel kell mérni, hogyan befolyásolják ezek a szavak egymás jelentését, hogyan tolnak el egymás hatására (vö. OSGOOD).

3. A költészet és a széppróza szemantikai interpretálása azonban nem érheti be a konvencionizálódott szótári jelentések tanulmányozásával, hiszen a „poétikus beszédnek” éppen az a célja, hogy „feltámassza”, megújítsa a szavakat, a szójelentéseket.

A futurizmussal meginduló avantgardista mozgalmakban, valamint az orosz formalisták és a prágai strukturalisták elméleti téziseiben egyre-másra találkozunk az elgépiesedett köznyelvi kifejezésformák „deformálásának”, „deautomatizálásának” gondolatával. A Majakovszkij körül csoportosuló szovjet futuristák „a szavak igazi értékének helyreállítására” törekednek; Sklovszkij és Tinyanov a költői nyelv eljárásait élesen szembeállítja a hétköznapi nyelvvel. Még a formalista iskolát bíráló Spet és Grifcov is hangoztatja, hogy a stilisztika lényege a szavak nominatív (denotatív) és költői (képi) jelentése közt fennálló viszony természetének tisztázása. (Az orosz formalistákról l. bővebben GREBENICKOVA, 70–8; NYÍRÓ; GRÁNICZ, 450; PEYTARD, 74–7.)

Maga az alapgondolat persze korántsem új. Már Horatius (!) rámutatott a szavak újszerű, hatásos, egyéni felhasználásának, összefűzésének fontosságára (Ars poetica, 47–8. s.), Mallarmé pedig éppenséggel elsőrendű feladatnak tartja, hogy az igazi költő „tisztább értelmet adjon a tömeg szavainak” („Donner un sens plus pur aux mots de la tribu”; Weöres Sándor fordításában: „Kitől a nép tisztább értelmű szót veszen” — Edgar Poe síremléke).

Ennek a „feltámasztásnak”, a „tisztább értelem” visszaadásának mindenkor a *k o n t e x t u s* volt és maradt a legfőbb forrása. A szövegekörnyezet az elkopottnak látszó nyelvi klisé, a szót mindig új és új oldaláról villantja fel: a sajátos nyelvi környezetekben sajátos, új, *k o n t e x t u á l i s* jelentések vagy jelentésárnyalatok keletkeznek.

A lexikális és a kontextuális jelentések síkját a *választás* mozzanata, a konkrét, egyedi felhasználás ténye köti össze és vonatkoztatja egymásra. A stílus művészete épp ezért nem kis mértékben a választás művészete is. A nyelv csaknem minden esetben többféle kifejezési lehetőséget tartogat a beszélő számára, aki a nyelvi eszközök megválogatásával adhat egyéni színezetet a mondanivalójának. A tudatosság magasabb fokán lényegében ugyanez a folyamat megy végbe a művészi alkotómunkában is, ahol az adott szöveg-szituáció, az írói közlés speciális igénye határozza meg, hogy a szótári jelentések virtuális szinonimasorából (a *szinonimá*-t itt egészen tágan értve!) melyik elemet választja ki a szerző. Ezzel a választással kerül a nyelvi jelentésegység, a szó vagy szó szerkezet a lexikális jelentés(rendszer) szintjéről a nyelvi közlemény, a szöveg, azaz a kontextuális jelentés(rendszer) síkjára, ahol is a szótári jelentést számtalan konkrét jelentésmódosító tényező színezi, árnyalja.²

² A választás fogalmáról l. MAROUZEAU, X–XI. 1.; ULLMANN 1963; a lexikális és kontextuális jelentésrétegek kapcsolatáról mondottakhoz vö. még Saussure gondolatmenetét az asszociatív és a szintagmatikus viszonyokról (SAUSSURE, 156–60), valamint Roman Jakobsonnak azt a gyakran idézett megállapítását, hogy „A poétikai funkció az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti” (JAKOBSON, 242), ahol *szelekció* = válogatás a memoriális szinten; *kombináció* = az elemek összekapcsolása a szöveg, a lineáris egymásmelletti szintjén.

4. A *kontextualitás* fogalma a századvég nyelvtudományában merült fel először, a „szokásos” és az „alkalmi” jelentés problémája kapcsán. Hermann Paul és az újgrammatikusok döntő fontosságot tulajdonítanak a szöveggörnyezetnek: Paul szerint a szó mindig csak alkalmi jelentésben fordul elő a mondatban; ugyanígy vélekedik nálunk Csúry Bálint (vö. PAUL, 68; CSÚRY, 68).

A kontextus és a jelentés viszonyáról a továbbiakban két ellentétes nézet alakult ki: a kutatók egy kisebb csoportja (az ún. autonomisták) elvetette az okkasionális jelentésről szóló Hermann Paul-i tanítást, s a kontextuális jelentés vizsgálatát szubjektív beleérzésnek, vagyis a tudományos megismerés szempontjából haszontalannak minősítette. A szójelentésnek ezt a merev, izoláló értelmezését legutóbb Antal László fejtette ki (Questions of Meaning. The Hague, 1963; némileg rövidített magyar szövegét l. NyK. 68: 279—325). Antal az általános jelelméletre (szemiotikára), közelebbről az amerikai Charles Morris logikai szemantikájára támaszkodva a jelentést a jel alkalmazási szabályának tekinti, s ily módon elválasztja a nyelvi környezettől. E felfogás szerint *alkalmi jelentés*-ről soha nem beszélhetünk, mivel a jelentéshez csak az tartozik hozzá, ami az egyes felhasználásokban állandó és közös. Ennélfogva a jelentések homogének, a szójelentésnek nincsenek aspektusai (vö. ANTAL, 305—8; a könyv részletes bírálatát l. HERMAN, 252—4; KÁROLY 1966, 336—9; KOVÁCS, 53—6).

A másik irányzat legszélsőségesebb képviselői, a túlzó kontextualisták viszont eljutottak a szöveggörnyezettől független szótári jelentés meglétének tagadásáig, kétségbe vonván a lexikális jelentés fogalmának realitását. Hjelm-slev nyelvelméletében pl. a szójelentés már kizárólag a kontextus függvénye. Minden jelentés egy adott kontextusból ered, s a szövegösszefüggésből kiragadott nyelvi elemnek nem is lehet jelentése. A szótári jelentés nem egyéb, mint mesterségesen elszigetelt és körülírt kontextuális jelentés (HJELMSLEV, 67). A kontextuális szemlélet abszolutizálását később számos kritika éri, amelyek rámutatnak, hogy éppenséggel a szótári jelentés az, amely bizonyos fokig meghatározza a szöveggörnyezetet, pontosabban a szavak összekapcsolhatóságát. Minden szójelentéshez hozzátartozik ugyanis egy tényleges vagy virtuális kontextustípus, mely tulajdonképpen része a lexikális jelentésnek. A szó nominatív funkciója valóban csak a közlési folyamatban konkretizálódik, de oly módon, hogy a szótári jelentés átsugározza az aktuális jelentést (vö. O. NAGY, 34—7, 43—9). A kontextuális jelentés a lexikális jelentés valamelyik mozzanatának az aktualizálódása, s ezért a kontextusban sem lehet a szónak olyan jelentése, amely a langue-ban mint lexikális jelentés ne volna meg, legalábbis rejtetten, implicite (vö. SCHMIDT, 24 skk.). Még a metaforikus képekben is megőrződik valamilyen módon a szavak tulajdonképpeni jelentése, mivel az átvitt értelmű szó magával hozza eredeti környezetének légkörét (PORZIG, 35—6, 70—1).

Ebben a kérdésben talán Ullmann István jár a legközelebb az igazsághoz, aki egyrészt elismeri, hogy a szavak jelentése nem homogén, hogy a különböző kontextusok a szónak más és más jelentésárnyalatát aktualizálhatják, másrészt viszont abszurdumnak minősíti a szótári jelentés létezését kétségbe vonó „ultra-kontextualista” nézeteket (vö. ULLMANN 1952, 94—100). Ullmann véleményét a lexikográfia oldaláról támasztja alá a szótárszerkesztő Benkő Lászlónak az a megfigyelése, hogy a kontextus nem határozza meg a szójelentést, s a szavaknak a szövegösszefüggésen kívül is van jelentésük, ugyanakkor azonban a minden kultúrnyelvben többségben levő több jelentésű (poliszém) szavak

jelentéseinek pontos, világos értelmezése szinte soha nem lehetséges a kontextus(ok) figyelembevétel nélkül (vö. BENKŐ, 10).

Láttuk, ezek a kritikák a lexikális és kontextuális jelentés kettősségének talajáról bíralták a szélsőségesen egyoldalú autonomista, ill. kontextualista elméleteket. Tudomásul vették mindkét jelentésaspektus meglétét, és figyelmüket főleg ezeknek egymáshoz való viszonya, szótári és aktuális jelentés dialektikus kölcsönhatása kötötte le.

Új szempontokat hozott ezzel szemben Károly Sándor Általános és magyar jelentéstana, amely a kétféle jelentés immár hagyományosnak mondható megkülönböztetését nem fogadja el. Károly szerint „a jelnek nincs külön *szótári* és külön *kontextuális* jelentése” (KÁROLY 1970, 181; ugyanígy: 24). Bár tételét nem fejtí ki bővebben, gondolatmenete az elszórt utalásokból is rekonstruálható. Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy Károly Sándor nem vonja kétségbe a kontextusnak a szójelentést befolyásoló hatását, elismeri, hogy a jelentés környezethez kötött, hogy a jel jelentése nem választható el kontextusbeli szerepétől, végül hogy az önmagában szükségképpen elvont jelentés a közlésfolyamatban aktualizálódik (vö. uo. 24, 63). Ugyanakkor „a szótári jelentés a kontextusok alapján áll elő” (uo. 181), s „A jelnek annyi jelentése van, ahány környezettípusa lehetséges a szövegben” (uo. 24). A jelentésnek ez a felfogása a kontextusbeli árnyalatok, egyéni „újítások” sajátos értelmezéséhez vezet: „Ha a kontextusban olyan jelentéssel találkozunk, amelyet addig nem tartottunk számon, akkor a számbavétellel volt hiba, amelyet sürgősen korrigálni kell, vagy pedig újítással állunk szemben, s ez azt jelenti, hogy ezentúl számolni kell az új jelentéssel is” (uo.); „A jelentésbeli újítás vagy az újításra alkalmas kontextus aktuálisan vagy potenciálisan új, szótári jelentést eredményez, először csak a beszélő és a hallgató szótárában, később egy csoport vagy az egész nyelvközösség szótárában” (uo. 181). Tehát a szótári jelentés egyenlő a kontextuális jelentések összegével, ill. ami ebből logikusan következik: minden aktuális (kontextuális) jelentés (potenciális) szótári jelentésnek tekintendő.

Károly Sándornak ez az érvelése lényegében meggyőző, s a jelentéstani kutatásokban minden bizonnyal hasznosítható is. A stilisztika azonban nézetem szerint továbbra sem nélkülözheti a szótári és az aktuális jelentésaspektusok megkülönböztetését. A stilisztikában nem volna célszerű és elvileg sem volna helyes a kontextusban jelentkező valamennyi „újítást”, e gyakran egyedi-egyszeri, hapax legomenon jellegű, egyéni szóhasználatokat a parole szintjéről a langue síkjára átemelve új jelentésként nyilvántartani. Ezek az alkalmi jelentések, jelentésárnyalatok ugyanis a) többnyire nem terjednek el, nem válnak szociális érvényűvé, a nyelvközösség tudatának integráns részévé; b) ráadásul a szépirodalmi szövegekben, különösen a költői képekben nem is annyira új jelentésről, mint inkább a környezet jelentésmódosító-színező hatásáról, ill. a szokásos és az alkalmi (képszerű, pl. metaforikus) jelentés közti ingadozásról, villódzásról van szó, ami aligha minősíthető jelentésváltozásnak (vö. II. 5. pont). Következésképp a lexikális és a kontextuális jelentés eddigi kettősségére igenis szükség van, legalábbis a szépirodalmi nyelv és képalkotás jelentéstani szempontú tárgyalásában.

5. A szépprózában és a versben az alkalmi jelentés természetesen jóval messzebb kerülhet a szótáritól, mint a köznyelvi kommunikációban: az irodalmi mű kontextusa nagymértékben módosíthatja a szó jelentését. Meg-

különböztetett figyelmet érdemel e tekintetben a költői kép szemantikai mechanizmusa, a konkrét és átvitt jelentés síkja közti tudati oszcilláció. Papp István a metaforikus megnevezés azonosító jellegéről írva megállapítja, hogy az átvitt értelemben, alkalmi jelentésben használt kifejezés egyszerre két képet idéz fel az olvasó tudatában, a szokásos és az aktuális jelentés denotátumát. A nyelvtudat szembesíti e kettőt, s a felismert közös szemémák alapján behelyettesíti a régi jelentés helyébe az újat, az alkalmit. A két kép felmerülését Papp István szimultán folyamatnak tartja: az aktuális jelentésre töprengés nélkül, szinte automatikusan jön rá a befogadó. „Eltévesztené szerepét az a metafora, amelynek értelmén külön törni kellene a fejünket” (PAPP, 186—7).

Papp István gondolatmenetét két ponton érzem vitathatónak: a) számos költői képben a metaforikus értelmű szó lexikális és alkalmi jelentése között oly nagy a szemantikai távolság, hogy a két denotátum egyidejű felmerüléséről szó sem lehet; ezeknek a képeknek a jelentését néha megfeszített szellemi munkával kell „megfejtenuk”, szinte részt kérve az alkotás folyamatából, mintegy a költő, író „társszerzőjeként”. Az ilyen képek sem „tévesztik el a szerepüket”, éppen ellenkezőleg: a Mallarméval kezdődő modern líra varázsa nem kis mértékben épp e költői „rejtvényekből” táplálkozik. b) A metafora „működése” korántsem zárul le a felismert új jelentés „behelyettesítésével” (magát a *behelyettesítés* szót sem tartom különösebben találónak). A szótári jelentés nem tűnik el egészen, nem adja át a helyét teljesen az átvitt értelemnek. A névátvitel eredményeként megszülető kép stílushatásának, frissességének éppen az a titka, hogy egyszerre két vagy több síkban mozgatja a tudatot, az eredeti és az alkalmi jelentés(ek) síkjában, s e jelentésszférák között szüntelen átvibrálás, villódzás, feszültség van. A „kihozták a *postát*”-féle exmetonímiákat azért nem tartom szóképeknek, mert bennük már nincs meg a jelentéssíkoknak ez a kettőssége (többszörössége): ezekben a kifejezésekben az alkalmi jelentés megszilárdult, s ami ezzel egyet jelent, a két eltűnt. Olykor azonban az átvitt használattal együtt járó képi háttérből, színből, hangulatból többkevesebb azután is megmarad, hogy a szóképek általánosan elterjedté, köznyelvivé vált. Az ilyen, állandósult stílusérték mintegy lexikalizálódik, a szójelentés szerves részeként rögződik meg a nyelvi tudatban és az ezt kodifikáló értelmező szótárak stílusminősítéseiben (SZATHMÁRI, 37—8).

6. Azt hiszem, az eddigiek is hathatósan bizonyítják, hogy a stíluselemzés soha nem vonatkoztathat el az esztétikailag releváns nyelvi jelenségek, stílművek konkrét kontextusától. A stilisztikának a szavakat *parole-jelenség*ként, azaz felhasználás közben, az adott szövegkörnyezetben kell vizsgálnia. A beszédhelyzet, a kontextus módosulása a jelentéskör hullámlásával jár együtt, ami stílushatást, stilisztikumot, újabb jelentést eredményez (MStiIV. 74). Ezt az „újabb jelentést” nevezem én *k o n t e x t u á l i s* jelentésnek, ezt tekintem a szótári mellett a szavak második megkülönböztetett jelentésaspektusának.

Az irodalmi műalkotások képszerkezetének ilyen szempontú vizsgálatát célszerű a szűkebb szövegkörnyezet jelentésmódosító hatásának felmérésével kezdeni. A „mikrokontextuális” jelentés keletkezésének színtere a szövegrészlet, vagyis a mondat, a tagmondat vagy még kisebb egység. Kiindulásul ennek szintaktikai (szintagmatikus) szerkezetét kell tisztázni. A jelentésmódosító mikrokontextusnak tekinthető szintagmák elhatárolása után következhet

a képek és a szószerkezetek viszonyának feltérképezése, a mondat vagy a tagmondat formastruktúrájának szemantikai-poétikai interpretálása.

A *szintagma* fogalmát a magyar leíró nyelvtanok felfogásánál valamivel tágabban értelmezem, szószerkezetnek minősítve az összetett szót és a predikatív viszonyt is. A szintagma meghatározásakor elsősorban Saussure-re támaszkodtam, aki *szintagmá*-nak nevez minden olyan kapcsolatot, amely a kiterjedésen alapul, s két vagy több egymásra következő egységből áll (SAUSSURE, 156). Saussure öt példával szemlélteti a szintagma fogalmát: *re-lire; contre tous; la vie humaine; Dieu est bon; s'il fait beau temps, nous sortirons* (uo.). Megjegyzendő, hogy ezek közül a MMNyR. szószerkezet-definíciójának (i. m. II. 66) csak a harmadik példa felel meg, a *la vie humaine* minőségjelzős szintagma. A MMNy. némi megszorításokkal már elismeri az alany—állítmányi szerkezetek szintagma voltát (i. m. 262—3), hasonlóképpen vélekedik LEVIN, 175. Levin szintagma-meghatározása egyébként elfogadhatatlanul leszűkített, mivel csak az alárendelési viszonyban levő szópárokat tekinti szószerkezetnek (uo.).

A saussure-i értelemben vett szintagmatikus síkon mozogva elsősorban azt kell megvizsgálunk, hogyan módosul a szószerkezetben (metaforikus szintagmában, képbén) az alkotóelemek jelentése, hogyan épül bele a szó(jelentés) az írói közlés (a szöveg) mechanizmusába. Megfigyeléseink szerint a költői vagy írói képstruktúrákban összekapcsolódó valóságmozzanatok, nyelvi jelek kölcsönösen áthatják egymást; szemantikai kölcsönhatásuk sajátos „szintagmatikus jelentéseket” eredményez, ami lényegét tekintve nem más, mint a kontextuális jelentés megjelenési formája, külső burka.

A kép összetevőinek jelentéseltolódása, a képbén lezajló „jelentésváltozás” szorosan összefügg azokkal az oppozíciókkal, melyek a kép nyelvtani vázának, a szószerkezetnek tagjait összekötik. Már Saussure felismerte, hogy egy szintagmába helyezett elemnek csak azért van értéke, mert oppozícióban áll azzal, ami megelőzi, vagy azzal, ami követi, illetőleg mindkettővel (SAUSSURE, 156). A legegyszerűbb felépítésű, mindössze két elemből álló szószerkezetben is legalább hatféle szemantikai összefüggéssel kell számolnunk, melyeknek mindegyike motiválja, színezi az egyes szerkezettagok jelentését. Egy (x — y) szintagmában pl. az alábbi hatások tételezhetők fel (a szintagmatikus kapcsolatot folytonos vonallal, a hatás irányát pedig szaggatott nyíllal jelezve): 1. x ----> y; 2. y ----> x; 3. x ----> (x — y); 4. (x — y) ----> x; 5. y ----> (x — y); 6. (x — y) ----> y.

Lássunk néhány példát ennek a sémának a konkrét megnyilvánulásaira. Négy Krúdy-metafórát vizsgálok meg ebből a szempontból, mindegyik két tagból álló szószerkezet.

Az *örömpiros* metaforikus összetételben (ASZN. 72: „örömpiros ablak”)³ a szerkezettagok kapcsolata oly szoros, hogy jelentésük kölcsönösen áthatja egymást, elválaszthatatlanul összeolvad. Hol a szín, hol pedig az érzés képzetét véljük erősebbnek: a kép intenzív tudatáramot indukál a vizuális és a gondolati

³ A Krúdy-példák lelőhelye, előfordulásuk sorrendjében: ASZN. = Aranykéz utcai szép napok. Bp. 1958, Szépirodalmi; Ú. = Az útitárs (— N. N.). Bp. 1959, Szépirodalmi; N. = Napraforgó (— Asszonyosságok díja). Bp. 1958, Magvető; ÉÁ. = Az élet álom. Bp. 1957, Szépirodalmi; SZ. = Szindbád I. Bp. 1957, Magvető; ÓA. = Az ördög alszik. Bp. 1972, Szépirodalmi; ÉZ. = Éji zene. Bp. 1961, Magvető; A. = Álmoskönyv. Bp. 1966, Magvető.

sík között. Az ilyen összetételek tömörségük révén hatásosabbak, mint a lazább felépítésű, pl. jelzős szerkezetek; Krúdy *örömpiros* szava erősebben hat ránk, mint Ady „piros, tartós öröm”-e (Új s új lovat).

A *leked fehér inge* birtokos jelzős szintagmában, mely a birtok minőségjelzőjét nem tekintve ugyancsak kéttagú (Ú. 70: „Hát mit akarsz, Eszténa? . . . a leked fehér inge összegyűrődik”), a két összetevő jelentésbeli azonosulása, összefonódása nem éri el az előző metafora szintjét. A kép stílushatását szintagmán kívüli tényező, a tagmondat igei állítmánya biztosítja. Krúdy a remek érzékkel megválasztott *összegyűrődik* igével egyrészt elfogadtatja a merész *ing* — *lélek* képzettársítást, másrészt plasztikus, érzéletes képet fest. A szó szerkezeten kívülről jövő szemantikai hatás folytán az olvasó egy *összegyűrődött lélek* képét apperceptálja. Az *ing* és a *lélek* egy pillanatra helyet cserél, metaforikus azonosulásuk bizonyosságaképp.

Harmadik példánk metaforikus értelmező (értelmezői metafora): „Az út göröngyei, századok jobbágylelkei akaszknak a koci kerekeibe” (N. 427). A mondat alanyát (*göröngy*), ezt a konkrét, tárgyyszerű fogalmat elvont értelművel (*jobbágylelek*) determinálja Krúdy. Kedvelt képszerkesztési eljárása ez, a konkrétnek absztrakttal való „szemléltetése”. A két elem szemantikai kölcsönhatása révén a tárgyi realitás légiiesen könnyűvé finomul, az elvontság viszont kézzelfoghatóvá, szinte tapinthatóvá súlyosodik. A konkrét — absztrakt síkváltások, összekapcsolások miatt érezzük Krúdy világát álomszerűnek és mégis valódinak.

Befejezésül, a teljes metafora negyedik válfajaként egy predikatív, tehát alany — állítmány szerkezetű azonosítást mutatok be: „Az álmok: vércseppek” (ASZN. 127). A tárgyi és a képi elem identifikációja ebben a típusban a legfrappánsabb, legkihívóbb. A szó szerkezet jelentésviszonyainak elemzése igazolni látszik Osgood hipotézisét: valahányszor két jelet összekapcsol egy állítás, mindkettő jelentése eltolódik a másikkal való összhang irányába (vö. OSGOOD, 57). Feltevésem szerint minden kép kölcsönhatás. Az ilyen predikatív metaforák nagyon alkalmasak ennek bemutatására: Krúdy fenti mondatában minden bizonytalansággal nemcsak az álmok válnak vércseppekké, de a vércseppek is álmokká (vö. TÖRÖK 1971, 311).

A szintagmatikus keretekben létrejött speciális jelentésárnyalatok idővel beleépülhetnek a szótári jelentésbe. Ilyenkor a szó szerkezet a maga egészében mint jelentéstani-frazeológiai egység lexikalizálódik. Megfelelő kontextusba helyezve azonban az ilyen megszilárdult szókapcsolatok elemei közti szemantikai viszonyok is átrendeződnek. Az exmetaforák melegeledése arra enged következtetni, hogy a szintagmatikus viszonystruktúrát a lexikonon kívül a kontextus is befolyásolja, s a kettő között divergencia lehet. Kiegészítő szemantikai metaforák megújítására Krúdy műveiből is számos példát idézhetünk. E megújított képek stílushatása azon alapul, hogy a szövegkörnyezetnek valamelyik eleme sajátos jelentésstartalma révén mintegy „feléleszti” a megkopott köznyelvi képet, amely e szemantikai kölcsönhatás áramkörében visszanyeri egykori szemléletességét: „céltalan életemre gondoltam, amely *egér* módjára bújt el most e kisvárosi *lyukban*” (Ú. 56); „*akasztófavirágok nyílnak a lábaidnál*” (N. 418). A réges-rég csak emberre vonatkoztatva használt *akasztófavirág* szónak a *nyílik* igével való összekapcsolás egy pillanatra visszaadja eredeti, konkrét jelentését.

Elemzéseinket összegezve elmondhatjuk: a kontextus jelentésmódosító hatásából kiinduló vizsgálatoknak végső soron mindig az a céljuk, hogy tetten

érjék a jelentés struktúrájában bekövetkezett változásokat, elmozdulásokat — egyszóval a stilisztikum forrásait (vö. MARTINKÓ, 199).

7. Említettük, hogy a szó szerkezetet, ill. a mondatot tekintjük a képi síkon lezajló jelentésváltozások, jelentésmódosulások mikrokontextusának. A költői képnek azonban makrokontextusa is van, s ez nem egyéb, mint maga a mű, sőt az egész életmű. A képstruktúrák jelentésvizonyainak boncolgatása során nem feledkezhetünk meg a szó vagy a kép korábbi és későbbi előfordulásairól, a párhuzamos helyekről, a más szövegkörnyezetben visszatérő azonos fordulatokról.

E strukturális megfelelések tanulmányozása a harmincas évektől számos kutató figyelmét irányította rá az irodalmi művek létezőmódjának egy addig teljesen elhanyagolt aspektusára: e műalkotások „térbeliségére”. Az európai esztétikai gondolkodásban Lessing Laokoónja óta elevenen élt a térbeli és időbeli művészetek megkülönböztetésének hagyománya. Az egyidejűség elvén alapuló képzőművészetet és építészetet élesen szembeállították a szukcesszív folyamatként értelmezett irodalommal és zenével. Az irodalmi műveket egy irányban lefutó, lineáris jelsornak tekintették, és alkotórészeik egymásutánjában vizsgálták. Az angol G. W. Knight tanulmányaiban bukkan fel az a gondolat, hogy a mű igazi jelentését nem a cselekmény, hanem az egymással összefüggő képek, motívumok, a költemény vagy a dráma „térbeli struktúrája” hordozza. Knight ezt az utóbbi jelentést *imaginatív*-nak nevezi, és határozottan elkülöníti a műalkotás felületi történéseiből kikövetkeztethető *morális* jelentéstől. Elméletének gyakorlati használhatóságáról vö. Robert Weimann kissé egyoldalú, sommásan elmarasztaló bírálatát (WEIMANN, 166 skk.).

A műelemzésnek ez a módja a mai francia strukturalista irodalomkritikában is él: Roland Barthes pl. az írott szöveg „egyidejű, terjedelmes és sztereografikus” jellegét hangsúlyozza (BARTHES, 369). Az irodalmi alkotásokat térbeli szerkezetként leíró eljárások „oldalági leszármazottja” Roman Jakobsonnak a párhuzamosságok és oppozíciók kiemelésén alapuló módszere, valamint Hankiss Elemér megfigyelései az ismétlődésről mint a szépirodalmi kifejezésforma alapkategóriájáról (I. JAKOBSON, 399 skk.; HANKISS 1969, 44, 82). Legújabb stilisztikai irodalmunkban Bernáth Árpád tanulmányai képviselik az analízisnek ezt a típusát. A mű közlésegyiségei Bernáth szerint elsősorban egymásra vonatkoznak, egymást magyarázzák. Szimbolikus értékűnek és a mű értelmezése szempontjából kulcsfontosságúnak tekinti azokat az azonos vagy azonosítható szegmentumokat, melyek különböző kontextusokban ismétlődnek, ill. azokat a megkülönböztetett szövegrészeket, amelyek azonos környezetben fordulnak elő. A műnek ezeket az elemeit *motívumok*-nak nevezi. Különös figyelmet szentel a művön kívüli makrokontextusban ismétlődő fordulatoknak, az ún. *emblémák*-nak is (vö. BERNÁTH, 439—40). Bár a szegmentálás és főleg az azonosítás kritériumai olykor vitathatók, a módszer a maga egészében igen szép eredményeket ígér.⁴ Természetesen nem szabad

⁴ A terminológiát viszont nem tartom szerencsésnek, mivel mind a *motívum*, mind pedig az *embléma* olyan műszó, melynek hosszú fejlődés során kialakult, közismert jelentése van. Ezeket, pl. az *emblémá*-nak ’konvencionális jelkép’ jelentését nem lehet oly módon negligálni, ahogy Bernáth teszi: a pontos definíció még nem jogosít fel a terminus technicus önkényes megválasztására. Az egyéni szóhasználat félreértésekre adhat alkalmat, arról nem is beszélve, hogy a hagyományos szakkifejezéseknek új jelentésben való elfogadtatására néha a legkiválóbb kutatók tekintélye sem elegendő. Tomasevszkij pl.

másodlagosnak vélni, vagy éppenséggel figyelmen kívül hagyni a mű idődimenzióját sem, vagyis azt a „triviális” tényt, hogy a műben egyes elemek előbb, mások pedig később jelennek meg. A széppróza vagy a vers ebben a tekintetben igenis egy pontból kiindul, egy irányban előrehaladó, folytonos jelsor, ahol a jelek meghatározott, egyáltalán nem véletlen sorrendben következnek egymás után. A lineáris képstruktúra kutatásának éppúgy megvan a létjogosultsága, mint a mű „tér szerkezetét” leíró vizsgálódásoknak, vö. pl. Török Gábor figyelemre méltó megállapításait József Attila verseinek időbeli és térbeli képrendezéséről (TÖRÖK 1968, 152—66, 177). Minden írói mű a linearitás és a sztereografikusság dialektikus egységében létezik. A nyelvi műalkotás térbeliségének és folyamatszerűségének antinómiája Einsteinnek arra a paradoxonára emlékeztet, hogy a világmindenség véges, bár határtalan. Ilyen önmagába záruló, „görbült” tér-idő kontinuum a műalkotás mikrokozmosza is.

8. Ha elemzésünk tárgyát, az elbeszélő művek szövegét valóban „több kiterjedésben” fennállónak ismerjük el, s az egyidejűség és egymásutániság tényezőjének együttes figyelembevételével fogjuk vallatóra, számos olyan összefüggést tapinthatunk ki, amelyet a hagyományosabb módszerekkel élő kutatás nem vett észre, vagy nem hangsúlyozott kellően. Így pl. fény derül arra, hogy egyes szavakat az írók következetesen a köznyelvitől eltérő jelentésben vagy eltérő hangulati értékkel használnak. (Voltaképpen ez utóbbit is jelentésváltozatnak kell tekintenünk, hiszen a szóhangulat szerves tartozéka a szó jelentésének, vö. MStilV. 149; MStilÜ. 520; MMNy. 545.) Minden írónak van néhány kedves szava. Ezek a kulcsszók sajátos konnotációs szubsztráttal rendelkeznek, s az életmű összefüggésében speciális jelentés(ek)re tehetnek szert, pl. József Attilánál a *rend*, a *törvény* vagy a *háló* (a kulcsszavakról l. GUIRAUD, 64—6, 100—5).

A tágabb szövegösszefüggés által meghatározott különleges szójelentést a továbbiakban írói jelentés-nek nevezem. Az irodalmi műalkotásokat felépítő szavaknak, pontosabban: e szavak egy részének ez a harmadik jelentés-aspektusa. A bevezetett új fogalom pontosabb meghatározása előtt néhány sorban utalnom kell Cohennek, a neves francia strukturalista kutatónak „La comparaison poétique” című tanulmányára. A költői hasonlatok sajátosságait számba vevő elemzés végén Cohen azt a termékenynek látszó gondolatot veti fel, hogy a költői műben minden szónak tulajdonképpen kettős jelentése van, s ez a két jelentés lényegi természetét tekintve heterogén. Az első jelentés a *fogalmi* vagy *denotatív*, a második az *affektív* vagy *konnotatív* (vö. COHEN, 50—1). A másodlagos vagy konnotatív jelentés(ek) egyszerre van(nak) jelen az elsődlegessel (vö. erről KELEMEN, 299).

Az életmű makrokontextusában egyes szavak konnotatív jelentései bizonyos fokú állandóságot, megállapodottságot mutatnak: ha vannak is eltérések, ezek viszonylag szűk határok közt mozognak. Ennélfogva az *írói jelentés* legjobb meghatározásának a következő bizonyult: *konvergens szubjektív konnotációk állandósulása*.⁵

a tematikus anyag legkisebb részecskéjét, a mű tovább már nem bontható elemi részeinek témáját nevezte *motivum*-nak (vö. TOMASEVSZKI, 268). Vajon hányan használják ma ezt a szót ilyen értelemben?

⁵ Az írói jelentés problémája szorosan összefügg az írói szótárak kérdésével, erről vö. az 1964-es akadémiai vitaulés anyagát (I. OK. 22: 369—409), valamint Gáldi: MNy. 54: 322—33; Nyr. 83: 205—9; Wacha: Nyr. 82: 246—8; Nyr. 83: 274—88;

9. A három jelentésaspektusról mondottakat tételszerűen az alábbiakban foglalhatjuk össze: a nyelvi műalkotás jelentésszerkezetének váza, s egyúttal esztétikai hatékonyságának egyik fő biztosítója: alkotóelemei lexikális, kontextuális és írói jelentéseinek egymást kölcsönösen átszövő és átható, rendszerszerű összefüggése.

III.

1. A fenti hipotézisnek a műelemzés gyakorlatában való teljes értékű alkalmazásához, sőt tulajdonképpeni egzakt bizonyításához a megvizsgálandó szöveg alapos gépi feldolgozására, pl. gyakorisági szótárának elkészítésére volna szükség. Tisztázni kellene, hogy a textus hány és milyen különböző szót (type) tartalmaz, egy szó hányszor és hol fordul elő. A relatív gyakorisági adatokat egybe kellene vetni a köznyelvi frekvenciával (a magyar nyelv gyakorisági szótárának még csak az előmunkálatai indultak meg). Számba kellene venni a különböző kontextusokban szereplő nyelvi jelek jelentéseltolódásait; megvizsgálandó, hogy az egyes szavak hogyan viselkednek képen kívül és kép elemeként. Ki kellene szűrni a tipikus koegzisztenciákat: névszó és ige, melléknév és főnév leggyakoribb együtt-előfordulásait, a jellegzetes halmozásokat. Meg kellene számolni, hogy egy szó egy másik szóval hány és milyen szintagmát alkot a szövegben, meg kellene határozni az egyes struktúratényezők követési és átmenetvalószínűségét stb., stb.

Ilyen mérések és vizsgálatok csak számítógéppel végezhetők. Ennek hiányában be kell érünk néhány részletmegfigyeléssel, melyek legfeljebb a három jelentésaspektus összefüggésének bonyolultságát szemléltetik, de nem nyújtanak semmiféle egzakt támpontot a felvetődő alapkérdések megválaszolásához. Az alábbiakban egyetlen példán mutatjuk be ezt a sokféleséget.

2. Az útitárs című Krúdy-kisregény második fejezetében Pálfi Pál, a történetet elbeszélő állástalan és haszontalan utazó lakást keres X. városában. Alkalmas szobát találva rövid beszélgetés után elcsábítja szállásadónőjét, Hartvigné Gábrit Sziidóniát, majd némi lelkiismeretfurdalással eltávozik ebédelni a városka egyetlen, Arany Csillagnak nevezett vendéglőjébe.

Már a regény első olvasásakor feltűnt, hogy a 14—20. oldalon nem kevesebbszer, mint ötször bukkan fel a *lepke*-motívum, s ebből háromszor a 14. oldalon. A lakásba belépő férfit megpillantva az asszony „megröppent, mint egy fehér *pille*” (Ú. 14). A szobában, ahol leülnek beszélgetni „A függőlámpás *pillangós* porcelánernyőjén rózsaszínű tüll van” (uo.). „A fehér porcelánkályhában oly pirosan lobogtak a hasábfák lángjai, mint a *lepkék*” (uo.). A karácsonyfán lógó „színes cukorkák felrepülni látszottak, mint játékos *lepkék*” (Ú. 18). Végül Pálfi Pál így foglalja össze a történet tanulságát: „megvártam, hogy az alkalom letelepedjék elem, mint egy delelő *lepke*, amelyet kalappal leboríthatok” (Ú. 20).

Nyr. 85: 189—203; MNy. 58: 199—206; Ladó: MNy. 58: 192—8. További irodalom: MNy. 56: 485—6; MNy. 65: 483, 490—7 passim; MNy. 67: 244—5. Az írói szótár elméleti kérdéseivel foglalkozó szakirodalomból mind számra, mind jelentőségre kiemelkednek Benkő László publikációi. Szótárszerkesztői elveit a nemrég megjelent Juhász Gyula-szótár (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Bp. 1972. Szerk. Benkő László) bevezetőjében foglalta össze. Idevágó közleményeinek bibliográfiáját l. uo. 18.

Mivel magyarázható a lepke-utalások megszorodása a Hartvigné-epizód körül, ami annál is feltűnőbb, mert a kisregény további 57 oldalán összesen egyetlenegyszer fordul elő a *lepke* szó? Az ismétlődés aligha a véletlen műve, s nem pongyolaságból, az író gondatlanságából ered: az egyébként valóban gyorsan és szinte javítás nélkül dolgozó Krúdy stílusában teljesen ismeretlenek a bántó szóismétlések! Éppen ellenkezőleg, nagyon is tudatosnak látszik a lepke-vonatkozások halmozása.

Mi lehet ez? Előreutalás vagy szimbólum? Sem a szótári (ÉrtSz. IV. 750), sem a kontextuális jelentés nem nyújtott segítséget e képek jelentés-tartalmának és funkciójának megfejtéséhez. Mint említettem, a regény szövegében még egyszer megjelenik egy lepke-hasonlat. Nos, ettől sem lettem okosabb. A váratlanul és látszólag teljesen indokolatlanul felbukkanó lepke-utalás csak még homályosabbá tette az amúgy is áttekinthetetlen képet: „Hosszan megpihentek rajtam a baljóslatú szemek, mintha a *lepkét* néznék, amelynek szárnyacskaít világosan éreztem a homlokomon” (Ú. 41). A „baljóslatú szemek” Eszténának, egy fekete hajú szüzlánynak a szemei, az idegennel való megismerkedés pillanatában.

Be kellett látnom, hogy e képek értelmezéséhez túl kell lépnem az adott mű határain, az immanens elemzés szempontjaival nem juthatok tovább. Rendszeresen gyűjteni kezdtem hát a *lepke* (~ *pillangó* stb.) szót tartalmazó idézeteket Krúdy többi munkájából is. Az adatok összesítésekor meglepve tapasztaltam, hogy a Hartvigné szobájában levő „*pillangós* porcelánernyő” kivételével valamennyi *lepke* a cselekmény „kvázi-szintjén” fordul elő, tehát hasonlatok tárgyaként vagy metaforák képi elemeként (a „kvázi-szint” fogalmáról vö. VOIGT, 341 skk.).

A kiegészítő gyűjtés során talált négy lepke-hasonlatból kettő párhuzamos volt az útitárs egy-egy hasonlatával: „a fogadósné felállott ülőhelyéről, és a vidéki ügyvédhez röpönt, mint valami terjedelmes *lepke*” (ÉÁ. 120, vö. Ú. 14); „Csak csendesen — ismételte, mintha delelő *lepkéhez* közeledne a kalapjával” (N. 462, vö. Ú. 20), de ezek sem magyaráztak meg semmit, miként a másik két hasonlat sem: „fekete hajára *lepke módjára* röpönt egy-egy sugár a borongós őszi délutánból” (ASZN. 9); „az álom csöndesen szállong az ágy felett, mint egy fáradt, pihenésre térő *lepke*” (SZ. 104).

Azon, hogy a hasonlatok nem nyújtottak bővebb felvilágosítást, tulajdonképpen nem is lehetett csodálkozni. A hasonlatban ugyanis lényegében érintetlen marad a hasonló — jelen esetben a *lepke* — lexikális jelentése, legfeljebb a környezet a szónak más-más vonását (szemémáját) emeli ki, hangsúlyozza. Nincs névátvitel, ill. jelentésváltozás, még kontextuális jelentésről is csak erős megszorításokkal beszélhetünk.

Több információt reméltem az összegyűjtött metaforaanyagtól. Így is történt. Természetesen akadtak olyan divergens jelentésváltozatok, amelyek semmivel sem vittek közelebb a megfejtéshez, pl. *téli lepkék* 'hópelyhek' (ASZN. 130); *fehér lepkécskék* 'ua'. (SZ. 131). Viszont hét olyan metaforát találtam (s ami nem mellékes körülmény, nagyjából egy időből, az 1915 és 1918 közti évek terméséből!), amelyekben a *lepke* szónak szervesen összefüggő és az útitárs *lepké*-it kitűnően megvilágító kontextuális jelentése volt. Ezek a metaforák a következők:

„engedelmesen várja az álom *lepkéit*, amint hosszú szempilláira telepednek” (ÖA. 145); „az asszonyi álom . . . *lepkéje*” (ASZN. 72); „a magános ábrándozgatásoknak *lepkepora*” (N. 416); „mily szív-zsibbasztó a gondolat, hogy e helyen a férfiakból s a nőkből igazi

imádság bontakozik ki, és mint láthatatlan *sóhajlepkék* elfödtek már gombostühegyre a boltzatokat, oszlopokat; éjjelente az örökmécs lángjánál tán megelevenednek az *imádság-lepkék*, és furcsa, színes levegőként lengenek, szálldosnak a magasból a földig, mint valamely különös hóesés, amelyet csillogó színekkel megvilágít a méces. . . denevérszárnyakon suhan . . az aggszűzek, epekedő vénlányok bolondos, fantáziás, olykor perzsaszőnyeg légyságú imádsága, hisz a pártában maradt lányok álmodnak legszebben az ismeretlen férfiakról: mint éjjeli *lepkék* selymes, szakállas, hímporos, lágy szárnyalása a gondolat, amely hajadon, érett nők szívében ellebeg a férfiakról” (SZ. 354); „A *gondolatom* néha játszi *lepke* . . egy napon ismét fiatal lettem, és egy fehér *lepke* szálldosott a képzeletemben” (ÉZ. 241); „*Az asszonyi álom, a hazugság, a bűbáj, a kacérság színes lepkéje* felé boldogan emeltük homlokunkat. Ide szállj, szép *pillangó*, a szememre, az eszemre, a lelkemre, az emlékezetemre. . . . A *lepke* zizegve leereszkedett, mialatt a kis hegedűst a sarokból elemelte valaki” (ASZN. 71—2, vö. Mikszáth: *az érzések színes pillangói*, id. RUBINYI, 95); „*Az utolsó szerelem* természetesen boldogabb az elsőnél. . . ő a levegő, a tükör, a rugalmassága a lábaknak, vállaknak, hangulatoknak. . . *Lepke*, amely rizsporos szárnyait a homlokomon pihenteti. . . Maradj, kedves *lepke*. . . nincs addig semmi baj, amíg a *lepke* a homlokomon üldögél. Rozáli reggelenként sokáig és elgondolkozva nézte kezítükrében a *lepke* helyét homlokán” (ASZN. 163—4).

Ezek a jelentések, pontosabban konvergens konnotációk rátapadnak a *lepke* szóra, s fokozatosan kialakítanak egy nehezen, nem egészen egyértelműen körvonalazható, de azért mégis megfogható írói jelentést.

A párhuzamos helyek segítségével Az útitárs „rejtélyes” képia szociációi kitűnően értelmezhetők. Szó szerinti egyezések — pl. „*Az utolsó szerelem* . . *Lepke*, amely rizsporos szárnyait a homlokomon pihenteti. . . nincs addig semmi baj, amíg a *lepke* a homlokomon üldögél. Rozáli . . elgondolkozva nézte kezítükrében a *lepke* helyét homlokán” (ASZN. 163—4); „*Az asszonyi álom, a hazugság, a bűbáj, a kacérság színes lepkéje* felé boldogan emeltük *homlokunkat*” (ASZN. 71); „Hosszan megpihentek rajtam a baljóslatú szemek, mintha a *lepkét* néznék, amelynek szárnyacskáit világosan éreztem a *homlokomon*” (Ú. 41) — bátorítanak arra a merész feltételezésre, hogy Az útitárs lepkéit az *u t o l s ó s z e r e l e m* szimbólumának tekintsem.

A lepke-képek kétszer jelennek meg a regény szövegében: először a 14. oldalon (első találkozás Hartvignéval), utoljára a 41.-en (első találkozás Eszténával). Hartvigné és Eszténa álmait, vágyait, „perzsaszőnyeg légyságú imádságait” jelentik ezek a lepkék. Ábrándos kacérságot, pajzán gondolatokat. És az utolsó szerelem kétségbeesett vakmerőségét. Krúdy nagyanyjának, Radics Máriának álmofejtéseiben a lepke „elcsábítást ígér” (Á. 195); ez a lepke szimbólum és egyben jóslat, amely kegyetlenül beteljesedik. Az ifjúságától búcsúzó Hartvignének éppúgy utolsó szerelme ez, mint a szinte még gyermek Eszténának.

Egy korai Szindbád-novellában így írja le Krúdy a virágáruslány öngyilkosságát: „A szürke felhők alól, a hideg magasságból egy fehér *lepke* szálldosott lefelé. . . A virágárusnő volt, aki levetette magát a ház harmadik emeletéről” (SZ. 74). Éppilyen lepkemódra száll ki Eszténa is a „rosszhírű ház” ablakán; hosszú, fehér ingében, a szégyentől és a félelemtől megzavarodva a befagyott folyó felé rohan, s a lékbe öli magát.

A visszatérő, ismétlődő képek konnotációi, a szavak megsejthető írói jelentése így motiválja, így készíti elő a cselekmény logikájából fakadó, szűkszerű végkifejletet.

KEMÉNY GÁBOR

Irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ, A jelentés kérdései. NyK. 68: 279–325
- BARTHES, ROLAND, Hol kezdjük? Helikon 16: 363–9
- BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, A mai magyar nyelv. Bp. 1971². [MMNy.]
- BENKŐ LÁSZLÓ, Kontextus és lexikográfia az írói szótár szemszögéből. Hung. Int. Tud. Közl. 1971. 8. sz. 5–18
- BERNÁTH ÁRPÁD, A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéséről. Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp. 1971. 439–68
- COHEN, JEAN, Le comparaison poétique. Essais de systématique. Langages, Nr 12, 43–51
- CSÚRY BÁLINT, Az ige. Bp. 1910. (NyF. 63. sz.)
- FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC, A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958. [MStilV.]
- FÓNAGY IVÁN, A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. NyK. 62: 73–100
- GRÁNICZ ISTVÁN, Stilisztikai kutatások a Szovjetunióban. Helikon 16: 449–64
- GREBENICKOVA, RUZENA, Les formalistes russes et le roman moderne. La Nouvelle Critique, Nr 180, 65–78
- GREIMAS, A[LGIRDAS]-J[ULIEN], Sémantique structurale. Recherche de méthode. Paris 1966.
- GUIRAUD, PIERRE, Les caractères statistiques du vocabulaire. Essai de méthodologie. Paris 1954.
- HANKISS ELEMÉR, A népdaltól az abszurd drámáig. Bp. 1969.
- HANKISS ELEMÉR, Strukturális I–II. Bp. é. n. [1971.] Szerk. és bev.: – –
- HERMAN JÓZSEF, Antal László, Questions of Meaning. ÁltNyTan. 3: 242–58
- HJELMSLEV, LOUIS, Prolégomènes à une théorie du langage. Paris 1968.
- JAKOBSON, ROMAN, Hang – Jel – Vers. Bp. 1972².
- J[ÓZSA] NAGY MÁRIA, A tudomány a költő eszközeiről. Korunk 30: 1482–8
- KÁROLY SÁNDOR, Megjegyzések „a jelentés kérdéseihez”. NyK. 68: 328–42
- KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp. 1970.
- KELEMEN JÁNOS, Nyelvelméleti kérdések. NyK. 73: 285–308
- KIEFER FERENC, A Katz–Fodor-féle szemantikaelmélet. I. OK. 23: 175–88
- KOVÁCS FERENC, Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. Bp. 1970.
- LEVIN, JU. I., Az orosz metafora struktúrája. Strukturális. Bp. é. n. [1971.] II. 173–82
- A magyar stilisztika útja. Bp. 1961. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. [MStilÚ.]
- A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II. Bp. 1961. Szerk. TOMPA JÓZSEF. [MMNyR.]
- MARCUS, SOLOMON, Poetica mathematică. București 1970.
- MAROUZEAU, JULES, Traité de stylistique appliquée au latin. Paris 1935.
- MARTINKÓ ANDRÁS, Hozzászólás: III. Kongr. 197–219
- MÁTHÉ JAKAB, A jelentéstan múltja és jelene. Korunk 30: 1472–9
- NYÍRÓ LAJOS, Az orosz formalista iskola. Kritika 1966. 9. sz. 10–21
- O. NAGY GÁBOR, Abriss einer funktionellen Semantik. Bp. 1973.
- OSGOOD, CHARLES E., Az összhang elve. Strukturális. Bp. é. n. [1971.] I. 56–64
- PAPP ISTVÁN, Mi a szó funkciója? MNy. 38: 178–91, 272–6
- PAUL, HERMANN, Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle 1898³.
- PETŐFI S. JÁNOS, Modern nyelvészet. Tájékoztató összefoglalás. Bp. 1967.
- PEYTARD, JEAN, Syntagmes. (Linguistique française et structures du texte littéraire.) Paris 1971.
- PORZIG, WALTER, Das Wunder der Sprache. Bern 1950.
- RUBINYI MÓZES, Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp. 1910.
- SAUSSURE, FERDINAND DE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp. 1967. Ford. B. Lőrinczy Éva.
- SCHMIDT, WILHELM, Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Berlin 1963.
- SZATHMÁRI ISTVÁN, A nyelvi elemek stílusértékéről. Népr. és Nytud. 11: 35–42
- TOMASEVSKIJ, BORISZ, Thématique. Théorie de la littérature. Textes des formalistes russes. Réunis, présentés et traduits par TZVETAN TODOROV. Paris 1965. 263–307
- TÖRÖK GÁBOR, A líra: logika. Bp. 1968.
- TÖRÖK GÁBOR, József Attila-kommentárok XII. Nyr. 95: 308–22
- ULLMANN, S[TEPHEN], Précis de sémantique française. Berne 1952.

- ULLMANN, STEPHEN, Választás és kifejező érték. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1963. 159—66
- VOIGT VILMOS, Kíséret a két vers [Babits: Ősz és tavasz között; Kassák: A ló meghal, a madarak kirepülnek] összehasonlító-tartalmi elemzésére. Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp. 1971. 339—55
- WEIMANN, ROBERT, Az „Új Kritika”. Az új interpretációs módszerek története és bírálat. Bp. 1965. Ford. Bizám Lenke.
- ZSILKA JÁNOS, Nyelvi rendszer és valóság. Bp. 1971.

Signification lexicale — Signification contextuelle — Signification poétique

(Pour une approche sémantique des problèmes de l'image poétique)

Dans le premier chapitre l'auteur de l'article passe en revue les résultats des recherches sémantiques récentes qui peuvent être mis à profit aussi dans l'étude des images poétiques. Il fait ressortir trois ensembles des problèmes: a) l'analyse logique et sémantique du rapport de l'objet et de l'image; b) les méthodes des théories d'information; c) les perspectives typologiques et stylistiques quantitatives des théories sémantiques basées sur la grammaire générative. Le deuxième chapitre présente les fondements théoriques d'une variante possible de l'interprétation sémantique de l'image. Ce procédé doit reposer sur la description exhaustive de la structure sémantique du texte analysé. Cette description distingue trois aspects des significations des mots: a) signification lexicale (le noyau de la signification); b) signification contextuelle (actualisation, concrétisation, modification de la signification de base dans les contextes donnés); c) signification poétique (la signification spécifique individuelle, différente de celle de la langue commune de certains mots qui ne peut être observée que chez l'écrivain en question). L'auteur prête une attention particulière au problème du contexte, puisque c'est toujours le contexte qui «ressuscite» les schémas sémantiques conventionnels dans les oeuvres littéraires. Les plans des significations lexicales et contextuelles sont reliés et rapportés l'un à l'autre par la phase du choix, par l'application momentanée, individuelle. En raison du choix l'unité sémantique linguistique, le mot ou le syntagme, passe du niveau du système sémantique lexical au niveau de la communication linguistique, du texte, c'est-à-dire à celui du système sémantique contextuel où un nombre de facteurs modifient et nuancent la signification lexicale. L'auteur de l'étude considère le syntagme comme le microcontexte de ces modifications sémantiques et par conséquent lors de l'analyse il prend pour point de départ l'inventaire du rapport des images et des syntagmes. Demeurant sur le plan syntagmique pris au sens saussurien, il examine avant tout comment la signification des composants se modifie dans le syntagme (dans le syntagme métaphorique, dans l'image), comment la signification du mot s'intègre au mécanisme de la communication de l'écrivain. Il conclut que les phases de la réalité se liant dans les structures des images poétiques, c'est-à-dire les signes linguistiques, s'interpénètrent et que leur interaction sémantique aboutit à des significations «syntagmiques» spécifiques. Cette «signification syntagmique» en effet n'est autre chose que la forme d'apparition, l'enveloppe extérieure de la signification contextuelle. Mais, pour analyser correctement les images poétiques il ne suffit pas toujours de connaître le contexte réduit. L'image dispose aussi d'un macrocontexte, c'est l'oeuvre elle-même, de plus, toute l'oeuvre de l'écrivain ou du poète. Dans ce macrocontexte les significations connotatives de certains mots présentent une certaine stabilité. Cette permanence des connotations subjectives convergentes est appelée par l'auteur signification poétique. Il résume ses observations dans la définition suivante: «la charpente de la structure sémantique de l'oeuvre linguistique et à la fois l'un des garants principaux de son efficacité esthétique est la corrélation systématique des significations lexicales, contextuelles et poétiques de ses composants». Finalement dans le troisième chapitre il essaie sa méthode dans l'analyse d'un exemple concret.

GÁBOR KEMÉNY

Bartholomaeus Georgievits oszmán-török szövegeinek balkáni háttéréhez

I.

BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS latin betűs török nyelvű följegyzései, amelyeket 1942-ben dolgoztak fel módszeresen, az utóbbi években ismét az érdeklődés középpontjába jutottak. A szövegek értelmezéséhez NÉMETH GYULA és HANS JOACHIM KISSLING szólt hozzá, más-más nézőpontból. Ezek a tanulmányok indítottak arra, hogy az értelmezés néhány kérdését ismét felvessem, és további tényezők figyelembevételével elemezzem.¹

A horvát születésű BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS 1526-ban, amikor körülbelül 20 éves volt, a mohácsi csatában török fogságba került. Ezt követően mintegy tíz évig élt az Oszmán Birodalomban, s ott — jöllehet rabszolga volt — módja nyílt arra, hogy a birodalom különböző tartományait megismerje. Ezekben az években nemcsak Ruméliában, hanem Anatóliában is járt, s hosszú ideig Isztambulban is tartózkodott. A fogságból való szabadulása után egy nagyváradi hitvita (1541) és számos publikáció tette ismertté a nevét.

Ezek a művek, amelyek a törökökkel, különösen azok erkölcsével és szokásaival foglalkoznak, Európában hosszú időn át az Oszmán Birodalomra vonatkozó ismeretek fontos forrásának számítottak. Az idevágó későbbi irodalomban például számos BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS műveiből származó idézetet és megállapítást találhatunk.

GEORGIEVITS művei néhány török nyelvű följegyzést is tartalmaznak. Ezek közé tartozik egy szójegyzék, a keresztény imádságok (Miatyánk, Hiszek-egy, Üdvözlégy) török fordítása, valamint néhány olyan szöveg (egy dialógus és egy Prognoma címmel ismert jövendölés), amely valószínűleg latin előzmények nélkül nyomban törökül íródott. Ide tartozik még néhány török fordulat és szó, amelyek GEORGIEVITS műveinek különböző változataiban, illetőleg kiadásaiiban szórványként jelennek meg. Mindez együtt a XVI. századbeli török nyelvnek egyik értékes nyelvemléke.

W. HEFFENING a szövegek kiadása során kitűnően tisztázta a mű filológiai problémáit.² Ugyanakkor a szövegeket nyelvtörténeti szempontból is elemezte, s az akkor még csak rendkívül szerény anyag alapján nagyszerű betekintést nyújtott az oszmán-török nyelvjárások történetének problematikájába.

Habent sua fata libelli. Ez a mondás e második világháború alatt meg-

¹ Az oszmán-török átirásos szövegek és a balkáni török nyelvjárások, valamint a balkáni nyelvek török jövevényszavaira vonatkozó legújabb kutatások irodalmát tanulmányunk végén közöljük.

² Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544–1548; Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Osmanisch-Türkischen von W. HEFFENING (= Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 27: 2). Leipzig 1942.

jelent műre is érvényes. Lipcse bombázásakor e kiadás példányai elpusztultak. A mű könyvészeti ritkaság lett, még mielőtt bekerült volna a tudományos vértengerésbe. W. HEFFENING munkája csak néhány turkológushoz jutott el, azokhoz, akik a török átírási szövegek kutatásával különösen sokat foglalkoztak, és akikkel a szerző személyes kapcsolatban is állt.

Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a mű, amely a nyelvtörténeti kutatásokra sokkal elevebben hathatott volna, az akkori idők tudományos irodalmában igen gyér visszhangra talált. Lényegében csak az átírási szövegek legkiválóbb ismerőinek tollából láttak ismertetések napvilágot.³ NÉMETH GYULA, aki Balassa-stúdiumai⁴ során igen alaposan foglalkozott W. HEFFENING problémakörével, a későbbi évek során egy önálló tanulmányt is szentelt a szövegek filológiai és nyelvtörténeti kérdéseinek.⁵

W. HEFFENING műve ma már nem könyvritkaság. A Deutsche Morgenländische Gesellschaft kezdeményezésére a mű ismét megjelent a Kraus Reprint Ltd. kiadásában.⁶

Néhány évvel ezelőtt a vidini nyelvjárás, továbbá az ILLÉSHÁZY-féle szövegek tanulmányozása NÉMETH GYULÁT arra indította, hogy visszatérjen GEORGIEVITS török följegyzéseinek problematikájához.⁷ 1968-ban közzétett rövid tanulmányában annak a felfogásnak adott hangot, hogy a GEORGIEVITS-szövegek nyelve az oszmán-török nyelv nyugat-ruméliai nyelvjárásain alapul.⁸ Olvasati és magyarázati elve az, hogy e szövegeket alapjában véve a mai nyugat-ruméliai kiejtés szerint — s ezt legalaposabban a vidini nyelvjárás leírásából ismerjük — kell olvasni.

1969-ben jelent meg H. J. KISSLINGnek egy tanulmánya, amelyet a szerző részben az átírási szövegek általános problematikájának, lényegében azonban GEORGIEVITS török szövegeinek szentel.⁹ A szerző NÉMETH GYULA 1956-ban írt tanulmányából indul ki. Sajnálatos módon azonban nem vesz tudomást néhány egyéb munkáról, amelyek a Balkán-turkológia nyelvészeti ágazatában láttak napvilágot.

H. J. KISSLING, aki az átírási szövegekkel kapcsolatos kételyeit már korábban is kifejezte,¹⁰ ez alkalommal GEORGIEVITS szövegeit a szerb-horvát

³ A. BOMBACI, Recenti edizioni di testi turchi in trascrizione. In: OM 29 (1949): 176–189; T. Halasi–Kun: AÜDTCFD 8 (1950): 252–260.

⁴ J. NÉMETH, Die türkischen Texte des Valentin Balassa. In: AOH 2 (1952): 23–61.

⁵ J. NÉMETH, Zu den Aufzeichnungen des Georgievits. In: Charisteria Orientalia (Volumen Joanni Rypka sacrum), Praha 1956, 202–209.

⁶ Genehmigter Nachdruck; Kraus Reprint Ltd. Nendeln, Liechtenstein 1966.

⁷ J. NÉMETH, Die Türken von Vidin; Sprache, Folklore, Religion (= Bibliotheca Orientalis Hungarica 10). Budapest 1965; J. NÉMETH, A magyarországi oszmán-török nyelv; Illésházy Miklós nyelvkönyve 1668-ból. In: NyK 69 (1967): 57–109; J. NÉMETH, Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert (= Bibliotheca Orientalis Hungarica 12). Budapest 1970.

⁸ J. NÉMETH, Die türkische Sprache des Bartholomaeus Georgievits. In: ALASH 18 (1968): 263–271. — Ugyanez a tanulmány — csekély változtatással — a szerzőnek fentebb idézett Illésházy-monográfiájában függelékként is napvilágot látott. NÉMETH GYULA e monográfiája kéziratunk lezárása után jelent meg, s így munkánkban már nem tudtuk figyelembe venni.

⁹ H. J. KISSLING, Bemerkungen zu einigen türkischen Transkriptionstexten. In: ZfB 6 (1968) [1969]: 119–127.

¹⁰ H. J. KISSLING, Die Sprache des Āşikpašazāde; Eine Studie zur osmanisch-türkischen Sprachgeschichte, Breslau 1936, 1. É ponthoz 1. J. NÉMETH, Charisteria Orientalia (Volumen Ioanni Rypka sacrum), Praha 1956, 209.

nyelv török elemei szempontjából fogja vallatóra. Elemzése nyomán igazolva látja kételyeit, s ezeket úgy summázza, hogy BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS török feljegyzései voltaképpen egy idegen nyelvi alapon keletkezett „barbár török” nyelvet tükröznek, s így sajátosságai lényegükben nem török tényezők alapján magyarázandók.

Úgy hisszük, hogy mindkét szerző következtetései túlságosan messzire vezetnek.

Feltétlenül egyet kell értenünk NÉMETH GYULÁVAL abban, hogy mai ismereteink alapján föl kell vetni az emlék nyelvjárási háttérének kérdését. Ahhoz az elképzeléséhez azonban nem csatlakozhatunk, hogy a GEORGIEVITS-féle szövegek teljesen a mai nyugat-ruméliai török hangrendszer alapján olvassandók, illetőleg magyarázandók.

H. J. KISSLING értekezése világosan kifejezi a szerzőnek az átírási szövegekkel kapcsolatos kételyeit, sőt talán előítéleteit is, de a probléma vizsgálatához megítélésünk szerint hibás kiindulási pontot választott. Ezáltal olyan circulus vitiosusba került, amely éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, mint amit a szerző bizonyítani szeretne.

II.

Az alábbiakban először NÉMETH GYULÁNAK a GEORGIEVITS-följegyzéseket érintő nyelvészeti értelmezésével foglalkozom, követve azt a sorrendet, amelyet a problémák tárgyalásában ő követett.

1. (I.) Az első kritériumot, amely a nyugat-ruméliai nyelvjárásokat jellemzi, s amelyet NÉMETH GYULA GEORGIEVITS följegyzéseiben is fölfedezni vél, így határozza meg: „Das auslautende *i, u, ü* wird bei ihm [d. h. bei BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS] durch *i* vertreten.” Az adatok a következők:¹¹

<i>achli</i> „memoria”	<i>agamozy</i> „unseren Herr”
<i>gungli</i> „mens”	<i>doli</i> „voll” (Ms.: <i>dolimisson</i>)
<i>agzi</i> „os”	<i>iaradani</i> „den Schöpfer”
<i>eli</i> „manus”	<i>gugi</i> „den Himmel”
<i>chuuili</i> „villanus”	<i>tanrei</i> „Gott” (Akk.)
<i>iazi</i> „scriptura”	<i>Hessai</i> „den Jesus”
<i>alti</i> „sechs”	<i>oglussini</i> „seinen Sohn”
<i>varmi</i> „gibt es?”	<i>Adami</i> „Adam”
<i>omider</i> „illudne est?”	<i>Euai</i> „Eva” (Akk.)
<i>almái</i> „den Apfel”	<i>iokary</i> „nach oben”
<i>keleci</i> „den Säbel, sein Säbel”	<i>baslamaghi</i> „condonationem” (Akk.)
<i>baghi</i> „vineas”	<i>kalktighini</i> „ihre Auferstehung”
<i>ogli</i> „sein Sohn”	<i>oldighini</i> „ihr Sein” (Akk.)
<i>kezi</i> „seine Tochter”	<i>derdumi</i> „meinen Schmerz”
<i>turki</i> „den Türken”	<i>iardumi</i> „Hilfe” (Akk.)
<i>ekmegumozi</i> „panem nostrum”	<i>g[y]urdumi</i> „meine Heimat” (Akk.)
<i>bortsligomozy</i> „unsere Sünden” (Akk.)	<i>gunglumi</i> „mein Herz” (Akk.)

¹¹ Az adatokat általában az eredeti mű helyesírása alapján idézzük. Amikor NÉMETH GYULA adatait idézzük, megtartjuk az adatok tárgyalásának ottani sorrendjét, átírását, s az általa megadott jelentéseket.

Mindezek az adatok NÉMETH GYULA véleménye szerint — összhangban a nyugat-ruméliai török nyelvjárásokkal — szóvégi *i*-vel olvasandók. Az alapértvet GEORGIEVITS hangjelölési rendszere szolgáltatná, ahol az *i* és az *i* világosan meg van különböztetve egymástól. Így az *i* hangot mindig és csak *e*, az *i* hangot pedig *i* és *y* jelölné. A példák a következők:

<i>i</i> = <i>e</i>	<i>kes</i> „hyems”	<i>erlamac</i> „cantus”
	<i>yelan</i> „serpens”	<i>namazkelmak</i> „oratio”
	<i>bacher</i> „aes”	<i>pein[a-i]r</i> „caseus”
	<i>kez</i> „filia”	<i>kerch</i> „40”
	<i>dernak</i> „unguis”	<i>iaken</i> „propre”
	<i>facher</i> „inops”	<i>ciaferun</i> „ethnici”
	<i>chater</i> „mulus”	<i>keleci</i> „(christianorum) gladius”
	<i>tseger</i> „vacca”	<i>kezi</i> „seine Tochter”
	<i>chelets</i> „gladius”	<i>kez</i> „virgo”
<i>i</i> = <i>i</i> , <i>y</i>	¹² <i>bil-</i> „scire”	<i>beglik</i> „Herrschaft” (Ms. <i>beghligheder</i>)
	<i>bin</i> „mille”	<i>tselebi</i> „nobilis”
	<i>bir</i> „unus”	<i>sehri</i> „urbanus”
	<i>bit</i> „Laus”	<i>tsiftsi</i> „agricola”
	<i>biz</i> „nos”	<i>ei</i> „bonus”
	<i>dis</i> „dens”	<i>ichi</i> „zwei”
	<i>ygit</i> „persona”	

NÉMETH GYULA megelégszik azzal, hogy érveivel a hangjelölés keretében marad. S mivel az így megrajzolható kép megegyezik a nyugat-ruméliai török nyelvjárások megfelelő részrendszerével, úgy véli, hogy GEORGIEVITS szövegeit e sajátosság tekintetében jogosan állítja párhuzamba a nyugat-ruméliai nyelvjárásokkal.

Ez röviden NÉMETH GYULA gondolatmenete.

Nem kétséges; bizonyos elvi ellenvetéseket ébreszt az a föltevés, hogy abban a korban egy átírási szövegnek a szerzője a hangjelölés rendjében — bármennyire is szűkebb hangszféráról van szó — ennyire következetesen járt el.¹³

¹² Néhány esetben valószínűleg azzal a jelenséggel van dolgunk, hogy az *i* + *j* betűkapcsolatot *y* és ennek megfelelően — csak ritkábban — a *j* + *i* kapcsolatot is *y* képviseli.

¹³ Nem szabad meglepednünk arról, hogy az ilyen jellegű följegyzésekben két-féle hangrendszerrel, nevezetesen a török rendszerrel és az idegenek beszélt török kojné rendszerével van dolgunk. Az első rekonstruálásához az út a másodikon keresztül vezet. A szövegek följegyzői — néha informátoraink is — nem beszéltek tiszta török nyelven. A törököt éppen e különleges kojné alapján sajátították el. Az pedig magától értetődik, hogy e kojnét kivált hangtani tekintetben az anyanyelvi hovatarozás szempontjából igen sokféle elem alakította. A hangrendszernek az idegen alapon való egyszerűsödése és kiegyenlítődése épp ebben a körülményben leli a magyarázatát.

Mindez nemcsak elméleti megfontolás, hanem fontos vezérfonal is munkánkban.

Ha ugyanis egy ilyen kojné létének a tényéből indulunk ki, gondolnunk kell arra, hogy e följegyzések néhány részletükben e kojné sajátos, hanghelyettesítések révén egyszerűsödött hangrendszerét tükrözik. Ugyanakkor arra is, hogy ez a kojné számunkra a török hangrendszer kikövetkeztetésében fontos közvetítő közeg. A korabeli török kiejtést különleges módszerrel, e közegen keresztül haladva kell kihámozni. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy e kojné alapjául végső soron — számos nyelvjárási csatornán keresztül — a török nyelv szolgált.

Vizsgáljuk meg azonban közelebbről a felsorolt illetőleg a további adatokat, s kíséreljük meg az imént említett felfogás mellett és ellen szóló érveket összeállítani.

Vizsgáljuk meg először az *i* hangnak *e* betűvel való jelölését.¹⁴

A NÉMETH GYULA összeállította adatsor csak a *facher*, *ciaferun* és *peiner* szavak esetében ébreszt kételyt. Itt ugyanis egy *i* olvasatot, az utóbbi példában egy *e* olvasatot is elképzelhetünk.¹⁵

Az idézett adatok azonban GEORGIEVITS szövegeiből az alábbi, sajnos nem mindig egyértelmű adatokkal egészíthetők ki: *aghbaten* ≠ *âkrbet* „vég”; *hactser*, *hasser* ≠ *hasır* „gyékény”; *hanghe*, *hanghi* ≠ *hangi* „melyik”; *tanre*, *tanrei* ≠ *Tanrı* „Gott”. A *bassè* (= *başı* vagy *başa*) ≠ *paşa* „pasa” alak kérdéses marad.

Figyelemre méltók ugyanakkor GEORGIEVITS következő adatai: *bitsag* ≠ *bıçak* „kés”; *csikar*, *csikmasse* ≠ *çikmak* „kimenni”; *tsitsan* ≠ *sıçan* „égér”. A mai köznyelv alapján az első szótag számára *i* vokalizmust kellene fölténnünk.

Hogyan értékeljük ezeket az adatokat?

A *hanghe* és a *hanghi* alakok GEORGIEVITS átírási rendszerének következetlenségéről vallanak, bár egy *i* ~ *i* váltakozást éppen ebben a szóban könnyen elképzelhetünk. A *tanre* és a *tanrei* alakok a második szótagban világosan *i*-re utalnak.

Ha kiindulási pontul a mai köznyelvet választjuk, a második adatsor esetében (*bitsag* stb.) egyértelműen arra következtethetünk, hogy GEORGIEVITS a veláris *i* jelölésében az *e*-n kívül az *i*-s hangjelölést is ismerte. Ebben az esetben azonban ellenérvként felhozhatjuk azt a tényt, hogy palatális mássalhangzók mellett — így a *ç* szomszédságában is — gyakran egy *i* > *i* változást figyelhetünk meg. E jelenség sok helyütt, például a vidini nyelvjárásban is ismeretes.¹⁶

Úgy hisszük, hogy az érveket és az ellenérveket a hangjelölés tekintetében kimerítettük. Az idevágó tények magyarázatában azonban talán haladást érünk el akkor, ha a problémákat morfonológiai szempontból közelítjük meg. Azaz ha megvizsgáljuk, hogy GEORGIEVITS nyelvének morfonológiai jellemzői a nyugat-ruméliai török nyelvjárások szerkezetével összeegyeztethetők-e. Más szóval: vajon a kérdéses jelenség erről az oldalról is megerősítést kap-e?

A szövegek nyelvének a nyugat-ruméliai török nyelvjárásokkal való összekapcsolásában az a föltevés szolgált kiindulásul, hogy GEORGIEVITS szövegei világos hangjelölési rendszeren alapulnak. Azaz *e* és csak *e* jelöli a veláris *i*-t, míg minden egyéb esetben — tekintet nélkül a magánhangzó-harmóniára — *i* olvasandó. NÉMETH GYULÁNAK ez adta az alapot ahhoz, hogy GEORGIEVITS szövegeit a „szóvégi *i*, *u*, *ü*” szférájában a nyugat-ruméliai nyelvjárásokkal állítsa párhuzamba.

¹⁴ A két *i* hangnak *e*-vel való jelölése más átírási szövegekből is ismeretes, tehát nem kizárólagos balkáni sajátosság. A hangkörnyezet megfigyelése alapján A. BOMBACI és W. HEFFENING ezekben az esetekben az *i* hangok sajátos artikulációjára gondolt, vagyis arra, hogy itt az (*i*) és (*i*) fonéma sajátos variánsaival van dolguk (vö. ARGENTI 40; FERRAGUTO 212; HEFFENING 43–45). E variánsokat a következőkben *i*, illetőleg *i* jellel jelöljük.

¹⁵ A *facher* és *ciaferun* szavak esetében ugyanis egyáltalán nincs kizárva, hogy a második szótag *i* hangot tartalmaz. A *peiner* szó tekintetében egy *e*-*i* > *e*-*e* asszimilációt elképzelhetünk.

¹⁶ Vö. Vidin, 58.

Ha a NÉMETH GYULA idézte adatsort közelebbről megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy azok néhány tórmorféma kivételével (*altı, altmı̄ş*) meghatározott kötött morfémákra korlátozódnak. Ezek a következők: denominális nomenképző $\{U\}$; birtokos személyrag 3. sz. $\{(s)I\}$ akkuzatívusz- $\{(y)I; nI\}$; deverbális nomenképző $\{I\}$; kérdő partikula $\{mI\}$; direktívuszképző $\{ErU\}$. Mindezek a morfémák a vidini nyelvjárásban nem engedelmessé válnak a magánhangzó harmóniának, sem a palatális—veláris, sem a labiális—illabiális síkon, azaz mindig egyetlen variánsal lépnek föl. Ez azt jelenti, hogy a kérdéses morfémákat a vidini nyelvjárás leírásakor a következőképpen szimbolizálhatjuk: $\{i\}$, $\{(s)i\}$, $\{(y)i; ni\}$, $\{i\}$, $\{Eri\}$.¹⁷

Ha azonban ezt a területet elhagyjuk, és a labiális—illabiális illeszkedés állapotát tüzetesen megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a GEORGIEVITS-féle török szövegek föltételezett vokalizmusa nincs összhangban a nyugat-ruméliai török nyelvjárások vokalizmusával. A morfonológiai struktúrában mutatkozó eltéréseket az alábbiakban foglaljuk össze.¹⁸

Tórmorfémák:

Az illabiális illeszkedésnek alávetett morfémák sorában a következő adataink vannak: *alton* \neq *altın* „arany”; *balok* \neq *balık* „hal”; *deghelder*, *deghılmi* \neq *değil* „ugye”; *deli* \neq *deli* „bolond”; *demir* \neq *demir* „vas”; *denyuz* \neq *deniz* „tenger”; *iardum* \neq *yardım* „segítség”; *jalanuz* \neq *yalnız* „egyedül, csak”; *kalon* \neq *kalın* „vastag”; *tsachssır* \neq *çaksır* „nadrág fajta”; *tsazok* \neq *çazık* „bocskor”; *ıtsı* \neq *için* „—ért, számára”.¹⁹

A labiális illeszkedésnek alávetett morfémák területén adataink a következők: *anadoli* \neq *Anadolu* „Anatólia”; *choın* \neq *koyun* „birka”; *dolu* \neq *dolu* „jégeső”; *gumis* \neq *gümüş* „ezüst”; *kuzu* \neq *kuzu* „bárány”; *testu* [= *testü*] \neq *testi* „agyagkorsó”; *tilki* \neq *tilki* „róka”; *voinichlar* \neq *voynuk* „vojnuk”; *vzumtursı*, *vzumtursı* \neq *üzümturşusu* „savanyított szőlő”.

Az adatok összességéből a közép-oszmánli szóstruktúra ismert képe bontakozik ki. Ebben a régi állapotot mutató alakok váltakoznak az átmeneti alakokkal és olyanokkal, amelyek az illeszkedési folyamatban már egy új szakaszt képviselnek.

Ha az olyan átmeneti alakokat, mint *alton* = *altın*, *balok* \neq *balık*, figyelmen kívül hagyjuk és csak a továbbiakat vesszük tekintetbe, a következő alakok mutatnak a vidini nyelvjárástól eltérő állapotot: *denyuz* [= *denyüz*], *iardum*, *jalanuz* illetőleg *choın*, *dolu*, *kuzu*, *testu* [= *testü*]. Minthogy az illeszkedés e tórmorfémákban a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban s így a vidini nyelvjárásban is végbe ment, az első négy adatban mutatkozó különbség

¹⁷ A $\{mİş\}$ morféma tulajdonképpen szintúgy ehhez az adatsorhoz tartozik. Mint-hogy azonban NÉMETH GYULA a szóvégi hanghelyzetet külön tárgyalja, ezt a problémát mi is egy másik helyen fogjuk érinteni. Arra a kérdésre, hogy megőrzött archaizmussal vagy későbbi egyszerűsődéssel van-e dolgunk, e cikk keretében nem tudunk kitérni.

¹⁸ Az *E* osztályba tartozó morfémákat NÉMETH GYULA tárgyalási rendje miatt másutt érintjük (vö. II, 5).

¹⁹ Érdeemes megemlítenünk a *Chatsun* (HEFFENING: *Qasun* \neq *Hasan*) \neq *Kasım* 'személynév' és *nasup* \neq *nasıp* „a sors által meghatározott” alakokat, mert bennük a második szótag labializálódása jellegzetes balkanizmus (vö. Škaljić, 37).

történeti alapon is nyugodhat.²⁰ Fontosabb azonban a három utóbbi adat, *dolu*, *kuzu* és *testü*, mert ezek a fejlődésnek merőben más vonalát mutatják, éppen nem azt, amely Nyugat-Ruméliában a szóvégi *i*-s formák kialakulására vezetett.²¹

A kötött morfémák *I*-osztálya:

A $\{D\check{Z}I\}$, $\{(s)I\}$, $\{(y)I; nI\}$, $\{mI\check{s}\}$ és $\{mI\}$ morfémák között labiális alakokkal nem találkozunk. A $\{(y)E // (y)I\}$ morféma a variánsok pozíciója miatt nem szolgáltat releváns adatot. A $\{sen // sIn\}$ morféma esetében azonban megfigyelhetők labiális formák is, amelyek egy sajátos oldalági fejlődésnek az eredményei, közvetve mégis az illeszkedés folyamatára utalnak. Az $\{I\}$ morféma az illeszkedés folyamatának kezdetén áll. Az $\{(I)I\}$ és $\{(I)n\}$ morfémák az illeszkedés folyamatának lezárását mutatják.²²

A minket érdeklő problémák szempontjából különösen a $\{IK\}$, $\{(I)I\}$ és $\{I\}$ morfémák érdekesek. Ezek körében fontos adatokra bukkanunk.

$\{IK\}$ ó-oszm. 2 : *aidanlik* \neq *aydinlik* „világosság”; *begligheder* \neq *beylik* „bégség”; *bezergenlik* \neq *bezirgân* „zsidó kereskedő”; *bortsligomozy* \neq *borç* „adósság”; *karanlich* \neq *karanlik* „sötétség”; *tsagloga* \neq *sağlık* „egészség”.

A hangjelölés kapcsán kifejtettek szerint minden adatot palatális magánhangzókkal kellene olvasnunk, és a variánsokat egy $\{liK\}$ szimbólum alatt kellene összefoglalnunk. Ez azonban ellentmond a vidini nyelvjárás rendszerének, hiszen ott a morféma alá van vetve a magánhangzó-illeszkedésnek. Az adatok a következők:²³ *ağirlig* \neq *ağrılık* „nehézség”; *ayazlıg* „világosság” \neq *ayaz* „a téli éjszakai hideg”; *başlıg* „sírkozó” \neq *başlık* „fejfedő; fejresz”; *evlatlıg* \neq *evlatlık* „adoptált gyerek”; *padışalıqtan* \neq *padışah* „uralkodó”; *maqsımlig* „tréfálgozás” \neq *mâsum* „ártatlan”; *saburluq* \neq *sabir* „türelem”; *sağlıgında* \neq *sağlık* „egészség”.

NÉMETH GYULA följegyzései nyomán az az egységesülési irányzat is világosan megfigyelhető, hogy a veláris—illabiális variáns palatális végszótag után is megjelenik: *gelinnigler* \neq *gelinlik* „menyasszonyi ruha”; *doğrılıg* \neq *doğruluk* „igazságosság”; *eylıg* \neq *ıyılık* „jóság”; *anterılıg* \neq *entarılık* „egy nő ruhára való anyag”; *awcılıg* \neq *avcılık* „vadászat” stb.

$\{(I)I\}$ ó-oszm. 2 : *iazılan* \neq *yazılmak* „megíródni”; *kurtuldom*, *kurtule*, *kurtulmaga* \neq *kurtulmak* „megszabadulni”.

²⁰ A vidini nyelvjárás NÉMETH GYULA följegyzései szerint ma a következő alakokat mutatja: *altın*, *balığ*, *çarıq*, *qoyun*, *yardıın*. Más összefüggésben (vö. SSASH 7 [1961]: 126–129; SSASH 9 [1963]: 205–211) utaltunk rá, hogy a szerb-horvát nyelv török elemei itt a fejlődésnek egy régi állapotát mutatják, s ilyenformán afféle nyomelemként szolgálnak a nyelvjárási háttér és annak történeti összefüggései tekintetében.

²¹ Említésre méltó, hogy a *testü* (< perzsa *dâsti*) a közép-oszmánli morfonológiai rendszerhez való alkalmazkodást, azaz egy *e-i* > *e-ü* fejlődést mutat. Vidinben a szó *testi* alakban ismeretes (vö. Vidin, 409).

²² Az utolsó morfémára csak egy adatunk van (*gurunur* \neq *görmek* 'látni'), amely ebben az összefüggésben közömbös.

²³ A vidini nyelvjárásra vonatkozó adatokat NÉMETH GYULA monográfiája alapján, annak átírásában idézzük.

GEORGIEVITS szövegeiben a morfémát csak ez a négy adat képviseli. Közülük számunkra csak az *iazilan* alak fontos.

A vidini nyelvjárásban ismét találunk olyan adatokat, amelyek a morféma veláris–illabiális variánsát igazolják: *atıl* ≠ *atılmak* „más szavába vágni”; *çarpıl* ≠ *çarpılmak* „meggörbültni”; *dırçıl* „elhasználni”. Sőt olyanokat is, amelyek a veláris–illabiális variánsnak a palatális tő utáni felépését igazolják: *ezıl* ≠ *ezılmek* „szétnyomódni”; *ırıl* „eltávolodni”.²⁴

{I} ó-oszm. 2: *doghutsine* ≠ *doğu* „Kelet”; *vludan* ≠ *ölü* „halott”.

új-oszm. 4:

Ezek az adatok már az illeszkedés folyamatának befejezéséről vallanak, és a vidini alakokkal semmiképpen sem egyeztethetők össze.

A kötött morfémák Ū-osztálya:

Az {(E)r/(Ū)r} és {(y)Ūz} morfémák az illeszkedés folyamatának régi állapotát mutatják, azaz nem ismerik az illabiális variánsokat. A {DŪr} és {DŽŪK} morfémák a variánsok pozíciója miatt nem szolgáltatnak a jelenség szempontjából releváns adatokat. Az {(Ū)m}, {(Ū)n}, {(Ū)m} + {Ūz}, {(n)Ūn Ūm}, {(Ū)m; (y)Ūm}, {sŪn} és {Ūk} morfémák sorában nem találunk ugyan illabiális variánsokat, az o(=io) és ö(=io) magánhangzót mutató alakok azonban világosan mutatják az illeszkedés folyamatának első, átmeneti szakaszát. A {Ū}, {DŪK} és {DŪr} morfémák esetében illabiális variánsok is előfordulnak még olyan helyzetben is, ahol az illeszkedés szokványos menete ezt nem is követeli meg.²⁵ Ezeket a kapcsolódási formákat bizonyos reakciójelenségekre vagy GEORGIEVITS hibás nyelvhasználatára vezethetjük vissza. Az idevágóadatok száma rendkívül csekély. Ezért nem lehet kellő bizonyossággal eldönteni, hogy ezek az alakok esetleg a variánsok egységesülését tükrözik-e.²⁶

A morfémák Ū-osztálya esetében legtöbbször az illeszkedés régi állapotával, azaz egy olyan struktúrával van dolgunk, amely ma a nyugat-ruméliai török nyelvjárásokat egyáltalán nem jellemzi, de évszázadokkal korábban talán jellemezte. A tárgyalat összefüggésben különösen a {DŪK} morféma nyújt releváns adatokat; ezek az *i* betűnek csak palatális hangértéket tulajdonító föltevés esetén ellentmondanak a vidini nyelvjárás struktúrájának. Az adatok a következők: *isstedigun*[g]h ≠ *istemek* „óhajtani”; *ettigleremozy* ≠ *etmek* „tenni, csinálni”; *kalktighini* ≠ *kalkmak* „felkelni”; *oldighini*, *oldigini* ≠ *olmak* „lenni, válni”; *tseudigum* ≠ *sevmeek* „szeretni”; *vidiklerene* ≠ *ölmek* „meghalni”.

A morfémának a GEORGIEVITS-féle szövegekben előforduló variánsai már az új-oszmánli fejlődés szakaszát, azaz az illeszkedés befejeződését tükrözik. Ha ennek az adatsornak minden veláris alakja *i*-vel volna ejtendő, és

²⁴ Az *ayılir* (*ayılmak* 'feléledni'), *bayılir* (*bayılmak* 'eszméletét elveszteni'), *yayıl-mişler* (*yayılmak* 'elterjedni, szétterjedni') alakokban a *y* palatalizáló hatására gondolhatunk (cfr. Vidin, 58). A szóbelseji és a szuffixális *i* és *ı* hangokat a szerző egy külön fejezetben tárgyalja, s ott a kérdéshez további adatokat sorakoztat fel (vö. Vidin, 52–55).

²⁵ Ezen adatok közül egyedül a *çhuılı* ≠ *köylü* 'falusi' hozható párhuzamba a vidini nyelvjárással. Ez a más átírással szövegekben is előforduló alak éppen úgy lehet egy reakciójelenség terméke, mint a följegyzőtől hibásan használt alak, s így kevés a bizonyító ereje.

²⁶ A {DŪr} morféma problémáit NÉMETH GYULA tárgyalási rendje miatt másutt érintjük (vö. II, 3).

így a morféma variánsait egy {DiK} szimbólum alatt kellene összefoglalnunk, ismét ellentmondásba kerülne a nyugat-ruméliai török nyelvjárások rendszerével, mert ott az illabiális szférában egy erős velarizálódási tendencia fejlődik ki. Az adatok a következők: *dediğim* ≠ *demek* „mondani”; *giydirdiğin* ≠ *giydirmek* „vkit felöltöztetni”; *sewdiği* ≠ *sevme* „szeretni”; *gittiğin* ≠ *gitmek* „menni, elmenni” stb.

Mindezeket a szempontokat figyelembe véve nem tartanánk helyesnek, hogy egy morfonológiai részterületet kiragadjunk az egész morfonológiai rendszerből, s azt összekapcsoljuk egy mai nyelvjárás morfonológiai modelljével úgy, hogy mellőzzük a más részterületekről adódó ellenérveket.

E vonatkozásban, a fenti tényeken túl, az elvi ellenvetések sem jelentélenek. GEORGIEVITS szövegei és a mai nyugat-ruméliai török nyelvjárások között négy évszázad időkülönbséggel kell számolnunk. Ebben az időszakokban a nyelvjárások történetét meglehetősen homály fedi. E ponton mindenképpen a kutatások kezdetén tartunk, s elszórt dolog lenne, ha a rendelkezésünkre álló adatokat ma ily módon magyaráznánk.

A fent kifejtett gyakorlati és elvi okok miatt nem tartanánk helyesnek, ha GEORGIEVITS szövegét e pontokon a nyugat-ruméliai török nyelvjárások alapján magyaráznánk. E nyelvjárásokban ugyanis egy olyan másodlagos egységesüléssel van dolgunk, amely éppen a legutóbbi évszázadok terméke lehet. Noha e magyarázatot az első pillanatban támogatja egy hangjelölési elmélet, az ellene szóló nyelvi tények igen nyomósak.

2. (II.) A nyugat-ruméliai nyelvjárásokat jellemző második sajátosság az a jelenség, hogy a köznyelvi {mİš} morféma egyetlen, mégpedig palatális—illabiális variánssal fordul elő. A nyugat-ruméliai nyelvjárásokban így a morféma számára a {mİš} szimbólum érvényes. NÉMETH GYULA itt ismét a hangjelölésből, azaz hogy ugyanazokból a megfontolásokból indul ki, mint az első sajátosság esetében, s annak a felfogásnak ad hangot, hogy a morféma GEORGIEVITS szövegeiben is *i*-vel olvasandó.

Mivel a jelenség tartalma és körülményei ugyanazok, mint az első kritérium esetében, e magyarázat ellen automatikusan ugyanazok a kifogásaink.

Ha ezeknek az ellenérveknek és kifogásoknak helyt adunk, nincs akadálya annak, hogy az idevágó adatokat W. HEFFENING felfogása szerint értelmezzük, azaz hogy a morféma esetében két variánst, egy palatális-illabiális és egy veláris—illabiális tegyük fel.

Ha valaki a GEORGIEVITS-féle szövegekbeli {mİš} morfémát egy mai nyelvjárás morfonológiai modellje szerint értelmezi, ezzel — megítélésünk szerint — rendkívül hipotetikusán és a rendelkezésre álló adatokkal aligha bizonyítható módon jár el.

3. (III.) A nyugat-ruméliai török nyelvjárásokat jellemző harmadik kritérium egy másodlagos *İ* „in nichtester Silbe, meistens in Suffixen, das auf *i*, *u*, *ü* zurückgeht.” NÉMETH GYULA úgy véli, hogy e hang GEORGIEVITS szövegeiben is kimutatható. Az adatok a következők:

irachmide[-İR] „estne procul?”
omidır „illud est?”
oder „illud est”
deghelder = *değİldİR* „non est”
peyne[-İR] „caesus”

sehe[-İ] „urbs”
İge[-İ] „viginti”
beze[-İ] „mercatura”
İldİklere[-İ] „mortuis”
gere[-İ] „quaquaversum”

seke[-İ] „octo”

Az ilyen olvasat mellett elsősorban az szólna, hogy GEORGIEVITS a veláris *i*-t következetesen *e*-vel és csak *e*-vel jelöli. Mint az adatokból kitűnik, néhány tőmorfémáról, továbbá a {*DŪr*} és a {(s)I} morfémát képviselő néhány alakról van szó. Ez utóbbira mindössze egyetlen adatunk van.²⁷

Ha az adatokat közelebbről megvizsgáljuk, nyomban szembeötlik, hogy a jelenség kivétel nélkül *r* és *z* hangkörnyezetben érvényesül. Ez azt jelenti: itt joggal tehetjük fel, hogy az (*i*), illetőleg az (*i*) fonémának egy különleges változatával van dolgunk.²⁸

Az adatanyagban természetesen az is feltűnik, hogy a tőmorfémákban az első szótag vokálisa kivétel nélkül *e*. Nyilvánvaló, hogy elvben az előreható asszimiláció jelenségét sem szabad kirekeszteniünk a magyarázati lehetőségek közül.

Ami a {*DŪr*} morféma státuszát illeti, szükséges, hogy GEORGIEVITS szövegeinek valamennyi adatát idézzük: *baslamister* ≠ *baslamak* „megkezdődni”; *beghligheder* ≠ *beylik* „bégség”; *darafander* ≠ *taraf* „oldal”; *deghelder* ≠ *değil* „nem...”; *gethmister* ≠ *gitmek* „menni, elmenni”; *ghelegiekter* ≠ *gelmek* „jönni, megérkezni”; *iachender* ≠ *yakın* „közel”; *irachmider* ≠ *ırak* „távoli”; *oder*, *omider* ≠ *o* „ő”; *ssenunleder* ≠ *sen* „te”; *vldurmister* ≠ *öldürmek* „megölni”.

Nyomban kiviláglik, hogy az ó- és a közép-oszmánli labialitásnak semmi nyoma sem mutatkozik.²⁹ Azaz, hogy — ha két variánssal kell számolnunk — azok kizárólag illabiálisak.

Ha az említett megfontolásokból indulunk ki, a felsorolt adatok esetében egyszerűen az (*i*) fonéma *i* és az (*i*) fonéma *i* variánsával, azaz egy *d̄ir* illetőleg *d̄ir* alakkal kell számolnunk.³⁰

Ha abból indulunk ki, hogy az *e* minden esetben *i*-t jelöl, ez azt jelenti, hogy palatális végzótag után is veláris morfémavariánsnak kell következnie.³¹ Ezzel GEORGIEVITS szövegeire nézve is elfogadnánk a morféma vokalizmusának a vidini nyelvjárást jellemző egységesülést.

²⁷ Nem lesz haszontalan, ha az oszmán-török nyelvterületről néhány nyelvjárási párhuzamot idézünk: *are* ≠ *arı* 'méh'; *hersiz* ≠ *harsız* 'tolvaj'; *yare* ≠ *yarı* 'vminek a fele'; *yarem* ≠ *yarım* 'ua.'; *kareşik* ≠ *karışık* 'kevert' (AKA, 174). Vö. még G. HAZAI, AOH 11 (1960): 225. A kérdést érinti N. K. DMITRIJEV is, a jelenséghez számos adatot idézve (vö. Materiali po osmanskoj dialektologii; Fonetika „karamalickogo” jazika. In: ZKV 3 (1928): 443–444).

²⁸ Hasonló jelenséget látunk néhány átírással szövegben, például ARGENTINÉL és FERRAGUTÓNÁL is, ahol A. BOMBACI az *i* fonémák körét — megítélésünk szerint joggal — nem akarja elhagyni (vö. ARGENTI, 40; FERRAGUTO, 212; HEFFENING, 43–45). — Utalnunk kell itt arra is, hogy a jelenség a szerb-horvát nyelv török elemeiben szintén előfordul, rendszerint ugyanabban a hanghelyzetben (vö. ŠKALJIĆ, 36–37: *i*: *belenzuke*, *dever*, *deisija*, *dezentija*, *egendija*, *emer*, *irmekhalva*, *istekrar*, *ešlema*, *kader*, *lehem*, *senabija*, *šeher*; *i*: *kaldera*, *kediv*, *krmez*, *barem*, *baterisati*). Az adatok a balkáni török kojnė irányába mutatnak, s így más magyarázatra adnak módot.

²⁹ Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy e korszakban az átírással szövegekben ugyanúgy, mint az arab írásos emlékekben, a *dur*/*tur*/*d̄ur*/*t̄ür* alakok vannak főlényben, sőt még a *durur*/*turur* alakok is használatosak.

³⁰ Mindenképpen számolnunk kell azonban egy olyan adattal, amelyet nehezen magyarázhatunk. Ez az *oder* alak, amelyben tulajdonképpen a labiális (*dur*) variánsat várnánk. Gondolhatunk azonban lejegyzett hibára is, azaz arra, hogy a nem török anyanyelvű följegyző téves variánsot használt. Ennek az egyetlen adatnak az alapján semmiképpen sem szabad további következtetéseket megkockáztatnunk.

³¹ Olyan alakokról van szó, mint *beghligheder*, *deghelder*, *gethmister*, *ghelegiekter*, *ssenunleder* (cfr. HEFFENING, 83–85).

Ebben az esetben azonban komoly ellenérvekkel kell megbirkóznunk. Az Ű-osztályba tartozó morfémák illeszkedési viszonyainak áttekintése világosan mutatta, hogy ez a folyamat GEORGIEVITS nyelvében még meglehetősen kezdeti szakaszában van.³² A vidini nyelvjárásban kibontakozó és talán újkeletű jelenségnek tekinthető egységesülésnek az időrendjét nem ismerjük. Joggal vetődik fel azonban az a kérdés, hogy szabad-e ezt a jelenséget a XVI. századi nyugat-ruméliai török nyelvjárásokra kiterjesztenünk. Mivel a nyugat-ruméliai nyelvjárások történetét igen kevésbé ismerjük, ez az eljárás a szövegek értelmezése szempontjából önkényes, és ennek során egy föltevést egy ismeretlen tényezővel támasztunk alá, illetőleg egy másik föltevéssel támogatunk meg.

Ha egységesüléssel kell számolnunk, minden szempont figyelembevételével inkább arra hajlanánk, hogy azt nem belső fejleménynek, hanem idegen nyelvi alapon, azaz idegenek által beszélt kojné alapján kibontakozó jelenségnek tekintsük.³³

Az előbb felsorakoztatott kifogások ellenére sem tekintjük kizártnak, hogy a GEORGIEVITS-féle szövegek néhány tórmorfémáját esetleg a már tárgyalt jelenséggel magyarázhatjuk. Minthogy hasonló adatok más közép-oszmánli átírási szövegekben is előfordulnak, ez esetben a jelenség szélesebb földrajzi elterjedésére kellene gondolnunk. Ez azt jelentené, hogy egy — nemcsak a nyugat-ruméliai török nyelvjárásokat jellemző — jelenségről lenne szó.

4. (IV.) A nyugat-ruméliai török nyelvjárásokat jellemző negyedik sajátság szerint „die alten Laute *ö* und *ü* verlieren ihre hohe Zungenstellung; sie erscheinen manchmal als *o* und *u*, gewöhnlich als *o* und *u*”. E tényektől vezetve NÉMETH GYULA — jöllehet a nyomdatechnikai körülményeket sem hagyja figyelmen kívül — úgy véli, hogy e jelenségeket GEORGIEVITS szövegeiben is tetten tudja érní. Felfogása szerint az *o*-val, illetőleg az *u*-val írott alakokat semmiképpen sem szabad *ö*-vel, illetőleg *ü*-vel olvasnunk. E ponton egy reális nyelvállapot, nevezetesen a nyugat-ruméliai hangrendszer fejeződik ki.³⁴

A hangjelölés szintjéről való kiindulás ellen persze ugyanazokat az elvi kifogásokat emelhetjük, mint az előző sajátságok esetében.

Ha abból indulunk ki, hogy GEORGIEVITS a szövegeket a Balkán-félszigeten beszélt török kojné alapján jegyezte föl, a hangjelölési rendszer problémái nyomban megoldódnak. Ez azonban — mint erre már utaltunk — nem jelenti azt, hogy az így kikövetkeztetett fonetizmus azonos azzal a török fonetizmussal, amely a kojné alapjául szolgált.

Ennek a nyugat-ruméliai török nyelvjárásokban végbe menő hangváltozásnak az időrendjét nem ismerjük. Az említett tényeken kívül ez a körülmény is arra int, hogy tartózkodjunk az elsietett föltevésektől.

Mindezek nyomán az a véleményünk, hogy GEORGIEVITS e helyeit nagyon óvatosan kell megítélnünk. Más szóval: nem látunk komoly okot arra, hogy e vonatkozásban W. HEFFENING értelmezésétől eltérjünk.

³² Vö. II, 1.

³³ HARSÁNYI-NAGY JAKAB 1672-ből származó átírási szövegei például a morféma régi vokalizmusát tanúsítják, s az illabiális illeszkedésnek semmi jelét nem mutatják.

³⁴ NÉMETH GYULA régebbi tanulmányaiban a vidini nyelvjárásban számolt az *ü* hanggal. Valamennyi régebbi nyelvjárási szövegkiadása is világosan ezt a felfogást tükrözi. Monográfiájában azonban más álláspontot képvisel: az *ü*-t törli a nyelvjárás hangállományából.

5. (V.) A nyugat-ruméliai török nyelvjárásokat jellemző ötödik sajátosság a palatális—veláris magánhangzó-illeszkedés megbomlása. Ez más nyelvjárásokban is jól adatolható jelenség. Előfordul GEORGIEVITS szövegeiben is. NÉMETH GYULA a következő adatokat sorakoztatja fel: *dervuışlar*, *chazılar* „militēs”, *hagsılar* „Pilger”, *yedma* „führe nicht”, *csikmasse* „wenn nicht herauskommt”.³⁵

Az adatok kritikai áttekintésekor világosan kitűnik, hogy az illeszkedéstől eltérő alakok száma csekély.

A leglényegesebb ellenvetés az ellen, hogy ezeket az adatokat összekapcsoljuk a nyugat-ruméliai nyelvjárásokkal, az a tény, hogy a jelenség az egész történeti oszmán-török nyelvterületen nagyon elterjedt. A jelenséget jól adatolhatjuk a legtöbb átírási szövegből, valamint a modern nyelvjárásokból. Ezért nem tekinthető kizárólagosan balkáni sajátosságnak.³⁶

6. (VI.) A nyugat-ruméliai török nyelvjárásokat jellemző hatodik sajátosság az első szótagban végbe menő $\ddot{o} > \ddot{u} (> u)$ változás. Ez a jelenség a nyugat-ruméliai területen általánosan elterjedt.

A jelenséget GEORGIEVITS följegyzéseiben a következő adatok tükrözik: *gugh*, *gughe*, *gugi*, *gugte*, *gugthe* „coelum”; *kupek* „canis”; *tsulmek* „olla”; *vl* „mori”.

Világos, minden kétséget kizáró megfelelés. Mindenképpen gondolnunk kell azonban arra a lehetőségre, hogy a jelenség elterjedtségének határa GEORGIEVITS idejében nem okvetlenül volt ugyanaz, mint ma. A jelenség általánosabb elterjedtsége és a ma ismert határok közé való későbbi visszahúzódása elvben nincs kizárva.

7. (VII.) A nyugat-ruméliai török nyelvjárásokat jellemző hetedik jellemvonás az, hogy „das urosmanische *ğ*, *g* im In- und Auslaut auf westrumelischem Gebiete bis zum heutigen Tage erhalten geblieben ist”. NÉMETH GYULA utal ugyan azokra a helyekre is, ahol a $g (\ddot{g}) > \ddot{g} > \emptyset$ változás megfigyelhető (*basla* \neq *bağışlamak* „verzeihen”; *tavuk* \neq *tavuk* „Huhn”; *tsoch* \neq *soğuk* „kalt”), GEORGIEVITS következő adatait azonban úgy ítéli meg, hogy azok az említett nyugat-ruméliai archaizmust tükrözik:

<i>agats</i> „arbor”	<i>dagh</i> „mons”
<i>agamozy</i> „nostrum dominum”	<i>doghmis</i> „natus”
<i>aglamach</i> „planetus”	<i>ts[ʃ]agh</i> „recht”
<i>agzi</i> „os”	<i>ghun doghutsine</i> „ad orientem”
<i>baghi</i> „den Garten”	<i>ogli</i> „sein Sohn”
<i>Bogaz(assar)</i> [<i>hisar</i>] „Kehle”	<i>tseger</i> , <i>sıǵır</i> „vacca”
<i>bogdai</i> „triticum”	<i>iag</i> „pinguedo”
<i>ts[ʃ]agarmak</i> „clamor”	<i>iagmur</i> „pluvius”
	<i>iugurt</i> „coagulum”

³⁵ A *chazılar*, *hagsılar* alakok azonban rendkívül kétségesnek látszanak, ha a köznyelvel megegyező veláris olvasat lehetőségére gondolunk. A *csikmasse* alak mindenképpen törlendő. Itt a *čikmazise* > *čikmasse* > *čikmassa* változásnak az a mozzanata fejeződik ki, ahol az illeszkedés még nem érvényesül. Ez tehát nem újabb keletű eltérés a veláris illeszkedéstől, hanem megőrzött régiesség.

³⁶ Vö. Einteilung, 34–37; G. HAZAI: Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert; Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány, Budapest 1973, 380–391.

Mint hogy GEORGIEVITS szövegeiben olyan alakok is előfordulnak, amelyek az imént idézett változás \emptyset fokát mutatják, nem valószínű, hogy a kérdéses szóréteg másik részében a hangváltozás kiindulópontja tükröződik.

Véleményünk szerint a rendelkezésünkre álló adatok párhuzamos elemzése azt mutatja, hogy közelebb állunk a valósághoz, ha a GEORGIEVITS följegyezte törökben e helyütt spirantikus állapottal számolunk. Így eltérnénk az eddigi magyarázatoktól, s a kérdéses helyeket illetően \check{g} olvasatot javasolnánk. Ennek megfelelően a palatális hangrendű szavak esetében egy \check{g} olvasatot kellene föltennünk.

Függetlenül azonban attól a kérdéstől, hogy GEORGIEVITS ezen adatai \check{g} -vel vagy g (\check{g})-vel olvasandók-e, e sajátosságot nem kapcsolhatjuk össze automatikusan a nyugat-ruméliai török nyelvjárásokkal. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy az oszmán-török nyelvjárások tagolódása a XVI. században minden bizonnyal egészen más képet mutatott, mint ma. Különösen óvatosan kell eljárunk akkor, ha nyelvjárási régiességeket hasonlítunk össze, és ezekből akarunk következtetéseket levonni. Nincs kizárva ugyanis, hogy a fonetizmusnak ez az archaikus sajátossága, amely ma a nyugat-ruméliai török nyelvjárásokat jellemzi, akkoriban más nyelvjárási területeket is jellemzett. A szóban forgó hangváltozásnak Kelet-Ruméliában való előrehaladása, más szóval a jelenség ma ismert izofonjának, valamint a kelet- és a nyugat-ruméliai nyelvjárásokat elválasztó egész határvonalnak a kialakulása minden bizonnyal a későbbi századokban végbemenő fejlődésnek az eredménye.

8. (VIII.) A nyugat-ruméliai török nyelvjárásokat jellemző nyolcadik sajátosság szerint a köznyelvi $\{(I)yor\}$ morféma itt $\{y\}$ alakban jelenik meg. NÉMETH GYULA megállapítja, hogy e sajátosság GEORGIEVITS szövegeiben nem mutatkozik. Az ő felfogása szerint GEORGIEVITS följegyzései e ponton a boszniai török nyelvvel, azaz a nyugat-ruméliai nyelvjárások egy alcsoportjával mutatnak egyezést.

Mindenekelőtt mutassunk rá arra a tényre, hogy az *Iyor* praesens GEORGIEVITS szövegeiben semmilyen formában sem fordul elő. A feljegyző nyelvhasználatában ez a kategória láthatólag ismeretlen volt, bár hiányának ténye egy viszonylag rövid szövegben éppenséggel, a véletlen műve is lehet.

A közép-oszmánli átírási nyelvmélekekben e kategória rendkívül ritkán vagy egyáltalán nem fordul elő. HARSÁNYI NAGY JAKABNAK a XVII. században íródott terjedelmes átírási szöveggyűjteménye ugyancsak azt mutatta, hogy az *Iyor* praesens kategóriája a nyelvhasználatban meglehetősen ritka.³⁷

Mindez amellett szól, hogy az *Iyor* praesens a korszak nyelvében ritkán volt használatos. E tény tulajdonképpen jól érthető, ha arra gondolunk, hogy az *Iyor* praesens kategóriája tulajdonképpen az ó-oszmánliban alakult ki. A kategóriának az ó-oszmánli korszakban való megjelenése azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a nyelvhasználatban is jelentősen tért hódított.

Az *Iyor* praesens valószínűleg csak a későbbi századok során szilárdította meg nyelvi helyzetét, s csak egy bizonyos fejlődési szakasz után vált a rendszernek olyan elemévé, mint ahogyan ez ma ismeretes.

E megfontolásokat az átírási emlékek vizsgálata sugallja. Ezek információját azonban éppen a morfológiai eszközkészlet tekintetében nem tekinthetjük egyértelműnek és hitelesnek. E tények megerősítésére szorulnak az arab írással írt szövegek oldaláról is.

³⁷ Vö. G. HAZAI: Op. cit., 448–449.

E kitérő azt mutatja, hogy nem lenne helyénvaló, ha e kategóriának a GEORGIEVITS-féle szövegekben való elő nem fordulásából a szövegek nyelvjárási hovatartozására következtetnénk.

9. Foglaljuk össze az eddigieket. A nyugat-ruméliai török nyelvjárásokat jellemző nyolc sajátságának a GEORGIEVITS-féle szövegekben végzett alaposabb vizsgálata világosan mutatja, hogy e szövegeknek a nyugat-ruméliai nyelvjárásokat ma jellemző sajátságokkal való egybevetése csaknem minden ponton komoly ellenvetésünkbe ütközik.

Az 1., a 2. és a 4. sajátság esetében sem a hangjelölés, sem pedig a belső nyelvi tények nem tudják a kapcsolatot egyértelműen igazolni. A 3. és az 5. sajátság esetében adódnak párhuzamok, az azonban nem világos, hogy itt mely tényezőké a főszerep. Valószínűleg reális az az elképzelés, hogy e jelenségek földrajzi területe a közép-oszmáni korszakban túlmutatott Nyugat-Rumélián.

Ami a 7. sajátságot illeti, nagyon valószínű, hogy GEORGIEVITS szövegei a szóban forgó hangváltozásnak egy másik szakaszát tükrözik, s ezért a nyugat-ruméliai török nyelvjárásokkal nem vonhatók párhuzamba. A 8. sajátság a teljes adathiány folytán elesik; ez azonban esetleg belső nyelvi tényezőkkel magyarázható. Az nem kétséges, hogy a 6. sajátság tekintetében GEORGIEVITS szövegei és a nyugat-ruméliai török nyelvjárások között világos kapcsolat van, ámbár a pontos történeti kapcsolat néhány vonatkozásában még tisztázandó.

III.

A továbbiakban BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS török szövegeinek H. J. KISSLINGTÓL származó nyelvi magyarázatával foglalkozom. A problémákat a szerző gondolatmenetét követő sorrendben tárgyalom.³⁸

1.a. (§ 3) H. J. KISSLING elsőnek az *i* hangnak a szerb-horvát nyelv török elemeiben való képviselését tárgyalja. Felsorolja a különféle megfeleléseket ($i > a$, $i > e$, $i > i$, $i > o$, $i > r$, $i > u$), és röviden tárgyalja a szerb-horvátba átkerült szuffixumok vokalizmusát is. Ezt követően az *i* képviselésével és ebben az összefüggésben az $i > e$ megfeleléssel foglalkozik. E felületes áttekintés után, anélkül hogy GEORGIEVITS adatait megvizsgálta és a fenti jelenségekkel összehasonlította volna, arra az ítéletre jut, hogy „der Befund bei W. Heffening sich also mit dem Serbokroatischen deckt”.

Így nekünk marad az a feladat, hogy a problémakört alaposan megvizsgáljuk, és megállapítsuk a különféle sajátságok hovatartozását.

Az *i* és *i* hangokat érintő néhány problémát az eddigiekben már részletebben tárgyaltunk (vö. II, 1. 3). Az ott elmondottak érintik a H. J. KISSLING fölvetette problémákat is, ismétlésüktől így eltekinthetünk. Megjegyzéseinkben csak a legfőbb mozzanatokra szorítkozunk.

1.b. Az $i > a$ megfelelés a török elemekben. GEORGIEVITS szövegeiben az alábbi — ilyen változást mutató — adatokat találjuk: *aidanlık* \neq *aydınlık* „világosság”; *argath* \neq *ırgat* „napszámos”; *pastarma* \neq *pastırma* „száritott marhahús”; *tsagarmak* \neq *cağırnak* „rufen”.

³⁸ H. J. KISSLING a problémákat W. HEFFENING monográfiájának paragrafusrendjében, annak számozását megtartva tárgyalja. E paragrafusszámokat, amelyek így H. J. KISSLING tanulmányára és W. HEFFENING monográfiájára egyaránt vonatkoznak, mi zárójelben tüntetjük fel. A szerző idézte adatok átírási rendszerét megtartottuk.

Az első pillanatban hajlamosak volnánk rá — s elvben ennek lehetősége mindig megvan —, hogy a jelenséget egyszerű magánhangzó-asszimilációnak tekintsük. További szempontok azonban arra intenek, hogy ebben a kérdésben sem szabad elsietnünk ítéletünket.

A tárgyalt megfelelés, éppen a jelzett hanghelyzetben, a bolgár nyelv török jövevényszavaiban is ismeretes, s minden bizonnyal a veláris *i* helyzetítésére irányuló általános délszláv tendencián alapul.³⁹

GEORGIEVITS szövegeinek érdekes jelensége ez, s valóban a Balkán-félsziget irányába mutat.⁴⁰ Magyarozatát azonban az idegenektől beszélt török kojnében kell keresnünk, amely a török elemek átvételében, illetőleg azok hangzásbeli kialakításában fontos szerepet töltött be.

A hangállapot e szinten semmiképpen sem azonos az alapul szolgáló török hangállapottal. A tárgyalt megfelelés kiemeli GEORGIEVITS török szövegeinek a turcizmusokhoz, illetőleg e török kojnéhez fűződő kapcsolatát, semmi kétséget sem hagy azonban a török háttér tekintetében.

I. c. Az *i* > *o* megfelelés a török elemekben. H. J. KISSLING két szerb-horvát adatot idéz: ezek *čador* és *korbač*.⁴¹ Ezek közül csak az első állítható párhuzamba GEORGIEVITS szövegeivel, ahol *o* a köznyelvi *i* helyén lényegében csak a tő- és kötött morfémaknak illabiálisan illeszkedő szótagaiban jelenik meg. Az *o* ezenkívül bizonyos reakciójelenségek kapcsán olyankor is megjelent, amikor ez csak indirekt módon tartozik a jelenség köréhez. Az adatok a következők: *alton* ≠ *altin* „arany”; *balok* ≠ *balik* „hal”; *kalon* ≠ *kahn* „vas-tag”; *tsarok* ≠ *čarık* „bocskor”; *maslahatom* ≠ *maslahat* „ügy”; *iataghom* ≠ *yatak* „ágy”; *babamoz* ≠ *baba* „apa”; *patissahomoz* ≠ *padišah* „uralkodó”; *bortsligomozy* ≠ *borç* „adósság”; *ciaferon*, *giauron* ≠ *kâfir* „hitetlen”; *potissahon* ≠ *padišah* „uralkodó”; *babanon* ≠ *baba* „apa”; *korkartson* ≠ *korkmak* „fürchten”; *dolimisson* ≠ *dotu* „völl”.

Mivel a jelenség problematikáját már számos tanulmányban tárgyaltuk, a részletes tárgyalástól itt eltekintünk.⁴²

Mi a GEORGIEVITS-féle török szövegek és a szerb-horvát nyelv török elemei közötti megfelelés valódi tartalma? Úgy véljük, e megfelelés világosan megerősíti azt a tételt, amelyhez a közép-anatóliai nyelvjárások tanulmányozása vezetett, s amely szerint a labiális illeszkedés folyamatába bekapcsolódó szótagokban az illeszkedés folyamán bizonyos átmeneti hangok — *i_o* és *io* — jelentek meg (vö. III, 5.b).⁴³

E megfelelés egyértelműen mutatja, hogy a török nyelvjárásoknak ezt a jelenségét mind az átírással, mind a turcizmusok híven tükrözik. Vajon GEORGIEVITS adatait azzal kellene magyaroznunk, hogy ezek ilyen alapon a török kojnéra mennek vissza? Vagy GEORGIEVITS finom fonetikai megfigyeléséről vallanak, aki a vokális átmeneti voltát világosan érzékeltetni

³⁹ Vö. B. CONEV: *Istorija na bälgarskij ezik*, 1 (Sofia 1919), 412; 3 (Sofia 1937), 279; ST. MLADENOV: *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin—Leipzig 1929, 109 és 118; ST. STOJKOV: *Bälgarska dialektologija*, Sofia 1956, 49; O. BLAU: *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Leipzig 1868, 20; ŠKALJIĆ, 37.

⁴⁰ Vö. 13. jegyzettel.

⁴¹ Az adatsorból mindenképpen törlendő a *korbač* szó, mert ez a szerb-horvátban magyar jövevényszó. Az első szótag vokalizmusa éppen ezen az alapon válik érthetővé.

⁴² G. HAZAI: *AOH* 15 (1962): 147—154; Id.: *AOH* 17 (1964): 139—144; Id.: *Studia Orientalia* [Fennica] 28: 4, Helsinki 1964.

⁴³ G. HAZAI—I. MEYER, *Zur historischen Morphonologie des Osmanisch-Türkischen*. In: *Archivum Ottomanicum* I (1969) [1973]: 92—104.

tudta? E kérdésekre egyelőre nem tudunk válaszolni. Nem kétséges azonban, hogy a két forráscsoport közötti megfelelésben egy fontos nyelvi egyezés fejeződik ki: mindkettő egy török hangtani jelenséget tolmácsol számunkra.

I.d. Az $\ddot{i} > i$ megfelelés a török elemekben. Mint ezt várhattuk, a szerb-horvát nyelv számára idegen \ddot{i} hangot gyakran i képviseli. Így korántsem csoda, hogy itt is egyezések mutatkoznak GEORGIEVITS följegyzéseivel, s ezek alapjai valószínűleg a tárgyalt kojnében keresendők. Ha azonban ezt a magyarázatot elejtjük, a fentebb formulázott hanghelyettesítés csak látszólagos, mert az i -nek GEORGIEVITS szövegeiben való használatát egyszerűen mint hengjelölési sajátosságot kellene magyaráznunk. Főlösképpen e jelenségnél hosszabban időznünk. Bizonyossággal állíthatjuk, hogy az eredeti török vokalizmus mind a szerb-horvát nyelv török elemei, mind pedig a GEORGIEVITS-féle török szövegek alapján — természetesen a fentiek figyelembevételével — rekonstruálható.

I.e. Az $\ddot{i} > \ddot{r}$ megfelelés GEORGIEVITS följegyzéseiben ismeretlen.

I.f. Tárgyalásában az utolsó megfelelést H. J. KISSLING a következőképpen formulázza: „In nichtersten Silben erscheinen \ddot{i} -haltige Silben und Suffixe überwiegend als $-u-$, das hier natürlich zugleich \ddot{u} -vertritt (Labialisierung): t. *adamljĭ* > skr. *adamluk*, t. *bahtsĭz* > skr. *bahtsuz*, t. *yardĭm* > skr. *yardum* usw.”

Itt a közép-oszmánli meghatározott morfológiai sajátosságainak a szerb-horvát nyelv török jövevényszavaiban való tükröződéséről, illetőleg néhány olyan egységesülési tendenciáról van szó, amelyek nem török talajon keletkeztek. Bonyolult jelenségsorozat ez, amelynek magyarázatával már korábban is foglalkoztunk, s amely nem a hanghelyettesítés szintjére tartozik, s főleg nem a tárgyalt tálalásban.⁴⁴

Lássuk elébb a tőmorfémákat. H. J. KISSLING csak a szerb-horvát *yardum* alakot idézi. Az idevágó adatok számát feltétlenül szaporíthatjuk. E szócsoportot részletesen tárgyaltuk egy tanulmányunkban, ahol arra utaltunk, hogy a szerb-horvát nyelv török elemei a tőmorfémák közép-oszmánli vokalizmusát tükrözik.⁴⁵ Ugyanakkor megállapítható, hogy a szerb-horvát nyelv más török jövevényszavai a második szótagban egy másodlagos labializációról tanúskodnak.⁴⁶ Önként kínálkozott, hogy a jelenség magyarázatát egyrészt a konkrét fonetikai körülményekben (a labiális mássalhangzók hatása), más részről az általános morfológiai rendszerhez való hozzáidomulás tendenciájában keressük.

A H. J. KISSLING idézte szerb-horvát *adamluk* és *bahtsuz* alakok semmiképpen sem hanghelyettesítéssel magyarázandók. Először is világosan kell

⁴⁴ G. HAZAI: SSASH 7 (1961): 97–138; Id.: TDAYB 1960, 205–211; Id.: SSASH 9 (1963): 387–391; Id.: ZbFL 7 (1965): 59–62; Id.: AOH 18 (1965): 183–190.

⁴⁵ G. HAZAI: SSASH 7 (1961): 97–138; Id.: TDAYB 1960, 205–211; Id.: SSASH 9 (1963): 387–391. Ebben az összefüggésben utaltunk arra, hogy azok az eltérések, amelyek a szerb-horvát és a bolgár nyelv török elemei között e sajátosság tekintetében mutatkoznak, az eltérő történeti arculatú török nyelvjárási csoportokkal való érintkezéssel magyarázhatók. A nyugat-ruméliai nyelvjárások ma e tekintetben — elsősorban a vidini nyelvjárás tanúsága szerint — az új-oszmánli fejlődés állapotát mutatják. Valószínűleg azonban nem vagyunk távol az igazságtól, ha a szerb-horvát nyelv török elemeinek e régies vonásait egyrészt a jövevényszó-kapcsolat korai meglétével, illetőleg e nyelvjárási sajátoságnak a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban való kései megváltozásával hozzuk kapcsolatba.

⁴⁶ Vö. ŠKALJIĆ, 37–38.

látnunk, hogy nem a mai morfonológiai rendszerből, azaz nem abból az állapotról kell kiindulnunk, hogy a kérdéses morfémák négy variánsban öltenek testet.

A kiindulási pontnak az $ó$ -, illetőleg a közép-oszmánli rendszerben kell lennie, ahol e morfémák csak két variánsban valósulnak meg.

Az $ó$ -oszmánliban a $\{s\dot{U}z\}$ morféma két variánssal, azaz (*suz*) és (*süz*) alakokkal jelenik meg. Ha az $\ddot{u} > u$ hanghelyettesítést is figyelembe vesszük, magától értetődik, hogy a szerb-horvátban a fejlődés egy (*suz*) alakba fog torkollni.

Másképpen megy végbe a fejlődés a $\{IK\}$ morféma esetében. Itt a fejlődés kiindulási pontja az $ó$ -oszmánliban illabiális. A variánsok (*lik*), (*liĝ*) és (*lĭk*), (*liĵ*). Ennek alapján azonban nem magyarázhatjuk a szerb-horvát talajon megfigyelhető egységesülést.

A közép-oszmánliban a labiális illeszkedés folyamata kiszélesül; a labiális morfémavariánsok kezdenek nagyobb szerephez jutni.⁴⁷ Jelenlétüket bizonyos reakciójelenségek is erősítik. A tárgyalt egységesülés történeti hátterét olyan nyelvjárásokban kellene keresnünk, amelyek e jelenségről tanúskodnak.

A $\{D\dot{Z}I\}$ és $\{I\ddot{U}\}$ morfémák esetében H. J. KISSLING helyesen a kapcsolódó elemként fellépő szerb-horvát formánsok sajátos szerepére utal. E vonatkozásban is érvényes azonban, hogy az első érintkezések korával kapcsolatban a (*džī*), (*čī*), (*dži*), (*či*), ill. (*lu*), (*lü*) variánsok meglétéből kell kiindulnunk.

Ezen általános jellegű megjegyzések után szeretnénk az anyagot tüzetesebben megvizsgálni.

Mint fentebb már bemutattuk, GEORGIEVITS szövegei a tőmorfémák területén a fejlődésnek egy jellegzetesen közép-oszmánli állapotáról vallanak. E képet még nem tekinthetjük jellegzetesen balkáninak. Akad azonban egy pont, ahol talán közvetlen kapcsolatot mutathatunk ki. Ez a *Chatsun* név GEORGIEVITSnél, amelyet W. HEFFENING *gasun* alakban olvas és a *Hasan* névvel kapcsol össze. Mi ezt az alakot inkább a *Kasim* névvel hozzuk összefüggésbe. A második szótag labiális jellege így a már elmondottak figyelembevételével kapna magyarázatot. A szerb-horvát nyelv török jövevényszavaiból az A. ŠKALJIĆnál előforduló *kasum*, *kasumpaša* alakok kínálkoznának közvetlen párhuzamként. Ez ismét a GEORGIEVITS-szövegek balkáni háttere mellett szólna.

A tárgyalt kötött morfémák tekintetében GEORGIEVITS szövegei semmiféle támpontot sem nyújtanak. A $\{s\dot{U}z\}$ morféma ott nem jelenik meg. A $\{IK\}$ morféma a következő alakokban fordul elő: *aidanlik* \neq *aydinlik* „világosság”; *begligheder* \neq *beylik* „bégség”; *bezergenlik* \neq *bezirgân* „zsidó kereskedő”; *bortsligomozy* \neq *borç* „adósság”; *karanlich* \neq *karanlık* „sötétség”; *tsagloga* \neq *saĝlık* „egészség”.

Az adatsorból kiváló *tsagloga* alak aligha jogosít fel minket arra, hogy GEORGIEVITS szövegeiben egy szerb-horvát típusú egységesülési tendenciát véljünk fölfedezni.

I.g. Az $i > e$ megfelelés a török elemekben. A H. J. KISSLING idézte adatsorból különösen a következő alakokat emeljük ki: tö. *şehir* $>$ szhrv. *šeher*, tö. *bezirgân* $>$ szhrv. *bezerdan*.

⁴⁷ Vö. G. HAZAI: *Studia Orientalia* [Fennica] 28: 4, Helsinki 1964; Id.: *ZbFL* 7 (1965): 59–62.

Itt mindkét esetben közvetlen párhuzam kínálkozik a GEORGIEVITS-féle följegyzésekkel, ahol a két szó *šehir*, illetőleg *bezergenlik* alakban fordul elő.

Magát a jelenséget fentebb részletesen tárgyaltuk, és utaltunk a különböző magyarázati lehetőségekre (vö. II, 3). A jelenségnek a szerb-horvát nyelv török elemeiben való tükröződése — ha az idevonatkozó egyéb adatokat is tekintetbe vesszük — új szempontot jelent a vizsgálat számára. Nem kétséges, hogy ebben az esetben is megfelelést tehetünk fel GEORGIEVITS török szövegei és a balkáni török nyelv között. Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy a jelenség forrásának magyarázatát a balkáni török kojné keretében (például a szerb-horvát szférában), avagy a kojné alapjául szolgáló török nyelvjárásokban kell-e keresnünk.

Mindez kiegészítő mozzanatnak számít a fentebb kifejezettek magyarázatához (vö. II, 3).

2. (§ 4) Az *ö* és *ü* hangoknak a szerb-horvát nyelv török elemeiben való képviselőtéről H. J. KISSLING a következőket írja: „*ö* und *ü* sind im Skr. nicht vorhanden und werden stets durch *o* und *u* wiedergegeben, wobei die beiden Leute häufig, nach einem uns vorläufig nicht erkennbaren System *vertauscht werden*” (H. J. KISSLING kiemelése).

Az idevágó adatok felsorolása után a szerb-horvát nyelv török elemeinek és GEORGIEVITS török szövegeinek összehasonlítását várnánk. Ehelyett azonban ismét egy általánosító ítélettel kell megelégednünk: „Die Ausführungen von W. Heffening führen also zu weit ab.” Jóllehet számunkra nem teljesen világos, hogy a szerző mit óhajt mondani e megállapításával, a probléma rövid elemzéséről mégsem mondunk le.

Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, szeretnénk a török elemek idézett megfelelései alapján azokra a tényekre utalni, amelyek a nyugat-ruméliai török nyelvjárások tanulmányozása során kerültek felszínre, s amelyek a probléma megoldásához fogódzópontot nyújtanak.⁴⁸

Az *ö* és *ü* hangoknak GEORGIEVITS szövegeiben való képviselőtét már részletesen tárgyaltuk (vö. II, 6). Az ott elmondottakat főlegesen megismételünk. Helyénvaló azonban rámutatni, hogy GEORGIEVITS adatai, amelyek a nyugat-ruméliai török nyelvjárások *ö* > *ü* változását mutatják, éppen e följegyzéseknek Nyugat-Ruméliához fűződő kapcsolataira utalnak, tehát H. J. KISSLING felfogását támogatják.

3. (§ 10) „Der Ausfall von Vorschaltvokalen ist ebenso geläufig wie die Vorschaltung unnötiger Vokale” — állapítja meg H. J. KISSLING, s a jelenséget ugyancsak szerb-horvát alapon magyarázza. A példák a következők: tö. *iškembe* > szhrv. *škembe*;⁴⁹ tö. *Istanbullu* > szhrv. *Stambulija*; tö. *Rumeli* > szhrv. *Urumelija*. A GEORGIEVITS-nél párhuzamként kínálkozó alakok, amelyeket H. J. KISSLING nem idéz, a következők: *spahi*, *spaha*, *ispai*; *iretsul*, *irentesper*, *urum*.

Ami a szókezdő *st* mássalhangzó-kapcsolatot és az előtte megjelenő *i-t* illeti, W. HEFFENING joggal állította azt párhuzamba a ruméliai török nyelvjárásokkal és az isztambuli nyelvvel. Itt olyan jövevényszavakról van szó, amelyeknek az idomulásában egy a török alapon kibontakozó $K_1K_2 > K_1VK_2 \sim$

⁴⁸ Vö. NÉMETH: RO 17 (1953): 114–121; Id.: Einteilung, 14–17; Id.: AOH 13 (1961): 9–29; Id.: Vidin, 33–44; Id.: NyK 69 (1967): 76–77; Id.: Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert, Budapest 1970, 77–78; G. HAZAI: SSASH 7 (1961): 130–131; Id.: SSASH 9 (1963): 387–391.

⁴⁹ Vö. a perzsa etimonnal: *šikānbā*.

VK₁K₂ váltakozás jól ismert jelenség.⁵⁰ Magától értetődik, hogy a szerb-horvátban a K₁K₂ típus vert gyökeret, mert a szerb-horvát morfológiai struktúrához ez állt a legközelebb. Ez a megfelelés azonban semmiképpen sem jogosít fel arra, hogy a török háttérrel figyelmen kívül hagyjuk.⁵¹

A protetikus magánhangzóknak — különösen az *urum* alakban — kétségtelenül török háttérük van. E vonatkozásban mind a mai, mind a történeti forrásokban elegendő bizonyító anyaggal rendelkezünk.⁵²

Mi a lényege a GEORGIEVITS-féle török szövegek és a szerb-horvát nyelv török jövevényszavai közötti egyezésnek? Egyszerűen az a tény — ami egyébként egyáltalán nem csodálatos —, hogy e ponton mindkettőben a török nyelvjáráásoknak ez a sajátossága tükröződik.

4. (§ 17) „Die Aufgabe intervokalischer Gleitlaute (-j-, -g-, -v-) und auch von -h- ist im Serbokroatischen geläufig: t. *bnyk* > skr. *brki*; t. *qaynq* > skr. *kaiik*; r. *qayn* > skr. *kain*; t. *tavug* > skr. *tauk*; t. *yiyeyek* > skr. *jedek*; t. *ta'ahhütlü* > skr. *tautlija*” — írja H. J. KISSLING, és így folytatja: „W. Heffening kommt zu dem Schluß, zur Zeit seines Gewährmannes sei der Gleitlaut nicht gesprochen worden. Die echten Türken sprachen ihn sehr wohl, nicht aber die Serbokroaten, wie die Beispiele zeigen, und Bartholomaeus Georgievits war Kroatel”

A jelenséget A. BOMBACI is alaposan megvizsgálta.⁵³ Joggal utalt arra, hogy e hang visszaadásában a grafikai körülményeknek nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk. A *y* simulóhang hiánya a nyelvjáráásokban igen szórványos jelenség. Így az *aligha* jogosít fel minket arra, hogy ezt az átírást szövegek elemzésében kiindulási pontnak tekintsük. Itt a hangjelölésnek egy sajátosságáról van szó.

Ami a GEORGIEVITS-féle török szövegek és a szerb-horvát nyelv török elemei közötti egyezést illeti, esetleg valóban gondolhatunk arra, hogy GEORGIEVITS hangjelölése, amely e ponton ugyan más átírást szövegekkel meg-egyezik, egy bizonyos nyelvi valóságot tükröz, nevezetesen a szerb-horvát alapon beszélt török nyelv fonetizmusát érvényesíti. Ennek azonban a török fonetikai háttér megítélése szempontjából nincs jelentősége.

5.a. (§ 18) A szerb-horvát nyelv török elemeiben kimutatható néhány eltérés a magánhangzó-illeszkedéstől (szhrv. *jećrma* ≠ tö. *gećirme* szhrv. *duğ-mali(ja)* ≠ tö. *düğmeli*). Ezt H. J. KISSLING felfogása szerint azzal magyarázhatjuk, hogy ezek az alakok a szerb-horvát genusrendszerbe illeszkedtek be. Ez lehetséges. Azoknak a palatális—veláris illeszkedéstől való eltéréseknek azonban, amelyek GEORGIEVITS szövegeiben előfordulnak, s amelyeket H. J. KISSLING tulajdonképpen nem tárgyal, ezekhez semmi köztük nincs. A GEORGIEVITSnél előforduló alakokat a közép-oszmánli nyelvjáráásokban gyakran megfigyelhető hasonló tendenciákkal állíthatjuk párhuzamba (vö. II, 5).

5.b. Tanulmányának 125. lapján H. J. KISSLING GEORGIEVITS följegyzéseinek egy ismert sajátosságát, nevezetesen az *o*-nak és az *ö*-nek a kötött morfémák második szótagjában, illetőleg bizonyos szuffixumokban való elő-

⁵⁰ Vö. J. DENY, *Principes de grammaire turque*, Paris 1955, 104–107, 112–113.

⁵¹ Az persze nincs kizárva, hogy a tendencia formálódásában egyéb idegen nyelvi jelenségek is érvényesültek.

⁵² Vö. J. DENY, *Principes de grammaire turque*, Paris 1955, 100–101; T. KOWALSKI: *Osmanisch-türkische Dialekte*. In: *Enzyklopaedie des Islam*, IV, Leiden—London 1931, 1000–1001.

⁵³ Vö. ARGENTI, 64.

fordulását tárgyalja. Úgy véli, hogy e ponton „hungarizmus”-sal van dolgunk, s ez a szövegek „nyelvjárási ragu-karakterét” különösen aláhúzza.

Az *o* és az *ö* feltűnését a tőmorfémák második szótagjában, illetőleg a szuffixumokban azonban semmiképp sem tekinthetjük hungarizmusnak. Ezt a jelenséget behatóbb vizsgálat nyomán a korabeli és a mai török nyelvjárásokból jól megmagyarázhatjuk. Mivel e jelenséggel több tanulmányunkban foglalkoztunk, itt megelégszünk a reájuk való utalással, és eltekintünk a probléma részletesebb tárgyalásától (vö. III, 1.c).⁵⁴

6. (§ 22) A szóvégi *č* (< *dž*), *p* (< *b*) és *t* (< *d*) képvisellete kapcsán H. J. KISSLING megállapítja, hogy a zöngétlen szóvég a szerb-horvátban csaknem általános. Az adatok felsorakoztatása nyomán azonban az a gyanu ébred bennünk, hogy a szerző véleménye szerint a mássalhangzók zöngéssége a szerb-horvátban tűnt el.

Ez az elképzelés azonban semmiképpen sem helyes. Az átírási szövegeknek, továbbá az arab betűs írásbeliség „vulgárisabb” termékeinek az adatai alapján valószínű, hogy a zöngésség magában a törökben tűnt el igen korán.⁵⁵

7.a. (§ 23) E pontnál különböző jelenségekre kell kitérnünk.

7.b. A szerb-horvát nyelv török elemeiben, illetőleg a GEORGIEVITS török szövegeiben kimutatható *k* > *g* (> szhrv. *đ*) változás nem egymásra, hanem mindkettő a török nyelvjárásokra vezethető vissza, hiszen ott e jelenség történetileg és ma is adatható.

7.c. A *g* (-*g*-, *-g*-, *-g*-, *-g*) megőrzésének kérdését, különös tekintettel a szerb-horvát nyelv török jövevényszavaira, továbbá a jelenség nyelvjárási hátterét más összefüggésben kimerítően tárgyaltuk.⁵⁶ A kérdést fentebb is elemeztük (vö. II, 7). Ennek alapján a következőkre juthatunk: GEORGIEVITS török szövegeinek a szerb-horvát nyelv török jövevényszavaival való egyezése a közös török forrásból ered. Ezért a szóban forgó egyezés magától értetődik.

7.d. Nem érdektelen, hogy a *-g* > *-g* változás a szerb-horvát nyelv török elemeiben is kimutatható. A jelenség azonban török talajban gyökerezik. Nyelvelméleink ezt egyértelműen bizonyítják. Az egyezést ezért ismét a közös forrásra, a törökre vezethetjük vissza.

7.e. A *k* és *g* palatalizálódását is határozottan oszmán-török jelenségnek kell tekintenünk, amely évszázadok során a nyelvjárások többségében érvényesült. GEORGIEVITS török szövegei ezt a jelenséget tükrözik.⁵⁷ A jelenség annyiban elválasztandó a szerb-horvától, amennyiben az már a törökben kialakult. Más kérdés, hogy ez a tendencia a szerb-horvátban még erősebben folytatódott, és a török elemek így egy markáns jellemvonással gazdagodtak.

⁵⁴ Vö. G. HAZAI, AOH 15 (1962): 147–154; Id.: AOH 17 (1964): 139–144; G. HAZAI–I. MEYER, Op. cit.

⁵⁵ A szóvégi átmeneti hangok problémáját T. HALASI-KUN tárgyalta kimerítően (vö. T. HALASI-KUN, Gennadios török hitvallása. In: KCsA I. Erg. Bd., 1936, 202–208).

⁵⁶ Vö. G. HAZAI, SSASH 7 (1961): 122–125; Id.: TDAYB 1960, 205–210; Id.: SSASH 9 (1963): 387–391. A megfelelés fonetikai elemzése nincs problémák híján. Mint már említettük, lehet hogy Georgievits nyelvében *ǰ* (*ǰ*, *ǰ*) hangot kell figyelembe venni. A nyugat-balkáni török nyelvterületen azonban *ǰ* (*ǰ*, *ǰ*) hanggal kell számolnunk. A jelenség ó-oguz, illetőleg ó-török vonatkozásainak tárgyalásától szándékosan eltekintünk.

⁵⁷ Az adatok száma azonban fölöttébb csekély. Ezért csak az alábbi adatokat idézhetjük: *berechyat*, *gaur*, *gaur*, *kiahat* (vö. T. HALASI-KUN, Op. cit., pp. 208–209; Einteilung, 19, 24; Vidin, 61).

8. (§ 24) A tö. *bāgče* > szhrv. *bahče* megfelelésről H. J. KISSLING helyesen állapítja meg, hogy „t. *ġ* > skr. *h* üblich, aber schon inertürkisch ist”. Itt joggal utal arra a háttérre, amelyet legtöbbször figyelmen kívül hagy.

9. (§ 25) Nem érthetünk egyet H. J. KISSLING következő megállapításával: „Der Übergang *g* > *v* > \emptyset ist auch im Skr. vorhanden: ti. *gōgegü* > t. *güvey* < *güvegü* > skr. *đuvegija*.” Itt arról van szó, hogy a szerb-horvát az ismert török fejlődést tükrözi, s ez helyesen a következőképp ábrázolandó: ó-török, közép-török *küdagü* ~ *küdagü* ≠ ó-oszm. *güvegi* (> ny. rum. *güvegi*) (> köznyelvi *güvey*) ≠ szhrv. *đuvegija*. A szerb-horvát nyelv török elemeinek GEORGIEVITS török szövegeivel való egyezése ismét török alapon nyugszik.

10.1. (§ 26) A *kodža* szó W. HEFFENING-féle magyarázatát H. J. KISSLING joggal bírálja.

10.b. A tö. *h* ≠ szhrv. *k* (H. J. KISSLINGnél: Übergang *h* > *k*) esetében H. J. KISSLING is megjegyzi, hogy a jelenség már belső török fejlemény. Itt a *χ* hangnak a török nyelv arab jövevényszavaiban való képviseléről van szó, s ez a nyelvjárásokban gyakran *q*-t eredményez. A szerb-horvát ezt a jelenséget tükrözi.

10.c. A szóvégi *h* eltűnése mind a török, mind a szerb-horvát nyelvjárásokban gazdagon dokumentált jelenség. A turcizmusokból rendkívül nehéz megállapítani, melyik tényezőnek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. Emiatt talán helyesebb, ha GEORGIEVITS szövegeinek és a szerb-horvát nyelv török elemeinek egyezéséből nem vonunk le további következtetéseket.

11. (§ 24—28) A *t* ~ *d*, *p* ~ *b* és *v*, *b* ~ *f* váltakozást mutató alakokat H. J. KISSLING ugyancsak a szerb-horvát segítségével akarja magyarázni, jóllehet a jelenség belső török jellegére is utal. Nem kétséges, hogy az általa felsorolt adatok javarészt a török alapján magyarázódnak.⁵⁸ A szerb-horvát nyelv török elemei és a GEORGIEVITS-féle szövegek egyezése egyszerűen abból adódik, hogy mindkettőben a török nyelvnek ezek az ismert tendenciái tükröződnek.

12.a. (§ 29) A *šator* szó problémáit NÉMETH GYULA egy régebbi tanulmányában kielégítően tisztázta (Charisteria Orientalia, p. 206).

12.b. A *čizme* szónak GEORGIEVITStól följegyzett *čisme* (*tsisme*) alakja fonetikai szempontból esetleg párhuzamba állítható a szhrv. *sasluk* (< tö. *sazlık*) alakkal.

12.c. A szókezdő *s* ≠ *z* megfelelés — mint H. J. KISSLING helyesen megjegyzi — tiszta belső török jelenség, amely az egész nyelvterületen széltében elterjedt. A GEORGIEVITS-féle török följegyzések és a turcizmusok közötti egyezéseket ismét török nyelvi alapon magyarázhatjuk.

13. (§ 30) A tö. *η* szerb-horvát képviselétét tárgyalva H. J. KISSLING az *η* > *nj*; *η* > *m*; *η* > *n* megfelelésekre utal, ez utóbbi kettővel kapcsolatban kiemelve a változás belső török vonatkozásait is.

Úgy hisszük, hogy mindhárom esetben olyan jelenséggel van dolgunk, amelyek török nyelvi alapon bontakoztak ki. A szerb-horvát nyelv török jövevényszavai és GEORGIEVITS török szövegei egyszerűen a török nyelvi folyamatot tükrözik. E vonatkozásban nem állnak egyedül: a jelenséget más átírások emlékekben is megtaláljuk.

Az *η* hangnak *m*-mel való képviselétét részletesebben szeretnénk érinteni. Itt egy olyan jelenségről van szó, amely semmiképpen sem kizárólag

⁵⁸ Kivételnek talán az *avet*, a *feranija* és a *kafa* alakot tekinthetjük.

GEORGIEVITS szövegeire és a szerb-horvát nyelv török elemire korlátozódik. Ezért a megoldást sem ebben az irányban kell keresni.

Feltűnő, hogy e jelenség megvan MÜHLBACHERNÁL, ARGENTINÉL, FERRAGUTÓNÁL és HARSÁNYI-NAGY JAKABNÁL, azaz több olyan, egymástól távol álló nyelvművekben, amelyek a szerb-horvát nyelvterülettel aligha hozhatók kapcsolatba. Ez a tény arra figyelmeztet, hogy a kérdésben nem szabad elhamarkodva ítélnünk.⁵⁹

Jóllehet HASÁNYI-NAGY JAKAB szövegeinek feldolgozásakor annak a véleménynek adtunk hangot, hogy a probléma filológiai természetű, az idevágó tényeket elemezve azonban azt sem tartottuk kizártnak, hogy a megoldás esetleg nyelvi síkon keresendő.⁶⁰

Ez utóbbi esetben az $\eta > m$ jelenség számára — a XVI—XVII. században — nagyobb területi elterjedést kellene föltennünk. A jelenség számos forrásban csapódott le; az irodalmi nyelv szintjéig azonban nem tudott utat törni magának.

A H. J. KISSLINGTŐL párhuzamként idézett megfelelés tö. $n \neq$ szhrv. m (*tenbel, fitne* \neq *tembel, fitme*) sem a tárgyalt jelenséggel, sem GEORGIEVITS szövegeivel nem függ össze, s ezért a kérdéskomplexumból kirekesztendő.

14. (§ 33) A y -nek GEORGIEVITS szövegeiben g -vel való képvisellete kapcsán H. J. KISSLING a tö. *gečirne* \neq szhrv. *ječrma* megfelelésre, valamint a görög ortográfia esetleges befolyására utal; ott ugyanis a y -t γ , illetőleg γ jelöli.

Az első érvnek nincs jelentősége, különösen akkor nem, ha meggondoljuk, hogy a jelenség a balkáni területen túl, így például ARGENTINÉL és FERRAGUTÓNÁL is előfordul.

A második szempont lényegesebb. Ezt a jövőben az érdekes jelenség vizsgálatában okvetlenül szem előtt kell tartanunk.

15. H. J. KISSLING joggal bírálja W. HEFFENING elméletét, amely szerint az *argat*, a *yedmak* és az *ırlamak* szavak Anatólia felé mutatnak. Egyértelműen bizonyítja, hogy e szavak Ruméliából is adathatók.

Mi az egész szóanyagot hézagos ismereteink miatt semlegesnek tartanánk a nyelvjárási hovatarozás kérdésének megítélésében.

16. H. J. KISSLING szintaktikai megjegyzései közül a *kurtule* alakhoz fűzött magyarázatát emeljük ki. Itt joggal utal szerb-horvát háttérre. Érdekes adalék ez a szöveg értelmezéséhez.

17. Hasonlóképpen becsesnek érezzük azt a filológiai egybevetést, amelyet H. J. KISSLING BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS és HIERONYMUS MEGISER művei között végzett el. Érdekes adalékot szolgáltat ezzel GEORGIEVITS török följegyzéseinek keletkezéséhez.

18. Összefoglalva: Nem tudjuk elfogadni H. J. KISSLING felfogását, amely szerint GEORGIEVITS török szövegeinek sajátosságai kizárólag szerbizmusok. A turcizmusok — mint jövevényszavak általában — nagymértékben az átadó nyelv, azaz a török nyelv sajátosságait tükrözik. Ha GEORGIEVITS szövegeinek sajátosságait a szerb-horvát nyelv török elemeivel akarjuk magyarázni, mondván, hogy azok bizonyos egyezések miatt lényegükben szerb-horvát jellegűek, kétségtelenül rossz utat választottunk. Mivel a turcizmusok

⁵⁹ Vö. HEFFENING, 71–73.

⁶⁰ Vö. G. HAZAI, *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert; Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakob Nagy de Harsány*, Budapest 1973, 349.

mindenekelőtt török jellemvonásokat mutatnak, ez azt jelenti, hogy GEORGIEVITS török szövegeiben előforduló jelenségek magyarázatához és adatolásához éppen török oldalról kapunk bizonyító anyagot. Más szóval: a GEORGIEVITS-szövegek szerb-horvát jellegét olyan anyaggal próbáljuk bizonyítani, amely éppen a török arculat mellett szól.

A legtöbb esetben a jelenségek mögé — akár a mai nyelvek, akár a történeti források alapján — széles török háttér kínálkozik. Ez egyértelműen — mint ezt H. J. KISSLING is esetenként elismerni kényszerült — a jelenség belső török jellegét mutatja, s kizárja a szerb-horvát alapon való magyarázatot.

Természetesen nem kevés olyan egyezés is akad, amely nyelvföldrajzilag Rumélia irányába mutató török jelenségre vezethető vissza. Ezek a sajátosságok nem voltak ismeretlenek az idegenektől beszélt s a helyi nyelvjárással eleven kapcsolatban levő kojnéban sem. Ez a kojné, amelynek a török jövevényszavak közvetítésében fontos szerepe volt, GEORGIEVITS török nyelvének az alapja.

Jóllehet véleményünk egy-egy részlet megítélésében számos ponton eltért H. J. KISSLING felfogásától, hangsúlyozni szeretnénk a szerzőnek a BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS-féle szövegek magyarázatában szerzett érdemeit. Azáltal, hogy a szerző ezt a nyelvemléket a szerb-horvát nyelv török elemei felől közelítette meg, jelentős haladást ért el azon az úton, amelyet NÉMETH GYULA egyengetett. Mégpedig tőle teljesen függetlenül. H. J. KISSLING nemcsak a nyelvemlékhez kapcsolható adatok körét szélesítette ki lényegesen, hanem érdekes filológiai megfigyelései révén sikerült tisztáznia a szöveg keletkezésének és a feljegyző nyelvi alapjának néhány kérdését is.

H. J. KISSLINGnek az átírással szövegek megítélésével kapcsolatos kétélyeit nem osztjuk. Minden kutató, aki ezzel az anyaggal foglalkozott, tudatában volt annak, hogy az idegen nyelvi alap miatt az elemzés során rendkívüli óvatossággal kell eljárnia. Igaz, hogy az idegenszerű szintakszis és a nyilvánvaló hibák miatt ezeket az emlékeket „barbár török”-nek minősíthetjük, mindez mégsem változtat azon a tényen, hogy e szövegeket, ha nem is egységes nyelvjárás alapján, mégis a korabeli török alapján jegyezték föl. Ezek a szövegek a korszak számos nyelvi sajátosságát örökítik meg. Értékes információt szolgáltatnak az oszmán-török történeti fonológia és morfonológia, olykor még a morfonológia számára is. Más szóval: ott szólnak meg, ahol arab írásos nyelvemlékeink voltaképpen hallgatnak.

BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS átírással szövegeit vizsgálva tehát világosan kell látnunk, hogy e szövegek sajátosságainak a szerb-horvát nyelv török elemeivel való összehasonlítása csak növelte a nyelvemlék forrásértékét, mint ezt fentebb részletesen bemutattuk.

IV.

Hadd fűzzünk NÉMETH GYULA és H. J. KISSLING fejtegetéseire még néhány megjegyzést. E tanulmányok fontos adalékul szolgálnak BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS török szövegeinek értelmezéséhez. Nem kétséges, hogy W. HEFFENING magyarázatait, amelyek a negyvenes évek derekán teljesen korszerűek voltak, a negyed évszázad alatt felhalmozódott ismeretek alapján számos részletükben helyre kell igazítanunk. Így világos, hogy az e szövegeket Anatóliával összekapcsoló elmélet nem tartható tovább. Nemcsak a szöveg keletkezésének körülményei, de a nyelvi tények is egy nyugat-ruméliai háttér

mellett szólnak. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a szövegekben sajátos jellegük miatt e területről nyilván több nyelvjárásnak a hatása érvényesült. E terület XVI. századbéli nyelvi viszonyait igen kevésbé ismerjük, s ez a kutatásban számos bizonytalanságnak a forrása. E tekintetben voltaképp a mai nyelvjárások információjára kell hagyatkoznunk, hiszen a történetüket lényegében még homály fedi. Ezért kell az összehasonlító elemzés, különösen a történeti izoglosszák meghatározása során rendkívül óvatossággal eljárunk. NÉMETH GYULÁnak azt a kísérletét, hogy BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS török szövegeit a mai nyugat-ruméliai, közelebbről a vidini hangrendszer alapján olvassuk, valójában ezek miatt az elvi megfontolások miatt nem tudtuk elfogadni.

Konkrét nyelvi anyag alapján felépített minden ellenvetésünk ellenére úgy véljük, hogy NÉMETH GYULA és H. J. KISSLING kutatásai értékes segítséget nyújtanak BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS török szövegeinek magyarázatához. A további kutatásoknak okvetlenül ezekből kell kiindulniuk. Nem kétséges, hogy ettől a munkától nemcsak e följegyzések értelmezésének tökéletesedését, hanem oszmán-török nyelvtörténeti ismereteinknek a gyarapodását is várhatjuk. Különösen a nyugat-ruméliai nyelvterületre vonatkozóan.

Irodalom

A korábbi irodalom bibliográfiáját l. AOH 11 (1960), 221; SSASH 7 (1961): 119; 136; UAJb 33 (1961): 66–67; LB 9 (1964): 51; AOH 18 (1965): 183.

C. A. ABULADZE, Tjurkskie perevodī slovnika slovarja Sulhan-Saba-Orbeliani. Tbilisi 1968; K. AKYÜZ, Paris Milli Kütüphanesinde ilk Türkçe-Fransızca ve Fransızca-Türkçe yazma eserler. In: TDAYB 1961: 249–292; L. ANDREJČIN, Izgovor na njakoi dumi v bälgarski ezik (kjumjur – kjumur i pod). In: BE 16 (1966): 391–392; F. BAJRAKTAREVIĆ, The Influence of Oriental Languages on Serbo-Croat. In: Eretz-Israel 7 (L. A. Mayer Memorial Volume) 1964: 1*–3*; F. BAJRAKTAREVIĆ, Tursko-islamska kulturna baština južnih slavena. In: Mogućnosti (Split) 13 (1966): 389–397; N. A. BASKAKOV, [Hozzászólás.] In: Actes 82–84; R. BERNARD, Ot Nikolaj Gogol do Frederik Mistral (po povod tur. levend, bälg. levent). In: BE 17 (1967): 45–47; R. BERNARD, Quinze mots balkaniques d'origine turque. In: LB 9 (1965): 81–91; S. B. BERNŠTEIN, Les langues turques de la péninsule des Balkans et »l'union des langues balkaniques«. In: Actes 73–79; C. E. BIDWELL, A List of Turkish Loanwords in Contemporary Standard Serbo-Croatian. In: Studies in Linguistics 18 (1964/66): 71–98; E. BOEV, Ezikovi osobnosti na pesnite, izpälneni na säboranadpjavane v Obitel. In: Zname na komunizma (Tärgovište) 19. 5. 1961, 4; E. BOEV, Minzuhar köyünde özel adlar. In: TFA 191 (1965): 3767–69; E. BOEV, Bulgaristanda Türk diyalektolojisiyle ilgili çalıřmalar. In: BB Kurultay 1966: 171–178; E. BOEV, Za bälgaro-tjurkskite ezikovi vräzki. In: IzvIBE 16 (1968): 735–744; E. BOEV l. H. SÜLEYMANOVA; IV. BOJUKLIEV, Käm istorijata na edna turska zaemka v bälgarskija ezik. In: BE 13 (1963), 54–56; A. BOMBACI, G. HAZAI, Die sprachwissenschaftlichen Probleme der Balkan-Turkologie auf dem Balkanologen-Kongreß. In: Orbis 16 (1967): 269–272; C. CÄLIN, C. MORÄRU, Les archives phonogrammiques des parlers turcs et tatars de Roumanie. In: RRL 14 (1969): 191–193; V. BÜESCU, Etymologies roumano-turques. In: Orbis 11 (1962): 289–341; A. CENGİZ, Bulgaristanda Türk dili. In: Ögretmen 1967, No 20 (225): 26–29; M. CORTELAZZO, Corrispondenze italo-balkaniche nei prestiti dal Turco. In: Omagiu lui Al Rosetti la 70 de ani, București 1965, 147–152; M. CUKANOVIĆ, Kiril alfabetiyle kaydedilen Türk halk türkçüleri. In: Sesler Dergisi 2, 11 (1966): 72–77; M. CUKANOVIĆ s. M. DJUKANOVIĆ; M. DJUKANOVIĆ, Les vestiges de la langue turque dans l'actuelle langue serbo-croate. In: BB Kurultay 1963: 99–104; M. DJUKANOVIĆ l. M. CUKANOVIĆ; VL. DRIMBA, İmprumuturi turcești in dialectele românești sud-dunarene. In: SCL 8 (1967): 225–237; VL. DRIMBA, İssledovanija po fonetike gagauzskogo jazika (I–II). In: RL 6 (1961): 239–258; 7 (1962): 141–160

[= SCL 12 (1961): 399–419, 555–575]; VL. DRIMBA, Sur le vocatif en gagaouze. In: AOH 13 (1961): 253–260; VL. DRIMBA, Sources roumaines de la dialectologie historique turque (I); Les écrits en langue turque d'Anton Pann. In: RL 8 (1963): 133–161 [= FD 4 1962: 171–241]; VL. DRIMBA, Remarques sur les parlers gagaouzes de la Bulgarie du Nord-Est. In: RO 26: 2 (1963): 63–89; VL. DRIMBA, Etudes gagaouzes (I); L'origine des mots paroxytons terminés par *-u*, *-ü* et *-i*. In: RRL 9 (1964): 203–211; VL. DRIMBA, Etudes gagaouzes (II); Les dérivés en *-ka*. In: RRL 9 (1964): 325–331; VL. DRIMBA L'»Instruction des mots de la langue turquesque de Guillaume Postel« (1575). In: TDAYB 1966: 77–101 [= TDAYB 1966: 103–126; SCL 18 (1967): 325–339]; VL. DRIMBA, La répartition des parlers turcs de Dobroudja. In: AOH 23 (1970): 23–54 [= SCL 18 (1967): 51–77]; J. ECKMANN, Anadolu Karamanlı ağzlarına ait araştırmalar. In: AÜDTCFD 8 (1950): 165–200; İ. EREN, Mahalli mâniler – mahalli bulmacalar. In: Göçten konular I, İstanbul 1962, 77–78; İ. EREN, Güney İslâv dillerinde kullanılan Türkçe ekler. In: Sesler Dergisi 2, 14 (1967): 37; İ. EREN, Güney İslâv (Sırp-Hırvat, Bulgar ve Makedon) dillerinde kullanılan Türkçe ekler. In: BB Kurultay 1966: 239–246; İ. EREN, Yugoslavya Türklerinin ağız ve folkloruna dâir bazı inceleme ve kaynaklar. In: İÜFTDED 16 (1968): 73–80; J. FAENSEN, Die Fachsprache der bosnischen Kupferschmiede. Berlin 1967; B. G. GAFAROV, O javlenii jotacii v gagauzskom jazıke. In: LB 11 (1967): 87–90; M. GAVAZZI, Methodisches zur Erforschung der orientalischen Elemente Südosteuropas. In: Graz–Münch. balk. Stud. 28–39; A. GRANNES, Les éléments d'origine turque dans la langue du plus célèbre roman bulgare du 19e siècle »Sous le joug« d'Ivan Vazov. In: Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap 23 (1969): 147–170; A. GRANNES, Etudes sur les turcismes en bulgare. Oslo 1970 [= Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse. Ny Serie, No. 8]; M. GUBOĞLU, Rumanya türköljisi ve Rumeni dilinde Türkçe sözcükler. In: BB Kurultay 1966: 265–272; G. HAZAI, Contribution à l'histoire d'une limite dialectale dans les Balkans. In: Orbis 10 (1961): 15–19; G. HAZAI, Über den osmanisch-türkischen Abschnitt der dreisprachigen Sprachführers von Saloniki. In: UAJb 33 (1961): 66–72; G. HAZAI, J. Križanić' in »Illyria« başlıklı eserindeki Lâtin harfleriyle yazılı bir Türkçe metin hakkında. In: Németh Armağanı, Ankara 1962, 257–262; G. HAZAI, O nekotorih aktual'nih voprosah issledovanija balkano-tureckih dialektov. In: BE 9 (1964): 57–69; G. HAZAI, Rumeli ağzları tarihinin iki kaynağı üzerine. In: TDAYB 1963: 117–120; G. HAZAI, Mes enqêtes sur les parlers turcs des Balkans. In: Communications et rapports du Premier Congrès International de Dialectologie Générale, Deuxième partie, Louvain 1964, 85–90; G. HAZAI, Beiträge zu einigen Problemen der Lehnwörterforschung in den osmanisch-türkischen Mundarten des Balkans. In: AOH 18 (1965): 183–190; G. HAZAI, Harsányi-Nagy Jakab török szövegei; A XVII. századi oszmán-török nyelv problémái. Budapest 1965 (Doktori értekezés tézisei); G. HAZAI, Prilog istorijatu morfeme *-LUK*. In: ZbFL 7 (1965): 59–62; G. HAZAI, Un texte en transcription latine du XVIIe siècle. In: AAST 1 (1965): 104–111; G. HAZAI, Ein kyrillischer Transkriptionstext des Türkischen. In: SSASH 12 (1966): 173–179; G. HAZAI, Kiril harfleriyle yazılı bir Türkçe metin üstüne. In: TDAYB 1966: 143–155; G. HAZAI, Tureckij transkripciionnij tekst, napisannij kirilicej. In: Tjurkologičeskij sbornik k šestidesjatiletiju Andreja Nikolaeviča Kononova, Moskva 1966, 128–134; G. HAZAI, Ein neuer Beitrag zum Balkan-Türkischen. In: UAJb 39 (1967): 119–121; G. HAZAI, Anadolu ve Rumeli Türkçesinin bir yadigarı üstünde; Jakab Nagy de Harsányi'nin dil kılavuzu (1672). In: BB Kurultay 1966: 13–16; G. HAZAI, Probleme und Aufgaben der Balkan-Turkologie Sprachwissenschaft. In: Actes 95–100; G. HAZAI, Zur Geschichte der osmanisch-türkischen Mundarten. In: Zeitschrift für Mundartforschung, Beihefte, Neue Folge 3 und 4, Wiesbaden 1968: 342–345; G. HAZAI, On Some Questions of the Turkish Historical Grammar. In: Proceedings, VIIIth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, II, Tokyo, 1970, 418–419; G. HAZAI, I. MEYER, Zur historischen Morphonologie des Osmanisch-Türkischen. In: Archivum Ottomanicum I (1969) [1973]: 92–104; G. HAZAI, Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsányi. Budapest 1973; G. HAZAI I. A. BOMBACI; W. HELMHOLDT, Das türkische Vaterunser in Hans Schiltbergers Reisebuch. In: CAJ 10 (1966): 141–143; W. HELMHOLDT, Die türkischen Sprachproben in Olearius' Reisebeschreibung. In: CAJ 12 (1968): 96–100; P. IVIĆ, Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpsko-hrvatskom jeziku. In: Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu 2 (1957): 159–184; O. JAŠAR-NAŠTEVA, Vlijanieto na makedonskiot jazik vrz albanskite i turskite govori vo Makedonija. In: MJ 8 (1957): 147–164; O. JAŠAR-NAŠTEVA, Turskite leksički elementi vo makedonskiot jazik. In: GZbFFUS 15 (1963): 409–412; O. JAŠAR-NAŠTEVA, Tursko-makedonski leksički vkrstuvan'a i mešan'a. In: GZbFFUS 15 (1963): 349–384; O. JAŠAR-

NASTEVA, Za nekoj aspekti na z bogatuvan'eto na leksikata na sovremeniot makedonski jazik. In: MJ 17 (1966): 5–29; O. JAŠAR-NASTEVA, Hibridni obrazuvan'a vo makedonskata toponimija. In: Biblioteka „Literaturen zbor“ 2 (Referati makedonskite slavisti za VI Megunaroden Slavistički Kongres vo Praga, Skopje 1968, 21–28; O. JAŠAR-NASTEVA, Termes maritimes en Macédonien. In: BALM 10–12 (1968–1970): 69–76; O. JAŠAR-NASTEVA, Turcizmite i religioznata terminologija vo jazikot na Kiril Pejčinovnik. In: 1100 godini od smrtta na Kiril Solunski, Skopje 1970; O. JAŠAR-NASTEVA, Za nekoj fonološki izmeni vo govorot na turskoto naselenie vo Gostivarsko. In: GZbFFUS 21 (1969): 237–244; O. JAŠAR-NASTEVA, Turskiot govor vo gostivarskiot kraj. In: Zbornik za Gostivar (Sobranie na Opštinata Gostivar), Gostivar 1970, 269–306; O. JAŠAR-NASTEVA I. B. KONESKI, S. KAKUK, Les mots d'emprunt turcs-osmanlis dans le hongrois et les recherches d'histoire phonétique de la langue turque-osmanlie. In: AOH 5 (1955): 181–194; S. KAKUK, A bulgáriaí török nyelvjárások és a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavai. In: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 10 (1956): 61–64; S. KAKUK, Constructions hypotactiques dans le dialecte turc de la Bulgarie Occidentale. In: AOH 11 (1960): 249–257; S. KAKUK, Türkische Volksmärchen aus Küstendil. In: UAJb 33 (1961): 90–94; S. KAKUK, Die türkische Mundart von Küstendil und Michailovgrad. In: ALH 11 (1962): 301–386; S. KAKUK, A szláv közvetítés kérdése a magyar nyelv oszmán-török elemeiben. In: NyK 68 (1966): 51–65; S. KAKUK, Les monuments de la dinanderie turque dans les langues balkaniques et le hongrois. In: AOH 19 (1966): 68–77; S. KAKUK, Die südslawische Vermittlung bei den osmanisch-türkischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache. In: Actes 763–771; S. KAKUK, Osmanlıcadan Macarçaya geçmiş olan kelimeler. In: TDAYB 1968: 65–80; S. KAKUK, Tanulmány az oszmán-török nyelv 16–17. századi történetéhez. A magyar nyelv oszmán-török elemei alapján. Budapest 1968 (Doktori értekezés tézisei); S. KAKUK, Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des 16e et 17e siècles. Les éléments de la langue hongroise. Budapest 1973; H. KALESHI, Die Turzismen im Serbokroatischen. In: UAJb 39 (1967): 121–130; L. K. KATONA, Le dialecte turc de la Macédoine de l'Ouest. In: TDAYB 1969: 57–194; H. J. KISSLING, Zu den Turzismen in den südslawischen Sprachen. In: ZfB 2 (1963/64): 77–87; H. J. KISSLING, Die türkische geographische Nomenklatur auf dem Balkan als Erkenntnismittel für die Südostforschung. In: ZfB 3 (1965): 126–142; H. J. KISSLING, Bemerkungen zu einigen türkischen Transkriptionstexten. In: ZfB 6 (1968): 119–127; B. KONESKI, B. VIDOLSKI, O. JASA-NASTEVA, Distribution des balkanismes en Macédonien (Séminaire de langue macédonienne; Publié à l'occasion du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est-Européennes à Sofia. Skopje 1966); D. KORKUT, Turske ljubavne pjesme u zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657 p. In: PrOF 7–9 (1958–1959): 37–62; K. KOSTOW, Zur Entstehung und Anwendung einer substantivischen Fügung in den balkanslawischen Sprachen. In: Die Welt der Slaven 1968: 2, 162–198; E. KOSCHMIEDER, Das türkische Verbum und der slavische Verbalaspekt. In: Münchener Beiträge zur Slavenkunde, Festgabe für Paul Diels, München 1953, 137–149; A. KRAJNI, Bref aperçu des emprunts turcs à l'albanais. In: Studia Albanica 3 (1966): 85–96; A. KRAJNI, Bref aperçu des emprunts turcs à l'albanais. Tirana, Editions du Comité National Albanais des Etudes Balkaniques, 1966; XH. LLOSHI, J. THOMAJ, Paralele frazeologjike të shqipes me gjuhë të tjera të Ballkanit. In: Studime filologjike 21 (1967): 97–112; Cv. MAKEDONSKA, Turski frazeologični zaemki v bálgarski ezik. In: BE 16 (1966): 322–331; I. MÄRII, Pseudoturcismele graurilor bănăţene în lumina geografici lingvistice şi a principiului etimologiei directe. In: Cercetări de lingvistică 1968: 1, 95–105; B. MARKOV, O nastaveima -ana, -lija, -luk i -ija. In: Naš Jezik 8: 5–6 (1957): 151–170; I. MATEI, Notes sur les «turcismes» du dialecte roumaine de Banat. Un problème de méthode. In: RESEE 12 (1967): 567–572; K. H. MENGES, Türkisches Sprachgut im Serbo-Kroatischen. In: UAJb 40 (1968): 135–154; K. H. MENGES, Weitere slavisch-orientalische Lehnbeziehungen. In: Studies in Slavic Linguistics and Poetics in Honor of Boris O. Unbegaun, New York, New York 1968, 107–117; K. H. MENGES, Etymologika. In: Studies in General and Oriental Linguistics, Presented to Shirô Hattori on the Occasion of His Sixtieth Birthday, Edited by Roman Jakobson and Shigeo Kawamoto, Tokyo 1970, 458–466; I. MEYER I. G. HAZAI, P. MLJATEV, Bugünkü Türk-Bulgar dil münasbetleri. In: BB Kurultay 1966: 119–126; M. MLADENOVIC, The Osmanli Conquest and Islamization of Bosnia. In: ESES 4 (1959): 210 sqq.; M. MLADENOVIC, Serbische Familiennamen osmanischer Herkunft. In: SF 19 (1960): 380–389; M. MLADENOVIC, Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im Lichte der Sprache. In: SF 20 (1961): 159–203; M. MLADENOVIC, Turkish Language Influence upon the Balkan Slavs. In: ESEE 7 (1962): 13–22; R. MOLLOV, Nekotorie nabljudenija vzaimnogo

vlijanija bolgarskogo i tureckogo jazikov. In: Vtoroe regional'noe sovesčanie po dialektologii tjurkskih jazikov; Nojabr' 1958 g. (Tezisi dokladov), Kazan' 1958, 45—46; R. MOLLOV, M. MOLLOVA, Parlers turcs des Rhodopes de l'Ouest au point de vue slavistique. In: LB 11 (1966): 121—136; M. MOLLOVA, Tureckij jazikovij pamjatnik, napisannij kirillovskim šriftom; Tursko-balgarskij rečnik i razgovornik (Belgrad 1851). In: Vtoroe regional'noe sovesčanie po dialektologii tjurkskih jazikov; Nojabr' 1958 g. (Tezisi dokladov), Kazan' 1958, 47; M. MOLLOVA, Contribution aux études de tabous linguistiques. In: RO 24 (1960): 27—41; M. MOLLOVA, Le futur dans un parler turc de Bulgaire. In: LB 5 (1962): 87—97; M. MOLLOVA, Les *ga*-dialectes turcs dans les Balkans et leur rapport avec les autres langues turkes. In: LB 4 (1962): 107—130; M. MOLLOVA, Une catégorie grammaticale turke inconnue en turkologie [sic!]. In: LB 8 (1964): 87—97; M. MOLLOVA, Une sérieuse étude sur les lexèmes turks dans la langue roumaine. In: LB 9 (1965): 101—114; M. MOLLOVA, Bälgarskijät väzroždenec Penčo Radov i negovijat „Kratkij tursko-balgarskij rečnik i razgovornik“. In: BE 16 (1966): 379—384; M. MOLLOVA, Quelques reflexions sur la grammaire de la langue gagavuze de L. A. Pokrovskaja. In: LB 11 (1966): 139—144; M. MOLLOVA, Etude phonétique sur les turcismes en bulgare. In: LB 12 (1967): 115—154; M. MOLLOVA, Les gutturales initiales dans le dialecte turc des Rhodopes de l'Est. In: FO 9 (1967): 69—84; M. MOLLOVA, Les noms des jours chez les Turcs des Balkans. In: AOH 20 (1967): 101—109; M. MOLLOVA, Parler turc de Florina. In: LB 13 (1968): 95—128; M. MOLLOVA, Un monument turc en cyrillique. In: RO 22 (1968): 31—59; M. MOLLOVA, Croyances que les Turcs des Balkans attachent aux jours de la semaine. In: AOH 22 (1969): 361—376; M. MOLLOVA, Traits de fusion dans le dialecte turc du Rhodope l'Est. In: LB 14 (1970): 57—81; M. MOLLOVA I. R. MOLLOV; C. MORARU I. C. CALIN; M. MOŠKOV, Käm väprosa za persijsko-turskite dumi v bälgarskija ezik. In: BE 10 (1960): 357—359; M. MOŠKOV, Obšti po proizvod turski zaemki v balkanskite ezici. In: BE 14 (1964): 186—190; T. MUFTIĆ, O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku. In: PrOF 10—11 (1960—1961): 5—29; A. NAMETAK, Napome uz turcizme. In: Jezik 1967—1968: 1, 30—33; A. NAMETAK, Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici. In: Građa za povijest književnosti hrvatske 19 (1968): 231—380; JU. NEMET [= J. NÉMETH], Tureckij jazik v Vengrii. In: Voprosi Jazikoznanija 1968: 2, 89—95; J. NÉMETH, Osmanlı Türk dili tarihi araştırmalarının yeni yolları. In: VIII. Türk Dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler, Ankara 1960, 1—14; J. NÉMETH, Traces of the Turkish Language in Albania. In: AOH 13 (1961): 9—29; J. NÉMETH, Die Lebensrute in einem türkischen Märchen von Vidin; Sprache, Folklore, Religion. Budapest 1965 [Rez.: A. N. KONONOV, Voprosi Jazikoznanija 1966: 2, 158—164; G. DOERFER, MIO 13 (1967): 155—157; A. TIETZE, OLZ 62 (1967): 492 sqq.; G. HAZAI, UAJb 39 (1967): 119—121]; J. NÉMETH, A magyarországi oszmán-török nyelv; Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból. In: NyK 69 (1967): 57—109; J. NÉMETH, Die türkische Sprache des Bartholomaeus Georgievits. In: ALH 18 (1968): 263—271; J. NÉMETH, Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. Budapest 1970 [Rez.: H. AGAZADE; Sovetskaja Tjurkologija 1971: 1, 90—107]; J. NÉMETH I. JU. NEMET; A. B. ÖZLER, Arnavutçada Türkçe kelimeler. In: TD 121 (1961): 47—48; H. PÄRVEV, Turcizmit v „Ogle-dalo“ (1816) na Pejčinovič. In: IzvIBE 16 (1968): 521—530; L. A. POKROVSKAJA, Osnovnie čerti fonetiki sovremennoho gagauzskogo jazika. In: Voprosi dialektologii tjurkskih jazikov 2, Baku 1960, 170—190; L. A. POKROVSKAJA, Grammatika gagauzskogo jazika; Fonetika i morfologija. Moskva 1964 [Rez.: G. DOERFER, CAJ 10 (1965), 121—127]; L. A. POKROVSKAJA, Narodnie pesni gagauzov Moldavii i Ukraini. Moskva 1966; L. A. POKROVSKAJA, Gagauzskij jazik. In: Jaziki narodov SSSR, II, Tjurkiske jaziki, Moskva 1966, 112—138; L. A. POKROVSKAJA, Gagauzskij jazik. In: N. A. BASKAKOV, Osnovnie procesi vnustristrukturnoho razvitija tjurkskih, finno-ugorskih i mongol'skih jazikov (Zakonomernosti razvitija literaturnih jazikov narodov SSSR v sovetskoju epohu), Moskva 1969, 211—235; L. A. POKROVSKAJA, [Hozzászólás.] In: Actes 84—86; A. SCHMAUS, Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslavischen Sprachen. In: Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Heft 6, München 1955, 104—123; A. SCHMAUS, Gramatički rod turskih imenica u južnoslovenskim jezicima. In: ZbFL 4—5 (1961/2): 300—308; A. SCHMAUS, Pojave tursko-srpskohrvatske jezičke interferencije. In: Godišnak, Centar za Balkanološka Ispitivanja 6 (1968): 121—134; A. SCHMAUS Türkisch *k'* - *g'*, *ç* - *c* in den Balkan-Sprachen. In: Slavistische Studien zum VI. Internationalen Slavistenkongress in Prag 1968, München 1968, 170—182; A. SCHMAUS, Zur Bestimmung der Distribution und Funktion türkischer Lehnwörter. In: Südosteuropaforschung, München 1970, 153—165; A. ŠKALJIĆ, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo 1965 [Rez.: F. BAJRAKTEREVIĆ, Politika 9. 4. 1967, 16]; P. SKOK, Leksikološkije studije. Zagreb (JAZU) 1948; A. SPASOVA, Grčki i turski elementi v bälgarakata

morska ribarska terminologija. In: BE 16 (1966): 332–343; S. SPASOVA-MIHAJLOVA, Roljata na leksikata ot čuzd proizhod kato frazeologičen komponent v bälgarski ezik. In: IzvIBE 16 (1968): 735–744; St. STACHOWSKI, Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbskohorwackim. Kraków 1961 [Rez.: G. HAZAI, SSASH 10 (1964), 472–473]; St. STACHOWSKI, Studien über den osmanisch-türkischen Wortschatz. I–III. In: FO 5 (1963): 75–88; 6 (1964): 41–54; 7 (1965): 75–89; St. STACHOWSKI, Zametki o metodologii etimologičeskikh issledovanij turekikh zaimstvovanij v serbo-horvatskom jazike. In: Etimologija 1964, Moskva 1965, 56–71; St. STACHOWSKI, Turcizmi v slovare Ja. Mikali. In: Etimologija 1965, Moskva, 1967, 196–210; St. STACHOWSKI, Der türkische Dialekt des 17. Jh. in Albanien. In: FO 8 (1967): 177–195; St. STACHOWSKI, Osmanisch-türkische Wörter im Wörterbuch von P. S. Pallas (1787–1789). In: FO 9 (1967): 53–68; St. STACHOWSKI, Studia nad chronologią tureyzmów w języku serbsko-chorwackim. Kraków 1967; St. STACHOWSKI, Beiträge zur Chronologie der albanischen Turzismen. In: FO 10 (1968): 51–63; St. STACHOWSKI, Przyczynek do chronologii tureyzmów w języku serbsko-chorwackim. In: Studia z filologii polskiej i słowiańskiej 8 (1968): 303–309; St. STACHOWSKI, Die Turzismen in dem „Slaveno-serbskij Leksikon“ aus dem Jahre 179.0 In: Slavica 8 (1968): 231–236; St. STACHOWSKI, Ein türkisches Wörterverzeichnis aus dem J. 1688. In: FO 11 (1970): 259–264; M. STAJNOVA, Za pejorizacijata na turcizmite v bälgarskija ezik. In: BE 14 (1964): 183–186; K. STAMATAKIS, Lehnwortstudien über den deutschen, den türkischen und den italienischen Wortschatz in der Mundart von Iraklion auf der Insel Kreta. Wien 1967; St. STOJKOV, Leksikata na banatskija govor. Sofia 1968; H. SÜLEYMANOVA, E. BOEV, Rodop türküleri. Sofia 1964; M. ŞEKİP [TUNÇ]: Osmanlı şivesi: Kosova şivesi ve bunu düzeltme yolları. In: Yeni Mektap Mecmuası I: 1 (1327/1911); M. TAMER, Türkçenin Romenceye tesiri. In: TK 39 (1966): 259–261; D. THEODORIDIS, Erläuterungen zu den türkischen Transkriptionstexten des Martelini. In: ZfB 4 (1966), 139–183; J. THOMAJ I. XH. LLOSHI; A. TIETZE, Türkisches Sprachgut im Serbokroatischen. In: UAJb 42 (1970): 169; E. TRYJARSKI, La terminologie des artisans turcs en Roumanie. In: Actes 161–173; E. TRYJARSKI, Zagłada Ada Kale. In: Przegląd Orientalistyczny 1966: 3 (59), 251–254; E. TRYJARSKI, Beekeeping among the Turks; A Historical and Linguistic Evidence. In: Acta Orientalia 32 (1970): 241–277; B. P. TUKAN, Vulkaneštiskij dialekt gagauzskogo jazika. Kišinev 1965; V. TURLAN, Din terminologia entopică legată de pescuit. In: Limba romina 19 (1970): 215–222; A. VAILLANT, Les langues slaves méridionales et la conquête turque. In: Byzantinoslavica 14 (1953): 123–129; B. VIDOLSKI I. B. KONESKI; H. F. WENDT, Die türkischen Elemente im Rumänischen. Berlin 1960 [Rez.: J. HUBSCHMID, ZRPh 77 (1961): 434–436; J. GALÁBOV, ZfSl 7 (1962): 453–456; A. TIETZE, Oriens 15 (1962): 463–464; VL. DRIMBA, RRL 9 (1964): 99–109; M. MOLLOVA, LB 9 (1965), 101–114]; W. ZAJĄCZKOWSKI, Język i folklor gagauzów z Bułgarii. Kraków 1966; W. ZAJĄCZKOWSKI, Tureckie elementy w toponimii balkanskogo poluoostrova. In: Actes 101–105; W. ZAJĄCZKOWSKI, Türkische Sprachproben aus Mazedonien. In: FO 9 (1967): 19–51; G. ZBIGNIEW, The Influence of Turkish upon the Macedonian Slavonic Dialects. In: FO 1 (1959): 26–45; P. ZIEME, Meninski sözlüğünün dili üzerine. In: BB Kurultay 1966: 71–82.

Rövidítések

- Actes = Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est-Européennes, 6., Linguistique, Sofia 1968.
- AKA = J. ECKMANN, Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar. In: AÜDTCFD 8 (1950), 165–200.
- ALH = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
- AOH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
- ARGENTI = A. BOMBACI, La „Regola del parlare turco“ di Filippo Argenti. Neapel 1938.
- AÜDTCFD = Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
- BALM = Bolletino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo.
- BB Kurultay 1963 = X. Türk Dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler, 1963. Ankara 1964.

- BB Kurultay 1966 = XI. Türk Dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler, 1966. Ankara 1968.
- BE = Bългарski Ezik.
- CAJ = Central Asiatic Journal.
- Einteilung = J. NÉMETH, Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia 1956.
- ESEE = Etudes Slaves et Est-Européennes.
- FD = Fonetica și Dialectologie.
- FERRAGUTO = A. BOMBACI, Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica turca. In: Pubblicazioni dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli, Annali, Nuova Serie I (1940): 205–236.
- FO = Folia Orientalia.
- GZbFFUS = Godišen Zbornik na Filozofskijot Fakultet na Univerzitetot vo Skopje.
- HEFFENING = W. HEFFENING, Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits. Leipzig 1942 (Genehmigter Nachdruck: Nendeln, Liechtenstein 1966).
- IÜEFTDED = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.
- IzvIBE = Izvestija na Institut za Bългарski Ezik.
- KCSA = Kőrösi-Csoma-Archivum.
- LB = Linguistique Balkanique.
- MIO = Mitteilungen des Instituts für Orientforschung.
- MJ = Makedonski Jazik.
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények.
- OLZ = Orientalistische Literaturzeitung.
- OM = Oriente Moderno.
- PROF = Prilozi za Orijentalnu Filologiju.
- RESEE = Revue des Etudes Slaves et Sud-Est-Européennes.
- RL = Revue de Linguistique.
- RO = Rocznik Orientalistyczny.
- RRL = Revue Roumaine de Linguistique.
- SCL = Studii și Cercetări Lingvistice.
- SF = Südostforschungen.
- ŠKALJIĆ = A. ŠKALJIĆ, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo 1965.
- SSASH = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae.
- TD = Türk Dili.
- TDAYB = Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.
- TFA = Türk Folklor Araştırmaları.
- TK = Türk Kültürü.
- UAJb = Ural-altaische Jahrbücher.
- Vidin = J. NÉMETH, Die Türken von Vidin; Sprache, Folklore, Religion. Budapest 1965.
- ZbFL = Zbornik za Filologiju i Lingvistiku.
- ZFB = Zeitschrift für Balkanologie.
- ZFSI = Zeitschrift für Slawistik.
- ZKV = Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzeu.
- ZRPh = Zeitschrift für romanische Philologie.

Zum balkanischen Hintergrund der osmanisch-türkischen Texte von Bartholomaeus Georgievits

Der Verfasser setzt sich mit den in den letzten Jahren bekannt gewordenen Interpretationen von J. NÉMETH und H. J. KISSLING in bezug auf die türkischen Transkriptionstexte von Bartholomaeus Georgievits auseinander.

Im ersten Teil seiner Studie konfrontiert er die von J. NÉMETH festgestellten Kriterien der türkischen Mundarten der Balkan-Halbinsel mit dem Material von BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS. Dadurch kommt er zu der Folgerung, daß eine Übereinstimmung nur im Falle eines Kriteriums ($\ddot{o} > \ddot{u}$ in der ersten Silbe) festzustellen ist. Bei den

anderen Kriterien gibt es keine eindeutigen Argumente für die Richtigkeit einer solchen Hypothese, die praktisch die heute bekannte Struktur dieser Mundarten in das 16. Jahrhundert postuliert.

Im zweiten Teil überprüft der Verfasser die von H. J. KISSLING angeführten Angaben, womit er die Übereinstimmung der Eigentümlichkeiten der Texte von BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS mit den Turzismen im Serbokroatischen und damit den serbokroatischen Charakter dieses Sprachdenkmals beweisen will. In der Analyse dieser Übereinstimmungen stellt er fest, daß es sich in den meisten Fällen um solche türkischen Eigentümlichkeiten handelt, die sich auch in den türkischen Lehnwörtern des Serbokroatischen widerspiegeln. Es folgt daraus automatisch, daß diese Momente anders zu werten sind: sie unterstreichen die Richtigkeit der Aufzeichnungen von BARTHOLOMAEUS GEORGIEVITS und den Wert dieser Texte als türkisches Sprachdenkmal.

In der Zusammenfassung seiner Studie hebt der Verfasser die Zusammenhänge der Untersuchungen von J. NÉMETH und H. J. KISSLING vor, die ohne Zweifel in Richtung der balkan-türkischen Eigentümlichkeiten zeigen und so vom Gesichtspunkt der richtigen Interpretation der Texte als wichtige Beiträge anzusehen sind.

GYÖRGY HAZAI

A lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején

I. Bevezetés

Világszerte sok könyv, cikk foglalkozik azoknak a gyermekeknek oktatási, nyelvi, pszichológiai problémáival, akik az iskolában nem anyanyelvi oktatásban részesülnek. Az a tény, hogy a gyermek az iskolai információ nyelvét nem ismeri anyanyelvi szinten, még akkor is hátrányt jelent a gyermek számára, ha a nyelvi-etnikai különbségek nem párosulnak szociokulturális szintkülönbséggel, akkulturációs nehézségekkel.¹

Magyarországon e téren a cigánytanulók helyzete okozza a legtöbb problémát, hiszen számuk rendkívül nagy, az iskolában pedig első osztálytól kezdve magyarul tanulnak.² A probléma súlyosságát mutatja az is, hogy első osztályban megbukott gyermekek mintegy fele cigány. (Az első osztályban a bukás arányszáma amúgy is igen magas; 11,4%).³ A cigánygyermek hátrányos helyzetét természetesen több tényező okozza; ezek közül a jelenlegi vizsgálat a nyelvi hátrány problémáinak felmérését kísérli meg.

A vizsgálat alapvetően kísérleti jellegű: célja mindenekelőtt a nyelvi problémák hozzávetőleges diagnosztizálása, valamint ezeknek a problémáknak a felmérésére alkalmas teszt módszerek kidolgozása. Erre a módszertani kísérletre feltétlenül szükség van, hiszen a magyarországi kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémáiról semmiféle anyagunk nincs, s általában Magyarországon 6–7 éves kétnyelvű gyermekanyagon semmiféle vizsgálatot nem végeztek. A jelenlegi felmérés lehetővé tenné, hogy később, — ha erre a feltételeket valamilyen intézmény biztosítaná — nagyobb gyermekanyagon végezhessek vizsgálatot, amelynek eredményei már általánosíthatók lennének.

A magyarországi cigányság száma az 1971-es szociológiai felmérés tanúsága szerint kb. 320 ezer főre tehető.⁴ E cigánycsoport nyelvi-etnikai megdözléséről azonban nincsenek megbízható adataink. Nyelvi szempontból minoesetre három nagyobb csoporthoz tartoznak: a román anyanyelvű, ún. román cigányok, a kárpáti vagy magyar cigányok (akiket lovári nyelven „romugro”-nak vagy „ungrorom”-nak neveznek), végül az oláh cigányok, akik magukat „vlachi”-nak, „vlachuri”-nak mondják.⁵ Erdős Kamill etno-

¹ L. HARRY PASSOW: Dix grands facteurs de l'inégalité des chances. Courier de l'UNESCO, juin, 1972. 10.

² Magyarországon a nemzetiségi kisebbségek iskoláiban anyanyelvi oktatás folyik, a cigányságot azonban nem tekintik nemzeti kisebbségnek. (A nemzetiségi iskolákról I. Kósa László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. Valóság 12 (1969): 4, 17–19.)

³ L. PETRÓ ANDRÁS: Kérdőjelek az első osztályban. Köznevelés 1972:9, 23.

⁴ KEMÉNY ISTVÁN: A magyarországi cigány lakosság. Valóság 17 (1974): 1, 64.

⁵ HUTTERER M.—MÉSZÁROS GY.: A lovári dialektus leíró nyelvtana. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 117. szám. Budapest, 1967. 5–6.

gráfus, cigánykutató az oláh cigány csoporton belül tizenhárom törzset különböztet meg,⁶ ezek közül ma a lovári törzs a legjelentősebb és legnépesebb. Az oláh cigány csoporton belül a cigányok 90%-a a románi (cigány) nyelv legjelentősebb dialektusát, a lovárit beszéli. A lovári dialektusnak aztán több, egymástól némileg eltérő változata ismeretes.⁷

A vizsgálatot, — amelyet kis gyerekmintán végeztem el, — a Ráckeve-pokolhegyi Kislétszámú Ált. Iskolában kezdtem meg, 1972-ben.

A ráckevei cigányság két egymástól világosan elkülönülő csoportra oszlik: az egyik a ráckeve-pokolhegyi cigány lakosság, másik az erdőlakók, az ún. „drizárók”⁸ szűkebb közössége. Mindkettő az oláh cigány csoporthoz tartozik, és a lovári dialektust beszéli, de vannak köztük különbségek, részben szociokulturális szempontból, részben a magyar lakossággal kialakult kommunikáció vonatkozásában (Ráckeve járási székhely külső területén, az ún. Pokolhegyen nem cigány lakosság is él). Bár az itteni cigány lakosság között informális nyelvi szituációban (családon belül és a gyermekek egymás közötti társalgásában) a kommunikáció nyelve kizárólag a cigány, a gyermekek többnyire már az iskola előtt is rendelkeznek bizonyos magyar nyelvismerettel. (Egyik — másik gyermek kisgyerekkorától kezdve két nyelvet beszél.) Az erdőlakó gyermekek azonban iskola előtt, egyes szavakon — és rendszerint néhány kolduló formulán — kívül úgyszólván semmiféle magyar nyelvi ismerettel nem rendelkeznek; nem egy közülük első osztályban az első félévben meg sem szólal magyarul. Az erdei „drizárók” közösség szinte teljesen zárt (ezek a családok Ráckevétől kb. másfél kilométerre, az erdőben lagnak), a szülők nagy részének állandó munkahelye sincs. Az itteni gyerekek hat éves korukig alig hallanak magyar beszédet. Így kerülnek iskolába.

A ráckevei cigánygyerekek mégis viszonylag jó helyzetben vannak. A beiskolázottak valamennyien a ráckeve-pokolhegyi kislétszámú iskolába járnak, amelyet speciálisan cigánygyermek számára hoztak létre. Ennek az iskolának lelkes, humánus pedagógusai sokféle módon igyekeznek átsegíteni őket súlyos nehézségeiken: a kötelező napköziben is rendszeresen egyenként foglalkoznak velük, diavetítéssel egybekötve meséket mondanak nekik, sokat beszélgetik őket, sok szemléltető eszközt használnak fel az oktatáshoz. Ilyen iskola azonban Magyarországon — a cigány lakosság számához képest — igen kevés van. Ott, ahol a cigánygyermek nem cigány gyerekekkel együtt tanulnak, ez a — nyelvi szempontból is rendkívül jelentős — segítséget természetesen nehezen kaphatná meg. Felmérésem eredményeit tehát nemcsak azért nem lehet teljes mértékben általánosítani, mivel a minta kicsi, hanem azért sem, mert a magyarországi cigánygyerekek többsége szempontjából nem ez a helyzet a tipikus.

A felmérés egyik célja tehát a kétnyelvűségből eredő problémák leírása 6–8 éves (előkészítő és első osztályos) cigánygyermeknél. Ismeretes, hogy a kétnyelvűség komplex jelenség: egy-egy esetének teljes leírásához tulajdonképpen interdiszciplináris együttműködésre lenne szükség. Ezen belül a nyelvészet feladata a nyelvek egymásrahatásának leírása. A szociológia (vagy inkább

⁶ ERDŐS KAMILL: A Békés megyei cigányok. Gyula, 1959. 49.

⁷ HUTTERER M. — MÉSZÁROS GY.: id. mű, 6.

⁸ A „drizári” elnevezés (amelynek Ráckeven használt alakja: drizáró) ERDŐS KAMILL szerint az oláh cigányok üstfoltozó törzsét jelöli (L. i. m., 49.); VEKERDI JÓZSEF szerint inkább a rongyszédőket (szóbeli közlés). A drizárók és a lovárik nyelvhasználatában vannak bizonyos dialektális különbségek, az általam vizsgált drizáró gyerekek és szüleik azonban valamennyien a „tisza” lovári dialektust beszélték.

szociolingvisztika) tárgyalja két nyelv eltérő funkcióját és funkcionális terhelését a két- vagy többnyelvű egyén vagy közösség kommunikációjában. A pszichológia a kétnyelvűség és az intelligenciaszint kapcsolatának sokat vitatott kérdésében nyújthat segítséget, a pedagógia számára pedig a kétnyelvűségből eredő oktatási problémák relevánsak. A kétnyelvűség leírására javasolt újabb modellekben szerepelnek is ezek a szempontok.⁹ Úgy gondolom, ezek közül néhányat a ráckevei felmérés során is figyelembe kell venni.

A felmérés tehát három alapvető problémakörre terjed ki. Az első kérdés: milyen fokig sajátították el a vizsgált 6–8 éves lovári anyanyelvű cigánygyerekek a magyar nyelv elemeit és szabályrendszerét és milyen interferenciajelenségeket hoznak létre magyar nyelvű megnyilatkozásaikban a lovári anyanyelv (a továbbiakban L_1) és a magyar nyelv (L_2) eltérő struktúrái a különböző nyelvi szinteken (fonológiai, morfológiai, szintaktikai, lexikai stb. szinten).

A nyelvi hátrány felmérésénél azonban nemcsak a nyelvtudás hiányosságait, hanem a nyelvhasználat szociális helyzettel összefüggő sajátosságait is figyelembe kell venni. A vizsgálat második részében a gyermekeket interjuszituációban beszéltettem, két alkalommal, egyszer lovári, egyszer pedig magyar nyelven. A gyermekeknek egy-egy képsoron ábrázolt történetet kell elmesélniük. Az így nyert, magnetofonra vett lovári és magyar szövegeket egymással, majd a magyar nyelvű szövegeket a magyar kontrollcsoport anyagával vetném egybe. Az elemzést azoknak a mutatóknak alapján végezném el, amelyeket B. BERNSTEIN és munkatársai nyomán PAP MÁRIA és PLÉH CSABA alkalmaztak magyar iskoláskorú gyermekek szociolingvisztikai vizsgálatában.¹⁰

A harmadik rész tematikájában a következő kérdések szerepelnek:

— Hol, hogyan, kitől, milyen életkorban sajátították el a gyermekek magyar nyelvi ismereteiket? (Erről a témáról készítettem már néhány szülővel interjút, az így nyert adatokat azonban nem tartom megbízhatónak. A konkrét esetek ugyanis azt mutatták, hogy a cigánycsaládok számára a magyar presztizsnyelv; a magyar közösséggel kialakult gyakoribb kommunikáció, a nyelvhasználat és szokások területén létrejött asszimiláció egyben presztizsnyereséget is jelent. Ezért a szülők saját és gyermekük nyelvhasználatáról adott információikat is e presztizs-szempontra megfelelően torzították.)

— Hogyan funkcionál a két nyelv a gyermek kommunikációjában, tehát milyen nyelven beszél a gyermek olyan szituációban, amikor elméletileg a magyar és cigány nyelv használata egyaránt lehetséges lenne (iskolátársakkal, szülőkkal, nagyobb testvérrel stb.)?

Végül igen fontos lenne megvizsgálni — esetleg pszichológus munkatárs bevonásával — a nem, memória, intelligenciaszint és a nyelvi szint esetleges összefüggéseit, a gyermek érzelmi viszonyát a második nyelvhez és az azt beszélő közösséghez.

A vizsgált gyermekek két nyelvűség-típusának megállapításában elsősorban ANDRÉE TABOURET-KELLER osztályozását vettem figyelembe. Tipologizálási kísérletében ugyanis — szociológiai, pszichológiai, nyelvészeti

⁹ WILLIAM F. MACKEY: The Description of Bilingualism. In J. Fishman: Readings in the Sociology of Language. Hága, 1968. Mouton, 554–584.

L. G. KELLY: The Description and Measurement of Bilingualism. An International Seminar. University of Toronto Press, 1969.

¹⁰ PAP MÁRIA – PLÉH CSABA: Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. Szociológia, 1972/2, 211–234.

szempontok alapján — ő határolja el legvilágosabban a bilingvizmus egyes eseteit.¹¹

A vizsgált gyermekanyagnál mindenekelőtt a kétnyelvűség *g e n e z i s é t* kell figyelembe venni (pszichológiai szempont). Az a gyermek, aki a két nyelvet kisgyerekkorában egyszerre sajátította el, a „korai kétnyelvű” („*bilingue précoce*”)¹² típusához tartozik. Az ilyen gyermek rendszerint mindkét nyelvet kitűnően beszél. (A. TABOURET-KELLER erre az esetre a „*bilinguisme équilibré*” terminust használja, az angol szakirodalomban ennek megfelelője a „*balanced bilingualism*”). Azok, akik a második nyelvet négy éves koruk után sajátították el, „késői kétnyelvű”-eknek („*bilingue tardif*”, vagy „*diglotte*”)¹³ nevezhetők. A vizsgált ráckevei cigánygyermek többsége ez utóbbi kategóriába tartozik.

A kétnyelvűség pszichológiai elemzésénél különbséget kell tenni a „mellérendelt kétnyelvűség” (*bilinguisme coordonné*) és az „összetett kétnyelvűség” (*bilinguisme composé*) között is. Az előbbinél a két nyelvben valamely — a fordításban egymásnak megfelelő — két nyelvi jel között szemantikai-asszociatív különbségek vannak (a beszélő a két nyelvi jelet külön-külön, más kulturális kontextusban asszociálta denotátumával), az utóbbinál pedig ilyen esetben a jelentés teljesen azonos, mivel a beszélő az egyik nyelvi jel (pl. *le livre*) jelentését azonosította a másik nyelvi jel (pl. *das Buch*) jelentésével. Ez a két típus W. E. LAMBERT, G. HAVELKA és C. CROSBY érdekes vizsgálata szerint¹⁴ valószínűleg összefügg a nyelvsajátítás különböző körülményeivel. Ha pl. a gyermek a két nyelvet olyan családi környezetben sajátítja el, ahol gyakori a kódváltás (*code-switching*) és a gyermek a környezet bármelyik eseményére, stimulusára bármely nyelven reagálhat, az „összetett kétnyelvűség” esete jön létre. Nyelvsajátítás két különböző nyelvi közösségben, rendszerint a „mellérendelt kétnyelvűség” kialakulásához vezet. Nyelvi interferencia jelenségek csupán összetett kétnyelvűség esetén jönnek létre. A mellérendelt és összetett kétnyelvűség kategóriái azonban absztraktak; a valóságban a kettő között igen sok átmenet lehetséges. A lovári gyermekeknél egyelőre nem dönthető el, melyik típushoz állnak közelebb. Mindenesetre az interferencia-jelenségek gyakorisága, valamint az a tény, hogy a gyermekek a kétnyelvűség korai stádiumában a két nyelv minimális elhatárolására sem képesek (ugyanazon megnyilatkozáson belül állandóan kódot váltanak), inkább az összetett kétnyelvűség esetére utal.

(Az egyik előkészítő érdeklődő kislány például arra a kérdésre, hogy hány testvére van, így válaszolt:

„ek kics / mek jek kicsi / [bek:ɛ]¹⁵ k̄ver¹⁶ / meg_e nagy /

¹¹ ANDRÉE TABOURET-KELLER: *Plurilinguisme et interférences*. Linguistique. Guide alphabétique. Sous la direction d'ANDRÉ MARTINET. Paris, 1969. Denoël. 305—310.

¹² E. HAUGEN meghatározásában ez az „*infant bilingualism*” esete. *The Bilingual Individual*. In SOL SAPORTA: *Psycholinguistics*. New York, 1961. 398.

¹³ *ibid.* „*childhood bilingualism*”

¹⁴ The Influence of Language-Acquisition-Contexts on Bilingualism. In SOL SAPORTA: *Psycholinguistics*. New York, 1961. 407—414.

¹⁵ A sem magyar, sem lovári nyelven nem értelmezhető részt az APhI átírásában közlöm.

¹⁶ A sajátos indoeurópai lovári [a] hangot az a-jellel írtam át.

kicsi / mek jekh nagy / kicsi ' meg ennyagon kicsi.'¹⁷

(Kb. Egy kicsi, meg egy kicsi, meg egy másik, meg egy nagy kicsi [= vsz. a legkisebbnél nagyobb, ónála kisebb], meg egy nagy kicsi, meg egy nagyon kicsi.)

A kétnyelvűség a második nyelv elsajátításának módja szerint „természetes” (natural) vagy „mesterséges” (artificial.)¹⁸ „Természetes” kétnyelvűség esetén a gyermek vagy felnőtt a társadalmi szükségleteknek, a kétnyelvű szituációnak a nyomására, spontán módon sajátítja el a második nyelvet, tehát a környezet nyelvhasználatából önállóan vonja le a második nyelv szabályait. „Mesterséges” kétnyelvűség jön létre, ha a második nyelv elsajátítása didaktikusan felépített oktatás keretében történik.

A lovári gyermekek kétnyelvűsége a „természetes” típushoz tartozik. Tudományos szempontból valószínűleg rendkívül érdekes lenne felmérni, milyen szakaszokban megy végbe ebben az esetben a második nyelv elsajátítása, és ezek a szakaszok mennyiben hasonlók az első nyelvsajátítás fázisaihoz.¹⁹ Erre a problémára a vizsgálat során még visszatérek.

Szociológiai szempontból a cigányság kétnyelvűsége abba a kategóriába tartozik, amelyet az amerikai szociolingvisztikai szakirodalomban rendszerint a „diglossia” terminussal jelölnek; ennek ismerve, hogy a két nyelv használata témák és nyelvi szituációk szerint megosztott és a két nyelv presztizsértéke is különböző.²⁰

Utoljára, R. A. DIEBOLD nyomán,²¹ külön is meg kell különböztetnünk a kezdeti kétnyelvűség esetét („incipient bilingualism”). A kétnyelvű egyén ismerve HAUGEN²² szerint az, hogy képes értelmes közlések létrehozására a második nyelven; van azonban a második nyelvsajátításnak egy kezdeti stádiuma, amikor a beszélő még nem tud létrehozni értelmes mondatokat, de már rendelkezik valamiféle atomizált, minimális (vagy esetleg teljesen passzív) nyelvi ismerettel a második nyelven. A felmérés folyamán foglalkoztam két „drizáró” előkészítő gyermekkel is; az ő nyelvtudásuk nem sokkal haladja meg ezt a fokot.

II. Fonológiai problémák

Az interferencia-problémákat először fonológiai síkon vizsgáltam. Az utóbbi másfél évtized alkalmazott nyelvészeti irodalmában általánosan elfogadott tény, hogy a második nyelv elsajátításánál fonológiai szempontból ott támadnak nehézségek, ahol a két fonéma-rendszer hangállományában, disztri-

¹⁷ Az APhI átírásában: [e'k:it]mekje'k:it]ibek:ε'kA:vermege'naj'kit]imekjekh'naj'kit]i mege'n:ajonkit]i]

¹⁸ Ezt a szempontot a kétnyelvűség osztályozásában E. G. MALHERBE vetette fel, I. L. G. KELLY: *The Description and Measurement of Bilingualism. An International Seminar. University of Toronto Press, 1969. 42.*

¹⁹ Az első és második nyelv elsajátításánál hasonló modellt feltételez pl. S. P. CORDER: *The Significance of Learner's Errors. IRAL 5 (1967): 4, 161–170.*

²⁰ ANDRÉE TABOURET-KELLER: i. m., 308.

²¹ R. A. DIEBOLD: *Incipient Bilingualism. In D. HYMES: Language in Culture and Society. New York—Evanston and London 1964. 496.*

²² E. HAUGEN: *The Norwegian Language in America. Vol. I. Indiana University Press, Bloomington—London, 1969, 7.*

búciós lehetőségeiben eltér.²³ A vizsgált gyermekek potenciális nehézségei a magyar hangrendszer elsajátításában a lovári és a magyar fonémarendszer vázlatos összevetésével mérhető fel.

Valamely idegen nyelvvel létrejött nyelvi kontaktus folyamán általános jelenség — amint ezt már J. POLIVANOV kifejtette,²⁴ hogy egy idegen nyelvnek anyanyelvünkben ismeretlen fonémáit nem a fizikai-akusztikai valóságnak megfelelően észleljük, hanem saját anyanyelvi fonémarendszerünknek megfelelően interpretáljuk.²⁵ Ezek az eltérések az idegen fonémák észlelésében és utánzásában egyaránt lehetnek minőségiek és mennyiségiek; tehát ugyanazon fonológiai jelenség — különböző fonémarendszerek megfelelő — kétféle értelmezésében és a fonémák számának változásában egyaránt megnyilvánulhatnak. Eszerint, ha az ember új nyelvet tanul, szisztematikusan azonosítja az új nyelv elemeit saját anyanyelve elemeivel, fonológiai szinten csak úgy, mint az egyéb nyelvi szinteken. Ebben a folyamatban — amelyet U. WEINREICH „nyelvek közötti azonosítás”-nak („interlingual identification”) nevezett — jönnek létre az interferencia jelenségek.²⁶ WEINREICH meghatározását elfogadva általában interferenciának tekintjük tehát: „Azokat az eltéréseket valamely nyelv normáitól, amelyek a kétnyelvűek beszédében a több nyelvvel fennálló kapcsolat következtében, tehát a nyelvek egymáshatásának eredményeképpen jönnek létre.”²⁷

A fonológiai interferenciát WEINREICH a következőképpen határozta meg: „Interferencia jön létre, amikor a kétnyelvű egyén a második (nyelvi) rendszer egyik fonémáját az első rendszer egyik fonémájával azonosítja, és azt megismételve az első rendszer fonológiai szabályainak veti alá.”²⁸

L_1 — L_2 viszonylatában WEINREICH megkülönbözteti: az „elégtelesen differenciáció” („under-differentiation”) jelenségét. Ez akkor jön létre, amikor L_2 valamely két fonémája közül L_1 -ben csak az egyik szerepel. Így L_1 anyanyelvű beszélő L_2 nyelvhasználatában sem különbözteti meg a két fonémát. Vizsgálatunkban előfordult ennek tipikus esete. A lovári dialektus fonémarendszeréből hiányzanak a labiopalatális magánhangzók; L_2 elsajátításának kezdeti szakaszában a lovári anyanyelvű gyermek a magyar nyelv labiopalatális fonémáit az illabilális-palatális fonémákkal azonosítja. (Volt olyan gyerekek, aki az egyik testben pl. a „kerek-körök” minimális szópár elismétlésénél két teljesen azonos szót mondott: „kerek — kerek.”)

Ez az eljárás a lovári szóállományba beillesztett magyar szavakon is

²³ R. LADO: *Linguistics across Cultures*. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1957. 11—19.

²⁴ J. POLIVANOV: *La perception des sons d'une langue étrangère*. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 4. 79—96.

²⁵ FÓNAGY IVÁN találó kifejezéssel „funkcionális sükettség”-nek nevezi ezt a jelenséget. *L. A beszéd mérése és értékelése. Új eszközök, új módszerek a fonetikában*. I. OK. 24: 76.

²⁶ U. WEINREICH: *Languages in contact*. New York; Linguistic Circle of New York, 1953. 7.

²⁷ *Ibid.* 1. „Those instances of deviation from the norms of either language which occur in the speech of bilinguals as a result of their familiarity with more than one language, i.e. as a result of language contact.” [...]

²⁸ *Ibid.* 14. „Interference arises when a bilingual identifies a phoneme of the secondary system with one in the primary system and, in reproducing it, subjects it to the phonetic rules of the primary language.”

nyomon követhető; így lett például a magyar „bűn” szóból „binos”, az „őziké”-ből „ēzičko”²⁹ stb.

„Túl differenciálás” („over-differentiation”) akkor jön létre, amikor L_1 fonémarendszerének valamely megkülönböztető jegyét L_2 fonémarendszerében is alkalmazzuk, bár a második nyelvben ez nem nyelvi tényező.

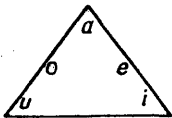
A hangtani interferencia-lehetőségek felsorolásánál WEINREICH ezenkívül még megemlíti L_2 hangtani sajátosságainak újraértékelését L_1 fonémarendszerének megfelelően („reinterpretation of distinctions; ez utóbbi két eset az általam vizsgált nyelvek kontaktusában nem fordult elő), valamint az aktuális fonéma behelyettesítését („phone substitution”). Ehhez az interferencia-kategóriához azok az esetek tartoznak, amikor a két fonémarendszerben azonos módon meghatározott fonémák az artikuláció szempontjából különbözőek. (Így például a lovári [r] megkülönböztető jegyei azonosak a magyar [r]-ével, pergetése azonban sokkal erősebb; s a cigánygyermek egy része magyar beszédében is ezt használja.) Amint WEINREICH megjegyzi, ez utóbbi interferencia-típus szinkron síkon nem releváns jegyekre vonatkozik ugyan, de ezek az artikulációs sajátosságok relevánssá válhatnak a diakronikus változások során.

1. A lovári és a magyar fonémarendszer összevetése

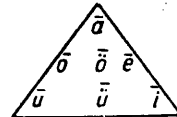
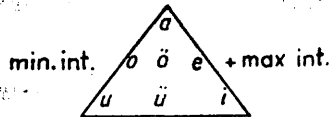
Két fonémarendszer összehasonlításakor a fonémák kategóriáit, ezek kombinatórikus variánsait és a disztribúcióját kell figyelembe venni.³⁰ Emellett természetesen igen hasznos az artikulációs sajátosságok vizsgálata is, a jelenlegi munka azonban főképpen a fonológiai problémák elemzésére korlátozódik. Nincs ugyanis részletes leíró lovári fonetika; az említett kitűnő kis monográfia a lovári hangrendszernek csupán a legalapvetőbb problémáit tárgyalja, főképpen fonológiai alapon.³¹

A lovári fonémarendszer hangállománya különösen magánhangzóiban tér el a magyartól. Alapvető sajátossága a labiopalatális fonémák hiánya, valamint az a tény, hogy a magánhangzók rendelkeznek ugyan hosszú-rövid változattal, de ezeknek nincsen fonématis értéke, hanem a mondathangsúlytól és a beszédtempótól függően fordulnak elő.

A lovári magánhangzók
tehát a következők:

A magyar köznyelvi magánhangzók:³²

²⁹ L. HUTTERER MIKLÓS: A románi (cigány) nyelvjárások magyar elemei. Budapest, 1964. Nyelvtudományi Értekezések 11: 140.

³⁰ R. LADO: Linguistics across Cultures. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1957. 11–19.; R. P. STOCKWELL—J. D. BOWEN: The Sounds of English and Spanish. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1965, 7–8.

³¹ A lovári fonémarendszert teljes egészében HUTTERER M.—MÉSZÁROS GY.: A lovári dialektikus leíró nyelvtana (Budapest, 1967. 7–18.) c. munkája alapján ismeretem.

³² Az ábrát LAZICZIUS GYULA közli: I. Bevezetés a fonológiába. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadása, 1932. 50.

A lovári [a] fonéma szintén előfordulhat hosszú vagy rövid változatban; ajjakkerekítés nélkül vagy enyhe ajjakkerekítéssel képzett hang.

A lovári [e] fonéma lehet zárt vagy nyílt, hosszú vagy rövid (fonémikus jelentőség nélkül).

A lovári [i], [o], [u] fonémák képzése, — ha az időtartamot nem tekintjük — körülbelül megegyezik a megfelelő magyar fonémák artikulációjával.

A lovári fonémarendszer egyébként gyakran monoftongizálódó diftongusai (au, ou, uü, eu, iü, — ai, ei, oi, ui, ii) a vizsgált gyermekek nyelvi anyagában szinte alig fordulnak elő.

A labiopalatális magyar fonémák a lovári nyelvkönyv szerzői szerint a magyarországi cigányság nyelvében szociális-stiláris variánsként fordulnak elő. A szülőkkel készített néhány interjú nyelvi anyaga alapján úgy tűnik, hogy Ráckeven az erdei cigányok igen ritkán használják fel a labiopalatális hangokat; ezeket magyar nyelvhasználatukban rendszeresen az illabiális-palatális fonémákkal helyettesítik.

A tesztvizsgálat eredményei is azt mutatják, hogy a „drizārō” gyerekeknél a kezdeti kétnyelvűség fázisában — sőt bizonyos fokig később is — e hangok észlelése és képzése problematikus. Mivel a pokolhegyi szülők viszonylag szabatosan ejtették a labiopalatális hangokat, nyilvánvaló, hogy ezeknek a fonémáknak előfordulása a magyar közösséggel kialakult kommunikáció gyakorúságától függ.

A lovári dialektikus fonémarendszerét a magyar köznyelv fonémarendszerével vetem egybe. A tesztvizsgálatot egy ráckevei magyar kontrollesoporttal is elvégeztem (a kontrollesoport 10 első osztályos magyar kisgyerekből állt).

A magyar gyerekek a magyar köznyelvi normák szerint beszéltek, bár Ráckeven a lakosság egy része az ő-zó nyelvjárást beszéli. A magyar gyermekek nyelvhasználatában is előfordultak ugyan a jó köznyelvi normáktól eltérő jelenségek, ezek azonban a 7 éves gyermekek anyanyelvi problémáit tükrözik. Sajnos a 6–7 éves gyermekek magyar nyelvi rendszeréről nincsen semmiféle nyelvi leírás, pedig az anyanyelvi oktatás jelenlegi problémáinak megoldásához ez nélkülözhetetlen lenne.

A magyar és a lovári fonémarendszer mássalhangzóállományán a k összetételében is van néhány lényeges eltérés.

Mindenekelőtt a lovári dialektus mássalhangzó fonémikus relevancia nélkül lehetnek hosszúak (pl. emfatikus helyzetben) vagy rövidek. (Kivétel a likvidák esete, amelyek szintén lehetnek hosszúak vagy rövidek, de emellett minimális párokat is alkotnak.)

— A lovári fonémarendszer tartalmazza a [ph], [th], [kh] hehezett zöngétlen zárhangokat, illetve a [čh] hehezett affrikátát, amely helyett ma inkább szabad variánsa, [š] használatos, a [ch] zöngétlen palatális ill. palatoveláris réshangot és az [l'] palatalizált zöngés likvidát. A mai lovári rendszer sajátos jelensége, hogy a felsorolt hehezett zárhangok szabad variánsként váltakozhatnak hehezetlen párjaikkal, [ph] variánsaként egyébként még bilabiális [p] és labiodentális [f] is előfordulhat, ugyanígy a palatális [l'], [ň] fonémák depalatalizálódhatnak (pl. lov. *pen*, *phen*, „nővér, hús”; *taj*, *thaj* „és”; *chol'i*, *choli*, sőt *choji* „harag” stb.)

A kombinatórikus variánsoknak sem a lovári sem a magyar fonémarendszerben nincsen nagy szerepe; a magyar hangrendszer kombinatórikus variánsai részben a lováriban is előfordulnak (így pl. az [n]

fonéma gutturális zárhangok előtt mindkét rendszerben [ɣ] kombinatórikus variánsként jelenik meg).

A lovári mássalhangzó-rendszer a következő táblázatban foglalható össze:

	Orális zárhang			Nasális zárhangok	Réshangok		Affrikáták		Folyékony hangok		Féhangzók
	tiszta		beh.		z	zl	z	zl	tremu- láns	lavetális	
	z	zl	zl								
Bilabiális	b	p	ph	m	(ɥ)	(ɸ)					(ɥ)
Labiodentális					v	f					
Dentális	d	t	th	n	z	s	(dz)	c	r	l	
Alveopalatális					ž	š	(dž)	č(h)			
Palatális	ɖ	ɗ		ɳ	j		(ɖ)	(ɗ)		ɹ	
Palatoveláris	g	k	kh	(ŋ)		ch					
Laringális						h					(ɦ)

A táblázatot közli: HUTTERER M. — MÉSZÁROS Gy.: i. m. 18.

Az egyes fonémák disztribúcióját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a magánhangzók és mássalhangzók többsége mindkét nyelvben valamennyi hanghelyzetben előfordulhat.

(Kevés kivétellel; így pl.: [f], [c] és [ŋ] fonémák a lovāriban nem fordulnak elő szóvégi helyzetben)

A lovāri gyermekek magyar nyelvhasználatában tehát fonológiai téren a következő — percepciós zavarok folytán előálló — hanghelyettesítések fordulhatnak elő:

- [a] — [á] különbsége elmosódhat. A gyermek mindkettő helyett a lovāri ajakkerekítés nélkül képzett [a] hangot ejtheti, rövid, vagy hosszú változatban.
- [e] — [é] A gyermek a két fonémát az (E) archifonéma szintjén azonosítja.
- [é] — [i], [í] A gyermek a zárt magyar [é] fonémát — zártsága alapján — a rövid vagy hosszú (I) fonémával is azonosíthatja.
- [i] — [í]
- [o] — [ó]
- [u] — [ú] A gyermek nem tesz különbséget hosszú vagy rövid fonémák között. Szabad variánsként ejt vagy hosszú vagy rövid hangokat.
- [ö], [ó] — [E]
- [ü], [ú] — [I] A gyermek a labiopalatális hangokat illabiális-palatális megfelelőikkel azonosítja.

Amint WEINBEICH írja „On the Description of Phonic Interference”³³ című cikkében, a nyelvek közötti azonosítási folyamat alapegysége nemcsak a fonéma lehet, hanem — alkalmilag — egy-egy hangkapcsolat is; ilyen esetben a kétnyelvű egyén az idegen nyelv helyzete, vagy összetétele miatt szokatlan hangkapcsolatát valamilyen — anyanyelvében megszokott — hangkapcsolattal helyettesíti. Itt tehát az interferencia-jelenséget szekvenciális tényezők hozták létre.

Az anyagomban előforduló, ezzel magyarázható néhány gyakorlati példát a tesztvizsgálat eredményeinek kiértékelésénél ismertetem majd.

H a n g o k e g y m á s r a h a t á s a a b e s z é d f o l y a m a t b a n

A lovāriban a magánhangzóváltozások a szintagmán belül mindenekelőtt a hiátus kiküszöbölése céljából jönnek létre. Magyar beszéd folyamatban az egymás mellé kerülő magánhangzók — kevés kivétellel — változatlanok maradnak; lovāriban ilyen esetben gyakori a második magánhangzó félhangzóvá válása (pl. „so j kado?” < „so i kado?” „mi az?”), vagy az egyik magánhangzó kivetése. (Többnyire az első magánhangzó esik ki, pl. „Khot aba gilaben” < „khote aba gilaben” — „ott már énekelnek”.)

A lovāri dialektusban ismeretlen a magánhangzó-illeszkedés jelensége. Várható ezért, hogy a lovāri anyanyelvű gyermekek magyar nyelvhasználatukban nem alkalmazzák pontosan ennek szabályait.

A mássalhangzók egymásrahatásának a magyar nyelvben érvényesülő jelenségei közül a hasonulás a lovāriban nem ismeretlen; a részleges hasonulás jelenségei közül a zöngésülés és zöngételenedés gyakori a lovāriban (ez — a magyartól eltérően — egyaránt lehet progresszív és regresszív). HUTTERER MIKLÓS és MÉSZÁROS GYÖRGY a teljes hasonulás leggyakoribb előfordulásai közül a következő eseteket sorolják fel, szóhatáron és szóbelsejében: $v + m = mm$, $v + p = pp$, $g + n = n$, $kh + v = k(k)h$ (pl. *dav me > dam' me!* „adok én!”; *cigno > cino* „kicsi” stb.).

A cigánygyermeknek tehát nincsen anyanyelvi modelljük a magyar hangtani kötöttségű teljes hasonulás eseteire. A magyar alaktani kötöttségű teljes hasonulások szabályainak elsajátítási fokát tesztekkel vizsgálom.

A mássalhangzó-kiesés és a metatézis egyes esetei, amelyek a lovāriban előfordulhatnak, potenciális hibaforrást jelentenek a cigánygyermek magyar nyelvhasználatában is. Ezeket néhány konkrét példával összefüggésben említtem meg.

H a n g s ú l y. A magyar kezdőszótagos hangsúllyal szemben a lovāri dialektusban a tővégi hangsúly általános. Tehát, ahol a tővég egybeesik a szóvéggel, ott a hangsúly a szóvégre kerül, egyébként pedig rendszerint a penultima-szótagra esik.

2. A tesztvizsgálat módszerei

Nehéz problémát jelentett a gyermekek korának, intelligencia- és nyelvi szintjének megfelelő tesztmódszerek kiválasztása és adaptálása.

³³ Word 13: 3—4.

A kétnyelvűség-kutatás legújabban alkalmazott módszere a következő:³⁴ a két- vagy többnyelvű gyermeket egy sor előre meghatározott nyelvi szituációban beszéltetik. Ilyen szituációk például — a legformálisabbtól az informálisig: — a gyermek felel a vizsgálatvezető kérdéseire, olvas és számol, mesét mond játszópajtásainak, játszik az iskola udvarán, játszik otthon. A szituációk nyelvi anyagát a vizsgálat folyamán magnetofonra rögzítik. Ez a tesztmódszer természetesen igen fejlett technikát igényel (így pl. a brit-hondurasi vizsgálatban a két utolsó szituáció nyelvi anyagát a gyermekek nyakába akasztott kis rádióadó közvetítette a vizsgálatvezetőhöz). Az egyes nyelvi szituációk anyagában azután azonosítják a pertinens nyelvi jegyeket a különböző (fonológiai, grammatikai stb.) nyelvi szinteken és megállapítják az egyes nyelvi jegyek gyakoriságát. Az elemzés második részében pedig bizonyos korrelációkat próbálnak megállapítani a nyelvi jellemzők és a kérdőívvel felmért szociokulturális adatok között. Ez az eljárás tehát egyaránt számot ad a nyelvek egymásrahatásáról és a nyelvhasználat szituációtól függő változóiáról.

Vizsgálatomban értelmetlen lenne alkalmazni ezt a módszert: az ilyen típusú teszt általában nagyobb gyerekeknél alkalmazható sikerrel, másrészt a lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermek magyar nyelvhasználatában ebben a korban szociolingvisztikai szempontból még alig differenciált. Az első tapasztalatok alapján is elmondható, hogy ezek a gyermekek magyar nyelvhasználatukban nem eléggé tesznek különbséget formális és informális szituáció között. (Iskolai nehézségeik is részben abból erednek, hogy a gyermekek, ha beszélnek is valamennyire magyarul, nem ismerik a formális beszéd jegyeit, vagy ha ismerik is ezeket, nem alkalmazzák helyesen. Így például megtörtént, hogy a pedagógus, — akinek fogalma sem volt cigány tanítványai sajátos nyelvi nehézségeiről — szemtelenségnek vélte az egyik gyermeknek az iskolai szituáció szempontjából inadekvát nyelvhasználatát, s megbüntette a kis cigánygyermeket, amiért „Tanítónéni kérem” helyett azt mondta neki: „maga.”)

Az említett módszer alkalmazása ellen szól még egy tény: a gyerekek többsége — érezve saját nyelvi bizonytalanságát a magyar nyelv közegében — egyáltalán nem vehető rá arra, hogy hosszabb történetet önállóan elmondjon.

Így tehát a tesztek kidolgozásában a tradicionálisabb módszereket alkalmaztam. Az egyes fonológiai tesztek kiválasztásában és adaptálásában R. LADO „Language Testing”³⁵ című munkáját vettem alapul, amely — a gyermekek korát is figyelembe véve — számos gyakorlati teszt-módszert javasol.

A fonológiai tesztekét úgy kellett összeállítani, hogy kimutassák: — felismer-e a gyermek bizonyos — anyanyelvében ismeretlen — megkülönböztető jegyeket,

— alkalmazza-e ezeket magyar nyelvi megnyilatkozásaiban?

Az első „percepációs” teszt (A/I. teszt) 40 minimális párból állt. Ezek a szópárok egyenként tartalmazták a gyermek nyelvhasználatában esetleg zavart okozó fonéma-oppozíciót, pl. *kerek-körök, ír — úr, mer — mér* stb. (Néhány szópár tagjai — kísérletképpen — 2 oppozíciót tartalmaztak, pl. *úrral*

³⁴ Ezt a módszert alkalmazza pl. ANDRÉE TABOURET-KELLER és ROBERT B. LE PAGE munkacsoportja, amely a „Sociolinguistic Survey of Multilingual Communities” program keretében a brit-hondurasi felmérést végzi. L. A. TABOURET-KELLER és R. B. LE PAGE: L'enquête sociolinguistique à grande échelle. La Linguistique, 1970 (6/2): 115—117.

³⁵ Longmans, London, 1961.

— ural). A gyermekeknek természetesen nem kellett ismerniük a minimális párokat alkotó szavak jelentését. A tesztvizsgálat folyamán a minimális párokat egymás után hallották magnetofonról. Egy-egy szópár elhangzása után meg kellett mondaniuk, hogy ugyanazt a szót hallották-e kétszer, vagy két különböző szót hallottak. A gyerekeknek csupán annyit kellett mondaniuk: „ugyanaz”, vagy „más”. (A tesztvizsgálatban eredetileg az „egy szó” vagy „két szó” jelzést vezettem be, később tértünk át az egyértelműbb „ugyanaz”, „más” megjelölésre).

Előfordulhatott az is, hogy a gyermekek nem értették meg a „szabályt” és találgatni próbáltak. Ennek kiküszöbölésére a 40 minimális szópár közé 6 két teljesen azonos szót tartalmazó szópárt helyeztem el. Ezeknél a szópároknál rendszerint kiderül a találgatás. A tesztvizsgálat előtt ezt az egyszerű technikát valamennyi gyerekkel begyakoroltam.

A fonéma-percepció vizsgálatánál más típusú tesztet is alkalmaztam.³⁸ (A/II.teszt). Ebben már arra is szükség volt, hogy a gyermek ismerje a minimális párokat alkotó szavak jelentését. (Persze igen kevés ilyen szópár állítható össze.) Az egyes szavakhoz a tesztben megfelelő képek tartoztak. A tesztvizsgálat folyamán az egy-egy minimális szópárnak megfelelő két képet a gyermek elé tettem, majd azt mondtam: „Mutatok neked két képet. Az egyiket azt látod „*fizet*”, a másikon azt látod „*füzet*”. Most azt mondom: „*füzet*”. Melyiket mondtam?” Tapasztalatom szerint szükség volt a képek tárgyának előzetes megjelölésére. Ezzel ugyanis meg is mondtuk a gyermeknek, mi között kell választania. Másképpen előfordulhatott volna, hogy — amennyiben a gyermek nyelvhasználatában a két szó gyakorisága különböző, — a gyermekek „elttekint” a fonológiai különbségtől a gyakrabban előforduló szó javára. Például kiderült, hogy több gyerek a „*fizet*” szó helyett rendszerint a „*pénz. ad*” szinonímát használja, a „*fizet*” szó csupán passzív szókincsükben szerepelt. Ezzel szemben a „*füzet*” szó egy elsős gyermek nyelvhasználatában igen gyakran előfordul. Így amikor a két kép „névét” még nem közöltem előre, a gyermekek a „*fizet*” szót hallva a füzetre mutattak (a magyar anyanyelvű gyerekek is), holott az [i]—[ü] oppozícióval teljesen tisztában voltak.

A gyermekek számára érthető módon az is problémát jelentett, hogy a minimális párok két tagja rendszerint nem azonos szófajhoz tartozott. Úgy átszott, hogy egy-egy képhez könnyebben asszociálnak főnevet, mint igét; sajnos azonban azonos szófajhoz tartozó minimális párokat találni a gyermekek szókincsén belül szinte lehetetlen.

A B-teszttel a fonémarealizáció problémáit vizsgáltam. Ebben a részben a gyermekeknek először egy-egy képsoron ábrázolt mesét kellett elmondaniuk. (Ez persze nem egyszer csak kérdésekre ment.) A szövegeket magnetofonra vettem. A már említett okok miatt azonban a gyermekek többsége számára nehéz volt a folyamatos beszéd, a regisztrált szövegek pedig nem egyszer túl rövidek voltak ahhoz, hogy képet adjanak a gyermek fonológiai ismereteiről. Ezenkívül nehéz lett volna hangtani szempontból összehasonlítani egymással ezeket a szövegeket, mivel egyik-másikban nem is fordult elő valamennyi kritikus fonéma. Ezért a percepciók teszt 40 itemét repetíciós tesztként

³⁸ Noha az eredményeket nem tartom megbízhatónak, ezért közlésüktől eltekintek (a hibaszázalékok rendkívül egyenlőtlenül, a többi teszt eredményeitől eltérően alakultak, és úgy tűnt a tesztvizsgálat folyamán, hogy ebben több „extrafonológikus” tényező játszott közre), az eljárást és a tesztvizsgálat során felmerült néhány érdekességet ismertetem.

is felhasználtam.³⁷ Módszertanilag valószínűleg nem helyes ugyanazon tesztegységeket felhasználni a fonémarealizáció és percepció vizsgálatára, de — amint az eredmények elemzésénél kiderül — a gyerekek leggyakrabban akkor ismételték meg helyesen a szópárokat, amikor valóban ismerték a szópárban szereplő kritikus fonológiai oppozíciókat. A szövegekben bizonyos fokig ellenőrizni lehetett a repetíciós teszt eredményeit.

A C-t e s z t egységei lovári anyanyelvű gyermekek számára s z o k a t l a n h a n g k a p c s o l a t o k a t tartalmaztak. A hangkapcsolatok vizsgálatára egyetlen adaptálható teszt-modellt sem találtam a szakirodalomban, így e problémákat szintén repetíciós teszttel vizsgáltam. Ennek itemei különböző hangkapcsolatokat tartalmaztak, amelyek — összetételükénél, vagy helyzetükénél fogva — szokatlanok, vagy ismeretlenek lehettek a lovári anyanyelvű cigánygyermekek számára. A teszt egységei közé ezenkívül egy mondatot is iktattam („*A hús saftban van*”), amelynek egyik eleme tartalmazza a szokatlan hangkapcsolatot (*v d b* a zöngésülés hatására). Ezzel a tesztegységgel a következő problémára kerestem választ: a gyermekek ezt a számukra szokatlan hangzású szót, (amelynek a gyermekek számára ismeretlen hangkapcsolata a tómorféma végének [ft] és a ragmorféma kezdetének [b] fonémáiból jött létre), tudják-e úgy elemezni, mint egy tómorféma + ragmorféma kapcsolatát, vagy pedig az idegen szót alapszóként értelmezik.

A m a g á n h a n g z ó - i l l e s z k e d é s problémáit a D-teszttel vizsgáltam. Ebben a gyermekek aktív szókincsét figyelembe véve képsort állítottam össze. Valamennyi képhez kérdés tartozott. E kérdésre adott válaszban elő kellett fordulnia az illeszkedés vagy hasonulás valamelyik esetének. Pl.: „*Kivel beszélget Pisti?*” Felelet: „*A néniével*”, Vagy: „*Kivel megy Panni iskolába?*” — „*A mackóval*”. „*Mivel dolgozik apuka?*” — „*Géppel*”. stb.

A teszt alkalmazásánál nehézséget jelentett, hogy a gyermekek az esetek egy részében semmiféle ragot nem használtak, vagy nem a megfelelő ragot használták. Mivel a lovári dialektus formailag nem tesz különbséget a helyhatározók inessivusi és illativusi; superessivusi és sublatusivusi; adessivusi és allativusi alakja között (pl. „*ando ves*” „*erdöbe*” és „*erdöben*” „*pe vulica*” „*utára, utcán*”, „*kaj o dad*” „*az apához, az apánál*”), a gyermekek ezeket magyar nyelvhasználatukban is igen gyakran felcserélik. (Pl. „*Hol ül a kiskutyája?*” kérdésre a gyermek azt feleli: „*a székre*”).

Ezeket az eseteket egyelőre a magánhangzó-illeszkedés és a hasonulás szempontjából elemeztem, függetlenül attól, hogy adott kontextusban a gyermek nem helyesen válaszolt. A D-tesztben felmerült grammatikai problémákra a vizsgálat következő részében térek vissza.

³⁷ Repetíciós tesztet is alkalmazott pl. NEMSER (An Experimental Study of Phonological Interference of Hungarians. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 105. Indiana University, Bloomington, Mouton & Co. The Hague, 1971.) A repetíciós teszt céljaul a fonéma-percepció és produkció vizsgálatát jelölte meg (perception-production test). Ezenkívül külön produkciós tesztet is alkalmazott, amelynek technikája a következő volt: a kísérleti alanyoknak magyarra fordított angol szöveget kellett ismét angolra fordítaniuk. Sajnos a vizsgált gyermekeknek sem a fordítás, sem az olvasás technikája nem alkalmazható sikerrel; kérdésre adott felelet formájában összeállított produkciós tesztet sem tudná megoldani a vizsgálati csoportba tartozó valamennyi gyerek (különösen, amennyiben a kritikus fonéma-oppozíciót nagyjából hasonló környezetben szeretnénk vizsgálni). Így a kifejezetten produkciós teszt technikája vizsgálatomban egyelőre még nincs megoldva.

A magánhangzó-illeszkedés problémáit 13 itemmel, a teljes hasonulás problémáit 3 itemmel vizsgáltam.

Még nagyobb nehézséget jelentett, hogy a gyermekek, akik nem jutottak túl a „kezdeti kétnyelvűség” állapotán, igen gyakran a ragos főnévvel kifejezett helyhatározó helyett puszta (rendszerint egytagú) névmási helyhatározószókkal feleltek a kérdésekre. Pl. arra a kérdésre, hogy „*hol ül a kiskutya?*” — mindössze azt felelték „*itt*”, vagy legfeljebb: „*itt kiskutya*”. Ez a jelenség meglepően egybevág a gyermeknyelvi kutatások egyes eredményeivel.³⁸ Az utóbbi évek gyermeknyelv-leírásaiból ugyanis kitűnik, hogy az elsődleges nyelvelsajátítás folyamán „a névmási határozószavak megelőzik a főnevekkel kifejezett helyhatározókat.”³⁹ Ezenkívül a közlések ilyen nagymértékű szituációhoz kötöttsége is a korai gyermeknyelv jellemző sajátossága.⁴⁰

Az E-t e s z t néhány itemével morfológiai problémákat vizsgáltam; ennyiben ez az utolsó rész átmenet volt a vizsgálat második, morfológiai részéhez. Ezzel a teszttel megpróbáltam felmérni, hogy ismerik-e a gyerekek a t ó v á l t a k o z á s jelenségét. Az E-teszt szintén képekből állt. A képeket egyenként felmutattam a gyerekeknek, majd feltettem a kérdést: „*Mit látsz a képen?*”. Rendszerint előre megmondtam, hogy a képen ábrázolt állat pl. tehén vagy medve, nehogy a gyerekek az általam vizsgált tóváltakozás szempontjából inadekvát szavakat mondjanak, pl. a *tehén* helyett *bocit*, vagy *medve* helyett *kutyát*, amint ez a jelenlegi gyakorlat kialakulása előtt gyakran megtörtént.

3. A vizsgálat alanyai, körülményei

A vizsgált 10 lovári gyermeket a felmérés során két csoportba osztottam. Az első csoportba az első osztályos pokolhegyi gyermekek kerültek, (3 kislány és 3 kislány) a második csoportba pedig két előkészítő és két első osztályos „drizáró” gyerek, 1 (előkészítő) kislány és három kislány. A számok sajnos nem arányosak, de az adott időszakban nem volt más lehetőség. Május felé ugyanis a cigányiskola lassan kiürül, a gyermekek rendszertelenül járnak iskolába vagy egészen elmaradnak (különösen az erdeiek). A gyermekek átlagos életkora 7,3 év volt. (Két gyermek másodszor járta az első osztályt, az előző évben azonban olyan keveset járt iskolába, hogy az nyelvi szempontból nem jelenthetett többet, mint az előkészítő.)

A magyar kontrollcsoportban 10 hátrányos helyzetű gyerek — 6 kislány és 4 kislány — nyelvi teljesítményét vizsgáltam. Közülük egy kislány (egyébként pokolhegyi, ezért is került be a csoportba) osztályt ismételt. Idő hiányában sajnos csak az A/I tesztvizsgálatot tudtam megismételni, a többi tesztnél egyszeri vizsgálat eredményeit közlöm.

Valamennyi kijelölt tesztfeladat elvégzése nem cigány gyerekek esetében

³⁸ Bármilyen anyanyelvű gyermek kéttagú mondatai a nyelvelsajátítás korai szakaszában rendszerint, valamilyen „pivot word”-ből (névmási határozószó, mutatónévmás) és egy „tartalmas szó”-ből állnak. L. La Linguistique. Guide alphabétique sous la direction d'ANDRÉ MARTINET, Paris, 1969. Denoël. 1. L'acquisition du langage. 16.

³⁹ MIKES MELÁNIA: Mondattani univerzálék a gyermeknyelvben. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1971 (3) 8: 57.

⁴⁰ L. DEZSŐ LÁSZLÓ: A gyermeknyelv mondattani vizsgálatának elméleti-módszertani kérdései. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 7: 78.

kb. 20—25 percig, cigánygyermek esetében 40—50 percig tartott. A gyerekek a tesztvizsgálatot általában jól fogadták.

Pszichológiai érdekes volt hogy a cigánygyermek a teszt-szituációt teljes mértékben azonosították az iskolai szituációval: egyikük a képsoron ábrázolt mesét szót a g o l v a mondta el (első osztályban a gyerekek kizárólag szót tagolva olvasnak), többen hátratett kézzel válaszoltak a feltett kérdésekre, vagy minduntalan felálltak. Az előkészítő gyerekekkel többször is foglalkoztam, az első tesztvizsgálat ugyanis nem sikerült.

4. Az eredmények

Az A/I.-tesztet csupán 7 cigánygyermekkel tudtam elvégezni. 3 gyermekkel ugyanis (az egyik első osztályossal és a két előkészítőssel) fogalmilag nem sikerült megértetni, mi az „ugyanaz” és mi a „más”; a gyermekek absztrakciós szintje alacsonyabb volt az átlagosnál. Az első csoportban tehát öt gyermekkel, a második csoportban két gyermekkel tudtam elvégezni a perceptív tesztvizsgálatot. A megismételt tesztvizsgálat eredményeit („másodszor” címszó alatt) külön tüntettem fel. Bizonyos minimális párok (hosszú—rövid magánhangzó-oppozíciók, hosszú—rövid mássalhangzó-oppozíciók ([é]—[i], [í]; [i], [í]—[ü], [ú]; [e], [é]—[ö], [ó]) eredményeit összevonva adtam meg, részben, mivel az egyes eredmények között többnyire nem voltak lényeges különbségek, másrészt egy-egy tesztegység alapján nehéz lenne érvényes következtetést levonni. Ahhoz, hogy az egyes oppozíciók elsajátítási fokát külön-külön vizsgáljuk, jóval hosszabb minimális pár-listára lenne szükség. Ez azonban már meghaladná egy 7 éves gyermek teljesítőképességét.

A hibaszázalékok tehát azt jelölik, hogy az egyes csoportokba tartozó gyerekek milyen arányban tekintették „ugyanannak” a feltüntetett oppozíciókat tartalmazó minimális párok két tagját.

A B repetíciós teszt eredményeit értékelve az [é]—[i], [í]; [i], [í]—[ü], [ú]; [e], [é]—[ö], [ó] oppozíciók esetében szintén csupán a hangok archifonémái között fennálló, legalapvetőbb különbségeket mértem, tehát csak azt vettem figyelembe, hogy az ismétlés folyamán különbséget tett-e a gyermek a zártság két foka, illetve az illabiális-palatális — labiopalatális hangok között; a vizsgálat azt mutatta, hogy a fonémák időtartama e különbségtételt nem befolyásolja. A hosszú—rövid megkülönböztetést ugyanis a gyermekek (cigányok és nem cigányok egyaránt) gyakran figyelmen kívül hagyták. Ennek mértékét mutatják a speciálisan hosszú—rövid megkülönböztetést vizsgáló teszt-itekek. Mivel az időtartam korrelatív tulajdonsága alapján összetartozó különböző magánhangzó-párok hibaszázalékai nem tértek el lényegesen, a hosszú—rövid oppozíció hibaszázalékát együttesen adtam meg.

A B repetíciós tesztben az I. csoportban 6 gyermek, a II. csoportban 4 „drizáró” gyermek a magyar kontrollcsoportban 10 gyermek fonológiai ismereteit vizsgáltam. „Egyéb fonémacserék” címszó alatt tüntettem fel azokat az eseteket, amelyekben a gyermekek az oppozícióban álló fonémákat nem egymással keverték, hanem az egyiket vagy másikat valamilyen egyéb fonémával helyettesítették.

(A százalékos arányszám mutatja, milyen mértékben az azonosították egymással a gyermekek a minimális párok két tagját.)

Az A/I teszt eredményei a következő táblázatban foglalhatók össze:

A/I. percepciós teszt⁴¹

Minimális párok oppozícióban álló fonémái	Cigány csoport						Kontroll csoport	
	I. csoport		II. csoport		Összesen		Először	Másod- szor
	Először	Másod- szor	Először	Másod- szor	Először	Másod- szor		
[a]—[á]	13%	—	—	—	7%	—	—	—
[e]—[é]	15%	—	40%	—	21%	—	5%	—
[é]—[I]	27%	21%	25%	17%	26%	20%	3%	—
[i]—[í] [o]—[ó] [ö]—[ő] [u]—[ú] [ü]—[ű]	97%	89%	100%	96%	98%	90%	44%	46%
[i]—[í]—[n]; [nn] [ü]—[ű]—[t]; [tt] [u]—[ú]—[r]; [rr]	73%	67%	67%	67%	71%	67%	30%	20%
(I)—(Ü)	15%	—	—	13%	10%	4%	3%	—
(E)—(Ö)	3%	8%	8%	8%	6%	11%	—	2%
[l]—[ll] [n]—[nn] [ny]—[nny] [p]—[pp] [s]—[ss] [t]—[tt]	88%	86%	86%	71%	88%	81%	47%	49%
[l]—[ll]; [t]—[tt]	40%	25%	—	50%	29%	33%	20%	40%

⁴¹ Az első tesztvizsgálat alkalmával a hibaszázalékok csaknem mindenütt magasabbak mint a megismételt tesztvizsgálatnál. Ennek oka valószínűleg az, hogy a gyermekek az alkalmazás „szabályát” — az előzetes gyakorlás ellenére — néhányszor elvették.

B. repetíciós teszt

Minimális párok opozícióban álló fonémái:	Cigány csoport				Kontroll csoport
	I. csoport	II. csoport	Összesen	Egyéb fonémacserék	
[a]—[á]	8%	50%	25%	—	—
[e]—[é]	—	25%	10%	[é] > [i]—11%	—
[é]—(I)	22%	54%	35%	[é] > [e]—3%	3%
[i]—[í] [o]—[ó] [ö]—[ő] [u]—[ú] [ü]—[ű]	85%	77%	82%	[ü] > [i]—25%	17%
(I)—(Ű)	5%	62%	28%	[i] > [é]—5%	—
(E)—(Ö)	6%	50%	23%	[é] > [i]—10% [ö] > [i]—3%	—
[l]—[ll] [n]—[nn] [ny]—[nny] [p]—[pp] [r]—[rr] [s]—[ss] [t]—[tt]	80%	93%	85%	[l], [ll] > [r]—5%	47%

A kritikus fonémákat a gyermekek két irányban azonosíthatták egymással. Lehetett az azonosítás alapja az a fonéma, amely a kérdéses megkülönböztető jeggyel (pl. labialitás) nem rendelkezett, de lehetett a minimális párban vele szembenálló fonéma is (pl. „ír—űr” minimális pár lehetett *ír—ír, vagy *űr—űr).

Ebből a szempontból a repetíciós teszt eredményei a következőképpen oszlottak meg.

*Minimális párok**opozícióban**álló fonémái*

[é]—(I); Cig. csoport hibaszázaléka: 35%
(I)—(I): 57% [é]—[é]: 24%
[í]—[í]:⁴² 19%

Kontrollcsoport
hibaszázaléka: 3%
(I)—(I): 100%

[i]—[í]
[o]—[ó]
[ö]—[ő]
[u]—[ú]
[ü]—[ű]

Cig. csoport hibaszázaléka: 82%
rövid: 50%

Kontrollcsoport
hibaszázaléka: 17%

félhosszú v.
hosszú: 50%

rövid: 41%
félhosszú v.
hosszú: 59%

(I)–(Ű) *Cig. csop. hibaszázaléka: 28%*
 (Ű)–(Ű):⁴³ 36% (I)–(I): 64%

(E)–(Ö) *Cig. csop. hibaszázaléka: 22%*
 (Ö)–(Ö): 57%
 (E)–(E): 36%
 (I)–(I): 7%

[e]–[é]; *Cigánycsoport hibaszázaléka: 10%*
 Ebből: [e]–[e]; 100%

[l]–[ll] *Cig. csop. hibaszázaléka: 85%*
 [n]–[nn]
 [ny]–[nny] rövid: 62%
 [p]–[pp] hosszú: 38%
 [r]–[rr]
 [s]–[ss]
 [t]–[tt]

Kontrollcsoport.
hibaszázaléka: 47%
 rövid: 27%
 hosszú: 73%

Az eredményeket természetesen igen óvatosan kell kezelnünk, hiszen a repetíciós teszt táblázata egyszeri vizsgálat eredményeit foglalja magában. A felvett szövegekből világosan kiderül; azok a kritikus fonémapárok, amelyeknek hibaszázaléka a repetíciós tesztvizsgálatban valamelyik csoportnál magas volt, szinte szabadon váltakoznak egymással az illető csoportba tartozó gyermekek magyar nyelvhasználatában (hosszú–rövid fonémák, illabiális-palatális–labiopalatális fonémák a II. csoportnál stb.). Például az egyik „drizáró” előkészítő kislány ugyanazon alkalommal, ugyanazt a szót („tőlem”) – négyféleképpen ejtette: *tüllem, tülem, télem* (vsz. < „tőlem”) és *tilem* (< *tülem*).

Úgy látszik, a gyermekek többsége az [a]–[á] és [e]–[é] oppozíciókat sajátítja el a leggyorsabban (tehát azokat az oppozíciókat, amelyek két tagja *minőségileg* is különböző). Az [a], [é] fonémákat gyakran valamivel rövidebben ejtették mint a magyarban szokásos, de ezeket zártság–nyíltság alapján a magyar anyanyelvűek könnyen azonosíthatták.⁴⁴ Nehezebb volt a gyermekek számára az [é]–(I) fonémák elhatárolása. Nemcsak a tesztekben, hanem a szövegekben is gyakori hiba az [é] < (I) fonémacsere: (pl. *in* < *én*, *tehint* < *tehént*, a *nínivel* < a *nénivel*, *is* < *és*), sőt előkészítő gyermeknél [e] < [i] (*ciruzát* < *ceruzát*).

Néhány esetben előfordult ugyan [e]–[é] fonémacsere, azonban ezekben a példákban inkább az alaktani analógiák játszottak szerepet: „*a gyerekek az iskolába leülték;*” „*mének az iskolába*” (a *mén* < „megy” hatására, amely Ráckeveén gyakori).

⁴² Az egyik előkészítő kislány bizonytalanságában valamiféle illabiális – az orosz [ы] hanghoz hasonló – [i] hangot ejtett 8 esetben.

⁴³ Enyhe vagy erős labializációval.

⁴⁴ A mai magyar köznyelvben kimutatott tendencia szerint (I. KASSAI ILONA: Adalékok a mai magyar magánhangzók időtartamához. NyK 73: 170–189.) egyes hosszú–rövid korrelatív magánhangzók megkülönböztetésében egyre inkább a minőségi jegy kerül előtérbe és az időtartam válik másodlagossá.

A II. csoportban a labiopalatális fonémák percepciós és repetíciós teszt-eredményei nemcsak a 2 előkészítős cigánygyermek magas hibaszázaléka (50%) miatt tértek el. A két elsős „drizārō” kislány az illabiális-palatális, labiopalatális hangokat a percepciós tesztben rendszerint elég jól megkülönböztette egymástól, ugyanakkor a megismétlés során az esetek egyötöde hibás volt. A felvétel alatt úgy látszott, hogy a gyermekek igen könnyen vétették el a fonéma-oppozíciót, mielőtt valamilyen zavaró körülmény volt jelen. (Pl. valaki bejött, vagy az éppen ottlevő kistestvér sírni kezdett.) Tehát a gyermeknek külön figyelnie kellett arra, hogy a kritikus fonémákat ne cserélje fel egymással. Ezek a problémák a tesztszituáción kívül az „erdei” gyermekek mindennapi nyelvhasználatában is állandóan jelen voltak; az egyik drizārō elsős kislány például az ismert mesét így adta elő:

A k̄s̄⁴⁵ ž̄zik̄n̄k̄ a l̄bā elt̄ör̄öt̄ ž̄s̄ ā / nagymamā elgyógyult a l̄bat̄ ž̄s̄ e . .

Vv.*: „Mit csinált a nagymama?” —

— Meggyógyult a l̄bā/t/ / ž̄s̄ a kis / ž̄zike em̄nt az erdőbe (o)t hozot egy kis ž̄zik̄at / ž̄s̄ em̄ntek mind a ket̄o az erdőbe / is a kiskutya a kismacskával fek̄dt / a f̄dre // is sok vir̄got v̄t̄k̄ // a udvarra is em̄nt a kis ž̄zike / csavargóni az erdebe . . .”

Vv. = vizsgálatvezető

Úgy látszik, ebben az esetben van bizonyos időbeli eltolódás az új fonémák észlelése és aktív felhasználása között. LAZICZIUS GYULA írja,⁴⁶ a nyelvi változással kapcsolatban, hogy az egyes fonémák mögött mindig az egyén hangszándékai állnak és minden hangszándék csak „sajátos megvalósulási körben” realizálódhat, amíg a rendszer egyensúlyban van. Amikor L₁ anyanyelvű gyermek elsajátítja L₂ valamilyen, számára új (x) fonémáját, a tanulás folyamatában létrejöhet olyan fázis, amikor a gyermek hangszándékai L₂ nyelvhasználatában fonológiai szempontból már helyesek, a realizáció azonban túl van azon a határon, amelyen belül a fonéma a hallgató számára egyértelműen azonosítható; (x) fonéma a szomszédos (y) fonéma irányába tolódik el, a keletkezett hang már (y) hangszándéknak felelne meg. Így L₂ anyanyelvű beszélő az elhangzott fonémát nem (x)-el, hanem (y)-nal azonosítja.

A két „drizārō” első osztályos kislány nyelvi anyagában labiopalatális hangok helyett igen gyakoriak a túl enyhe ajakkerekítéssel képzett palatális fonémák, amelyeket a magyar hallgató igen könnyen illabiális-palatális hangként értelmezhet.

A vizsgált anyag alapján viszonylag tisztán elhatárolható a labiopalatális fonémák elsajátításának három fázisa:

a) A pokolhegyi elsős gyermekek ezeket a fonémákat tisztán észlelik és a beszédben ritkán vétik el.

b) A „drizārō” első gyermekek hallásra különbséget tesznek a labiopalatális és illabiális-palatális fonémák között, beszédükben azonban

⁴⁵ A hangsúlyos szótagot = jellel jelöltem.

⁴⁶ LAZICZIUS GYULA: i. m., 83–84.

ezek (esetleg a hangszándék ellenére) L_2 anyanyelvű hallgatók szempontjából igen gyakran nem határolhatók el, kétértelműek.

c) Az előkészítő „drizārō” gyermekek a labiopalatális fonémákat csak ritkán használják fel beszédükben (B tesztben a hibaszázalék: 50%); a labiopalatális és illabiális-palatális hangok különálló státusával egyáltalán nincsenek tisztában.

80–90% körül volt a hosszú–rövid oppozíció hibaszázaléka. A percepció és repetíciós tesztek eredményei között ez volt a leggyengébb. Úgy látszott, a hosszú–rövid megkülönböztetés a magyar anyanyelvű gyermekek számára sem problémátlan; a hibaszázalék a kontrollesoportnál is viszonylag igen magas volt. Ezen belül is a percepció teszté magasabb volt mint a repetíciós teszté. A magyar gyermekek többsége tehát önkénytelenül jól ismételte meg a megfelelő minimális párokat, de csak egy részük tudta, hogy az időtartam különbsége miatt is lehet „más” a két szó.

Az A/I. percepció tesztben a hibaszázalék cigánygyermekéknél kb. 40%-al, magyar gyermekeknél kb. 20%-al volt alacsonyabb, amennyiben a szópárban két hosszú–rövid oppozíció fordult elő; tehát két – nem pertinensnek tartott – jegy alapján a gyermekek már különbséget tudtak tenni a szópár két tagja között.

A tesztfelvétel folyamán az volt a benyomásom, hogy a gyermekek zenei hallása nagy szerepet játszott a helyes észlelésben és „utánmondásban”. Így nem egy esetben a kiváló zenei hallású drizārō gyerekek eredményei valamivel jobbak voltak, mint a nagyobb nyelvtudással rendelkező pokolhegyi gyerekéké.

A cigánygyermek válaszaiiban előfordult néha, hogy a kritikus fonéma hosszabb időtartama a szó valamely más fonémájára tevődött át pl. *szurok* – *szurók* < *szurok* – *szúrok*, *por* – *porr* < *por* – *pór*.

A C-teszt 11 tesztegységből állt; kettő az egyes mássalhangzók disztribúciós problémáit vizsgálta, nyolc a helyzetüknél vagy összetételüknél fogva szokatlan hang kapcsolatok produkcióját, egy tesztegység pedig a szokatlan hangkapcsolatot tartalmazó elem fonológiai és grammatikai elemzésének összefüggését. Úgy tűnt, a disztribúciós eltérések nem jelentenek problémát a cigánygyermek számára; a [c] és [f] fonémákra végződő szavakat a repetíciós tesztben a cigánygyermek hibátlanul ismételték meg. A szokatlan mássalhangzókapcsolatokat tartalmazó itemek eredményei azt mutatták, hogy a gyerekek a szokatlan hangkapcsolattal járó kiejtési nehézségeket a számukra megszokottabb hangkapcsolat behelyettesítésével, hangátvetéssel, vagy a hangkapcsolat egyik elemének elhagyásával próbálták elkerülni. Az esetek 6%-ában alkalmaztak metatézist, (pl. „*flotta*” > *folta*, sőt *folta*), 20%-ában elhagyták az egyik elemet, (*hol* < *hold*) 15%-ában a hangkapcsolat egyik elemét valamilyen másik fonémával helyettesítették, s ez utóbbiból az esetek 6%-ában jött létre a lovāriban megszokott hangkapcsolat. (Pl. *strucc* > *sstrucc*; ld. lov. *strejino* „idegen”). A magyar kontrollesoportban a gyerekek az eseteknek mindössze 2%-ában hagyták el az egyik fonémát, és a fonémacsere aránya is csak 2%-os volt. Legérdekesebbek voltak az említett mondatot („*A hús szaftban van*”) tartalmazó tesztegység eredményei. Ezen a mondaton belül a szokatlan hangkapcsolatot tartalmazó „*szaftban*” szót egyetlen cigánygyermek sem tudta helyesen megismételni;⁴⁷ többségük nem különítette

⁴⁷ A cigánygyermek – a két előkészítő kivételével – ismerték az alapszót, bár fonológiai szempontból eltorzított formában ejtették.

el a szót alkotó két morfémát, hanem — hangzása alapján — egy jól ismert alapszóval („szappan”) asszociálta. 10 gyermek közül hatnál tehát a mondat így hangzott „A hús szappan van.”; így a mondat egyben „agrammatikussá” vált.

Analóg jelenségek a gyermeknyelvben is gyakoriak: CH. WELSH fejti ki,⁴⁸ hogy amikor a gyermek környezete nyelvi megnyilatkozásait elemzi, az egyes számára ismeretlen szavakat saját szókinccse alapján értelmezi, a hangzás hasonlósága szerint ennek elemeivel asszociálja. Így pl. CH. WELSH egyik kísérleti mondatát, „Chomsky and Veritas are crying” egy kétéves gyermek így ismételte meg „Cynthia and Tascha cry”⁴⁹ Ennek alapján WELSH a gyermek sajátos szókinccsét a gyermeknyelvi modell fontos részének tekinti.

A többi esetben egy cigánygyermek az asszociált „szappan” szót inessivusi raggal látta el, tehát az ismeretlen szóban felismerte a ragmorfémát és mondatát grammatikusan szerkesztette meg. („A hús szappanban van”). Két esetben nem állapítható meg, vajon a gyerek különválasztotta-e a tőmorfémát és a ragmorfémát („szabban”), egy (erdei) gyermek felelete pedig teljesen értelmezhetetlen. A magyar anyanyelvű gyermekek közül 9 teljesen helyesen választott, 1 a kritikus szó hangkapcsolatát helytelenül elemezte, s a mondatot grammatikai szinten sem analizálta megfelelően. („A hús szaftan van”). Tehát az eltérés a két csoport teljesítménye között igen nagy. Mindez arra mutat, hogy a szókatlan hangkapcsolatok összetevőinek fel nem ismerése a grammatikai elemzés szintjén is nehézséget jelenthet.

A D-t e s z t b e n a *-ban, -ben* illeszkedését két tesztegységgel vizsgáltam. Ez tehát tíz gyerek esetében összesen húsz választ jelentett. A húsz közül négy esetben hiányzott a rag. Az illeszkedés problémátlan volt, azonban az inessivusi alak mindössze három esetben fordult elő, a többi 13 esetben a gyermekek a *-ba, -be* illativusi alakot használták. A magyar kontrollesoportban ugyanezeknél az itemeknél az inessivusi és illativusi esetek aránya éppen 10—10 volt. Ennek természetesen nincsen nagy jelentősége, hiszen az illativusi rag inessivusi funkcióban a magyar köznyelvben is gyakori jelenség.

Úgy látszott, a *-val -vel* ragot általánosan ismerik a cigánygyerekek, illeszkedése sem jelent nehézséget számukra. A II. csoportból az egyik előkészítő gyerek az illeszkedést hibázta el („*nénival*”), a másik előkészítő egy esetben „*nénivel*” helyett lovári ragos főnevet mondott („*nénike*” = „*néninek*”). A *-ke* a lováriiban dativusi rag, az előkészítő gyermekek magyar alapszavakkal is többször összekapcsolták.)

A cigánygyermekek az adessivusi *-nál, -nél* ragot tartalmazó két itemnél tévedtek a legtöbbit; az első csoportban 12 válaszból 5 esetben a *-hoz, -hez* allativusi ragokat használták az adessivusi helyett, egy esetben hiányzott a rag, egy esetben pedig az illeszkedés volt hibás („*a doktorbácsinél*”). A második csoportba tartozó gyermekek válaszaiból 8 közül mindössze kettő volt helyes, az erdei gyerekek négy esetben semmiféle ragot nem mondtak, két esetben pedig allativusi rag szerepelt az adessivusi helyett. A magyar kontrollesoport válaszaiban hibátlanok voltak.

A háromalakú *-on, -en, -ön* 3 tesztegységénél úgy tűnt; a labialitás alapján való illeszkedés problémátikusabb, mint a magas—mély hangrendű illeszkedés

⁴⁸ L. S. ERVIN-TRIPP hozzászólása: in L. G. KELLY: i. m. 28.

⁴⁹ Ibid. 28.

szabálya, azoknak a gyermekeknek számára is, akik a labiopalatális hangokat rendszerint már helyesen használták. A probléma vizsgálatát persze itt is megnehezítette, hogy a labiális magas hangrendű illeszkedés iteménél 10 gyerek közül 6 a superessivusi helyett a sublativusi *-ra, -re* ragot alkalmazta, egy esetben pedig a válaszban névutós szerkezet szerepelt (*a könyv felett*). A fennmaradó három esetben (mindhárom eset az első csoport anyagába tartozott) a gyerekek az ajakréses magas hangrendű ragot alkalmazták („*könyven*”). A másik két tesztegység (*széken, asztalon*) esetében nem merült fel nehézség az illeszkedéssel kapcsolatban; persze a gyerekek a superessivusi-sublativusi ragokat itt is gyakran felcserélték (20 válaszból 9 esetben, ebből I. csop. 4, II. csop. 5 esetben, sőt az erdei gyerekeknél még egy „*padonra*” alak is előfordul). A labiopalatális fonémát tartalmazó ragok illeszkedése egyébként a magyar kontrollcsoport számára is problémát okozott: 10 gyerek közül 5 „*könyvön*” helyett „*könyven*”-t mondott.

A *-hoz, -hez, -höz* háromalakú rag illeszkedésének vizsgálatánál (3 tesztegység összesen 30 eset) szintén problémát jelentett, hogy a gyerekek az esetek egyharmadában allativusi rag helyett a *-nál, -nél* adessivusi ragot használták (az I. csoport 7 esetben, a II. csoport 2 esetben), elhagyták a ragot, vagy névutós szerkezetet mondtak a főnévragos alak helyett (I. csoport 1 esetben, II. csoport 3 esetben). A megmaradt válaszokban labiális-illabiális magas hangrendű illeszkedésnél a hibázás aránya kb. 40% volt. Magas hangrendű alapszavak mellett mély hangrendű ragot csak az erdei gyerekek alkalmazták, két esetben (25%; *rendőrhoz, nénihoz*). A gyerekek az illeszkedést, néha a magyarban lehetséges típuson túl is alkalmazták, pl. „*tyűkhuz*” (ezt szintén csak „*drizārō*” gyerekeknél tapasztaltam).

Az ablativusi *-tól, -től* ragok illeszkedését két tesztegységgel vizsgáltam. A cigánygyerekek első csoportjában a gyerekek hibátlanul illesztették az alapszóhoz a rag két alakját, az erdei gyerekeknél a „*nénitől*” ragos főnév egyszer „*nénitél*” alakban fordult elő (valószínűleg fonológiai okokból), egyszer az illeszkedés volt hibás (*nénitul*), egy gyerek pedig az említett „*nénike*” lovári dativusi alakot használta. A magyar kontrollcsoportban az illeszkedés hibátlan volt. A cigánygyerekeknél az ablativusi ragok egyébként kb. 40%-ban *-tul, -tül* alakban szerepeltek. Magyar anyanyelvű gyerekeknél ez mindössze 5%-ban fordult elő.

Az összes lehetséges esetnek kb. 11%-ában alkalmazták rosszul a cigánygyerekek az illeszkedési szabályokat. Az illeszkedési problémák 60%-a a magas–mély hangrendű illeszkedéssel, 40% a magas hangrendű illeszkedés ajakkerekítéses és ajakréses formájával kapcsolatban merült fel. A magyar kontrollcsoportban helytelen illeszkedés kizárólag az ajakkerekítéses magas hangrendű superessivusi *-ön* rag esetében fordult elő (3%).

A súlyosabb probléma azonban a ragok helytelen használata (34%), vagy elhagyása (12%). Ezt a problémát részletesen tárgyalom majd a gyerekek grammatikai problémáinak elemzésében.

A D-teszthez tartozott még három tesztegység a teljes hasonulás vizsgálatára. Mindhárom esetben az alaktani kötöttségű teljes hasonulás legmindennapibb előfordulását, a *-val, -vel* instrumentális rag hasonulását vizsgáltam, amelynek a gyerekek mégoly szegényes magyar nyelvhasználatában is sűrűn elő kellett fordulnia. Az eredmények igen érdekesek voltak: az első csoportban a hasonulás 15 esetből egy esetben, a második csoportban 10 esetből 5 esetben nem történt meg. „*Apuka géppel dolgozik, Pisti tolvál ír, vonatval játszik*” — mond-

ták ezek a gyerekek.⁵⁰ Az első csoportban két válasz ragtalan volt, 4 esetben rövid mássalhangzó szerepelt hosszú helyett (*gépel*). Ez valószínűleg összefügg a gyermekek előbb tárgyalt fonológiai problémáival. A második csoportban két válaszban a gyermek más ragot mondott, és szerepelt egy „*géfel*” válasz is. Ez talán magyarázható úgy is, hogy a gép szóvégi [p] fonémája progresszíve zöngétlenítette a rag kezdő mássalhangzóját, a [v]-t, majd a [p] kiesett. Az egyik erdei gyerek másodszeri kérdésre a „*gévvel*” választ adta, tehát a teljes hasonulás a magyarban általános progresszív helyett regresszív volt.

Az előbbiekből kettős tanulság adódik. Az egyik, hogy a gyermek ilyen ragos alakokat soha senkitől nem hallhatott, tehát — akárcsak az elsődleges nyelvvelsajátítás esetében — itt sem lehet a gyermek nyelvvelsajátító tevékenységét utánzásra szűkíteni; elvitathatatlan a gyermek önálló elemző és produktív tevékenysége, amellyel „igyekszik a nyelvi struktúrák tulajdonképpeni voltát megfejteni,”⁵¹ és az egyes nyelvi szabályokat kreatív módon alkalmazza.

Másrészt az a tény, hogy a cigánygyermekek a második nyelvvelsajátítás egyes szakaszaiban nem alkalmazzák a teljes hasonulás szabályát, azzal a gyermeknyelvi univerzáléval is párhuzamba állítható, amely szerint a gyermek „a mélystruktúra szemantikai összefüggéseinek explicit és világos megjelöléséhez ragaszkodik.”⁵² Ezen belül szabály, hogy „ha egyszer a gyermek elsajátította valamely nyelvtani egység teljes alakját, ennek az összevont, vagy redukált alakjához nem fog folyamodni...”⁵³ Közismert ezenkívül, hogy „azokat a szabályokat, amelyek szélesebb kategóriákra vonatkoznak, a gyermek előbb sajátítja el, mint azokat, amelyek szűkebb kategóriákra vonatkoznak.”⁵⁴

Az E-t e s z t 4 tesztegysége a tóváltakozások különböző eseteit tartalmazta. A feltett kérdésre („*Mit látsz a képen?*”) a gyermekeknek a következő válaszokat kellett adniok: „*tehenet*”, „*medvét*”, „*madarat*”, „*lovat*”. Ezekben az esetekben az eredeti tőben szereplő magánhangzó-fonéma mind a négy esetben korrelatív párjával (tehén — tehenet, medve — medvét, madár — madarat, ló — lovat) váltakozik. Az alapalak és a szótári tőalak három esetben egyetlen tényezőben, az utolsó esetben pedig több tényezőben különbözött. A mássalhangzóra végződő szótári tőalakoknál a tárgyrag (a tőre jellemző) kötőhanggal kapcsolódik a névszótóhoz.

(A tesztvizsgálatot az első csoportban 6, második csoportban 4, a magyar kontrollesz csoportban 10 gyermekkel végeztem el.) Az eredmények a következőképpen alakultak:⁵⁵

⁵⁰ Azonos szerkesztésmódot figyelt meg BALASSA J. 25–27 hónapos fiánál, I. BALASSA J.: A gyermek nyelvének fejlődése. NYK 23:69.

⁵¹ L. MIKES MELÁNIA: i. m., 47.

⁵² A gyermeknyelv itt idézett univerzáléit D. I. SLOBIN dolgozta ki, I. Cognitive Prerequisites for the Acquisition of Grammar; Working-Paper, Language-Behavior Research Laboratory, Univ. of California, Berkeley, May 1971. Ismerteti: MIKES MELÁNIA: Mondattani univerzálék a gyermeknyelvben. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1971 (3) 8: 51–52.

⁵³ MIKES MELÁNIA, i. m. 52.

⁵⁴ MIKES MELÁNIA, i. m. 52.

⁵⁵ A ráckevei nyelvjárásban nem fordulnak elő hasonló alakok: a tóváltakozás az itteni felnőttek nyelvhasználatában teljesen szabályos.

1. i t e m: *Tehenet:*

	I. csop.	II. csop.	Összesen	Magyar kontrollcsoport
<i>Tehént</i>	3	2	(5)	4
<i>Tehenet</i>	1	1	(2)	6
Alapszó	2	1	(3)	—

2. i t e m: *Medvét*

<i>Medvét</i>	3	1	(4)	10
<i>Medvet</i>	—	2	(2)	—
Alapszó	3	1	(4)	—

3. i t e m: *Madarat:*

<i>Madarat</i>	1	—	—	7
<i>Madárt</i>	4	1	(5)	3
<i>Madárat</i>	—	1	(1)	—
Alapszó	1	1	(2)	—

4. i t e m: *lovat:*

<i>lovat</i>	1	—	(1)	8
<i>lót v.</i>	—	—	—	—
<i>lot</i>	5	3	(8)	2
<i>lova</i>	—	1	(1)	—

A cigány tanulók tehát a töváltakozás szabályait az eseteknek kb. 52%-ában nem alkalmazták, további 22%-ban semmiféle ragot nem használtak. A magyar anyanyelvű tanulóknál a helytelen alakok aránya 22% volt. Ez utóbbi magas arányszám ismét arra mutat, hogy vannak olyan lényeges magyar nyelvi szabályok, amelyeket egy 7 éves magyar gyermek még nem, vagy nem egészen sajátított el. (Kérdéses, hogy helyes-e addig várni, amíg a gyermek a grammatikai metanyelv elsajátítása után, a nyelvtani oktatás keretében megtanulhatja ezeket a szabályokat. Nem lenne-e helyesebb ezekkel a problémákkal — a grammatikai metanyelv kikapcsolásával — még a szabályok tudtosítása előtt foglalkozni? Helyes modellekkel korrigálni tudnánk a gyermek nyelvhasználatának meglévő hibáit, vagy elsajátíttathatnánk a nyelvi szabályokat, anélkül, hogy a grammatika terminusaiban explicit módon megmagyaráznánk ezeket. Ez a módszer egyébként a modern nyelvoktatásban már régen polgárjogot nyert. A gyermek persze ilyenkor nem tud számot adni arról, hogy mit miért mond, de — ami a leglényegesebb — helyesen beszél.)

Az ilyen nyelvi hibák szintén azt mutatják, hogy a gyermek önálló elemzéssel, a nyelvi szabályok ösztönös, kreatív alkalmazásával konstruálja meg nyelvi közléseit. Így történik ez az elsődleges nyelvvelsajátításban, de amint a tesztek eredményei mutatják, a második nyelvvelsajátítás folyamán is hasonló elemző tevékenységet kell feltételeznünk.

5. Egyéb problémák

A cigánygyermek nyelvi anyagában felmerült egyéb problémák közül a következőket emelném ki:

M á s s a l h a n g z ó k: A lováriban [r], [l] fonémák között gyakori a metatézis és ezen túl is általában váltakozhatnak egymással.⁵⁶ Talán ez az oka annak, hogy a gyermekek magyar nyelvhasználatában is gyakori az [r], [l] közötti fonémacsere: („*rehívja a madarat*”; „*lesker*” < *leskel*; „*asztalla*” < *asztalra*; „*A tollal ír*” < *a tollal ír* stb.).

Igen sok esetben a gyerekek [b] fonéma helyett bilabiális [β], vagy labiodentális [v] hangot ejtenek (különösen intervokális helyzetben, de mássalhangzók előtt is): „*a kis Tiβike*”; „*a βácsinál*”; „*beduvják a aβlakot*” < *bedobják az ablakot*.)

A gyerekek számára (valószínűleg a lovári fonémák és a megfelelő magyar hangok artikulációs különbségei miatt) problémát okoz az [s]–[sz], [z]–[zs] fonémák elhatárolása. Különösen a „drizārō” gyermekeknél gyakori [s] helyett [sz], [z] helyett [zs] fonémák felhasználása („*saladni*” < *szaladni*, „*ostályba*” < *osztályba*, „*vizsbe*” < *vízbe* stb.).

Alkalmilag előfordulnak a lovári mássalhangzórendszer ismertetésénél említett változások is; Pl. [t]–[ty] „*ráöntyi*” < *ráönti*; „*phen*” < *fenn* sőt a gyermekek az [s], [sz] fonémák helyett néhányszor a sajátos lovári [ch] palatális réshangot ejtették („*ichkolába*” < *iskolába*; „*chaloncsukrot*” < *szaloncsukrot*);).

A teljes hasonulás a gyermekek beszédében sokkal tágabb körben érvényesül, mint az a magyarban lehetséges. Úgy látszik azonban, erre vonatkozó szabályt nem lehet levonni; a hasonulás ezekben az esetekben teljesen esetlegesnek tűnik: („*A képel lovat látok*”; „*kiccsita*”, „*kiccica*” < *kiscica*; „*könnyet*” < *könyvet*; „*dottornéni*” < *doktornéni*; „*esszó*” < *egyszó*).

Számos példa van anyagomban a legkülönbözőbb irányú, teljesen értelmezhetetlen fonémacserekre is. Ennek okai között szerepel valószínűleg bizonyos beszédmotoros ügyetlenség, s nincs kizárva, hogy egy kislánynál, akinek az anyagában magasan a legtöbb fonémacsere fordult elő, bizonyos auditív differenciálási nehézség is fennáll.

A hangszúlyviszonyok bonyolult képet mutatnak. Rendszeres vizsgálatra lenne szükség ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogyan alakulnak a hangsúlyviszonyok különböző szótagszámú szavak esetében és általában a lovárra, vagy a magyarra jellemző hangsúlyviszonyok dominálnak-e statisztikailag a gyermekek beszédében. Az anyag alapján mindenesetre úgy látszik: a hangsúly megmaradhat a kezdőszótagon, vagy eltolódhat a szó vége felé. Részben talán a két rendszer hangsúlyviszonyainak különbsége okozza, hogy többszótagú szavak esetében az utolsóelőtti, vagy az utolsó szótag kieshet. (Pl. „*in(n)epnek*” < *ünnepelnek*, „*olyankat*” < *olyanokat*, „*ó(v)da*” < *óvoda*, „*válygut csinál*” < *vályogot csinál*, „*lubban*” < *luftballon* stb.). Lováriiban az utolsóelőtti vagy utolsó szótag hangsúlyos, magyarban a kezdőszótag; nincs kizárva, hogy a gyermekek, akik anyanyelvükben megszokták hogy a szóvégi szótagok valamelyike hangsúlyos, a magyar többszótagú szavak hangsúlytalan utolsóelőtti vagy utolsó szótagait nem jegyzi meg pontosan, nem fordí-

⁵⁶ HUTTERER M.—MÉSZÁROS Gy.: i. m. 17.

tanak figyelmet ezekre. Másik lehetséges magyarázat: a nyelvtanulás folyamán az ismeretlen szavakat elsajátítva a nyelvet tanuló mindig a szó kezdőszótagára, (vagy egyszerűen első hangjára) emlékszik vissza legelőször, valamilyen — többé már nem használt — nyelv szavaiból is erre emlékszünk legtovább.⁵⁷ Amint Marius Sala írja, az információ szempontjából, a szavak azonosításában a szó eleje a legfontosabb.⁵⁸

Részben valószínűleg a hangsúlyviszonyokkal függ össze, hogy a gyermekek igen gyakran az összetett szavaknak második elemét hangszúlyozzák. („doktorbácsinál”, „ráöntötte”). Ezenkívül az összetett szavakat számos esetben elválasztják. („szét/durrant a lubban”; „kis/malac”; „kis/madár”; „le/lepüt” < *lerepült* stb.) Nem lehetetlen, hogy ezt a jelenséget interferenciának kell tekintenünk; a lovāriban ugyanis a szóösszetétel rendkívül ritka.

Végül nem hagyhatjuk említés nélkül a gyermekek kommunikációjában zavart okozó tényezők között a dadogást és a pöszebeszédet; csoportomban 10 gyerek közül kettő dadogott, a pöszebeszéd artikulációs zavara pedig első osztályos cigánygyermeknél a pedagógusok tapasztalata szerint mindennapos jelenség.⁵⁹

Az ismertetett fonológiai problémák önmagukban csak kis részben okozói a cigánygyermek kommunikációs nehézségeinek, hiszen a beszéd-szituációból sok — fonológiai szempontból nem korrekt — közlés érthetővé, egyértelművé válik.⁶⁰ A gyakorlatban azonban a fonológiai szint problémái a többi nyelvi szinten tapasztalható interferencia-problémákkal, hiányosságokkal kombinálódnak. Gyakran előfordul, hogy a cigánygyermekkel foglalkozó pedagógusok még a tankönyvből elmondott történetet sem tudják nyomon követni. (Ki gondolná például, hogy a gyermek „*a nini phézik*” megnyilatkozással azt akarja közölni: „*a* (képen látható) *néni főz*”?) A gyermekek önálló közléseit természetesen még nehezebb „desifrizozni”. A felmérés során tisztázni kell majd a többi nyelvi szint problémáit, s e problémák belső összefüggéseit gyermekek sajátos nyelvi rendszerében. Munkám eredményei talán segítséget adhatnak a pedagógusoknak; hiszen munkájukat megkönnyítené, ha előre tudnák, mi nehéz a gondoljaikra bízott gyermekeknek, milyen „kód” szerint kell értelmezniük a gyermekek közléseit. Így tudatosan segíthetnének tanulóiknak a súlyos nyelvi hátrány felszámolásában.

RÉGER ZITA

⁵⁷ MARIUS SALA: Considération sur la valeur de la partie initiale des mots. Cahiers de Linguistique Théorique et Appliquée. I, (1962): 219—222.

⁵⁸ Ibid. 219.

⁵⁹ E jelenségek lehetséges okairól (organikus vagy pszichoneurotikus eredet dadogás esetében, idegrendszeri ártalom, késett fejlődés, hallási zavar stb. a pöszebeszéd okai között) l. ILLYÉS GYULÁNÉ, ILLYÉS SÁNDOR, JANKOVICH LAJOSNÉ, LÁNYI MIKLÓSNÉ: Gyógypedagógiai pszichológia. Akadémiai K. Budapest, 1968. 164—165.

⁶⁰ FÓNAGY IVÁN: A beszéd mérése és értékelése. Új eszközök, új módszerek a fonetikában. I. OK. 24: 85.

Problèmes linguistiques des enfants tziganes bilingues au début de l'âge scolaire

Le bilinguisme des Tziganes en Hongrie est de type de diglossie. Puisque dans les communautés tziganes bilingues la langue de «l'informalité» est généralement le lovári (le dialecte le plus important de la langue románi, d'origine indienne), les enfants tziganes commencent à fréquenter l'école — où le moyen d'instruction est le hongrois — avec des connaissances de hongrois fort rudimentaires.

L'auteur a entrepris une enquête concernant le niveau d'acquisition du hongrois, les difficultés linguistiques particulières et les caractéristiques sociolinguistiques de la communication en deux langues des enfants tziganes de 6—7 ans ayant le lovári comme langue maternelle. Les enfants qui participaient à l'enquête habitaient tous dans un village non loin de la capitale, mais appartenaient à deux communautés différentes dans leur niveau socio-culturel et la fréquence de leur rapport avec les habitants non-tziganes du village.

L'article présent qui rend compte de la première partie de l'enquête, donne d'abord une description générale de cette situation bilingue, esquisse une typologie du bilinguisme des enfants tziganes, l'analysant au point de vue psychologique, sociologique et linguistique.

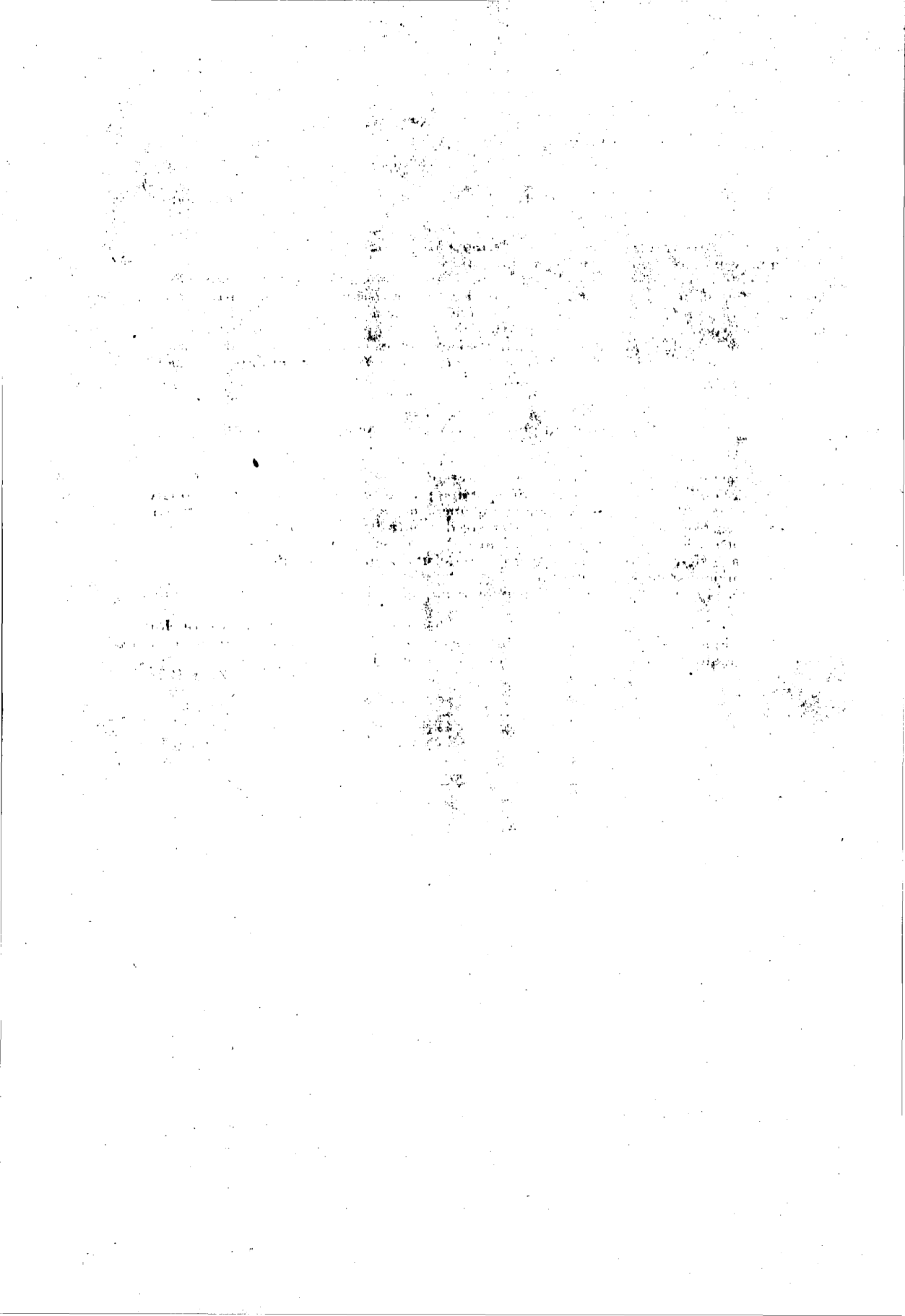
Dans la deuxième partie de l'article, consacrée à la description des problèmes phonologiques et morphologiques des enfants dans leur communication en hongrois, l'auteur part de l'analyse contrastive du système phonologique du lovári et du hongrois, décrit les tests utilisés, construits par elle-même à la base de cette analyse contrastive. L'analyse des résultats de l'examen par tests démontrait que:

1. Parmi les enfants appartenant aux deux communautés différentes il y avait une différence significative dans le degré d'acquisition du système phonologique et des règles morphologiques du hongrois.

2. La perception des oppositions phonologiques inconnues en lovári généralement précédait la production de celles-ci.

3. Dans le domaine de l'application des règles morphologiques quelques «fautes» typiques des enfants tziganes bilingues étaient identiques à celles commises par les enfants étant en train d'acquérir le hongrois comme langue maternelle.

ZITA RÉGER

Generatív elv és generatív nyelvtan

(A chomskyizmus kérdéséhez)

1. Különös jelenség, de így van: a generatív (chomskyánus) nyelvtan másfél évtizede létezik, sőt tekintélyes grammatikai irányzat,¹ ám aligha tudná bárki is elfogadható módon definiálni, mi az. Forrásait tanulmányozva, egymás mellé téve azokat az állításokat, amelyeket részint nyelvleírás, részint mint grammatikai és nyelvfilozófiai elmélet tartalmaz a nyelvről és magáról, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy ez a teljes pontosság és következetesség jegyében indult elvi-módszertani együttes ma módszer-tanilag és tartalmilag egyaránt meghatározhatatlan.

E problémának maguknál a chomskyánusoknál alig találjuk nyomát. Elméletükhöz fűzött magyarázataikból ítélve a generatív nyelvtan mivolta szerintük világos, alapelvei tiszták, s változásról csak mint az elmélet természetes fejlődéséről esik szó. Ez a szemlélet azonban a tények alapján ítélve nem reális.

2. Megalkotója és hívei szerint a generatív nyelvtan mint meghatározott típusú formalizált elmélet különbözteti (különböztette?) meg magát minden egyéb fajta nyelvleírástól. Tudvalevő, hogy a tizenöt évvel ezelőtti chomskyi transzformációs modell egy matematikai logikai mintájú deduktív szabályrendszer vázlata; szigorú spekulatív egység, amely meghatározott meta-teóriának és metodikának felel meg.² Nem lehet azonban kétséges, hogy ez a megkülönböztetés napjainkra értelmét, érvényét veszítette. S nemcsak azért, mert olyan nyelvleírás, amely megfelel a fenti definíciónak, gyakorlatilag nem született. Hanem főként azért, mert az idő előrehaladtával CHOMSKYNak és követőinek műveiben egymás után fogalmazódtak meg olyan elvek, amelyek részint érvénytelenítik a korábbiakat, részint egymást is kölcsönösen kizárják. Különös metamorfózis zajlott így le: az önmagát éppen mint bizonyos összetevők egységét meghatározó elmélet helyén ma nemcsak valamely más, hanem sok egymással össze nem egyeztethető koncepciót találunk.

¹ A grammatikatörténeti helyére, szerepére vonatkozó vélemények emellett eltérőek; az utóbbi évek irodalmából vö. TELEGGDI ZSIDMOND, A transzformációs generatív grammatika történeti előzményeiről. Általános nyelvészeti tanulmányok 6. Budapest, 1969, 5–10; J. LYONS, Chomsky, Fontana /Collins, 1970; В. А. Звезинцев, Язык и общественный опыт (К методологии генеративной лингвистики), Ленинизм и теоретические проблемы языкознания, Москва 33, 1970, 281–305; KÁROLY SÁNDOR, A generatív nyelvtan gondolatának fejlődése és hatása, Magyar Nyelv, 66 [1970]: 443–452; ZSILKA JÁNOS, Nyelvi rendszer és valóság, Budapest, 1971, 13–47, 234–237.

² Részletesen I. N. CHOMSKY, Syntactic Structures, s'-Gravenhage, 1957; R. B. LEES ismertetését l. Language 33 [1957], 375–408; SZÉPE GYÖRGY, A generatív grammatika transzformációs modelljéről, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, Budapest, 1963, 273–294.

De akkor beszélhetünk-e ma egyáltalán, vagy milyen értelemben beszélhetünk generatív nyelvtanról?

Dolgozatomban részint erre a kérdésre keresek választ. Részint pedig azt a nézetemet szeretném kifejteni, hogy az említett átalakulás és az eredményeként létrejött sajátos helyzet legmélyebb oka nem másutt, mint CHOMSKY alapkoncepciójában van.

3. Mindenekelőtt az első kérdés körébe vágó legfontosabb vagy legjellemzőbb tényeket tekintem át.

A generatív nyelvtan történetében az irányzat további sorsa szempontjából a legjelentősebb esemény az volt, hogy a programadó műben, a *Syntactic Structures*-ben javasolt modellt CHOMSKY néhány év múlva váratlanul gyökeresen átalakította. Ennek a lépésnek a fontosságát annál inkább is kiemelem, mivel sokszor elfeledkeznek róla, átsiklanak rajta. A generativisták annak idején — feledve addigi nézeteiket — azonnal oly nagy érdeklődéssel fordultak a szerző új tézisei felé, hogy a fordulatról magáról alig esett szó, noha azt — kutatási műveletekben szokatlan módon — a szerző nem motiválta.

Amennyire CHOMSKY publikációinak, továbbá a körülötte zajló vitáknak az alapján következtetni lehet, a szerző koncepcióváltásában különösen két körülmény játszott közre.

Elsősorban a XVIII. és a XIX. század nyelvelméleti hagyományainak, főként HUMBOLDT nyelvelméletének felfedezése. Közvetlenül az, hogy HUMBOLDT nyelvfilozófiájának úgynevezett „teremtő elvére” rátalálva — arra az eszmére tudniillik, hogy a nyelv *energia*, a *l* *k* *o* *t* *ó* *t* *e* *v* *é* *k* *e* *n* *y* *s* *é* *g*, — CHOMSKY összefüggést fedezett fel közte és a generáló módszer között. Tudjuk, hogy e felfedezésének ő maga is kivételesen nagy jelentőséget tulajdonít. Nem magától értetődő azonban, hogy miért volt ez nézeteinek alakulásában döntő mozzanat. Hiszen a generáló módszert a szerző többé-kevésbé régebben is úgy tekintette, mint az ember mondatalkotó képességének megfelelőjét a nyelvleírásban. (Épp ezért érezhette azt rokonnak HUMBOLDT eszméjével.) Ebből pedig az következne, hogy méginkább megerősítve lássa nézeteit, nem pedig hogy megváltoztassa.

A dolog magyarázata szerintem az, hogy CHOMSKY felfogása egy lényeges ponton ütközött HUMBOLDTÉVAL, de az úgynevezett hagyományos grammatikusokéval is (az utóbbiak és HUMBOLDT között ezzel nem akarok egyenlőséget tenni), amennyiben CHOMSKY éles és mesterséges határt vont a nyelv mint struktúra és a nyelv mint tevékenység között. S a generatív modellben ez a felfogás, tehát egy mesterségesen leszűkített nyelv-fogalom tükröződött.³ A nyelvnek az az értelmezése, amelyen CHOMSKY modellje nyugodott, bármily furcsán hangzik is, nem volt távol az általa

³ A „hagyományos” felfogás közismert, egy közeli példával mégis dokumentálom. „A mai magyar nyelv rendszere” c. összefoglaló mű szerint a nyelv az emberi társadalmak közös alkotása, a társadalmi tudat érzékelhető formája, a tudattartalmak megformálásának fő eszköze (i. m. I., Budapest, 1961. 7–10. Humboldt nézetéről, valamint Chomsky Humboldt-értelmezéséről l. TELEGDY ZSIGMOND, *Nyelvelmélet és nyelvtipológia humboldti egysége*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 7. 1970, 235. — CHOMSKY mondatok halmazát értette (bármely) nyelven, amelynek meghatározása — grammatikai leírása — függetlenül kell, hogy történjék a beszélők tevékenysége vizsgálatától (N. CHOMSKY, *Syntactic Structures*, s'-Gravenhage, 1957, 13, 47–48.)

egyébkén hevesen bíralt behaviorista felfogástól. HUMBOLDT tanítása végső fokon tehát saját teóriájának ellentmondásosságát kellett, hogy felismertesse CHOMSKYVAL. S egyben azt a körülményt, hogy a nyelvi alkotás gondolatának a matematikai logikai bázisnál sokkal szélesebb filozófiai-pszichológiai bázisa már létezik a nyelvtudományban. (Így születhetett vagy erősödhetett a gondolat, hogy a generatív modell mint pszichológiai elmélet is értelmezhető!) — Nem volna értelme találgatni, hogy mi történt volna, ha CHOMSKY idejében megismerkedik e hagyományokkal, s ha ugyanakkor szélesebb körben megismeri a nyelv kutatásának egykorú problematikáját, eredményeit is. A chomskyszmus útjának jobb megértése céljából viszont az időbeli eltolódás tényét magát szükséges, hogy számon tartsuk.

Másik fontos tényezőként azt jelölhetjük meg, hogy a 60-as évek elején már nem lehetett kétség afelől, hogy a kutatás gyakorlatában a kezdeti mondatgeneráló apparátus nem váltja be a hozzá fűzött reményeket. S a konkrét vizsgálatok lényegében ugyancsak bizonyos hagyományok felelevenítése vagy rehabilitása mellett szóltak. Minden valószínűség szerint e két ok tette szükségessé a generatív modell átalakítását.⁴

CHOMSKY, mint ismeretes, két (egymással összefüggő) tételét revideálta. Megváltoztatta álláspontját a pszichikai tevékenység kutatása és a grammatika viszonyának kérdésében, még hozzá annyiban gyökeresen, hogy most egyenesen a mondatstruktúrák feltételezett mentális „mély szerkezetéből”, a beszélő implicit nyelvismerete struktúrájából kívánt kiindulni a nyelvreírásban. Egyidejűleg — a hagyományos mondattan egyes fogalmaival együtt — a szemantikát is, amelynek grammatikai hasznavehetőségét eddig tagadta, bevonta a szintaktikai szerkezetek vizsgálatába mint interpretáló részt.

E lépést — azon túl, hogy CHOMSKY most már sokkal következetesebben elhatárolta magát a bloomfieldi strukturalizmustól, egyben a behaviorista lélektantól — a következő okból tartom jelentősnek.

Ha a Syntactic Structures téziseit és szabálymintáit összevetjük azokkal a változásokkal, amelyek a Chomsky-iskola munkásságában különösen az Aspects of the Theory of Syntax megjelenése után megfigyelhetők, világossá válik, hogy a fordulat mélyen objektív (CHOMSKY motívumaitól esetleg egészen függetlenül) egy tudományelméleti (modellelméleti) szempontból kulcsfontosságú kérdés eldöntése vagy inkább újramegválaszolása rejlik: mi a nyelvreírás célja? A grammatikai szerkezetek algebrailag mennél egyszerűbb és gazdaságosabb leírása-e, függetlenül valóságos összefüggéseiktől és közlésbeli funkciójuktól, vagy a tényleges nyelvhasználat törvényszerűségeinek feltárása, elméletének felépítése. — A Syntactic Structures lényege szerint nem a nyelv szerkezetének, hanem a nyelvreírás racionalizálásának elmélete volt. Azaz, CHOMSKY olyasvalamit feltételezett, hogy bizonyos racionális követelményeket kielégítő nyelvreírás esetén az a kérdés, hogy az adott szabályrendszer a nyelv valóságos tulajdonságait tükrözi-e vagy nem,

⁴ L. főként N. CHOMSKY, Current Issues in Linguistic Theory, The Structure of Language (J. A. FODOR—J. J. KATZ), New Jersey, 1964; Uő.: Aspects of the Theory of Syntax, Cambridge, 1965; Uő.: Cartesian Linguistics, New York, 1966; vö. J. HERDAN: The Crisis of Modern General Linguistics, La Linguistique, 1967, 1, 27—37; P. RAVILA, Die Philosophie der Transformationsgrammatik, JŠFOU. 68 [1967]: 1—15; E. M. UHLENBECK: An Appraisal of Transformation Theory, Lingua, 1963, 1—18; Uő.: Some Further Remarks on Transformational Grammar, Lingua, 17 [1967]: 263—282.

eleve föl sem vetődik, mert ez esetben a leírást adekvátnak tekinthetjük, és ezzel a grammatika elvégezte feladatát. A „mély szerkezet” hipotézisét viszont CHOMSKY a nyelvelsajátítás és a nyelvhasználat pszichológiai problematikájával hozta összefüggésbe, így azt nem lehetett másként érteni, mint amelynek objektuma a valóság. Hogy a szerző mennyire volt ennek tudatában, nem világos. Ezúttal azonban nem is ez a fontos, hanem az, hogy a 60-as évek dereka táján (az *Aspects of the Theory of Syntax* megjelenése után) a generativisták egyre határozottabban a valóságos nyelvi mechanizmusok iránt kezdtek el érdeklődni. Ez mutatja a legjobban, hogy objektíve milyen kérdést dőlt el és milyen irányban. A „mély szerkezet” mint nyelvelírási bázis gondolata csakis ennek az irányváltozásnak az alapján terjedhetett el a grammatikában.

A modell új változatában a régebbinek egyes fontos jegyei — a generatív teljesség igénye (valamely nyelv minden helyes mondatának és csakis helyes mondatainak képezhetősége); a leírás formalizálásának megkívánása; a deduktív módszer; a transzformációs komponens mint a kiinduló és a célszerkezeteket összekötő szabályrendszer — megőrződtek. Ezt a modellt azonban gyakorlatilag már sem maga CHOMSKY, sem más nem alkalmazta, mivel használhatósága azonnal kétségessé vált. Elsősorban éppen pszicholingvisztikai, továbbá szemantikai és mondattani vonatkozásait vitatták. A pszicholingvisztikai szempontokra később térek ki. A grammatikában a „mély” és a „felszíni szerkezet” következetes elkülönítése mikéntjének, egyben a grammatika és a szemantika viszonyának kérdése éleződött ki a legjobban. Azt a valóban érthetetlen megoldást, hogy a generálás egy mentális struktúra modelljéből indul ki, de mégis a szemantika épül a szintaxisra, nem pedig fordítva, CHOMSKY nem tudta megvédeni. A szemantika interpretatív szerepének tételét szinte észrevétlenül rövid idő alatt vetették el a generativisták. A félig a szemantika felé fordított modellt teljes egészében megfordították, úgy, hogy a szintaxis lett az interpretáló rész. Ez a lépés a „mély szerkezet” fogalmának átalakulásával járt együtt; a fogalomnak újabb értelmezései alakultak ki.⁵ Ezek ismertetését és elemzését most mellőzöm.

Ismerünk azonban a „mély” és a „felszíni” szerkezet hipotézisétől eltérő generativista elméleteket is. Ilyenek egyes sztratifikációs modellek, például P. SGALLnak és munkacsoportjának figyelemreméltó kísérlete a „mély” és a „felszíni” szerkezet chomskyi elkülönítésének megszüntetésére. SGALL a prágai iskola funkcionális szemléletét és a generatív grammatikát kísérte meg összeegyeztetni egy teórián belül. Az utóbbiból megtartotta a generatív teljesség és a formalizálás követelményét, de sem a közvetlen összetevős, sem a transzformációs szabálytípust nem alkalmazza. Ehelyett egy sokrétűen felépített modellel dolgozik, amelynek szerkezete a funkcionális mondattan elveinek felel meg. — Feltűnő, hogy a transzformációkat, amelyeket sokáig a gene-

⁵ Vö. M. BIERWISCH, *Eine Hierarchie syntaktisch-semantischer Merkmale*, *Studia Grammatica* V., Berlin, 1965, 29–86; M. A. K. HALLIDAY, *Some notes on 'deep' grammar*, *Journal of Linguistics*, 1966, 1, 57–67; U. WEINREICH, *Explorations in Semantic Theory*, *Current Trends in Linguistics III*. (Ed. Th. A. Sebeok), The Hague—Paris, 1966, 395–477; CH. J. FILLMORE, *The Case for Case*, *Universals in Linguistic Theory*, New York, 1968; G. HELBIG [Г. Хельбиг]: *Порождающая трансформационная грамматика в новом освещении*, *Иностранные языки в школе*, 1969, 5, 21–35. KIEFER FERENC, *Mondattani-szemantikai tanulmányok*, Budapest, 1970. — A „mély szerkezet” chomskyánus felfogásának fogyatékosságairól egy új felfogás nevében összefoglalóan I. P. M. POSTAL, *On the Surface Verb 'Remind'*, *Linguistic Inquiry*, Vol. 1, 1, 95–118.

ratív nyelvtan „lelkének” tartottak ma többen nem tekintik szükséges komponensének.⁶

A legerősebb hatások — Európában legalábbis — kétségtelenül a prágai iskola, annak mai mondattani iránya oldaláról érték a generatív nyelvtant; a funkcionális nyelvészet az utóbbinak legfőbb átformálója és vitapartnere lett. A prágai grammatikusoknak ugyanis ma már nagy empirikus anyagon alapuló és rendkívül árnyalt elképzelésük van a mondatalkotásnak olyan tényezőiről (elsősorban a mondattani modalitás és a perspektivikus mondat-tagolás jelenségeiről), amelyek a „mély szerkezet” kutatásakor elsők között jöhetnek szóba, de amelyek korábban elkerülték a chomskyánusok figyelmét.⁷

A magyarországi generativista kutatásokban legjobban a formálisság elve ingott meg. E kutatásokra ugyancsak a mai prágai iskola, illetve a magyar nyelvtanítás strukturális-funkcionális iránya volt a legnagyobb hatással. Részint tematikájukban tértek el elég korán az ortodox chomskyizmustól (fontos helyet foglaltak el bennük a magyar szórend és az aktuális mondat-tagolás kérdései), részint szemléletükben (a mondattani funkciók fokozott figyelembevételre, az ún. kommunikációs dinamizmus szempontjának hangsúlyozása).⁸ A transzformációs módszert a magyar generatív nyelvészek elvben nem vetették el, de egzakt transzformációs szabályrendszert maguk nem igyekeztek kidolgozni. Viszont SGALL felfogásától eltérően többségükben lemondtak — mint említettem — a formálisság, továbbá a generatív teljesség követelményéről. Így végeredményben szakítottak az „Aspects . . .” generáló modelljével.⁹

Utoljára említem meg, hogy jelenleg a chomskyi elmélet fő metodológiai elvét sem fogadja el minden generativista: azt tudniillik, hogy az adekvát nyelveírás egy meghatározott módszerhez, a hipotetiko-deduktív módszer alkalmazásához van kötve. A hipotetiko-deduktív (formális) nyelveírás sokáig egyet jelentett a generatív nyelvtannal. Igaz, újabban már csak elméletben, hiszen a fent vázolt változások már magukban hordják az említett fejleménynek a kibontakozását is. Szavakkal azonban csak nemrég fogalmazódott meg generativista műben, hogy a konkrét nyelvi anyag megfigyelése „. . . sokkal gyümölcsözőbbnek látszik, mint bármilyen deduktív szemantika-elmélet, amely a nyelvi valóság szinte mérhetetlen gazdagsága miatt alighanem eleve sikertelenségre van ítélve”.¹⁰

4. Amint látjuk, a magukat generativistának vallók felfogása egymáshoz viszonyítva egy-egy vagy több ponton is kizáró; nincsen a generatív gramma-

⁶ P. SGALL—L. NEBESKÝ—A. GORALČÍKOVÁ—E. HAJIČOVÁ, *A Functional Approach to Syntax in Generative Description of Language*, New York, 1969. Vö. még PAUL M. POSTAL, i. m.; W. J. HUTCHINS: *The Generation of Syntactic Structures from a Semantic Base*, Amsterdam—London, 1971; KIEFER FERENC, i. m., 13; J. LYONS: *Introduction to Theoretical Linguistic*, Cambridge, 1968, 155—157.

⁷ L. F. DANEŠ—J. VACHEK, *Prague Studies in Structural Grammar Today*, *Travaux linguistiques de Prague*, Prága, 1964, 21—31; 1. továbbá a *Travaux linguistiques de Prague* kötetének többi tanulmányait.

⁸ Vö. főként DEZSŐ LÁSZLÓ—SZÉPE GYÖRGY, Adalékok a topic-comment probléma-hoz, *NyK*, 69 [1967]: 365—388; KÁROLY SÁNDOR, Preliminary to a Hungarian Generative Grammar, *Acta Linguistica ASH* 17 [1967]: 3—4. sz. 245—262; Dezső László, Károly Sándor, Nagy Ferenc tanulmányait az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. kötetében, Budapest, 1969.

⁹ Az előbbi műveken kívül I. DEZSŐ LÁSZLÓ, A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban, *NyudÉrt.* 76, Budapest, 1971, 3—10.

¹⁰ KIEFER FERENC, i. m. 12; 1. még uo. 14.

tikának olyan megkülönböztető jegye, amelyet mindenki egyaránt elfogadna. A CHOMSKY elgondolta axiomatikus-deduktív „nyelvelméletről” már valóban elmondhatjuk, hogy a múlté. Az elmélet formálissága, a deduktív módszer, a transzformációs apparátus alkalmazása nem kritérium. S a kompetencia — performancia-modell is megingott, illetve más felépítési generatív nyelvmodellek is megjelentek. Nem is szólva egyes korai racionális elvek feledésbe merüléséről. — Ezzel ki is meritettük a generatív nyelvtan fogalmát. — És az úgynevezett generatív elv? — kérdezhetné az olvasó. E kérdés valamennyire még a fentiek után is jogos. Vajon nincsen-e a generálásban olyan mozzanat, amely akkor is változatlan marad, ha a fenti kritériumok elesnek? — Nincsen. A generálást, igaz, nem lehet a CHOMSKY-tól felállított követelményekkel azonosítani, de nem lehet tőlük függetlenül felfogni sem. E műveleten a legnagyobb általánosságban a mondat szerkezeteknek vagy a konkrét mondatoknak valamely szabály alapján való automatikus előállítását értik. Ilyen típusú CHOMSKY nyelvtana is. Ebben az értelemben azonban generatív nyelvtan a generativistáktól bíralt IC-modell is. CHOMSKY az IC-modellnél „erősebb” generatív modellt alkalmazott (l. alább). Csak hogy annak lényegéhez hozzátartozott a transzformációs szint bekapcsolása a generálásba, amelyet viszont, mint láttuk, mások elutasítanak vagy elkerülnek. Ez már önmagában is jelentős eltérés az elv értelmezésében. De a nyelvtan jellege ekkor még valóban generatív maradhat. Ám ismét mások a deduktív módszert, illetve a formálisságot nem tekintik kritériumnak. Ez viszont már mindenképpen a generálás fogalmának eleve nébe vág. Van aki formális, de nem deduktív szabályokat állapít meg. Ez is. Nem szólva arról, hogy magának CHOMSKY-nak a generálási elve is ellentmondásos (erről később szólok). Ha tehát elkerüljük a generálás elvének misztifikálását és explicit tézisekre támaszkodunk, kimondhatjuk, hogy a generatív elv sem összekötő kapocs a generativisták között (s nem is megkülönböztető tényező).

Mi következik ebből?

Ha az ellentmondás törvényéből indulnánk ki, azt kellene mondanunk, hogy generatív nyelvtan, generatív irányzat nem létezik: valami és az ellenkezője nem lehet egyszerre igaz. Véleményem azonban nem egészen ez. Ebből annyi a való, hogy tartalmi jegyekkel, mint cikkem elején mondtam, a generatív nyelvtant valóban nem lehet meghatározni. De problémáinak alaposabb tanulmányozása után mégis felismerhetjük egységét történetileg. Észre kell ugyanis vennünk, hogy a generatív nyelvtannak korántsem véletlenül alakultak ki egymásnak ellentmondó változatai, iskolái, hanem annak kényszerű következményeként, hogy maga a kiinduló teória ellentmondásos. A vázolt folyamatban mindenesetre bizonyos determináltságot vehetünk észre.

Tünetként értékelhetjük, hogy a generativisták problémafelvetésének — bármely irányhoz tartozzanak is — van egy közös jellemzőjük: mindenütt hangsúlyosan vetődik (vetődött) fel a mintául vett elmélethez való viszonynak a kérdése. Tagadhatatlan tény, hogy egyes sztratifikációs modellek kivételével valamennyi említett generativista újítás úgy született (beleértve CHOMSKY nézeteinek az átalakulását is), hogy a grammatikusok egy zárt elméletet kénytelenek voltak megbontani, annak valamely lényeges jegyétől eltekinteni, amikor alkalmazására került a sor. Radikális változtatás azonban sohasem történt, így a modell egyes kritériumai csak lassanként, fokozatosan jelentek meg akadályként az adekvát nyelvelírás előtt. Ilyen szempontból nézve a 60-as évekbeli fordulat (ismertetett okainál és jelle-

généel fogva) a generatív nyelvészet „fejlődése” modelljének tekinthető, folyamatszerűvé vált. A generativista iskolák megjelenésében lényegében kísérlet-sorozatot láthatunk az említett akadályok leküzdésére: ugyanazon elmélet belső ellentmondásai terülnek ki benne történetileg, realizálódnak eseményekben. Nézetem szerint voltaképpen ez a folyamat a generatív nyelvtani irányzat. Ez „létének” és „nemlétének” magyarázata is.¹¹

5. Kérdés most már, miben és milyen módon ellentmondásos a chomskyi tan, különös tekintettel arra, hogy a fent vázolt következményekben realizálódik?

Fejtegetésemet ennek az eddigiekből szükségképpen következő kérdés-feltevésnek az alapján szeretném folytatni.

A generatív nyelvtanra megfigyelésem szerint a meg nem feleléseknek bizonyos együttese jellemző. Nevezetesen az, hogy — egyrészt — lényeges pontokon eltérés, ütközés van benne aközött,

a) amit CHOMSKY és követői teoretikusan állítanak, és ami a konkrét elemzésekben valójában történik;

b) amilyenek konkrét elemzéseikben a nyelvet leírják, és amit a nyelvi adatok mutatnak;

c) amit egyik és másik tézisükben állítanak.

Általánosságban úgy mondhatjuk, hogy ellentmondás van a generatív nyelvtan elvében, továbbá az elv és annak realizációja között.¹²

Másrészt:

lényegesen eltér egymástól az, amit a generativisták téziseikben állítanak, és ahogyan az a mai grammatika (pszicholingvisztika, általános nyelvészet vagy más szakterület) fő problémáinak, törekvéseinek megfelelően e szakterületek művelőiben „dekódolódik”.

E vonások bonyolult szövedékét igen nehéz volna szálaire bontani. Ezért azoknak a tartalmi és módszertani kérdéseknek a természetes rendje szerint igyekszem felismertetni őket, amelyek a vizsgált elméleten belül felvetődnek.

6. Mi a chomskyi értelemben vett generatív elv? — Generálni a matematikában annyit jelent, mint valamely halmazt egyedei tulajdonságainak leírása helyett úgy meghatározni, hogy megadni egy olyan szabályt, amelynek végrehajtásával az adott halmaz elemeit kapjuk. A Syntactic Structures modellje azon a gondolaton alapult, nem lehetne-e ezt az elvet, illetve ezt a szabálytípust alkalmazva olyan nyelvtani szabályrendszert létrehozni,

¹¹ Megszámlálhatatlanul sok adattal volna bizonyítható, s ez nem közömbös, hogy a generatív nyelvtan megjelölést végeredményben ma is a legtöbben N. CHOMSKY elméletével hozzák összefüggésbe. Magyarázatom így egybevág a műszo intuitív értelmezésével és spontán használatával. — Fontosnak tartom megjegyezni, hogy semmiképpen sem neveznék generativistának minden olyan kutatási irányt, amely a nyelv alkotó tevékenység-jellegét tartja szem előtt, még ha rendszeresen él is a 'létrehozás' fogalmával. Az ilyen műszohasználát a generatív nyelvtan fogalmát történeti konkrét-ságától fosztaná meg diakron és szinkron értelemben egyaránt.

¹² E problémák körébe vágó megfigyeléseimet részletesen I. H. MOLNÁR ILONA, A generatív nyelvtannak mint nyelvi modellnek és vizsgálati módszerének néhány kérdése, MNy. 65 [1969]: 262–277; Az úgynevezett mély szerkezet kategóriáinak kérdéséhez, különös tekintettel az ígére, NyK, 74 [1972]: 91–120.

amely a „leltározó” deszkriptivista nyelvleírással szemben a nyelv minden lehetséges mondatát viszonylag egyszerűen „átfogja”, „kimeríti”.¹³

Bármennyire nem kívánatos is, hogy a nyelvleírás pusztán „leltározásból” álljon, kiderült, hogy ezt megvalósítani nem lehet. CHOMSKY javaslatának azonban nem is volt reális alapja; feltételezését az érdekelt tudományágak adatai és ismeretanyaga már megszületésekor cáfolták.

a) A nyelvészeti halmazelmélet az 50-es években már nagy erőfeszítéseket tett a nyelvi halmazok minden korábban ismerttől eltérő természetének felderítésére. CHOMSKY viszont arra alapozott, hogy a matematikai halmazokkal végezhető műveleteket egyenesen át lehet vinni a nyelvi rendszerre.

b) Tudjuk, hogy a nyelv, illetőleg a nyelvi jel sokszorosan összetett pszichikai, egyben történeti-társadalmi folyamat eredménye. Mint mondani szoktuk, a nyelv maga a testet öltött tudat. A matematikai automaták ezzel szemben a pszichikai tevékenységnek csupán egyes funkcióit utánozzák. Amikor CHOMSKY ilyen automata segítségével a nyelv totalitását kívánta volna átfogni, vagy nem számolt a nyelvi jel természetével, vagy azt feltételezte, hogy az adott apparátus a grammatikában ekvivalens lehet az egész mondatalkotó tevékenységgel.

c) CHOMSKY axiómarendszerét egyes hagyományos grammatikai fogalmakkal tették ki, amelyek a nyelvtudomány fejlődése folyamán komplex módon (szintaktikai, morfológiai, morfonológiai, szemantikai elemzés útján) jöttek létre, és kidolgozott rendszert alkotnak. A szerző ezeket összefüggéseikből kiragadva, (például a mondattani terminusokat szófajtaniakkal keverve), de mégis mint evidenciákat vezette be egy egészen más megközelítést kívánó deduktív szabályrendszerbe. Eljárását bírálói mint terminológiai zavart tették szóvá. Bárhogyan nevezzük is, az alkalmazott módszer egzaktságát már eleve kizárta vele.¹⁴

A fenti okoknak tudható be, hogy a generatív módszerű kísérletekben egy időben olyan szabálykomplexumok jelentek meg, amelyek — mint erre többen rámutattak — egyszerűen szólva nem voltak igazak a szimbólumaik jelölte nyelvi objektumokra nézve. Formális tételeket láttunk, amelyeket mindig „egy kissé másképp” kellett érteni, mint amit azok a maguk nyelvet mondtak. „Explicit” szabályokat, amelyek esetleg csak azzal együtt lehettek volna érvényesek, amit készítőjük hozzájuk gondolt. Ezzel természetesen rangját és értelmét veszítette a formalizálás.¹⁵ Azt sem mondhatjuk azonban,

¹³ N. CHOMSKY, *Syntactic Structures*, s'-Gravenhage, 1957; Uő.: *Some Methodological Remarks of Generative Grammar*, *Word*, XVII [1961], 2, 220; R. B. LEES [Р. Б. Лиз]: *О возможностях проверки лингвистических положений*, *Вопросы Языкознания*, 1962, 4, 47–55.

¹⁴ E kérdések egyes részleteit érintik A. A. HILL, *Grammaticality*, *Word*, XVII, [1961], 1, 1–10; (N. CHOMSKY válaszáat l. *Word*, XVII, 2, 219); E. M. UHLENBECK, i. m. 1963, 1967; FR. DANEŠ, *A Three-Level Approach to Syntax*, *Travaux linguistiques de Prague*, Prága, 1964, 266; KALMÁR LÁSZLÓ, *Matematikai és nyelvi struktúrák*, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok II*, Budapest, 1964, 11–74; KIEFER FERENC, *Halmazelméleti és matematikai-logikai modellek a nyelvben*, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok, II*, Budapest, 1964, 89–115; WERNER WINTER, *Transforms without Kernels?*, *Language* 1965, 484–489; J. Herdan, i. m.

¹⁵ A pontatlanságot és a szubjektivitást sokan szemükre vetették a generativistáknak. Visszás eredmény, ugyanis világos, hogy mindkettő az abszolút pontosságra (csak-hogy rosszul értelmezett pontosságra!) való törekvés eredménye volt. Többen abban jelölték meg a hibát, hogy a generativisták nem számolnak a nyelvleírásban oly fontos szerepet játszó valószínűséggel. A fentebb idézett műveken kívül vö.

hogyan ezek a szabályok egyszerűek és célszerűek lettek volna. Ellenkezőleg, CHOMSKY racionális elvei mintegy a visszájukra fordultak: a generatív levezetések indokolatlanul bonyolultak, áttekinthetetlenül tekervényesek lettek a gyakorlatban. Viszont nem váltak ezáltal adekvátabbakká. A Syntactic Structures koncepcióját egy időn túl már csak ezért sem lehetett volna fenntartani.

7. E pontnál szeretném felvetni a generatív modellnek egyik legkevésbé tisztázott problémáját: a strukturalista és a generativista nyelvleírásnak a viszonyát.

A chomskyánusok, mint ismeretes, a strukturalizmus ellenfeleiként léptek fel, abban a biztos tudatban, hogy munkásságuk minőségi előrelépés: a strukturalista nyelvszemlélet, azonkívül mindenfajta nyelvészeti empirizmus tagadása és meghaladása. Mások viszont, és éppen nem tájékozatlan, hanem inkább a chomskyánusok jól ismerő, vele rokonszenvező tudósok a strukturalista nyelvészet folytatásának tekintik, új válfajaként tartják számon a generatív irányzatot.¹⁶ Ez utóbbi véleményt hiba volna egyszerűen tévedésnek minősíteni. Sőt úgy látom, nyomósabb érvek szólnak mellette, mint a chomskyánusok felfogása mellett.

A kérdést véleményem szerint nem lehet eldönteni anélkül, hogy ne tanulmányoznánk, mit mutat a kutatás gyakorlata, azaz: mit tesznek a chomskyánusok ténylegesen a nyelvvel. A strukturalizmust ugyanis nem az haladja meg, aki kimondja, a szót: „Tagadom!”; még csak az sem, aki felismeri korlátait. Hanem az, aki e korlátokat a konkrét nyelvvizsgálatban győzi le, és ott hoz létre új szintézist. A gyakorlat pedig igen érdekes képet mutat.

Érdeklődésemet a kérdés iránt az a sajátos ellentét keltette fel, hogy a konkrét anyagot feldolgozó generativista tanulmányok kétségtelenül rossz szabályai mögött sok esetben szemmel láthatóan példátlanul aprólékos és kiterjedt strukturalista elemző munka állott, amely azonban a generatív modell igényeit sohasem tudta teljesen kielégíteni. Ebben mindekelőtt annak a jelét láttam, hogy e mechanizmus matematikai értelemben véve generálásra valóban alkalmas készülék, amely természeténél fogva megnyitja az utat a minőségileg is jóval többet kíván meg a nyelvi elemek „lajstromozásánál”. Ennyiben a chomskyánusok állítása helytállónak bizonyul. Csak-hogy a gyakorlat azt is kimutatta, hogy a generatív szint megközelítése nem képzelhető el másként, mint a nyelv eszközkészletének és azok relációinak teljes (és teljesen lehetetlen!) felleltározása útján. Mégpedig nemcsak a modell IC szintjén, mint ahogyan ezt felületesen gondolhatnánk, hanem az IC és a transzformációs szinten egyaránt. A jelenség okát az axiomatikus-deduktív nyelvleíró módszer inadekvát voltában látom. Ha jól értem, a nyelvi jelekre vonatkozóan — azok sajátos természeténél fogva — csak akkor lehet valamit „levezetni”, ha azt előzetesen már empirikusan felderítettük. S még akkor sem mindegy, hogy miféle empirikus vizsgálatot kíván meg az említett deduktív módszer. — Érdemes megjegyezni, hogy a transzformációs

И. И. Ревзин: Вопросы Языкознания, 1964, 3, 146; Теория речевой деятельности, Москва, 1968, 85; G. HELBIG, i. m. 26.

¹⁶ Vö. például PAPP FERENC, Az után névutós szerkezetek transzformációs analízise, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, Budapest, 1963, 237–238; Ю. Д. Апресян, Идеи и методы современной структурной лингвистики, Москва, 1966. — Ellenvéleményként I. SZÉGE GYÖRGY, Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV, Budapest, 1966, 314.

nyelvtan hívei közül néhányan már kezdetben világosan látták, hogy e nyelvtantípus a nyelv kimerítő strukturalista módszerű analizisét tételezi fel.¹⁷ S a gyakorlat igazolta is, hogy valóban, transzformációs szabályt sem lehet megállapítani előzetes strukturalista elemzés nélkül. (Azt persze nem igazolta, hogy a művelet el is végezhető.)

Mindebből azt látjuk, hogy a generatív nyelvtan egy egészen sajátos értelemben „haladja meg” a strukturalista nyelvtant: abban, hogy ideálisan egy korlátainál fogva elérhetetlen, teljes strukturalista nyelvleírást tartalmaz, kebelezz be. Ha azonban ez így van, akkor vajon nem azt kell-e mondanunk, hogy a jelen esetben olyan sajátosan ellentmondásos teóriával állunk szemben, amely mondatgenerálás címén — a strukturalista elemzés maximális kiaknázásával — voltaképpen nem is a nyelvet „fogta volna át”, hanem a strukturalista nyelvleírást? Más szóval: hogy a generatív modell valójában nem természetes nyelvi mondatokat, hanem strukturalista nyelvleírást generált? Ez pedig sokkal inkább valamiféle metastrukturalizmus, mint a strukturalizmus meghaladása. Ami nem is meglepő értelmezése a jelenségnek, ha meggondoljuk, hogy a Syntactic Structures-ben Chomsky maga is a strukturalista nyelvleírás racionalizálását tűzte ki célul.

A generatív modell első változata kétségtelenül a strukturalizmus empirizmusának racionalista bírálataként értékelhető. A strukturalista nyelvészettnek azonban nem az a fő és jellemző korlátja, hogy empirista. Hanem általánosságban az, hogy absztrakciói a nyelvnek mint autonóm, önmagában érthető struktúrájának a felfogásán alapulnak. (Kezdetben pedig ez adta a strukturalista nyelvészett pátoaszát az újgrammatikus irányzattal szemben!) Ezért valódi bírálatát csak az jelentheti, ha e vonását sikerül kiküszöbölni. (Igaz, hogy a struktúra fenti felfogása szubjektíve nem mindenkinél vált a nyelv filozófiai elméletévé is egyben. Az amerikai deskriptivista nyelvészettben annyiban igen, hogy összefonódott a behaviorizmussal. De még az ugyancsak szélsőséges HJELMSLEV is ír arról, hogy struktúrafogalmát csupán munkahipotézisnek tekintti, annak tudatában, hogy a nyelv ugyanakkor biológiai, pszichológiai, fiziológiai és szociális jelenség is.¹⁸ Ez azonban nem változtat a struktúrafogalom és a rá épülő módszer korlátain.) Legkorábban a prágai funkcionalista iskola tudósai kezdtek munkálkodni a strukturalizmusban benne rejlő korlátok leküzdésén. Nem is kevés eredménnyel, de nem teljes sikerrel. De nem értékelhetők a strukturalizmus meghaladásaként szerintem CHOMSKY 60-as évekbeli nézetei sem.

A strukturalizmus felhalmozta problémák különösen két kérdés körül gyülemlettek össze: *a)* a nyelvi struktúra lélektani aspektusa; *b)* a nyelvi struktúra mozgása, illetve történetisége. — Ez az a két pont, amelynek alapján a strukturalizmus meghaladásáról lehet vagy nem lehet beszélni.

3. Az első témakörrel kapcsolatban a következőkre hívom fel a figyelmet.

Igaz, hogy az „Aspects of the Theory of Syntax”-beli modellt az előzővel ellentétben CHOMSKY már pszichológiai értékű hipotézisnek tekintette, s ennek

¹⁷ Тезисы докладов конференции по структурной лингвистике, посвященной проблемам трансформационного метода, Москва, 1961, I. В. Н. Топоров, Л. Н. Засорина és Т. М. Николаева téziseit.

¹⁸ L. HJELMSLEV, *Linguistique structurale, Essais Linguistiques*, Copenhagen, 1959, 21—26.

megfelelően a generatív elv értelmezése is átalakult. Halmazelméleti vagy matematikai logikai fogalomból a generálás antropológiai fogalommá, mégpedig a beszédtevékenység kreatív természetének, a mondatalkotás dinamizmusának elvévé értékelődött át. De csak félig. Mert ugyanakkor, amikor a „mély” és a „felszíni szerkezet” generálását CHOMSKY a mondatalkotás modelljének nevezte, és vele kapcsolatosan a mondatalkotás lélektani bázisáról, a pszichikai és a nyelvi mechanizmusok viszonyáról, a nyelv elsajátításának szellemi műveleteiről és a beszédtevékenység egyéb összetevőiről szól, továbbra is fenntartja a véleményét, hogy a generálás kizárólag matematikai fogalomként értendő, és semmi köze nincsen a beszédművek létrehozásának valóságos folyamatahoz.¹⁹ Ez természetesen nonsense. A generatív teóriának alighanem ez az a pontja, amelyen CHOMSKY a legsúlyosabb ellentmondásba kerül saját mondani-valójával. Ha ugyanis a modell nem a valóságos mondatalkotás modellje, akkor a generatív elméletnek semmi köze a nyelvi kreativitáshoz. Akkor egyszerűn a szöveg generálhatóságának modellje; azaz visszatérünk a Syntactic Structures hipotéziséhez, amelyről viszont egyszer már kiderült, hogy téves. Ez esetben tehát a generatív teória mind a grammatika, mind a pszichológia számára érdektelen, illetve csak közvetve és csak mint negatív tapasztalatnak lehet számára jelentősége. Illetőleg, ha CHOMSKY mégis pszichológiai elméletnek tekinti a generatív modellt, de előre kiköti, hogy a mondatalkotás nem úgy megy végbe, miként ezen elméleten belül leírja, akkor pedig nem tudjuk felfogni, mit ír le, mit állít és miről a generatív grammatika.

Amint kiderül, a tárgyalt teóriának Achilles-sarka továbbra is a modellnek és a valóságnak a viszonya maradt; azzal a változással, hogy CHOMSKY és a generativisták közül azok, akik álláspontját magukévá tették, most már egyáltalán nem tudják megmondani, mit tartanak a generatív modell objektumának. Az úgynevezett kompetencia elmélete tehát nemhogy kiküszöbölte volna, hanem inkább elmélyítette, illetve kibontakoztatta a generatív elv értelmezésében egyébként is meglevő ellentmondást.

Ha valamely elméleti tétel nem világos — de egyébként is —, valódi tartalmát mindig gyakorlati realizációjának tanulmányozása segít felderíteni. Úgy gondolom, most is ehhez a módszerhez kell folyamodnunk, hiszen nyilvánvaló, hogy olyan „átmeneti” megoldás, amelyben valamely vizsgálatnak a valóság tárgya is meg nem is, gyakorlatilag nem lehetséges. Objektíve vagy csak egyértelmű 'igen', vagy csak egyértelmű 'nem' valósulhat meg.

A jelen esetben úgy veszem észre, hogy CHOMSKY a generatív modellel valóban nem a beszélők tényleges kreatív tevékenységét kívánta vizsgálni. Erre mutat, hogy a Syntactic Structures szabálymechanizmusát lényeges változtatás nélkül — úgy, amint azt a 6. pontban jellemeztem — átvitte a kompetencia-modellre. Vagy mégis arra gondolt volna, hogy az az apparátus, amely a szintaktikai formák generálásában korábban nem vált be, most alkalmasnak bizonyul majd a nyelvtudat struktúrájának feltárására? Ezt a mai napig sem lehet világosan látni. De bármiként gondolta, bizonyos, hogy az úgynevezett kompetenciát és a kompetenciát fizikailag megvalósító produktív tevékenységet, azaz — függetlenül a műszóhasználatától — azokat a tényezőket, amelyeknek eredménye egy élő nyelv mondata, azonosította kész mondat szerkeze-

¹⁹ Nézeteinek tömör összefoglalását l. JEAN-MARIE BENOISTTAL készült interjújában: Noam Chomsky a nyelvtudományról, Strukturális I., Budapest, 1971. 235–244.

tek szintaktikai szerkezetével. Ez pedig rendkívül meglepő, és amennyiben túllép a strukturalistákon, hát abban, hogy az utóbbiak a nyelvi struktúrát önmagába zártan, az úgynevezett külső tényezőktől függetlenül akarták leírni, CHOMSKY viszont mintha minden külső tényezőt a nyelvi struktúrába zártan akart volna meghatározni. Csakhogy ez ugyanaz a statikus, a nyelvi struktúrát izoláló szemlélet. Jellemző, hogy a szerző a „hagyományos” nyelvtanból — bár azt állította, hogy a generatív nyelvtan új változata már nem egyéb, mint explicit hagyományos grammatika — továbbra is csupán összefüggéstelen fogalmakat használt fel, azt pedig, amit a „hagyományos” grammatikusok a mondat létrejöttéről, funkciójáról, alkatáról, lélektani, logikai és grammatikai szerkezetének összefüggéséről, a mondat típusokról, a mondatrészek és a szó-fajok történeti kialakulásáról és viszonyáról tudnak, nem vette át.

CHOMSKY a „hagyományos” grammatikának a legfontosabb tételét hagyta figyelmen kívül; azt, hogy a mondat s t á r s a d a l o m t a g j a i k ö z ö t t i k o m m u n i k á c i ó e s z k ö z e: egységnyi része annak a verbális tevékenységnek, amellyel a beszélők aktívan hatnak egymásra, így struktúráját e szempont kiiktatásával értelmetlen dolog vizsgálni. A 'szabad, teremtő beszélő alany' chomskyi fogalma voltaképpen egy magános mondatkreatáló lényre degradált „beszélő” idealizált képe.²⁰ Ilyen — normális — beszélő nincsen. A „hagyományos” grammatikai felfogás e vonatkozásban a modern pszichológia és az információelmélet szintjén áll; mindhárom diszciplína a függéseknek jóval bonyolultabb rendszerével számol, mint amelyet CHOMSKY kompetencia — performancia modellje felvesz.

9. Van azonban a chomskyizmusnak egy megtévesztő vonása, amely kétségkívül azt a benyomást kelti, mintha valóban ledöntötte volna a grammatika fejlődését akadályozó legfőbb gátakat. Ez pedig az, hogy viszonylagos elmaradottságának ellenére némely országban sajátos módon mégis érintkezésbe került a strukturalizmus korlátainak leküzdésére irányuló legjobb törekvésekkel. Ennek megvilágítására arra a jelenségre szeretnék rámutatni, amelyet CHOMSKY tanai „dekódolásának” nevezek, s amely — úgy hiszem — magyarázatot ad a generatív elmélet kezdeti gyors térhódítására is. Számos jel mutatja ugyanis, hogy CHOMSKY általában nem azáltal hatott, amit effektíve javasolt vagy nyújtott, hanem azon keresztül, amilyen eszmékkel elmélete egy-egy adott esetben érintkezett, még ha egyenesen szándéka ellenére és mondanivalójával ellentétben is.

A legfontosabb mindjárt az, hogy CHOMSKY hiába hangsúlyozta: a generáló apparátus nem a valóságos mondatalkotási mechanizmusokat kívánja leírni, az érdekelt szaktudományok képviselői mégsem tudták azt másként érteni, mint hogy a valóságra vonatkozik. Ez — úgy látszik — jellemző a szaktudományokra: bármely teóriához csak úgy tudnak közel férkőzni, ha tételeit a tapasztalati tényekkel vagy a belőlük következő elméleti megfontolásokkal vetik össze.

Feltűnik egyebek között, hogy CHOMSKY elméletére hazájában nem is a grammatikusok, hanem a pszicholingvisták reagáltak a legelevenebben. Jellemző példaként a neves amerikai generativista pszichológust, G. A. MILLERT említem, aki maga ír arról, milyen nagy szerepe volt CHOMSKY-nak nézetei fej-

²⁰ Vö. В. Д. Звегинцев, i. m.

lódésében.²¹ Amint kifejti, CHOMSKY elmélete nagy hatással volt rá és jelentősen segítette abban, hogy a behavioristák álláspontjának gyenge pontjait felismerje. „Egyetértett” CHOMSKYVAL abban, hogy a nyelvhasználatban az embernek bizonyos mélyen fekvő szabályokon alapuló produktív tevékenysége a döntő. MILLER természetesen valódi szabályokra és valódi produktív tevékenységre gondolt, és kísérleteiben közvetlenül ezeknek a feltételezéseknek (például a transzformációs szabályoknak) a realitását vizsgálta. Teljesen világos tehát, hogy egyetértésen itt áttételes kapcsolatteremtés értendő matematikai generálás és valóságos mondatalkotás között, amivel, mint tudjuk, CHOMSKY saját koncepciója szerint nem értett egyet. (Hacsak később nem kezdett egyetérteni azzal, ahogyan őt magát értették!) — Amíg tehát CHOMSKY néhány grammatikai konstrukció segítségével spekulált úton próbált egy úgynevezett nyelvismeret-modellt megszerkeszteni, addig MILLER (és mások) a generálás elvétől megihletve valódi beszélők valódi produkciójának mélyebb összefüggéseit kezdték vizsgálni. Ilyen összefüggések ugyanis tényleg léteznek; ennek felismerése alighanem egyidős a nyelvtudománnyal. És ha egy tudományszakon belül ezt a tényt valaki mások állításaival szemben felfedi, az valóban előrelépés. Így vált CHOMSKY nemegy országban, elsősorban hazájában az antibehaviorista pszichológia és pszicholingvisztika nagy támaszává, és az említett sajátos áttételen keresztül a fejlődés irányában hatott.

A dekódolás természetesen azt is jelentette, hogy CHOMSKY tana végül is több oldalról a tények mérlegére került. E mérlegelés eredményeit e helyütt nem részletezhetem, a fentiek kiegészítéséül azonban szükséges, hogy röviden szóljak róluk. — Úgy gondolom, grammatikai vonatkozásban elegendő, ha visszautalok dolgozatom 3. és 4. pontjára. Igaz, hogy volt egy átmeneti időszak, amikor az „Aspects . . .” hatására egyszeriben kikövetkeztetett nyelvtudatstruktúra-modellek jelentek meg a generativisták elemzéseiben, mégpedig rendszerint egy-egy mondat szófaji szerkezetének a képében, amelyből azonnal „deriválták” is az adott mondatot. De láttuk, hogy a grammatikusok — ilyen vagy amolyan irányban — csakhamar eltávolodtak a chomskyzmustól, s ezt nem tulajdoníthatjuk egyébnek, mint az elmélet tapasztalati kontrolljának. — Pszicholingvisztikai vonatkozásban a generatív modellt nem vagyok hivatva megítélni. Itt elsősorban A. A. LEONTYEVNEK a pszicholingvisztika két évtizedéről adott elemző áttekintésére hivatkozom, amelyben a szerző maga is kifejti véleményét a generatív modellről.²² LEONTYEV véleménye azért tarthat számot különös érdeklődésre, mivel a szerző a VIGOTSKIJ hagyományaira támaszkodó marxista nyelvélektani irányzat követője, így ízig-vérig antibehaviorista. Fejtegetéséből két olyan mozzanatot emelek ki, amely témánk szempontjából különösen jelentős. Az egyik a következő: LEONTYEV a MILLER — CHOMSKY-féle nyelvmodellt annak a felfogásnak az alapján tudja bírálni, amely az ember pszichofiziológiai alkatát társadalmi-történeti produktumnak tekinti; teljes mélységében funkcionális a zervezetnek fogja fel, tevékenységét pedig úgy értelmezi, hogy

²¹ G. A. MILLER, *On Psycholinguists*, Psycholinguistics, Bloomington, 1965, 293—307.

²² A. A. Леонтьев, *Психологические единицы и порождение речевого высказывания*, Москва, 1969.

a szubjektum előtt álló feladatoknak megfelelően a k t í v é s c é l i r á n y o s. (Valóban nem nehéz belátni, hogy ez jóval több, mint a kreativitás; ez utóbbit, ha úgy tetszik magában foglalja.) Szembetűnő, hogy LEONTYEV érvei lényegük szerint megegyeznek azokkal az elvekkel, amelyekhez a „hagyományos” grammatikusok a mondat kommunikatív funkciójának felismerésében a maguk eszközeivel eljutottak, s amelyek alapján vitában állnak CHOMSKYVAL. — A másik fontos mozzanat LEONTYEVnek egy észrevétele, amelyet a MILLER — CHOMSKY-féle modell verifikálása során feltárt adatokhoz fűz hozzá. Főként CAROLL, SLOBIN és CLARK kísérletei nyomán váltak ismertté olyan jelenségek, amelyek a generatív teória ellen szólnak. LEONTYEV értékelése szerint ezek a vigotszkiji nyelvelméletet, pontosan LURJIA mondatalkotási modelljét támasztják alá. — LEONTYEVnek bizonyára igaza van abban, hogy egyelőre még mindegyik jelenlegi pszicholingvisztikai modell csupán hipotézis és igazolásra vár. De ha hihetünk a generatív grammatikával szemben felsorakoztatott érveknek és adatoknak, akkor CHOMSKYt már jóval megelőzte egy antistrukturalista nyelvlélektani elmélet, amelynek grammatikai magyarázó értéke ma is túlhaladja azt, amit a generatív teória nyújtani tud.

10. Talán mondanom sem kell, hogy az előbbi témakörrel szorosan összefügg a nyelvi struktúra mozgásának, illetve történetiségének kérdése. A nyelv emberi és társadalmi jellege egyet jelent történetiségével.

E vonatkozásban CHOMSKY elméletéről lényegében ugyanazt, de részint többet, részint viszont kevesebbet mondhatunk, mint pszicholingvisztikai oldalával kapcsolatosan. Kevesebbet, mivel a nyelv története kívül esik CHOMSKY érdeklődése körén, így közvetlenül nincs mivel egyetérteni vagy vitába szállni. Legfeljebb arra az első pillanatban érthetetlen jelenségre figyelhetünk fel, hogy CHOMSKYt foglalkoztatta a nyelv e m b e r i aspektusa, de t á r s a d a l m i aspektusa nem; foglalkoztatta a nyelvi ú j í t á s é s t e r e m t é s, de a n y e l v t ö r t é n e t e nem. Az eddigiekből azonban, úgy gondolom, már kiviláglott, hogy a generatív modell igazában sem az emberi princípiumot nem tartalmazta, sem a nyelvi jel használatának dialektikáját nem vette figyelembe, így nem csoda, ha CHOMSKY sem a társadalmiság, sem a történetiség gondolatához nem jutott el. Mindkét tényezőt az úgynevezett innátihipotézissel, a veleszületettség tételével helyettesítette, ami kétségtelenül a legkényelmesebb megoldása annak a kérdésnek, hogy honnan van, mi az és mire való, amit a nyelvtudomány vizsgál.

E ponton le is zárhatnánk a generatív teória viszonyának jellemzését a strukturalizmus megérlelte égető kérdéshez, ha nem kellene ezúttal is számolnunk a „dekódolás” jelenségével. Rajta keresztül pedig azzal a mégsem jelentéktelen impulzussal, amellyel a generatív elmélet járult hozzá a probléma fejlődéséhez.

A SAUSSURE nyomán kialakult strukturalista struktúrafogalomnak, az autonóm, önmagát teljes mértékben definiáló jelrendszer fogalmának a pátosza a nyelvtudományban nem volt hosszú életű. E fogalom belső logikája szerint ugyanis a nyelv olyan tökéletesen harmonikusan rendezett tartománynak tűnt fel, amelynek a nyelvi rendszer kiegyensúlyozatlanságának, egyenetlenségének és változásának nyilvánvaló tényei élesen ellentmondtak. Arra is igen hamar felfigyeltek a tudósok, hogy egy-egy adott nyelvallapon belül végbemenő változások vagy fellelhető változatok párhuzamba állíthatók, sőt lényegükben azonosak a nyelv történelmi méretű fejlődésének folyamataival; azoktól nem

választhatók el. A gondolatot R. JAKOBSON vetette fel 1952-ben,²³ majd egyre többen kíséreltek meg feltárni olyan jelenségeket, amelyek a nyelvnek mindenkor dinamikizmusára és eseményeinek történeti egymásutánjára egyaránt jellemzőek. Az általános grammatikai felfogás mégis megállapodni látszott annál a gondolatnál, hogy a szinkronia és a diakronia, bár egymástól elválaszthatatlan, szorosan összefügg, mégis a nyelvvizsgálatnak két külön aspektusa.

A generatív teória érdeme vélekedésem szerint az, hogy — ismét csak áttételesen, saját történetietlenségének és mechanisztikus tartalmának ellenére — hozzájárult annak a szemléletnek a további kibontakozásához és erősödéséhez, hogy a nyelvi struktúra a maga egészében *folyamat*, természetéhez tartozik, hogy előrehaladó mozgásban van.

CHOMSKY a nyelv szemléletnek ehhez a lényeges átalakulásához azáltal járult hozzá, hogy a nyelv jelenségeit egyetlen láncra fűzve kívánta leírni, de nem tudta megmutatni, hogy az adott jelenségek hogyan függenek össze és milyen belső szükségszerűség szerint következnek egymásból. Így maga ugyan belül maradt a strukturalista nyelvleírás, de indirekt módon mégis a struktúra és a folyamat egységének eszméjét állította előtérbe, mozgósítva mindazt az ismeretanyagot, amely a transzformációs modellnek ellene mondott, azaz amely a nyelvi struktúra valódi mozgására vonatkozott. Nem is szólva arról, hogy a probléma további, tüzetes tanulmányozására készítette a grammatikusokat.

Példaként arra, hogy mi az, amit CHOMSKY teóriája a nyelvtudósnak eszébe juttatott, TELEGDI ZSIGMOND szavait idézem (anélkül, hogy cikke tartalmával mindenben egyetértenék): „Ilyen leírás [a CHOMSKY-féle transzformációkról van szó] nyilván elégtelen; arra kell törekednünk, hogy felismerjük a nyelvállapotban foglalt mozgásnak belső szükségszerűségét, hogy ezt a mozgást mint fejlődést ismerjük fel... Ezzel [tudniillik a nyelvtudomány fejlődésének elemzése révén] a nyelvi állapot és fejlődés korrelációjának kérdése a marxista számára ismerős arculatot vesz fel: sajátos formában egy általános problémáról van itt szó, a történeti és a logikai korrelációjáról.”²⁴

Most, persze, meg kell ismételnünk, hogy CHOMSKY csak egyik szavával állította azt, hogy a transzformációs szabályokban a nyelv dinamikus aspektusát kívánja tükrözni; a másik szavával ezt kizárta és a transzformálást mint algebraikus eljárást értelmezte. Így minden bíráló megjegyzés csak félig igazságos vele szemben. A grammatikusok azonban ehhez a kétértelműséghez ugyanúgy nem tudtak igazodni, mint a pszicholingvisták, s ha a transzformációs szabályokban lefektetett állításokkal szemben kifogásaik voltak, azokban mindig a nyelv valóságos dinamikizmusára appelláltak. Így állapították meg, hogy a transzformációs szabályok képviselte „mozgás” látszatdinamizmus; mögötte a szintaktikai szerkezetek statikus egymásutánja fedezhető fel. De kiderült, hogy a nyelvi adatok még az ily módon megállapított összefüggéseket sem igazolják mint kategorikus szabályokat; világossá vált, hogy a szintaktikai szerkezetek viszonya kategorikus szabályok segítségével nem írható le.²⁵

²³ R. JAKOBSON, *Pattern in Linguistics* (Contribution to Debates with Anthropologists), *Selected Writings II.*, The Hague—Paris, 1971, 223—228.

²⁴ TELEGDI ZSIGMOND, *A nyelvtudomány meghasonlásáról*, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* [I], Budapest, 1963, 305.

²⁵ Vö. F. DANEŠ—J. VACHEK, i. m. 26—27; W. WINTER, i. m.; F. DANEŠ, *Some Thoughts on the Semantic Structure of the Sentence*, *Lingua*, 1968, vol. 21, 55—69;

Az utóbbi években a mozgás problémája más formában is felvetődött a transzformációs modellel kapcsolatban, mint az úgynevezett kompetencia történetiségének, tér- és időbeli meghatározottságának kérdése.²⁶

Meg kell jegyezni: szinte egy pillantás is elég azokra a kategóriákra és relációkra, amelyeket CHOMSKY a „mély szerkezetbe” felvett, hogy értetlenül álljunk hipotézisével szemben. Ugyanis akár a gondolkodás fejlődésének eddig feltárt jelenségeire, a megismerési és a beszédtevékenység folyamatának ismert összefüggéseire, akár a világ nyelveiben eddig megfigyelt szerkezeti sajátosságokra gondolunk, nem tudjuk elképzelni, mire alapozott CHOMSKY, amikor a „mély szerkezetet” mint térnek és időnek alá nem vetett struktúrát tételezte fel. A tapasztalati tények szerint még rokon nyelvek „mélyén” sem találjuk meg azt a struktúrát, amely CHOMSKY szabályainak értelmében az emberi nyelvet egészében kell, hogy jellemezze.²⁷ Amennyiben a nyelvnek vannak univerzális tulajdonságai, úgy azok bizonyára másmilyenek, s feltárájuk csupán több tudományág adatainak egybevetésével és kiterjedt vizsgálatoknak a segítségével lehetséges.

Olyan grammatikai elmélet és módszer, amely a nyelv struktúráját előrehaladó mozgásában tükrözné, ma még nincsen. Csupán biztató törekvések vannak (ilyen különösen ZSILKA JÁNOSnak a generatív teória bírálatát is tartalmazó elmélete a mondatformák szerves rendszeréről),²⁸ ezek sorában azonban a chomskyi generatív modell a fentebb felsorolt okoknál fogva nyilvánvalóan szóba sem jöhet.

Talán sikerült képet adnom arról, mi magyarázza, hogy a generatív nyelvten létezik is és nem is, vannak is hívei meg nincsenek is, az előrehaladást szolgálja, meg elavult is egyszerűen (s így folytathatnánk tovább).

Ebben az elméletben semmi nincs, aminek vagy már magukban az elvekben, vagy realizációjukban, vagy a nyelvi valóságban valami ne szólna ellene.

CHOMSKY tana ugyanakkor — mint láttuk — nem kis jelentőségű „antigénnek” bizonyult a nyelvtudományban. Ezt mi sem tanúsítja jobban mint hogy azok az alapelvek, amelyek a nyelvtanítás továbbfejlődése szempontjából ma mint legfontosabbak jelennek meg, jelenleg a grammatika és a pszicholingvisztika antichomskyánus tartalmában vannak adva a legközvetlenebbül.²⁹

MOLNÁR ILONA

J. HERDAN, i. m.; ZSILKA JÁNOS, Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer, I. OK. 24: 1—4, 299—395.

²⁶ Vö. P. KIPARSKY, Linguistic Universals and Linguistic Change, Universals in Linguistic Theory, London—New York—Sydney—Toronto, 1970, 171—202; MÁTÉ JAKAB, A felszíni és a mélystruktúra néhány kérdése a generatív transzformációs grammatikában, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 14 [1970]: 287—288.

²⁷ A finnugor nyelvek szintaxisára vonatkozóan I. H. MOLNÁR ILONA, i. m. 1972; M. П. Чхидзе: К вопросу о категории глагольного управления, Вопросы финно-угроведения, V., Йошкар-Ола, 1970, 171—178.

²⁸ ZSILKA JÁNOS, Nyelvi rendszer és valóság, Budapest, 1971.

²⁹ Cikkem 1972-ben készült (M. I.).

Generative Principle and Generative Grammar (On the Question of Chomskysm)

1. Since the date of its birth to the present time Chomskyan generative grammar has been subjected to so many modifications that it is now past definition both from the point of view of method and content. As regards the main trend of this process, one can hardly speak of a development.

2. The distinction with which CHOMSKY delimited his model some fifteen years ago in relation of all language description has already lost validity. Within the confines of the generative grammarian trend such principles have been formulated which partly invalidate all former principles, and partly mutually preclude each other. Thus the question arises in what sense can we speak of a generative grammar or a generative trend.

3. A brief survey of the history of the generative grammarian trend. — At the middle of the 'sixties CHOMSKY was compelled, in all appearance, to transform his model for two reasons. First, because he had to recognize the contradictory nature of his theory after he had discovered HUMBOLDT: he considered grammar as a reflection of lingual behaviour, separating at the same time the analysis of language as a structure from analysis of language as an activity; he imagined the former to be independent of the latter. Consequently, he was unable to break with the structuralist-behaviorist conception, on which he had passed a censorious opinion. On the other hand, the initial sentence-generating apparatus failed to work in practical research work. — The principle of *Syntactic Structures* proved to be the theory of rationalizing language description instead of one of language structure. The significance of the „Aspects . . .” consists in that it called attention, independently of CHOMSKY's motivation, to questions of concrete lingual mechanisms. — Subsequently changes ensued both as retards approach to the so-called deep structure (BIERWISCH, HALLIDAY, WEINREICH, FILLMORE; and DEZSÓ and KIEFER in Hungary), including theories of quite different stratification of the language structure (SGALL, POSTAL and HUTCHINS), and the assessment concerning the necessity of transformations (KIEFER, LYONS, SGALL), further the approach to the postulates of formal character (DEZSÓ, KÁROLY), as well as the valuation of the hypothetical-deductive method (KIEFER)

4. Consequently, the conceptions of linguists who declare themselves to be generalists mutually preclude each other; generative grammar does not exhibit one single feature that would be accepted by all experts as a criterium of general validity. The reason for this lies in the contradictory nature of the basic theory. In the course of practical research, the prescriptions of the generative theory presented themselves gradually and increasingly as obstacles in the way of an adequate language description; therefore the researchers made attempts at modifying the original model now in this, now in that direction. This process is labelled as the generative trend. Its consistency is given by the fact that the inner contradictions of the theory manifest themselves — in the course of its development — in the various variants of this theory.

5. There is a contradiction between (a) what has been stated by CHOMSKY and his followers and what really takes place in the course of concrete analytical examinations; (b) the picture of language shown in their actual analyses and what the concrete linguistic data show; (c) what they state in one or another theses of theirs; (d) there is an essential discrepancy between the statements contained by their theses and the results „decoded”, following the requirements of grammar as it stands today (those of psycholinguistics and other related branches), by the specialists of these branches.

6. As to the application of the generative principle in theory and practice: the principles have „generated” contrary to practical results (formalistic procedures void of sense and rank, inaccuracy, subjectivity). The system of linguistic signs cannot be handled as mathematical aggregates.

7. As to the relation between structuralist and generative language description: owing to certain reasons, generative grammar contains an incorporated, complete structuralist language description in principle; it generates structuralist description instead of linguistic sentences; in point of fact, what it surpasses is not structuralism itself but a sort of metastructuralism. — Structuralism has been surpassed in two fields by evidence of factual results: (a) in the psychological aspect of the linguistic structure; and (b) in respect of the movement of the linguistic structure, i. e. in its historical development.

8. After his „Aspects . . .” CHOMSKY regarded his theory as a psychological theory, but he stipulated in advance that sentences are not constructed in a way that would follow from his theory. This statement of his makes no sense whatever. The weakest point of the generative theory is still the relation of model and reality. — CHOMSKY's depth-psychological theory pays no heed to the fact that the sentence is a means of communication between the members of society. The concept of an „autonomous, creative-speaker subject” is nothing else than an idealized image of the „speaker” degraded to an isolated, sentenceshaping being.

9. The influence of CHOMSKY has acted for the most part in an indirect way; partly his theory coincided, through transmissions, with endeavours that aimed at removing the limitations of structuralism, partly it provoked valuable criticisms. — As to the appraisal of CHOMSKY's theory in the light of facts exposed in the field of psycholinguistics, it appears that in explanative grammatical value the language-psychological system of Vigotsky far exceeds all the results that can be derived from the generative theory.

10. The method of investigating linguistic structure as a process is still being looked for by linguistics. It would be erroneous to state that CHOMSKY has brought a change in this field. CHOMSKY was interested in questions of innovation and creation in the language, but left out of consideration those of the history of the language; similarly, he paid attention to the human aspect of the language though not to the social aspect of the same. With him, inquiry into both has been replaced with ease by the so-called innate hypothesis; his model being a static one. By this, however, he pushed into the foreground, in a similarly indirect way, the idea of unity of structure and process, mobilizing to this end all the material that contradicted the transformation model, i.e. that related to the movement of the linguistic structure. — Chomsky's theory has been exerting its influence on the development of linguistics primarily as sort of „antigen”.

ILONA MOLNÁR

A nyelv természetéről és a nyelvi kommunikáció szempontjából történő modellálásáról

Bevezetés

A legutóbbi időkben az alkalmazott nyelvészet érezhetően igen intenzíven fejlődik.¹ Ezzel kapcsolatban felmerült egy kellőképpen egzakt nyelvelmélet megalkotásának, és a megfelelő, precíz módszerek kidolgozásának szükségessége. Mint ismeretes, a grammatikai fogalmak pontos meghatározásával először 1929-ben egy lengyel filozófus ill. logikus, K. AJDUKIEWICZ próbálkozott.² Joggal tekintik őt a matematikai nyelvészet megalkotójának. K. AJDUKIEWICZ koncepcióját BAR—HILLEL fejlesztette tovább, és ugyancsak ő alkalmazta a gyakorlatban 1956-ban az Egyesült Államokban, az angolról orosz nyelvre történő, első gépi fordítás során.

A gépi fordítással kapcsolatos intenzív tanulmányok azt eredményezték, hogy a nyelvészeti fogalmak matematikai analízise jelentősen fejlődött. A matematizálódás közvetett, vagy közvetlen hatására több nyelvészeti modell keletkezett. A legérdekesebbek ezek közül V. YNGVE, N. CHOMSKY, S. K. SAUMJAN és mások — nyelvészek által jól ismert — munkái. Egyúttal tágult a nyelv fogalma is. Nyelven jelenleg nemcsak az emberi nyelvet értik, hanem bármely — gépben és tetszőleges biológiai organizmusban — információközlésre alkalmas szignalizációs rendszert. (Természetesen más sajátosságokkal rendelkezik az emberi nyelv, és másokkal az, amelyekkel a szervezet különböző elemei között megvalósuló jelátvitel történik.) A meglévő jelentős különbségek ellenére ezeket a nyelveket bizonyos közös tulajdonságok kapcsolják össze.³

A matematikai nyelvészetből ismeretes, hogy a bizonyos rendszerek által definiált nyelvekre igen nehéz olyan hatékony módszert találni, amellyel

¹ Lásd FODOR I., *Mire jó a nyelvtudomány?*. Gondolat, Budapest, 1968.

SZÉPE GY., *Az alkalmazott nyelvészet ügye*. Magyar Nyelv, 67 : 1971, 3, 262—270. *Nyelvészet és gyakorlat*. (Szerkesztette Benkő Loránd és Szépe György), 1971.

KÁROLY S., *A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése*. Általános nyelvészeti tanulmányok, Budapest, 1969. 6 : 19—20.

Звегинцев В. А., *Теоретическая и прикладная лингвистика*. «Просвещение» Москва, 1968, 23—25, 34—35, 47—48, 54, 70—72, 97, 161, 169—174, 179, 186—218.

² AJDUKIEWICZ K., *Die Syntaktische Konnexität*, *Studia Philosophica* 1935, 1, 1—27; *uő*. *Język i poznanie*, PWN, Warszawa, 1960.

³ Minden természetes nyelv a grammatikai struktúrák és a szókészlet terén fejlődik. Az egyes nyelvek között fennálló lényeges különbségek, valamint a folytonos változások jelentős mértékben megnehezítik a nyelv tanulmányozását. A nyelvészet mint a nyelvről szóló tudomány, egy adott nyelvet meghatározott fejlődési szakaszában tanulmányozhat, valamint tanulmányozhatja a különböző nyelvek bizonyos közös sajátosságait. Különösen érdekesnek tűnik az a kérdés, hogy vajon a különböző nyelvek struktúrájában van-e valamilyen elvi váz, amelyre a nyelv egész konstrukciója épül, vagy pedig a különböző nyelvek struktúrája egymástól teljesen független, közös elemek nincsenek.

eldönthető, hogy egy adott — ezen rendszer által produkált — szó a nyelvhez hozzátartozik-e vagy pedig nem. Ezek a problémák igen komplikáltak. Ezen felül ezek az elgondolások főként absztrakt síkon, a matematikai logika terén érvényesülnek⁴ és csak azután próbálják az így kapott eredmények egyikét-másikát átvinni a matematikai nyelvészetnek, vagy magának a nyelvészetnek a területére, a természetes nyelv leírása céljából. Tekintetbe kell azonban venni, hogy az egyes logikai rendszerek által meghatározott nyelvek — mesterséges nyelvek. Ezeknek a nyelveknek a struktúrája információban sokkal szegényebb, mint a természetes nyelvek struktúrája.

A grammatikájuk által meghatározott mesterséges nyelvek csak struktúrát képviselnek. Ezt a következtetést annak alapján mondjuk ki, hogy, mint emlékszünk, a gép vagy az organizmus struktúrája az egyetlen mutatója annak, hogy mit képes ez az organizmus vagy gép végrehajtani. Lényegében, a grammatikák (kombinatorikus grammatikák) bizonyos osztálya számára ezeknek megfelelő absztrakt automaták léteznek.⁵ Az absztrakt automaták nem adnak azonban magyarázatot a nyelvben végbemenő változások okaira (ha természetes nyelvre vonatkoznak) csak rámutatnak ezen változások tényére. A nyelv, és ezt követően a szöveg modellálásának ilyen megközelítése, bár jelen pillanatban kívánatos, mégsem elegendő. Magának a nyelvészetnek a területén is rengeteg még a tennivaló. A legszükségesebb azon állítások megfogalmazása és bebizonyítása, amelyek a matematikai nyelvészeti fogalmakat valamiféleképpen összekapcsolják a matematika más részeinek, konkrétan az algebra halmazelméleti és a rekurrens függvényelméleti fogalomkörével.⁶ A következő kérdés a természetes nyelv adekvát modelljének megalkotása, ehhez elsősorban arra van szükség, hogy a természetes nyelv struktúráját megismerjük.

Szempontjainkat tekintve, ha meg akarjuk érteni a természetes nyelv struktúráját és meg kívánjuk határozni a tényleges szöveg entrópiáját, alaposan meg kell ismernünk a nyelvi elemek alkotásának szabályait, és el kell határolnunk a nyelvi kommunikációban ténylegesen résztvevő, alapvető nyelvi egységeket. A szöveg statisztikai elemzésére való korlátozódás nem kielégítő.

Az emberi agy információtárolási struktúrájának, valamint az információfeldolgozás és reprodukálás módjának megismerése valószínűleg lehetővé tenné, hogy megtaláljuk az ezen struktúráknak absztrakt síkon megfelelő transzformációkat. Ezáltal lehetővé válna az ezeknek a transzformációknak megfelelő absztrakt automata felépítése is.

Tudjuk, hogy az egzakt matematikai elméletet viszonylagos biztonsággal csak arra az absztrakt ideális modellre alkalmazhatjuk, amelyre vonatkozik.

CHOMSKY állítása szerint a generatív-transzformációs grammatika segítségével az angol nyelv viszonylag könnyen leírható. Azt is kimondta, hogy a transzformációs grammatika a gyermek nyelvtanulásának modellálásánál

⁴ DAVIS M., *Comutability and unsolvability*. New York, 1958.

GRZEGORCZYK A., *Zarys logiki matematycznej*. Warszawa, 1961.

GINSBURG A., *The mathematical theory of context free languages*. McGraw-Hill Book Comp., 1966.

⁵ BLIKLE A., *O lingwistyce matematycznej*. Roczniki Polskiego Towarzystwa Matematycznego, Seria II, *Wiadomości Matematyczne*, Nr. X, Warszawa 1968, 147—174.

⁶ BLIKLE A., i. m., uő. *Automaty i gramatyki. Wstęp do lingwistycznej matematycznej*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.

is fontos.⁷ Szerinte a gyermek nyelvtanulási folyamatát úgy foghatjuk fel, mint a generatív transzformációs modell fokozatos intuitív kialakulását a gyermek agyában.

Igaz, hogy a gyermek a nyelvet fokozatosan tanulja. De az már nem helytálló, hogy a transzformációs grammatika — mint egyesek állítják — az összes nyelvi problémát képes megmagyarázni. CHOMSKY elmélete logikai elmélet. Ha ez az elmélet adekvát módon írná le a nyelv modelljét, nem lenne szükség arra, hogy a nyelvtanulás és a nyelvi kommunikáció lényegét megmagyarázni kívánó nyelvi modellek megalkotásával próbálkozzunk.

Nehéz jelen pillanatban megmondani, hogy mennyi fontos, a nyelv szempontjából jelentős tény marad figyelmen kívül a nyelvnek a generatív-transzformációs grammatika segítségével történő modellálásakor, és mennyi a redundáns, irreleváns. Egy mindenesetre biztos. Ez a grammatika nem tükrözi hűen a nyelvet.

Mint R. ASHBY írja, ahhoz, hogy a gép hibátlanul döntsön, bele kell táplálni a szükséges információmennyiséget.⁸

Mindez arra utal, hogy nagy óvatossággal kell kezelni még a helyes elméletet is a valós, nem ideális esetekben. (CHOMSKY elmélete a matematikai nyelvészet területén logikailag helyes elmélet.)

Ha a valós szövegalkotás szabályait valamely absztrakt elmélettel a lehető legegyszerűbb módon kívánjuk kapcsolatba hozni, előzőleg a szemantikai információelméletet kell fejleszteni. Ezt a biológiai rendszerek struktúrájának vizsgálatával lehet elvégezni. Ezen rendszerek struktúrájának vizsgálata elősegítené az említett szabályok leírásának talán egyszerű, de mindenesetre reális leírását.

A nyelv grammatikája ebben a leírásban alapvető és szükségszerű, de nem az egyetlen elem. Ismeretes, hogy az objektív valóságot az emberiség többé-kevésbé egyformán tükrözi. A nyelvi formalizáció viszont, amelynek segítségével az ember ezt a valóságot visszaadja, különböző, időnként homlok-egyenest ellentétés.⁹ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt, hogy ez csak a formalizáció.

Az információ típusok megkülönböztetése (mivel az ember és az objektív valóság kapcsolata az információcsere segítségével valósul meg) és ezek párhuzamba állítása az egyes nyelvekkel, mint különböző kódtípusokkal; valószínűleg hozzájárul ahhoz, hogy a nyelvi elemeket produkáló mechanizmusok struktúráját közelebbről megismerjük.

Nézetünk szerint az információ típusok alkotják azt a hidat, amely a világ nyelveit összekapcsolja. Csak (az emberi agyban formalizált) szemantikai információ segítségével lehet áttérni egyik nyelvi kódról a másikra, és csak az információ teszi lehetővé ezen kódok megértését.

Bizonyos mértékig minden nyelv leírható a napjainkban rohamosan fejlődő információelmélet keretein belül. A nyelv struktúrájának megismerése

⁷ CHOMSKY N., Explanatory models in linguistics. Proceedings of the International Congress on Logic, Methodology and Philosophy of Science, Stanford, 1960.

⁸ Эшби Р., Что такое разумная машина. Возможное и невозможное в кибернетике, Изд. «Наука», Москва, 1964, 32–45.

⁹ MALINOWSKI B., Coral Gardens and Their Magic, vol. 1.: The Description of Gardening. Vol. 2: The Language of Magic and Gardening. London, 1935.

MALINOWSKI B., The Problem of Meaning in Primitive Languages. Supplement to: C. K. Ogden, I. A. Richards, The Meaning. London, 1953.

az információelmélet szemantikai oldalának fejlődését segíti elő. Mindez a neurofiziológia és pszicholingvisztika segítségével érhető el. A pszicholingvisztika az utóbbi években olyan próbálkozások sorozatát alkotta meg, amelyekben a nyelvészek által kidolgozott nyelvi modelleket igyekeztek felhasználni a pszichológiai kutatásokban. Tulajdonképpen ez a megközelítés határozza meg a modellálás irányát; két lehetséges utat adott:

1. pszichológiai kritériumokon alapuló modell megalkotása és egybevetése a lingvisztikai leírással,

2. ugyanez fordítva.

A kutatásokban inkább a második utat követik.

Az eddigi lingvisztikai modellálásban a fő szerepet a *leírás jellege* játszotta, amely nem alkalmazkodott a nyelvet generáló reális rendszerhez, azaz nem vizsgálták közelebbről, hogyan jön létre pl. a szöveg, csak a nyelvi produktumot, az ún. szöveget elemezték.

A nyelvészeket tulajdonképpen nem érdekelte a nyelvi folyamat lefolyása. Csak nyelvészeti egységekkel operáltak, amelyek definiálására sem törekedtek mindig, valamint ezeknek az egységeknek a szöveg jellegéből nyilvánvalóan adódó sajátosságait vizsgálták.¹⁰

A nyelvnek, mint folyamatnak a leírásához más tudományágak segítségét is igénybe kell venni.

ТОПОРОВ szerint a nyelvet nem mint valamely szintetizáló folyamat statikus eredményét kell tekinteni, hanem magát a folyamatot.¹¹

Már a nyelvnek folyamatként való felfogása új megvilágításban tünteti fel az információelmélet szemantikai oldalát. Az információelmélet szemantikai oldalának mielőbbi kidolgozása nélkül lehetetlen az emberi agyban lejátszódó gondolati folyamatok széles skálájú modellálása (pl. a perceptronok felépítése).

A nyelv azonban „black box” — olyan mint az emberi agy egyik bemenete. Belső struktúrájának megismerése viszont egyidejűleg az emberi agytevékenység megismerésének egyik fontos eleme is lesz.

Az emberi agytevékenységét különböző tudományos diszciplínák vizsgálják. Ezen tudományok mindegyike más és más szempontból írja le az agyat, különböző bemenetét veszi figyelembe. A bemenetek közül sok közös a szóban forgó tudományágakban, ebből ered rokonságuk.

Nyilvánvaló, hogy ezek a tudományágak a nyelvtudománnyal együtt, kutatásaikban egymástól sok adatot kölcsönöznek. Ezeket az adatokat egységes terminológiával kell megadni. Ezek az információk az esetek többségében az agyi tevékenységgel kapcsolatosak, hiszen olyan információ típusokat előnyös használni, amilyeneket az agy tevékenysége során felhasznál.

A neurofiziológia és az anatómia az állati agy sajátosságait azért vizsgálja, hogy a kapott adatok alapján az emberi agy idegsejtjeinek sajátosságaira következtethessen.¹² Ebből is kiderül, hogy régóta ismeretes az, hogy az idegrendszer sejtes felépítésű és egysége a neuron.

¹⁰ Леонтьев А. А., Психоллингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Изд. «Наука», 1969, 7 кк.

¹¹ Топоров В. Н., О трансформационном методе. Трансформационный метод в структурной лингвистике, Изд. «Наука», Москва, 1964, 76.

¹² GRAYSON, J., Nerwy i mózg ludzki (Idézem az eredeti angol nyelvű mű lengyel fordításából) PWN, Warszawa, 1966. 36.

YOUNG J. Z., A Model of the Brain. Oxford: Clarendon Press, 1964 (Idézem a mű lengyel fordításából: Model mózgu, PWN, Warszawa, 1968.)

Az emberi agy neuronjai szinte azonos morfológiával rendelkeznek, mint az állatok többségénél. Igen valószínű, hogy ez annak a következménye, hogy az evolúció nem változtatta meg a neuronokat,¹³ csak a szerveződés irányában. Minden idegsejt, a többi sejthez hasonlóan, „külön életet él”.¹⁴ A fiziológiának ez a rendkívül fontos állítása lehetőséget ad arra, hogy bizonyos határok között összehasonlíthassuk az ember agyát az állatok agyával. Emellett felállíthatjuk azt a hipotézist, hogy ezeket az agyakat valamilyen közös alapvető információ is összekapcsolja, amelyen más összetettebb információk alapulnak.

Az alkalmazkodás során sok neuron elsősorban bizonyos irányban fejlődött (pontosan meghatározott információra reagálnak). Ezért az értelem, gondolat, intelligencia a neuronok ilyen vagy olyan kapcsolódásának eredménye.

Ha ily módon figyelembe vesszük a neuronok meghatározott struktúrába szerveződését az állatoknál és az embernél, akkor világossá válik, hogy lényegesen különböznek egymástól, de az alapvető információ megmarad. Más az állatok és más az ember tanulási képessége.

Az állatok magatartása genetikailag nagymértékben determinált. Nem képesek saját tapasztalatukból változtatni reakcióikat. Reakcióik elsősorban öröklöttségüktől függenek. Igaz, úgy tűnik, hogy szelektálásra képesek, de ez a szelektálási képesség sokkal korábban, az evolúció során alakult ki. Pl. az állatoknak az ingerekre adott válasza állandó és sztereotíp. Az állatok az elődeik által felhalmozott tapasztalat rabjai.¹⁵

Az emberi agy, mint ismeretes, kéreggel rendelkezik. Ez az emlékezés forrása. A memóriafunkciót a tudat alapvető összetevőjének tekinthetjük. Mint J. WARTAK írja: „Nem valószínűtlen az az elmélet, hogy a memória a szinapszisok között kialakuló kapcsolatokon alapul.”¹⁶

Nem zárható ki az sem, hogy minden emléknym igen nagy mennyiségű neuron sajátos módon történő kapcsolódásának képességét reprezentálja. (Sajátos struktúra kialakulásának képessége.) Ebből következik, hogy az értelem szintén a memóriától és a tudattól függ.

A különféle magatartási formák — mint J. GRAYSON írja —, ha mintázatuk valamiképpen „beépült az állatba”, értelemre emlékeztethetnek, de minthogy nem tanuláson, rögzülésen és a tapasztalatok felhasználásán alapulnak, nem tényleges formái.¹⁷

Az állatok bizonyára „praktikus”, gyakorlati ismeretekkel rendelkeznek arról a világról, amelyben élnek; ez csak arra elegendő, hogy életben maradjanak. Az embereknek is megvannak ezek a „praktikus” ismereteik, de emellett „absztrakt”, a szimbólumok változó világából eredő ismeretekkel is rendelkeznek. Az absztrakt ismeret: egyik szimbólum másikkal való helyettesítésének képessége.¹⁸

Az egyik szimbólum másikkal való helyettesítésének képessége bizonyos állandó információkon alapul. Véleményünk szerint ezért is nagyon valószínűnek tűnik, hogy a valós rendszerek struktúrájának figyelembe vétele, és bizo-

¹³ GRAYSON J., i. m. 36.

¹⁴ GRAYSON J., i. m. 35.

¹⁵ GRAYSON J., i. m. 29.

¹⁶ WARTAK J., *Metody cybernetyczne w biologii i medycynie*. PWN, Warszawa, 1966, 96.

¹⁷ GRAYSON J., i. m. 36.

¹⁸ WARTAK J., i. m. 96.

nyos állandó komponenseiknek (legkisebb információegységek) mint információtípusoknak a nyelvre történő alkalmazása lehetőséget ad arra, hogy a nyelvet az eddiginél természetesebb módon írjuk le.

Bármely nyelvnek, akár természetes, akár mesterséges, akár emberi, akár gépi, olyan eszközökkel kell rendelkeznie, amelyek segítségével a külvilágról szóló szemantikai információk összességét közvetíteni lehet.

Ezért a nyelvnek vagy a külvilág összes tárgyai, viszonyai, szituációi megjelölésére szolgáló egységeket kell tartalmaznia, vagy pedig a kiindulási egységek halmazával kell rendelkeznie, amelyekből — meghatározott szabályok szerint — a külvilág tárgyainak egész sokaságát jelölő származtatott egységek levezethetők.¹⁹

I. Természetes és mesterséges nyelvek

Az ember, mint tudjuk, tulajdonképpen mindig és csakis információkkal operál. Az információ pedig, mint ismeretes, mindig egy bizonyos rendszerhez (rendszerekhez) kapcsolódik. Az információk az ember szempontjából különböző mértékben hasznosak. Ezért a rendszerek különböző funkcióit fognak betölteni és különböző aspektusokban vizsgálhatók. H. GREŃIEWSKI például, a rendszereket — többek között — a rendszer által hordozott információ fajtája szerint vizsgálja.²⁰ N. M. AMOSZOV a rendszereket bonyolultságuk foka szempontjából tekinti,²¹ R. ASHBY viselkedési módjuk szerint vizsgálja őket. (A rendszer viselkedési módja szerinti kutatások más aspektusban szemlélve tulajdonképpen a rendszer bonyolultságának vizsgálataként foghatók fel.)²²

A biológiai rendszerek között megvalósuló információcsere specifikus kódok alapján történik. A biológiai kódolás — feltételezhetően — identikus a nyelvi kódolással.

A nyelvnek, mivel az objektív valóság rendszerhierarchiájában elhelyezkedő rendszer, meghatározott helye van, és a természet, valamint az ember által meghatározott szerepet tölt be. Az objektív valóság megismerésének egyik vonása. A természetes nyelv tehát szoros kapcsolatban áll az objektív valósággal. Érdeemes lenne megállapítani, hogy a nyelv mely tényei segítik az embert az objektív valóság megismerésében, és melyek a nyelvészek által alkotott, tiszta absztrakciók. Ezért érdemes tekintetbe venni azt a tényt, hogy a transzformáció ismerete önmagában még nem magyaráz meg mindent, mivel az adott rendszer állapotváltozásaira vonatkozik, ezek többé-kevésbé hipotetikus okaira nem. A biológia terén, hasonlóképpen, mint a nyelvben, igen ritkán találhatunk szabályos sorrendben bekövetkező változásokat. Általában a hasonló halmazok kimutatása megköveteli a rendszer definiálását, a vizsgálatok során tekintetbe veendő változók számának meghatározását. Röviden, a rendszeren nem tárgyat értünk, hanem változóinak felsorolását. Ez a megállapítás igen fontos a valós rendszereknek megfelelő, de a kutatás számára közvetlenül nem hozzáférhető absztrakt modellek felállításában és vizsgálá-

¹⁹ Информационно-поисковая система «БИТ». «Наукова Думка», Київ, 1968, 23.

²⁰ GREŃIEWSKI H., Elementy cybernetyki sposobem niematematycznym wyłożone. PWN, W-wa, 1959.

²¹ Амосов Н. М., Некоторые вопросы моделирования сложных систем. Сб. Кибернетику на службу коммунизму, Изд. «Энергия», Москва—Ленинград, 1967, т. IV, 255—267.

²² ASHBY R., An introduction to cybernetics. London, Chapman & Hall LTD, 1956.

tában. Hasonló jelenségekkel találkozhatunk a nyelvészeti kutatásokban, amikor a világon létező nyelvekre nézve közös, ún. univerzális nyelvi struktúrákat (linguistic universals) keresnek. Nagy jelentőségű mindez a konfrontatív kutatásokban is, mivel nincs olyan természetes nyelv, amely az összes természetes nyelv struktúráját magában foglalná.

A nyelvet tehát úgy értelmezhetjük, mint rendszert, programjával együtt. A programon a rendszer külső, illetve belső, vagy ezek együttes hatására, térben és időben bekövetkező változásának lehetőségét értjük. A hatásoknak összhangban kell állniuk a rendszer — struktúrája által meghatározott — viselkedésének általános jellegével.

Mint ismeretes, különböző kódtípusok vannak, és a hírközlésnek is különféle módjai léteznek (különösen az információelméletben). A nyelvnek is megvan a saját, specifikus kódja.²³ A nyelv saját programja szerint működik. Úgy tűnik, hogy ez a program kapcsolatban áll a nyelvi genetikai kóddal, amely lehetővé teszi a kapott információ megértését. Az emberi kommunikáció nem a nyelv fonetikai oldalában rejlik. A lényeg a humán kommunikációban a nyelv szemantikai oldalán alapul. Pl. az, hogy az állat nem képes megtanulni beszélni, elsősorban a szemantikai oldalban, nem pedig a fonetikában rejlik. Az állatok nem rendelkeznek azzal a velükszületett mechanizmussal, amely lehetővé tenné a hallott hangok megértését. Ezen kívül, nem minden állat reagál a hanghullámokra.

A nyelvi kódot nagyfokú tetszőlegesség jellemzi. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a szemantikai struktúrák csak bizonyos mértékben determináltak. Ezen felül, a nyelv kétosztályos fonémakód. Tudjuk, hogy az állatvilágban csak a méheknél fordul elő kétosztályos kód,²⁴ de ez a kód fonéma nélküli.

Más állatok nyelve (egy adott fajon belül) nagyon általánosan meghatározott, és időben nem változik. Emellett ez a nyelv hosszabb megfigyelés után, viszonylag könnyen megismerhető.

A fentiek értelmében *minden állat csakis a magatartás-nyelvével beszél.*

Nyilvánvaló, hogy az állatok magatartási nyelve az emberi nyelv alkotórésze is. Legjobb példája ennek a gyermek egyedfejlődése.²⁵

²³ Lásd a következő nagyon tanulságos cikket: Пазухин Р. В., К определению универсального кода. Вопросы языкознания, 1969, № 5, 55—67.

²⁴ MILEWSKI T. Językoznawstwo. PWN, Warszawa, 1965, 16; C. CHERRY, On human communication, The MIT Press, Massachusetts Institute of Technology, (Second Edition), 1971, 18—19.

Kódnak nevezzük azt az elvet, amely minden közölt hírek bizonyos megkülönböztető szignálkombinációt tulajdonít, *kódolásnak* pedig a hír megkülönböztető szignál-sorra való lefordításának műveletét.

Ezért egyetértünk J. PIERCE-szel, aki a következőket írja: „Bár Colin Cherry, az ismert információelméleti szakember ellenzi, az a véleményem, hogy az emberi nyelv sajátos kód. Természetesen, ez nem olyan egyszerű kód. Inkább olyan bonyolult kódokhoz hasonlít, amelyeket a titkosírást készítőik használtak először, amikor is egy betűnek vagy szónak a tetszés szerint kiválasztott, nem ismétlődő kódszavak egész listája felelt meg (a nyelv valódi statisztikájának torzítása céljából). A nyelvben viszont a hasonló „listák” átfedésben lehetnek, de az egyik ember kódkönyve lehet, hogy nem azonos a másik kódkönyvével, és ez kétségkívül tévedésekhez vezet. (J. R. PIERCE, Symbols, Signals and Noise. The Nature and Process of Communication, Hutchinson of London, 1962 (idézem a mű orosz fordításából: Дж. Пирс, Символы, сигналы, шумы, «Мир», Москва, 1967, 142.

²⁵ BERLYNE E. D., Structure and Direction in Thinking (idézem a mű lengyel fordításából: Struktura i kierunek myślenia. PWN, Warszawa, 1969, 89).

Az emberi nyelv nyílt rendszer. Teljességgel nem határozza meg a genetikai kód, — ami megegyezik M. A. ARBIB nézeteivel,²⁶ mivel az emberiség és az objektív valóság szabadon formálja és változtatja. Szignálokban (információkban) gazdag, és függetlenebb a szituációtól, mint az állatok nyelve. Másrészt viszont a szituáció aktívan részt vesz a nyelvi kommunikáció folyamatában. A nyelvi jelenségek tisztázásában tulajdonképpen ez képezi az egyik legnagyobb nehézséget. Formálisan nézve, a nyelv azért érthető, mert, részben maga az ember által megegyezéssel megállapított konvencionális kód alapul. Egyelőre azonban nem tudjuk, hogy az emberi agy milyen módon használja a konvencionális eszközöket és mely struktúrák segítségével végzi ezt, univerzális (universals structures) vagy teljesen más típusú struktúrák segítségével. Lehetséges, hogy a legközelebbi jövőben a neurofiziológiai és pszicholingvisztikai kutatások nyomán válaszolhatunk a nyelvi struktúrák megértése szempontjából fontos, és megoldásra váró kérdésekre.

A nyelvi kód bonyolultsága a genetikai alapoknál keresendő.

Másrészt az információelmélet létrejötté ahhoz vezetett, hogy a genetikusok a genetikai információátadással kezdtek foglalkozni, míg a közlési csatornán át történő információátadási módok információelméleti vizsgálata új megvilágításban tüntette fel a kódolás fogalmát, a táviró és titkosírási kódoláson át a genetikai információ kódolásáig.

A beszélőszervek hangokkal történő kódolási módját a természet határozta meg.²⁷ A genetikai kódban a nyelvi elemek képzésének alapja is benne rejlik. A DNS és RNS segítségével történő információfeldolgozás módjainak közelebbi megismerése jelentősen hozzájárul sok nyelvi probléma tisztázásához, és a nyelvészet számára új kutatási irányokat mutat.

Nagyobb ellenvetések nélkül állíthatjuk, hogy a genetikai kód általános vonásokban meghatározza a nyelv struktúráját.²⁸ A nyelv programját, mint bármely más rendszer programját, konkrétan maga a struktúra realizálja.

Az emberi nyelv annyira bonyolult, hogy mindeddig nem sikerült a nyelvalkotás szabályainak olyan rendszerét kidolgozni, amelyről elmondhatnánk, hogy a természetes nyelv tetszőleges mondatának képzéséhez elegendő lenne csak az említett szabályok ismerete.²⁹ Ennek több oka van. Először is,

²⁶ ARBIB M. A., *Brains, Machines and Mathematics*, 1965 (idézem a mű lengyel fordításából: *Mózg, maszyna i matematyka*, Warszawa, 1968).

²⁷ PIERCE J. R., *Symbols, Signals and Noise. The Nature and Process of Communication . . .*, i. m.

²⁸ ARBIB M. A., i. m. 73—75.

²⁹ MILEWSKI T., *Językoznawstwo*. PWN, Warszawa, 1967, 17—19.

Ezt az irányzatot a nyelvészetben a generatív grammatika képviseli, amely a nyelv modellálásában egyre jelentősebb szerepet játszik. Mint tudjuk, a generatív grammatika három modell típust különböztet meg:

1. stochasztikus modellek (valószínűségi modellek, pl. a Markov féle modell)
2. a közvetlen összetevők modellje
3. transzformációs modellek.

A transzformációs grammatikát kialakulásának kezdeti szakaszában úgy értelmezték, mint a szövegen végrehajtott operációk halmazát. Erőteljes fejlődés következtében több nyelvészeti irányzat háttérbe szorult, a transzformációs grammatika pedig behatolt többek közt a pszichológia területére is. Mindez ahhoz vezetett, hogy a szöveg elemzése alapján kapott eredményeket közvetlenül a szöveget generáló mechanizmusra vitték át. CHOMSKY — legalábbis kezdetben — világosan elkülönítette a szöveg generálásának a modelljét a pszicholingvisztikai folyamatok modelljétől.

Sajnos, CHOMSKY nem ad választ arra a kérdésre, hogyan hajt végre a hallgató bizonyos műveleteket a beszéd felett, mi irányítja, amikor a jellemzők halmazából egy

magának a természetes nyelvnek a genezise. A természetes nyelv gyakorlati használata elsődleges a nyelvészeknek a szabályok megfogalmazására irányuló próbálkozásaihoz képest. A természetes nyelvet sajátos, spontán kialakulása állítja szembe a mesterséges nyelvvel, amely szabályainak előzetes átgondolása és megfogalmazása után jön létre. Másodszor, a természetes nyelv dinamikus, fejlődő képződmény. Ebből a szempontból szembeállítható a mesterséges nyelvvel: *a*) a természetes nyelv szókészletét nem jellemezhetjük kimerítően egynemű felsorolással, mivel állandóan új szavak alakulnak ki, míg a régiek eltűnnek, *b*) a természetes nyelv szavai és egyes nagyobb szóegységei megváltoztatják grammatikai kategóriájukat, gyakran a régiek megőrzése mellett újakat kapnak, *c*) a természetes nyelv használata bizonyos értelemben alkotó jellegű: mindig új, addig még nem használt szókapcsolatok lépnek fel mondatként, olyan új szókapcsolatok, amelyeket előzőleg helytelennek tekintettek. A természetes nyelv fent leírt jellege okozza, hogy nem lehet olyan teljes szabályrendszer alkotni, amely a nyelvhasználatot teljességgel magyarázná, és ha még valaha összeállítanák is ezeket a szabályokat, rend-

adott jellemzőt kiválaszt, másszóval, milyen módon egyeztetni a beszédet a strukturális jellemzővel. Sehogyan sem lehet egyetérteni azzal az állítással, hogy a megértés általában a strukturális jellemzőnek a beszéddel történő egyeztetése. A nyelv elsajátításának modellje CHOMSKY szerint olyan mechanizmus, amelynek a bemenetén a nyers anyag van, (ugyanúgy, mint nyelvhasználat modelljében), a kimeneten pedig a generatív grammatikát kapjuk. Addig a pillanatig amíg ez a mechanizmus a kimeneten generatív grammatikát ad, egyeztetnie kell a beszédet a strukturális jellemzőkkel. Minthogy ez a mechanizmus nem „ismeri” a generatív grammatikát (tekintve hogy a generatív grammatika csak a kimeneten jelenik meg) az említett egyeztetési folyamatot — úgy tűnik — csak a „veleszületett” „*faculté du langage*” alapján végezheti el. Ha pedig ez így van az azt jelenti, hogy a generatív grammatika felesleges. Chomskynál a nyelvhasználat modellje és a nyelv elsajátításának modellje közti különbség nem világos. Meggondolandó, hogy a „veleszületett tehetség” kihangsúlyozása nem ködösíti-e el a probléma lényegét.

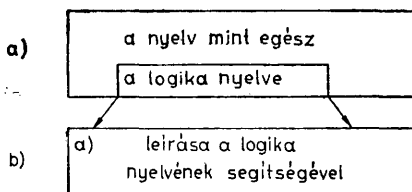
Kétséges, hogy a nyelvi elsajátítás modellje a kimeneten generatív grammatikát adhat. Kétséges a transzformáció pszicholingvisztikai realitása is. Egyértelmű választ ezekre a kérdésekre ma még nem adhatunk. A problémát azonban látnunk kell, figyelembe kell vennünk. A generatív grammatikák elsősorban a kompetencia, nem pedig a performance kérdésével foglalkoznak, bár a performance tartalmazza a kompetenciát is. N. CHOMSKY szerint a kompetencia nem a beszélő vagy a hallgató számára szolgáló modell. Ha ez így van, akkor az egész generálás, sajnos, kétségesnek tűnik (N. CHOMSKY, *Aspects of the Theory of Syntax*, The MIT Press, 1965, 140.) Sajnos a transzformációs modellt nem csak a nyelvészek többsége, hanem a beszédpszichológiával foglalkozó szakemberek sem tartják egyértelműen elfogadottnak. A linguistic competence és a linguistic performance közti különbség nem mindig nyilvánvaló (N. Chomsky, *Aspects*, 94–95, 214.) Helytelennek tűnik az a nézet is, amely szerint a nem magmondat generálása kizárólag a transzformációs séma szerint történhet: magmondat + transzformációhalmaz. Bebizonosodott, hogy a transzformációs szabályok nem mindig univerzális jellegűek.

Részletesebben lásd: BAŃCZEROWSKI J., A nyelvtanulás kontrasztív modelljének néhány kérdéséről. Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás. Tankönyvkiadó, 1972, 55–63; H. MOLNÁR ILONA, Az ún. mély szerkezet kategóriáinak kérdéséhez, különös tekintettel az igére. NyK. 74 : 91–118. H. MOLNÁR ILONA, A generatív nyelvtannak mint nyelvi modellnek és vizsgálati módszerének néhány kérdése, Magyar Nyelv, 65 (1969): 262–277; UHLENBECK E. M., Some further remarks on transformational grammar. *Lingua*, vol. 17 : 263–316; uő. An appraisal of transformation theory, *Lingua*, vol. 12 : 1–18.; MAŃCZAK W., Quelques réflexions sur la doctrine de Noam Chomsky, *Linguistics*, 49 : 18–27; WINTER W., Transforms without kernels, *Language*, 41 : 484–489; HERDAN, G., The crisis in modern general linguistics, *La linguistique*, 1967 : 27–37; SIATKOWSKI ST., O niektórych nieporozumieniach w stosowaniu metody transformacyjnej, *Biuletyn PTJ zeszyt 28* : 171–179, Review of Chomsky „Aspects of the Theory of Syntax” by FRED C. C. PENH, *Linguistics*, 49 : 91–127.

kívül bonyolultak lennének. Kétségtől, sokkal könnyebb a mesterséges nyelvek szabályrendszerét vizsgálni. Ezt teszi tulajdonképpen a logikai nyelvelmélet is, amelynek keretén belül a mesterséges nyelvi kifejezések használati módjára jellemző nyelvi szabályokat tanulmányozzák. A logikai nyelvelmélet által vizsgált nyelvek a mesterséges nyelvek bizonyos fajtáját képezik: nevezetesen formalizált nyelvek, jellemző rájuk, hogy:

a) összes szabályaik explicit módon vannak felsorolva,

b) a kifejezések egyes grammatikai kategóriái felismerhetők a kifejezések formális tulajdonságai alapján. Felmerül az a kérdés, hogy vajon a formalizált nyelvek vizsgálata gazdagítja-e valamiképpen a nyelvi kommunikáció során ténylegesen használt természetes nyelvvel kapcsolatos ismereteinket. A válasz pozitív, ellenvetéseink megtartása mellett. A formalizált nyelv a természetes nyelv idealizálása. Az idealizálás olyan, hogy segítségével nem vizsgálhatjuk a természetes nyelvek minden sajátosságát, általános formában viszont tanulmányozható bármely természetes nyelv funkcionálása a nyelvi kommunikáció folyamatában. Helyesen írja K. AJDUKIEWICZ, hogy „tekintetbe véve a nyelv logikai koncepciója és azon nyelvkonceptiók közti különbséget, amelyeket a nyelvészek használnak, hangsúlyozni kívánjuk, hogy a logikai koncepció egyszerűbb és a segítségével végzett elemzések segítséget nyújtanak azon fogalmak kidolgozásához, amelyek a nyelvészeti munkákat világossá teszik”.³⁰ Vázlatosan a következőképpen ábrázolhatjuk:

Időzzünk el röviden a nyelv logikai koncepciójánál, hogy a logikai formalizáció lényegét megragadjuk, és megnézzük, milyen mértékben elégíti ki a nyelvészt, aki a természetes nyelv lehetőleg adekvát modelljének felállítására törekszik.³¹

A kategoriális grammatikáról

A nyelv logikai koncepciója összefügg az ún. kategoriális grammatika fogalmával, amely az analitikus grammatikák alosztálya.³² A kiindulási pont a szintaktikai kategória fogalma.³³

³⁰ AJDUKIEWICZ K., *Logika pragmatyczna*, Warszawa, 1965. 24. Lásd még: KÁROLY S., *Általános és magyar jelentéstan*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 26–35.

³¹ KÁROLY SÁNDOR a következőket mondja LOTZ JÁNOSRÓL: „Noha a matematikai logika módszerét alkalmazza, illúzióknak minősíti azt a magatartást, amely túl sokat vár e módszerektől, amelyek inkább technikai lehetőségeket adnak. A matematikai logika és egyéb matematikai módszerek parazita módon élősködnek a köznyelven, sőt annak is csak egy szektorán. E módszerek szerepe elefantiázis, óriási kinövés ezen a szektoron. A nyelv sokkal bonyolultabb, mint egyes természettudományok kutatási területei.”

LOTZ JÁNOS, *Egy nyelvtani modell*. (Az Akadémián 1966. november 22-én megtartott előadásról írta KÁROLY SÁNDOR) *Magyar Tudomány*, 1967, 3 : 193.

³² A grammatikaelméletben többek között két grammatika osztályt különböztetnek meg: szintetikus és analitikus grammatikát. Szintetikus grammatikán azon szabályok

Grammatikai szempontból, minden szó, amelyet a helyesen felépített mondatban valamely szó helyére tehetünk, úgy, hogy a mondat továbbra is helyes maradjon, azonos grammatikai funkciót tölt be. Másként szólva: azonos szintaktikai kategóriával rendelkeznek. Ha a helyes mondatban valamely szót ugyanazon szintaktikai kategóriájú, más szóval helyettesítünk, a mondat helyessége nem változik. Ha pl. a „*Mária szereti a bort*” mondatban a „*szereti*” szót „*issza*” vagy „*nézi*” szóval helyettesítjük, továbbra is helyes mondatot kapunk. A „*szereti*” szót nem helyettesíthetjük azonban „*szépen*” vagy „*kutya*” szóval. A következő mondatokat kapjuk így: „*Mária szépen a bort*” és „*Mária kutya a bort*”, amelyek nem helyes mondatai a magyar nyelvnek. A szóbanforgó koncepcióban két kategóriát fogadunk el alapkategóriaként, az összes többi e két kiindulási kategóriából származtatható. Alapkategóriák: a z szimbólummal jelölt *mondat kategória*, valamint az n szimbólummal jelölt *név kategória*. A többi szófaj grammatikai kategóriája a következő szabály szerint állapítható meg: Ha Sz_0 szófaj mondatot alkot Sz_1, Sz_2, \dots, Sz_n szófajokkal akkor $Sz_0 z/k_1, k_2, \dots, k_n$ szintaktikai kategóriával rendelkezik, ahol $k_1, k_2, \dots, k_n, Sz_1, Sz_2, \dots, Sz_n$ szófajok kategóriái. Pl. a „*Mária írja a levelet*”, az „*írja*” (ige) $\frac{z}{nn}$ kategóriával fog rendelkezni, mivel két főnévvel (n, n) képezi a (z) mondatot. „*János alszik*” mondatban az „*alszik*” $\frac{z}{n}$ szintaktikai kategóriával rendelkezik, mivel egy főnévvel (n) alkotja z -t. Az ige kettős szintaktikai kategóriája $\frac{z}{nn}$ és $\frac{z}{n}$ azzal kapcsolatos, hogy az ige a mondatban két funkciót tölthet be: két tárgy közti viszonyt jelölhet, és állapotot határozhat meg. Mindkét esetben teljesen más az ige szerepe.

A határozó $\frac{z}{n}$ kategóriával rendelkezik, minthogy n -nel és $\frac{z}{n}$ -nel képezi z mondatot. Pl.:

János mélyen alszik

$$n \quad \frac{z}{n} \quad \frac{z}{n}$$

együttesét értik, amelyek alapján létrehozható, azaz generálható a vizsgált nyelvben minden helyes mondat. Analitikus grammatikán ezzel szemben azon szabályok együttesét értik, amelyek segítségével a helyes mondatok megkülönböztethetők a helytelenektől. A két grammatika közti különbség abban rejlik, hogy az első esetben a grammatikai szabályok helyes mondatok alkotását, szintézisét teszik lehetővé, míg a második grammatika típus esetében a már meglévő mondat analízisével van dolgunk.

A szintetikus és analitikus grammatika helyett a beszélő grammatikájáról és a hallgató grammatikájáról is beszélhetnénk. A szintetikus grammatika szabályai lehetővé teszik, hogy megadott kiindulási szimbólumokból bizonyos szimbólum együttesek jöjjenek létre. A szintetikus grammatikát gyakran produkciós grammatikának nevezik.

³³ AJDUKIEWICZ K., Die syntaktische . . . , uő. *Język i poznanie, . . .*, *Bar-Hillel Y.*, A quasi-arithmetical notation for syntactic description. *Language*, 1953, 29 : 47–58; uő. *Aspects of Language*, 1970, 329–339; LAMBEK J., The mathematics of sentence structure. *Amer. Mathematical Monthly*, 1958, 65, Nr. 3; 154–170; Lásd még: KIEFER F. cikkeit, amelyekben ismerteti a kategoriális grammatika alapelveit: KIEFER F., Halmazelméleti és matematikai-logikai modellek a nyelvben. *Általános nyelvészeti tanulmányok*, 2 (1964) : 108–111; uő. A kategoriális grammatikáról. *Általános nyelvészeti tanulmányok*, 3 (1965) : 97–116.

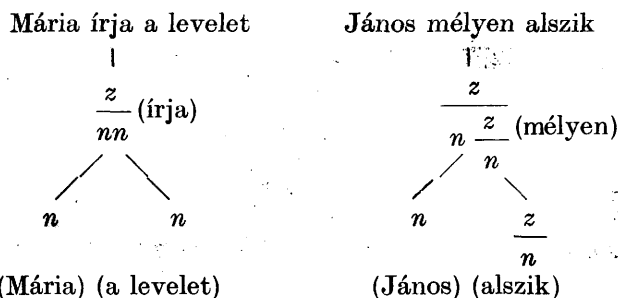
A melléknév pl. $\frac{n}{n}$ kategóriával rendelkezik:

Pl. Szép fiú játszik stb.

$$\frac{\frac{n}{n}}{n} \quad n \quad \frac{z}{n}$$

A kötőszavak (pl. és, vagy stb.) $\frac{z}{zz}$ szintaktikai kategóriával rendelkeznek, mivel két mondatból alkotnak új mondatot.

Hasonló módon szintaktikai kategóriákat tulajdoníthatunk bármely szófajnak.³⁴ Azokat a kifejezéseket, amelyeket a kifejezések megfelelő kategóriákkal történő helyettesítésekor kapunk, *mondatsémának* nevezük. A mondat-sémákat időnként ágrajz formában ábrázolják:

A mondathelyesség nyelvtani szempontból történő ellenőrzésére az ún. *mondatsémák redukálását* alkalmazzák, a következő szabály szerint:

$$S_1: \left[(x) \frac{z}{(xy)} (y) \right] \rightarrow z$$

ahol x, y, z tetszőleges szintaktikai kategóriák. Ez a szabály kimondja, hogy ha valamely zárójelben a zárójel közepén levő szintaktikai kategória mindkét oldalán a kategóriák indentikusak a középső kategória nevezőjével, akkor a két szélső kategóriát és a nevezőt kihúzhatjuk (egyszerűsíthetünk).

$$\text{Pl. 1. } \left[(n) \frac{z}{nn} (n) \right] \rightarrow (z)$$

$$\text{2. } \left[(n) \frac{z}{n \frac{z}{n}} \left(\frac{z}{n} \right) \right] \rightarrow (z)$$

A kategóriális grammatika két szabályból áll. Az egyiket már az előzőekben megadtuk ($= S_1$). A másik szabály a következő ($= S_2$): Ha a mondat végső

³⁴ LAMBEK J., The mathematics of sentence structure . . . , i. m. BORKOWSKI L., Logika formalna PWN, Warszawa, 1970.

sémája (z), akkor a mondat helyes felépítésű, ha a mondat végső sémája z-től eltér, akkor helytelen felépítésű. Vegyük példaként a következő mondatot:
Mária írja a levelet és János almát eszik

$$a_0) \left[\left((n) \frac{z}{nn} (n) \right) \frac{z}{zz} \left((n) (n) \frac{z}{nn} \right) \right]$$

$$a_1) \left[(z) \frac{z}{zz} \left((n) (n) \frac{z}{nn} \right) \right]$$

$$a_2) \left[(z) \frac{z}{zz} (z) \right]$$

$$a_3) (z)$$

A redukció eredményeként z-t kapunk. A mondat tehát helyes felépítésű. A fent leírt módszert csak a grammatika igen szűk területére alkalmaztuk. Nincs tekintetbe véve a főnév, ige és más bonyolultabb grammatikai formák változása. A különböző nyelvekben a grammatika formális leírása különböző, az elv azonban azonos.

Mint látható, a leírt modellnek nem nagy a magyarázó ereje. Tulajdonképpen ez a nyelv nyelvészeti és logikai leírása közti különbségből adódik.

II. A nyelvi kommunikáció modelljéről

A kommunikációs rendszerekben általában a következő jelenségekkel van dolgunk:

- a rendszer általi információvétellel,
- a kapott információ klasszifikációjával,
- az adott rendszer döntésével.

A kommunikációs rendszerek tehát az információfeldolgozással függnek össze.

A nyelvi modellben ebből a szempontból figyelembe kell venni:

- a dekódolás folyamatát (a szignál percepcióját, felismerését),
- az információtárolást,
- a kódolást (a szignálgenerálás folyamatát).

(A nyelvi kommunikáció folyamata a nyelvi és a nyelven kívüli [információs] universumok kölcsönös relációján alapul.)

Ebből kiindulva a nyelvi kommunikáció folyamatának egyes fázisait modelláló szubgrammatikákról kellene beszélni. Általában véve itt elsősorban a paradigmaticus (belső) tárolóból a szintagmatikus (külső) tárolóba történő átmenetet modelláló kódolási szubgrammatikáról és a dekódolási szubgrammatikáról lenne szó, amely az előbbivel ellentétes folyamatot, azaz a szintagmatikus tárolóból a paradigmaticus tárolóba való átmenetet modellálná.³⁵

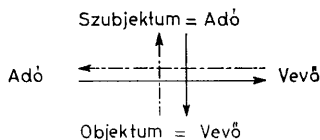
Érdeemes megjegyezni, hogy a két tároló különböző jellegére utalnak a szóasszociációs pszichológiai kísérletek. Felnőttek esetében a paradigmaticus

³⁵ Lásd CARROLL J., *Language and Thought*. Englewood Cliffs, 1964. 48.

BAŃCZEROWSKI J., Az audiovizuális idegennyelv-oktatás elméletének néhány kérdése, *Modern nyelvoktatás*, TIT, Budapest 1970, 129–149; uő. A nyelvi modell és a nyelvi kommunikáció néhány kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények*, 75 (1973) 1: 232–246

válaszadás tendenciája figyelhető meg, vagyis a szóválasz ugyanahhoz a szófajhoz tartozik, mint a szóinger. Ezzel szemben a gyermekeknél, akiknél a paradigmaticus tároló kialakulása még nem fejeződött be, a szintagmatikus válaszadás kifejezettebb.

A nyelvi kommunikáció modellje (= NyKM) általában adó, vevő, csatorna és közlés létezését feltételezi. A következő rendszertípusról van szó:

Jelölések:

Szubjektum (= Sz)

Adó (= A)

Objektum (= O)

Vevő (= V)

Az információ adó rendszerint ellenőrizni igyekszik az általa továbbított információt, hogy a kívánt eredményt elérje. Más szavakkal azt mondhatjuk, hogy az adó és a vevő között egy csatorna van, amelyen át háromféle információ terjed:

- a) alapinformáció,
- b) kontrollinformáció,
- c) irányítóinformáció.

Ha tehát például egy professzor előadást tart, és egyáltalán nem törődik a hallgatók reagálásával, akkor maximálisan nyílt rendszerrel állunk szemben. A kontroll és az irányító funkció kikapcsolódik. Abban az esetben, ha a professzor figyelemmel kíséri következtetései hatását a teremben (akkor is ha ez csak vizuális megfigyelés), az ilyen rendszer részlegesen zárt. A zártság foka nyilvánvalóan minimális. Abban az esetben, ha a professzor minden közölt információ percepcióját minden hallgatóval ellenőrzi, és ha erre törekszik a későbbi információkkal is, optimálisan zárt rendszerrel van dolgunk. Ez igen nagy jelentőségű a tanulás folyamatában általában, így az idegen nyelvek tanulásában is. Ebből világosan kitűnik, hogy a nyelvtanulás modellje a nyelvi kommunikáció modelljén alapul. A didaktikusok minden erőfeszítésének arra kell irányulnia, hogy a tanuló rendszer realizálását az optimális zárt rendszerhez közelítsék.

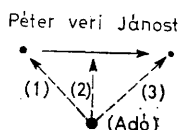
A nyelvi kommunikáció az információ adó és vevő szükségleteinek következménye, s azt a célt szolgálja, hogy az adó és vevő szubjektív entrópiájának állapotában változást idézzen elő. Az entrópia változási törekvésekkel kapcsolatosak a mondatfajták, pl. kijelentő, kérdő mondatok. Az ember kommunikál, mivel meg akarja változtatni saját entrópiáját, és céljától függően csökkenteni vagy növelni kívánja a vevő entrópiáját.

A fent felvázolt nyelvi kommunikációs modell minden közlésben tükröződik. A mondat alanya azonosítható az adóval, vevővel és megfelelően egy harmadik személlyel, aki az adó-vevő körén kívül áll.

A közlésben az adó-vevő viszony kap hangsúlyt, illetve a harmadik személy viszonya a közlés tartalmi elemeihez. A tárgyak neve, mint a mondat

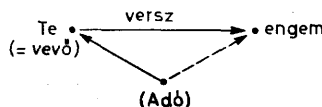
alánya a humán kommunikációs modellben perszonalizálódik. Ezért is szerepel az alany mellett a harmadik személy, ha az alany nem személy. A lengyel nyelvben például általában formalizált harmadik személy létezik, neutralizált formában, ha a genusról van szó, pl. *ír (pisze), olvas (czyta), fekszik (leży)*, stb. Az *on (pisze, czyta, leży)* stb., *ona (pisze, czyta, leży)* stb., *ono (pisze, czyta, leży)* stb.) csak az alanyi neutralizáció megszüntetéséhez vezet. W. KLEMENSIEWICZ szerint a „*pisze, czyta, leży*” stb. típus formája alanyi mondat.³⁶ Az adó-vevő személye azonos lehet az alannyal, vagy különbözhet tőle.³⁷

Meg kell jegyeznünk, hogy az aktívum és passzívum szorosan összefügg a nyelvi kommunikáció modelljével. Ha az adó azonosítja nézőpontját azzal a ponttal, amelyben a tevékenység kezdetét veszi, aktívummal állunk szemben. Ha viszont az adó átviszi nézőpontját arra a helyre, ahol a tevékenység eléri célját, passzívumról beszélünk. Az adó nézőpontjának megállapítása független a tevékenység irányától.

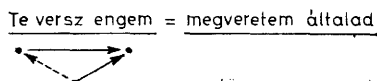

Az adónak két viszonyulási lehetősége van a közléshez:

1. az adó nézőpontja a mondat alánya terén,
2. az adó identifikációja vagy dezidentifikációja az alannyal vagy a tárggyal. Pl. a „*te versz engem*” mondatban az adó a tevékenység irányát megfigyelő pontot a tevékenység kezdőpontjába helyezi, ahol a közlés vevője áll, míg abba a pontban, ahol a tevékenység befejeződik, azaz a tevékenységet a közlés vevője végrehajtja, saját személyét:

A megfigyelő pont változtatásakor a következőket kapjuk:

Te versz engem = megveretem általad

Mint a fentiekből következik, a szubjektum-objektum oppozíció összefügg az adó megfigyelőpontjával. A szubjektum arra utal, hogy az adó nézőpontját a mondat alanyi terében ugyanabba a pontba helyezte. Az adó nézőpontjának átvitele a mondat alanyi terében a szubjektumról az objektumra

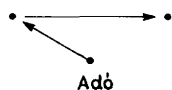
³⁶ KLEMENSIEWICZ Z., *Zarys skladni polskiej*. Warszawa, 1963, 36.

ZABROCKI L., *Informacje o nadawcy i odbiorcy na piaszczyźnie langue*. *Slavia Occidentalis*, t. 27 (1968): 300.

³⁷ BAŃCZEROWSKI J., *Some Problems of Language Models and Human Communication*. 3rd International Congress of Applied Linguistics, Copenhagen, Denmark, 1972. 21st–26th August.

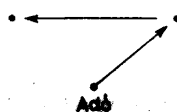
a megváltoztatott irány mellett azt eredményezi, hogy az objektum szubjektummá, az aktívum passzívummá alakul

Péter veri Jánost

Péter veri Jánost

János veretik Péter által

János veretik Péter által

Általában elmondhatjuk, hogy az aktívum és passzívum, valamint a szubjektum és objektum formális determinációja az adó mondatához való viszonyulástól függenek. (L. ZABROCKI, *Informacje o nadawcy i odbiorcy...*)

Mint látjuk, minden közlésben tükröződik a nyelvi kommunikáció modellje. A nyelvi közlés a nyelvi kommunikáció modelljén kívül nem lehetséges. A nyelvi közlés, mivel integrális része a nyelvi kommunikáció modelljének, tulajdonképpen csakis ezen modell keretében elemezhető. A közlésben formalizált információkat a nyelvi kommunikációs modellben az elemzés során ki kell emelni az információáramlásból, és valamilyen más síkban kell vizsgálni. Úgy tűnik, hogy a nyelvészek gyakran elhanyagolják ezt a kérdést. Véleményünk szerint az információáramlásnak a benne foglalt információk mennyisége és minősége szempontjából történő elemzése, majd az információk sztratifikációjának elvégzése a nyelv fogalmát és modellezésének kérdéseit új megvilágításban tüntetheti fel.³⁸

Világos, hogy a közlést az adó és vevő kommunikatív sémájától elszakítva is lehet elemezni, mint ahogy ezt a nyelvészek többsége teszi. Mi úgy véljük, hogy ha figyelembe vesszük a közlés elemzésénél a közlésben formalizált információt a nyelvi kommunikáció modelljéről, a nyelvi struktúrákat alaposabban írhatjuk le.

III. A nyelvi információáramlás felosztása összetevőire

Mint ismeretes, az ember az információ túlnyomó részét a természetes nyelv segítségével közli. Ezért számunkra nemcsak a közölt információ mennyiségének és minőségének a kérdése fontos, hanem a közlés struktúrája is. Az információ a nyelvi szignálban különbözőképpen kódolható. Az információkódolás módja, azaz a közlés struktúrája befolyásolja az információ percepcióját.

A nyelvi kommunikáció modelljének struktúrája, különösen a tanulás modelljének struktúrája, igen bonyolult. Ezért ezen modellek többé-kevésbé adekvát módon történő leírása csak azon tudományágak eredményeinek felhasználásával lehetséges, amelyek a nyelvtudományhoz közel állnak.

A nyelvi információ minden áramlásában el kell különíteni a *mennyiségi információt* és a *minőségi információt* (az ember és a környező valóság kölcsönhatásával kapcsolatban). A minőségi információt mint szemantikai információt értelmezzük. A szemantikai információ a nyelvben a fogalmakkal áll kapcsolatban, azaz a nyelvi egységek és az objektív valóság egyes rendszereinek vagy ezek modelljeinek viszonyításával. A viszonyítási információ elsősorban az

³⁸ BAŃCZEROWSKI J., KOZWZAN W., Типы информации и их роль в информационной модели языка. *Biuletyn Fonograficzny*, Poznań, 1973, XIV, 29—55.

információáramlás szemantikai oldalára vonatkozik. Minthogy az információáramlás az elemi információk — mind mennyiségi, mind minőségi információk — sorából áll, ebből következik, hogy minden szemantikai információ az elemi, elsősorban minőségi információk bizonyos kombinációja. Ezen elemi minőségi információk mennyisége kétségtelenül befolyásolja a szemantikai információ fajtáját. Ezen kívül a szemantikai információ fajtáját minden valószínűség szerint befolyásolja az egyes információk felmerülésének sorrendje. Ezen információk kombinációinak száma korlátozott az emberi memória korlátozott kapacitása miatt.³⁹ A memóriaterőfogát ugyanakkor elég nagy. Az emberi memória maximális kapacitása 10^{21} bit. Ez a gép számára közepes, de az ember számára nagy szám.⁴⁰

Természetesen az említett kombinációk száma túl kicsi nem lehet, mert végül is a nyelv segítségével leírjuk az objektív valóságot; amely tükröződik, s amelynek részleteit megismerjük.

1. Alapinformációk

Mielőtt rátérnénk az információáramlás alapvető egységeinek elhatárolására, térjünk vissza egy kicsit előprogramunkhoz, amely az objektív valóságra vonatkozik. (Az előinformáció az evolúció sokmillió éves tapasztalatát, valamint az egyed individuális tapasztalatát tartalmazza.) Az objektív valóságot a benne megnyilvánuló mennyiségen és minőségen kívül két alapvető sajátosság jellemzi

- a) statikus oldal,
- b) dinamikus oldal.

Az objektív valóság rendszerei az anyagi térben lokalizáltak. Ez a lokalizáció időben állandó lehet, ha csak magát a teret vesszük tekintetbe, a következő formula szerint: $R = (x, y, z)$, ahol x, y, z megfelelően hosszúságot, szélességet és magasságot jelöl. Ez a lokalizáció a háromdimenziós objektív térben megváltozhat. A lokalizáció állandósága vagy változékonysága a viszonyítási rendszertől függ.⁴¹ Ha tekintetbe vesszük a tér—időt (x, y, z, t) , ahol t jelöli az időt, akkor a valóságban az egyes objektumok lokalizációjának időbeni megváltozásáról kellene beszélnünk. A rendszert mint említettük, a természetesen viszonylag izolált viszonyítási rendszerekben vizsgálhatjuk. Ilyen vonatkozásban szemlélve az objektumok lokalizációját, arra a következtetésre jutunk, hogy a lokalizáció viszonylagos. Vizsgálhatunk olyan rendszereket, amelyek önmagukban statikusak, de nincs állandó lokalizációjuk. Természetesen ez viszonylagos, mivel attól függ, milyen ismertetőjegyeket vettünk figyelembe, — az információ nyelv modell melyik szintjét viszonyítjuk a rendszerekhez.⁴² A változékonyság, statikus jelleg és a lokalizáció más kombinációit is vizsgálhatjuk.

³⁹ Крайзмер Л. П., Современные представления о памяти человека и бионические пути построения запоминающих устройств кибернетических машин. «Вопросы бионики», Изд. «Наука», Москва, 1967, 215.

⁴⁰ Колмогоров А., Автоматы и жизнь. Возможное и невозможное в кибернетике. Изд. «Наука», Москва, 1964, 10—29.

⁴¹ FEYNMAN R. P., LEIGHTON R. B., SANDS M., The Feynman Lectures on Physics. Addison-Wesley Publishing Company, INC., Reading, Massachusetts, Palo Alto, London, 1963, vol. 1.

⁴² BAŃCZEROWSKI, J., KOŁWZAN W., Некоторые проблемы языка и языковой коммуникации. *НУК* 71 : 232—248.

Az objektív valóság, bizonyos energiamentiség ráfordításával, információt szolgáltat a rendszerek állapotáról és viselkedési módjairól.⁴³

Ez az információ elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az információ vevő ismeri a rendszer lokalizációját és hatásainak irányát, ha a rendszer dinamikus tulajdonságú. A nyelv segítségével, mint már említettük, az objektív valóságot igyekszünk leírni. A nyelv meghatározott módon tükrözi ezt a valóságot. *Ezért a nyelvben a lokalizáció és az irány információja is tükröződik.* A valóság nyelvi tükröződése nem önkényes. Mindenekelőtt meg kell őrizni azokat az alapegységeket, amelyeket az ember előprogramja tartalmaz. Mint Sz. A. VASZILJEV írja: „Az emberi társadalom nem funkcionálhatna és elpusztulna.”

⁴³ BRILLOUIN L., *Science and Information Theory*. Academic Press, Inc., New York, 1956.

Az energia mértéke a termodinamikában az entrópia.

SHANNON információ-képlete ($I = - \sum_{i=1}^n p_i \log p_i$) hasonló BOLTZMAN entrópia-

képletéhez, azaz a rendszer rendezetlenségének mértékét leíró képletéhez, p_1, p_2, \dots, p_n valószínűségi állapotokkal rendelkező rendszerben. Ezért az információ ($= I$) helyett p_i valószínűségi eseményhalmaz entrópiájáról ($= H$) is beszélhetünk. Ezért mind az entrópia, mind az információ az események valószínűségének logaritmusos függvénye. A mennyiségi hasonlóság ellenére a két fogalom egymással kölcsönösen ellentétes, az információnövekedés az entrópiacsökkenéssel egyenlő. „Az entrópia — mondja WIENER — a rendszer rendezetlenség fokának mértéke, míg az információ — szervezettségének mértéke.” Ilyen megmondolásokból nevezik az információt negentrópiának (BRILLOUIN) vagy anatrópiának (de LATIL). A termodinamika második főtétele posztulálja, hogy a természetben minden folyamat oly módon játszódik le, hogy entrópiája állandóan nő, azaz, a kevésbé valószínű állapotból az inkább valószínű állapotba megy át. Ez az inkább valószínű állapot mindig a rendezetlenség, a káosz állapota, efelé igyekszik a természet. Ha pl. két gáz kölcsönösen diffundálhat, akkor végeredményként teljesen homogén gázkeveréket kapunk, az eredmény a legvalószínűbb állapot, azaz az ideális rendezetlenség állapota. Az ideális rendezetlenség állapotában az entrópia eléri maximális értékét. Más szavakkal, nem történik differenciálódás, az ilyen rendszer nem közölhet információt. Az információátadás lehetősége a rendszer szervezettségéhez kötött. A kismértékű differenciálódás, azaz a rendszer alacsony szervezettségi foka csak kis információ forrása lehet. Ebből következik, hogy az információmentiség valójában (az információ forrásaként szolgáló) rendszer differenciálódásával kapcsolatos, de mérhető annak a differenciáltságnak (entrópia) nagyságával, amely a rendezetlenséget megszüntető információvétel pillanata előtt fennállott. Ebből következik, hogy ha a rendszer olyan állapotba kerül, hogy a határozatlanság (az ún. választási szabadság) megszűnik, akkor nincs entrópia, a rendszer mégsem lehet információforrás. Lásd: J. ZEMAN, *Poznáni a informace. Gnoseologické problémy kybernetiky*. Nakladatelství Československé Akademie Ved, Praha, 1962; J. R. PIERCE, *Symbols, Signals and Noise* . . . , i. m.

Az élő szervezetben, és egyes más rendszerekben (pl. kristályokban) a rendezettség növekedése, tehát információnövekedés, és entrópiacsökkenés megy végbe. Az anyagcsere folytán az élő szervezet minden eleme — a születéstől a halálig valószínűleg sokszor — kicserélődik, változnak egyes struktúrák is (a test alakja, az arcvonások stb.), de ezen változások ellenére változatlan marad az információs struktúra. A megfelelően alacsony entrópiaszint fenntartása érdekében a szervezetnek entrópiafelesleget kell eltávolítania magas entrópiájú energia, pl. hőenergia formájában. A környezettel való állandó energia-csere, amely kis entrópiájú energia felvételén és nagy entrópiájú energia leadásán alapul, — az élő szervezetek létezésének alapvető feltétele. Valószínűnek tűnik, hogy a táplálék nem csak energiaforrás, hanem információforrás is a biológiai rendszerek önszerveződési folyamatában. Ilyen értelmezésben az egész bonyolult anyagcsere kérdése arra korlátozódik, hogy a szervezet információt nyerjen azért, hogy a maximális entrópia, azaz a halál veszélyes állapotát távolítsa. Mivel minden információt (az élő szervezettel kapcsolatos információt is) átkódolhatunk a rádió vagy a távíró szignálok nyelvére, valószínű WIENER-nek az a gondolata, hogy lehetséges az ember „kábelben történő továbbítása”. Az ember telefonon át történő utazásának megvalósítása azonban óriási információmentiség továbbítását követelné meg.

tulna, ha a nyelv, amelyet használ, hamis információkat tartalmazna. A valóság nyelvi tükröződése ezért a társadalom elkerülhetetlen létfeltétele.”⁴⁴ Helyesen jegyzi meg N. D. ANDREJEV, hogy „a nyelvi elemekben rejlő szemantikai információ mérésének ezen információ értékének mérlegelésével kell történnie, amelyet az emóciókkal összefüggésben és a negentrópiás cél alapján határoznak meg . . . A nyelv által hordozott szemantikai információt végül is úgy kell mérni, hogy értékeljük a negentrópiának azt a növekedését a tektonikus rendszerben (pl. az emberi társadalom — rendezett rendszer — saját megjegyzésem J. B.), amelyet ez a nyelvi információ megjelenésével biztosít”⁴⁵

Ebben a megvilágításban F. GEORGE-nak a BAR-HILLEL és CARNAP által képviselt szemantikai információelmélettel kapcsolatos kritikus megjegyzései jogosnak tűnnek.⁴⁶ Ezen az elméleten belül az igaz, de értelmetlen mondat: „*ha kétszer kettő négy, akkor New Yorknak milliónál több lakosa van*”, és az igaz, értelmes mondat: „*ha New Yorknak milliónál több lakosa van, akkor nagy város*” egyforma szemantikai információt hordoz. Az ilyen állítás GEORGE véleménye szerint kevésbé valószínű.⁴⁷ Eltekintve attól, hogy bizonyos értelemben azonos információmennyiséget hordozhatnak, de ugyanakkor látható, hogy a különbség köztük a szemantikai információ szempontjából igen nagy (az első mondat keveset mond az objektív valóságról, a második valamivel többet). Az információsor struktúrájának ismerete még nem sokat mond az objektív valósággal kapcsolatos általános információról. Hasonló jelenséggel találkozhatunk az információelmélet fejlődésének kezdeti szakaszában. Mint R. L. DOBRUSIN és I. I. HUBGIN írja: „Shannon első munkái hozzájárultak ahhoz, hogy híveinek igen sok munkája megjelent: ezen munkákban a shannoni eszmék továbbfejlesztése terén elért komoly eredmények mellett a bevezetett fogalmak különböző tudományterületeken történő kritikátlan és néha megalapozatlan alkalmazásával próbálkoztak. Az esetek többségében ez azon alapult, hogy igyekeztek az információmennyiség Shannon által bevezetett matematikai fogalmát olyan esetekre is kiterjeszteni, amelyekben az információról általános értelemben volt szó . . .”⁴⁸ Érdemes itt felidézni A. N. KOLMOGOROV megjegyzését, aki a következőket írja: „kételkednünk kell abban, hogy az olyan bonyolult és sokrétű fogalmat, mint az információ, matematikai úton csupán számértékek segítségével jellemezhetünk.”⁴⁹

⁴⁴ Васильев С. А., Семантическая структура языка и её отношение к действительности. В сб. Логика и методология науки, Изд. «Наука», Москва, 1967, 131. Ehhez kapcsolódik Pierce érdekes megjegyzése is. PIERCE JOHN R., DAVID EDWARD E. *Man's World of Sound*. Doubleday Company, Inc. Garden City, New York, 1958 (idézem a mű lengyel fordításából *Świat dźwięków*. Warszawa, PWN, 1967, 31.).

⁴⁵ Андреев Н. Д., Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языкознании. Изд. АН СССР, Ленинград, 1960, 205.

Brillouin L., Science and Information Theory. Academic Press, Inc., New York, 1956 (Idézem a mű orosz fordításából Бриллюэн Л., Наука и теория информации. Москва, 1960, 380, 381, 388.)

⁴⁶ BAR-HILLEL Y., CARNAP R., *Semantic Information*. *The British Journal for the Philosophy of Science*. Vol. 4, 1953—1954): 147.

⁴⁷ GEORGE F., *The Brain as a Computer*. 1959 (Idézem a mű orosz fordításából Джордж Ф., Мозг как вычислительная машина. Москва, 1963, 484).

⁴⁸ Lásd: DOBRUSYN R. L., CHURGIN J. J., *Zagadnienia teorii informacji*. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Matematycznego, Seria II: Wiadomości Matematyczne*, 6 (1963): 211—212.

⁴⁹ Колмогоров А. Н., Теория передачи информации. Материалы сессии по научным проблемам автоматизации производства. Пленарное заседание. Изд. АН СССР, Москва, 1956.

Mint I. A. POLETAJEV írja, a matematikai struktúrák alkalmazásának akkor van értelme, amikor az információfogalom szemantikai tartalma visszavezethető az objektív valóság jelensége és a valóságról információt hordozó szignál közti izomorf megfelelésre.⁵⁰ És mint BURBAKI megjegyzi, a matematikai egyenletek struktúrája (a matematikai struktúrák az objektív valóságot tükrözik) addig semmit sem mond a valóság leírandó fragmentumáról, amíg ennek a matematikai egyenletnek a szimbólumait nem töltjük meg fizikai tartalommal.⁵¹ A fizikai tartalom mindig nevezett rendszerekkel függ össze.⁵² Ha most visszatérünk a már idézett mondathoz: „*ha kétszer kettő négy, akkor New Yorknak milliónál több lakosa van*”, arra a következtetésre jutunk, hogy ez a mondat semmilyen objektív rendszert sem tükröz. Ilyen mondatot csak azért mondhatunk, mivel a szignál „önállóan” létezhet, de elveszítheti a kapcsolatot a valóság jelenségeivel, vagy ezekkel csak részlegesen áll kapcsolatban.

Meg kell jegyeznünk, hogy ha az objektum lokalizációjával kapcsolatos információ és a hatásának irányával kapcsolatos információ az objektum állapotára vonatkozó alapinformációkhoz tartozik, akkor ugyanezeket az információkat, de már mint nyelvi információkat a nyelvben alapinformációnak tekinthetjük. Azon kívül ezek a mi előprogramunkból is következnek.

A bevezetésben már szóltunk arról, hogy az a sorrend, amely szerint egy adott rendszerben a minőségi információk fellépnek, befolyásolja az információ formáját.

Dinamikus sajátosságaiknál fogva a rendszerek az ún. visszacsatolás segítségével hatnak egymásra (információcsere történik, megváltoztatják a rendszer állapotát stb.). Ha a megfigyelő (ember) észre tudja venni a rendszerek közötti kölcsönhatásokat, a felfogott információ következtében, látja az egyes információformák közti különbséget és hasonlóságot (egyébként ez a sorrendnek köszönhető), meg tudja állapítani a rendszerek sajátosságait, és ennek eredményeként le tudja írni a rendszereket, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy mindezt egy bizonyos, genetikailag adott (az előprogramban adott) információ segítségével képes elvégezni. Eljutottunk tehát az alapinformációk harmadik formájához. Ezt az információt *disztinktív információnak* nevezzük. Ez az információ is átvihető a nyelvre, mert a valós rendszerek analógiájának megfelelően, ez esetben a nyelvi elemek úgynevezett szolidaritásával, konstellációjával s szelekciójával állunk szemben.⁵³ Mint már említettük, a disztinktív információ bizonyos minimuma már genetikailag adott.⁵⁴ Nagyobb részük viszont a feltételes reflexekből adódik, azaz tanulás vagy másként szólva az adott individuum általi ismeretszerzés közben szerzett. Ez az információ magasabb szintű, mint az általunk fentebb felsorolt információk.

A megjelölt három információtypus, a

- a) disztinktív-információ,

⁵⁰ Полетаев И. А., Сигнал. Изд. «Московское Радио», Москва, 1958. (idézem a mű lengyel fordításából: *Poletajew I. A., Zagadnienia cybernetyki*, PWN, Warszawa, 1961, 26–45.

⁵¹ BURBAKI N., *Eléments d'histoire des mathématiques*. Paris, 1960.

⁵² POLETAJEV I. A., *Zagadnienia cybernetyki* . . . , i. m. 34.

⁵³ MARCUS S., *Introduction mathématique à la linguistique structurale*. Dunod, Paris, 1967, 10–11.

⁵⁴ Lásd: MILEWSKI T., *Językoznawstwo*, PWN, Warszawa, 1965. 16.
HOCKETT CH, F., *A course in modern linguistics*. New York, 1958.

- b) lokalizáció-információ,
- c) irányinformáció

véleményünk szerint alapinformációk az információáramlásban, mivel első-sorban a feltétlen reflexekkel kapcsolatosak. Mint minőségi információk, ele-gendők ahhoz, hogy más információkat, —azaz a bonyolult információkat— meg-határozzanak. Az alapegységek a nyelv leírásához kiindulási alapul szolgál-hatnak. Meg kell jegyeznünk, hogy a disztinktív információ nemcsak az, ami a rendszereket megkülönbözteti egymástól (mint gyakran feltételezik), hanem az is, ami összekapcsolja és szelektálja azokat. *Továbbá disztinktív információt helyettesíthetjük az ismertetőjegyek és az adott objektum viszonyításának in-formációjával.* A viszonyítási információ is a szemantikai információval kap-csolatos. Néha, csupán a viszonyítási információ alapján (amikor ismerjük ezt az információt) következtethetünk a nyelvi információáramlás szemantikai jelentésére.

A lokalizáció és az irányinformáció különös figyelmet érdemel, mivel az összes többi információ összetevő elemeit képezik. Egyes bonyolult infor-mációkban az említett információk egyike közvetlen szerepet játszik, mások-ban ellenkezőleg közvetett szerepet. Közvetlenül a lokalizáció-információn alapul pl. a *disztributív (megosztás)-információ*. Az irányinformáció mindig az objektumok közti hatásra utal (ha nincs neutrális formában). Vannak esetek, amikor nehéz megállapítani, hogy melyik elem dinamikus sajátosságú. Dina-mikus sajátossággal rendelkezhet két, egymásra kölcsönösen ható rendszer, de erre nem mindig utal világosan az irányinformáció. Ilyen szituációk leg-gyakrabban akkor keletkeznek, amikor a nyelvi kifejezések még nem teljesen mondatok, azaz az adott szituáció szempontjából még nem egy-egy-értelműek; hanem közlemények. Ez azt jelenti, hogy az irányinformáció dinamikus oldala az információadóra és vevőre utal. Ha ehhez még hozzátesszük a teljes visz-onyítási információt, amelyet a valós rendszerrel kapcsolatos információáramlás fejez ki, meghatározzuk a szubjektumot és az objektumot.⁵⁵ A lokalizáció infor-máció arra utal, hogy azonos-e az információ adó (= A) és az információ vevő (= V) a szubjektummal (= Sz) és az objektummal (= O), vagy pedig nem. Ha az általunk megjelölt három információtypus ismeretes, akkor információs rendszerünk meghatározott.

$$\begin{array}{cc} \text{Sz} & \text{A} \\ \downarrow & = \downarrow \\ \text{O} & \text{V} \end{array}$$

2. A nyelv információs modellje. Információsík, szignálsík⁵⁶.

Az általunk leírt nyelvmodellről szólva, érdemes megjegyezni, hogy meg-gondolásainkban a kiinduló szint a reprezentáció (megfigyelés) szintje. A meg-

⁵⁵ ZABROCKI L., Grundfragen der konfrontativen Grammatik. Moser H. (ed.) Probleme der kontrastiven Grammatik, Düsseldorf: Schwamm, 1970, 49—51.

⁵⁶ BAŃCZEROWSKI J., KOŁWZAN W., Попытки кибернетической интерпретации знака. Biuletyn Fonograficzny, Poznań 11 (1971): 83—101. uő. Функционирование ин-формационной модели языка. Biuletyn Fonograficzny, Poznań 11 (1971): 109—113.

gondolásokból következő általánosítások (azaz, minden magasabb rendezettségű szint az általunk megjelölt három alapinformáción alapul) lehetővé teszik az absztrakt szintre történő átmenetet. Más szóval lehetővé teszik az alapinformációk formalizációjának elvégzését. Nyelvi modellünk szerint az absztrakció-szinten ilyen alapinformációk a *grammatikai információk* lesznek. Ezen állítás alapján feltételezhetjük, hogy a grammatikai információk minden szintagmatikus sorban kötelező információk. Emlékeztetünk arra, hogy az alapinformációknak is kötelezőeknek kellene lenniök. Ez még nem jelenti azt, hogy a többi információtípusnak nincs saját formalizációja. Van sajátos formalizációjuk (és ezek grammatikai információk is lehetnek), de más formájú, mint-hogy magasabb rendezettségű szinttel kapcsolatosak, amely elegendő ahhoz, hogy a szintagmatikus sor entrópiáját nulla bitre korlátozza. Az alapinformációk nélkül ez a folyamat nem mehet végbe.

Összegezve mindezt elmondhatjuk, hogy a grammatikai információk nem elegendők a maginformációk egyértelmű meghatározásához, és még kevésbé elegendők ahhoz, hogy ezt a maginformációt nyelvi modellünkben R_0 szintre átvigyük. Ehhez feltétlenül *lexikai és szintaktikai információk* szükségesek. Ez a szempont is arra mutat, hogy a grammatikai információk nem elegendők a szintagmatikus sor egyértelműségének meghatározásához. Ez a szignális két alosztályra történő felosztásából következik: *szemantikai információsík (szemantikai denotatum)* és *a grammatikai formalizáció síkja (grammatikai denotatum)*.

Mivel a szignál szemantikai információt tartalmaz és két alosztályra osztható, joggal feltételezhetjük, hogy a grammatikai információk mintegy a valós információrendszer struktúrájának (formájának) tükröződései. (Az absztrakt rendszerek másodlagosak a valósakhoz képest.) Mindez természetesen igen fontos a nyelvben és a nyelvészeti kutatásokban. A rendszer struktúrája nem más mint, a rendszer absztrakciója, egyúttal szükséges sajátossága.

Mint-hogy a grammatikai információ, egyúttal absztrakt szabály (nem feltétlenül értelmes, de az információmennyiség szempontjából meghatározott) szintagmatikus sor formájában realizálódik, ezen sorban feltétlenül jelentkezniük kell lexikai és szintaktikai információknak. Ezeknek az információknak a segítségével az objektív valóság egy részletét írjuk le.⁵⁷

A grammatikai szabályok, mint említettük, általánosított törvények. Minden szabálynak bizonyos mennyiségű szimbólumból kell állnia. Mindegyikre bizonyos sajátosság jellemző. Más szóval mindegyiket el kell valahogy nevezni. Ezek az elnevezések az ún. szófajokra vonatkoznak (a nyelv formális szóosztályai), amelyek még továbbra is absztrakt fogalmak. A szabályok és a szimbólumok (tehát a szimbólumok közötti kapcsolatok) ismerete még nem ad teljes alapot arra, hogy az általuk képviselt nukleáris információra következtethessünk. Ez azt jelenti, hogy a nukleáris információk egész sorát képviselhetik. A szabály ezzel szemben már annak a kifejezésnek a struktúráját mutatja, amelyet ehhez a szabályhoz viszonyíthatunk. Helyesnek tűnik ezért, T. N. MOLOSNAJA megjegyzése, aki a következőket írja: „Grammatikai kapcsolaton a szavak konkrét lexikai jelentésén alapuló szókapcsolatot értünk. Ebből a szempontból még az olyan mondat minden szava között is van grammatikai

⁵⁷ BAŃCZEROWSKI J., KOŁWZAN W., i. m.

kapcsolat, mint a Кентавр выпил круглый квадрат (= *Kentaur kiivott egy kerek négyzetet*) vagy Глокая куздра штеко будланула бокрѣнка.⁵⁸

A struktúra jelentősen korlátozza az entrópiát, megszünteti a káoszt. Ebből következően a szófajok szoros kapcsolatban állnak a meghatározott nukleáris információhoz tartozó kifejezés struktúrájával. Az entrópia nulla irányba történő további korlátozását úgy kapjuk, ha ezeket a szimbólumokat konkrét lexikai információkkal töltjük meg, amelyek nyelven kívüli információk, valamint szintaktikai információk segítségével. A lexikai információk külön-külön sem nem grammatikai, sem nem szintaktikai információk, mert, mint már mondtuk, a nyelven kívüli valóságot tükrözik (a szignifikás és az objektív valóság közötti összekötő kapocsként foghatók fel elsősorban; ezekkel kapcsolatos a fogalom és a valós rendszer viszonyításának információja; leggyakrabban egyes viszonyítás).

A. A. ZALIZNYAK szerint a nyelven kívüli valóság tükrözésében a szintaktikai információk is részt vesznek.⁵⁹ Véleménye szerint az olyan szóformák közötti attributív kapcsolat, mint pl. a „fehér” és a „ház” a „fehér ház” kifejezésben, nyelven kívüli információt fejez ki a „ház” és a „fehérség” viszonylatában. Azt állítja, hogy ez a sajátosság a „ház”-hoz tartozik. Másrészt E. V. PADUCSEVA azt írja, hogy a „jelentés” terminust nem lehet a szintaktikai elemekhez viszonyítani, amelyek a szóformák külső oldalára vonatkoznak, és külön-külön semmit sem jelentenek.⁶⁰ Megjegyezzük, hogy szerintünk a szótól (szóalaktól) elszakított szintaktikai információk semmit sem jelentenek, de a szóval együtt információt hordoznak, ily módon csökkentve annak entrópiáját. *A szintaktikai információk nem jelentkezhetnek lexikai információk nélkül.* A szintaktikai információk ún. szintaktikai struktúrát képeznek, és T. MILEWSKI szerint a jeleket egyesítik, kijelentéseket alkotva.⁶¹ Mint JORDANSZKAJA írja: „Szintaktikai struktúrán az egyszerű mondat szavai és frázisai közötti kapcsolatról szóló ismeretek összességét értjük.”⁶² A továbbiakban azt állítja, hogy „az a struktúra a helyes, amelyet ennek a frázisnak az adott nyelv hordozója megfeleltet, a szintaktikai struktúra helyességéről alkotott saját intuitív elképzelései alapján. Ekkor, hogy a struktúra helyességének értékeléséből kizárjuk a szemantikai kritériumokat, azt a struktúrát tekintjük helyesnek, amelyet az adott nyelvet ismerő, de ezen frázis szavainak jelentését nem értő ember megfeleltetne.”⁶³

Ebben a megvilágításban figyelmet érdemel JU. A. PETROV következő megjegyzése: „A természetes nyelv szintaxisának és szemantikájának elkülönítésével kapcsolatos nehézségek nagymértékben akadályozzák a nyelv struktúrájának tisztázását, ami viszont a nyelvet használó tudomány törvényeinek egzakt formalizálását nehezíti.”⁶⁴

⁵⁸ Молошная Т. Н., О понятии грамматической конфигурации. Структурно — типологические исследования. Изд. АН СССР, Москва, 1960, 47.

⁵⁹ Зализняк А. А., Русское именное словоизменение. Изд. «Наука», Москва, 1967, 24.

⁶⁰ Падучева Е. В., Об алгоритме анализа английского языка (для перевода через язык посредник). «Лингвистические исследования по машинному переводу.» Москва, 1961, 213.

⁶¹ MILEWSKI T., Językoznawstwo . . . 94—95.

⁶² Йорданская Л. Н., Свойства правильной синтаксической структуры и алгоритм её обнаружения (на материале русского языка). Проблемы кибернетики, Нр. 11, Изд. «Наука», Москва, 1964, 215.

⁶³ Йорданская Л. Н., Свойства правильной . . . , 215.

⁶⁴ Петров Ю. А., Гносеологическая роль формализованных языков: «Язык и мышление», Изд. «Наука», Москва, 1967, 259.

A grammatikai információkat az információsík formalizációjának eredményeként kapjuk (a nyelven kívüli valóság egyes szabályszerűségeinek megfigyelése). I. A. MELCSUK „grammatikai és nem-grammatikai jelentést” megkülönböztet, és azt mondja, hogy grammatikai jelentéssel akkor van dolgunk, amikor egy meghatározott osztályhoz tartozó szónál ez feltétlenül kifejezésre jut; az adott osztályhoz tartozó szavak gyakran előfordulnak a nyelvben, és ezért gyakran szerepelnek a szövegben. Ha valamely jelentés nem gyakran és nem feltétlenül fordul elő, akkor nem grammatikai jelentés. Ebből az álláspontból kiindulva pl. a határozottság-határozatlanság jelentése a szláv nyelvekben nem-grammatikai, de a germán és román nyelvekben kötelező, és minden főnévben kifejezésre jut.⁶⁵

Mint láthatjuk, a „grammatikai információ” fogalma értelmezésünkben hasonló a grammatikának a szófajok szintjén fellépő, és grammatikailag helyes frázisokat generáló szabályok meghatározott halmazként történő felfogásához. A grammatikai helyességet az adott nyelv hordozója intuitív módon értékeli (a grammatikai helyesség nem jelent szemantikai helyességet).

R. B. LEES után elmondhatjuk, hogy a „grammatika funkció, amely meghatározott feltételek mellett felhasználható mondathalmaz generálására.”⁶⁶

Az általunk említett szignálsík formalizált sík. Mint láthatjuk, a szófajok a lexikai információk osztályokra történő felosztására vonatkoznak, amely a valóság elemeinek, azaz ezen elemek egyes alkotórészeinek viselkedése ismeretén alapul.

3. A rendszerek és az információforrás a nyelvi kommunikáció szempontjából

A nyelvi kommunikáció modelljének struktúrája szoros kapcsolatban áll az általunk már elemzett, és egymást kölcsönösen helyettesítő két síkkal. Ezek: az *információsík* és a *szignálsík*. Igyekeztünk kimutatni a kapcsolatot ezen síkok és az információelmélet között. Az információelméletben alapfogalom a már ismert matematikai formula, az entrópia meghatározás formájában. Ez a képlet alapvető szerepet játszik a nyelvet és az információ adó és vevő közötti nyelvi kommunikációt⁶⁷ érintő megfontolások többségében (ha a folyamat formális oldaláról, azaz a *mennyiségoldaláról* van szó). Az entrópia

⁶⁵ Мельчук И. А., К вопросу о «грамматическом» в языке посреднике. Машинный перевод и прикладная лингвистика, вып. 8, 1960. Ахманова О. С., Мельчук И. А., Падучева Е. В., Фрумкина Р. М., О точных методах исследования языка. Изд. Московского университета, 1961, 34.

Kissé másként gondolkodik Ju. D. Апресян: „Általában a kifejezésben kötelezően kifejezésre jutó grammatikai jelentésként többé-kevésbé absztrakt jelentés szerepel (idő, szám, objektum, érzet, kívánság, realitás, lehetőség, képesség stb.).” Апресян Ю. Д., Иден и методы современной структурной лингвистики «Просвещение», Москва, 1966, 105–106.

⁶⁶ Лиз Р. Б., О возможности проверки лингвистических положений. Вопросы языкознания, 1962, 4 : 54.

PAWLAK Z., Gramatyka i matematyka. PZWS, Warszawa, 1965, 19.

⁶⁷ BAŃCZEROWSKI JANUSZ, KOLWZAN W., i. m.

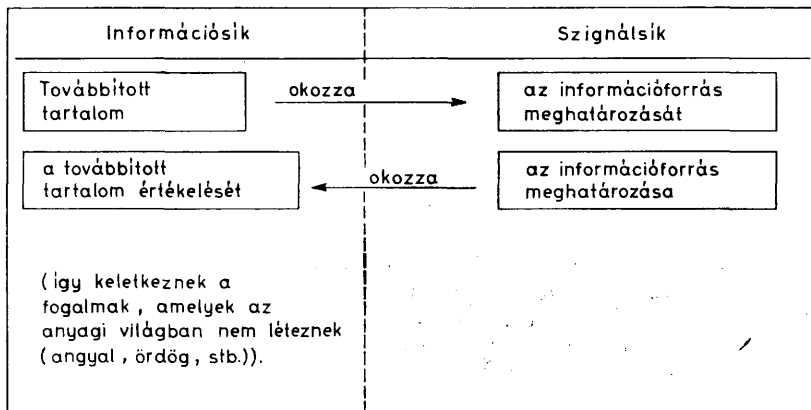
segítségével tehát meghatározható az információmennyiség (az adott konkrét esetben az entrópia képlet az információmennyiség, ha pl. független eseményekkel van dolgunk, vagy egy eseménnyel — ez információ ugyanarról) amely kommunikációs csatornán át közlésre kerül. Az információmennyiség mindig szoros kapcsolatban áll bizonyos információáramlással. Minden információáramlás, mint tudjuk, anyagi jelben realizálódik. Másrészt ismeretes, hogy az információáramlás mindig többé vagy kevésbé szervezett rendszerben jelenik meg. Mégegyszer hangsúlyozzuk, hogy csak a szervezett rendszerek képesek bizonyos (szemantikai) értelmes információt közölni, és csak ezen rendszerekben van értelme az információ mérésének.⁶⁸

A struktúra meghatározza a rendszer szerveződését. Más szóval, a struktúra határozza meg a rendszer rendjét. A rendszer rendezettségének mértéke az az említett információmennyiség, amelyet ez a rendszer közöl az információáramlás közvetítésével (a rendszer rendezettségének [káosz] mértéke a fizikai entrópia, amely a termodinamika második fő tételével kapcsolatos). Tehát minden információ mint közlés, bizonyos struktúrában realizálódik. Mint N. WIENER írja, „a struktúra közlés és ezért mint közlést kell továbbítani”.⁶⁹ Ez az állítás igen fontos azért, mert lehetővé teszi, hogy a rendszert és a szignált kapcsolatba hozzuk (a szituációtól függően a rendszert értelmezhetjük szignálként, és fordítva: a szignált rendszerként). Minden információáramlás, mint már említettük, szignálban realizálódik. A szignálok természetesen rendezettek és szervezettek (az anyag sajátossága). Sajátos struktúrával rendelkeznek. Ez a tény fontos jelentőségű, mert ezáltal a szignált kétféleképpen szemlélhetjük. Az egyik esetben mint fizikai rendszert (pl. energiakvantumot) tekinthetjük, a másokban mint információhordozót (mint közlést valamely más rendszerről vagy önmagáról). Ilyenformán az információt is kétféle módon tekinthetjük. A valóságban ez — a külvilágból kapott tartalom a környezethez való alkalmazkodás folyamatában, analízatoraink alkalmazkodása során (információsík). Másrészt az információelmélet szempontjából ezt a fogalmat az információmennyiséghez, azaz egy számhoz (szignálsík) viszonyítva tekinthetjük. Az információ nagyságát, mint említettük, az entrópia segítségével határozzuk meg. Az entrópia nagysága viszont mindig és csakis az *információforrással* kapcsolatos. Az információ és szignálsík között itt kapcsolat van; az információforrást az információtartalom szempontjából fogjuk meghatározni. Másrészt a matematika absztraktsága (logikus gondolkodás) segítségével bármely forrást meghatározhatunk, és értékelhetjük entrópiáját, és végül (bizonyos értelemben)

⁶⁸ Az „értelme” szót nem olyan jelentésben használjuk, hogy valami értelmes, vagy értelmetlen (pl. a következő nyelvi kifejezés: 1. „*A labda a téren gurul*” értelmes, a 2. „*hal furulyázik*” értelmetlen, bár mind a 1., mind a 2., kifejezés annak a valószínűségén alapul, hogy ez az esemény végbemegy. Ezért minden információnak csak akkor van értelme, ha nagy valószínűséggel megvalósul, míg a másik megjelenésének valószínűsége kicsi), de csak tisztán gyakorlati értelemben, azaz olyan értelemben hogy a képlet segítségével értékelhessük mind a kevésbé valószínű eseményeket, mind a biztos eseményeket, és azokat is, amelyeknek a szignálsíkon azonos struktúra felel meg a valós eseményhez viszonyítva (az információs síkkal). A szignálsík eseménye a 2. kifejezés: a „*hal furulyázik*”.

⁶⁹ WIENER N., *The Human Use of Human Beings. Cybernetics and Society.* (Idézem a mű lengyel fordításából: *Cybernetyka i społeczeństwo.* Wydanie drugie, Warszawa, 1961, 105.)

értékelhetjük az információtartalmat, azaz függését az adott forrástól. Vázlatosan ezt a következőképpen ábrázolhatjuk:

Meggondolásaink kibernetikai jellegűek (a valóságban a kibernetikát a természetben kell keresni), amely a két sík közötti visszacsatolásban rejlik. Ebből következik, hogy az információforrást és a szignált ezen két sík szempontjából kell vizsgálni (ez részben megmutatkozik a fenti sémában). A valós rendszerek szempontjából a forrást mint rendszert (berendezést) kell értelmeznünk, amely szignálokat (információt) továbbít. Másrészt, az információ-mennyiség — „termelés” (szignál továbbítás), minden forrást, mint önkényes folyamatot kell értelmezni. Az információelmélet számára a folyamatnak specifikus jelleggel kell rendelkeznie, ún. ergodikusságból kell kiindulnia.⁷⁰ Minden önkényes folyamatra jellemző a statisztikus struktúra. Éppen a folyamat statisztikus struktúrája teszi lehetővé, hogy a „forrás” fogalmát matematikailag meghatározzuk, és a valós, valamint absztrakt jellege közti összekötő kapcsot megtaláljuk.

4. A közlés modellálásáról

A „*A nyelvi modell és a nyelvi kommunikáció néhány kérdése*” c. cikkemben^{71a} az információs áramlatnak információ típusokra történő felosztásával foglalkoztam. Azért ebben a cikkben valamennyi fogalom értelmezését az ismétlés elkerülése érdekében mellőzzük. Az ott felvázolt probléma azonban távolról sem teljes. Most szeretném kiegészíteni az előbb elmondottakat és konkrétabbá tenni elképzelésemet.

Az S szimbólumot (amellyel a szemémát vagy nukleáris információt jelöltük) a következő módon osztjuk fel:

- a) $S_{elő}$ ($= S_e$) — „elő” jegggyel rendelkező szeméma,
- b) $S_{tárgy}$ ($= S_t$) — „tárgy” jegggyel rendelkező szeméma,
- c) $S_{absztrakt}$ ($= S_a$) — „absztrakt” jegggyel rendelkező szeméma

$$S = (S_e, S_t, S_a)$$

⁷⁰ PIERCE JOHN R., Symbols Signals and Noise . . . , i. m.

^{71a} BAŃCZEROWSKI J., A nyelvi modell és a nyelvi kommunikáció néhány kérdése. *Нук.*, 75 (1973) 1: 232–246, lásd még *uő.* Несколько замечаний о простом предложении с точки зрения языковой коммуникации. *Studia Slavica Hungarica*, Akadémiai Kiadó Budapest 18 (1973) : 235–257.

S_a képviseli a magasabb szintű osztályok konstruktumait a nyelvi információs modellben. Pl. *alvás* ($= S_a$) s_2 indexszel ($= S_{a_2}$) (mert „*alszik*” ($= s_2$), *pirosság* ($= S_a$) s_1 indexszel ($= S_{a_1}$) (mert „*piros*” $= s_1$) stb.

S -et (mint szubjektum) sz indexszel, S -et pedig (mint objektum) O szimbólummal fogjuk jelölni ($= S_{sz}, O$). A S_{sz}, O kapcsolatban áll Sz -sel, mint adóval ($= A$) és vevővel ($= V$) a kommunikációs modellben.

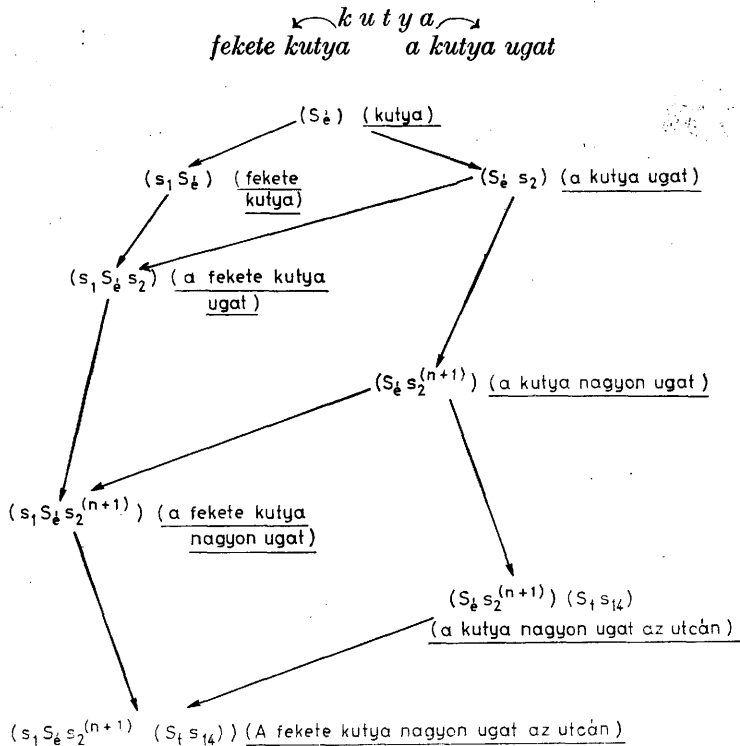
A kiegészítő információkat ($= KI$) a következő módon határozzuk meg:

- s_1 = a tulajdonság statikus információja (pl. *fehér, zöld, piros, nagyon piros, túl zöld*, stb.)
- s_2 = a tulajdonság dinamikus információja a nulladik cselekvési irányról (pl. *alszik, virágozik, iszik, éheznek, nagyon virágozik, keményen alszik*, stb. [intranszitiv igék])
- s_3 = a tulajdonság dinamikus információja egy meghatározott cselekvési irányról (pl. *veri, rúg, erősen rúg, tol*, stb.)
- s_4 = a tulajdonság statikus információjának a lokalizációs információja időben (pl. *zöld volt, ilyen zöld volt, még zöld lesz*, stb. és a határozószó segítségével történő transzformációk: T (*zöld*) \rightarrow *nagyon zöld*, stb.)
- s_5 = a tulajdonság nulladik cselekvési irányával kapcsolatos dinamikus információjának a lokalizációs információja időben (pl. intranszitiv igék a jelen, múlt és a jövő időben (*alszik, aludt, fog aludni*) és a határozószó segítségével történő transzformációk: T (*aludt*) \rightarrow *keményen aludt* \rightarrow *nagyon keményen aludt*, stb.)
- s_6 = a tulajdonság egy meghatározott cselekvési iránnyal kapcsolatos dinamikus információjának a lokalizációs információja időben (pl. tranzitiv igék a jelen, múlt és a jövő időben (*veri, verte, verni fog*, stb.) és a határozószó segítségével történő transzformációk: T (*veri*) \rightarrow *nagyon veri*, stb.)
- s_7 [ok] = a cselekvés okáról szóló információ (pl. *idegesség miatt, szíveségből*, stb.)
- s_8 [kl] = a közvetlen cselekvésről szóló információ (pl. *nézi (a térképet), (vizet) iszik, cigarettát szív*, stb.)
- s_9 [kt] = a közvetett cselekvésről szóló információ (pl. *ír (ceruzával), (fejszével) vág, (csavarral) csavar, (kocsival) megy*, stb.)
- s_{10} [cél] = a cselekvés céljáról szóló információ (pl. *segítség céljából, megtekintés céljából*, stb.)
- s_{11} [er] = a cselekvés eredményéről szóló információ (pl. *(elvitte tőle) a pénzt, (ellopta tőle) a ruhát*, stb.)
- s_{12} [iv] = az információ a cselekvés irányultságának az S -hez viszonyított meghatározásáról (pl. *megütötte a fiúnak a fejét (a lábát, az orrát)* stb.)
- s_{13} [err] = információ a cselekvés eredményeinek rendeltetéséről (pl. *(fát vág) az anyának, (virágot hoz) lánynak*, stb.)
- s_{14} = S lokalizációs információja térben (pl. *messze, bent, fent, lent, fölött, alatt, közel*, stb.)
- s_{15} = S lokalizációs információja időben (pl. *van, volt, lesz (valami, valaki), ma, holnap*, stb.)

- s_{16} = a szeméthalmalmaz nagyságának információja (pl. *egy, kettő, három, száz, sok, nem sok, nagyon sok*, stb.)
- s_{17} = a szeméthalmalmaz rendezettségével kapcsolatos információja (pl. *első, második, harmadik, előttem, mögöttem, hátul*, stb.)
- s_{18} = információ az s_i vagy az S_k minőségének az összehasonlítás [ill. azonosítás] útján történő meghatározásáról: $s_i = s_j$ vagy $S_k = S_l$, illetve az S_k -hoz tartozó jellemzőknek az S_l -nek való tulajdonításáról: pl. *szép mint a virág, szorgalmas mint a méh*, stb.

Bevezettük még a *dominancia* fogalmát, amely olyan esetekre vonatkozik, mint például: *a fiú betegsége* ($= \overleftarrow{S}_e \overleftarrow{S}_{a_{s_1}}$), *a gép zörgése* ($= \overleftarrow{S}_t \overleftarrow{S}_{a_{s_2}}$),

a fiú könyve ($= \overleftarrow{S}_e \overleftarrow{S}_t$) stb. $\overleftarrow{\curvearrowright}$ a dominancia irányát jelöli. Valóban a dominált S nem más mint a kiegészítő információ a domináló S -hez. Ebből kitűnik, hogy a dominancia a mi esetünkben más megfogalmazást nyert, mint a kombinatorikus logikában. (A kombinatorikus logikában a dominancia fogalom reflexív, asszimmetrikus és tranzitív jellegű reláció). A mi értelmezésünkben a domináló S az, amelynek elsődleges szerepe van az adott szintagmatikus sorban. Ez azt jelenti, hogy a közlés kiegészítő információi elsősorban a domináló S -hez tartoznak (a dominált S szinte a kiegészítő információ hozzá). Ezt a kérdést tovább tárgyalva, meg kell állapítanunk, hogy a nyelvi kommunikációban a dominancia az *információs universumból* való álhalmazok kiválasztásán alapul. Általában a nagyobb halmazokból kiindulva a kisebb halmazokra való áttérésekről van szó. Például: „*A fekete kutya ugat*”.

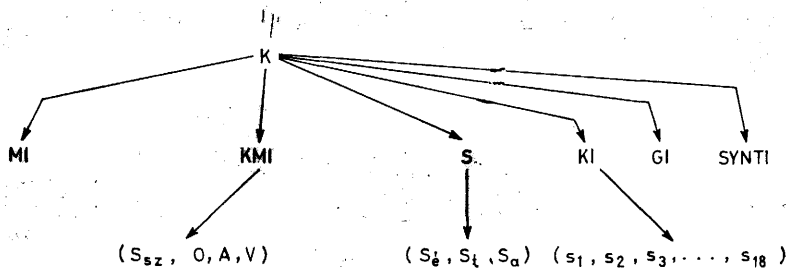

Látható, hogy ez a folyamat az entrópia csökkenésére irányul, ami egyezik a nyelvi kommunikáció lényegével. Valóban itt a *dominancia grammatikáról* kellene beszélnünk, amelynek célja az, hogy 0 bitre csökkentse az információs sorok entrópiáját. Például: „*A fekete kutya nagyon ugat az utcán*”.

Meg kell még jegyeznünk, hogy minden közlésben megtalálható a modális információ is (= *MI*). *MI* az agensnek a patienshez való viszonyulásáról szól. Miután az információ az adó viselkedési módját írja le, valóban az irányítóinformáció szerepét játssza. *MI* az információs áramlattal szoros kapcsolatban áll és nélküle nem jelentkezhethet.

A kommunikációs modellről szóló információt *KMI*, a grammatikáét *GI* és a szintaktikáét *SYNTI* szimbólumkapcsolattal fogjuk jelölni.

Figyelembe véve az elmondottakat, a közlést (= *K*) a következő információtypusokra bonthatjuk:

Vegyük példaként a következő magyar mondatokat:⁷²

1. *A fiú vágja a fát.*
2. *A fiú fejszével vágja a fát.*
3. *A fiú fejszével fát vág az udvaron.*
4. *A fiú az udvaron fejszével fát vág az anyjának.*
5. *A fiú az udvaron fejszével fát vág az anyjának, hogy az begyűjtson.*
6. *A fiú az udvaron szívességből fejszével fát vág az anyjának, hogy az begyűjtson.*
7. *A fiú az udvaron most szívességből fejszével fát vág az anyjának, hogy az begyűjtson.*
8. *A magas fiú a virágos udvaron most szívességből nagy fejszével száraz fát vág idős anyjának, hogy az begyűjtson.*
9. *A nagyon magas fiú a túlságosan is virágos udvaron most szívességből nagy fejszével nagyon száraz fát vág gyorsan a nagyon idős anyjának, hogy az azonnal begyűjtson, stb.*

⁷² Véleményünk szerint, hasonló gondolkodási móddal találkozunk a következő munkákban: FILLMORE J. CH., The case for case. Universals in Linguistic Theory (ed. E. Bach R. T. Harms) Holt, Rinehart and Winston, London, New York, Sydney, Toronto 1970 1–91; uő. Toward a Modern Theory of case. Modern Studies in English. Readings in Transformational Grammar, Prentice-Hall, INC; The Grammar of Hitting and Breaking. Readings in English Transformational Grammar (R. A. Jacobs and P. S. Rosenbaum). Ginn and Company, A Xerox Company, Waltham, Massachusetts, Toronto, London, 1970, 120–133. Lásd még: DEZSŐ L., Bevezetés a mondatnapi tipológiába. TIT, Budapest, 1972; uő. Szerbhorvát-magyar kontrasztív nyelvtan. Tipológiai vizsgálatok, I, Újvidék, 1971.

Szimbolikusan:

1. $S_{\epsilon}(S_{sz}) - s_3(s_6) - S_t(O)$
2. $S_{\epsilon}(S_{sz}) - s_{9(kt)}(S_t) - s_3(s_6) - S_t(O)$
3. $S_{\epsilon}(S_{sz}) - s_{9(kt)}(S_t) - S_t(O) - s_3(s_6) - s_{14}(S_a)$
4. $S_{\epsilon}(S_{sz}) - s_{14}(S_a) - s_{9(kt)}(S_t) - S_t(O) - s_3(s_6) - s_{13(err)}(S_{\epsilon})$
5. $S_{\epsilon}(S_{sz}) - s_{14}(S_a) - s_{9(kt)}(S_t) - S_t(O) - s_3(s_6) - s_{13(err)}(S_{\epsilon}) - s_{10(c\epsilon)}(S_{\epsilon} - s_2(s_5))$
6. $S_{\epsilon}(S_{sz}) - s_{14}(S_a) - s_{7(ok)}(S_{a_{s_1}}) - s_{9(kt)}(S_t) - S_t(O) - s_3(s_6) - s_{13(err)}(S_{\epsilon}) - s_{10(c\epsilon)}(S_{\epsilon} - s_2(s_5))$
7. $S_{\epsilon}(S_{sz}) - s_{14}(S_a) - s_{7(ok)}(S_{a_{s_1}}) - s_{9(kt)}(S_t) - S_t(O) - s_3(s_6) - s_{13(err)}(S_{\epsilon} - s_2(s_5)) - s_{10(c\epsilon)}(S_{\epsilon} - s_2(s_5))$
8. $s_1 S_{\epsilon}(S_{sz}) - s_{14}(s_1 S_a) - s_{7(ok)}(S_{a_{s_1}}) - s_{9(kt)}(s_1 S_t) - s_1 S_t(O) - s_3(s_6) - s_{13(err)}(s_1 S_{\epsilon}) - s_{10(c\epsilon)}(S_{\epsilon} - s_2(s_5))$
9. $s_1^{(1+k)} S_{\epsilon}(S_{sz}) - s_{14}(s_1^{(1+k)} S_a) - s_{7(ok)}(S_{a_{s_1}}) - s_{9(kt)}(s_1 S_t) - s_1^{(1+k)} S_t(O) - s_3(s_6)^{(1+m)} - s_{13(err)}(s_1^{(1+k)} S_{\epsilon}) - s_{10(c\epsilon)}(S_{\epsilon} - s_2(s_5))$

IV. Nyelv, jelentés és megértés

A probléma nem új, már az ókori Görögországban is vitatkoztak róla. Tudjuk, hogy igen korszerű álláspontot foglalt el a kérdésben EPIKUROSZ (341–270. i. e.). Ennek ellenére, nézete elszigetelt maradt. Komoly fordulatot a nyelvtudományban csak J. BAUDOUIN DE COURTENAY és F. DE SAUSSURE hoztak. Ezek a tudósok feltették maguknak a kérdést, hogy *mi a nyelv* és hogyan viszonyul a beszéd egész jelenségéhez. Mindezt csak azért említjük, mert álláspontjuk szorosan összefügg azzal, amivel ma az információelmélet foglalkozik.

A nyelvet és a jelentést most a kibernetika és az információelméletet szemszögéből tekintjük. A nyelv az a kapocs az emberek között, amely lehetővé teszi az információ (ismeretek) cseréjét.

Tudjuk, hogy az információelmélet két nagy eredménye:

- 1) a csatorna áteresztőképességének megállapítása,
- 2) annak kimutatása, hogy a zajos kommunikációs csatorna az információátadásnál bizonyos határsebességgel rendelkezik; ha ezt a sebességet nem haladjuk meg, a zavaroktól eltekintve (zaj a csatornában) hibátlan transzmissziót érhetünk el.

Az áteresztőképesség és az információátadás sebessége, amely az információkódolás módjaitól függ, befolyásolja a vevő által vett közlés egyértelműségét. A csatorna által közvetített információmennyiséget a következő képlet adja:

$$R = H(X) - H(X/Y).$$

Ha

$$R = \max[H(X) - H(X/Y)]$$

akkor

$$R = C$$

minthogy $H(X/Y)$ ekvivokációja: a csatornában elvesztett információ értéke, ha ismerjük a kapott szignált. $H(X)$ a forrásból küldött információmennyiség, másként szólva, az információforrás entrópiája. A megfelelő forrás és csatorna megválasztásával, megfelelő kódolás mellett mindig megkaphatjuk C -t. Ez az adott csatornán át közölt szimbólumtól várható maximális információ-

mennyiség. A hibátlan transzmisszió befolyásolja a vett információ szemantikai oldalát is. Ez azzal függ össze, hogy nemcsak a csatornába bevitt információ a fontos, hanem az is, mi marad belőle mire átmegy a csatornán, és a vevő megfelelő „szűrőin”, hogy végül is a vevő megfelelő reakcióját kiváltja. A vevő reakciójának mértéke attól függ, hogy rendelkezik-e a megfelelő struktúrákkal (a struktúra, mint emlékezünk, az, amit az adott szervezet vagy gép képes megcsinálni. A struktúra ezt befolyásolja). Kibernetikai szempontból — mint Wiener írja — az információ szemantikai értelemben azt jelenti, hogy mi jut át a csatornán, tehát R -en és a szűrőn, nemcsak a vonalon. Így tehát a szemantikai információ, ha mennyiségileg akarjuk meghatározni, egyenlő lenne:

$$S = R - F, \text{ ahol } F - \text{szűrő, } F > 0, S - \text{a szemantikai információ.}$$

A képletből látható, hogy F nem lehet nagyobb, mint R .

Ez azt jelentené, hogy a szemantikai struktúrák kevesebb információt követelnek, mint pl. a fonetikai struktúrák.

Felmerül a kérdés, hogy milyen matematikai törvények szerint realizálódnak a szemantikai információk. A legvalószínűbb, hogy a valószínűség-számítás törvényeinek megfelelően. Erre utal az a tény is, hogy a szemantika mindig bizonyos jelentéskört állapít meg. Ezen felül a szemantika megakadályozza a jelentés elveszését a kommunikációs rendszerben.

Emlékszünk, hogy egy másik probléma is felmerül: mi határozza meg a szemantikát az emberi agyban. Elmondottuk, hogy ez a genetikai kóddal függ össze. De hogyan realizálja az agy a szemantikai struktúrákat?

Ha lehetséges lesz a szemantikai szint és a magatartási szint (mint az agyi szintek hierarchiájában a legalacsonyabb) statisztikájának olyan mértékű tisztázása, hogy az ott tárolt információk mennyiségéről pontos képet kapjunk, valószínűleg csak akkor válaszolhatunk a fenti kérdésre.

Mint eddig, csak az általános megfigyelés utal arra, hogy a fonetikai nyelv a vevő-berendezéshez kisebb információmennyiséggel ér el, mint amennyit küldtek, mindenestre nem többel, mint az, amennyit a fülig terjedő transzmissziós rendszer átvisz, valamint, hogy a szemantikai nyelv és a magatartási nyelv még kevesebb információt tartalmaznak.⁷³

Fizikai szempontból ez a tény a termodinamika második fő tételének egyik megnyilvánulása, ez megfelel a természet törvényeinek. Nyelvészeti szempontból ez a tény az ember számára nagyobb jelentőséggel bír.

A felhasznált információ mennyiségétől függően az egész nyelvi rendszert alkotó egyes részrendszerek megjelenési szintjeiről beszélhetünk.

A legalacsonyabb a *magatartási szint*. Az ingerekre adott reakciók legtöbbször automatikusak. Ez a szint alakult ki legelőször a biológiai rendszereknél. Magasabb ennél a *szemantikai szint*. Itt már az információknak bizonyos jelentéskörével találkozunk. Identifikálásához tehát több információra van szükség. A szemantikai rendszernél magasabb szinten áll a *szintaktikai* rendszer. Ezen rendszer elemeinek identifikálásához van szükség a legtöbb információra. Ezen a szinten találkozunk a nyelvi kód tetszőlegességével. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a nyelvi kódot, láthatjuk, hogy két részből tevődik össze: a magatartási szinten, és részben a szemantikai szinten elhelyezkedő

⁷³ WIENER N., *The Human Use of Human Beings*. Cybernetics and Society (idézem a mű lengyel fordításából: WIENER N., *Cybernetyka i społeczeństwo*, 1961. 102.)

genetikai részből, valamint a szintaktika által meghatározott „tetszőleges” részből. Nyilvánvaló, hogy ezen kódok között kapcsolat áll fenn, mivel mind-ezek a szintek együttvéve alkotják a természetes nyelv rendszerét. Ezekből a megfontolásokból is világos, miért állítottuk, hogy az állatok nyelve magatartási nyelv.

Még egy külön sikot kellene elkülönítenünk, amely a *fonológiai és szintaktikai* rendszernek felelne meg. A szintaktikai információk akkor kapnak jelentőséget, ha szemantikai struktúrákon mennek át. Ez az álláspont bizonyos mértékig alátámasztaná egyes pszichológusok nézetét, amely szerint a gondolat nem mindig kapcsolódik a beszédhez.

Ez az elv a következő módon indokolható. Elfogadott tény, hogy a gondolat és a beszéd mind filogenetikailag, mind pedig ontogenetikailag különböző forrásból származik. *A gondolat fejlődésének váza prelingvisztikai, a beszéd fejlődésének pedig preintellektuális szakasza, a beszéd és a gondolat akkor kapcsolódik szorosán egymáshoz, amikor mindkét folyamat bizonyos fejlődési stádiumot ért el.*⁷⁴ Egyesek szerint ilyen módon történik a gyermekek szellemi fejlődése (lásd az ezzel kapcsolatos adatokat).⁷⁵ Már említettük, hogy a grammatikai szabályok a szemantikai információk alosztályát képezik. Ezek az információk a szemantikai struktúrák hierarchiájában kétségkívül a legmagasabb szinten vannak. Arról is szó volt, hogy a szemantikai struktúra bizonyos jelentéskört határoz meg. Bizonyos határozatlanság jellemzi. Ahol határozatlansággal találkozunk, csak részben rendezett információval van dolgunk. Ez többek között azt jelenti, hogy egyes esetekben hiányzik az az információ, amelynek segítségével megkülönböztethető pl. az ugyanazon jelentéskörhöz tartozó két elem.⁷⁶

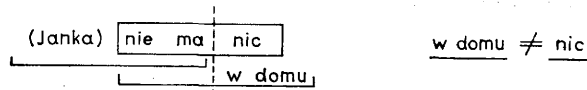
Ez bizonyos mértékig hat az információ értelmezésére, valamint a grammatikai információk és a szintagmatikus sorok értelmének viszonyára is.

Vegyünk például két kifejezést a következő formában.

- 1) *Poszeidon megijesztett engem.*
- 2) *Kovács megijesztett engem.*

Mindkét kifejezés azonos struktúrájú és ugyanazon grammatikai információkkal rendelkezik. Aligha mondhatjuk azonban, hogy az (1) kifejezés rendelkezne szemantikai szempontból megfelelő valós rendszerrel.

Másrészt azonban nem minden érthetetlen és értelmetlen, ami nincs összhangban a grammatikai és logikai szabályokkal. Tekintsük a következő lengyel nyelvű kifejezést.

Logikai szempontból redundáns elem szerepel benne. Ez a „nic” szó. Grammatikai szempontból pedig helytelen a fenti kifejezés, mivel úgy kellene mondanunk, hogy *nie ma niczego*. Szemantikai szempontból azonban a *nic*

⁷⁴ ВYGOTСКИЙ Л. С., Мышление и речь. Москва, 1956.

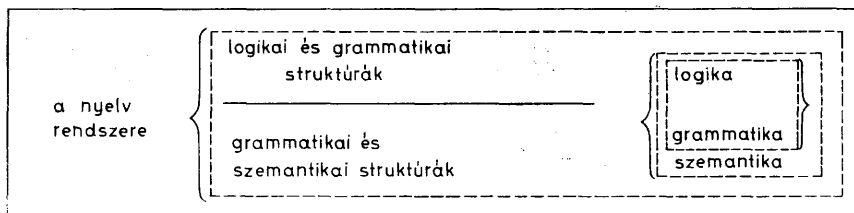
⁷⁵ BERLYNE E. D., Structure and Direction in Thinking (idézem a mű lengyel fordításából: Struktura i kierunek myślenia, PWN, Warszawa, 1969, 189).

⁷⁶ KURATOWSKI K., Wstęp do teorii mnogości i topologii. PWN, Warszawa, 1965, 70–8.

szónak fontos jelentősége van mindenféle szintagmatikus sorban. Többek között az olyan kifejezésekben, mint az

*on nie ma pieniędzy (neki nincs pénze) és
on nie ma nic pieniędzy (neki semmi pénze nincs)*

nyilvánvaló módon érezteti a különbséget. Elmondhatjuk, hogy a grammatika és a szemantika között meghatározott különbségek vannak, attól függetlenül, hogy a grammatikai információk a szemantikai információk alosztályát képezik. A grammatikai információk formalizált információk, de valamivel alacsonyabb szinten állnak, mint a logikai szabályok, amelyeknek nem kell feltétlenül a valós világra vonatkozniuk. Így tehát formális síkon a grammatikai információk jelentik az összekötő kapcsot a szemantika és a logika között. Lehet, hogy ez az oka a fenti pontatlanságoknak, amelyek az objektív és a formalizált között fennállnak. Hozzá kell még tennünk mindehhez, hogy a szemantika, grammatika és logika között az egyik struktúráról a másikra való átmenet esetében nincs kifejezett és éles határ. Sőt, mindezek együtt alkotják a nyelv rendszerét, amit a következő módon szemléltethetünk.

Ha a kérdést a nyelvi kommunikáció modellje szempontjából tekintjük, ami formális síkon az információelméleti szempont, megállapíthatjuk, hogy a választás kérdése igen fontos. Milyen választásokat hajtunk végre a grammatikai és a logikai szabályoknak megfelelően, a szabályok kiválasztásán kívül, és melyek ezek közül a szemantikailag determináltak? Fontos az is, hogy mi kölcsönöz szemantikai értéket a kapott vagy küldött információnak megértése tekintetében. Minden információnak van jelentése, de nem mindet tudjuk megérteni. Hogy viszonyul tehát a grammatika a megértéshez? Információelméleti értelemben a megértés az alkotás, és nemcsak a megismétlés képességét jelenti. A megértés akkor következik be, amikor a szemantika, grammatika és logika alapján kialakulnak a reprodukáló struktúrák.

A grammatika tehát aktívan hozzájárul a nyelvi információk megértéséhez, de ebben a folyamatban nem elegendő elem. Az információ megértésének folyamatában az egész nyelvi rendszer részt vesz.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

О природе языка и его моделировании с точки зрения языковой коммуникации

Статья содержит общую характеристику естественного (=ЕЯ) и искусственного (=ИЯ) языков, указывая на основное различие между ними. ЕЯ трактуется автором как своеобразный код, служащий для передачи информации в процессе языковой коммуникации. Рассматривается также возможность описания ЕЯ на основе данных, полученных в ре-

зультате анализа ИЯ. В связи с этим, автор говорит о логической концепции языка и подвергает анализу категориальную грамматику, которая в свою очередь является подклассом аналитической грамматики.

В дальнейшем, автор дается довольно подробный анализ модели языковой коммуникации (=МЯК) и показывается её функционирование, а также формальное отражение в языковых сообщениях (=ЯС). Автор предлагает анализ ЯС с точки зрения количества и качества информации. Качественные информации понимаются здесь как семантические информации, 2. информационная модель языка, 3. информационная и сигнальная плоскости ЯС, 4). грамматические, синтаксические и лексические информации. Следует добавить, что само понятие «информация» применяется автором не в смысле количества информации, как понимают его в математической теории информации, а в более общем смысле. Речь идёт здесь в основном о семантической информации. В этом свете подвергается анализу вопрос об источнике информации и его отношении к системам.

Основное внимание уделяется автором проблеме моделирования ЯС. Предлагается различать следующие типы информации в ЯС: 1. модальная информации, 2. информация о МЯК, 3. ядерная информация, 4. добавочные информации, 5. грамматические информации и 6. синтаксические информации. Перечисленные информации делятся в свою очередь на подтипы. Делается также попытка анализа ЯС с точки зрения языковой коммуникации.

Последняя глава статьи освещает вопрос о языке, значении и понимании в свете МЯК.

Януш Банчеровский

Fogalomstruktúrák a viselkedés belső szabályozásában

(Adalékok a személyiség kognitív elméleteihez)

A modern pszichológiában a dualizmussal összefonódott lélek fogalmat szinte teljesen kiszorította és helyettesíti a személyiség koncepciója. A személyiség azt a bonyolult pszichológiai organizációt jelenti, amely a viselkedést és átélést lehetővé teszi, és annak állandóságát, adaptivitását biztosítja. Ez az organizáció az idegrendszer képességeinek és késztetései alapján, az emberi környezet folyamatos és rendszeres hatásai nyomán szerveződik. A személyiség rendkívül bonyolult organizáció, tanulmányozása, kutatása több tudomány feladata. Egy-egy tudomány a személyiség egyes aspektusaival foglalkozik. Gyakran egy aspektus is annyira komplex, hogy több tudomány kollektív erőfeszítéseire van szükség vizsgálatához. Így például a személyiség lehetőségét adó neurológiai és pszichofiziológiai folyamatok, képességek, ingerületfelvétel és feldolgozó rendszerek, motivációként jelentkező szükségletek, a személyiségműködések szubsztrátumát képező idegrendszeri struktúrák stb. érdekes — és sajátos módon kevésbé ismert — problémakörének kutatásában karöltve vesz részt a biokémia, az endokrinológia, az élettan, a neurológia, a neurofiziológia, a pszichofiziológia, az ethológia és számos más tudományág. A pszichológia a szerveződés és a személyiségműködés szabályszerűségeit kutatja, elsősorban a környezeti hatások terminusaiban, a viselkedés és az átélés területében. A modern pszichológia integratív törekvései olyan elméletek kialakításában nyilvánulnak meg, amelyek valamennyi ismert pszichológiai funkció és viselkedésforma tekintetbevételével a személyiség organizációjának egészére adnak magyarázatot. Az ilyen elméleteket személyiségteóriáknak nevezzük, a meglevő fontosabb ilyen elméletek száma több tucatra rúg (HALL, LINDZEY, 1957, 1965).

E teóriák csak az általános összefüggésekre adnak magyarázatot, voltképpen hipotézisrendszerek, amelyek segítségével a meglevő ismeretek rendezhetők, és amelyekből új vizsgálati feltételezések származtathatók. Az utóbbi másfél évtizedben valamennyi személyiségelmélet közös vonásává vált, — még a korábbi teóriák is felvették magukra ezt, — hogy a személyiséget sajátos rendszerként értelmezik, a modern rendszerelmélet (systems theory) felfogása szerint. Ez az értelmezés a közvetlen pszichológiai kutatásokból kinőtt elméletekben többnyire implicit, próbálkozásos, főleg abban mutatkozik meg, hogy az elméletek hangsúlyozzák a feedback, a szabályozás, az input és az output, valamint a rendszer működéséhez szükséges energetikai és információ folyamatok szerepét, és e tényezőket keresik a személyiségen belül. Csak az utóbbi években figyelhető meg szisztematikus tevékenység a személyiség „meta-teóriájának” kidolgozására, azaz a rendszerelméleti ismeretek szakszerű alkalmazására a személyiségelméletek ellenőrzésében és új személyiségelméle-

tek kialakításában. Az ilyen törekvések ma már hosszú sorát Allport nyitotta meg, aki a nyílt rendszer fogalmát vonatkozta a személyiségre (ALLPORT, 1960). Később rendszerelméleti szakemberek foglalkoztak a kérdéssel, és kialakították a személyiségpszichológia módszerét, amelynek alapján a rendszerelméleti terminusokban leképezett személyiségteória számítógépeken működő modellé változtatható, „szimulálható”, és ennek során a működési feltételek variálásával az elméletek érvényessége bizonyos fokig ellenőrizhető (TOMKINS, 1963, HAJNAL, 1966).

Különböző elméletek más és más folyamatokat és tényezőket tekintenek alapvetőnek a személyiségben. Az elméletek egy része a legfontosabbnak, a személyiség par excellence elemeinek a környezeti hatások nyomán kialakuló ismereti jellegű szerkezeteket tekinti. A szerkezetek a személyiség tapasztalatai, élményei nyomán jönnek létre, voltaképpen képzetek, premisszaszerű tételek, állítások viszonylag stabil alakzatai. A személyiség a külvilág és a belső átélés információit ezekben dolgozza fel, és e szerkezetek működése alapján dönt, cselekszik, viselkedik. E szerkezetek szabják meg az érzelmek kiváltódásának küszöbértékeit is. Mivel e szerkezetek felismerő, azonosító, minősítő munkát végeznek, ezeket kognitív struktúráknak nevezik, és azokat az elméleteket, amelyek e struktúráknak kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak vagy főleg ezek szerepével foglalkoznak a személyiségben, kognitív személyiségteóriák gyűjtőnévvel szokták jelölni.

Az ilyen elméleteknek több közös sajátosságuk van. Ilyen például, hogy a többi személyiségelméletnél inkább szociális irányultságúak, a személyiség biológiai és idegrendszeri feltételeivel és alapfolyamataival kevésbé foglalkoznak, figyelmük inkább a környezeti hatásokra és a nyomukban zajló kognitív strukturálódásra, és az így kialakult struktúrák viselkedésbeli megnyilvánulására irányul. Csak az utóbbi években kezd hangsúlyt kapni, és ezzel még erőteljesebben egy másik közös vonássá válni ezekben az elméletekben a nyelv fundamentális jelentősége a személyiség szempontjából. A kognitív struktúrák ugyanis — mint említettük — képzetekből és viszonylag tartós, tételszerű fogalomkapcsolatokból állnak, ezek nyelvi jelentéstartalmakban, szavakban fogalmazódnak meg, létrejöttüknek és működésüknek tehát a nyelv elengedhetetlen feltétele. Habár a nyelv elsajátítása is idegrendszeri készségekhez kötött, a nyelv maga elsősorban mégis szociális jelenség, a személyiség a tőle független kultúra nyelvét tanulja el emberi hatásokra, tehát szociális folyamatban szerzi meg a kognitív struktúrák építőelemeit, részfeltételeit. A nyelv segítségével folyik azután a strukturálódáshoz szükséges információbeáramlás, és a tapasztalatok belső összegezése. További közös vonása ezeknek az elméleteknek, hogy dinamikusak, a struktúrákat úgy koncipiálják, hogy mindegyik különböző — meghatározott feltételektől függő mértékű — energiát gyűjt magába és transzformál. Az egyes struktúrák között feszültségek és konfliktusok alakulhatnak ki. A dinamikus jelleg megnyilvánul abban is, hogy a struktúrákat az elméletek folytonos változásban mutatják be, a környezeti hatások és a tapasztalatok erősíthetik, gyengíthetik, átalakíthatják a struktúrákat, rendszerint azonban a viszonylag stabil szerkezeteken csak tartós, összegeződő hatások változtatnak. A kognitív elméletekre jellemző még, hogy a személyiség késztetéseivel, motivációival és emocionális megnyilvánulásaiival kevésbé foglalkoznak, a személyiséget mintegy irányító központot vagy relérendszert képzelik el. Mellékesen megjegyzendő, hogy a legutóbbi években egyre erőteljesebben

jelentkeznek integrálódás jelei a személyiségelméletek között, ez mutatkozik egyrészt abban, hogy a kongitív teóriák is többet foglalkoznak pszichés energiaproblémákkal, másrészt abban, hogy a nem-kognitív elméletekben a kognitív arculat mindig inkább előtérbe kerül.

A kognitív struktúrák alapkonceptiója a struktúrálódás eredetileg a pszichoanalitikus személyiségfelfogásban, valamennyi személyiségelmélet őseiben és prototípusában jelent meg. Freud szerint a hármas tagozódású személyiség központja és vezérlő szerve az Én az ösztönök és az ösztönöket korlátozó valóság konfliktusa nyomán alakul ki úgy, hogy a kellemetlen tapasztalatok emlékeiből kialakul a személyiségen belül olyan struktúra, amelyhez percepcióit viszonyítva indítja meg vagy fogja vissza cselekvéseit, viselkedését. A struktúrálódás folyamata nem nyert explicit kidolgozást, csak a pszichoanalitikus gyógyzóban — amelyről még lesz szó — derül ki, hogy a kóros (sőt a nem kóros, a művészi vagy a szabályszegő) viselkedés élmények sorozatában kialakult belső összefüggésláncolat, struktúra megnyilvánulása, amelyben vannak hibás tételek, merev képzetek, és az egész struktúra késztetéseket, érzelmi energiákat köt meg és kanalizál tünetben vagy viselkedésformában. A pszichoanalitikus gyógyzó célja a hibás viselkedésformák mögötti struktúrák felismerése és átalakítása. (FREUD, 1917, 1933) A kognitív tényezők szerepére mutat a pszichoanalitikus Colby szimulációs kísérlete, aki a neurotikus viselkedést és annak pszichoterápiáját számítógépen kognitív szerkezetekkel tudta leképezni. A neurotikus viselkedés kognitív struktúráinak alapját merev, premisszaszerű tételek, hibás általánosítások képezték. E viselkedés „pszichoterápiája” olyan behatások sorozatából állt, amelyek e tételeket módosították a modellezett személyiség „tapasztalatain” át (COLBY, 1963). Megjelent a kognitív szemlélet Adler személyiségelméletében is; Adler szerint a személyiségbe a gyermekkorban célképzetek (Leitmotive, fiktive Lebensziele) épülnek, a viselkedést később ezek irányítják. E célképzetek nem teljesen tudatosak, csak pszichoterápiás segítséggel tudatosíthatók az egyénben. (ADLER, 1928) E koncepció kevésbé pregnáns megfogalmazásban először Freud Én-ideál felfogásában került felszínre.

A modern kognitív személyiségelméletek fejlődése a szociálpszichológia evolúciójával párhuzamosan haladt. A szociálpszichológia kezdettől fogva nagy figyelmet fordított a szociális viselkedést kísérő és befolyásoló tudattartalmak vizsgálatára. Megalkotta az *attitűd* fogalmat, amely a személyiség viszonylag szilárd, eléggé konkretisztikus (pontosabban: az általánosítás relatíve alacsony szintjén álló) vélekedést, hiedelmet jelent. Az attitűdnek érzelmi töltése van, az attitűd tárgyát képező szociális vetületben a személyiség hajlamos az attitűdnek megfelelően viselkedni. Az attitűd tehát beállítódást, viselkedéskészséget jelent (ALLPORT, 1935, SHERIF, CANTRILL, 1947). Attól függően, hogy az attitűd mennyire merev és milyen emocionális töltése van, több változatát különítették el a szociálpszichológusok. A tapasztalatnak legkevésbé ellenálló attitűdfajta a nézet vagy vélemény (opinion, belief). Ezeknek nagy része a társadalom és a közvetlen emberi környezet aktuális ügyeire vonatkozik. Ezek kutatásával foglalkozik a közvéleménykutatás. *Sensu stricto* attitűdök a személyiségre jellemző vagy a személyiség szociális csoportjaira jellemző tartós nézetek, amelyek az ellentmondó tapasztalattal szemben is hajlamosak a fennmaradásra, és a cselekvés belső megtervezésében olyan szerepük van, mint a szillogizmusban a premisszának. Ha az attitűdök klisé-szerűek, tartalmuk erősen leegyszerűsített, és többnyire népekre és társadalmi

csoporthoz tartoznak, sztereotípeknek nevezik őket. Így pl. az emberekben sztereotíp hiedelmek élnek más nemzetek tagjairól, egyes — különösen a kisebbségi, szélsőséges — társadalmi csoportokról. Ha az attitűd azonos társadalom olyan más etnikus vagy faji csoportjaira vonatkozik, akikkel a személyiség közvetlenül és gyakran érintkezik, előítéletek nevezünk (ALLPORT, 1954). Ilyen attitűdök képezik alapját a négerokról, zsidókról, cigányokról stb. kialakult elképzeléseknek, és a hozzájuk való érzelmi és viselkedésbeli viszonyulásnak.

A szociálpszichológia kimutatta, hogy az attitűdök nem a személyiség saját tapasztalatainak általánosítása révén alakulnak ki, hanem ezeket a személyiség átveszi környezetétől, szüleitől és a körülötte élő kis csoportoktól. A tapasztalat csak módosít az attitűdökön. Az attitűdök egy része közös vagy hasonló egy kultúra tagjaiban, más attitűdök nagyobb társadalmi egységek tagjaiban közősek, ismét más attitűdök formájukban és emocionális töltésükben egyéni, a személyiségre jellemzők. A szociálpszichológiában ma is intenzív kutatás tárgya, hogy az attitűdök hogyan viszonyulnak a viselkedéshez, és hogyan változnak, hogyan befolyásolhatók. A propaganda tudományos kutatása pl. ma főleg az attitűdbefolyásolás gondolatkeretében folyik. (BROWN, 1964)

Az attitűdök vizsgálatának kezdetétől fogva probléma volt, hogyan lehetne az attitűdök merevségét, érzelmi töltését mérni. Feltűnt ugyanis, hogy egyes attitűdök megváltoztathatatlanak bizonyultak és velük kapcsolatban igen nagy érzelmi erők mozgása volt megfigyelhető, míg mások viszonylag könnyen alakultak át a tapasztalat nyomán, különösebb érzelmi hullámmás nélkül. A mérés céljára kialakították az attitűdskálákat. Az attitűdskálák voltaképpen különleges szerkesztésű kérdőívek, amelyek az attitűd jelentését tartalmát szétbontják különböző állításokra. Az állítások olyanok, hogy radikálisuk foka, ill. a belőlük következő viselkedésformák feltételezett érzelmi töltése és szociális minősítése különböző. E skálán vizsgálják az egyén vagy egyes szociális csoportok elhelyezkedését (TORGERSON, 1958, CICOUREL, 1964) Az ilyen jellegű vizsgálatok során vetődött fel egyre élesebben a kérdés, hogy milyen is az attitűdök lélektani természete. A vizsgált és leírt attitűdök ugyanis állító mondatok. Korántsem lehet azonban azt mondani, hogy az attitűd a személyiségben ilyen megfogalmazott tételként élne. Az attitűd megfogalmazása éppen a vizsgálómódszertől függ, egy-egy viszonylatban a hasonló tartalmú állítások egész sora hozható felszínre a személyiségből. Inkább úgy tűnik a vizsgálatokból, hogy az egyes attitűdök inkább részei vagy megfogalmazási módjai a személyiségben levő bonyolult, nem teljesen verbalizálható jelentéstartalmaknak, amelyek az adott szociális vagy interperszonális viszonylatra vonatkoznak. A tételszerű megfogalmazások inkább a vizsgálatok műtermékei, amelyek abból az előfeltételezésből indulnak ki, hogy az attitűdök pszichológiai szubsztrátuma, belső jelentéstartalma leírható, mint ha ilyen állítás lenne. Érdekes módon ez a metodológiai gondolkodás éppen Adlernél nyer explicit kifejtést, aki pedig a szociálpszichológia értelmében empirikus vizsgálatokkal nem foglalkozott. Adler egész személyiségelméletét Vaihinger „Philosophie des Als Ob”-ja szerint alakította ki, szerinte a fiktív létecélok és a vezérmotívumok a személyiség tendenciáinak „als ob” leírásai módjai.

Az attitűdök pszichológiai természetének kutatása ma is elevenen folyik, ma az a nézet, hogy a vizsgálható attitűd tartozéka valamiféle bonyolult összefüggérendszernek a személyiségen belül, amely jelentéstartalmi jellegű, különböző általánosítási fokú nézetek és képzetek hierarchikus építménye,

valamiféle struktúra a különböző absztrakciós nívójú jelentéstartam között. E struktúra egy része nem tudatos, csak egyes konkretisztikus elemekben kerül be a tudatba és kommunikálható. E struktúrákat a modern kognitív szakirodalom hiedelemrendszer (belief system) néven is szokta jelölni. Szokás attitűdstruktúrákról vagy általában kognitív struktúrákról is beszélni.

Így alakult ki tehát a kognitív személyiségelméletek alapgondolata, a struktúrakonceptió, anélkül azonban, hogy a struktúrák pontosabb természetét, pszichológiai lényegét tisztázták volna. A különböző teóriák elsősorban ilyen struktúrák jelenlétének és globális dinamikájának kimutatásával és értelmezésével foglalkoztak (KELLY, 1954, SCHEERER, 1954, KRECH, CRUTCHFIELD, BALLACHEY, 1962) Jelen fejtegetésünkben a kognitív struktúrák pszichológiai lényegét, és ebben a nyelv szerepének kérdéséhez próbálunk hozzászólni. Az adalékokat a pszichoterápiás munka összegyűlt megfigyeléseiből és tapasztalataiból alakítottuk ki, ezek részben a pszichoterápiás szakirodalom megfigyelés- és tapasztalatanyagából származnak, részben saját megfigyelések és tapasztalatok vonatkozásait.

A viselkedés és az átélés zavaraiiban szenvedő emberekkel való terápiás foglalkozás mindig alapját képezte a személyiségteóriáknak, a főbb elméletek szerzői pszichoterapeuták voltak. Betegekkel való foglalkozásból alakult ki a pszichoanalitikus és az individuálpeszichológiai személyiségkép is. Betegekkel foglalkozó klinikai pszichológus az ismertebb kognitív teoretikusok közül Kelly és Tomkins (TOMKINS, 1962) is. Valamennyi személyiségelmélet közös alaptétele egyébként, hogy a „normális” és a kóros viselkedésformák a személyiség azonos szabályszerűségei szerint magyarázhatók. A pszichoterápia leggyakrabban alkalmazott formáiban, így a pszichoanalízisben és az úgynevezett dinamikus rövid pszichoterápiákban a történet magva az, hogy a beteg beszél, elmondja gondolatait, viszonyulásait, élményekre kialakuló reakcióit, és a vele korábban történt dolgokat. Elmondja képét önmagáról, és többi emberről. Majd a terápiás foglalkozás témái közé fokozatosan bevonódik a terapeutával kialakuló kapcsolat, ennek élményszerű, eleven problémáihoz korábbi emlékek sorozata fűződik. A terapeuta engedi a beteg szabad közlését, kérdései és közbeszólásai inkább azt a célt szolgálják, hogy a beteg még szabadabban nyilvánuljon meg, ill. közlései minél több olyan problémára is kiterjedjenek, amelyek személyiségével és panaszaiival összefüggésben lehetnek. A beteg beszéltetése nem az információszerzés érdekében történik, a pszichoterápia feladata a viselkedés megváltoztatása, ezzel együtt a személyiségben is bizonyos változás elérése. A változás a kognitív struktúrákban zajlik, a beszéltetés, a közbekérdezés és közbeszólás a hibás struktúrák felbontását és adaptívabb struktúrák kialakítását célozza, ennek pontosabb menetéről a későbbiekben szó lesz. A struktúrák felbomlása, ill. módosulása és részleges átépülése olyan folyamatban történik, amelyben a személyiség konfrontálódik, élményszerűen találkozik viselkedésének belső szabályszerűségeivel, s e szabályszerűségek egy része bizonyos fokig tudatosan is benne. A tudatosulás nem feltétlen szükséges, enélkül is létrejöhet belső korrekció. A terapeutával való sajátos kapcsolat érzelmi feszültsége biztosítja az élményszerűséget, a korábbi tapasztalatok és a személyiség meglévő viszonyulási és viselkedési sémáinak kivételése e kapcsolatra pedig eleven konfrontációs és korrekciós lehetőséget ad.

Bár a pszichoterápia nem információszerző célzatú, mégis egyedülálló alkalom arra, hogy egy személyiség kognitív összefüggéseiről, szerkezetéről

beható képet kapjunk. A rövid pszichoterápiák is igényelnek legalább 20—40 óra intenzív foglalkozást, a hosszabbak nem egyszer több száz órát is. Ezalatt óriási mennyiségű kognitív anyag kerül felszínre, kezdve a legmagasabbban absztrakt szintű etikai és esztétikai nézetektől a képi vagy deskriptív emléktöredékekig, amelyek gyakran teljesen közvetlen összefüggés nélkül, szabad asszociációs folyamatban vagy álmotartalmak reprodukciójában kerülnek elő. Az anyagból elég jól nyomon követhető a betegben kialakult képzetösszefüggések viszonya az érzelmekhez, valamint a viselkedéshez. Megfigyelhető a tapasztalatok percepcióis anyagának feldolgozódása e képzetösszefüggésekben. Látható, hogy a kognitív struktúráknak belső szabályozó szerepük van a viselkedés szempontjából, ugyanis a személyiség úgy viselkedik, ahogyan a benne kialakult tételek, kognitív összefüggések alapján a külvilágot minősíti. E kognitív struktúrák határozzák meg a percepcióis jelek jelentését a személyiség számára, attól függően, hogy a személyiség ezeknek milyen minősítést ad, különböző viselkedéssémák aktiválódhatnak. A viselkedésformák megtervezésében a kognitív struktúrák tartalmazzák a valóságról, az élettelen és az emberi környezetről kialakított tapasztalati képet, ezeknek alapján anticipálja a személyiség, és veszi tekintetbe a viselkedésterv mérlegelésekor, a külvilág reakcióját, a viselkedés várható következményeit. A percepcióis jelzések minősítése révén a személyiség definíciót alkot a viselkedés szituációjáról, és a viselkedés később mindenben e definícióhoz igazodik (lásd az ún. interakcionista szociálpszichológiai irányzat felfogását, és „definition of the situation” elnevezésű koncepcióját, — pl. SHIBUTANI, 1961, — és ennek alkalmazását az interperszonális, kapcsolaton belül viselkedésre: HALLEY, 1963). Amennyiben a személyiség illetékes kognitív struktúrái pl. egy emberi szituációt, pl. vizsgát vagy tekintélyszemélyekkel való találkozást félelemkeltőnek, bizonytalan veszélyt rejtgetőnek definiálnak, a személyiség reakciója ennek megfelelő lesz, belső feszültségnövekedés, esetleg szorongás következik be, megváltozhat a viselkedés. Akkor is megtörténhet ugyanez, ha az adott szituáció más személyiségekben egyáltalán nem vált ki hasonló reakció, vagy ha a személyiség tudatosan be is látja, hogy reakciója helytelen, értelmetlen. A reakció okát a személyiség megadni nem képes, ahogyan ez beszédben megfogalmazódik, „nem tudja”, hogy mi az oka, mi a magyarázata viselkedésének. Pszichoterápiás beszélgetéssorozatban az ilyen reakció „oka”, élményháttere és kognitív strukturális alapja rendszerint felszínre hozható, kiderül, hogy a reakció kognitív háttere a személyiségfejlődés során bekövetkezett hatásokra alakult ki és vált annyira szilárdná, hogy már nem adaptív, nem helyénvaló, de a későbbi tapasztalatoknak ellenállva megmaradt. A terapeuta számára ilyenkor az összefüggések megfogalmazhatók néhány általános mondatban, pl. úgy, hogy a tekintélyszemélyek a beteg számára olyanok, mint ahogyan gyermekkorában apját minősítette, aki a beteg számára adott körülmények és adott élmények következtében félelmetes, szorongáskeltő, büntető stb. volt. Ezt az „als ob” jellegű összefüggést a beteg nem tudatosítja, erre önmagától nem képes rájönni. Márpedig ezt az összefüggést jogosult meglevőnek és működőnek tekinteni, mivel a szituációk, a szituációkra adott reakciók és a személyiség hasonló korábbi élményei között valós, ellenőrizhető kapcsolatot teremt, a viselkedést érthetővé teszi. Az ilyen összefüggéseket a pszichoanalízis „tudattalannak” nevezte, mivel a beteg tudatosan nem ismeri. Ha a terápia során ez az összefüggés élményszerűen kidolgozódik, esetleg tudatossá is válik, a struktúra megváltozhat, a személyiség képessé válhat ugyanilyen szituációk reáli-

sabb definiálására, ennek nyomán már nem áll elő ugyanaz a belső feszültség, szorongás, megváltozik a viselkedés is. A percepciók, a percepciók feldolgozása definíciókká, majd a definíciók nyomán cselekvések megindulása, a cselekvésről és a szituációról kapott újabb percepciók stb. reverberációs körtöket képeznek. A kognitív struktúra merevsége a közvetlen viselkedés szintjén ritkán engedi meg a definíció tapasztalati korrekcióját közvetlenül. A kognitív struktúra hajlamos a neki ellentmondó percepciókat átszínezni, torzítani, olyanra, amely a definíciót támasztja alá. Ezt nem pszichoterápiás helyzetből származó kognitív vizsgálatok is bizonyították (lásd a „cognitive dissonance and balance” teóriáját, FESTINGER, 1957, BREHM, COHEN, 1962 stb.). A pszichoterápia az inadaptív kognitív szerkezet quasi hibás szabályozási mintáját, definícióalkotási készségét „átállítja” más, adekvátabb mintára, és ezzel új szabályozási lehetőséget teremt meg. Az átállítás illusztrálására említhető egyszerű zárt rendszerek szabályozásának átállítása, pl. a hűtőszekrény beállítása más hőfokkonstanciára, — a párhuzammal azonban óvatosságnak kell lenni, mivel a személyiség is és a kognitív struktúrák is nyílt rendszer jellegűek.

Rendkívül fontos, és a további fejtegetések egyik pillérét képező tapasztalat, hogy a kognitív átstrukturálás nem történhet úgy, hogy a terapeuta a benne kialakult „als ob” teóriát a betegben levő összefüggésekről egyszerűen közli a beteggel. Az ilyen közlést a beteg esetleg memorizálja, valószínűnek tartja, lényegét azonban nem érti meg, a közlésnek viselkedésére befolyása alig van. Az átstrukturálódáshoz az összefüggés élményszerű felismerése kell, amelynek nem is szükséges a terapeuta elméletének szintjéig menően tudatosulnia. A terapeuta szakmai ügyességétől és a konkrét személyiségtől, ill. kognitív struktúráktól függ, hogy a terapeuta hogyan segíti létrejönni ezt az élményszerű felismerést, az emlékcanyag elmondásának tematikus terelésével, egyes dolgokra való rákérdezéssel, egyes összefüggések konfrontatív hangsúlyozásával vagy közlésével, az ún. „interpretációval”. A lényeg az, hogy az elvont elméleti kép jelentéstartalma, értelme a beteg számára egyszerű, direkt közléssel nem világítható meg, megértéséhez hosszadalmas munka kell.

A pszichoterápiás vizsgálatok számos ilyen kognitív struktúra szerepére mutattak rá. Igen érdekes a kognitív teoretikusok közé számító Rogers megfigyelése, aki szerint az Én a legfontosabb kognitív struktúra-rendszer (ez voltaképpen Freud gondolatának modern megfogalmazása), ebben is a leglényegesebbek azok a struktúrák, amelyek a személyiség belső viszonyulását szabályozzák a többi emberhez. E struktúrák magva a személyiség képe önmagáról, amely ugyancsak jórészt tudattalan, a beteg közlései nyomán a terapeutában mint ilyen „als ob” teória alakul ki. Rogers szerint viselkedés- és átélészavar főleg akkor van, ha a személyiség önmagáról kialakított attitűd-rendszere (self-regarding sentiments, self image) eltér attól a képtől, amely a személyiségről a környezetben kialakul. A személyiség képe önmagáról lehet jobb és rosszabb, mint a valóságos, mindkettő okozhat zavart a többi emberhez való viszony és viselkedés belső szabályozásában (ROGERS, 1951). A Rogers-féle terápia az Ént alkotó kognitív struktúrák módosítására helyezi a fő hangsúlyt. Itt említendő, hogy a belső szabályozás koncepcióját azért hangsúlyozzuk, mert létezik külső szabályozás is, ez azonban fejtegetésünk szempontjából kevésbé lényeges. A külső szabályozás a szituáció feltételeinek változtatásával történik, pl. a környezet fenyegetései vagy büntetései, várható előnyei szabályozzák kívülről a viselkedést, azáltal, más és más fajta viselkedés feltételeit vagy lehetőségeit teremtik meg, ill. egyes viselkedésfajtákat

lehetetlenné tesznek. A pszichoterapeuta is a beteggel való kapcsolatban annak viselkedését kívülről szabályozza. A belső szabályozás arra vonatkozik, hogy adott szituációban milyen pszichológiai tényezők határozzák meg, hogy a személyiség hogyan viselkedjék, úgy, ahogyan a szituációban általában viselkednek az emberek a kultúra szabályai szerint, vagy úgy, ahogyan a viselkedés eltér a szabályoktól, pl. kóros, neurotikus vagy elmebeteg viselkedés.

További érdekes pszichoterápiás megfigyelés, hogy a szokványostól eltérő szexuális reakciók — különösen a szexuális életben való részvételi hiányosságok vagy képtelenségek eseteiben — is a pszichoterápia során hibásan szabályozó kognitív struktúrák szerepére derült fény, amelyek ugyancsak leírhatók a terapeuta részéről néhány mondatos összefüggésbe, amely azután kellő pszichoterápiás munkával a betegben is kidolgozható (ELLIS, 1967). A szexuális impotencia pl. alkalmas a külső és belső viselkedésszabályozás kapcsolatának illusztrálására. A külső szabályozás — a szituációban jelenlévő partner hajlandósága — megengedné a szexuális viselkedést (ilyen szituáció a „normális” emberek számára szexuális reakció kiváltódásának szignálja), a belső szabályozás viszont nem engedi meg. Pathológiásnak akkor számít a viselkedés, ha a személyiségen belül kettősség, belső feszültség van, a személyiség egyik része akar valamit, másik része pedig nem teszi lehetővé. Az akaró rész, az Én, ilyenkor a helyzetet betegesnek éli meg. Pl. a partner hajlandóságára ki nem váltódó szexuális reakció akkor pathológiás, ha a személyiség akarja a szexuális aktust. Ha nem akarja, akkor dönt, hogy a szituációt nem fogadja el, ez esetben a reakció elmaradása adekvát belső szabályozás eredménye lehet.

A kognitív struktúrák természetét illetően az elmondottakból a következők érdemelnek különös figyelmet:

1. A kognitív struktúrák nem megfogalmazott tételek, tudatos általánosítások, viszont mégis jelentéstartalmak rendszerei, amelyeknek egy — felszínebb — részét állító mondatokra lehet bontani (attitűdök), más — mélyebb — részét pedig a személyiség közlés- és megfigyelésanyagából következtetni lehet, és „als ob” jellegű állító mondatok alakzatával ki lehet fejezni.

2. A kognitív struktúráknak a viselkedés különböző vetületeiben szabályozó szerepük van.

3. A kognitív struktúrák kifejthető, verbalizálható részei absztrakt jelentéstartalmú mondatok, állítások, a nem tudatos részekkel kapcsolatban a személyiség csak sajátos helyzetekben — pl. pszichoterápiás kapcsolat intim légkörében — tud konkretisztikus, reminiscenciaszerű közléseket tenni, e közlések jelentéstartalmát értelmezni, vonatkoztatni nem képes.

4. A szakképzett megfigyelőben kialakult „als ob” összefüggés közlése a viselkedésre hatástalan, a személyiség nem érti meg. Az összefüggések megértése valamilyen, még nem teljesen ismert, élményszerű, graduális általánosító, tudattartalmak közötti kapcsolatteremtő folyamatban történik, amelynek külső irányítását a pszichoterapeuták jórészt tapasztalatilag, készségszerűen sajátítják el.

Közelebb jutunk a kognitív struktúrák értelmezéséhez, ha ezeken a megfigyeléseken és tapasztalatokon kívül a következőket is tekintetbe vesszük.

1. A pszichoterápia során feltűnő, hogy a beteg bizonyos fogalmakat gyakrabban használ, mint mások, e fogalmak többnyire önmagára, számára fontos személyekre és saját viszonylataira vonatkoznak. E fogalmak nagy része jelző, többnyire tulajdonságjelző. Hosszas pszichoterápiás kapcsolatban

mintegy sajátos „terminológia” jelentkezik ez a fogalomhasználat, egy idő után esetleg a terapeuta is bekapcsolódik. A sajátos fogalmak halmozódnak a beteg számára problémás dolgok körül. A terápiás munka során kidolgozódnik, hogy e „terminológia” nagy része a személyiség valamely lényeges kapcsolatában is sajátosság. Hasonló szabályszerűség megfigyelhető nem beteg személyiségek pszichoterápiás kezelésében (pl. pszichoterapeuták élményszerű kiképzési folyamatában) is.

2. A beteg által használt fogalmak sajátos jelentéstartalmúak (elvont fogalmakról van szó). Minden terapeuta előbb-utóbb rájön, hogy a terápiás kommunikáció feltétele e sajátos jelentéstartalmak megértése, pl. a vele kapcsolatos asszociációk, élmények konkrét elmondatása. A beteg fogalmainak félreérthetősége és a betegnek nem familiáris elvont fogalmak fogadhatatlansága (amelyek közé tartoznak a betegről kialakult „als ob” teóriák terminusai is!) kialakította a terapeutákban azt a gyakorlatot, hogy a verbális interakciót minél konkrétebb, élményközelebb szinten tartásuk. A jelentéstartalmi sajátosságaiban megértett, beteg által hozott absztrakció a közös „terminológia” részévé válik, alkalmanként a terapeuta is használja, azonban mindig figyelnie kell a beteg részéről újra és újra felmerülő jelentéstartalmi árnyalatokra.

3. A sajátos fogalmak jelentéstartalmai igen gyakran tartalmaznak ellentétes minősítéseket, a köznapi gondolkodás által incompatibilisnek tartott érzelmi kvalitásokat, vonzódást és ellenszenvet, kíváncsiságot és borzadályt stb. egyidejűleg. A dinamikus pszichológia ambivalenciának nevezi ezt a jelenséget. Megfigyelhető, hogy a beteg fogalomhasználatában mindig az egyik pólus kerül előtérbe, amásik, az ellentétes, csak a konkretisztikus jelentéstartalmi részekből következtethető. A beteg problémái mögött álló kognitív struktúrákkal e kettősség rendszerint kapcsolatban áll.

4. Az elmondottak igen jól egybevágnak a „general semantics” nyelvészek által nem nagyon kedvelt elméleteivel (KORZYBSKI, 1958, HAYAKAWA, 1964). Az elmélet itt ötletszerűen, nyersen megragad valamit, ami a pszichoterápia és hasonló jelenségek keretében rendszeresen vizsgálni kellene. A szemantikusok által leírt „szemantikai zavar” a beteg és a terapeuta kapcsolatában megjelenhet, a terapeuta szakmai ügyessége részben éppen ennek elkerülésében, a tényleges jelentéstartalmak felszínrehozásában nyilvánul meg. A beteg kognitív struktúráiban érzegetők, helyenként kimutathatók a jelentéstartalmak különböző absztrakciós szintjei. A kognitív struktúrák belső szabályozó funkciója, annak a szituációról definíciót adó tevékenysége analógiába hozható a szemantikusok által leírt „szemantikai reakcióval”. Az esetek más részében a kognitív struktúra hibás általánosítások szerint szabályozza a viselkedést.

5. A jelentéstartalom objektív pszichológiai vizsgálata az Osgood-féle „semantic differential” módszer révén kimutatta, hogy a személyiségben az sajátos viszonylatuk van más elvont fogalmakkal. A szemantikus térbeli viszonylat részben jelentéstartalmi összefüggés, részben az asszociációban való kapcsolódás valószínűségét fejezi ki (OSGOOD, SUCI, TANNENBAUM, 1957, HOFSTÄTTER, 1963). A szemantikus terek kapcsolatát a kognitív struktúrákkal lehetett igazolni. A szemantikus tér is részt vesz a viselkedés belső szabályozásában, abban a vetületben, amelyre a jelentéstartalom vonatkozik.

Az említettek és egyéb, itt nem részletezendő szociálpszichológiai ismeretanyag (pl. szisztematikus tartalomelemzés, modern memóriakutatás stb.)

alapján a kognitív struktúrákról az a hipotetikus elmélet állítható fel (afázia-kutatás, kommunikációs teória, szimbólumok vizsgálata), hogy ezek voltaképpen szemantikai struktúrák, különböző elvontsági szinten álló fogalmak struktúrái, amelyek hierarchikusan rendezettek. A kulcsfogalmakat a szocializáció során a környezet személyei építik be, kommunikációs folyamatok révén a személyiségbe, a kultúra és a szűkebb szociális környezet sajátos jelentés-tartalmaival. A szocializáció kommunikációs folyamataiban alakul ki a fogalmak kapcsolódása is. A fogalmaknak az egyéni tapasztalatok adják egyéni jelentéstartalmi árnyalataikat. A jelentéstartalmi összefüggések alkotják a kognitív struktúrákat. Feltételezhető, hogy a tudatosság kritériuma a személyiségben, hogy a tudatos dolog verbalizálható, nyelvben kifejezhető legyen. A kifejezés megtörténhet közvetlen leíró szinten, viszonylag kevés magasan elvont fogalom felhasználásával. Vagy pedig történhet elvont fogalmakban. Az elvont fogalmakban való verbalizálás és kommunikáció feltétele a közlő és a közlést befogadó közötti jelentéstartalmi azonosság. Az emberi kommunikációk rendszere (ennek részeként a modern társadalmak oktatási és tömeg-közlési szisztémái) kialakít a formális logika törvényei szerint viszonylag egységes jelentéstartalmi sémákat az elvont fogalmak számára, a kommunikáció ezekben folyik. Amely élmények és deskriptív szinten tudatos emlékképek nem dolgozódtak fel olyan kognitív struktúrákba, amelyek a kollektív jelentéstartalmak szerint rendeződtek, azok szokványos kommunikációban nem hozhatók felszínre, mivel a memória ekforációjának valószínűleg az a szabályszerűsége, hogy megfelelő hívószavakhoz, és hívóösszefüggésekhez kötött (lásd pl. HALBWACHS, 1938, vizsgálatait; ezekről bővebb leírást ad STOETZEL, 1963). A személyiség szempontjából rendkívül fontos az emberi viszonylatok jelenségtérje, ezekkel kapcsolatos kognitív struktúrák képezik az *Én* lényegét, ezeknek helyes szabályozási tevékenységétől függ a viselkedés és az átélés harmóniája, kreativitása. E jelenségtérrel kapcsolatos struktúrák vannak legszorosabb érintkezésben az emóciókkal. E jelenségtér hallatlan gazdagságához és sokrétűségéhez képest a rá vonatkozó elvont fogalmak száma a kultúrnyelvekben viszonylag kevés. Még legtöbb a személyiségre alkalmazott tulajdonságjelzők száma, ALLPORT és ODBERT (1936) vizsgálata szerint pl. az angol nyelvben ez a szám kb. 16 000-re rúg, ezeknek nagy része azonban szinonima, és elég kis számú gyökérfogalomra redukálható (CATTELL, 1950). A viszonylatokat és kapcsolatokat kifejező elvont fogalmak száma igen kicsi. Ez megnehezíti a kommunikációban kicsiszoló kollektív jelentéstartalmak, fogalmi sémák kialakulását, és ezáltal az ide vonatkozó kognitív struktúrák külső szabályozását. A nyelv meglevő fogalmainak szűköségét bizonyítja a viselkedéssel foglalkozó tudományok hallatlan méretű terminológiai burjánzása, és az egzisztáló elméletek nagy száma (így pl. a csak általános szinten mozgó kognitív személyiségteóriák is nagy számúak, mindegyik önálló terminológiával). Megkockázatom azt az állítást, hogy a terminológia e zűrzavara nem egyszerűen a viselkedéssel foglalkozó tudomány fejletlenségének következménye; hanem a vizsgált jelenségtér nehéz megragadhatóságából, és a köznapi nyelv releváns kifejezéseinek hiányából ered. Bizonyos fokig szemben áll ezzel a természettudományok terminológiai rendje, ahol a probléma nomenklatúra szintre egyszerűsödött. Itt is van terminológia, sok új fogalommal, érdekes módon azonban a terminus technicusok egy rendkívül flexibilis, gazdag jelenségleíró nyelv, a görög többé-kevésbé természetes kifejezéseit használják fel, új jelenségtartalmakkal. A természettudományok példája még abban az összefüggés-

ben is kínálkozik ide, hogy pl. egy természettudományos kutató munkájával kapcsolatos pszichológiai folyamatai is értelmezhetők a kognitív struktúrák terminusaiban, itt azonban feltűnik, hogy a fogalomstruktúrák absztrakciós rendje mennyire explicit, milyen könnyű kommunikálni, és mennyire nyitott a külső szabályozásnak, korrekciónak.

A jelen fejtegetés keretébe tartozik még az emberi átélés egyik, az újabb pszichológiai kutatásban kissé mellőzött, sajátossága, a képzetek szüntelen áramlása. Az asszociáció annak ellenére, hogy az ókortól kezdve ismert és értelmezni próbált jelenség, ma sem rendelkezik megfelelő tudományos magyarázattal. Valószínű pedig, hogy ez az ember tudatos tevékenységeinek és ezellemi alkotási folyamatainak rezervorárja is, amelyet a társadalmi együttélés „d o m e s z t i k á l t” gondolkodássá vagy kreatív fantáziává. Feltételezhető, hogy a képzetek szüntelen áramlási tendenciája a kognitív struktúrákba való bevonódást szolgálja. A viszonylag alacsony absztrakciós szintű képzetekbe, fogalmakba feldolgozódott benyomások és az általuk felhívott emlékek az asszociációban annál nagyobb feszültséggel jelentkeznek, minél kevésbé feldolgozottak kognitív struktúrákba. Ma még erről a feldolgozási folyamatról nagyon keveset tudunk. Azt tudjuk, hogy az éjszakai alvás alatt az alvási idő jelentős hányada olyan álomszerű aktivitással telik (REM periódusok), amelyben a napi és bizonyos korábbi benyomások félig képszerűen (lehet, hogy teljesen képszerűen és közvetlen elevenséggel) cirkulálnak a személyiségben. A REM periódusban felébresztett ember a cirkulációról részben számot tud adni mint álomról, deskriptív szinten. Lehetséges, hogy az asszociáció az éber állapot hasonló, de már absztraháltabb egységekben zajló információáramlása. Mindenesetre igen valószínű, hogy az asszociáció vizsgálata a kognitív struktúrák problémájának megértésében sokat segíthet.

Hangsúlyozni kell, hogy a kognitív személyiségelméletekhez szánt, fentebb kifejtett néhány járulékos szempont erősen hipotetikus jellegű. Elsősorban arra alkalmas, hogy a kognitív elméletek meglévő ismeretanyagából bizonyos szintézisre törekedve releváns további vizsgálati lehetőségeket jelöljön ki. A közölt hipotézisek elméleti jelentősége elsősorban az, hogy ezek helyessége esetén új perspektívában mutatkozhat meg a nyelv és a személyiség kapcsolata. E felfogás szerint a nyelv nem egyszerűen kódrendszer, és csak kódrendszer jellegében conditio sine qua nonja a személyiségalakulásnak, hanem lényes személyiség-szervező és formáló erő, a személyiség szerkezetének és működésének fontos eleme. Ez a körülmény egyben a személyiség szociális eredetére is mutat, hiszen a nyelv a kommunikáció eszköze elsősorban. A személyiség nyelvi kategóriákban történő szerveződésére új aspektusban mutatja be — ha későbbi vizsgálatok megfelelően igazolják — a személyiség és a szociális környezet kölcsönkapcsolatát is.

Irodalom

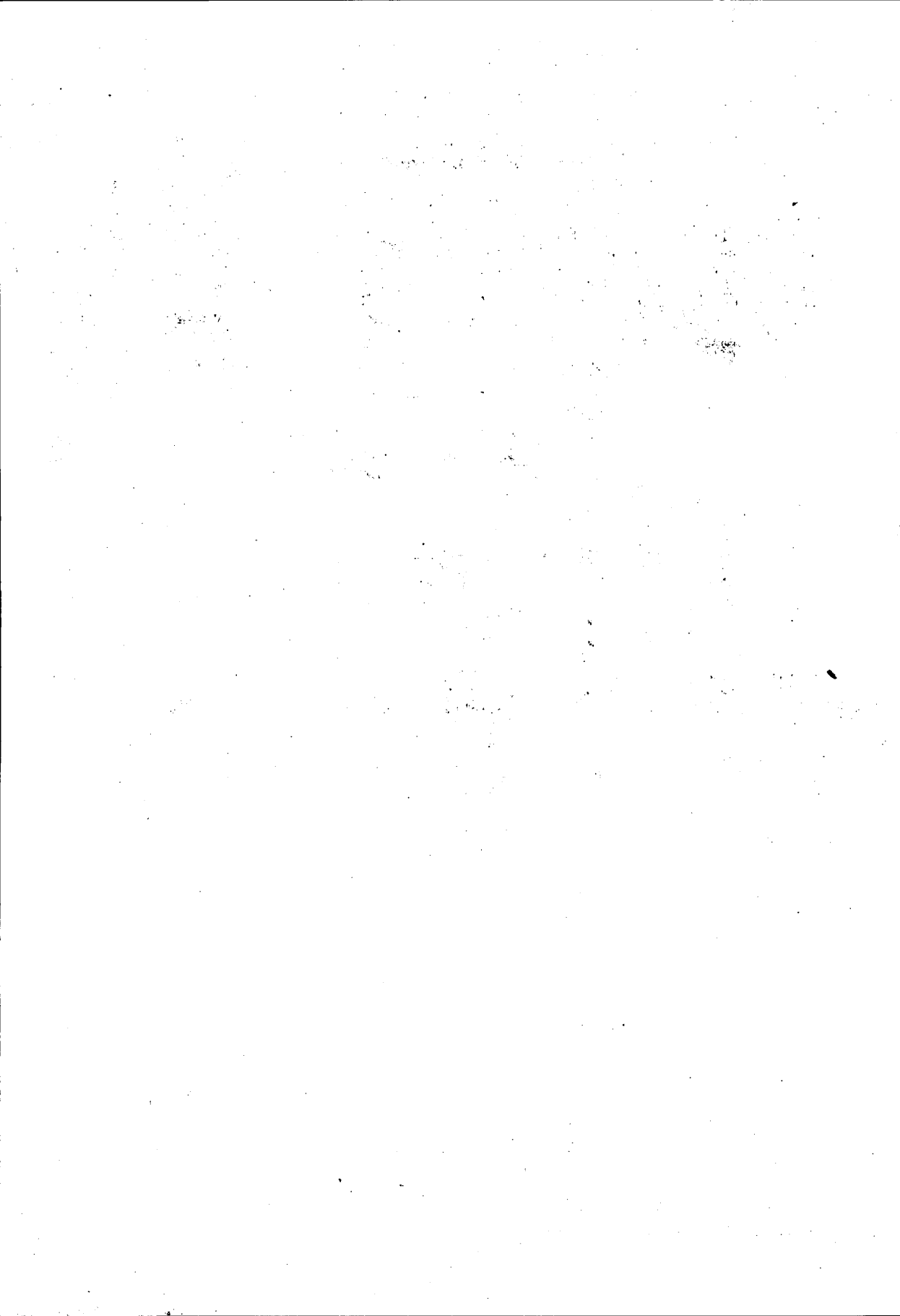
- ADLER, A.: 1928, Über den nervösen Charakter. Grundzüge einer vergleichenden Individual-Psychologie und Psychotherapie. (4. Auflage), J. F. Bergmann, München, 220.
- ALLPORT, G. W.: 1935, Attitudes, in: MURCHISON (ed.), 1935, 798—844.
- ALLPORT, G. W.: 1954, The Nature of Prejudice, Doubleday Anchor Books, Garden City, New York, 496.
- ALLPORT, G. W.: 1960, The Open System in Personality Theory, Journal of Abnormal and Social Psychology, Vol. 61. 301—311.

- ALLPORT, G. W., H. S. ODBERT: 1936, *Trait-names: A Psycho-Lexical Study*. Psychological Monographs, No. 211.
- BREHM, J. W., A. R. COHEN: 1962, *Explorations in Cognitive Dissonance*, Wiley, New York, 234.
- BROWN, J. A. C.: 1964, *Techniques of Persuasion, From Propaganda to Brainwashing*. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex. 325.
- CATTELL, R. B.: 1950, *Personality. A Systematic Theoretical and Factual Study*. McGraw-Hill, New York, 689.
- CICOUREL, A. V.: 1964, *Method and Measurement in Sociology*. The Free Press, New York, 247.
- COLBY, K. M.: 1963, *Computer Simulation of a Neurotic Process*, in: Tomkins, Messick (eds.): 1963, 165–180.
- ELLIS, A.: 1967, *The Treatment of Frigidity and Impotence*, in: Greenwald (ed.): 1967, 328–336.
- FESTINGER, L.: 1957, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press, Stanford, Calif. 224.
- FREUD, S.: 1917, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Leipzig–Wien–Zürich, 502.
- FREUD, S.: 1933, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Leipzig–Wien–Zürich, 284.
- GREENWALD, H. (ed.): 1967, *Active Psychotherapy*, Atherton Press, New York, 384.
- HAJNAL A.: *Emberi rendszerek szimulációja*. 1966, Kézirat, 104.
- HALBWACHS, M.: 1938, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Librairie Felix Alcan, Paris (deux. éd.), 404.
- HALL, C. S., C. LINDZEY: 1957, *Theories of Personality*, Wiley, New York, 572.
- HALL, C. S., G. LINDZEY (eds.): 1961, *Theories of Personality*. Wiley, New York (new edition), 834.
- HALEY, J.: 1963, *Strategies of Psychotherapy*, Grune and Stratton, New York, 204.
- HAYAKAWA, S. I.: 1964, *Language in Thought and Action*. Harcourt, Brace and World, New York (sec. ed.), 350.
- HOFSTÄTTER, P. R.: 1963, *Einführung in die Sozialpsychologie*, Kröner, Stuttgart, 511, (dritte Auflage).
- KELLY, G. A.: 1954, *The Psychology of Personal Conduct*. Vol. 1–2. Norton, New York, 1218.
- KORZYBSKI, A.: 1958, *Science and Sanity. An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics*, The International Non-Aristotelian Library Publishing Co. Lakeville, Conn. (fourth ed.) 798.
- KRECH, D., R. S. CRUTCHFIELD, E. L. BALLACHEY: 1962, *Individual in Society, A Textbook of Social Psychology*. McGraw-Hill, New York, 564.
- LINDZEY, G. (ed.): 1954, *Handbook of Social Psychology*. Addison-Wesley, Cambridge, Mass. 1226. Vol. 1–2.
- MURCHISON, C. (ed.): *A Handbook of Social Psychology*, Clark University Press, Worcester, Mass. 1195.
- OSGOOD, C. E., G. J. SUCI, P. H. TANNENBAUM: 1957, *The Measurement of Meaning*. University of Illinois Press, Urbana, Ill. 342.
- ROGERS, C. R.: 1951, *Client-Centered Therapy. Its Current Practice, Implications and Theory*, Houghton Mifflin, Boston, 560.
- SCHEEERER, M.: 1954, *Cognitive Theory*, in: Lindzey (ed.): 1954, Vol. 1. 91–142.
- SHERIF, M., H. CANTRIL: 1947, *The Psychology of Ego-Involvements, Social Attitudes and Identifications*. Wiley, New York, 525.
- SHIBUTANI, T.: 1961, *Society and Personality. An Interactionist Approach to Social Psychology*. Prnetice-Hall, Englewood Cliffs, N. J. 630.
- STOETZEL, J.: 1963, *La psychologie sociale*. Flammarion, Paris 316.
- TOMKINS, S. S.: 1962, *Affect, Imagery, Consciousness*, Springer Publishing Co. New York, Vol. 1. 522, Vol. 2. 580.
- TOMKINS, S. S., S. MESSICK (eds.): 1963, *Computer Simulation of Personality*. Frontier of the Psychological Theory, Wiley, New York, 325.
- TORGERSON, W.: 1958, *Theory and Method of Scaling*, Wiley, New York, 334.

The Role of the Cognitive Structures in the Internal Regulation of Behavior

The author surveys the emergence of cognitive theories in the development of social psychology and dynamic psychopathology. He points out, that in the subsequent theories the role of language and the cognitive structures (attitudes, belief systems, etc.) is considered more and more important. Based on his psychotherapeutic observations and on the data of the relevant literature he outlines some general theses about the role of the linguistic and cognitive factors in the internal regulation of behavior and on the personality functioning in general.

BÉLA BUDA

A nyelv akadályképző szerepéről (palatográfiai mérések alapján)

E palatográfiai vizsgálatok a nyelv akadályképző tevékenységére igyekeznek fényt deríteni. Kívül rekedtek tehát a vizsgálaton azok a beszédhangok, amelyeknek képzésében a nyelv a rezonátor vagy rezonátor terek módosító szerepére korlátozódik; e további beszédhangok kutatására a palatográfia ugyanis legfőljebb — rossz esetben csak megtévesztően ható — támpontokat adhat, de ellenőrizhetően megbízható eredményeket csupán röntgenfelvételek elemzése alapján kaphatunk (l. bővebben 2.22 pont).

1. Mivel az itt alkalmazott módszer egy bizonyos szempontból újszerű (l. 2.5 pont), e módszer ismertetése előtt szükségesnek látszik a palatográfia történetét valamelyest részletesebben áttekinteni.

A műszeres palatográfiai vizsgálatok lényegében négy, megközelítésmódjukban egymástól eltérő módszerrel folytak, ezek azonban egymás létjogosultságát nem zárják ki, hanem kiegészíthetik egymást. Az elnevezések különbözősége, valamint a nomenklaturát illető viták eleve azt mutatják, hogy a fonetika történetében az eltérő módszereket mindig is azonos célt követő, legfeljebb experimentálisan különféle megközelítéseknek tekintették. Az egyes eljárások előnyeinek, hátrányainak latolgatása szemmel láthatólag egyensúlyban tartotta ezeket az alkalmazhatóság és az eredményesség tekintetében. A különböző korok kutatói ismét és ismét visszatértek már alkalmazott kísérletekhez. A nehézségek ugyanis, ha egyáltalán, itt sem a vizsgálati eredmények tényeiből, hanem azok értelmezéséből fakadtak.

1.1 A palatográfia nemzetközi történetét E. R. MOSES JR. (1964) és, teljesebben — néhány magyar példa idézésével — H—J. SCHOLZ foglalja össze (1966), de — mivel maga nem egyetlen gyakorolt eljárás szemszögéből kezeli témáját — némely ponton módosításra és (főként a magyar anyaggal) kiegészítésre szorul.

1.11 Az egyik — talán legkorábbi — elképzelés a nyelv akadályképző szerepének feltárására vonatkozólag az volt, hogy valamilyen módon, a nyelv artikuláció közbeni szabad mozgását lehetőség szerint nem zavarva, fényt lehessen vetni a nyelvtest rezonátormódosító szerepére. Ez a palatográfia.

ERASMUS DARWIN, CHARLES DARWIN nagyapja Temple of nature című verses művében említést tesz egy kísérletről; ennek a lényege, hogy a szájüregbe sztaniolpapírból készült hengerek helyezhetők el, amelyeken az artikuláció után látni, merrefelé nyomódott a nyelv az illető hang ejtése közben (DARWIN 1803).

ATKINSON hasonló céllal már ügyes műszert készített. Vékony csőben csúsztható drótdarabot helyezett el, s az eszközt a szemfogakra erősítve, különböző magasságokra lehetett beállítani. A hang ejtésére beálló nyelv a különböző magasságokban különböző mértékben tolta ki a csőben elhelyezett drótot, amelynek másik vége papírra rögzítette a nyelv helyzetének megváltoztatását a hang képzése folyamán (ATKINSON 1899, 499—500). ATKINSON saját ejtését vizsgálta egy hosszabb külföldi út előtt és után. A megmutatkozó eltéréseket az idegen nyelvi környezet hatásával magyarázta (ATKINSON 1899, 498).

E. A. MEYER elképzelése emlékeztet ATKINSONÉRA, ő azonban már felhasználhatja a műpalátumot is (l. 1.12). Fém-ből készült műszájpadlásról ólomszállakat lógat le, amelyeket a nyelv az általa vizsgált magánhangzók artikulációja közben begörbit (MEYER 1910, 178).

A plasztográfia azután a röntgenfilm megjelenésével teljesen háttérbe szorul.

1.12 Az úgynevezett közvetett palatográfiának (a jelek szerint ez az elnevezés gyökerezett meg a tudományos publikációkban) legfontosabb kelléke a szájpadrásra helyezett, valamilyen megfelelő kontúrokat adó anyaggal beszórt lemez, amelyen az artikuláció után meglátszik a nyelv akadályképző vagy rezonátormódosító tevékenységének nyoma. A közvetett palatográfia megteremtője N. W. KINGSLEY volt. Fogorvosi gyakorlata nyomán támadt az az ötlete, hogy utánajár a nyelv hangképző szerepének, s a jelzett elv szerint lemezt készített („I made a cast of the roof of a mouth extending back and down to the boundary of the fauces . . . , and upon this cast fitted a very thin and delicate plate of black vulcanite, covering the entire roof within the teeth and the palate.” KINGSLEY 1887, 225). Az így létrejött műszájpadlásra alkohollal megnedvesített krétaport szórt. KINGSLEY a műszájpadlásra látható nyomok alapján lerajzolja a szájüregbeli szervek állását az egyes hangok ejtése közben, sőt — elsőként — összehasonlított is végez: úgy találja, hogy a /g/ ejtése közben a szájpadrás és a nyelv érintkezési felülete nagyobb, mint /k/ ejtésekor („In my own case, I found that the tongue contact with the soft palate was greater in making G than in K . . .” uo. 238).

Két év elteltével HAGELIN révén a műszájpadlás fényképezésével lehetővé válik, hogy a megfigyelés huzamos és teljesen zavartalan legyen (HAGELIN 1889). Ez az újítás majd polgárjogot nyer a palatográfia valamennyi változatában. Közben egyre-másra végzik a konkrét vizsgálatokat (ROUSSELOT 1897). Újabb öt esztendő, és újabb, igen fontos javaslat. E. W. SCRIPTURE (1903) rövid cikkében fölveti annak a lehetőségét, hogy a pusztá megfigyelésen túl mérjük is azt, amit tapasztalunk. Ha olyan papírra vetítjük ki a fedésterületeket, melyen egyenlő távolságban berajzolt fekete pontocskák vannak, megszámlolva a fedési területre eső pontok számát, lényegesen megbízhatóbban rajzolhatjuk át az egyes hangok ejtésének nyomait, és pontosabb képet kaphatunk a beszédhangokról (SCRIPTURE 1903, 424). A SCRIPTURE-féle elv ismertté válik, és mivel az eljárás főként tájékoztató jellegű adatokat szolgáltató, szükség van egy olyan mérésfajtára, amely pontos is. A mértanilag szabálytalan érintkezési felületek lemérését szabálytalan területek mérése, „planimetrálás” segítségével G. PANCONCELLI-CALZIA valósítja meg. Őt kísérleti személy ejtése alapján sorra veszi a német fonéma-rendszer néhány tagját, amelyeket először önmagukban ejtettek, majd melléjük állítja ugyanezeket, de úgy, hogy a követő hang /t/. Megadja az egyes magánhangzók egymásközti „érintkezési

sorrendjét”, majd megvizsgálja, hogyan hat az illető magánhangzó a követő mássalhangzó ejtésére a nyelv akadályképző tevékenységének szempontjából (PANCONCELLI-CALZIA 1918). Ugyanő megkísérli egyeztetni a palatogramot a röntgenogrammal (PANCONCELLI-CALZIA 1924, 73–92). C. WITTING bírálja ezt a módszert, azt kifogásolja a planimetrálásban, hogy a képzés közben érintett felület területének nagyságát nem lehet kiszámítani, tehát csak összehasonlításra jó (WITTING 1953, 58), de PANCONCELLI-CALZIÁT bizonyos relációk érdeklik, amelyek az egyes hangok és azonos hangok különböző ejtése között állnak fenn, nem pedig maguk vagy nem elsősorban maguk az abszolút cm²-értékek, mint SCRIPTURET. W. HEINITZ elődjeinek és közvetlen munkatársainak, PANCONCELLI-CALZIÁNAK nyomdokain haladva a PANCONCELLI-CALZIA által lemért értékek leképzésének, azaz képpé való visszaalakításának módszerét ismerteti. Az eljárás ugrópontja az a lépés, amellyel — egy koordináta-rendszer fölrajzolása révén — a négyzetes terület-adatokat lineáris adatokra bontja le (HEINITZ 1920). Egy későbbi cikkében HEINITZ még alkalmazásbeli tudnivalókat is ismertet javaslatához (HEINITZ 1922). Összefoglalva, a fényképezéssel a műpalátum szolgáltatata stabil vizsgálati anyaggá váltak, két metódus is rendelkezésre áll a vizsgálatok egzakttá tételére, és létrejött az áttétel lehetősége a grafikus és a számszerű adatok között. A műszájpaplás elkészítésének, kezelésének, használatának módozatait összefoglalóan E. I. SCHUMANN írja le (SCHUMANN 1931). Hamarosan sor került a palatográfiának gyakorlati, logopédiai felhasználására is F. MEDER és E. REICHENBACH révén (MEDER—REICHENBACH 1925).

A közvetett palatográfiát a későbbiekben több módszerbeli újításnak vetették alá. Legutóbb SCHOLZ tökéletesítette az eljárást, amennyiben egy, a vizsgálat színhelyén a kísérleti személy szájpaplásához idomítható műpalátumot ajánl; ez átlátszó, tehát plasztografikus mérésekre is alkalmas. SCHOLZ módszerének közppontjában a mérhetőség áll: a műpalátumon hagyott nyomokra rávetít egy háromszöget, amelynek oldalai mentén leméri azt a távolságot, amekkorát az oldalból az érintkezési felület fed; e háromszög csúcsai a metszőfogak találkozó pontja, valamint a bal és a jobb felső hetedik fog legtávolibb pontjait összekötő egyenes két végpontja. A közvetett palatográfia fejlődésének ez volt eddig az utolsó állomása.

1.13 A palatográfia historikumában történetileg a direkt palatográfia az első. A közvetlen palatográfia módszere kiiktatja a nyelv és a szájpaplás, továbbá a szájüreg egyéb részei közötti mechanikus segédeszközöket. Ehelyett kezdetben a megfigyeléseket, később a vizsgálatokat úgy végzi, hogy közvetlenül a szájpaplásra szór rá valamilyen színező anyagot, amelyen a nyelv természetesen éppen úgy nyomot hagy, mint a KINGSLEY, SCHUMANN stb. féle műszájpapláson. A felfedezés J. OAKLEY COLES nevéhez fűződik (OAKLEY COLES 1871). Tőle függetlenül, vele nagyjából egyidőben egy német fiziológus is hasonló gondolatra jut (P. GRÜTZNER 1879). Szintén a direkt palatográfia módszerével F. TECHMER végzett már igen korán vizsgálatokat (TECHMER 1880). Ő volt különben az, aki a módszert magát a magyar tudósokkal megismertette; s folyóirata, az Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft hasábjain jelentek meg a magyar beszédhangok első palatogramjai is (l. lejjebb).

A közvetlen palatográfiai vizsgálattal az első módszeres kutatásokat R. LENZ végezte (LENZ 1888), mindenesetre anélkül, hogy mért volna (LENZ 1888, 17–8). De felhasználják a módszert amely különben is egyre terjed

Angliában is, itt természetesen KINGSLEY nyomán (CARRUTHERS 1900). Körülbelül az első világháborúig a direkt palatográfia áll az érdeklődés közepontjában, ami annak tulajdonítható, hogy a megfigyelés és a demonstráció volt a cél; ezzel szemben nagyjából a második világháborúig inkább a műszájpaddásos palatográfia hódít, amely több lehetőséget ad alaposabb megfigyelésre és mérések elvégzésére; a harmadik történeti fázisban voltaképpen a két módszer szintézisének kell bekövetkeznie úgy, hogy a legújabb eljárásoknak örökölniük kell az egzaktabb vizsgálati anyag megszerzésének lehetőségét rejtő közvetlen palatográfiából a megközelítés rövidebb útját, az indirekt palatográfiából pedig a mérhetőséget. Előbb azonban még néhány dolgnak tisztázódnia kell.

Ennek a szintézisnek szükségességét C. WITTING látja meg először, s ő az, aki tudatosan igyekszik kapcsolatot teremteni a két uralkodó palatográfiai ágazat között. WITTINGet voltaképp a fonetikai módosulás kérdése vezette el ehhez a tárgykörhöz. Keresi a hangfolyamatban egymást követő elemek közötti ejtmódosulást ($[k]$ palatalizációját $[i]$ előtt, illetőleg $[i]$ nyelvállásának süllyedését $[k]$ után), s a fonetikai változás tulajdonképpeni okait (WITTING 1956). Fölméri a direkt és indirekt palatográfia lehetőségeit, s úgy határoz, hogy direkt palatogramokat készít, s ezeket HAGELIN nyomán — lefényképezi. Rögtön nehézségei támadnak az érintett és az érintetlen felületek elhatárolása terén. A kísérleti személy szájpaddásáról készített minta alapján bizonyos korrekciókat végez. Ezzel azonban nem oldódik meg minden: a palatogramon csatornákkal megszakított érintetlen felületeket lát; a csatornák a szájpaddás bordázatának kitüremkedései, amelyek a beszédhang képzésétől független, „véletlen érintkezéseket” okoznak. Nem lehet továbbá figyelmen kívül hagyni az egyéni anatómiai eltéréseket sem. Tehát csak arányokat lehet számítani: valamiképpen közös nevezőre kell hozni az eltérő méretű szájpaddásfelületeken visszamaradó nyomokat. Ennek két módja van, vagy leírjuk a fogak természetes „mérceje” alapján az érintkezési felület határait (hiszen a fogak mindig azonosíthatók a különböző személyeknél), vagy érintkezési indexszámokat számítunk úgy, hogy az érintkezési felület szélességét arányba állítjuk az érintkezés kezdővonalának a metszőfogak vonalától való távolságával, majd az egyes kísérleti személyeknél így kapott értékeket statisztikusan feldolgozzuk. Mindkét eljárás lineáris számadatokat eredményez (WITTING 1953). De még így is problémátikus marad a vizsgálat, mivel különféle mélységű szájboltozatok vannak.

WITTING a fent említett elvek szerint járt el disszertációjában (WITTING 1956). Száznolcvanegy személlyel végez (labiografikus, palatográfai és szájuég rezonátorra vonatkozó) vizsgálatokat. Sajnos nemcsak az anatómiai adottságok, a kísérleti személyek egyes specifikusan eltérő anatómiai adottságai babonázzák meg, hanem magát a nyelvi jelenséget vizsgálva sem tud kitörni a fiziológiai sajátságok bűvköréből: végső konklúziójában is ezeknek tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget. Honfitársa, G. HAMMARSTRÖM megbírálja WITTINGet (HAMMARSTRÖM 1957). Nem úgy van, hogy a direkt palatográfia módszere nem zavarja a természetes ejtést, akárcsak bizonyos gátlások — mondja HAMMARSTRÖM. Saját vizsgálataihoz egyetlen kísérleti személyt alkalmaz, aki egyszavas mondatokat mond, voltaképpen válaszokat egy vélt kérdésre. Minden fonémáról öt felvételt készít, miközben hol a szájpaddást, hol a nyelvet festi meg, a felvételeket azután papírra vetíti ki. Ábrázolja a magánhangzókat is, majd — az érintkezési felületek nagysága szerint —

sorozatba foglalja a svéd magánhangzórendszer tagjait a nyelv előretüremkedésének és hátrahúzódásának sorrendjében, s számításokat végez a variánsok szórására vonatkozólag. Az elől képzett magánhangzóknál a szóródás kisebb, ami pedig a mássalhangzókat illeti, a „változatosság”, azaz a szóródás hatással van a koartikulációra — állapítja meg HAMMARSTRÖM. WITTING válaszában megkülönbözteti a „kísérlettől függő zavarokat” és az „anatómiai adottságokból fakadó zavarokat” (WITTING 1962, 253). A vitából egyértelmű világossággal kiderül, hogy WITTING módszere elvben helyes, de nélkülözhetetlenül szükség van olyan módosításra, amely lehetővé teszi, hogy egyfelől több személy ejtése alapján készített felvételekkel egymásközi számítási műveleteket végezzünk, másrészt jó hatásfokkal kiküszöböli az egyes felvételek alkalmával keletkező — technikai eredetű — torzulásokat. A két követelmény együttesen csak valamilyen elvi változtatással elégíthető ki egyszerre.

Még el sem kezdődött a vita HAMMARSTRÖM és WITTING között, amikor J. ANTHONY bemutatta annak a tükörpalatográfának az elvét, amelyet vizsgálataink céljára mi is megépítettünk (ANTHONY 1954, 1. lejjebb). Mások is lándzsát törnek a közvetlen palatográfia mellett (LADEFOGED 1957, ABERCROMBIE 1957). D. ABERCROMBIE az artikuláció zavartalanságában látja a direkt palatográfia legfőbb előnyét (ABERCROMBIE 1957, 25), s úgy találja, hogy linguagramokkal együtt megbízható leírását adja az akadályképzésnek.

A közvetlen palatográfiát felhasználják nemcsak mint a mérésekre lehetséget adó egzakt módszert, hanem — ez elsősorban az oktatás szempontjából nélkülözhetetlen — demonstrációként is (l. pl. WÄNGLER 1961, STRAKA 1965, MOLNÁR 1970, aki — követhetetlen logikával — nem különbözteti meg az egyes beszédhangokat; DVONČOVÁ-JENČA-KRÁL' 1969).

1.14 Az említetteken túl R. SCHILLING kísérletet tett elektro-palatográfia létrehozására is (SCHILLING 1933).

1.2 A palatográfia módszerét, mint már említettük, F. TECHMER ismertette meg a magyar nyelvészekkel. A palatográfia alkalmazásának a magyar fonetikai kutatásban egyik jellemzője az alkalmazott eljárás mód abszolút korszerűsége, a másik, hogy a magyar nyelvészek használják föl először a palatográfia adta lehetőségeket arra, hogy pontosan eldöntsék egy-egy beszédhang képzési sajátosságait, sőt státuszát a beszédhangrendszerben.

1.21 Az első vizsgálódásokat BALASSA JÓZSEF végezte (BALASSA 1887—90). „... én is elkészítettem fekete vulkanizált kaucsukból saját szájpaddásom hű mását, s ez szolgált későbbi megfigyelések alapjául” írja (BALASSA 1887—90, 132). Rögtön felismeri a nehézségeket, amelyekkel a műszájpaddásos palatográfia jár: „Aki evvel a mesterséges szájpaddással kísérletet akar tenni, először hozzá kell szoknia, hogy azt szájában megtúrje; gyakorolnia kell magát abban, hogy ép olyan könnyen és természetesen ejtsen ki bármely hangot, ha ez a kaucsuk lap benn van a szájában, mintha nem volna ott” (BALASSA 1887—90, 133).

BALASSÁNAK sikerül bemutatnia az új eljárással a beszédhangokat a palatális ejtés oldaláról is (BALASSA 1887—90, 135), s szájpaddásrajzai alapján árnyaltabbá teheti a magyar beszédhangok rendszerét: „a palatális hangok közé soroztam a *zs-t*, *s-t* is (*/ʒ/* és */ʃ/*), mert azt hittem, ugyanazon a helyen képzetnek, mint a *ty*, *gy*, *ny* (*/c/*, */ʃ/*, */j/*); stomatoskopikus vizsgálódásaim azonban kimutatták, hogy e kétféle hangsor nem egy s ugyanazon a helyen képződik, amennyiben a *zs*, *s* (*/ʒ/*, */ʃ/*) képzési helye valamivel előrébb esik, egészen a foghús mögé.” Meglátja a módszer korlátait is (elsőként a tudományos

ságban!): „Az ajkhangoknak természetesen nincs stomatoskopikus képük, mert képzésüknél a nyelvnek nincs aktív szerepe” (BALASSA 1887—90, 142). Végül BALASSA táblázatba foglalja a mássalhangzókat aszerint, hogy a nyelv melyik része a szájpaplás melyik zónájával érintkezik (BALASSA 1887—90, 143).

1.22 Az eredményeket BALASSA beépíti TECHMER folyóiratában megjelent művébe (BALASSA 1889), itt már szerepel [*r*] palatogramja is, amely még a magyar nyelvű tanulmányból kimaradt (BALASSA 1889, 139). Az itt közzétett eredményeket TECHMER maga is kiegészíti Nachwortjában (TECHMER 1889).

1.23 BALASSA fonetikája 1904-ben már úgy jelenik meg, hogy a hangrendszer leírásának egyik alapja a palatografikus vizsgálat (BALASSA 1904).

1.24 GOMBOCZnak ellenvetései vannak BALASSÁVAL szemben, s indíttatva érzi magát, hogy maga megbízhatóbb vizsgálatokat végezzen (GOMBOCZ 1908). Mindjárt magát a műpalátumot is máshogy választja meg: „A 1/4—1/2 mm. vastag vulkanizált kaucsukból készült mesterséges szájpaplás, a melyet kísérleteimnél használtam, csak az utolsó zápfogak vonaláig, tehát kb. a kemény íny határáig nyúlt. Igaz, hogy ezáltal a postpalatalis artikulációk egy részéről le kellett mondanom, de e veszteségért bőven kárpótolt az a körülmény, hogy ez a rövidebb szájpaplás a természetes beszédet semmiben sem gátolta, míg a Kingsley—Balassa-féle hosszabb szájpaplás, amely a lágy íny alá is benyúlik, vagy a lágy íny, vagy a nyelvtő működését akadályozza” (GOMBOCZ 1908, 197). Kifogásolja, hogy BALASSA nem tünteti föl a hangkörnyezetből fakadó ejtés-különbségeket, de a legfőbb veszélyt abban látja, hogy „B[BALASSA] palatogramjai nem természetes, hanem ideális szájpaplásba rajzolt, stilizált asszimétrizált palatogramok” (GOMBOCZ 1908, 195).

GOMBOCZ palatogramjai és vizsgálata sem kifogástalan, a BALASSÁÉHOZ viszonyítva sok javítás dacára sem. Ő is saját maga egyetlen közlője (GOMBOCZ 1908, 202). Egyébként kifogástalan ábráit a következő megjegyzéssel kénytelen bevezetni: „a vetítéssel együtt járó torzulást, amely különösen a zápfogak mentén elég tetemes, mindig tekintbe kell venni” (GOMBOCZ 1908, 204). Kiemeli a hangkörnyezet fontosságát, tehát anyaga olyan természetes, élő szavak, amelyekben „a megvizsgálandó hangon kívül csak *b, p, v, f, m, a* és *a* ([*a:ʃ*]) fordul elő, mert ezeknél a nyelv nem érinti a szájpaplást” (GOMBOCZ 1908, 199). Ez természetesen nem így van, s GOMBOCZ a szöveg összeállításában sem ügyelt arra, hogy homogén hangkörnyezetet teremtsen.

1.25 CSÚRY BÁLINT a palatográfiát már mint „alkalmazott” módszert használja fel (CSÚRY 1936): nem hallja egészen világosan, hogy a szamosháti [*e:ʃ*] (CSÚRY jelölésében: [é]), amely „az *é*-nél ([*e:ʃ*]) zártabb, az *i*-nél ([*i:ʃ*]) kissé nyíltabb hang” (CSÚRY 1936, 65), valójában hol is helyezkedik el; ugyanígy zavarba hozza az [*n*], az [*n*] kombinatorikus variánsa.

CSÚRY GOMBOCZ módszerét alkalmazza. Lefényképezi az *eb*, a *pép*, a *vív* és a kritikus magánhangzó tartalmazót *ép* szót, az érintkezési felületeket egymásra másolja, s ennek alapján azonosítja a kérdéses magánhangzót; ugyanígy jár el aztán az [*n*] esetében is.

Legújabbán MOLNÁR JÓZSEF készített palatogramokat (MOLNÁR 1970), ő azonban — mint mondtuk — nem különbözteti meg egymástól az egyes mássalhangzókat.

1.26 Hadd említsük még meg végül — GOMBOCZ idézete alapján (GOMBOCZ 1908, 193) —, hogy az említetteken kívül magyar beszédhangok palatogramjait találjuk TECHMER (1899), J.-P. ROUSSELOT abbé (1897) és W. SCRIPTURE (1903) műveiben.

1.3 A palatográfia csaknem száz esztendőös története bebizonyította, hogy fontos vizsgálati lehetőségről van szó, amely mind az egyes beszédhangok, mind pedig a hangrendszer egészének rendszerszerű vizsgálatában fontos szerepet játszik. Ahhoz, hogy továbbfejleszthessük, azt a paradoxont kell feloldani, amely a vizsgálati anyag egyedi jellege és a következtetések általános volta között fennáll. Egy erre vonatkozó megoldásnak közelebbről a következő feltételnek kell eleget tennie: a méréseredményeknek pontosan meg kell felelniük az adott palatogramon észlelhető fedési területeknek, ugyanakkor azonban alkalmazsáknak kell lenni arra, hogy — valamilyen viszonyítási alap felhasználásával — összekapcsolhassuk másik közlő vagy másik hang más konkrét adataival is.

2. Amikor kísérletet teszünk, hogy feloldjuk ezt az ellentmondást, valójában csak a mérések értékelésének módjában szeretnénk változtatást ajánlani, nem pedig a technikai metódusban.

2.1 Magának az immár hagyományos módszernek ugyanis, amelyet tulajdonképpen tükrös fényképező palatográfianak kellene elneveznünk, ennek körülményessége folytán azonban inkább fotopalatográfiaiként említjük — ennek az eljárásnak elvét J. OAKLEY COLES (1871) találta meg, s a technikai fejlődés történetében, több állomás után, J. ANTHONY (1954) teremtette meg hozzá a legtökéletesebbnek mondható műszaki apparátust.

2.11 ANTHONY „palatoszkópját” némileg, de nem lényegesen módosítva, egy 40-szer 60 centiméteres deszkalapon tükörtartó állványt helyeztünk el. Rá merőlegesen van beállítva a tükörtartó rúd, amelynek magassága egy csavar segítségével állítható, erre egy 5-ször 11,5 centiméteres, mindkét oldalon a felszínén foncsorozott tükörlap van rácsúsztatva.

A készülékek ellenőrzése után a kísérleti személy sajátmaga szórta be kakaópor és carbo medicinalis keverékkel a szájjpadlását, a metszőfogak belső oldalától kezdve a lágy szájjpadlás vonaláig. (A vizsgálat folyamán lemondtunk a veláris zóna porral való beszórásról, mert ez — mint HAMMARSTRÖM is írja (1964) — megnehezíti és természetellenessé teheti az ejtést. E korlátozást megengedhetővé teszi különben az a körülmény, hogy a leginkább hátul képzett hangok esetében is szabályos nyomok vannak a postpalatális szférában, s ennek alapján könnyen és biztosan lehet következtetni a nyelv állására a szájszatorna leghátsóbb szakaszában is. A mérések egzakta pedig amúgy is megkövetelte, hogy egy normálható értékrendszer érdekében a felső hetedik fogak vonalában határt húzzunk, l. később. Az ebből fakadóan tévesnek értékelhető adatok értelmezéséhez — mintegy korrekcióként — hozzátartozik az érintkezés helyének verbális megjelölése, amely gyakorlatilag kizárja a félreértéseket.)

A kísérleti személy ezt követően artikulálta a hangkapcsolatot; hogy a fedésfelületek nyomai egyértelműbbek legyenek, s kevesebb teret engedjünk a véletlennek, két egymást követő alkalommal ejtettük ki a hangkombinációt.

2.12 A fő előnye ennek az eljárásnak az, hogy közvetlen adatokat szolgáltat. Közbe van ugyan iktatva az ejtés és az értékelendő adat közé a fényképezés, de legalább egyetlen áttételt semelyik más palatografikus módszer sem tudott eddig kiküszöbölni. A fényképkészítés mindenesetre azzal jár, hogy rögtön két dimenziós, tehát területmérésre alkalmas adatokat nyújt.

Nem állíthatjuk ugyan, hogy a szájjpadlásra szórt por nem befolyásolja az ejtést (bár a normális artikulációtól eltéréseket nem tapasztaltunk, és az

ejtés auditíve nem volt megkülönböztethető a vizsgálatról független artikulációtól). A zavaró hatás azonban kisebb, mint a műszájpaddás esetében, mely a rezonátortereket elvben csökkenti, s ezáltal a kísérleti személyt esetleg arra kényszeríti, hogy belső hallása kontrolljának engedelmessévé úgy módosítsa artikulációját, hogy a kísérlettől független, helyes eredményt kapjon. Ezt viszont csak az ejtőmód megváltoztatásával teheti.

A vizsgálat azonban elvileg sem problémamentes. Tisztában kell lennünk azzal, hogy (1) közvetve enged következtetni a nyelv izomtevékenységének mértékére; (2) ugyancsak pusztán közvetve következtethetünk a rezonátortér alakulására a nyelv akadályképző tevékenységéből; (3) a vizsgálatokból az időelem teljesen ki van iktatva, s ennek megfelelően (4) mindig csak a képzés folyamán létrejövő legnagyobb érintkezési felület illusztrálására és mérésére alkalmas; (5) a síkra való leképezés azt jelenti, hogy egy dimenzióval kevesebbet észlelünk, továbbá (6) a vizsgálat dologi sajátágaiból is következnek kényelmetlenségek, mint amilyen az, hogy porral való beszórás különböző mértéke eleve okoz bizonyos eltéréseket, noha ezek áthidalható elhatárolási problémák, mivel a határok soha nem folynak el (egyrészt mindenkor látható a sötét/világos kontraszt, másrészt azonban a nyálképzés folytán még nedves/száraz kontúrok is vannak), azután, hogy az előhívásnál és a másolásnál alkalmazott expozíciós idő eltéréseiből is adódhatnak különbségek ugyanazon személy ugyanazon hangkapcsolatának ugyanazon realizációja esetében is; a felvételek azonban mindig azonos megvilágítási idővel készültek, s a lehetséges eltérések csekélyek (l. 1. és 2. ábra, ugyanarról a negatívról készült két másolat: [dza:] hangkapcsolat palatogramja).

2.2 A kísérleti személyek és a vizsgálati anyag megválasztásában igyekeztünk a normával kapcsolatos elveket követni (l. SZENDE 1969).

2.21 Ennek megfelelően négy normatív ejtésű bölcsészhallgatót, illetőleg végzett fiatalot kértünk fel közreműködésre, ezek közül három nő volt, s egy férfi, kettőnek inkább alacsony, kettőnek magasabb szájboltozata biztosított némi egyensúlyt az amúgy nem túlságosan sokra tartott anatómiai adottságok között (erre vonatkozólag l. lejjebb, 2.41 pont).

2.22 A vizsgálati anyag kiválasztása annak az elvnek megfelelően történt, hogy csak azok a hangok szerepeljenek, amelyeknek képzésében a nyelv tevékenysége meghatározó jelentőségű az illető beszédhang létrehozása szempontjából. Természetesen nem lett volna akadálya, hogy a vizsgálatokat kiterjesszük például valamennyi magánhangzóra. Úgy látszik azonban, hogy a nyelv szerepe a magánhangzók ejtésekor a rezonátortér módosítására szorítkozik, vagyis a nyelv mozgását a magánhangzók artikulálásában úgy kell tekintenünk, mint a zöngé létrehozásához viszonyítva kiegészítő képzési mozzanatot, márcsak azért is, mert a rezonátortér módosítása nem kizárólagos, sőt nem is elsősorban a nyelv különféle állásainak következménye.

Még inkább indokoltnak látszott lemondani azoknak a mássalhangzóknak a vizsgálatáról, amelyeknek a képzésében a nyelv szintén megteszi a magáét, de részvétele a képzésben teljesen esetleges: a [h] esetében a hangátmenet lebonyolítását szolgálja, a [p], [b], [m] bilabiálisoknál e hangok hangkörnyezete szerint, nem pedig maguknak a hangoknak megfelelően változtatja helyzetét és alakját, s nagyjából ez áll a dentilabiális [v]-re és [f]-re is; arról

nem is szólva, hogy a nyelv mint artikulációs faktor az említett esetekben másodlagos. A kimaradt beszédhangok vizsgálata más, a meghatározó képzési mozzanatnak megfelelő adekvát metódust követel meg. Azokat a beszédhangokat vizsgáltuk tehát, amelyeknek képzésében a levegőkiáramlást módosító elem a szájcsatorna dentalveoláris és postpalatális zónája közé esik (l. 3. ábra), s amelyeknek fő képzési momentumát a nyelv és a szájpadlás közötti rész — illetőleg zárképzésnek vagy tapadásnak helye, módja és időtartama határozza meg.

Tekintettel arra, hogy a beszéd hangfolyamatában az egyes beszédhangok nem egymáshoz kapcsolódnak, hanem egymásba mintegy átnőnek, s eközben — meghatározó képzési momentumukat megtartva — módosulásokon mennek keresztül, föltétlen szükségesnek látszik, hogy a vizsgált hangokat ne hangkörnyezetükből kiszakítva, hanem hozzávetőlegesen természetes kontinuum mivoltukban tekintsük. Ehhez nyilvánvalóan olyan hangokat kell kiválasztanunk követő vagy megelőző hangként, amelyek képzése közben a nyelv nem érinti a szájpadlást, tehát nem jönnek létre nem vizsgált beszédhanghoz tartozó, zavaró fedésfelületek: ezek a magánhangzók. Amikor a hangkörnyezetet meghatározzuk, az a cél, hogy egyfelől megtudjuk, milyen mértékben változik meg a vizsgált beszédhang a környezete hatására, illetve, hogy a követő hangként szereplő elem milyen mértékű módosulást tud létrehozni más beszédhangokon. A hangkörnyezet kiválasztásának tehát úgy kell történnie, hogy az a beszédhangképzés fiziológiai lehetőségének szélső pontjait érje el. Ezért szemeltük ki a három „legsarkalatosabb” magánhangzót, az /a:/-t, az /u/-t és az /i/-t (HALLE—JAKOBSON 1969). A hangkörnyezet megkonstruálásakor tekintettel kell lenni még arra, hogy ha a magánhangzót a vizsgálandó mássalhangzó elé helyezzük, a magánhangzó lecsengése határozza meg a mássalhangzóba való átmenetet (a mássalhangzó kezdőfázisát), míg ha a sorrend: a vizsgált mássalhangzó + a magánhangzó, akkor ezt az átmenetet a mássalhangzó irányítja, így az utóbbi esetben a két hang kapcsolata a mássalhangzó szempontjából közvetlenebbnek látszik.

2.3 Mielőtt azonban még a mérésekhez fognánk, s egyáltalában meghatároznánk, hogy mit fogunk majd mérni, tisztáznunk kell, van-e egyáltalán létjogosultsága annak, hogy más és más személy által, ugyanúgy mindig csak egyszer kiejtett beszédhangok mérésére eredményeit összegezzük, átlagoljuk, s egyéb számítási műveleteket végezzünk el rajtuk, hiszen semmiféle átlagból nem következnek semmi magyarázat egy adott beszédhang egy adott realizációjára, sem pedig annak érthetőségére, azonosíthatóságára vonatkozólag.

A kiejtett beszédhangokat is szisztematikusan, csak relációikban vizsgálhatjuk. Ezeket olyan jegyek hozzák létre és jellemzik, amelyek azonos készletből kerülnek ki (CHOMSKY—HALLE 1968). A dolgok kiragadása összefüggéseikből pedig nem egyszerűen torzítással, hanem létükben fnyegeti a dolgokat; „egy tárgyat sem gondolhatunk el a másikkal való kapcsolatának lehetőségén kívül” (WITTGENSTEIN 1955, l. ehhez még PITCHER interpretációját, PITCHER 1967). Bizonyos rendszerű összefüggések feltárásához viszonyítási alapra van szükség. A vizsgálat jellegének megfelelően ez a viszonyítási alap az ejtés bizonyos paraméterei terjedelmében és mértékében ragadható meg. Hogy ezeket a viszonyításhoz használhatóvá tegyük, létre kell belőlük hozni: (1) a vizsgálati anyag összterjedelmét (az adatok összegezése), amely

minden irányban kijelöli ennek az anyagnak legszélső határait, (2) majd ezen a territóriumon ki kell tűzni a fő tájékozódási pontokat, amelyekre az egyes esetek vonatkoztathatók (a középértékek megállapítása). (3) Bizonyos sajátosságokat pusztán az ezen utóbbiaktól való eltérésekben pilanthatunk meg. Néha ezek az eltérések olyan csekélyek azonban, hogy csak statisztikai arányokban foghatók föl. Itt van az a pont, ahol a megismerés lehetőségéhez szükségszerűen át kell lépni a benyomások akkumulálásával létrehozható „ingerküszöböt”. És ez a felhasznált, szerény matematikai apparátus létjogosultságának egy következő indoka. A vizsgálati anyagban található ezen kívül olyan egyedi adatok, amelyek az átlaggal megegyeznek vagy erősen megközelítik az átlagot. Az átlagszámítás eljárása nélkül pedig ezek soha nem kaphatnák meg különleges szerepüket és meghatározó jelentőségüket. Továbbá: a számítások végeredményei ezekben az adatokban életre kelnek, a valósággal igazolják önmagukat. Valószínűleg ez az utóbbi a legnyomósabb érv a számítások mellett. Az átlagolás emellett mindig a korrekció lehetőségét is jelenti (l. 2.42 pont).

2.4 Említést tettünk a módszer általános leírása kapcsán bizonyos nehézségekről. Ezek közül, mivel a mérés elvi kérdését érinti, a két dimenzióra való leképezés nehézsége a látszólag legzavaróbb.

4.41 Arról van először is szó, hogy amikor fényképezzük a szájpadrást, a lencsével szemben álló, s arra ferdén hajló felületek váltogatják egymást (a fogíny mindig „legnagyobb felét” mutatja a fényképezőgépnak, a szájboltozat oldalsó szakasza pedig „megrövidül”, hisz ott emelkedik a szájpadrás). Ez persze torzítás, amelynek mértéke oly csekély azonban, hogy valóban nem éri meg a korrekciót. Ha kiszámítanánk a szájboltozat dőlési szögét, Pythagoras-tétellel egyszerűen meghatározható volna az a területkülönbség, amellyel palatogramunkat növelni kellene, hogy helyes eredményt kapjunk. Valójában azonban a dőlési szögnek, a pythagorasi felületek nagyságának meghatározása önmagában is rejtene annyi hibalehetőséget, amennyi kétségesse teszi a korrekciót. E körülménnyel jobb egyszerűen tisztában lennünk, ahogy már GOMBÓCZ is mondta (GOMBÓCZ 1908).

2.42 Másodsor: az anatómiai adottságok személyenkénti eltérése szintén azt jelenti, hogy akinek magasabb a szájboltozata, nyilván nagyobb területen fogja nyelvét a szájpadrásának szorítani egy-egy hang képzése közben, mint az, akinek alacsonyabb; a szempont valószínűleg nem hanyagolható el (WITTING, aki eltúlozza az anatómiai adottságok jelentőségét, s ebben csaknem bele is bukik, l. WITTING 1953, 1956 és HAMMARSTRÖM 1964, három típust különböztet meg: alacsonyt, középmagasat és magasat), de nem is nyomasztóan súlyos. A nyelv méretei és alakja (a másik anatómiai tényező) nagyjából megfelelnek a szájméreteknak, tehát látszik valamelyes anatómiai korrekció. Ha ez nem így volna, a helyes képzés akkor is mindenképpen azt követelné meg, hogy a nyelv az egész adott területen fölfeszüljön az akár mélyebb, akár közepes vagy alacsony szájboltozatra egy adott beszédhang képzésekor, mert az auditív kontroll jelezné a hibát. A mi esetünkben a válogatás véletlenül úgy hozta, hogy kettő-kettő magas, illetve alacsony szájboltozatú kísérleti személlyel dolgoztunk.

2.5 A mérések és számítások folyamán, amelyek alapján a képzési paramétereket és különféle összefüggéseket igyekeztünk megállapítani, a z alábbi módszerek szerint jártunk el.

2.51 Határt húztunk a hetedik zápfogak vonalán a szájszatórnában haránt irányban, s a fogaknak a szájüregben való elhelyezkedése mindenkinél egységes lévén, így összevetési alapra tettünk szert. A mérési eredmények tehát ennek a területnek felelnek meg. Ennek a mért területnek további határai: a fogak szegélye a palatofotókon látható vetület szerint, ami elégséges, mert tapasztalati tény, hogy ha a nyelv érintkezési felülete eléri a fogak hátsó felületének megfelelő vonalat, akkor szükségképpen érinti a fogak hátsó felületét is (l. 3. ábra). Lemértük az érintkezési felület nagyságát, s meghatároztuk annak elhelyezkedését, miután (a 3. ábra szerint) nagyjából zónákra osztottuk a szájpaddást. A méréseket planiméterrel, szabálytalan területek mérésére alkalmas készülékkel végeztük. A planiméter cm^2 értékek mérésére volt beállítva.

2.52 A fényképezés technikájából adódó sajátosságok is, de leginkább az egyéni méretkülönbségek szükségessé teszik, hogy valamilyen eljárással a különböző személyek adatait egymásra vonatkoztathatóvá tegyük. Nyilvánvaló, hogy nem összegezhethetjük (A) kísérleti személynél tapasztalt, cm^2 -ben kifejezett fedésterületet mondjuk $[t]$ mássalhangzó esetében (B) kísérleti személy azonos hangnál tapasztalt fedési területével. Ha azonban mérés-eredményeinket 1-re normáljuk, vagyis olyan arányokat hozunk létre, amelyekben az egész látható alapterület mindig 1, s a képzés folyamán érintett rész ennek mindig arányosan változó hányada, akkor — éppen az arányok révén — lehetségessé válik, hogy összegezzük és átlagoljuk ezeket a mérés-eredményeket. Ennek az egyeztetettségnek a feltételei a következők: (1) legyen egy fiziológiailag-tipológiailag mindig azonosítható terület (ez a hetedik zápfogak vonaláig terjedő terület); (2) a szájpaddás zónáinak azonos-sága a képzés szempontjából (valóban, az adatok szerint például $[t]$ képzése minden kísérleti személynél nagyjából ugyanarra a területre esik); (3) a képanyagon látható képzési nyomok jellegben (formátumban és alakban) nagyjából megfeleljenek egymásnak (a megfelelés megvan).

2.53 Ezeknek a feltételeknek a teljesülése metodikailag azt jelenti, hogy olyan absztrakcióhoz jutunk, amely logikusan átvezet a következtetések szférájába, s a műveletet az átlagolással folytatva különféle összefüggések feltárását tesszük lehetővé.

2.6 Az eljárás lefolytatásával a következő kérdésekre kell választ kapnunk: (1) hol van az akadályképzés helye; (2) mekkora érintkezési felületen következik be az akadályképzés; (3) körülbelül milyen intenzitású az akadályképzés (a kontrasztok élessége alapján); (4) milyen ejtésingadozások vannak hangonként és a hangkörnyezettől függően; (5) milyen középértékek körül csoportosulnak az egyes adatok; (6) milyen összefüggések adódnak az egyes hangok képzésén belül; (7) hová konkludálnak ezek az összefüggések a beszédhangok csoportja mint rendszer tekintetében; (8) milyen összefüggések adódnak a hangok egyes csoportjai között; (9) vannak-e ezeknek a megállapításoknak egyéb következményei?

3. Palatográfiai vizsgálataink alapján az egyes beszédhangokat az alábbiakban jellemezhetjük.

3.1 Zárhangok

3.11 A $[t]$ képzésekor a nyelv teljes terjedelmében ellaposodik, neki nyomódik a fogínynek és zárt alkot vele. Érintkezési felülete a szájpaddással

végig követi a fogínyt, de a nyelv dorzális része és szegélye nekifeszül a fogsor belső oldalának; a fogsor mentén az érintkezésben megszakítás nincs; a centrális szférában, a szájboltozatban [a:]-nál a 4., [tu]-nál a 3., [ti]-nél a második fog vonalától a szájcsatorna hátsó szakasza felé) az érintkezés megszűnik; a megfeszülő nyelv a vizsgált tizenkettő közül öt esetben közepes intenzitással érinti a szájboltozat legmagasabb pontját, a felület átlagban 5,78%-át.

A hangkörnyezet hatása a [t] ejtését az említettek szerint módosítja. Az érintkezés szoros, intenzív. Az érintkezési felület nagysága

[ta:] esetében	50,8%
[tu] esetében	52,8%
[ti] esetében	50,6%
[t] esetében összegezve	51,4%

[ti] hangkapcsolat esetében azt várnánk, hogy az érintkezési felület növekedjék, de az [i] nagyfokú illabialitása a szájcsatornát szarv alakúra módosítja, a szájcsatorna hosszanti tengelye megrövidül, s a lehetséges érintkezési felület — a lágy szájpaddás kifejlesztése folytán — lecsökken.

3.12 A [d] képzésekor a nyelv teljesen ellaposodik, nekinyomódik a fogínynek és zárt alkot vele, érintkezési felülete a szájpaddalással: végig követi a fogínyt, a nyelv dorzális része és szegélye nekifeszül a fogsor belső oldalának, a fogsor mentén az érintkezésben megszakítás nincs: a centrális szférában a szájboltozatban [da:]-nál az 1., illetve a 2., [du]-nál a 2., [di]-nél a 2., illetve a 3. fog vonalától a szájcsatorna hátsó szakasza felé az érintkezés megszűnik; a megfeszülő nyelv a vizsgált tizenkettő közül hat esetben közepes intenzitással érinti a szájboltozat legmagasabb pontját, három esetben pedig közvetlenül a kemény és a lágy szájpaddás határára eső területét: az érintkezési felületek nagysága itt azonban [t]-ével szemben átlagban mindössze 2,83%. Az érintkezés szoros, intenzív, az említett részterületek közül a kemény és a lágy szájpaddás határára eső részterületeken szintén, a szájboltozat tetőpontján észlelhető felületeknél azonban közepes intenzitású.

A hangkörnyezet hatása [d] ejtésére úgy valósul meg, hogy [da:] esetében a fogínyen tapasztalható érintkezési felület szélességben egyenletes, [du] esetében haránt irányban, [di] esetében hosszanti irányban deformálódik, ezek a változások megfelelnek a szájcsatorna a követő magánhangzó labialitásfoka szerinti alakulásának. Az érintkezési felület nagysága

[da:] esetében	40,2%
[du] esetében	43,5%
[di] esetében	47,2%
[d] esetében összegezve	43,7%

3.13 A [k] képzésekor a nyelv enyhe domborulatot alkot, amelynek legmagasabb, azaz a szájpaddás boltozatához legközelebb eső pontja még a kemény szájpaddást érinti a lágy szájpaddás határa előtt; az érintkezés a zár felpattanásáig visszatartja a levegő kiáramlását a szájcsatornán keresztül; a szájcsatorna hosszanti tengelyében, a metszőfogak vonalától a lágy szájpaddás felé a 4. fogak vonaláig sehol sincs érintkezési felület; a 4–6. fogak vonalában kezdődik a nyelv szegélyének érintkezése a fogínyvel, a fogínyeken látható érintkezéstől a lágy szájpaddás felé a szájboltozatban is fedési felület kezdődik, amely átnyúlik a lágy szájpaddásra; a 7. fogak vonalától a lágy szájpaddás felé az érintkezés teljessé válik; a szájcsatornában haránt irányban

a két laterális zónában mind a fedési felület nagyságát, mind az érintkezés kezdetét illetően enyhe aszimmetria tapasztalható: az érintkezés — a hangkörnyezettől függően — a 4–6. fogak vonalában kezdődik. A centrális szakaszban az érintkezés átlagosan a 4. fog rágófelületének hosszával hátrább kezdődik, mint a laterális érintkezés, és a fedési felület összefolyik a megfelelő laterális fedési felülettel. Megszakítás csak a laterális zónában van, a fogínyen a 4–6. fogak közötti területen, a metszőfogak mögötti részen át.

Az érintkezés intenzitása teljesen egyneműnek mutatkozik, ami a zár szorosságára vezethető vissza.

A követő hangok hatásában kiemelt szerepe van az *[i]*-nek, amelynek képzésekor — az *[i]* illabitálásának következtében — a szájszatorna szarv formát ölt, s ennek folytán a nyelv a kemény szájpaplás hátsó régióiban nagyobb felületet fed a szájboltozatban is. Az akadályképző felületek nagysága

<i>[ka:]</i> esetében	32,8%
<i>[ku]</i> esetében	27,7%
<i>[ki]</i> esetében	55,2%
<i>[k]</i> esetében összegezve	38,6%

3.14 A *[g]* képzésekor a nyelv enyhe domborulatot alkot, amelynek legmagasabb, azaz a szájboltozathoz legközelebb eső pontja a zárképzésben a kemény szájpaplást érinti, s a zár felpattanásáig visszatartja a szájszatornában a levegő kiáramlását; a szájszatorna hosszanti tengelyében a metszőfogak vonalától a lágy szájpaplás felé a 4. fogak vonaláig *[g]*-nél sincs érintkezési felület; a 4–7. fogak vonalában kezdődik a nyelv szegélyének érintkezése a fogínnyel; a fogínyeken látható érintkezéstől a lágy szájpaplás felé a szájboltozatban is fedési felület kezdődik, amely átnyúlik a lágy szájpaplásra; a 7. fogak vonalától a lágy szájpaplás felé az érintkezés teljessé válik (egy kísérleti személy *[gi]* hangkapcsolatának kivételével, amelyben a fogíny és a szájboltozat határán megszakítás van). Haránt a szájszatornában a két laterális zónában mind a fedési felület nagyságát, mind az érintkezés kezdővonalát illetően enyhe aszimmetria tapasztalható; az érintkezés — a hangkörnyezettől függően — a 4–7. fogak vonalában kezdődik; a centrális szakaszban az érintkezés átlagosan a 6. fog rágófelületének hosszával hátrább (azaz a lágy szájpaplás felé) kezdődik el, mint a laterális zónában; a fedési felületek összefolynak (egy közlő *[gi]* hangkapcsolatának kivételével). Megszakítás van a laterális zónában, átlagosan a fogínynek a 6. fogak közötti területén, a metszőfogak mögötti részen át; a centrális szakaszban egy közlő már jelzett *[gi]* hangkapcsolatában van megszakítás, a többi tizenkét esetben nincs.

A követő hangok közül a hangkörnyezet hatásában kiemelt szerepe van az *[i]*-nek; az illabiális *[i]* képzésekor a szájszatorna szarv formát ölt, s ennek következtében a nyelv a kemény szájpaplás hátsó régióiban nagyobb felületet fed a szájboltozatban is, ugyanúgy, mint *[k]* képzésekor. Az érintkezés intenzitása a laterális zónában nagy, a centrális szakaszban gyengébb, ami jelzi, hogy a zárképzés *[g]* esetében lazább, mint *[k]*-nál. Az akadályképző felület nagysága

<i>[ga:]</i> esetében	25,5%
<i>[gu]</i> esetében	36,5%
<i>[gi]</i> esetében	54,8%
<i>[g]</i> esetében összegezve	38,9%

3.2 R é s h a n g o k

3.21 Az *[s]* képzésekor a nyelv aljával fölfelé forduló kagylóformát alakít, hozzászorul a szájpaddláshoz, de az egyidejűleg a szájcsontrán keresztülpréselt levegő a szájpaddlás centrális területein megakadályozza a zárserű érintkezést; a közelítő felületeknek a képzés szempontjából legfontosabb területe az 5., 6. és 7. fognak megfelelő haránt irányú zóna; az 1. fogak magasságában a közelítés nagyon laza vagy nincs nyoma; a résalkotó felület nagyban kiterjed a szájpaddlás centrális területéig; a fogínyeket és a fogsor belső oldalát a nyelv dorzális része vagy szegélye mindig érinti. A felület megszakad a metszőfogaknál, kb. egy fognyi szélességben. Az érintkezés a fogínyeken a legintenzívebb, igen szoros a zárképzés az 5., 6. és 7. fogaknak megfelelő haránt irányú zónában, laza viszont a szájcsontra elülső szakaszában.

Ha *[s]* hangot ejtünk egy követő magánhangzóval, az érintkezési felület elhelyezkedését a nyelv fordított kagyló formájának és a szájrezonátor alakváltozásának kölcsönhatása határozza meg. A nyelvnek rést kell képeznie a középső palatális szakaszban. Ha a szájrezonátor alakja nem a természetes légzőálláshoz legközelebb eső helyzetben van (mint *[sa:]*-nál lenne), hanem haránt irányban szarv formát ölt, a kagyló formájú nyelv önkéntelenül mélyebben behúzódik szájpaddlasképezte „foglalatába”, a kapcsolódási felület megnövekszik. Ha a deformáció hosszanti irányban jön létre, az illeszkedés kevésbé kedvező, (*[su]*-nál), tehát ugyanaz a felület kisebb lesz. Az akadályképzésben részvevő felületek nagysága

<i>[sa:]</i> esetében	46,1%
<i>[su]</i> esetében	39,7%
<i>[si]</i> esetében	51,8%
<i>[s]</i> esetében összegezve	45,5%

3.22 A *[z]* képzésekor a nyelv közepén megvastagodik, s lazán közelít a szájpaddláshoz; a nyelv szegélye a fogínynek támaszkodik; a közelítő felületnek a képzés szempontjából legfontosabb területe a 4., 5., 6. és 7. fognak megfelelő haránt irányú zóna; az 1. és a 2. fogak közötti szakaszban a közelítés nagyon laza vagy hiányzik; *[zi]* esetében a résképzés ezen a területen erősebb, mint *[za:]* és *[zu]* esetében. A résképző felület kiterjed a szájpaddlás centrális területéig; a fogínyeket a nyelv dorzális része vagy szegélye mindig érinti. A felület *[zu]* hangkapcsolat kivételével a szemfogak közötti részen általában az 1., 2–2., 1. fogak szélességében megszakad. Az érintkezés a fogínyeken szoros; intenzív a résképzés a 4., 5., 6. és 7. fogaknak megfelelő haránt irányú zónában; laza, néha alig észlelhető a szájcsontra elülső szakaszában.

A nyelv enyhe megvastagodása és hosszanti irányú szűkülése azt eredményezi, hogy a legnagyobb résképző felület a szájcsontrát a nyelvének megfelelő szűkültre kényszerítő, erősen labiális *[u]* kísérőhang esetében, *[zu]*-nál jön létre; *[za:]*-nál szükségképpen a legkisebb, és valamelyest növekszik ehhez képest *[zi]* hangkapcsolatban, amikor az illabialitás folytán a szájcsontra hátrafelé szélesedik, és így nagyobb területen találkozik a nyelv felszínével, amely a nyelvtőhöz közelebb eső szakaszát vastagította meg első sorban. Az akadályképzésben részvevő felületek nagysága

<i>[za:]</i> esetében	28,6%
<i>[zu]</i> esetében	38,5%
<i>[zi]</i> esetében	30,4%
<i>[z]</i> esetében összegezve	32,5%

3.23 Az [ʃ] ejtésekor a nyelvhat fölfelé domborodik, a nyelv szegélye felkunkorodik, és érintkezésbe kerül a fogínnel, illetve a szájpaddlásnak a fogínytól a szájboltozat felé eső területei felé; a nyelv szegély érintkezése a szájpaddlás megfelelő részével nem zár, hanem részjellegű; a többi részen teljes a záródás; a nyelv és a szájpaddlás zár-, illetve résterületének meghatározó része hosszanti irányban a szájboltozat legmagasabb pontjának megfelelő zóna; haránt irányban a zár-, illetve résterület a szemfogakig előrejut a fogínyen, s benyúlik a szájboltozat területére. A fogínyek fedésében általában a szemfogaknál megszakítás van, mivel a nyelv apikális része a metszőfogak tövéhez illeszkedik, mögötte pedig — a nyelvhat púpjáig — völgyet képez; a nem érintett fogíny rész ennek a völgynek felel meg. Szoros érintkezés csak a fogínyen a 6. és 7. zápfog mentén van, ettől előre a rés egyre lazul.

Az érintkezési felület módosulása a követő hang hatására nem konstatálható, de [ʃa:] esetében a laterális érintkezési felület valamelyest keskenyebb. Az akadályképzésben részvevő felületek nagysága

[ʃa:] esetében	36,3%
[ʃu] esetében	37,7%
[ʃi] esetében	37,6%
[ʃ] esetében összegezve	37,2%

3.24 A [ʒ] ejtésekor a nyelvhat fölfelé domborodik, a nyelv szegélye valamelyest enyhébben, mint [ʃ]-nél (a különbséget a fedésfelületek között mutató 1,4%-os eltérés fejezi ki) felkunkorodik, s érintkezésbe kerül a fogínnel, valamint a szájpaddlásnak a fogínyt a szájboltozattal összekötő területével; a nyelv szegély érintkezése a szájpaddlás megfelelő közével egyértelműen részjellegű; a nyelv és a szájpaddlás zár-, ill. résterületének meghatározó része hosszanti irányban a szájboltozat legmagasabb pontjának megfelelő zóna; a meghatározó érintkezési felület haránt irányban a fogínyen van, a 4. zápfog magasságában; a fedés a 4. zápfog szélességében fokozatosan fellazul, s megszűnik; e két terület között a két laterális fedési zóna elválik egymástól. Szoros érintkezés csak a fogínyeken, valamint ezeknek a szájboltozat felé eső folytatásán mutatható ki; a 4. zápfogtól előre az érintkezés lazul, s általában a szemfogak magasságában teljesen megszűnik, árnyaltabb és tisztább átmenetekkel, mint [ʃ]-nél, de ugyanazon okból.

Az érintkezési felület módosulása a követő hang hatására a nyelv felboltozódása és a szájcsatorna módosulása folytán bekövetkező kölcsönhatásban keresendő; a felület nagyságának különbségei itt [i] javára alakulnak, amelynek illabialitása kedvez a nyelv elülső része érintkezésének, s az adatok szerint az érintkezés itt nagy mértékben megnő; a [ʒ] ejtésének fő sajátossága, a nyelv elülső részének érintkezése dönti el az [u] hangkörnyezet esetében tapasztalható felületet: elől összeszűkül, az ínyen letörölt terület kisebb lesz. Az akadályképzésben részvevő felületek nagysága

[ʒa:] esetében	35,7%
[ʒu] esetében	32,9%
[ʒi] esetében	38,6%
[ʒ] esetében összegezve	35,7%

3.3 A f f r i k á t á k

3.31 [ts] képzésében csaknem az egész elülső nyelvfelület részt vesz; a nyelv egyenletesen domborodik a szájpaddlás formájának megfelelően, és

érintve közelít hozzá; legintenzívebben a szájszatornának a 4., 5. fog vonalától a lágy szájpaddás irányában; a 4., 5. fog vonaláig eső szakasztól előbbre a nyelv és a szájpaddás találkozása laza vagy lazább, mint a hátrább eső területeken; a nyelv a két laterális zónában érintkezik a fogínnyel, az érintkezés általában a 4. fog vonalától a lágy szájpaddás felé eső részen biztosan konstatalható; a szájboltozatban a 3. és a 6., illetve 7. fogak közötti hosszanti szakaszban kivétel nélkül közepes intenzitású kapcsolódási zóna figyelhető meg. Az érintkezési, illetőleg résképző felület a fogínyen az esetek egyharmadában nem ér körbe; mivel a [t] és a [d] képzése azt mutatta, hogy ez a felület megszakítatlan, egyértelműen megállapítható, hogy [ts]-ben nem foglaltathatik benne [t]. A metszőfogak vonalától a lágy szájpaddás felé haladva az érintkezés egyenletesen mind intenzívebb lesz.

Mint a réshangoknál is csaknem kivétel nélkül, [ts] és [dz] affrikáta esetében is [i] követő hangnál legnagyobb a zár- és résképző felület; mivel a nyelv alakja [ts] képzésekor nagyjából megegyezik az [s] képzésében mutatott formával, az oknak is egyeznie kell; ez távolabbról egyébként azt mutatja, hogy [ts] képzésének leglényegesebb területi szakasza megfelel [s]-ének. Az akadályképzésen részvevő felületek nagysága

[tsa:] esetében	43,8%
[tsu] esetében	47,8%
[tsi] esetében	56,3%
[ts] esetében összegezve	49,4%

(Mint minden egyes vizsgált eset, a [ts] és a [dz] affrikáták is szó- és szólamkezdő helyzetben szerepelnek. Azonban az affrikáta-pár második tagja mint a magyar mássalhangzórendszer egyik legfiatalabb eleme — egyébként a fonémagyakorisági listák sereghajtója — szókezdő helyzetben is csak igen ritkán fordul elő. Az Értelmező Szótár nem tud olyan szóról, amely [dz]-vel kezdődne. Szórványosan találkozzunk vele idegen nevekben. Kiejtése mindenestre ebben a hanghelyzetben ugyanúgy nem ütközik nehézségbe, mint mással- vagy magánhangzós hangkörnyezetben.)

A probléma megoldására két mód kínálkozott: le lehetett volna mondani a kísérleti anyag egyöntetűségéről, kiválasztva egy olyan fiktív hangsort, amelynek [dz] csak szótagkezdője, vagypedig meg lehetett tartani a többi mássalhangzónál alkalmazott ritkább struktúrát. Az utóbbit választottuk, mindenesetre a felvételekben alkalmazott mássalhangzó + magánhangzó sorrend [dz] szempontjából ritka hangszerkezete speciális ejtési sajátságokat vonhatott maga után.)

3.32 A [dz] képzésében is csaknem az egész nyelvfelület részt vesz; a nyelv egyenletesen domborodik a szájpaddás formájának megfelelően, és érintve közelít hozzá, világosan érintkezve a fogínnyel a 6. fog vonalától a lágy szájpaddás felé eső részen; ettől a határvonaltól a metszőfogak felé eső fogínyszakaszon résképző illeszkedés figyelhető meg: a nyelv a két laterális zónában érintkezik a fogínnyel, az érintkezés a 6. fog vonalától a lágy szájpaddás felé eső részen konstatalható biztosan; közelítés van a szájboltozatban, a centrális zónában is, változóan, de általában a 4. fognak megfelelő vonaltól hátrafelé, belenyúlva a lágy szájpaddásba.

Az érintkezési, illetőleg a résképző felület a fogínyen az összes közül csak egyetlen esetben nem ér körbe, ami mellesleg közvetve megerősíteni látszik a zárójeles bevezetésben megkockáztatott magyarázatot.

A hangkörnyezet hatása ugyanúgy érvényesül [dz]-re is, mint [ts]-re. Az akadályképző felület nagysága

[dza:] esetében	40,0%
[dzu] esetében	39,0%
[dzi] esetében	42,4%
[dz] esetében összegezve	40,5%

3.33 A [tʃ] képzésekor a nyelv helyzete hasonlatos az [ʃ] képzésekor elfoglalt helyzethez és kialakuló alakzathoz (l. **3.23** pont): az akadályképzésben hosszanti irányban két szféra különül el: a 4. fog vonalától a lágy szájpaddás felé haladva biztos érintkezés figyelhető meg, ettől a vonaltól a metszőfogak felé résképzés történik; az összefüggés világos a másik két affrikáta képzésével (l. **3.31** és **3.32** pont); az érintkezés a laterális szakaszon a 4. fog vonalától kezdődik a lágy szájpaddás felé, addig résképzés van, az akadályképző felület a fogínyen fut; a centrális zónában — nagy szórással — a 3–6. fogak között kezdődhet érintkezési felület, amely átnyúlik a lágy szájpaddás területére. a laterális érintkezési felület a tizenkét vizsgált eset közül háromban (mind ugyanannál a kísérleti személynél) a jobb 1. és 2., illetve a jobb és bal 1. és jobb 2. fogak szélességében megszakad; két további palatogramon (egy másik közlőnél) nem állapítható meg világosan a megszakítás, de a rendkívül gyenge érintés — vagy éppen megszakítás — helye megegyezik az előzővel. Az akadályképzés intenzitása a metszőfogak vonalától a lágy szájpaddás felé haladva növekszik, a metszőfogak mögötti területen, különösen a jobb és a bal 1–3. közötti részen pedig igen laza (l. **3.31** pont).

A követő hang módosító hatása [tʃ] képzésében úgy valósul meg, hogy [a:]-nál a legkisebb az észlelt akadályképző felület, amely [u]-nál, a szájcsontra haránt irányú szűkülése folytán növekszik, mivel a nyelv kényszerű hengerré formálódása következtében a fogíny nagyobb területe érintkezik a nyelvszegéllyel és a nyelvháttal. [i]-nél lesz a legnagyobb az akadályképző felület, mert a szájcsontra hosszanti irányú szűkülése egyrészt a szájboltozatnak a fogíny felé eső részein, másrészt a metszőfogak mögötti zónában is megnöveli a felületet (a hatás egyfelől [ʃ], a csekély eltérés miatt világosan nem konstatálható esetére és a [ts] és [dz]-nél tapasztaltakra emlékeztet). Az akadályképző felület nagysága

[tʃa:] esetében	55,3%
[tʃu] esetében	57,6%
[tʃi] esetében	59,1%
[tʃ] esetében összegezve	57,3%

3.34 A [dʒ] képzésekor a nyelv helyzete hasonlatos a [ʒ] képzésekor elfoglalt helyzethez és kialakuló alakzathoz (l. **3.24** pont). Az akadályképzésben hosszanti irányban két szféra különül el; nagyjából, de biztosan nem konstatálhatóan a 6. fog vonalától a lágy szájpaddás felé haladva érintkezés figyelhető meg, ettől a vonaltól a metszőfogak felé résképzés történik (l. még a másik két affrikáta képzéséről mondottakat). Az érintkezés a laterális szakaszon nagyjából a 6. fog vonalától kezdődik, és halad a lágy szájpaddás felé, addig résképzés van, az akadályképző felület a fogínyen fut; a centrális zónában — egy kivétellel — a 2–4. fogak között kezdődik egy közelítési felület, amely

átnyúlik a lágy szájpadrás területére. A laterális érintkezési felület a tizenkettő közül négy esetben megszakad, mégpedig a jobb szem- és a bal metszőfogak közötti részen; két további esetben nem lehet eldönteni, van-e érintkezés, illetve résképzés; a megszakítás szélessége a metszőfog szélességének fele és a metsző- és szemfog egész szélessége között változik. Az akadályképzés intenzitása a metszőfogak vonalától a lágy szájpadrás felé haladva növekszik; a metszőfogak vonala és az 5. fog vonala közötti szakaszon igen laza.

A követő hang hatása [dʒ] képzésére nem konstatálható egész világosan; [a:] követő hanggal szemben [u] javára 2,9%, [i] javára 3,1% területkülönbség van; amennyiben ezt az eltérést — egyöntetűsége miatt — relevánsnak tekintjük, a hatás létrejötté megegyezik a [tʃ] esetében mondottakkal (l. 3.33 pont). Az akadályképző felület nagysága

[dʒa:] esetében	45,5%
[dʒu] esetében	48,4%
[dʒi] esetében	48,6%
[dʒ] esetében összegezve	47,5%

3.35 A [c] képzésekor a nyelv ellapul, dorzális részével érinti a szájpadrást, a fogak belső oldala végig érintkezik a nyelv szegélyével, illetve a nyelvháttal, mint [t] képzésében is; [c]-nél a nyelv hát azonban felpúposodik és érintkezik a szájboltozattal, a nyelvhegy pedig visszatüremkedik, s így érinti meg a fogínyt a metszőfogak mögötti területen. A nyelv a szájcsatorna hosszanti tengelyében a metszőfogak felől a lágy szájpadrás felé haladva a 2., illetve a 3. fog vonaláig érinti a fogínyt; az 5., 6. fog vonaláig nincs érintkezés a centrális zónában, innen azonban ismét van, s az érintkezési felület átnyúlik a lágy szájpadrásig. Haránt irányban az érintkezés teljes a laterális területeken, majd a két metszőfog hosszában centrálisan is van érintkezés, helyenként megszakításokkal (fekete, érintetlen foltok látszanak). Az érintkezési felületek a laterális zónában megszakítatlanok, két eset kivételével (a bal metszőfog középvonalától a jobb szemfog középső, illetőleg a bal metszőfog középvonalától a jobb 3. középvonaláig), amelyek félreérthetetlenül emlékeztetnek ugyanannak a közlőnek [tʃu], valamint [tʃi] palatogramjaira; az eltérés minimális, s pusztán a fedésfelületek nagyságában van lényegesebb különbség. Az érintkezés intenzitása a laterális szférában a 3. fogak vonalától a lágy szájpadrás felé intenzív, ettől a vonaltól a metszőfogak mögötti területig közepesen szoros.

A követő hang hatása nem mutatható ki egyértelműen; valamelyes eltérés mutatkozik [ci] kárára, az ok azonban nem világos. Az akadályképző felület nagysága

[ca:] esetében	68,9%
[cu] esetében	68,3%
[ci] esetében	65,4%
[c] esetén összegezve	67,4%

3.36 A [ʃ] képzésekor, mint [c]-nél is, a nyelv ellapul, dorzális részével érinti a szájpadrást, a nyelv szegélye vagy ugyancsak dorzális része érintkezik a fogak belső oldalával, hasonlóképpen [d] képzéséhez; [ʃ]-nél a nyelv hát azonban felpúposodik és érintkezik a szájboltozattal, a nyelvhegy enyhén visszatüremkedik, s a nyelvháttal együtt mintegy második domborulatot

alkotva érinti meg a fogínyt a metszőfogak mögötti területen. A nyelv a szájcatorna hosszanti tengelyében a metszőfogak felől (a lágy szájpaddás felé haladva a 3. fog vonaláig érinti teljesen a szájpaddást (két közlőnél összesen három kivétel, amelyben az érintkezés a 4. fogak középvonaláig terjed); az érintkezés — csak a centrális részen — újra kezdődik, hol az 5., hol a 6., két esetben pedig a 7. fog vonalában, s átnyúlik a lágy szájpaddás felé. Haránt irányban teljes az érintkezés a laterális szférában, a fogsorral párhuzamosan; a két metsző-, illetve a szemfogak hosszában centrálisan is van nyoma érintkezésnek, ez a felület nem találkozik a laterális érintkezési területtel. Két közlőnél, összesen négy esetben van megszakítás a laterális szférában (ez a megszakítás csak egyszer nyúlik túl a metszőfagon a jobb szemfog irányában); „kemény” érintkezés csak a laterális zónában a 4. fogakkal kezdődően a lágy szájpaddás felé tapasztalható; egyéb területen — a metszőfogakhoz közelítve — az érintkezés egyre gyengül.

A hangkörnyezet hatása nem látható világosan; az érintkezési felület valamelyest növekszik [ju]-nál, ez minden bizonnyal összefügg a szájcatorna hosszanti irányú elkeskenyedésével, ami a laterális érintkezésnek kedvez; [j] kárára itt is van felületcsökkenés. Az akadályképző felület nagysága

[ja:] esetében	57,2%
[ju] esetében	59,8%
[ji] esetében	57,2%
[j] esetében összegezve	58,1%

Két közlőnél mindhárom, illetve két további palatogram olyan, amelyen [j] erősen emlékeztet, sőt jellegben meg is egyezik [dʒ] palatogramjával.

3.4 Laterálisok

3.41 Az [r] képzése közben a nyelv fölemelkedik a szájpaddás felé, a nyelvűt közel kerül a lágy szájpaddáshoz, miközben a nyelv szegélye a nyelvűt körülbelül első harmadában fölfelé öblösödik, s perduléssel megérinti a fogínyt. A szájcatorna hosszanti tengelyében a nyelv perdulése a szemfogak magasságában, illetőleg a 3. fogak középvonalának magasságában érinti a fogínyt; a középső szakaszban csak a fogínyen látható érintési felület; az 5. fogaknál a fogínyen az érintkezés kiszélesedik a szájboltozat felé, s ettől a vonaltól hátrább, a lágy szájpaddás felé — kizárólag a centrális szférában — ismét van enyhe közelítés, többnyire a 6. fogtól a lágy szájpaddás felé, ennek kezdési pontja azonban esetenként változik. A szájcatorna hosszanti tengelyében a nyelv perdulése a szemfogak magasságában, illetőleg a 3. fogak középvonalának megfelelő magasságban érinti a fogínyt; a középső szakaszban csak a fogínyen látható érintési felület; az 5. fogaknál a fogínyen az érintkezés kiszélesedik a szájboltozat felé, s ettől a vonaltól hátrább, a lágy szájpaddás felé — kizárólag a centrális szférában — ismét van közelítés, többnyire a 6. fogtól a lágy szájpaddás felé, ennek kezdési pontja azonban esetenként változik. A laterális szférákban az érintkezés szűkebb területen történik, a hosszanti tengely mentén a 3. fogak vonaláig, majd innen tovább az érintkezés a lágy szájpaddás felé kiszélesedik. A centrális zónában lazább közelítés figyelhető meg, a fedési felület ritka, a 6. fogak vonalában kezdődik és átnyúlik a lágy szájpaddás területére; ez a felület találkozhat a laterális érintkezési felülettel is. Az érintkezési felület nem fut körbe a fogínyeken; a megszakítás a metszőfogak

vonalarára húzott merőlegestől a fogíny vagy bal vagy jobb oldalára esik, mégpedig a metsző- és a harmadik fog közötti területen. Az érintkezés intenzitása legnagyobb ott, ahol — laterálisan — a nyelv a fogínynek támaszkodik, leggyengébb a perdüések helyén, a fogínynek a metszőfogak mögötti területén; a centrális zónában a fedés, ha van, szintén laza.

A fedésfelület nagysága [a:], [u], [i] kísérő hangok sorrendjében növekszik; a hatást [u] esetében a szájcsontra hosszanti elkeskenyedése folytán a nyelv „támaszkodási felületének” megnövekedése, [i] esetében a szájcsontra szarv alakúra formálódása folytán a centrális zónában tapasztalható fedésterület megnövekedése okozza. Az akadályképző felület nagysága

[ra:] esetében	37,9%
[ru] esetében	43,5%
[ri] esetében	57,2%
[r] esetén összegezve	46,1%

3.42 Az [l] képzésekor a nyelv helyzete nagyban hasonlít az [r] képzésében észlelhető helyzetre; a nyelv megemelkedik, a nyelv szegélye annak körülbelül elülső harmadában fölfelé kunkorodik, s ez a visszahajló perem érinti a fogínyt; [l]-nél a perdüések helyett azonban a követő magánhangzókba való átmenetkor — a képzés befejező mozzanataként — a nyelv pereme csak egyszer s lazábban pattan el a fogínyről. A szájcsontra hosszanti tengelyében a metszőfogak vonalától számítva az érintkezés (tizenhárom közül tíz esetben) a 3. fogak zónájáig tart, két esetben ez a felület a 4. fogak zónájáig hátranyúlik; a centrális szakaszban a 4. fogak vonalától a lágyszájpadlás irányában a megemelkedett nyelv érinti a szájboltozatot, az érintkezés helye azonban változhat s folytatódhat a lágyszájpadláson. A szájcsontra haránt irányú tengelyében az 5. vagy a 6. fogak vonalától a lágyszájpadlás felé élesen elkülönülő érintkezés van; a 4. vagy ritkábban az 5. fog mélységében az érintkezés a fogínyen leszűkül, majd a metszőfogak irányában — többnyire megszakítással, de mindenkor az érintkezés intenzitásának csökkenésével — az érintkezési felület ismét megnövekszik. A centrális részen a 4., illetőleg az 5. fog vonalától a lágyszájpadlás felé változó elhelyezkedésű és méretű érintkezési felület lehet. A fogínyek érintése általában megszakad, két eset kivételével a megszakítás a 4–7. fogak közé esik; a centrális zónában az érintést jelző felület néha két, a szájcsontra hosszanti tengelyében egymás mögött elhelyezkedő részre bomlik. Az érintés a szájcsontra elülső felében gyengébb, a 4–7. fogak mélységében levő területeken intenzív, a centrális zónában laza.

A követő magánhangzó hatása [l] ejtésére az [r]-ének megfelelően alakul (l. 3.41 pont). Az akadályképző felület nagysága

[la:] esetében	42,8%
[lu] esetében	46,9%
[li] esetében	55,0%
[l] esetében összegezve	48,2%

3.43 Az [n] képzésekor a nyelvtest megemelkedik, a nyelv elülső szegélye nekifeszül a fogsor belső oldalának, s ezzel egyidejűleg az orrüreg rezonátortere megnyúlik; a nyelvállás emlékeztet az [r] és [l] esetében tapasztalható elhelyezkedésre; a képzésbeli különbség azonban [l]-lel szemben az, hogy (1) az orrüreg-rezonátor működésben van, (2) a levegő kiáramlása csak itt következik be, valamint, hogy (3) a nyelv elülső szegélye nem kunkorodik vissza. [r]-rel

szemben pedig a különbség az, hogy (1) az orrüreg-rezonátor működésben van, (2) a levegő kiáramlása csak itt következik be, valamint, hogy (3) az [r]-nél tapasztalható perdülés helyett csak elpattanás van. A szájszatórna hosszanti sávjában az elülső, a metszőfogak mögötti területen az 1–4. fogak magasságában a fogínyeken laza érintkezés látható, amely teljesen meg is szűnhet, ha a nyelv szegélye szigorúan a fogsor hátfalának feszül; a 4. fog vonalától a fogínyen szoros érintkezés tapasztalható, a centrális területen pedig a 6., 7. fogak magasságában erősen változó nagyságú és elhelyezkedésű közelítési felület van, ahol a nyelvhat a képzés folyamán megéri a szájboltozatot (a nyelv nem itt, hanem a fogínyen támaszkodik meg). A laterális zónákban az érintkezés a 4. fog vonalánál a metszőfogak irányában meglazul; a centrális zónában az érintkezés folytatódhat valamelyik laterális szakaszon, és ugyancsak folytatólagosan átnyúlhat a lágyszájpadlásra. A fogínyeken látható érintkezési felületen a tizenegy érvényes palatogram közül három esetben van megszakítás, amely mindig a 3. fogak közötti területre esik; ezekben az esetekben a képzéskor a nyelvszegély csak a fogsor belső oldalát érinti. Az akadályképzés intenzitása a fogínyen a laterális zónában a 4. fog vonalától a lágyszájpadlás felé erős, ettől a metszőfogak felé egyöntetűen gyenge; a centrális zónában az érintkezés igen laza. A követő magánhangzó hatását az a tény dönti el, hogy [a:] követő hang esetében a szájszatórna megközelíti a légzőállást, s ebben a helyzetben a metszőfogak mögötti fogínyen mindig van érintkezés, [u] vagy [i] követő hang esetében a szájszatórna hosszanti vagy haránt deformációja következtében ez elmaradhat. Az akadályképző felület nagysága

[na:] esetében	34,2%
[nu] esetében	31,1%
[ni] esetében	32,6%
[n] esetében összegezve	32,6%

3.5 [ɲ]

3.51 [ɲ] képzésekor a nyelv megemelkedik, ellapul, és széles felületen érinti a fogínyt és a szájboltozatot; közben az orrüreg-rezonátor megnyílik, s működésben van mindaddig, amíg a nyelv érintkezése tart a követő hangba való átmenetéig. A szájszatórna hosszanti tengelyében az akadályképző érintkezés a metszőfogakon vagy a szemfogak vonalában kezdődik, betéríti az egész fogínyt, s rövid sáv kihagyásával nyomban folytatódik a szájboltozatban, ahol az érintkezési felület kontúrjai nehezen definiálhatók, de maga a felület széles és hosszú; az 5. fog vonalától a lágyszájpadlás felé haladva az érintkezés teljessé válik; a centrális zónában az érintkezési felület átmegy a lágyszájpadlásra. A szájszatórna haránt irányában, laterálisan széles fedési felületek vannak a fogínyen, amelyek átnyúlnak a szájboltozat területére; a centrális szakaszban az érintkezés nagy felületű, gyakran a laterális érintkezési felület folytatása. A fogínyeken egy kísérleti személynél van megszakítás, itt a nyelv felülső első harmadának fedése a fogínyen nem volt teljes; az érintkezés minden más esetben körbefut. Az érintkezés intenzitása a fogínyeken az 5–7. fogak vonalában a legnagyobb, a centrális szakaszban és a fogíny többi részén közepes, a fogíny elülső, metszőfogak mögötti harmadában egy közlőnél gyenge.

Az érintkezési felület [i] követő hang esetében a legnagyobb, mert az illabialitást megvalósítva szarv formájúvá módosuló szájszatórnában a

nyelv felső domborulata közvetlen a szájboltozatba kerül, s ezáltal az érintkezés felülete itt automatikusan megnövekszik; [u]-nál e folyamat fordítottja következik be, az érintkezési felület itt a legkisebb, [a:] esetében befolyásoló tényező nincs, a felület középnyagságú. Az akadályképző felület nagysága

[na:] esetében	59,3%
[nu] esetében	55,6%
[ni] esetében	66,0%
[n] esetében összegezve	60,4%

3.6 [j]

A [j] képzésekor a nyelvtest nyelvtő felőli harmada feldomborodik, a nyelvszegély ugyanezen a részen fölkunkorodik, nekifeszül a fogínynek, nyitva hagyva a kiáramló levegőnek egy, a szájboltozat magasságának megfelelő csatornát. A szájcsontra hosszanti zárjában, a metsző és a 3. fogak zónájában érintkezés nincs; a 3–5. fogak vonalától kezdve (a hangkörnyezettől függően) az érintkezés megkezdődik és folytatódik a lágyszájpadlás felé, a centrális zónában a 6. fog magasságában kezdődik a fedésfelület, amelynek közepébe V alakban bemélyed egy nem érintett felület is; ez azt jelzi, hogy a felkunkorodó nyelvszegély a V szárainak alsó találkozáspontján megkezdődik a csatorna képzését a kiáramló levegőnek. Az érintkezés a két — haránt irányú — laterális zónában szimmetrikusan történik, a 3–5. fogak közötti vonaltól — hangkörnyezettől függően — változó mélységben; a centrális szakaszban a nem érintett felület V alakú bevágása jelzi a kiáramló levegő számára teremtett csatornanyílást; a fogínyen futó érintkezési felület a 3–5. fogak vonala közötti szakaszon megszakad. Az érintkezés a fogínyeken az 5–7. fogak mentén szoros, a centrális zónában közepes vagy gyenge.

[i] követő hang illabialitása úgy valósul meg, hogy a szájcsontra szarvformájúvá deformálódik, s ennek folytán a fogínyre támaszkodó nyelvtő szinte belecsúszik a szájboltozatba, ahol nagyobb területet érint; a felkunkorodó nyelvszegélyek pedig szintén nagyobb felületen fekszenek fel a fogínyre az „antecedens” mozgás következtében. Az akadályképző felület nagysága

[ja:] esetében	33,6%
[ju] esetében	32,4%
[ji] esetében	38,6%
[j] esetében összegezve	34,9%

Az egyes hangokra vonatkozó, a 3. pontban felsorolt adatokat reprezentatív palatogramokkal illusztráljuk (l. 4–22. ábra).

4. Néhány összefüggés

Az egyes megvizsgált másalhangzók palatografikus definícióján kívül fölmerül néhány összefüggés lehetősége.

4.1 Az akadályképzés jellegét az akadályképzés intenzitása határozza meg. Mint a palatogramokon jól látható, az érintkezés, résképzés nem diszkrét fogalmak, az átmenetek közelednek egymáshoz, összemosódnak, de mindig akad egy pont, amelyen túl a másik lehetőség föltétlenül ki van zárva. Ennek a tételnek az affrikáták esetében van

jelentősége. Ha kizárjuk ezt a két határozott esetet, amelynek biztonsága felől csak a másik kívülrekesztése révén győződhetünk meg minden más esetben megfellebezhetetlen bizonyossággal, olyan közbenső fedéstípushoz jutunk, amely — a palatogramok tanúsága szerint — az affrikátákat leginkább jellemezni látszik.

Akusztikai vizsgálatok alapján az akadályképzésnek ezt a fajtáját neveztük a „zárhang és réshang integrációjának” (FÓNAGY—SZENDE 1969), s erről állapította meg BUTTLER (1962), hogy a zárelem „intermittens”, s a nyálképzés folytán lehetséges a képzés és a felpattanás fokozatossága. Az affrikáták homogenitását hangsúlyozó megnyilatkozások is többnyire zár-„szerű”, rés-„szerű” elemeket említenek, a komponenseket tehát nem azonosítják expressis verbis zár- illetve réshangokkal (l. pl. a KÁZMÉR által idézett definíciókat, KÁZMÉR 1961).

A palatogramokon hagyott fedési nyomok viszonylagos egyenletessége és a teljes zárelemekhez viszonyított sötétebb árnyalata megfontolhatóvá teszi, hogy az akadályképzés eme módját ne a zár + rés integrált kapcsolatának, hanem olyan tapadásnak tekintsük, amely közben az érdes nyelvfelület apró kitüremkedései a sima szájpadláson szorosan zárnak, de a megszoruló levegőáram a kitüremkedések közötti mélyedésekben a levegőáramnak átbocsátást enged (így a nyelv érintkező része mintegy „légpárnán” van). Az aerodinamikai párnahatás elve értelmében minél közelebb jön létre levegőnyomás egy adott szilárd felülethez, annál nagyobb toló- illetve vonóerő létesül. A nyelv és a palátum közelítő felülete között átáramló levegő ilyen légpárnát hoz létre. Ennek emelőereje a légsugár erejétől és a kapcsolatba kerülő felületek méretétől függ. Ha a rés szűkebb — azonos mennyiségű levegő átáramlását feltételezve —, a légpárna emelőereje nagyobb, ha a rés szélesebbre nyílik, a légpárna emelőereje csökken. Az affrikáták hangképző momentumának BUTTLER által kifejtett magyarázata összekapcsolható ezzel az aerodinamikai elvvel. Ha a légpárna emelőereje nagyobb, a légpárnában áramló parányi nyálceppecskék sebessége nagyobb, a súrlódás „élesebb” — az eredmény a zöngétlen affrikáta. Zöngés affrikátákat kapunk a légpárna nyomáscsökkenése révén.

A légpárna létrejöttében a nyelvfelület érdessége játssza a fő szerepet: a parányi csatornák vezetőkeiben fordul az ajak irányában áramló levegő a szájpadlás felé, majd onnan vissza és ismét vissza és így tovább. Ez a változat a párnahatás megvalósításának az erőáfordítás szempontjából leggazdaságosabb, ún. labirintescatornás változata (l. NAGY ERNŐ 1963).

A légpárna-elv megvalósításában két fázis különböztethető meg: (1) az emelőerő létrehozásához szükséges légmennyiség erős szűkítéssel, amikor a tovaáramlás igen kicsi (gondoljunk a légpárnás járművek felemelkedésére) és (2) a toló-/vonóerő működése, amikor a tovaáramlás teljes intenzitással folyik, miközben a légpárna levegő-sugár ellátása folyamatosan biztosított.

Az affrikáták akusztikai képén látható, és számos más módon konstatható két rész (vö. HEGEDŰS 1958) az említett két fázisnak felel meg, tehát egy hang két mozzanatának, ugyanúgy, ahogy pl. szóvégi [t] zárja és felpattanási zöreje is egyetlen beszédhang két mozzanata. (Az affrikáták „mutációi” miatt ez a természettudományos analógia további ellenőrző vizsgálatokig csak az intervokális helyzetben levő affrikátákra alkalmazható).

Szäjüregi nyomásmérések azt mutatják, hogy a zár-„szerű” és rés-„szerű” elemek legfeljebb emlékeztetnek a zárhangok zárelemeire, illetve

a réshangok részére (FÓNAGY—FÓNAGY 1969); az affrikáták szonagramjain pedig átfutó zörejelem figyelhető meg ott is, ahol a „zár”-elemnek kell lennie (FÓNAGY—SZENDE 1969. pl. 116., 119. ábra). Ha feltételezzük az affrikáták akadályképzésében ezt a mindkét másiktól különböző akadályképzési típust, erre az utóbbira eléggé megnyugtató magyarázatot kapunk; de ajánlatos a tapadás feltételezése már csak azért is, mert a — kontradikcióként ható — zár + rés integráció szabályos összeépülést feltételezne, holott a réselemben nem mutatható ki a zár, inkább csak fordítva.

Ez a kísérlet korántsem jelenti az affrikáták mibenlétének újraértelmezését, hiszen az megkövetelné az egyes affrikáták (1) eredetük szerinti, (2) valószínűleg nyelvterületenkénti és (3) időbeliségüknek megfelelő elkülönítését. Ez a gondolat azonban már több szerzőnél fölmerült. Az affrikáták mibenlétének eldöntésére tett kísérletekkel kapcsolatban ugyanis különösen érdekes két megnyilatkozás: LAZICZIUS az első, aki úgy találja, hogy csak több kritérium (nála az ún. nyelvi és az ún. fonetikai, tehát hangtörténeti-fonológiai és skaláris paramétereken alapuló kritériumok) alapján dönthető el a kérdés (LAZICZIUS 1937), s a maga részéről ennek megfelelően is foglal állást (LAZICZIUS 1963, 61). LOTZ JÁNOS pedig, aki már eleve tekintetbe veszi az affrikáták lehetséges fonológiai, illetőleg fonetikai Jánusz-arcúságát, egy korábbi, revidált nézetének említésekor céloz arra, hogy az affrikáta szubsztanciálisan esetleg az illető affrikáta historikumának függvénye (pl. /t/ + /s/ hangkapcsolata lehetne a *látsz* igében, de egyértelműen /ts/ volna a *léc* főnévben), l. LOTZ 1966, 261).

4.2 A nyelv mozgása képzés közben teljesen koordinált. A nyelvmozgás belső és teljes koordinációja folytán az egyes meghatározó képzési elemek szűkséggel maguk után vonnak vagy a nyelv mozgásában, vagy annak alakváltoztatásában olyan mozzanatok, amelyek maguk is részesei az illető beszédhang létrehozásának, tehát képzési elemek, de félreismerhetetlenül következményei az előbbieknél. Ezeknek az elsődleges és másodlagos képzési — pontosabban: akadályképző — mozzanatoknak szemügyre vétele a következő képet mutatja:

4.21 a vizsgált zárhangok,

4.211 [t] és [d]

elsődleges képzési mozzanata: záralkotás a fogínyen;

másodlagos képzési mozzanata: nincs.

4.212 [k] és [g]

elsődleges képzési mozzanata: záralkotás a postalveolaris területen és a fogínyen;

másodlagos képzési mozzanata: nincs.

4.22 A vizsgált réshangok,

4.221 [s] és [z]

elsődleges képzési mozzanata: résalkotás az alveolopalatális zónában;

másodlagos képzési mozzanata: nincs.

4.222 [ʃ] és [ʒ]

elsődleges képzési mozzanata: a felkunkorodó nyelvszegély rést alkot a denti-alveolaris területen;

másodlagos képzési mozzanata: a nyelv hát feldomborodásával a szájboltozatban egy második rés jön létre.

4.23 A vizsgált affrikáták,

4.231 [ts] és [dz]

elsődleges képzési mozzanata: a feldomborodó nyelvhat az alveolopalatális területen létrehozza az akadályt;
 másodlagos képzési mozzanata: nincs.

4.232 [tʃ] és [dʒ]

elsődleges képzési mozzanata: a feldomborodó nyelvhat a palatális területen létrehozza az akadályt;
 másodlagos képzési mozzanata: a felkunkorodó nyelvcségy pótlólagos akadályt teremt a dentalveolaris területen.

4.233 [c] és [ɟ]

elsődleges képzési mozzanata: a felpúposodó nyelvhat akadályt képez az alveolopalatális zónában;
 másodlagos képzési mozzanata: a fölfelé töremkedő nyelvhegy másodlagos akadályt teremt a dentalveolaris területen.

4.24 A vizsgált laterálisok,**4.241** [r]

elsődleges képzési mozzanata: a felkunkorodó nyelvcségy megperdül az alveolaris területen;

másodlagos képzési mozzanata: nincs.

4.242 [l]

elsődleges képzési mozzanata: a felkunkorodó nyelv elülső oldalsó pereme nekifeszül az alveolaris területnek;
 másodlagos képzési mozzanata: a nyelvhat a szájcsatornában rezonátor-módosító domborulatot alkot.

[n]

elsődleges képzési mozzanata: a visszakunkorodó nyelvcségy zárt alkot a dentalveolaris zónában;

másodlagos képzési mozzanata: a nyelvhat domborulata és a velum (koordinált mozgással) megnyitja az orrüreg-rezonátort.

4.25 [ɲ]

elsődleges képzési mozzanata: a nyelv teljes szélességben a dentalveolaris, az alveolopalatális és a palatális területeknek nyomódik;

másodlagos képzési mozzanata: nincs.

4.26 [j]

elsődleges képzési mozzanata: a nyelv utolsó harmadának felfelé hajló pereme nekifeszül a fogínynek, s a nyelv hosszanti tengelyében csatorna keletkezik a kiáramló levegőnek;

másodlagos képzési mozzanata: nincs.

4.3 Egyéb vizsgálatok eredményei nem vontak maguk után kényszerítő következtetést a [c] és a [ɟ] státusára vonatkozólag a fonéma rendszerben. A legújabb akusztikai vizsgálatok iskétségeket hagynak (FÓNAGY — SZENDE 1969). A fonetikusok e két mássalhangzót hol az affrikáták közé, hol a palatalizált zárhangokhoz sorolják (I. KÁZMÉR 1961, 10, DEME 1961, 79, jegyzet).

A [c] és a [ɟ] palatogramjain a tapadási felületek nagysága 67,4 illetőleg 58,1 százalék. Mindkét érték nagyban eltér a zárhangokétól ([t] 51,41, [d] 43,66, [k] 38,56, [g] 38,93 százalék), s lényegesen közelebb esik az affrikáták megfelelő adataihoz ([ts] 49,4, [dz] 40,5, [tʃ] 57,3, [dʒ] 47,5 százalék). Következésképp logikusnak látszik, hogy az affrikáták közé soroljuk őket, vállalva

ezzel a rendszerbeli összefüggések okozta nehézségeket (DEME 1969, 10). (Ha $/c/$ -t és a $/j/$ -t, éppen az akadályképző felület nagysága alapján, az affrikáták közé soroljuk — mert egyéb kritériumok ellentmondásossá teszik a két mássalhangzó státusát — fölmerül az a kérdés, nem kell-e az $/ɲ/$ -t is affrikátának tekinteni, hiszen az akadályképző felület az $/ɲ/$ képzésekor még nagyobb, mint bármelyik affrikáta esetében. Az akadályképző felületnek 60 százalék fölé való emelkedése az $/ɲ/$ esetében azonban (1) az orrüreg rezonátortere megnyitásának, másfelől (2) annak következménye, hogy a nyelv, megtartva a képzés szimplicitását abban az értelemben, hogy a képzéskor csak elsődleges képzési elemet tartalmaz, l. 4.2 következtetés — megemelkedik, és úgyszólván kényelmesen fölfekszik a szájboltozatra) (3) a csökkent képzési akcióerő, ami a nyelv ellazulását eredményezi, a nyelvfelület laza, de széles érintkezését vonja maga után.

Ha úgy tekintjük, hogy az orrüreg rezonanciaterének beiktatása a képzésbe egy képzési momentummal többet jelent a nem nazálisokkal szemben, akkor a nyelvnek az $/ɲ/$ képzésekor bekövetkező viszonylagos elernyedése mellesleg VON ESSENnek a képzési energia kiegyenlítődéására vonatkozó tételének — logikailag is — megfelel, l. VON ESSEN 1934).

4.4 A vizsgált mássalhangzók egyes csoportjai között fennálló összefüggések közül a várakozásnak a z ö n g é s / z ö n g é t l e n mássalhangzók érintkezési felületeinek nagysága közötti felel meg leginkább. A zöngétlenek átlagos érintkezési felülete 51,36 százalék, a zöngéseké 43,17 százalék. A különbség elég világosan abból adódik, hogy a zöngétlenek képzése közben jobban megfeszülő nyelv pereme szélesebben terül el a szájpadráson.

4.5 Ennél lényegesebbnek látszó megállapítást enged meg a vizsgált mássalhangzók képzési stabilitásának összevetése. Ha tekintetbe vesszük az egyes hangcsoportokba tartozó beszédhangok egyes realizációja alkalmával mért érték eltéréseit ugyanezen hangok átlagaitól (tehát hogy melyik esetben mennyivel tér el az akadályképző felület nagysága az átlagértéktől), azt tapasztaljuk, hogy vannak mássalhangzók, amelyek kisebb szórással, jobban megközelítik átlagukat, s vannak, amelyek nagyobb szélső értékek között ingadoznak. Ha most ezeket az egyes hangoknál mutatkozó, szám szerint meghatározható eltéréseket átlagoljuk az illető hangcsoport szerint, az alábbi (az akadályképző felület nagyságának százalékarányában megadott) értékeket kapjuk:

Zárhangok	Részhangok	Affrikáták	Laterálisok	$/ɲ/$	$/j/$
		$[ʒs]$ 6,72%			
		$[dʒ]$ 4,98%			
$[k]$ 9,18%	$[s]$ 6,99%	$[tʃ]$ 4,59%			
$[g]$ 7,44%	$[z]$ 6,12%	$[dʒ]$ 5,23%	$[l]$ 11,41%		
$[t]$ 11,70%	$[ʃ]$ 5,27%	$[c]$ 9,22%	$[r]$ 11,93%		
$[d]$ 13,47%	$[ʒ]$ 6,72%	$[ʒ]$ 4,45%	$[ɲ]$ 4,70%	$/ɲ/$ 7,01%	$/j/$ 7,68%
átlagosan: 10,45%	átlagosan: 6,30%	átlagosan: 5,87%	átlagosan: 9,35%	átlagosan: 7,01%	átlagosan: 7,68%

Ugyanezek az ejtésingadozások a zöngés/zöngétlen megfelelők szerint:

Zöngés mássalhangzók átlagosan 7,67%	Zöngétlen mássalhangzók átlagosan 7,61%
--	---

Kevésbé stabil ejtésűek ezek szerint [j], a zárhangok és a laterálisok, stabilabb ejtésűek viszont az affrikáták, az [ɲ] és a réshangok. A stabilitás tekintetében a zöngés/zöngétlen megfelelők nem mutatnak lényeges eltérést (a minimális, 0,06 százalékos különbség, ha ugyan ez még értelmezhető eltérés, adódhatik az akadályképző felületek közötti különbségből: nagyobb felületnél viszonylagosan nagyobb ingadozás várható).*

A követő hang hatását az akadályképző felület nagyságának alakulására a szájsatorna formájának és az akadályképzés helyének viszonya határozza meg. Az [a:] követő hang esetében a szájsatorna rezonátortere leginkább megközelíti a természetes légzőállást; [u] esetében a szájsatorna hosszanti irányban elkeskenyedik; [i] esetében a szájsatorna oldalra kiszélesedő formát ölt. Az egyes hangokra kiszámított, az akadályképző felület nagyságának átlagértékétől való eltérés százalékban, ha a követő hang [a:]

Zárhangok	Réshangok
[t]-nél -0,60	[s]-nél +1,67
[d]-nél -3,51	[z]-nél -6,14
[k]-nél -4,77	[ʃ]-nél -1,80
[g]-nél -1,36	[ʒ]-nél -0,16
átlagban -2,31	átlagban -1,61
Affrikáták	Laterálisok
[tʃ]-nél -6,22	[l]-nél -5,46
[dʒ]-nél -0,92	[r]-nél -7,88
[tʃ]-nél -1,95	[ɲ]-nél +2,41
[dʒ]-nél -2,36	
[c]-nél +1,28	
[j]-nél -0,91	
átlagban -1,18	átlagban -3,64
[ɲ]	[j]
[ɲ]-nél -0,98	[j]-nél -0,12
-0,98	-0,12

összegezve átlagosan:

-1,51;

¹ Ezekhez az eredményekhez úgy jutottunk, hogy az átlagtól való eltéréseket — előjel nélküli számként — összeadtuk, s elosztottuk a tényezők számával.

ha a követő hang [u]

Zárhangok		Részhangok	
[k]-nél	-9,87	[s]-nél	-6,69
[g]-nél	-8,84	[z]-nél	11,87
[t]-nél	+1,34	[j]-nél	+0,74
[d]-nél	-0,13	[ʒ]-nél	+2,06
átlagban -4,38		átlagban +1,99	
Affrikáták		Laterálisok	
[ts]-nél	-1,89	[l]-nél	-1,60
[dz]-nél	-0,62	[r]-nél	-2,93
[tʃ]-nél	+0,33	[ʒ]-nél	-2,18
[dʒ]-nél	+1,04		
[c]-nél	+1,04		
[j]-nél	+1,83		
átlagban -0,04		átlagban -2,24	
[ɲ]		[ʝ]	
[ɲ]-nél	-5,36	[ʝ]-nél	-3,47
-5,36		-3,47	

összegezve átlagosan:
-2,70;

Tételezve: ha a mássalhangzót [a:] és [u] követi, az akadályképző felület csökken, ha [i], megnövekszik (az egyes hangokra gyakorolt hatás részletes magyarázatára l. a hangok leírását). (Ha összegezzük [a:] és [u] követő hang felületcsökkentő, valamint [i] felületnövelő hatásának átlagolt mértékét, a -1,51%-ot, a -2,70%-ot, illetve a +4,24%-ot, az összegezés eredményének 0-nak kell lennie; a 0,03%-os eltérés a kerekítésekből adódik. Ezekhez az eredményekhez úgy jutottunk, hogy az átlagtól való eltéréseket — előjelük alapján előbb összegezve őket — összeadtuk, s elosztottuk a tényezők számával.)

5. A magyar hangtörténetben megfigyelhető változásokat tekintetbe véve azt tapasztaljuk, hogy a hangváltozások egyértelműen inkább a zárhang → részhang iránynak felelnek meg (BÁBOSZI 1958). A hangváltozásnak ez az iránya valószínűleg összefüggésben áll a hangejtésének stabilitásával; a zárhangok átlagosan 10,45 százalékos ejtésingadozást mutatnak, a részhangoknál ugyanez az érték 6,30 százalékos. Ha feltesszük, hogy a változás irányának megszabásában szerepe van a képzési akcióerők között mutatkozó feltehető különbségnek, vagyis annak, hogy a zárhangok ejtése több fiziológiai energiát vesz igénybe, azt kell mondanunk, hogy ha ez igaz, akkor ennek az energiacsökkenésnek velejárója az ejtés egyidejű stabilizációjára irányuló törekvés. Ha már-

ha a követő hang [i]

Zárhangok		Részhangok	
[k]-nél	+2,77	[s]-nél	+7,38
[g]-nél	+9,69	[z]-nél	-3,14
[t]-nél	-0,77	[f]-nél	-0,56
[d]-nél	+3,58	[ʒ]-nél	+3,51
átlagosan +3,82		átlagosan +1,80	
Affrikáták		Laterálisok	
[ts]-nél	+7,71	[l]-nél	+6,79
[dz]-nél	+2,93	[r]-nél	+10,36
[tʃ]-nél	+1,90	[n]-nél	-0,23
[dʒ]-nél	+1,48		
[c]-nél	-2,04		
[j]-nél	-0,92		
átlagosan +1,82		átlagosan +5,64	
[ɲ]		[j]	
[ɲ]-nél	+7,05	[j]-nél	+5,29
	+7,05		+5,29

összegezve átlagosan:
+4,24;

most a két faktort egyfelől eltérőnek, másrészt azonban egyenértékűnek tekintjük (ennek vannak ugyan bizonyos akadályai, de alapjában véve arról van szó, hogy a stabilitás/instabilitás szintén ejtési attributum, legalább amennyiben magából az ejtésből vonható el), manifesztálható a változókban és magában a változásban az igyekezet a z egyensúlyállapot fenntartására.

A következtetést korlátozza az, hogy a magyar hangtörténet teljes historikumára ugyanazokat a maival azonosan egyenlő zár-, illetve részhangokat kell feltennünk; erre egyébként aligha lenne mód, ha az egykori zárhang/részhang reláció és a mai zárhang/részhang reláció legalább ontológiailag nem lenne azonos. A relációt ugyanis kétségtelenül a rendszer foglalja magában, csak így lehet értelme, a rendszer pedig — legalábbis a zár- és részhangok párhuzamának és egyidejű szembenállásának vonatkozásában — a spirantizálódás megindulásakor (l. [k] és [g] → [χ] és [γ] BÁRCZI jelölésével, l. BÁRCZI 1958, 111) történetileg is azonos.

6. Végül szeretnék köszönetet mondani azoknak, akik e tanulmány létrejöttében segítségemre voltak, így elsősorban FÓNAGY IVÁN professzornak, UJVÁRI FERENCNEK, ASZTALOS GÁBORNAK, JÁVOR ÁGNES, KASSAI ILONA és ZELLIGER ERZSÉBET tanárnőknek.

SZENDE TAMÁS

Irodalom

- ABERCROMBIE, D., Direct palatography, ZPhon, 10: 1957, 21—5
- ANTHONY, J., New method of investigating tongue positions of consonants, Science Technologists Association Bulletin, 1954. okt.—nov. 2—5
- ATKINSON, H. W., Methods of mouth-mapping, Die neueren Sprachen, 6: 1899, 494—503
- BALASSA J., A magyar hangok képzése. Stomatoskopikus vizsgálódások alapján, NyK, 21: 1887—90, 136—44
- BALASSA J., Phonetik der ungarischen Sprache, Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft, 4: 1889, 130—56
- BALASSA J., Magyar Fonétika.² A hangok és a beszéd fiziológiai elemzése. Budapest 1904
- BÁRCZI G., Magyar hangtörténet.² Tankönyvkiadó, Budapest 1958
- BUTTLER J., Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához, NyK, 64: 1962, 309—28
- CARRUTHERS, S. W., A contribution to the mechanism of articulate speech, The Edinburgh Medical Journal, 1900 (utalásokból idézve)
- CHOMSKY, N.—HALLE, M., The sound pattern of English. Harper and Row, New York 1968
- CSÚRY B., Szamosháti palatogrammok, NyK, 50: 1936, 64—70
- DARWIN, E., Temple of nature. London 1803 (utalásokból idézve)
- DEME L., Hangtan (A mai magyar nyelv rendszere, Akadémiai Kiadó, Budapest 1961, I)
- DVONČOVÁ, J.—JENČA, G.—KRÁL', A., Atlas des sons slovaques. Szlovák Akadémiai Kiadó, Pozsony 1969
- ESSEN, O. VON, Das Kompensationsprinzip beim Sprechvorgang, Vox, 44: 1934, 67
- FÓNAGY I.—FÓNAGY É., Szájüregi nyomásmérések, (Tanulmányok a hangtan köréből. NytudÉrt 67. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969, 17—44)
- FÓNAGY I.—SZENDE T., Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe, NyK, 71: 1969, 281—344
- GOMBOCZ Z., Magyar palatogrammok, NyK, 38: 1908, 193—204
- GRÜTZNER, P., Physiologie der Stimme und Sprache, Hermanns Handbuch der Physiologie I—II, Lipcse 1879
- HAGELIN, M., Stomatoskopiska undersökningar af franska språkljud, Stockholm 1889 (utalásokból idézve)
- HALLE, M.—JAKOBSON, R., Fonetika és fonológia, (R. Jakobson, Hang — jel — vers, Szerk.: Fónagy I. és Szépe Gy., Gondolat, Budapest 1969, 1—65)
- HAMMARSTRÖM, G., Über die Anwendungsmöglichkeiten der Palatographie, ZPhon, 10: 1957, 323—36
- HAMMARSTRÖM, G., Über Palatographie, anatomische Bedingung der Lautunterschiede und schwedische Vokalphoneme, ZPhon, 17: 1964, 397—407
- HEGEDŰS, L., Neuere Untersuchungen über die ungarischen Affrikaten Phonetica, 2: 1958, 153—83
- HEINITZ, W., Zur graphischen Darstellung von palatographischen Berührungswerten, Vox, 30: 1920, 32—6
- HEINITZ, W., Die Fehlervermeidung bei der Flächenprojektion künstlicher Gaumen, Vox, 32: 1922, 1—3
- KÁZMÉR M., A magyar affrikátaszemlélet, NytudÉrt 27, Akadémiai Kiadó, Budapest 1961
- KINGSLEY, N. W., Illustrations of the articulation of the tongue, Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft, 3: 1887, 225—48
- LADEFOGED, P., Use of palatography, Journal of Speech Disorders [Washington], 22: 1957, 764—74 (utalásokból idézve)
- LAZICZIUS Gy., Az affrikáta-vita, MNy, 33: 1937, 76—82
- LAZICZIUS Gy., Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963 (Fónagy Iván utószavával)
- LENZ, R., Zur Physiologie und Geschichte der Palatalen, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 29: 1888, 1—59
- LOTZ J., Egy magyar röntgen-hangosfilm és néhány fonológiai kérdés, MNy, 62: 1966, 257—66 (az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1963. május 30-án elhangzott előadás)
- MEDER, F.—REICHENBACH, E., Orthodontische Massnahmen zur Behebung von Sprachstörungen, (Fortschrittliche Zahnheilkunde. Thieme, Lipcse 1925, 259—74 [utalásokból idézve])
- MEYER, E. A., Untersuchungen über Lautbildung, (Festschrift Wilhelm Viëtor, Elwert, Marburg 1910, 166—248)

- MOLNÁR J., *A magyar beszédhangok atlasza*. Tankönyvkiadó, Budapest 1970
- MOSES JR., E. R., *Phonetica. History an interpretation*. Prentice-Hall, Engelwood, New Jersey 1964, 23
- NAGY Ernő, *Légpárnás járművek*. Haditechnikai Intézet, 20. kiadvány, Budapest 1963, 1–14
- OAKLEY COLES, J., *Transaction of the odontological Society of Great Britain*, 4: 1871, 110 (utalásokból idézve)
- PANCONCELLI-CALZIA, G., *Über Palatogrammetrie*, *Vox*, 28: 1918, 172–9
- PANCONCELLI-CALZIA, G., *Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft*. Walter de Gruyter, Berlin 1924
- PITCHER, G., *Die Philosophie Wittgensteins*. Freiburg—München, 1967
- ROUSSELOT, J—P., *Principes de phonétique expérimentale*. Párizs, 1897
- SCHILLING, R., *Die Elektro-Palato- und Labiographie*, *Berichte der I. Tagung der Internationalen Gesellschaft für experimentelle Phonetik*, Bonn 1933 (más utalás szerint 1930), 44–8 (utalásokból idézve)
- SCHOLZ, H—J., *Zur Geschichte der Palatographie*, *Phonetica*, 15: 1966, 110–21
- SCHOLZ, H—J., *Ein Beitrag zur Darstellung und Messung palatographischer Untersuchungsergebnisse*, *Phonetica*, 16: 1967, 215–28
- SCHUMANN, E. I., *Die Verwendung eines künstlichen Gaumens zu palatographischen Untersuchungen und seine Herstellung aus Zellhorn*, *Deutsche Monstsschrift für Zahnheilkunde*, 5: 1931, 211–24 (utalásokból idézve)
- SCRIPTURE, E. W., *Quelques perfectionnements apportés à la construction des palais artificiels*, *La Parole*, 1903, 422–4 (utalásokból idézve)
- STRAKA, G., *Album phonétique*. Presse de l'Université Laval—Klincksieck, Párizs—Quebec 1965
- SZENDE T., *A köznyelvi magyar ejtésnorma felé (I. A. norma, II. Az ajakartikuláció)*, *NyK* 71: 1969, 345–99
- TECHMER, F., *Phonetik I*. Lipcse, 1880
- TECHMER, F., *Nachwort (utószó Balassa IV: 1889-hez)*, *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft*, 5: 1889, 157
- WÄNGLER, H—H., *Atlas deutscher Sprachlaute*.² Akademie Verlag, Berlin 1961
- WITTGENSTEIN, L., *Tractatus logico-philosophicus*, Routledge et Kegan Paul, London 1955
- WITTING, C., *New techniques of palatography*, *Studia Linguistica [L und]*, 7: 1953, 54–68
- WITTING, C., *Bidrag till studiet av fonetisk modifikation. Med särskild hänsyn till palatalisering av k framför i och sänkning av i*. Uppsala 1956
- WITTING, C., *Zur Winkelmessung bei Spiegelpalatographie und einiges über palatographische Daten*, *ZPhon*, 15: 1962, 247–64

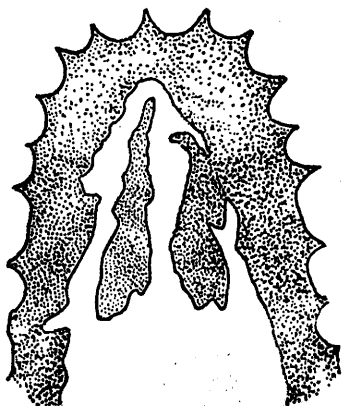
Ergebnisse der palatographischen Untersuchung von ungarischen Konsonanten

Es wird eine detaillierte Übersicht der Geschichte der Palatographie gegeben. Bei der Erläuterung der vom Verfasser angewandten Methode wird das Prinzip der Meßbarkeit der photopalatographischen Aufnahmen besonders hervorgehoben.

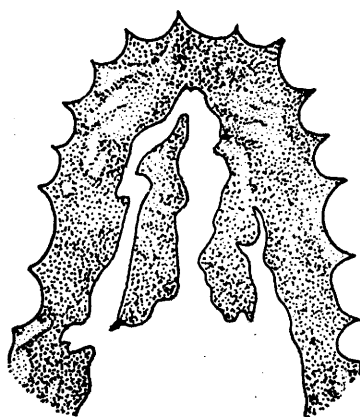
Aufgrund der Bewertung der Meßdaten der etwa 250 Palatophotos werden die untersuchten Konsonanten palatographisch genau definiert. Als Resultat ergibt es sich, daß die artikulatorische Struktur der ungarischen Affrikaten — entgegen der bisherigen Auffassungen — einer spezifischen, nach aerodynamischem Modell erklärbaren Artikulationsweise entspricht. Es läßt sich weiterhin der Status von /c/ und /t/ im ungarischen Sprechlautsystem eindeutiger bestimmen.

Die palatographische Untersuchung der Konsonanten in der fundamentalen Vokalumgebung von [a], [i], [u] ermöglicht die Feststellung der Indizen der Artikulationsstabilität der einzelnen ungarischen Konsonanten.

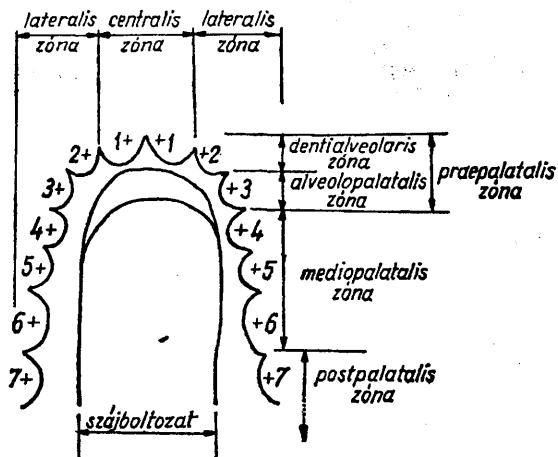
TAMÁS SZENDE

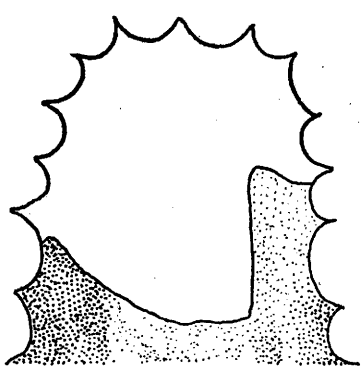
1. ábra. [dz] palatogramja [dza:] hangkapcsolatban; a) felvétel

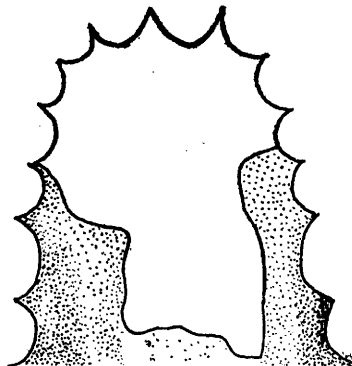
2. ábra. [dz] palatogramja [dza:] hangkapcsolatban; b) felvétel

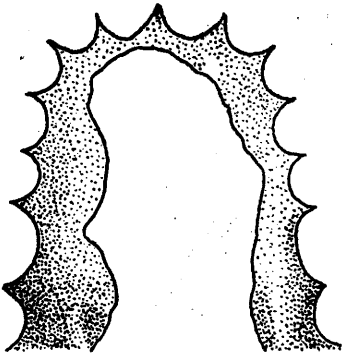
3. ábra. A fontosabb artikulációs zónák a szájpadláson

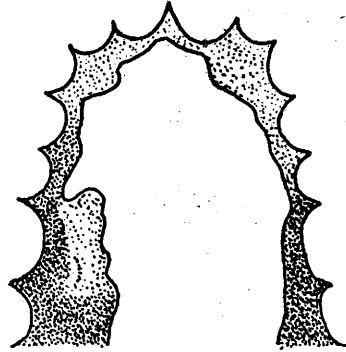
4. ábra. [k] palatogramja a [ka:] hangkapcsolatban

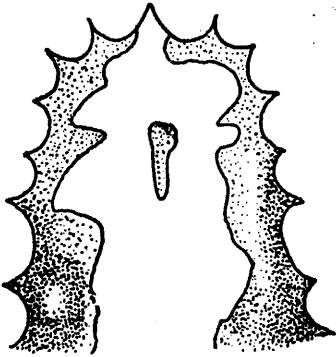
5. ábra. [g] palatogramja a [gu:] hangkapcsolatban

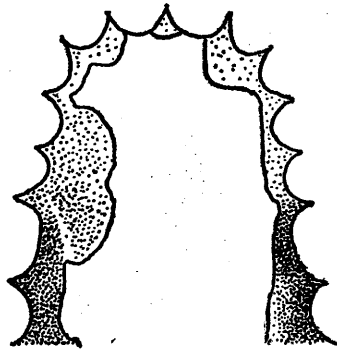
6. ábra. [t] palatogramja a [tu:] hangkapcsolatban

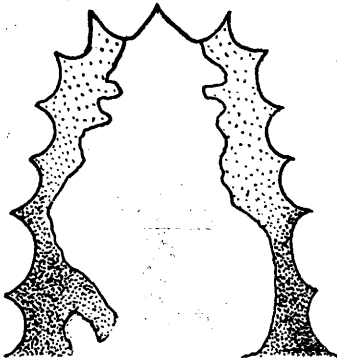
7. ábra. [d] palatogramja a [da:] hangkapcsolatban

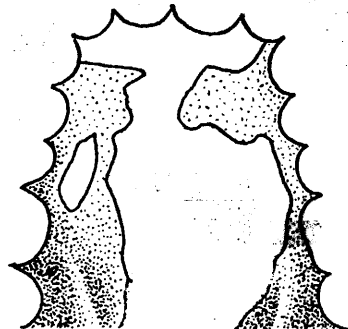
8. ábra. [s] palatogramja a [sa:] hangkapcsolatban

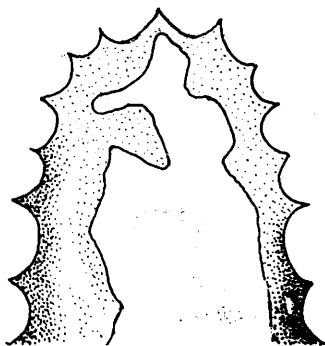
9. ábra. [z] palatogramja a [za:] hangkapcsolatban

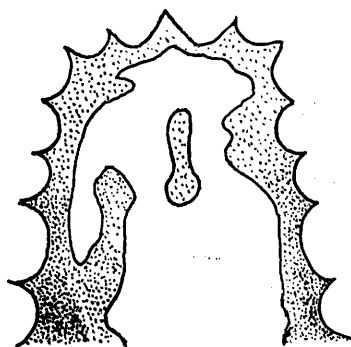
10. ábra. [ʃ] palatogramja a [ʃa:] hangkapcsolatban

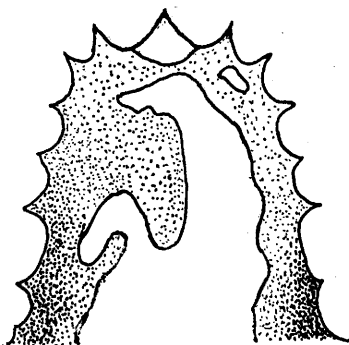
11. ábra. [ʒ] palatogramja a [ʒa:] hangkapcsolatban

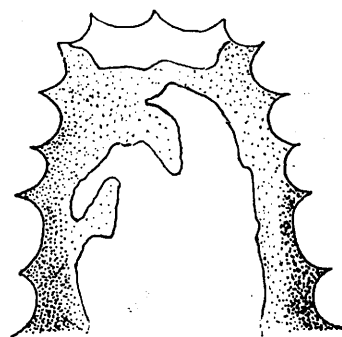
12. ábra. [ts] palatogramja a [tsa:] hangkapcsolatban

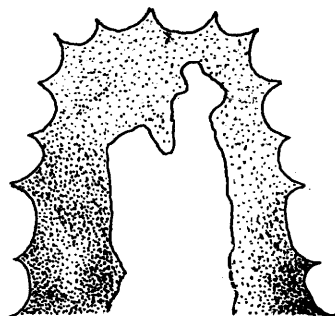
13. ábra. [dz] palatogramja a [dza:] hangkapcsolatban

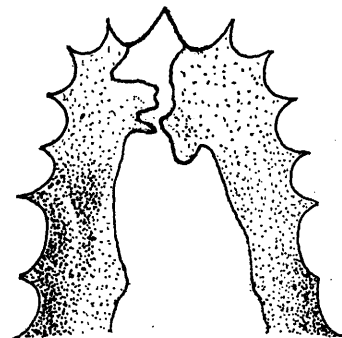
14. ábra. [tʃ] palatogramja a [tu:] hangkapcsolatban

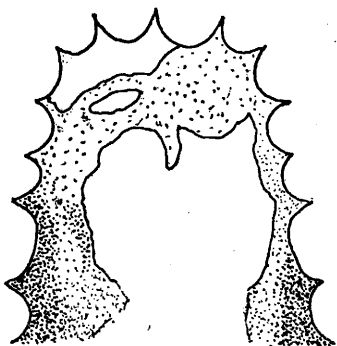
15. ábra. [dʒ] palatogramja a [dʒa:] hangkapcsolatban

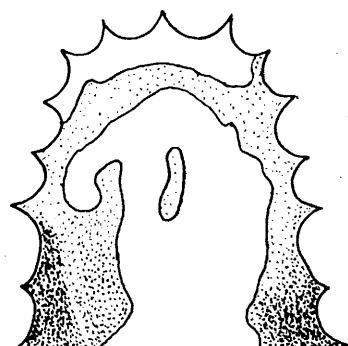
16. ábra. [c] palatogramja a [ca:] hangkapcsolatban

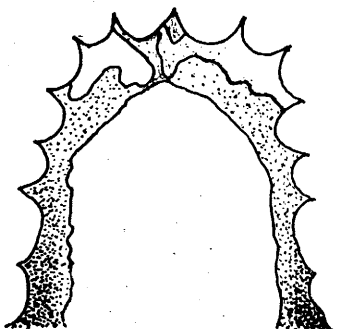
17. ábra. [j] palatogramja a [ji:] hangkapcsolatban

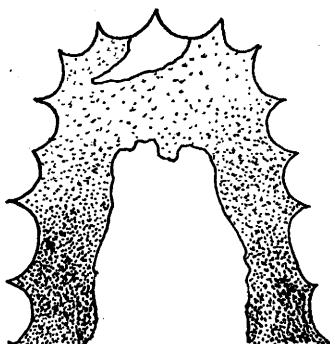
18. ábra. [r] palatogramja a [ru:] hangkapcsolatban

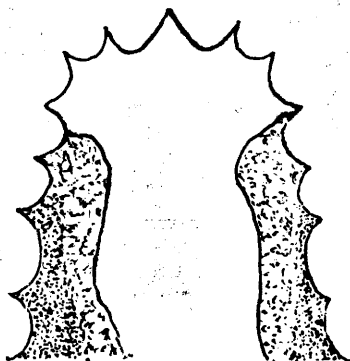
19. ábra. [l] palatogramja a [lu:] hangkapcsolatban

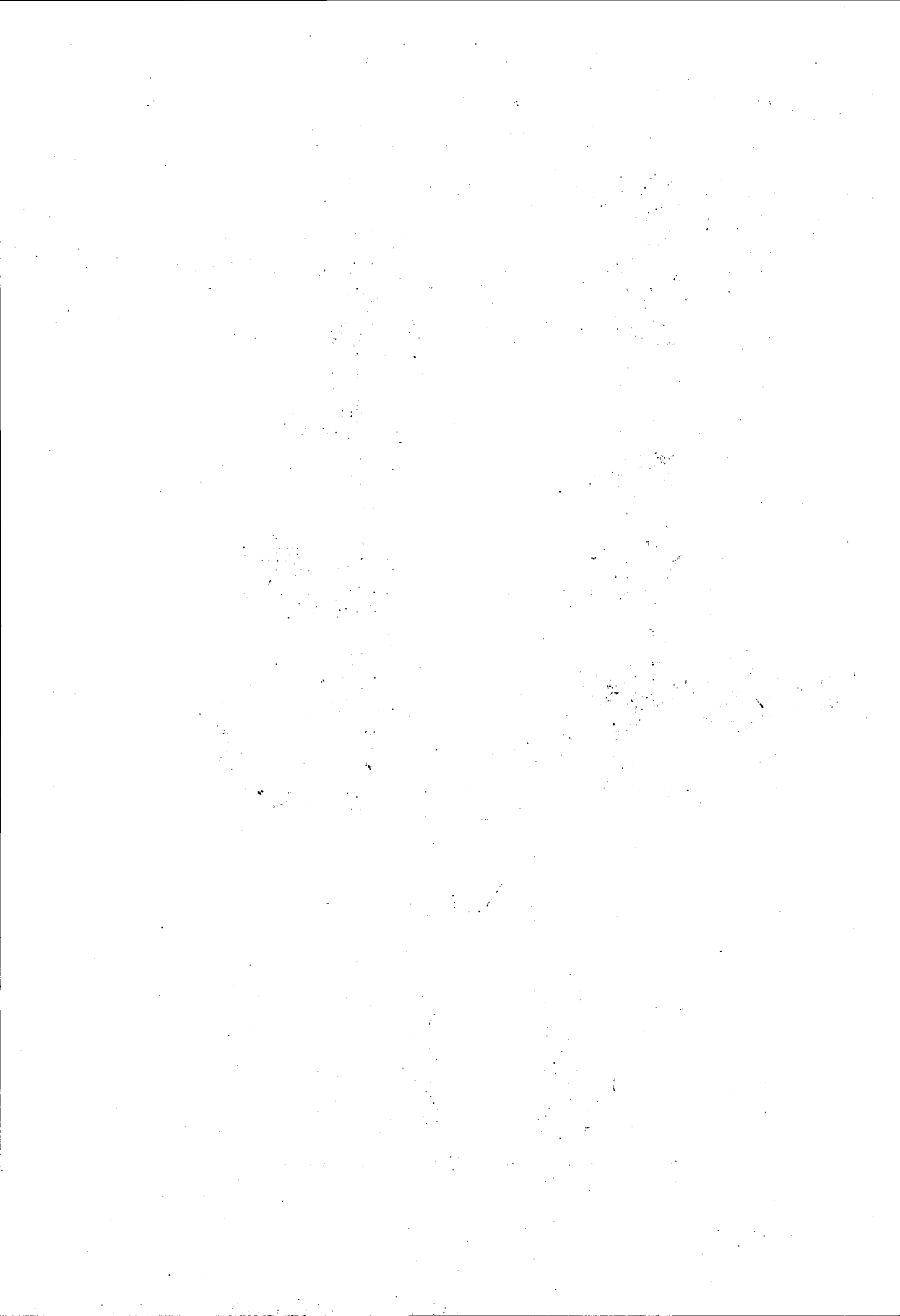
20. ábra. [n] palatogramja a [nu:] hangkapcsolatban

21. ábra. [ɲ] palatogramja a [ɲu:] hangkapcsolatban

22. ábra. [j] palatogramja a [ja:] hangkapcsolatban

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Areallinguistische Nebensächlichkeiten von der ostjakisch-samojedischen Sprachgrenze

I. MSFOu 56:29 läßt LEHTISALO waldjur. *jan̄kar* „Maus“ aus ostjVj *jōnkar* „id“ entlehnt sein. Dem wird man wohl zustimmen können und man wird den Schluß ziehen, daß eine Vorform des Vj.-Ostj. und eine solche des Waldjur. dereinst in Verbindung standen. Das wundert einen nicht, da ja die VVj-Ostjaken auf ihrem Zug in ihre heutigen Wohnsitze irgendwie an den Waldjuraken vorbeimußten. Was einen eher wundert, ist, warum dann nicht nach weiteren Belegen für diese Berührungen gesucht wird.

TOIVONEN rechnet (FUF 31:130 f.) im Falle von ostjVVj *kās̄i* „Mensch“ mit Entlehnung aus einer samoj. Sprache, vermutlich aus dem Selkupischen, in dem ein entsprechendes Wort aber nicht belegt ist, woraus er vorsichtig folgert, daß es früher dort vorgekommen sein müßte. Einfacher wäre die Annahme einer Entlehnung aus wjur. *kās̄ā* „Mann“ (LEHTISALO, Juraksamojedisches Wörterbuch [JsWb], 173). Zum ostj. Auslaut vgl. z. B. ost-ostj. *pörki* „Rauch“ vs. Kaz. *pörka*, Obd. *pārka* „Schneegestöber“ (-a ist alt!; weitere Beispiele bei SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen, 229).

Daß dem wjur. *ā* der ersten Silbe in VVj *ā* gegenübersteht, dürfte daran liegen, daß *a* der Nebensilbe in ost-ostj. Wörtern nur nach reduzierten oder mittelweiten Vokalen stehen kann (SAUER, CSIFU I, 460). Wir hätten also fürs Ost-Ostj. die Reihenfolge der Lautwandel:

$$(1) a > \emptyset/\#(C) \left[\begin{array}{l} +\text{silb} \\ [[+\text{hoch}]] \\ [[+\text{niedr}]] \end{array} \right] C_1^-$$

$$(2) a > i/\#(C) [+silb] C_1^-$$

wobei bei (2) noch unklar ist, unter welchen Bedingungen er eintritt² (vgl. SAUER, Nominalbildung, 118 ff., 229 f.). Weitere Beispiele:

KT 605 Vj. *ńokal̄i* „Stellholz der Falle“³ < JsWb 294

ńakal „als Wegweiser ausgeästeter Baum neben dem Weg“

In Vj liegt offenbar das Suffix *l̄i* vor (SAUER, Nominalbildung, 131, z. B. Vj (KT 147) *j̄yl̄i* „Gabelung“).

² Auch im Selk. gibt es, sicher kein Zufall, einen entsprechenden Wandel, z. B. im Suffix *-psa*, *-psā*, *-ps̄i* (HAJDÚ, Chrestomathia Samoiedica [ChrS], 142), ERDÉLYI, Selkupisches Wörterverzeichnis [SW], 63 *gāsa* ~ *gās̄i* „Barsch“ u.a.

³ Das in KT folgende *ńokal̄iŋ* ist wohl Adj. dazu.

KT 148 Vj *jökəl* „höyry“ < wjur. *jeaki* „Rauch“ (JsWb 91)

Das ostj. Wort hätte das Suffix *l* (SAUER, a. O. 128 f.). DEWOS 343 steht „Lehnwort?“. Das sind nur Andeutungen, die auch falsch sein können. Berufsetymologen wären hier sicher fündiger.

2. Obwohl der Gebrauch sich nicht völlig deckt, wird es kaum ein Zufall sein daß die Bezeichnung für „dann“ im Tundrajur. und Nordostj. parallel gebildet ist:

Demonstrativpronomen im Lok. + Px

z. B. 3. Sg. tjur. *tikānanta*

3. Pl. *tikānanto?*

(ChrS 56; *tiki* „der dort“)

ostj (Š) *šitlna*

šitetna (*šit* „dieser“)

Der Unterschied ist, daß sich das Px im Jur. i. w. auf die Person des Subjekts desselben Satzes, im Ostj. auf das des vorhergehenden bezieht (vgl. N.-SEBESTYÉN, ALH 3:313 f. bzw. VÉRTES, ALH 13:17 – 19; Die ostjakischen Pronomina, 122 f.).

Das Ostj. ist hier wohl der Empfänger, da die Konstruktion im Jur. weit verbreitet (wenn auch in Obd. am häufigsten zu belegen) und nicht auf diesen Fall beschränkt ist (N. SEBESTYÉN, a. O., ChrS a. O.).

3. Die „Nase“ (urostj. **nöl*) heißt in ostj0 *nāl* (KT 642). Dies ist zwar nicht als Lehnwort direkt, aber wohl doch in einer Ableitung im Tjur. belegt: JsWb 280 T₁ *nalnā* „durch die Nase sprechen, näseln“ (zur Ableitung vgl. ChrS 68: *jālē* „fény“, *jālēnās* „fényleni“).

Beachte, daß hier eine phonologisch „falsche“ Interpretation der Juraken vorliegt: Sie haben vordere Vokale nur nach mouillierten Konsonanten, wir schließen daraus, daß die Konsonanten die Qualität des folgenden Vokals bestimmen, woraus folgerte, daß statt [*nalnā*]: *[**nálnā*] stehen müßte. Offensichtlich ist es aber umgekehrt: die Juraken hören ein *ā* und folgern, daß der vorhergehende Konsonant un-mouilliert sein muß. Die Folgen für unsere Phonomvorstellung müßten überdacht werden, sonderlich da das Beispiel nicht ohne Parallele ist: in syrj. Lehnwörtern des Ostj. wie Wog., wie auch in selk. und russ. Lw. des Ostj., in welchen Sprachen *k̄* und *k* als Allophone von */k/* auftreten abhängig vom umgebenden Vokalismus, taucht [*k̄s*] des Modells als [*k̄s*] in der Replik auf.

4. Im Ostj. lautet die Infinitivendung allgemein */ta/* (in Surgut */tʌʋə/*), ausgenommen in Kaz., Ber., das die Form *tī* hat (vgl. z. B. Cs. FALUDI, NyK 57). Dies ist lautgeschichtlich schwer zu erklären.

Der Inf. ist damit formal mit dem Part. Präs. identisch (s. z. B. RÉDEI, Nordostj. Texte, 31). Wieder kann ich mir schwer vorstellen, daß dieser Umstand unabhängig davon sein soll, daß die jur. Infinitivendung *š/č* ebenfalls nicht auf die eigentliche Infinitivfunktion beschränkt ist, sondern eine Art Gerundialfunktion miterfüllt (vgl. ChrS 51).

Wieder ist die Parallele nicht perfekt (im Ostj. würde man die 2. Funktion von *š/č* eher mit *-men* wiedergeben), die Gerundialfunktion von *š/č* und die Partizipfunktion von *tī* können sich aber im Satz doch nahestehen. Vgl. z. B.

jur. *nū-s pūnā sirŋa* „állva hátranéz” (ChrS a. O.) und

ostjKaz *akañ wenšap nenəŋ tɔrəm t̃wtiŋən . . . t̃mās̃ p̃kās̃ pa aΔ wqs* „zur Zeit der Geburt [beim Geborenen: *t̃w + t̃ + n*] der weiblichen Welt mit einem Puppengesicht . . . soll ein solches Ungeheuer nicht wieder werden” (RÉDEI a. O. 54, 57)

5. Im Gegensatz zu den meisten anderen uralischen Sprachen hat das Ostj. ein „haben”-Verbum (urostj. **t̃aja-*, KT 969). Die Typen „*könnyvem van*” bzw. „*minulla on kirja*” scheinen im Ostj. gewöhnlich zu fehlen.⁴

Ausnahme: Vj (KARJALAINEN—VÉRTES, MSFOu 128 [KV], 205): *nänäm wälwäl, kulim wälwäl . . .* „ich habe Brot, ich habe Fisch”

und zwei weitere Beispiele. Hier selk. Einfluß anzunehmen (der also möglicherweise eine alte Konstruktion wiedereinführt), liegt nahe (vgl. z. B. SW 30 f. *ätämj ena* „ich habe ein Rentier [mein Rentier ist]”; s. auch FOKOS-FUCHS, a. O.).

6. Substantiva stehen im Fiugr. nach Numeralia i. a. im Sg. (s. z. B. FOKOS-FUCHS, a. O. 61 ff.), auch nach „2”, auch im Ostj. (vgl. z. B. KT 454 DN *kət xoj* „kaksi miestä”; KV 74 [Kr], 316 [Kaz]). Ausgenommen das Ost-Ostj., wo nach „zwei” der Dual steht, vgl. z. B.

KV 114 V *kät kuyən* „zwei Männer”
160 Vj *kät öyikən* „zwei Mädchen”
239 Trj *kät kuyən*

Dies ist eine Abweichung, die eine Redundanz schafft, was uralische Sprachen ja nach Möglichkeit vermeiden, sie ist also keineswegs trivial.

Entsprechendes im Nordselk., vgl. PROKOFJEV, Selkupskaja Grammatika, 94: *šittj qumōqj* „zwei Männer”, daneben aber auch (gewöhnlich) *šittj qup* (SW 221).

In CASTRÉN—LEHTISALO, MSFOu 83, findet sich gleich im ersten Satz der Tas-Lieder (S. 340 ff.) ein Beispiel: *šit iray wuerkempay* „zwei Greise leben” und S. 341 ein Gegenbeispiel: *šite kum kalay* „zwei Menschen blieben zurück”. Die Doppelheit scheint also in T schon älter zu sein. Dagegen kann ich in den anderen (MO nahestehenden) Texten keinen Fall von „2 + Stamm + Dualsuffix” entdecken⁵ (s. auch CASTRÉN—LEHTISALO, MSFOu 122: 170 N *šeda gop* „zwei Menschen”). Die Konstruktion dürfte somit eine Entlehnung speziell von T aus dem Ost-ostj. sein.

7. Eine ostjV-selkT-Isoglosse wäre, daß in beiden Dialekten das Wort für „werden” die Bedeutung „sagen, sprechen” haben kann, vgl.

⁴ Negative Urteile zu fällen, ist natürlich gefährlich. In concreto: ich kenne im Moment kein Gegenbeispiel außer dem folgenden. Ähnlich scheint es FOKOS—FUCHS, einem besseren Kenner des Ostj. als ich es bin, zu gehen, da er, Rolle der Syntax S. 78, kein Beispiel bringt. Daß KARJALAINEN den folgenden Vj-Fall aufgezeichnet hat, liegt wohl auch daran, daß er ihm als Besonderheit aufgefallen ist.

⁵ Vgl. z. B. ib. 306/30: *šede gum* „zwei Menschen” etc.

ostjV *ja-tä* „become, turn, begin, speak, say” (GULYA, Eastern Ostyak Chrestomathy, 176)⁶

selkT *ē-go* „zu etwas werden, sagen, beginnen” (SW 30 f.)⁷

Solche semasiologischen Übereinstimmungen sind ja eigentlich interessanter als Lehnwörter, bereiten natürlich auch mehr Schwierigkeiten praktischer wie theoretischer Natur.

Noch einige Beispiele:

a) selk. (BOUDA, JSFOu 69, 7) *parqyl-* „ausdrücken, melken, Wäsche waschen”
 ~ ostj. (KT 743) Ts *pusārta* „in den Händen zusammendrücken”, Vart *posār-* „wäsche waschen, melken”; Süd, Ost (DN) *pusta* „melken, waschen”

b) ostTrj. (KT 229) *wantār unt* „mass: breite des handtellers + daumen”
 ~ wjur. Nj. (JsWb 49) *βantar p̄ir* „Fischotterhöhe’, d. h. Maß von der Daumenspitze bis zum mittleren Glied des Zeigefingers (so hoch wird der Stellbogen für den Fischotter gespannt)” (*βantar* < ostj.)

c) selkTu *iāt kore* „’Kindes-Haut’ = Uterus (Nachgeburt)” (~ ket. *duldā ol*, vgl. DONNER, MSFOu 66:72)
 ~ ostjVj (KT 504) *moy sōγ* „id.” (ähnlich auch im Südostj.: KT 503 *moχχotsōχ*)

d) SW 182 werden für *peltigo* die Bedeutungen „helfen, hinzufügen” gegeben, während CL 78 für alle Dialekte nur „hinzufügen” hat. Die Bedeutung „helfen” rührt wohl von (KT 788) V *piltatā* „hinzufügen, helfen”.

8. RADOMSKI, Ostjakische Ortsnamen (Diss. Kiel 1969), bespricht (S. 185–89) ON selk. Ursprungs. Nicht erwähnt finde ich KT 283 Vj *kāirkj* „ein Nebenfluß des *jāγaljaγ*”, das man gerne als „Reusenfluß” deuten möchte, wobei *kāir-* dann urselk. (und T) **gaŋar* entspräche, dessen η ja im Mittel- und Südselk. über γ geschwunden ist (CL 28, ChrS 122 f.). *ī* wäre dann irgendein Reflex der Zwischenstufe γ.⁸

⁶ Die Bedeutung „sagen, sprechen” fehlt in KT 196f., wie auch in DEWOS 309f. Sie findet sich indes nicht nur bei GULYA, sondern auch bei TERĚŠKIN, vgl. z. B. Bukvaf 78: *mā ikimā tutš jəγem* „ich sprach so zu meinem Großvater”.

⁷ z. B. *imlantiŋŋk nil esa* „zu seiner Großmutter sprach er so.”

⁸ Daß das zweite a des selk. Wortes keine Spur im Ostj. hinterläßt, findet seine Parallele in KT 312 Vj *kānk ikər* „Hundeschlitten”, dessen erster Bestandteil natürlich aus selk. *kanak* „Hund” stammt (falsch DEWOS 518).

9. Anlautendes *l* ist im Selk. sekundär, die wenigen belegten Fälle im Norden und in N (vgl. CL 55, SW 121) zu erklären also wünschenswert. Vorschläge:

- CL N *ljokka* „männl. Ente“ ? < ostj. (KT 1115) V *läk-(lont)* „eine Gänseart“
 SW *lokk-alti-go* „ankleben, anleimen“
loki-mpi- „kleben bleiben, zukleben“
 < ostj. (KT 1111 f.) VVj *lönk-int-tä* „sich ankleben, anhaften“
 SW *lamik* „ruhig, still, langsam“
 < ostj. (KT 1117) VK *lamak* „unheimlich“ (oder umgekehrte Entlehnungsrichtung?)

10. a. Ein Nachtrag zu STEINITZ, UAJb 31: KT 660 0 *päj-tä* „anfangen“
 < jur. O (JsWb 351) *pa-es* „jemanden angreifen, anfangen“, b. einer zu RÉDEI, NyK 74:186—93: KT 591 (V) *nörök* „gerade“ > SW 158 *nuroqil* (Adj.), *nur(i)qik* (Adv.) „id.“

HARTMUT KATZ

Szófejtések

147. Magyar *szül* 'gebären'

1. *Szül* 1. 'gebären, zur Welt bringen', 2. 'erzeugen, hervorrufen, hervorbringen, verursachen' szavunk legrégebbi előfordulásai: 1350 k.: *szüulheffen* (KT.); *szüulttet* (uo.); 1380-1410: *zilew* (BesztSzej.); 1416 u./1450 k.: kibèn *zölettél* (BécsiK. 4). Jelentéstani (és alaktani) szempontból figyelemreméltóbb származékai a következők: *szülemény* 'Ausgebur, Erzeugnis, Frucht'; R. *szülemér* 'Abkömmling'; *szülés* 1. 'Geburt', 2. N. 'takarmány; Futter, Viehfutter'; N. *szüleség* 'takarmány; Futter, Viehfutter'; N. *szület* 'szül; gebären, zur Welt bringen'; *születik* 1. 'geboren werden, zur Welt kommen', 2. 'entstehen': *szülő* 1. 'Vater, Mutter', 2. (*szülők*) 'die Eltern', 3. N (*szüle, szüle*) 'öreganya, anyóka, néni; alte Mutter, Mütterchen, Tante', 4. R. (*szüle*) 'altes Weib'.

A legutóbbi időig általánosan elfogadott volt a m. *szül*-nek a vog. (AHLQV.) *sulmam* 'sich fortpflanzen, sich vermehren', (MK 4:302) K *sülömlü* 'világra hoz, nevel; zur Welt bringen, erziehen' szóval való egyeztetése (ÁKE 582; NyH⁷; SzófSz.). De ennek az ugor származtatásnak súlyos akadálya a vogul elsőszótagi veláris *ü* (< ősvog. **ü*). — Ugyancsak tévesen: VglWb. 613; MUNKÁCSI: Nyr. 9:155, 12:345, NyK 25:185; VASVERŐ: Nyr. 16:483; MARTINKÓ: Nyr. 79:99.

2. Hangtani szempontból és — mint alább látni fogjuk — jelentéstanilag is — kifogástalanul illik a m. *szül*-höz a következő vogul szó: (MSz.) É. *sěl-* 'szerez; erwerben'; (MK 3:404) É. *sěl-* 'keres, szerez, vásárol'; (BAL. — VANH.) É. *селунке, Јк. сел'х, сел'эх* 'нажить, заработать, приобрести'. A magyar és a vogul szó alapján ugor **šülz-* (> **šilz-*) alapalakot rekonstruálhatunk.

Számos nyelv tanúsítja, hogy a 'szül, nemz; gebären, erzeugen' jelentés általában nem elsődleges, hanem valamely más, alkalmas jelentésből jött létre. A magyar és a vogul szóhoz szemantikai tekintetben közel álló szócsoporthoz: lat. *parō* 'bereite; verschaffe mir, erwerbe, kaufe' ~ *pariō* 'bringe hervor, erzeuge, gebäre'; ang. *get* 'kap, szerez, vásárol' ~ *beget* 'nemz', vog. (KANN., közli SET.: Vir. 1928:255) TJ *kant-* 'löytää, finden' ~ (KANN. — LIIM.: MSFOu. 111:183) TJ *kant-*: *šā äwpü-w kantā-sät* 'alle gebären ein Kind'. L. még BUCK, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. Chicago, 1949. 242. 1. Távlabbi, de ugyancsak tanulságos jelentéstani párhuzamok: osztj. (KT 969) V *tāja-* 'besitzen, anhaben, tragen (ein Kleidungsstück)' ~ 'gebären (Mensch, Rentier)', Kr. *tājant-* 'gebären'; zürj. (WUo.) *vaj-* 'bringen' ~ 'gebären', votj. (MUNK.) *vaj-* 'hozni, meghozni; bringen, zubringen' ~ 'előhozni, teremni, szülni, nemzeni; hervorbringen; (Früchte) tragen, gebären, erzeugen'; ném. *gebären* 'szül' (< **ga-beran*, gót *gabairan*

'hervorbringen, gebären', tkp. 'zu Ende tragen'), óind. *bhr*, *bhar* '(als Leibesfrucht) tragen' ~ lat. *fertilis* 'fruchtbar' ~ lat. *ferre* 'tragen' (KLUGE – MITZKA, DtEtWb.¹⁹).

148. Osztják *keras* 'Stützstange'

Az osztj. (KT 430) Ni. *keras* 'Stützstange für die Latten des Entennetzes' talán a zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. I. Lu. Ud. P *ker* 'Balken' alapján feltehető **keres* vagy **keras* átvétele. Noha egy 'Balken, Stange' jelentésű zürj. **keres*, illetőleg **keras* meglétét szótári adatokkal nem tudjuk igazolni — tekintettel az *-es*, *-as* képző produktivitására (vö. A. KÖVESI, PermiKépz. 293 kk.) —, nem látszik alaptalannak az a feltevés, hogy ilyen szó volt (vagy van) egyik-másik zürjén nyelvjárásban. Persze az sem lehetetlen, hogy a szó (zürj. *ker* → osztj. *ker*) az osztjákban kapott *-as* képzőt (az *-as* képzőről l. SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin 1967, 161 kk.). A zürj. *e* > osztj. *e*, zürj. *e*, ill. *a* > osztj. *a* hanghelyettesítésre vonatkozóan l. TOIVONEN: FUF 32:129, 139, 141. Az osztj. *keras* zürjénből való származtatása szemantikailag is lehetséges: a zürj. 'Balken' és az osztj. 'Stützstange' jelentés közel áll egymáshoz. Az osztják szó jövevény volta mellett szólhat az is, hogy csupán egyetlen nyelvjárásból ismeretes.

149. Osztják *tōwəl* 'Querholz im Boot'

A PAASONEN—DONNER-féle osztják szótárban a 2577. számú szócikkben megadott Ko. *tōɣət* ~ J *tōwəl* 'Querholz im Boot' nyelvjárási alakok közt látszólag ugyanolyan hangtani viszony van, mint a (uo. 2578) Ko. *tōɣət* ~ J *tōwəl* 'Feder' szóban. Az utóbbiban — mely a m. *toll* ua. stb. megfelelője — eredeti *-*lk*- teendő fel. Ám az előbb említett Ko. *tōɣət* alakban a szóvégi *-t* eredeti (vö. KT 983: V *tōɣət* stb. 'dünnes Querholz, Leiste im Boot'), s így különválasztandó az *L* (< **l*) hangot tartalmazó J *tōwəl*-tól. A Ko. *tōɣət* 'Querholz im Boot' a m. *tat* 'Achterschiff, Hinterschiff', vog. (WV 74) AL KL *toɣt* 'Querholz des Kahnes' stb. etimológiai családba tartozik (l. MUNKÁCSI: Ethn. 4:270, NyK 25:271; ÁKE 591; WICHMANN: FUF 14:110; LEHTISALO: MSFOu. 58:121; FUV; ESzK). A J *tōwəl* 'Querholz im Boot' viszont véleményünk szerint a LIIMOLA (FUF 32:261 jegyz.) által közölt v o g. (KANN.) AL *taɣl* 'Querholz (z. B. am Tisch, am Boden des Zubers usw.)', FK *pāsəntowl* 'Querholz am Tisch' (*pāsən* 'Tisch'), AK FK Szo. *towl* 'zusammenfügen (mittels eines Querholzes)' megfelelője. Az AL *taɣl* *l*-jének jésítettsége másodlagos.

150. Zürjén *pan* 'жрец'

A zürj. (FOKOS-FUCHS) V Le. *pan* 'Herr', (KRSzl.) *pan* (folkl.) 'жрец', (a 18. századi nyelvemlékekben) 'владыко' szónak a *pan*- 'основать' (← 'имеющий основу, власть') szóból való származtatása (ESzK) alakntani (igéből főnév főnevesítő képző nélkül) és jelentéstani szempontból nem valószínű. A zürj. *pan* kétségtelenül az or. (Даль) *пан* 'барин, боярин; (VASMER, REW) katholischer, polnischer Herr, Gutsbesitzer' átvétele, de a kölcsönzés körülményeinek — az átvétel helyének és idejének — a meghatározásához ismernünk kellene az orosz szó pontos földrajzi elterjedtségét. Lehetséges, hogy mint könyvszó az orosz irodalmi nyelvből került be a zürjénbe.

151. Zürjén I (Ob) *puġir* 'остров'

A zürjén etimológiai szótárban (ESzK) közölt zürj. I (Ob) *puġir* 'печанный незатопляемый остров в пойме реки', (KRSzl.) *puġirin*: *diġn-puġirin* 'неравномерно, островками' (*diġn-diġn*) címszó alatt) szót a szótár szerzői a votj. *bugir* 'клубы (дыма, пара), *bugor* 'клубок' szóval vetik egybe. A zürj. *puġir* szűk körű elterjedtsége és előfordulási helye (IOb) azonban olyan tényezők, amelyek a szó ősisége s így ősspermi kori eredete ellen szólnak. Az előfordulási hely — az etimológia ismerete nélkül is — valamelyik obi-ugor nyelvből való kölcsönzésre utal h a t. Ezt a lehetőséget, illetőleg sejtést kétségtelen valósággá teszi viszont az, hogy az o s z t j á k b a n tényleg van olyan szó, amely a zürj. *puġir* forrásául szolgált: (KT 670-71) DN *poġar* 'Insel; Sumpinsel, trocken Inselchen inmitten eines Sumpfes'; Ni. *puġar*, Kaz. *poġar*, O *poġar* 'Insel, Inselchen (in einem Gewässer od. Sumpf, auf einer Uferwiese)'. Az osztják és a zürjén szó jelentései pontosan fedik egymást, csupán az osztj. $\chi >$ zürj. *g* megfelelésről kell röviden hunk. Ismeretes, hogy az osztj. χ fonéma fonetikai realizációja intervokalikus helyzetben γ . A γ -t — mely a zürjén nyelvben nem fordul elő — a zürjének a hozzá (akusztikailag is) közel álló *g*-vel helyettesítették.

152. Zürjén P *tġ(w)ġp*: *bord-t.* 'Schwanzfeder'

Az 1964. évi zürjénföldi tanulmányutamon jegyeztem fel a következő szót: DP (Kudymkar) *tġ(w)ġp*: *bord-t.* 'farktoll; Schwanzfeder'. E szó a zürj. (WUo.) P *tġv* 'Schwung- od. Schwanzfeder', Lu. *tġl-bord*, P *tġv-bord* 'ua. (P); Flosse, Floßfeder (Lu.)' (*bord* 'Flügel, Feder, Flosse'), (SzsZlK) FSz. Le. *tġl* 'непо (птицы)' (~ m. *toll* 'Feder', l. FUV; ESzK stb.) -*ġp* denom. névszóképzős származéka. Az -*ġp* FU *-*p3* — kevésbé valószínűen FU *-*pp3* képzőre vezethető vissza (l. A. KÖVESI, PermiKépz. 65, 274). A *tġ(w)ġp* (< **tġlġp*) alak más forrásokban nem fordul elő. Viszont kétségtelenül a *tġ(w)ġp* alakváltozata a WIEDEMANN által közölt P *tġlep* 'Faser', *jur-si-t.* 'Haar' (*jur-si* 'Haar'). A 'Feder' ~ 'Haar' jelentésviszonyra vö. vog. *pun* 'Feder' ~ 'Haar' (MSzFgrE *fan*, *fon* alatt). A 'Faser' jelentés létrejöttére hathatott a (FOKOS-FUCHS) Vm. *tġlġm* 'einfacher Faden von Hanf', bár a 'Feder' jelentésből közvetlenül is elképzelhető a 'Faser' kifejlődése.

153. Zürjén *vosado*, *vosadol* 'harmonika'

Ezt a szót is 1964-ben zürjénföldi gyűjtőutamon jegyeztem fel. A szó a terjedelmesebb zürjén szótárakban (WIED., WUo., FOKOS-FUCHS, SzsZlK, KRSzl.) nincs meg, előfordulását magam is csak a felső-vicsegdai nyelvjárásban (Usztykulom, Ruca, Gyerevjanszk) tudom igazolni. A szélében-hosszában ismeretes *sad-jerin pe nġv gulajte* "A kertben leány sétál" kezdetű dal egyik sora így hangzik: *vosadol'ies boštam* 'harmonikát veszünk' (Gyerevjanszk); a másik dalváltozatban pedig így: *vosadoles boštam* 'harmonikát veszünk' (Usztykulom). A szó gyűjtésében *vosado*, ill. *vosadol* hangalakban még két dalban fordul elő: *bazar vġlin vosado* 'a vásárban harmonika' (Ruca) és *bazar vġlin vosadol* ua. (Gyerevjanszk). A *sad-jerin* . . . kezdetű dal oroszról való, az orosz eredeti kezdő sora: *Bo cadoġ-nu s ozopode* [„A kertben-e vagy a vete-ményeskertben . . ."]. Az orosz eredeti alapján nyilvánvaló, hogy a zürjénben

az orosz dal első két (*60 cadу* → *vosado*), ill. három (*60 cadу-ли* → *vosadol'*) szava vált önálló 'harmonika' jelentésű főnévvé. A szókölcsonzésnek arra a típusára, hogy egy kedvelt dal valamelyik jellemző szava, vagy szókapcsolata válik azon hangszer nevévé, amelyiken előadták, más nyelvekből is idézhetünk példát. Пьен pl. a finn (nyelvjárási) *sermakka*, *sermantka*, *sirmakka*, *sirmantka*, *sirmaska* 'hanuri, harmonikka; harmonika', mely az orosz *шарманка* 'kíntorna, verkli' szó átvétele, az oroszban viszont — lengyel közvetítéssel — a 18. században népszerű „Scharmante Katharine” című német verklidalból származik (VASMER, REW 3:377; SKES).

154. Mordvin *vača·r* 'базар'

A. P. ФЮКТИШТОВ «Истоки мордовской письменности» (Moszkva, 1968) című kiadványának 56. lapján közli egy 18. századi szójegyzékből a következő mord. E. szót: *вацърь* [= *vača·r*] 'базар', -(o) *n* melléknévképzős alakja: *вацъронь* [*vača·ron*] 'базарный'. A szó — tudomásom szerint — más forrásokban nincs meg. A *vača·r*, mely ma már valószínűleg kihalt szónak tekintendő, középíráni eredetű jövevényszó, vö. pehl. *vāčār* 'Markt'.

155. Finn *siva* 'hübsch', *siveä* 'tugendhaft'

F. MÉSZÁROS HENRIETTA (NyK 65:178; l. még PD 2201) az osztj. (KT 835) V Vj. *süy*, Trj. *siy* 'Schönheit (V Vj. Trj.), Schmuckheit (Vj.)', V Vj. *süken* 'schön, hübsch (Mensch) (V), schön, prächtig (Gerät, Tuch; bes von Zeug) (Vj.)' szót a m. *szép*-pel hozta kapcsolatba. Az egyeztetésnek főleg hangtani tarthatatlanságáról l. RÉDEI: NyK 66:105; vö. még MELICH: MNy. 25:40. Véleményem szerint az osztják szó a következő finn szócsalád etimológiai megfelelője: (SKES) *siva* 'sievä, soma, näpsä; hübsch, nett, niedlich', (uo.) *sivakka* 'sileä, solakka, sievä, siisti, kaunis; glatt, eben, schlank, hübsch, sauber, schön', *siveä* 'tugendhaft, sittsam; (SKES) sileä, siisti, sievä, kaunis; glatt, eben, sauber, hübsch, schön', *sivo* 'sauber, ordentlich, nett; Ordnung', *sivota* (*sivoan*) 'aufräumen, in Ordnung bringen, säubern, sauber machen', ? *sievä* 'hübsch, nett, niedlich'. A fiin *siveä* idetartozása *ie* (< *ē) hangja miatt bizonytalan. Erről és a finn szavak egymással való összetartozásáról valamint a további finnségi megfelelőkről l. SKES.

A szókezdő mássalhangzó *s- lehetett. A finn alapján kikövetkeztethető szóközépi *w-nek az osztj. K γ szabályos megfelelője (vö. COLLINDER, CompGr. 115). Az osztj. $\gamma \sim k$ váltakozásról l. STEINITZ, FgrKons. 20, 22. Az óosztj. *ü a finn alapján feltehető eredeti *i-nek ritka, de nem példa nélküli megfelelője. Pl. mord. *piks* 'Seil' ~ osztj. (OL 213) V *püyal* 'Tragband, -schnur' stb. (FUV; MSzFgrE *fiu*, olv.: *fiü* alatt; TESz.). A finnugor alapalak *siva, az eredeti jelentés, mely a finnben őrződött meg, 'tisza; sauber' lehetett. A 'tisza; sauber' → 'szép; schön' jelentésfejlődés mind a finnben, mind az osztjákban végbement. E jelentésváltozásra vonatkozóan l. még RÉDEI: NyK 66:105.

156. Finn *äimä* 'Stopf-, Segelnadel'

A finn *äimä* 'Stopf-, Segelnadel' szónak a következő szamojéd megfelelői ismereteseek: jur. (LEHT. 325) O *nüpe* 'Nadel'; tvg. (LEHT.: MSFOu. 56:110) *njäime*, (MIKOLA: NyK 72:84) *nejmä* ua.; kam. *nimi* ua.; koib. (Beitr. 16) *neme*

'Nähnadel'; mot. (uo.) *ime* ua. (vö. SETÄLÄ: FUF 12:17, 118, JSFOu. 30/5:85: Beitr. 16, 137; LEHTISALO: FUF 21:51; FUV stb.). Megvan a szó a jen.-ben is. (Терещенко: Языки народов СССР. Финно-угорские и самодийские языки 1966. 439) *ně* [= *ně*] 'иголка'.

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

147. Ungarisch *szül* 'gebären'

Die mögliche Entsprechung des ungarischen Wortes ist das wog. *sěl* 'erwerben'. Vom semantischen Aspekt aus vgl. lat. *parō* 'bereite; verschaffe mir, erwerbe, kaufe' ~ *pariō* 'bringe hervor, erzeuge, gebäre', engl. *get* 'bekommen, erwerben, kaufen' ~ *beget* 'erzeugen'.

148. Ostjakisch *keras* 'Stützstange'

Ostj. *keras* 'Stützstange für die Latten des Entennetzes' ist vielleicht eine Entlehnung von **keres* oder **keras*, das aufgrund des syrjänischen *ker* 'Balken' anzunehmen ist.

149. Ostjakisch *tōwəl* 'Querholz im Boot'

Ostj. J. *tōwəl* 'Querholz . . .', das im Wörterbuch PD (2577) als eine mundartliche Variante von Ko. *tōxət* ds. angeführt ist, hängt etymologisch wegen des auslautenden *L* (< **l*) mit dem wog. *tayl* 'Querholz', So. *towl-* 'zusammenfügen' zusammen.

150. Syrjänisch *pan* 'жрец'

Syrj. *pan* 'Herr; жрец' kann aus dem russ. *пан* 'барин, боярин' übernommen sein, obwohl die Umstände der Entlehnung (Zeit und Ort) nicht geklärt sind.

151. Syrjänisch *puqır* 'остров'

Syrj. I. (Ob) *puqır* 'песчаный незатопляемый остров в пойме реки' ist ein ostjakisches Lehnwort (< Ni. *puxar*, Kaz. *ррхэр*, O *ррхэр* 'Insel, Inselchen').

152. Syrjänisch P *tj(w)ıp*: *bord-t.* 'Schwanzfeder'

Das in den Aufzeichnungen des Verfassers vorkommende süd-permjakische *tj(w)ıp*: *bord-t.* 'Schwanzfeder' ist eine Ableitung von P *tjv* 'Schwung- od. Schwanzfeder' mit dem Suffix *-ıp*.

153. Syrjänisch *vosado, vosadol* 'Harmonika'

Laut Aufzeichnungen des Verfassers kommt obiges Wort in einigen Liedern der Gegend der Oberen Vyčegda vor. Im Syrjänischen wurden die ersten zwei (*во саду*), bzw. drei Wörter (*во саду-ли*) eines russischen Liedes (*во саду-ли в огороде*) zu selbständigen Substantiven. Parallelen in der Bedeutungslehre sind auch in anderen Sprachen zu finden.

154. Mordwinisch *vačar* 'базар'

Hier geht es wahrscheinlich um ein mittel-iranisches Lehnwort (vgl. pehl. *vāčār* 'Markt').

155. Finnisch *siva* 'hübsch', *siveä* 'tugendhaft'

Finnisch *siva*, *siveä* usw. kann mit dem ostj. *süy* 'Schönheit', *sükəŋ* 'schön, hübsch' verbunden werden. Die ursprüngliche Bedeutung könnte 'sauber' gewesen sein (vgl. auch finnisch *sivakka*, *siveä* 'sauber'). In Bezug auf den Bedeutungswandel 'sauber' → 'schön' s. NyK 66 : 105.

156. Finnisch *äimä* 'Stopf-, Segelnadel'

Der Verfasser vertritt den Standpunkt, daß das finnische *äimä*, uralischen Ursprungs, auch im Jen. eine Entsprechung ha: *ně* (= *ně*) 'иголка'.

KÁROLY RÉDEI

Etimológiai adalékok

11. Magyar *áz-* 'naß werden'

Az MSzFE *ázik* 'naß werden' igénket az alábbi szócsaláddal egyeztetni: v o g. (WV 70) TJ *tat-*, AK *tot-*, FK *tut-*, P *tít-*, Szo. *tit-* 'naß werden' | o s z t j. (KT 1110) V *läl-*, Vj. *jäl-*, Trj. *lää-*, Kam. *tät-*, Kaz. *lää-* ua. | z ü r j. (WIED.) *söz-* 'feucht werden' (az irodalmat l. ott). A szótár ezt az etimológiát mint kifogástalant könyvelni el, noha a fgr. *-s- > m. -z- nem tekinthető normális fejleménynek (l. MOÓR: ALH 2:375; COLLINDER, CompGr. 404), sőt, az MSzFE nem is tartalmaz több, biztosnak minősített etimológiát, amelyben ugyanilyen képviselést találunk.

áz- szavunkhoz elsőként BUDENZ (MUSz. 763) ajánlott megfelelőket a rokon nyelvekből: v o g. *jos-* 'nässen, naß machen' stb. | o s z t j. É *lostä-* 'naß machen, einweichen, aufweichen' — ez utóbbi újabb, hangtanilag megbízható forrásokból: V *lästä-*, Vj. *jästä-*, Trj. J *lästä-*, DN Ko. *tästä-*, Kaz. *lästä-* 'begießen, befeuchten usw.' (KT 1095, PD 2386). Modern etimológiai szótárunk teljes egészében elveti BUDENZ ötletét, aki eredeti szókezdő *l-ből kívánta levezetni mind a m. *ø*-t, mind a vog. *j*-t (vö. MUSz. 773); az utóbbira vonatkozó magyarázat téves voltára már MUNKÁCSI rámutatott (Nyr. 12:497, NyK 16:468, jegyzet).

Ha a BUDENZ ajánlotta etimológiai összefüggésből kizárjuk a vogul szót, amelynek *j*-je elháríthatatlan akadályt jelentene az egyeztetésben, az osztj. *l-*, *j-*, *t-* már szabályszerűen megfelel a magyar magánhangzós szókezdetnek. Effajta hangmegfelelési viszonyt uráli és finnugor kori szavakban *s-, *š-helyén találunk, amelyeknek u g o r kori folytatója *θ- lehetett, következésképpen e magyar és osztják szó ugor előzményében *θ- rekonstruálható. Az osztják szó *-tə-* eleme causativ képző (vö. GANSCHOW, Verbbild. 41) — ehhez vö. még V *löla-*, Vj. *jöla-*, Trj. *lää-*, *lääa-* stb. 'sulaa; schmelzen' ~ V *lölt-*, Vj. *jölt-*, Trj. *läät-* 'sulattaa; schmelzen' (KT 1107) —, a visszamaradó **θäs-* pedig a képzés alapjául szolgáló igető. Már most az a kérdés, hogy az osztj. *-s-* ~ m. *-z-* milyen közös, ugor előzményre vezethető vissza. Csak **é*-re, **ńé*-re és **s*-re (< fgr. **ś*-) gondolhatunk. A **é*-nek egy biztos esetben van *-z-* folytatója a magyarban (l. MSzFE *-hoz*, *-höz*), az **ńé*-t pedig csak elvtéve képviseli *-s-* az osztjában (l. MSzFE *húgy* 'Stern' és *húgy* 'Harn, Urin' alatt), de *-z-* a magyarban soha. Úgy vélem, hogy szavunk ugor kori előzményében **s*- volt (amely **s*- egyébként az uráli, fgr. **ś*- folytatója). Feltevésem szerint az *áz-* *-z-* je az ősmagyarban zöngésült **s*- (ɔ: *-sz-*) hangból, amit az egyébként azonos hangalakú *asz-* (*ik*) 'dorren, trocken' ősmagyar előzményével létrejött homonímia megszüntetésére való törekvés válthatott ki. Ha azonban egy **θss-* szerkezetű szóalakból indulunk ki, az osztjában **sss-* (**säs-*) lenne várható (l. VÉRTES: NyK 73:319, HONTI: NyK 74:22, 24, vö. KATZ: „Vértés —

Honti--Katz-sches Gesetz', SFU 9: 286, 36. jegyzet). Ez az egy etimológia cáfolná az (uráli, fgr. *s-, *š- >) ugor *θ- > osztj. s- kialakulásáról adott, hivatkozott magyarázatot, míg az ósvog. *tūkəs 'Herbst' ~ őszotj. *sōγəs (< *θōγəs)-féle megfelelések¹ aligha igazolhatók egyszerűbben. Mivel csak ez az egy etimológia állna szöges ellentétben az „ugor *θ.(C)s > osztj. s.(C)s” hipotézissel, arra kell gondolnom, hogy itt az osztj. *θ- > l-, j- ugyanabban leli magyarázatát, mint az *-s- > m. -z-, vagyis a homonimia elkerülésének köszönheti létét. Az őszotj. *θās- 'naß werden' a már említett m. *asz-* osztják megfelelőjével — Trj. *sōs-* ~ *sāsa-*, J *sōs-* ~ *sās-*, DN Ko. *sās-*, Ni. Kaz. *sōs-*, O *sās-* (KT 882, PD 2096) — lehetett azonos alakú. Ezt a homonimiát — azon kívül, hogy az egyik szó kihalt volna az osztjából, amint ez a vogulban be is következett, lévén ott csak a 'trocknen' igének folytatója — a *θ más-más irányú fejlődésével lehetett a legegyszerűbben megszüntetni. A 'trocknen' jelentésű ige esetében a *θ.s- kombináció szabályosan s.s-szé lett, míg a 'naß werden' jelentésűben a *θ- úgy fejlődött, mint a második szótagban *-s-t nem tartalmazókban. Persze ha homonim párt alkotott e két ige az őszotjékban, akkor a tárgyalt, 'naß werden' jelentésű is tematikus ige volt, akárcsak a 'trocknen' jelentésű (l. HONTI: NyK 75:371), őszotjék előzménye tehát *θos- ~ *θāsa- lehetett.

A fentiek értelmében tehát a m. *áz-*, osztj. V *lāstā-*, Vj. *jāstā-* egy ugor *θs3- 'naß werden' ige folytatói, s ezzel BUDENZ évszázados, elfelejtett szögyeztetését rehabilitáltuk, ha a magyarban és az osztjékban tapasztalt szabálytalanságokról adott magyarázatunk elfogadható.

PAASONEN (s-Laute 89, ?-lel) a finn *suostu-* 'versumpft werden, faulen (von Bäumen)' és a votj. *suňž-*, *suňž-* 'durch und durch naß werden' szokat is idevonta. Az előbbi etimológiáját l. SKES, az utóbbi pedig konzonantizmusa miatt nem tartozik ide: *-ńć-ből nem indulhatunk ki, mivel a permiben akkor denazalizált forma lenne várható, másrészt a votják szó -ž- eleme képző lehet (l. UOTILA: MSFOu. 65:368, vö. még UŐ: FUF 21:87—8, LEHTISALO: MSFOu. 72:216).

12. Vogul *o6o:* Ю6о. 'cecrpa'

KÁLMÁN BÉLA részben etimologizálta a (PALLAS) vog. Ю6о6о 'cecrpa' szót (NyK 60:71), amelynek első tagjában (Ю6) az 'apa' szót ismerte fel, míg az *o6o*-t nem sikerült megfejtenie. Szerintem ez a 'leány' szóval azonos, vö. (MSFOu. 125:311, 127:12, 105, 134:217, MSzFE 314) TJ TCs. *āw*, AK *ǰ*, P *ǰ*, ÉVK *ǰ*, AL *ǰ*, FL Szo. *āvi* 'Mädchen, Tochter'. Megfejtésem helyességét egyébként a MUNKÁCSITÓL és KANNISZTÓL idézhető (tavdai) összetételek egyértelműen igazolják: (VNGy. 4: 366) T *jū-āw* 'nőtestvér', (MSFOu. 111:162) TJ *jūwāw* 'Schwester'.

13. Vogul *jāxtit* 'Grenze ...'

A vog. AK *jāxtit*, KK *jāktat* (< ósvog. **jāktat*) 'Grenze des Hinterkopfes und des Nackens' (MSFOu. 127:48) az o s z t j. V *jāyti* 'Haar': j. *kaγrəm-təst3* 'er griff in die Haare' (KT 151) szó pontos megfelelője. Az osztj. *-ti* (vö.

¹ Az alábbi etimológiák tartoznak ebbe a mássalhangzó-megfelelési típusba: vog. TJ *tūkəs* 'Herbst' (WV 61) ~ osztj. V *sōγəs* ua. (KT 828—9), vog. AK *tōrəs* 'Spanne' (FUF 17: 82) ~ osztj. O *sorəs* ua. (KT 876), vog. TJ *tās* 'Hintersteven' (MSFOu. 127: 45) ~ osztj. V *sōγəs* ua. (KT 828), vog. TJ *tās* 'kleiner Stecken' (WV 89) ~ V *sāwəs*, O *sopəs* 'Netznadel' (KT 865), vog. TJ *tās-* ~ *taš-ā-* 'trocknen' (WV 88, FUF 14: 51) ~ osztj. Trj. *sos-* ~ *sāsa-* ua. (KT 882).

SAUER, Nombild. 103—4) és a vog. *-t-ət* képzők. Ugyancsak a **jäk* tő rejlik az osztj. V *jäkj*, Irt. *jäxaj* 'Nackengrube, Nacken?', 'Hinterkopf' (KT 147, PD 228), Kaz. *j'x'i*: *δx-j*. 'Scheitel im Haar', J *jäxep*, Ko. Kr. *jäxep*, Ni. *jäxepó*: *weš-j*, Kaz. *j'xep* ua. (KT 147, PD 232) szavakban is. A legutóbb említett szót a finn *jaka-* 'teilen' szóval és megfelelőivel egyeztették (SKES; DEWO 335 ugyanitt l. a szócsaládra vonatkozó legfontosabb irodalmat is).

14. Vogul *k_oləm* 'Gaumen'

A finn *kita* 'Rachen, Schlund, Gaumen, Kehle' (> lapp LAG. LpWsch. 251 Könk. *kaŋ'tiē*); és sz t (SKES) *kida*, *kidu* 'kita, nielu; väkä' | o s z t j. (KT 362, PD 533) V *kotəmnen*: *k. pōŋk* 'Eckzahn', Vj. *kotəmnen*, Trj. J *kötəmnen*, DN *χōtəntə*, Ko. *χōtəmtə* 'Gaumen' szócsaládhöz (UEW) a v o g. (WV 73) ÉV *koləm*, DV AL *k_oləŋk*, FL *χoləŋka* 'Gaumen' szót csatolom. A vog. *-l-* ~ osztj. *-t-* megfelelés egyedülálló ugyan, de a jelentés azonossága és az egyébként kifogástalan hangtani megfelelés az obi-ugor szók kétségtelen rokonságát bizonyítja. A vog. *-l-* ~ osztj. *-t-* talán a szó esetleges affektív jellegével magyarázható. A finn szóval az obi-ugor abban az esetben függ össze, ha a fgr. alapalak **kata* volt, és a finn *i* korábbi **a*-ból alakult ki disszimilációval.

15. Vogul *päji* 'Daumen'

A v o g. (ÁKE 613) T *päji*, K *päjä*, P *päj*: *koät-p.*, KL *päle*: *kat-p.*, É *pajä* 'Daumen' szót a finn *peukalo* ua. | l a p p N *bæl'ge -lg-* ua. | m o r d. E *pelka*, M *pälkä* ua. | v o t j. S *pöli*, K *pule* ua. | z ü r j. SKP *pel*, P *pev* ua. || s z a m. j u r. (383) O *pikée* ua.; j e n. Ch. *fitu*, B *fidu* ua.; t v g. *fedja* 'Finger'; k a m. *pidi* 'Daumen' szócsaláddal egyeztettek (LINDSTRÖM: Suomi 1852:72; QVIGSTAD: ASSF 12:169; SETÄLÄ: FUF 12:108, JSFOu. 30/5:54; FUV; E. ITKONEN, LpChr. 86, ?-lel; SKES; ESK). Az uráli alapnyelvre **-l-* rekonstruálható a szóban. A vogul szót nyilván a KL *päle -l-* je miatt vonták ide, ez azonban vagy korábbi **-j-* ből keletkezett — erre vö. TJ *län* ~ AK *jōŋk*, P KL *jōŋk*, Szo. *jāŋk* 'Eis' (WV 2) —, vagy téves lejegyzés eredménye, KANNISTO adataiban ugyanis csak *-j-s* formákkal találkozunk: TJ *päji*, AK *pōjə*, KK FK *kōt-pōjə*, P *pōj*, ÉVK *-pōja*, DV AL *-pōj*, FL Szo. *pāja* 'Daumen' (STEINITZ, WogVok. 176). Ennek a vogul szónak van megfelelője az o s z t j á kban: VVj. *pän*, Trj. J DN Ko. *pän*, Ni. Kaz. *pan*, O *pän* 'Finger, Daumen usw.' (KT 685, PD 1675) (l. STEINITZ: Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 17:641). A vog. *-j* ~ osztj. *-ŋ* ritka, de nem példátlan megfelelés: vog. TCs. AK *toj*, AK P FL *tuj* (Szo. *tuw*) 'Sommer' (KANN.: JSFOu. 30/8:31, KANN., közli LIIM.: 58/3:17) ~ osztj. V *lōŋ*, Vj. *jōŋ*, Trj. J *lōŋ*, DN *tēŋ*, Ni. *tūŋ*, Kaz. *luŋ*, O *luŋ* ua. (OL 84, 288, KT 1062, PD 2636), vog. DV AL *nej*, ÉVK *näj* (TJ *näw*, AK *näŋ*, P *näy*, Szo. *nan*) 'du' (KANN., közli LIIM.: FUF 28:20) ~ osztj. VVj. *nōŋ*, Trj. *nōŋ*, DN *nēŋ*, Ni. Kaz. *nän*, O *nän* ua. (OL 189, 190).

16. Osztják *är* 'viel' stb.

Az o s z t j. VVj. *är*, Trj. J DN Ko. *är*, Ni. Kaz. *ar*, Serk. *ar*, *arə* (!), O *är* 'viel', VVj. *ärəy*, Trj. *ärəz*, J *ärəə*, DN *ärə-*, Ni. Kaz. *ara*, O *ärri* 'getrennt, auseinander, nach verschiedenen Seiten', ill. V *ērəy*, *örəy*, Vj. *örki*, *örək-*, Trj.

örəy, J *örək*, *örəy*, DN Ko. *ěra*, Ni. Serk. *ärə* 'zuviel, überflüssig' (KT 70, 74, 76, PD 95, 96, 178, DEWO 155, 167) és a vog. TJ *är* 'viel' (KANN. — LIIM.: MSFOu. 111:165), TJ *ärəw*, Szo. *ariy* 'zu viel, mehr, sehr' (KANN. — LIIM.: MSFOu. 127:156) összekapcsolásának semmi akadályát nem látom (l. NyK 74:23 — 4, jegyzet). Ezen obi-ugor szópárhoz az alábbi *szelkup* szó vonatkozó (az osztj. *är* egy téves egyeztetéséről lentebb szölok): (ERD.) Ta. *iril'* 'много, долгий; viel, lang', amelynél azonban «точное значение не установлено» (ПРОКОФЬЕВ, SelkGr. 113, idézi ERDÉLYI, SelkWverz. 49); a szótári szócikkben idézett példamondatok és kifejezések igazolják a kikövetkeztetett jelentés helyességét. Az *iril'* *(-i)l'* eleme képző (vö. HAJDÚ, ChrestSam. 141), az alapszó pedig a következőképpen van adatolva CASTRÉN anyagában (MSFOu. 122:22): Ta. B *iirə* 'längst', NP *iir*, *iirə* 'früher', továbbá (uo.): Ta. B Jel. *irə*, N *ära*, Ke. *ira* stb. 'Greis' (a SelkWverz. indokolatlanul választotta külön az *ira* 'der Alte, Onkel, Gatte' és az *iril'* 'viel, lang' szókat). Az *ira* stb. pedig a m. *öreg* 'alt, bejahrt; der Alte, Greis; groß (dial.)' egyik szóbajöhető megfelelése (TOIVONEN: NyK 50:457; MSzFE, kézirat).

Mivel a magyar szó más etimológiai összefüggésbe is beletartozhat, az obi-ugor és a szelkup szók közelebbi viszonyának tisztázása is elegendő. Az obi-ugor alapnyelvben az első szótag magánhangzója **ä* (o:**ä*) lehetett, amely az osztj. *är*, *ärəy* szóban van változatlanul képviselve. Az osztj. *ärəy*, *ärəz -əy*, *-əz* eleme translativusrag (STEINITZ: NyK 60:166; nempedig képző, mint korábban állítottam), az osztj. *ěrəy*, *örəy*, ill. a vog. *ärəw* (< **äre*) *-əy* eleme pedig képző, vö. osztj. *är*. Az obi-ugor alapnyelvben véleményem szerint a (tő)szó hangalakja **är(š)* (o:**är(š)*) volt. Az uráli alapnyelvi alak leginkább **erä*, jelentése pedig 'viel, groß' lehetett. A 'groß, viel' ~ 'Alter usw.' jelentéviszonyra — osztj. 'viel, zuviel', szelk. 'viel, lang' ~ szelk. (m.) 'der Alte, Greis' — találunk példát más etimológiai szócsaládokban is: finn *enä*: *enää* 'mehr, weiter, ferner' ~ *eno* 'Onkel' stb. (< **enä* 'groß; viel' U [UEW]), finn *isä* 'Vater' ~ ? *iso* 'groß an Fläche, weit', ?mord. M *očä* 'Vaterbruder' ~ *oču* 'groß' (< **ičä* 'Vater (U); ?groß (FU)' [UEW]).

A most etimologizált osztj. *är* 'viel', *ärəy* 'getrennt' szót KATZ (NyK 73:143 — 6) a m. *ér*- 'sich erfüllen; berühren usw.' és a zürj. *artmi-*, *arkmi-* 'entstehen, gedeihen, wachsen, sich vermehren usw.' szókkal egyeztette. Ennek a szórokonításnak a helyességét voltam bátor kétségbe vonni (NyK 74:23 — 4, jegyzet), s e tettem méltatlankodást váltott ki az etimológusból (l. KATZ, Noch einmal zur Frage der Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen [SFU 9:273 — 89] 278. l., 13. jegyzet). KATZ továbbra is szeretné történetileg elválasztani egymástól a zürj. *arkmi-* és *artmi-* igéket, figyelmen kívül hagyva a *k* ~ *t* váltakozás viszonylagos gyakoriságát. — Most pedig lássuk a lényegét, az osztj. *är*, *ärəy* szót: ezzel kapcsolatos korábbi kifogásaimat újra kívánom fogalmazni, hogy teljes bizonyossággal szolgáljak az általam már korábban cáfolt etimológiai ötlet tarthatatlanságáról. Urali, finnugor és ugor etimológiákból nincs tudomásom arról, hogy a *-*k*- abszolút szóvégi helyzetbe kerülve eltűnt volna a keleti és őszotjájában; ezért a képzőtlen *är* stb. alakot mindenképpen eredetinek kell tekintenünk. Persze a Serk. *arə ə* eleme — a szabályos *ar* mellett — magyarázatra szorul, mivel KATZ éppen erre a szóvégi redukált hangra alapozta azon ötletét, hogy a szó korábbi (ugor) **ärkə* formára vezethető vissza. Ez esetben viszont a keleti osztjájában **ärəy* alapszót kellene találnunk. A Serk. *arə* magyarázataát másutt kell keresnünk: a keleti nyelvjárások abszolút szóvégi 1. *-əy*, 2. *-a/-ä* és 3. *-i/-i* végződés-

sének egyaránt *-ə*, *-i*, \emptyset , kivételesen pedig *-a* is lehet a megfelelője (vö. GANSCHOW: CSIFU 136, 138–9, SAUER, Nombild. 116–8, 125–6). Megítélésem szerint a fenti Serk. szó *-ə*-jében ezek egyike sem kereshető, hiszen egyetlen más nyelvjárásban sincs még csak nyoma sem holmi őszotj. **ärəγ* vagy **ärä*, vagy **äri* 'viel' szónak. Az viszont elfogadhatónak látszik, hogy a Serk. *arə*-ban az *-ə* másodlagos, a Serk. nyelvjárás önállósulása után járult a szóhoz. Ilyen másodlagos tővégi hangokat olykor a jövevényszavakban is találunk (a zürjén jövevényszavakat illetően l. TOIVONEN: FUF 32:145). Minthogy az osztjából nem lehet kimutatni **ärəγ* 'viel' szót, nincs meg a KATZ által emlegetett „Gammamathese” feltétele a magyarban, hangtani okokból tehát tévesnek kell minősítenünk az osztj. *är* ~ m. *ér*-egyeztetést, valamint az osztj. *är* ~ zürj. *arkm̃*-összekapcsolását is, mégpedig ugyancsak amiatt, hogy az osztják szóban nincs és nem is volt *-γ* (< **-k-*). A zürjén és a magyar szó egyeztetését pedig azért nem helyeselhetjük, mert a zürjénben bizony van szórányos *k* ~ *t* váltakozás — akár tetszik, akár nem, tudomásul kell venni —, és ezért az *arkm̃*-nem választható el az *artm̃*-től. Végezetük pedig jelentés-tilag sincs rendben KATZ etimológiája: az osztj. *är* 'viel' és a zürjén és a magyar ige összekapcsolhatóságának jelentéstani igazolására a szelk. (ERD.) Ta. *sep* 'genug' ~ *sep̃r*- 'gelingen, können, verstehen, verschaffen, reif werden, erreichen' állítólagos szópárnak kellene szolgálnia. Ha KATZ kézbe vette volna CASTRÉN szelkup szóanyagát, ezt találta volna: N *heep*, *héep*, MO Ke. Cs. Csl. *seep*, NP OO *sieb*, B Jel. Ta. *seep*, Kar. *seebə* 'genug usw.' (MSFOu. 122:88) — Ke. *syptau*, NP *syptang*, Cs. Csl. OO *suptam*, MO *söptedšau* 'я не достал' (uo.), vagyis a két szónak az eltérő vokalizmus miatt semmi köze sincs egymáshoz. (KATZ mentségére felhozható, hogy rajta kívül KARL BOUDA is elkövette ugyanezt a hibát, l. JSFOu. 69/5:7.) Végezetül pedig: GÜLYA JÁNOS szóbeli közléséből tudom, hogy *ér*-szavunkhoz komolyan szóba jöhető osztják *i g e i* megfelelőt talált, s remélhetőleg hamarosan nyomtatásban láthatjuk az új ugor etimológiát.

Talán megérte az *ér*-igével ennyit foglalkozni...

17. Osztják *kōj* 'Fell...'

Az osztj. Trj. *kōj* 'Fell im Gesicht, auf der Stirn (des Rentiers, der Kuh, des Bären u. a.; abgeschnitten), woraus Schuhsohlen gemacht werden' (KT 280) eddig híján volt a rokon nyelvi egyeztetésnek (l. DEWO 440). A többi osztják nyelvjárásból nem adatolt szó, a Trj. *kōj* (< őszotj. **koj* vagy **kōj*) ismereteim szerint kifogástalanul illik az alábbi szócsaládhoz: finn *koja* 'Baumrinde' | lapp Wfs. (817) *ky'g'š'* 'Baumknospe... ' | ? zürj. (WIED.) *kōja* 'Baumschwamm' | m. *héj* (R **haj*) 'Schale, Rinde, Kruste, Haut, Pelle; (Polster-) Überzug; Schuppen'. Az osztják szó 'Fell...' (< 'Haut, Leder') jelentése a többi szó alapján kikövetkeztethető 'Baumrinde' jelentéshez jól illik, ehhez vö. pl. m. *bōr* 'Haut, Fell, Leder' ~ 'Weidenbast' ~ osztj. Vj. *pēr* 'rötliche Haut auf der Innenseite der Baumrinde' (MSzFE). A fenti egyeztetésnek az a gyengéje, hogy az osztják szót csak egy nyelvjárásból ismerjük. A szócsaládra vonatkozó legfontosabb irodalmat l. MSzFE.

18. Osztják *räγ*, vogul *ršw* 'Staub'

Az osztj. (OL 2, KT 791, PD 1989) VVj. *räk*, Trj. J DN Ko. *räk* 'Mehl' szó a v o t j. S *žuk*, K *žuk*, G *žuk* 'Brei' | z ü r j. S *rok*, (WIED.) *rok* ua.

(> osztj. DN *rök*, Kaz. *räk* 'Rückstände vom Fett') | v o g. (KANN.: JSFOu. 30/8:31, KANN., közli LIIM.: FUF 39:265) TJ *räksak*, Szo. *rak*: *wöjr*. 'Bodensatz von gekochtem Fett' finnugor kori megfelelője (l. LINDSTRÖM: Suomi 1852:79; TOIVONEN: FUF 30:343, 32:60; FUV; SKES *rokka* alatt; COLLINDER, CompGr. 72; ESK; LIIMOLA: FUF 39:263–9). Ezen 'Mehl' jelentésű osztják szó változata lehet az o s z t j. VVj. *räγ*, Trj. *rey*, J *rew*, DN *räw*, Ko. *räw*, Ni. Kaz. *räw*, O *raw* 'Staub; fein'. E két szó egyeztetésében jelentéstani nehézséget nem látok. A 'Staub' jelentésű szóban ósosztj. **äγ* ~ **öγ* ingadozással számolhatunk (STEINITZ, OstjVok. 65), a *γ* ~ *k* megfelelésre és/vagy váltakozásra még több példát is lehetne idézni. Minthogy ezen osztják szónak van v o g u l megfelelője: AK KK *ršw*, FL Szo. *räw* 'Staub, kleinste Stücke' (KANN.–LIIM., közli STEIN., DEWO kézirat), szerintem az obi-ugor alapnyelvben szóhasadás történt: **räk* 'Mehl' > **räγ* 'Staub' > ósvog. **räk*, ósosztj. **räk* 'Mehl', ill. ósvog. **räw* 'óosztj. **räγ* ~ **röγ* 'Staub'. Mivel a permi és az obi-ugor 'Mehl' jelentésű szók alapján a 'Brei, Mehl' látszik eredetinek, az obi-ugor alapnyelvben 'Mehl' → 'Staub' jelentésfejlődéssel kell számolnunk, feltéve, hogy nem az ellentétes irányú jelentésfejlődés lenne a természetesebb. Egyébként a 'Mehl' ~ 'Staub' ~ 'fein' jelentésviszonyra vö. görög *πάλη, παιπάλη* 'fine meal' ~ 'fine dust' (BUCK, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. 19), örmény (*ařam* 'grind') *aleur* 'meal' ~ szanszkrit *anu-* 'fine, thin' (BUCK, i. m. 362). — A fent tárgyalt vog. 'Bodensatz . . .' szót RÉDEI (SLW 142–3) zürjén átvételnek tartja, erről a szóról LIIMOLA (i. h.) másként vélekedik.

19. Lapp *čum* 'чум'

A l a p p Jok. (= T) Kld. *čum* 'зимнее переносное жилище саамов-оленеводов, находящихся со стадами оленей в тундре, чум' (LUKJANČENKO Материальная культура саамов кольского полуострова . . . Москва, 1971. 116) a zürj. *čom* 'Speicher aus Brettern' átvétele (e zürjén szó etimológiáját l. HONTI: NyK 73:427–8). A lapp szónak az ugyancsak zürjén eredetű orosz *чум*-ból való magyarázatát kizárja az a körülmény, hogy a XIX. század vége felé a Kola-félszigeten megjelenő (izsmai) zürjén réntenyésztők honosították meg (LUKJANČENKO, i. h.). A zürjén és jurák réntenyésztők az Izsma és a Pecsora vidékéről a múlt század 80-as éveinek nagy állatvései elöl települtek át a keleti lappok lakóhelyére, a Kola-félszigetre (vö. még VÁSZOLYI: NyK 66:19, 67:13), ahol manapság e három népesoport finnekkel, karjalaiakkal, oroszokkal stb. együtt közös kolhozokban úzi a halászat, a vadászat és a réntenyésztés mesterségét (l. LUKJANČENKO, i. m. 10–1).

20. Lapp *mätjēr'ti-* 'befreien usw.'

Úgy gondolom, hogy a l a p p L *mätjēr'ti-* 'befreien, freimachen, (durch sein Zeugnis) entlasten', *mätjāri-* 'von einer rechtlichen Verpflichtung befreit, losgesprochen werden, freikommen' összekapcsolható a c s e r. K *mučāšte-*, *mučūšte-* 'sich losmachen, sich losreißen', J *mocoštare-*, U *murštare-* 'losreißen, befreien (J); plötzlich loslassen (U)', K *mučāštare-* 'losmachen, lösen (z. B. einen Knopf), freilassen (z. B. einen Hund)' igével. Azt hiszem, az egyeztetésnek nincs sem hang-, sem jelentéstani akadály, s a két szó egy **mučs-* 'loswerden, (sich) losreißen' finn-volgai töből származhat. Mivel azonban a csere-

misz szó affrikátája *-č-re is visszamehet, lehetséges, hogy a cser. *mačša*-nem a fenti lapp, hanem a s z a m. j u r. (248) O *madā*- 'durchschneiden'; j e n. *móta*- 'schneiden'; t v g. *mata*'á- 'ua.; hauen'; s z e l k. Ta. *mača*-, (ERD.) *matj*-, B *mača*-, Ke. *matca*-, (ERD.) Ty. *mazj*- 'schneiden', (LEHT.: MSFOu. 122:322) Tur. *mateäl*- ua. szócsalád megfelelője (TOIVONEN: FUF 19: 72-3); ez esetben a rekonstruálható uráli alapnyelvi szó: **muča*- 'spalten, reißen'.

Az idézett cseremisiz és szamojéd szavakat korábban a lapp N *mac'ce* -cc- 'plead, fold, crease', *mac'co*-cc- 'make pleats, folds, creases, infold, crease, bend together, crook (several things)', (TOIV.: FUF 19:72) L *mācca*- 'zurückkehren', K (1987) Kld. *māhce*- 'sich umkehren' szóval egyeztettek (ÄIMÄ: MSFOu. 45:235 lp. sz.; Beitr. 117, 126-7 lp. sz.; TOIVONEN: FUF 19:72-3 lp. cs. sz.; COLLINDER: SSUF 1952-54: 100 lp. sz.); ez az egyeztetés ennek a lapp szónak az első szótagi vokalizmusa és jelentéstani okok miatt elfogadhatatlan.

21. Szelkup *čät* 'Inhalt des Magens'

A s z e l k. (ERD.) Ta. *čät* 'Inhalt des Magens' az alábbi etimológiai összefüggésbe tartozik: l a p p N *čoar'je* -wj- 'stomach, abdomen, belly', L *tjāi'vē* 'Magen, Magensack, Bauch, Wanst', K (833) T *čiovje*, *čiojve*, Kld. *čōvj*, Not. *čōvj* 'Bauch, Magen' || s z a m. j u r. (511) O Sj. *tiv* 'Bauch (O); Pansen, Inhalt des Pansens (Sj.)'; t v g. (POPOV, The Nganasan [UAS 56:] 168) *tajba* 'contents of a reindeers stomach', (MIKOLA: NyK 72:91), *tajbajara* 'gyomor'; k a m. *šujjə* 'Magen, Bauch; Inner-; Inneres' (COLLINDER, CompGr. 401; MIKOLA: NyK 72:91). A s z e l k. *čät* -t eleme denominális névszóképző (vö. LEHTISALO: MSFOu. 72:269).

E szócsaládot egy **čowja* (CompGr. 410), **čojwa* 'Magen, Wanst' hangalakú és jelentésű uráli alapnyelvi szóra lehet visszavezetni. Nem lehet eldönteni, hogy *-wj- vagy *-jw- mássalhangzó-kapcsolat volt-e a szócsalád alapnyelvi előzményében. Az is lehetséges, hogy a mai kettős képviseltek alapnyelvi alakváltozatokat tükröznek. A *-jw- (vagy *-wj-) a szelkupban egyéb esetekben is eltűnt: s z e l k. *syy*, *söö* 'Ton, Lehm, Tonerde' ~ lapp T *tšujve* ua. (< **šujwə*), s z e l k. *kwä*, *kä* 'Birke' ~ finn *koivu* ua. (< **kojwa*).

22. Szelkup *piti*- 'erschrecken'

A s z e l k. (ERD.) Ta. *piti*- 'erschrecken [tr], beängstigen' a m. *fél*- 'sich fürchten, fürchten' családja (l. MSzFE, az irodalmat l. uo.) tartozik. Az uráli **pele*- s z e l k u p folytatójában az *-l- kiesett (vö. COLLINDER, CompGr. 117), ehhez még vö. m. *fél*- ~ kam. *pimnie*- 'fürchten'. A s z e l k u p i g e -tj- eleme causativ képző (vö. LEHTISALO: MSFOu. 72:299).

23. Szelkup *toqil* 'Lilie'

A z o s z t j. (467) V *lojal*, Vj. *jojal* 'Rübe (V); Lauch (Vj.)' | v o g. (KANN., közli TOIV.: FUF 21:119) TJ-Cs. *tanjal* 'caпaha; Lilium martagon (die gelblichen Wurzelknollen werden gegessen)' || s z a m. k a m. *tuyul* 'Lilienzwiebel (von Lilium martagon)' (GOMBOCZ: NyK 32:210; SETÁLA: FUFA 12:87, JSFOu. 30/5:43, ?-lel; Beitr. 299, ?-lel; TOIVONEN: FUF 21:119, ?-lel) szócsaládnak van egy további tagja is: s z e l k. (ERD.) Ta. *toqil* 'caпah;

(sibirische) Lilie'. Az uráli alapszó **suŋ(3-)l3* vagy **šŋ(3-)l3* 'eine Art Lilie (bzw. Zwiebel der Lilie); Liliun martagon' lehetett. Azt sajnos nem lehet eldönteni, hogy a szó alapalakjában (egyébként szokatlan) *-*ŋl*-hangkapcsolat volt-e, vagy a *-*l(3)* alapnyelvi képzőnek tekinthető-e.

Az osztj. -*ɣ*- (< *-*ŋ*-) ~ vog. -*ŋk*- típusú megfelelés viszonylag gyakori (l. LIIMOLA: FUF 31:111–2). Az osztj. V *l*-korábbi *l*-ből keletkezett a szóvégi -*l* hatására.

Többen (Beitr. 299; SETÄLÄ: JSFOu. 30/5:43; TOIVONEN: FUF 21:119) kétkedve számoltak azzal a lehetőséggel, hogy az obi-ugor és a szamojéd (tkp. csak kamasz) szók nem ősrökonságban állnak egymással, hanem a kam. *tuyul* esetleg átvétel lenne egy *t-ző* (déli) osztják nyelvjárásból. Ennek azonban semmi valószínűsége, mivel az ősosztj. **θ*- >> *t*-, *l*-, *ʌ*-, *j*- viszonylag kései fejlemény, továbbá pedig kamasz-osztják érintkezés aligha jöhet szóba; az esetleges tatár vagy orosz közvetítés lehetőségére (így TOIVONEN: i. h.) nincs semmi bizonyíték.

24. Motor *koja*- 'finden'

A m o t. (KLAPR., közli DONN.: MSFOu. 64:22) *koja*- 'finden' kifogástalan megfelelője az alábbi szócsaládnak: *fi n n koke*- 'befühlen, versuchen, suchen usw.'; é s z t. (SKES) *koge*- 'pelätä, varoa, hävetä' | l a p p (T. I. ITK.: JSFOu. 32/3:14) Ko. *kuokko*- 'kokea kalanpyydyksiä' || s z a m. j u r. (196) O h o- 'finden'; j e n. Ch. *koa*-, B *kua*- 'suchen, finden'; s z e l k. (ERD.) Ta. *go*- 'sehen, erblicken, finden', (LEHT.: MSFOu. 122:320) Tur. *go*- 'finden', Ke. *kóo*- ua.; k a m. *ku*- 'sehen, wählen, prüfen, betrachten' (SETÄLÄ: JSFOu. 30/5:63; T. I. ITKONEN: JSFOu. 32/3:14, 101; PUKKI: Vir. 1933:195; COLLINDER: SSUF 1952–54:102, AUU 1/4:120; FUV; SKES; E. ITKONEN: UAJb. 34:200), amelynek előzménye **koke*- (COLLINDER, CompGr. 407) 'sehen, finden' volt. A mot. -*j*- vagy a *-*k*- folytatója, vagy – s ez a valószínűbb – hiátustöltő (vö. jen. *koa*-, *kua*-, szelk. *kóo*-).

25. Motor *тюнь* 'желудок; Magen'

A m o t. (SPASSKIJ–РОТАРОВ: JSFOu. 59/1:70) *тюнь* (= *tuń*) 'желудок; Magen' szerintem beleillik az alábbi szamojéd szócsaládba: j u r. (137) O *jonāj*, OP *jone* 'der Mittlere (O); die Mitte des (menschlichen) Körpers, Taille, Leib (OP)'; j e n. Ch. *judā*, B *jodea* 'Mitte'; s z e l k. Ta. *tjondš*, Ke. *tjondš* 'das Innere, die Mitte'. E szamojéd szóknak van egy (palatális hangrendűsége és szóbelseji konzonantizmusa miatt) bizonytalan megfelelőjük az o s z t j á k b a n: (KT 193) Trj. *ǰǰiz*, Fil. *ǰǰə* 'Mitte (des Flusses usw.)' (CASTRÉN, Versuch 85; Beitr. 134; TOIVONEN: FUF 19:104; FUV; COLLINDER, CompGr. 138; STEINITZ, DEWO 314–5).

Az uráli (vagy ősszamojéd) alapalak **junča* (CompGr. 406), jelentése pedig 'Mitte' lehetett, amiből könnyen megérthető mind az 'Inneres', mind a 'Magen' jelentése: az ősszamojédban a szónak bizonyosan 'Mitte; Inneres' volt a jelentése (l. a jur., jen. és szelk. adatokat); az utóbbiból pedig létrejöhetett a motor szó 'Magen' jelentése, erre vö. francia *panse*, spanyol *panza* 'big, belly, paunch', román *pîntece* 'belly, womb' ≲ latin *pantex*, *pantices* 'entrails, bowels' (BUCK, i. m. 253), kamasz *šujə* 'Magen, Bauch' ~ 'Inner-; Inneres'. A motor szónak a szamojéd szócsaládhoz való kapcsolása egyébként

akkor kifogástalan hangtani szempontból, ha *-ń* hangja **-nč-*ből a **-č-* eltűnésével keletkezett: **-n*; az **n > ń* másodlagos, erre vö. (JSFOu. 59/1:70) *тень* (= *teń*) 'жила' ~ m. *in* 'Sehne' (MIKOLA: UAJb. 40:38).

HONTI LÁSZLÓ

Etymologische Beiträge

11. Ungarisch *áz-* 'naß werden'

Ung. *áz-* 'naß werden' kann im Gegensatz zu MSzFE nicht mit der dort angegebenen Wortfamilie zusammenhängen, wegen des annehmbaren fgr. **-s-*, richtig ist dagegen die von BUDENZ (MUSz. 763) vorgeschlagene und später vergessene Vergleichung: ostj. N *lostá-* 'nässen, naß machen', V *lástá-*, Vj. *jástá-* usw. 'begießen usw.'. Das Lautbild des ungarischen Wortes war annehmbar **ðs-*; *-z-* im Ungarischen statt **-sz-*, bzw. im Ostj. *l-, j-* usw. statt **-s-* ist aus der Bestrebung zu erklären, die Homonymie mit dem Verb gleicher Grundform und mit der Bedeutung 'trocknen' (s. *aszik* MSzFE) aufzuheben.

12. Wogulisch *ооо*: *юооо* 'цесра'

Der Verfasser ist der Meinung, daß das zweite Element des von B. KÁLMÁN zum Teil etymologisierten wog. (PALLAS) *юооо* 'цесра' (*юо* = 'Vater') mit dem Wort TJ *āw*, KÜ *ā*, P *ō*, So. *āyi* 'Mädchen, Tochter' identisch sei.

13. Wogulisch *jäxtit* 'Grenze...'

Das wogulische KU *jäxtit* 'Grenze des Hinterkops und des Nackens' ist eine tadellose Entsprechung des ostj. V *jäki* 'Nackengrube, Hinterkopf usw.', V *jäyti* 'Haar', J *jäyep* usw. 'Scheitel im Haar' und so gehört es gleichfalls zur Verwandtschaft des finn. *jaka-* 'teilen'.

14. Wogulisch *k. oləm* 'Gaumen'

Wog. VN *k. oləm*, LO *χoləŋka* 'Gaumen' — trotz des ungewöhnlichen Lautverhältnisses wog. *-l-* ~ ostj. *-t-* — paßt gut als etymologische Entsprechung zum ostj. Vj. *kotəmməŋ* usw. 'Gaumen'. Die obugrischen Wörter können (mindestens mit Fragezeichen) mit dem finn. *kita* 'Rachen, Schlund, Gaumen, Kehle' verbunden werden.

15. Wogulisch *päji* 'Daumen'

Gewöhnlich wird das wog. (MUNK.) T *päji*, LM *päle*: *kat-p.* usw. 'Daumen' mit dem finnischen Wort *peukalo* ds. und seinen Entsprechungen verglichen (s. z. B. SKES), u. zw. infolge des wog. LM *-l-*, das jedoch entweder das Ergebnis einer sporadischen Veränderung *j > l*, oder aber ein Druckfehler ist, aus KANNISTOS Sammlung sind nämlich nur Angaben mit einem *j* bekannt (veröffentlicht bei STEINITZ, WogVok. 176). Das wogulische Wort hat eine sichere Entsprechung im Ostjakischen: VVj. *pāŋ* 'Finger, Daumen' (s. STEINITZ: Zeitschrift... 17: 641); wog. *j* ~ ostj. *ŋ* ist eine seltene, aber nicht unregelmäßige Entsprechung.

16. Ostjakisch *är* 'viel'

Ostj. *är* 'viel', *ärəy* 'getrennt', *ərəy* 'zuviel', wog. *är* 'viel', *ärəw* 'zu viel' sind nach der Meinung des Verfassers Entsprechungen von selk. *iril* 'viel, lang', *irə* 'längst', *ira* 'Greis' (< **erä* 'viel, groß' U), und damit sind sie gleichzeitig wahrscheinliche Entsprechungen des ung. *öreg* 'alt, bejahrt; der Alte, Greis; groß'.

17. Ostjakisch *köj* 'Fell...'

Der Verfasser gliederte das ostjakische Wort Trj. *köj* 'Fell im Gesicht, auf der Stirn... ' in die Familie des ung. *héj* (altung. **haj*) 'Schale, Rinde' ein.

18. Ostjakisch *räy*, wogulisch *ršw* 'Staub'

Ostj. V *räy* 'Staub; fein' und wog. KU *ršw*, So. *rāw* 'Staub, kleinste Stücke' sind als Varianten von ostj. V *räk* 'Brei', wog. TJ *räk*: *r.šək* 'Boden von gekochtem Fett'

(~ votj. *žuk*, syrj. *rok* 'Brei') zu betrachten. Die Wortspaltung erfolgte noch in der obugrischen Grundsprache.

19. Lappisch *čum* 'чум'

Das Lappische Jok. Kld. *čum* 'зимнее . . . жилище . . .' kam aus der Sprache der in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts auf die Kola-Halbinsel übersiedelten Syrjänen in die lappischen Mundarten der Halbinsel.

20. Lappisch *mätjēr'ti-* 'befreien usw.'

Der Verfasser ist der Ansicht, daß das lappische L *mätjēr'ti-* 'befreien usw.' eine Entsprechung von tscher. *mučššte-* 'sich losmachen, sich losreißen' ist, wenn man im tscheremissischen Wort mit einem *-č- gerechnet werden kann; war aber darin ein *-č-, so gehört es mit jur. *madā-* 'durchschneiden' usw. zusammen.

21. Selkupisch *čāt* 'Inhalt des Magens'

Selk. Ta. *čāt* 'Inhalt des Magens' ist eine Entsprechung vom lappischen N *čoaŋ'je* 'stomach' und die Fortsetzung eines uralischen *čowja, *čojwa 'Magen, Wanst'.

22. Selkupisch *piti-* 'erschrecken'

Selk. Ta. *piti-* 'erschrecken' gehört zu den Entsprechungen des ung. *fél-* 'sich fürchten, fürchten'.

23. Selkupisch *toqil* 'Lilie'

Selk. Ta. *toqil* ist zusammen mit ostj. V *loyal*, Vj. *joyal* 'Rübe; Lauch', wog. T *taŋkəl* 'Lilium martagon' und kam. *tuŋul* 'Lilienzwiebel' eine Fortsetzung eines uralischen *suŋ(3-)lɜ oder *šuŋ(3-)lɜ 'eine Art Lilie'.

24. Motorisch *koja-* 'finden'

Mot. *koja-* 'finden' ist ein Wort uralischen Ursprungs, es gehört zu den Entsprechungen von finn. *koke-* 'befühlen, versuchen, suchen usw.' usw.

25. Motorisch *тюнъ* 'Magen'

Mot. *тюнъ* (= *tuŋ*) 'Magen' gehört zu den Entsprechungen von jur. *jonāj* 'der Mittlere', jen. *judā* 'Mitte', selk. *tjonās* 'das Innere, die Mitte', diese haben eine unsichere ostjakische Entsprechung: Trj. *jāts*, Fil. *jěšə* 'Mitte', und so wurde eine eventuelle uralische Wortfamilie um ein weiteres samojedisches Element erweitert.

LÁSZLÓ HONTI

Etimológiai észrevételek

Magyar *nyál* 'Speichel, Schleim, Rotz'

A magyar *nyál* szónak eddig csak a finn-volgai nyelvekből ismertük megfelelőit: mord. (RAVILA: JSFOu. 61/3:51) E. *nolgo* 'Nasenschleim, Rotz', (BUDENZ) M. *nolga* 'takony', (JUHÁSZ—ERDÉLYI) M. *nolgä* 'nyál, takony' | finn (SKES.) *nolki* (gen. *noljen*) 'lima, räkä, kuola; Schleim, Rotz, Geifer'; karj. (SKES.) *nolgi* (gen. *nolen, nollen*) 'kuola, sylki, räkä, lima (vars. eläimen); Geifer, Speichel, Rotz, Schleim (bes. des Tieres)'; lúd (KUJOLA) *nolq* 'kina, kuola (suusta), (kalan) lima; Geifer (aus dem Mund), Schleim (des Fisches)'; észt *nõlg* (gen. *nõle*) 'Rotz (der Pferde)'; lív (KETTUNEN) *nol'g* 'Schleim, Auswurf, Nachbleibsel' | lapp (NIELSEN) N *snuol'gä -lg-* 'snot', (GRUNDSTRÖM) L. *snuol'ka* 'Nasenschleim, Rotz', K. (GENETZ 1196) T. Not. *nuolk* 'Rotz' (MSz-FgrE. kézirat stb.).

A megfelelők száma két új taggal gyarapítható. Az egyik az osztj. (PD. 1486) J. *novalyat* 'lieju, muta, ил; Schlamm'. A *noval-* hangtanilag megfelel a kikövetkeztethető **nolke* alapalagnak, csupán az osztjákban gyakori metatézist kell föltennünk: FU **-lk-* > osztj. J. *-val-*. Az egyeztetés nehézsége, hogy a *-yat* képzőre csak igéből képzett nomeneket hozhatunk föl példaként (vö. SAUER, NomBild. 158). Csökkenti némileg a megfelelés valószínűségét az is, hogy az osztjákban csupán egy nyelvjárásból ismerjük a szót. A többi nyelvben levő 'Schleim, Rotz' stb. és az osztják szó 'Schlamm' stb. jelentéséhez párhuzamul kínálkozik az osztják (PD. 1412) Ko. *ñampal* 'Schlamm(belagerung)' ~ J. *ñimpal* 'Schleim'.

A szamojéd nyelvek közül a jurákban találunk megfelelő szót: (LEHTISALO 331) O. Sj. Nj. P. *ñul* 'Schleim (den z. B. das Wasser an einem Stein zurüclässt (O. Sj. Nj. P.), Schmutz (Nj.)'. A jurákban ugyan sem az U **o* > jur. *u*, sem az U **-lk-* > jur. *-l* megfelelésre nincs sok példa, de előfordul ilyen egyezés is, például **kojwa* 'Birke': finn *koivu* ~ jur. Lj. *kujku*, **ñor3* 'Sumpf': finn *noro* ~ m. *nyárfa* ~ jur. O. *ñurka*, **kulke* 'sich bewegen': finn *kulke-* ~ m. *halad* ~ jur. O. *hülä-* stb.

PEKKA SAMMALLAHTI (FUF. 39: 78) a szamojéd szót a következőkkel kapcsolja össze: osztj. (KT. 614) DN. *ñan̄k̄l̄e* 'Schleim (aus dem Wasser am Netz abgesetzt, am Fisch)', Kaz. *ñan̄k̄al* 'glitschiger Schleim (an der Aalraupe, an einem Baum, der im Wasser gelegen hat); Eiter (im Auge)', O. *ñan̄kal* 'Schleim (an einem Gefäß)' és lapp (NIELSEN) N. *n̄jiw'le -wl-* 'slime (mucus or green scum)', (T. I. ITKONEN 303) Ko. P. *n̄iū̄le* 'Schleim (vom Fische), Schlamm (eines über die Ufer getretenen Flusses)', N. *n̄jiw'lo- -wl-* 'get slimy, get coated with a slimy layer (e.g. of stone, net etc. in stagnant water; of meat and fish, also of thick sour milk which has been kept too long)', (T. I. ITKONEN 303) Ko. P. *ñeū̄lv-* 'limautua, schleimig werden', (GUNDSTRÖM) L. *sj̄n̄j̄ibl̄o*

'schleimig (von Rotz)'. Az osztják szó semmiképpen sem vonható ide, *-l*-hangja ugyanis képző, vö. (KT. 614) Ni. *նոցար* 'Eiter im Auge' (I. SAUER, NomBild. 129, 160). A lapp szóban a *-wl-* és a jurákban az *-l* lehet ugyan az U **-ŋl-* folytatója, de az egyeztetés csak akkor valószínűsíthető, ha a lappban a magánhangzók a szókezdő **ŋ* hatására lettek palatálisak. Ez esetben természetesen a jurák szót az általam ajánlott egyeztetésből törölni kellene. A m. *nyál* és a jurák szó egybevetésének azonban még ennyi akadályja sincs.

Vogul Szo. *narkēr* 'Übeltat, Schuld'

A zürj. Sz. P. *nor* weichherzig, weinerlich (Sz.); Klage (P.), Sz. *noraš-*, P. *nora-š-* 'sich beklagen, sich beschweren, klagen, (S auch) tadeln', PO *nu-raš-* 'bekritteln, verleumden', Sz. *normi-* 'gerührt werden, Mitleid haben' szót és kérdőjellel — minthogy alapszava hiányzik és hangfestő is lehet — a következő votják ígét: K. *nerjal-* 'schluchzen, wehklagen, laut weinen' többen is egyeztettek (UOTILA, SyrjChr. 124; LYTKIN, VokPerm. 56; ESK.). A vog. (MSz.) É. *nur* 'bosszú', É. *nuriŋ* 'haragos', (KANN. — LIIM.: MSFOu. 116: 307) Szo. *jaŋ-nur* 'Vaterhaß' (*jaŋ* 'Vater') és az osztj. (KT. 589) Vj. D. *nur*, Kaz. *nür* 'Mord (?) des Bären (Vj.), Rache (Vj. D. Kaz.)', Kam. *nuraš-*, Kaz. *nüras-* 'grollen (Kam. Kaz.), böse sein (Kaz.)', Kaz. *nürət-*, O. *nürət-* 'in Zwietracht, in Streit leben' szavakat, amelyeket MUNKÁCSI (VNGy. II, 0572), PAASONEN — DONNER (1396 ?-lel), CSERNYECOV (Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez 1949:19), LIIMOLA (MSFOu. 116:307), az ESK. rokonoknak tartott, egyedül az ESK. kapcsolta egybe a fenti permi szavakkal. A zürj. *o, u* ~ votj. *e* megfelelés (UOTILA, SyrjChr. 124 alatt az *i* sajtóhiba) nagyon ritka és FU előzménye palatális magánhangzó. Ezért nem lehetséges az obi-ugor szavakkal való egyeztetésük, mert az utóbbiak eredetileg is veláris hangrendűek voltak. A vogul szó szerintem jövevény, minthogy csak az északi nyelvjárásokból ismeretes, valószínűleg az osztják folklórból került a nyelvbe.

A permi szavak alkalmasabb megfelelőinek tartom a következő obi-ugor szavakat: vog. (MK. 4: 287) K. *när* ~ *nör*, É. *nar* ~ *när* 'neheztelés, harag, bosszúság', (KANN. — LIIM.: MSFOu. 101:434) Szo. *narkēr* 'Übeltat, Schuld', Szo. *narəŋ kərəŋ* 'Erzürnen und Strafe verursachend, schuldig', (AHLQV.) *nera-* 'hassen', (MK. uo.) K. *nör-* 'haragszik', (KANN. — LIIM. uo.) Szo. *pupiŋn naralawən* 'der Schutzgeist zürnt dir und rächt sich durch Schmerzen' | osztj. (KT. 595) V. Vj. *ner-* 'klagen, stöhnen', Trj. *när-* 'klagen, jammern, ächzen'. Az osztják szó idetartozását némileg bizonytalanná teszi, hogy csupán a keleti nyelvjárásokból ismerjük, bár mind hangtani, mind jelentéstani szempontból nagyon jól illik a többi nyelv megfelelő szavához. A FU alapalak **nere* lehetett. A szó mai alakjai eredeti nomen-verbumra utalnak. Akire panaszkodunk, arra neheztelünk, haragszunk. Ezt a viszonyt tükrözi egyrészt az osztják, zürjén, votják szavak 'panaszkodni', 'panasz', másrészt a vogul szó 'haragudni', 'neheztelés, harag' jelentése.

Mordvin *morgo* 'Knorren'

A mord. (ERS.) E. *morgo* (Pl. *morgt*) 'cyk, (BUDENZ) Knorren (im Baum)', (MoRS.) M. *morga* (Pl. *morkt*) 'cyk, (JUHÁSZ — ERDÉLYI) 'Knorren im Baum, Baumstumpf' szót LEHTISALO (MSFOu. 58: 137 osztj., jur.) és JOKI (Vir. 1951:373 + kam.) etimológiájához kapcsolom. Az osztják ~ jurák ~ kamasz

szavak egyeztetését a FUV. is közli. Osztj. (KT. 533) V. Trj. *mār* 'Maserknorren der Birke (Weide) (V.), Knorren, Knorz, Maserknorren; Beule; Pustel, Gerstenkorn (Trj.)', DN. *mār*: *kišmār* 'Ringel, Streifen im Maserholz', O. *mār* 'Knoten (in den Halsmuskeln, am Schenkelansatz)' || szam. jur. (LEHTISALO 242) O. OP. Sj. Ko. *mar*^ρ, Nj. *mar*, P. *mal* 'Drüse'; kam. (DJ.) *mor* 'Stuteneuter', *mer*, *mar* 'Euter'. A mordvin szó mind hangtani, mind jelentéstani szempontból jól illik az etimológiába. Idekapcsolásával csupán az derült ki, hogy az eddigi szóközépi *r* helyett eredeti *-rk-* hangkapcsolatot kell föltennünk. Az uráli alapalak **morke* vagy **murke* lehetett, a jelentése pedig feltehetően 'Knollen, Knorren (in den Muskeln, im Holz)'.

Akad egy vogul szó, amelyet némi valószínűséggel ide vonhatnánk: (MUNK., VNGY. 2: 585) É. *moréχ*, *morχo*, *morχés*, ? *mor* 'fültőbéli porcogó'. MUNKÁCSI (uo.) osztják jövevénynek tartja. Ez a föltevés azonban a szó jelentése és hangalakja miatt egyáltalában nem valószínű. Legfeljebb a *χ* nélküli alak lehet osztják jövevényt. A vogul *-χ*, *-χés* végződés lehet képző, de a *χ* tartozhat a tőhöz is. Az első esetben a *mor* a képző nélküli alakot képviselheti. A *-χo* végződésről nem tudunk mit mondani. Az egyeztetésnek szerintem nincs jelentéstani akadálya: a lényeges jelentésmozzanat azonos (Knollen, Knorren). A vogul szó gyér adatoltsága azonban már bizonytalanabbá teszi az etimológiát.

Szam. jur *kūr* 'dichter Wald'

Az alábbi szavakat először N. SEBESTYÉN (NyK. 52: 254) egyeztette: vog. (KANN., közli LIIM.: FUF. 32: 243) TJ. *kāl-kārp*, AK. *χōrəp* 'Birkenwald' (*kāl* 'Birke'), P. *kōrp* 'Wald (Weißtannen, Fichten und Birken, Erdboden trocken); Fichtenwald', Szo. *χōrpur* 'alter, dicker mit Zirbelkiefern und Fichten sowie mit Birken und Lärchen bewachsener Wald' (*ur* 'Bergrücken') | osztj. (KT. 327) DN *χār* 'Wald, in dem es Wild gibt, Nadelwald', Kaz. *χār tāχija mantī* 'mit der Familie und allem aus den Winterwohnungen zur Jagd in den Wald ziehen...' | mord. E. *kal-kuro* 'Weidengebüsch' (*kal* 'Weide').

Hozzájuk kapcsolható a szam. jur. (LEHTISALO 213) Nj. *kūr* 'dichter Wald od. Gebüsch an Flußufern' szó. Az adatokból U **kura* alapalak következtethető ki. Az eredeti jelentés valószínűleg 'Gebüsch, dichter Wald' lehetett. A jurák szó idetartozása csak kérdéses lehet, ugyanis csupán egy szamójéd nyelvből és annak is csak egyetlen nyelvjárásából ismerjük.

A vogul szóval több szót is egyeztettek, ezek odatartozását azonban már sorra megcáfolták (LIIMOLA: FUF. 32: 240, MOÓR: ALH. 7: 374 jegyz.). Csupán a finn *korpi* 'Moorwald, Bruchwald' szóra kell kitérnünk, amelyet a SKES. vont ide. Minthogy a vogul adatban a *-p* képző, a finn szó a szóközépi *-rp-* mássalhangzó-kapcsolat miatt nem tartozhat hozzá.

Tavgi *naitea* 'das Obere'

Az uráliban lehetett egy **nu* hangalakú és 'ober' jelentésű szó, amely tovább élt a vogulban, az osztjákban és a kamaszban: vog. (KANN., közli LIIM.: FUF. 31: 352) TJ. *noη*, P. *nunηk*, Szo. *nōηχ* 'nach oben, aufwärts', (Msz.) K. *noηkhē* ua. | osztj. (KT. 566) V. *nuy*, *nuk* 'hinauf, aufwärts' (mit Verben), DN. O. *nōχ* 'hinauf, auf (DN), hinauf, aufwärts' (mit Verben)

(O.) | kam. *ńuɔdo*, *ńustu* 'auf, empor, hinauf, herauf', *ńuɔnam* 'oben', *ńuɔnada* 'von oben, von oben her, von — herab'.

Ennek a szónak valószínű továbbképzése az U **nu-m3* 'ober, das Obere, Himmel, Gott'. Vogul, osztják, jurák, szelkup, kamasz, koibál és motor folytatóit ismerjük. A kam. *num*, *nom* 'Himmel, Wetter, Donner' szabályosan *n*-nel kezdődik, de az alapszóból képzett és ragozott 'auf, empor' stb. alakok szókezdő hangjaként *ń*-t találunk. Az etimológia eddigi irodalma ugyan mindig *n*-nel közölte, de a leghitelesebb helyen a DONNER—JOKI szótárban *ń*-áll. Az U **n*-nek lehet ugyan a kamaszban *ń*- folytatója is, de csak palatális magánhangzók mellett. Úgy gondolom, hogy a kam. *ńuɔdo* 'auf, empor, hinauf, herauf' stb. alakok *ń*-jét a *ńiɔde*, *ńiɔda* 'aus, hinaus, heraus' alakok analógias hatásának tulajdoníthatjuk.

Másként áll a helyzet azzal a tavgi szóval, amelyet ide kapcsolok: *ńaitea* 'das Obere', *ńaitebtá* 'der Obere', *ńaiteŋ* 'nach oben', *ńaiteŋe* 'oben', *ńaiteada* 'von oben'. Itt is másodlagos a szókezdő *ń*, de a szóbelseji hangok megadják rá a magyarázatot. — A tavgiban *-m* képzős alakot nem ismerünk.

K. SAL ÉVA

Etymologische Bemerkungen

Ungarisch *nyál* 'Speichel, Schleim, Rotz'

Das ungarische Wort und seine finnisch-wolgaische Entsprechungen sind etymologisch mit jur. *ńul* 'Schleim' und vielleicht mit ostj. J. *ńoɔlyet* 'Schlamm' identisch.

Wogulisch So. *narkēr* 'Übeltat, Schuld'

Das syrjänische etymologische Wörterbuch verbindet die syrj. S. P. *nor* 'weichherzig, weinerlich (S.), Klage (P.)', S. *noras-*, P. *noras-* 'sich beklagen, sich beschweren, klagen (S. auch) tadeln', PO. *ńurraš-* 'bekritteln, verleumden' und die wotj. K. *nerjal-* 'schluchzen, wehklagen, laut weinen' Wörter mit wog. N. *nur* 'Rache', N. *ńurŋ* 'zornig', ostj. Kaz. *ńur* 'Rache', Kaz. *ńuras-* 'grollen, böse sein'. Das wog. *nur* ist aber wahrscheinlich ostjakischen Ursprungs. Aus lautlichen Gründen passen die Folgenden besser zu den permischen Wörtern: wog. K. *nar* ~ *ńr*, N. *nar* ~ *ńar* 'Groll, Zorn, Ärger', So. *narkēr* 'Übeltat, Schuld', ostj. V. Vj. *ner-* 'klagen, stöhnen'. Die zu rekonstruierende finnisch-ugrische Grundform ist **ner3*.

Mordwinisch *morgo* 'Knorren (im Baum)'

Die Verfasserin stellt das mordwinische Wort mit ostj. V. O. *mār* 'Maserknorren der Birke (Weide) (V.), Knoten in den Halsmuskeln (O.)', jur. O. *mārɔ*, Nj. *mar* 'Drüse' und kam. *mor* 'Stuteneuter' zusammen. Wegen des mordwinischen Wortes muß man im Innern der Grundform ein **-rk-* rekonstruieren. Die ursprüngliche Bedeutung dürfte 'Knollen, Knorren (in den Muskeln, im Holz)' gewesen sein. Man könnte noch ein wogulisches Wort: N. *morex* 'Knorpel in der Gegend hinter den Ohren' hierherstellen. Die verschiedene, aber im Wesentlichen identische Bedeutung macht keine Schwierigkeiten, aber die Hingehörigkeit des Wortes ist wegen der spärlichen Angaben fraglich.

Jurakisch *kūr* 'dichter Wald'

Das jurakische Wort ist die etymologische Entsprechung der folgenden Wörter: wog. KU. *ńōrəp* 'Birkenwald', ostj. DN. *ńār* 'Wald ...', mord. E. *kal-kuro* 'Weidengebüsch'.

Tawgi *ńaitea* 'das Obere'

Man kann das tawgi Wort mit wog. Tj. *noŋ* 'nach oben', ostj. V. *ńuy* 'hinauf', kam. *ńuɔdo* 'auf' vergleichen.

ÉVA K. SAL

A konkrét és általános egysége a parafrázisok folyamatában

(A konkrét és általános dialektikája ugyanazon a jelentésen belül — és a különböző jelentések viszonyában)

Az eddigiekben¹ a jelentés belső mozgását mutattuk be, azaz ugyanannak a jelentésnek különböző szintjeit. Pl.:

I	F ₁	F ₂	F ₃
$\left[\begin{array}{l} \text{köt (jel}_1) + \\ \text{köti (jel}_1) + \end{array} \right.$	$\left[\begin{array}{l} \text{láncot} \\ \text{pórázt} \\ \text{stb.} \\ \text{lánccal} \\ \text{pórázzal} \\ \text{stb.} \end{array} \right.$	$+ a \text{ kutyára}$ $+ a \text{ kutyát}$	
	↓		
$[\text{köti (jel}_2) +$...	$+ a \text{ kutyát}$	$+ a \text{ kerítéshez}$
	↓		
$[\text{köti (jel}_3) +$...	$+ a \text{ felvételt}$	$+ \text{érettségihez}$

A különböző jelentésszintek kialakulásával párhuzamosan pedig — a konkrét különbségek elvonatkoztatásával — mind általánosabb ún. hipotetikus formákat hoztunk létre. Vagyis: (l. 385. l.)

Így bármely mondat egyidejűleg helyezhető el a mondatok szerves rendszerében és vezethető le — deduktíve — mint a hipotetikus rendszer végső általánosítása.

Ugyanakkor a különböző jelentések között is kapcsolatok mutathatók ki. Az így feltárt kapcsolatok a lexika körébe vágnak; a probléma pedig a parafrázisok kérdéséről szól. A parafrázisokkal kapcsolatban Katz—Fodor maga nem jutott jelentősebb eredményre. U. Weinreich pedig, aki felfigyelt K. F. elméletében a parafrázisok kérdésének megoldatlanságára, önmaga szintén nem jutott tovább a probléma megfejtésében.

Az alábbiakban egyetlen példát elemzek részletesen: a *köt* (jel₃)-at. A *köt* (jel₃) köré épülő parafrázisok rendszere arra utal, hogy a jelentések egy sora egy-egy csoporton belül a *köt* valamely elvont jelentésének a kialakítása felé tart. A csoportokon belül a jelentések sajátos implikációkat alkotnak. Pl. az alábbi mondat:

[*rá-erőszakolja + a borát + vkire*]

¹ A nyevi rendszer és valóság. Akadémiai Kiadó.

csak mint a következő közvetlenebb kifejezés levezetése értelmezhető:

$$\left\{ \left[\left[\begin{array}{l} \text{kínálja} \\ \text{eladja} \\ \text{megveteti} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + a \text{ borát} + \left[\begin{array}{l} \text{vkinek} \\ \text{vkivel} \end{array} \right] + \text{erőszakkal} \right\}$$

— egy denominális képzés felvételével:

$$(\text{erőszak} \times \text{tesz} (\text{jel}_3))^2 \times \text{erőszakol.}$$

Vagyis:

$$\left\{ \left[\left[\begin{array}{l} \text{kínálja} \\ \text{eladja} \\ \text{megveteti} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + a \text{ borát} + \left[\begin{array}{l} \text{vkinek} \\ \text{vkivel} \end{array} \right] + \text{erőszakkal} \right\}$$

$$\downarrow$$

$$[(\text{rá-})\text{erőszakolja} + a \text{ borát} + \text{vkire}].$$

Másfelől az *erőszakol* — levezetett jelentésének — alternánsa a *köt* (1):

$$[\text{köti} + a \text{ borát} + \text{vkire}]$$

a *köt* a *ráerőszakol* metaforikus változata. Vagyis:

$$\left\{ \left[\left[\begin{array}{l} \text{kínálja} \\ \text{eladja} \\ \text{megveteti} \\ \text{stb} \end{array} \right] + a \text{ borát} + \text{vkinek} \right] + \text{erőszakkal} \right\}$$

$$[\text{köti} (1) + a \text{ borát} + \text{vkire}]$$

$$\downarrow$$

$$[(\text{rá-})\text{erőszakolja} + a \text{ borát} + \text{vkire}]$$

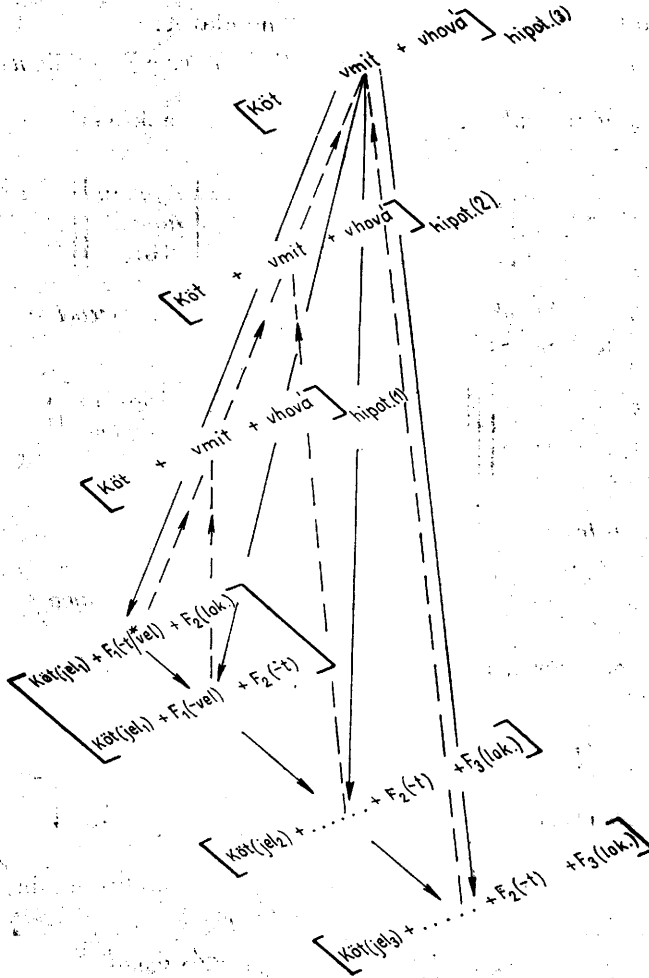
a *rá-erőszakolja* mintegy megszüntetve őrzi magában a $\{[\text{kínálja} + a \text{ borát}] + \text{erőszakkal}\}$ -t: a $[\text{köti} + a \text{ borát} + \text{vkire}]$ pedig a maga részéről a $[(\text{rá-erőszakolja} + a \text{ borát} + \text{vkire})$ -t.

Hasonló mondható el az alábbi mondatról:

$$[\text{rá-erőszakolja} + a \text{ nézeteit} + \text{vkire}].$$

A kérdéses mondat csak úgy érthető meg, mint amelyet levezettünk — az alábbi mondatból:

$$\left\{ \left[\left[\begin{array}{l} \text{elhiteti} \\ \text{magáévá téteti} \\ \text{elfogadtatja} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + a \text{ nézeteit} + \text{vkivel} \right] + \text{erőszakkal} \right\}$$

A [köti + a nézeteit + vkire] pedig — a maga részéről — csak úgy érthető meg, mint az előbbi mondat metaforikus változata. Vagyis:

$$\left\{ \left[\left[\begin{array}{l} \text{elhiteti} \\ \text{magáéva téteti} \\ \text{elfogadtatja} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + a \text{ nézeteit} + vkivel \right] + \left[\begin{array}{l} \text{erő-} \\ \text{szakkal} \end{array} \right] \right\}$$

[köti (1) + a nézeteit + vkire]

[rá-erőszakolja + a nézeteit + vkire]

Tehát a rá-erőszakolja jelentése mindig konkrét jelentésrelációk eredménye.

Vizsgáljuk most már meg az alábbi mondatot:

[*kényszeríti + a beteget + ágyba*].

A kérdéses mondat csak úgy érthető meg, mint a következő mondat derivációja:

$$\left\{ \left[\begin{array}{c} \text{tartja} \\ \text{dönti} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + a \text{ beteget} + \left[\begin{array}{c} \text{ágyban} \\ \text{ágyba} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{c} \text{kényszerűen} \\ \text{kényszerrel} \end{array} \right] \right\}$$

A [*köti + beteget + ágyba*] pedig a [*kényszeríti + a beteget + ágyba*] metaforikus változata. Vagyis:

$$\left\{ \left[\begin{array}{c} \text{tartja} \\ \text{dönti} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + a \text{ beteget} + \left[\begin{array}{c} \text{ágyban} \\ \text{ágyba} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \text{kényszerrel} \right\}$$

$\swarrow \quad \searrow$
 [*köti (2) + a beteget + ágyhoz*]
 $\swarrow \quad \searrow$
 [*kényszeríti + a beteget + ágyba*]³

A metaforák rendszerén belül egy újabb (2) általános jelentéshez jutunk.

Vizsgáljuk meg továbbá a *köt* alábbi, újabb jelentését, ill. annak összefüggéseit:

$$\left\{ \left[\begin{array}{c} \text{az adósság} \\ \text{a hála} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \text{köt} + (\text{vkit}) + \text{hozzám} \right\}.$$

A kérdéses mondat csak úgy fogható fel, mint az alábbi mondat antropomorf változata:

$$[\text{köt} + \text{vkit} + \text{magához} \left[\begin{array}{c} \text{adóssággal} \\ \text{hálával} \\ \text{stb.} \end{array} \right]].$$

Az ábrázolt tényállás a legegyszerűbben az alábbi módon fejeződik ki:

$$\left[+ \left[\begin{array}{c} \text{nem hagy el} \\ \text{nálam} \\ \text{velem} \\ \text{stb.} \end{array} \right] \text{marad} \left[\begin{array}{c} \text{az adósság} \\ \text{a hála} \\ \text{stb.} \end{array} \right] \text{miatt} \right]$$

³ Érdekes megjegyezni: az *enged* a *kényszerít* ellentéte. Az *enged* viszont tagadó transzformációval hasonló összefüggéseket fejez ki, mint a *kényszerít*. Pl.:

[*nem engedi + a beteget + (felkelni + az ágyból)*]

[*kényszeríti + a beteget + (maradni + ágyban)*]

A kérdéses kifejezés parafrázisa:

$$\left[\begin{array}{l} \text{az adósság} \\ \text{a hála} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} \text{teszi} \\ \text{okozza} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \text{hogy} \left[\begin{array}{l} \text{hozzám tartozzon} \\ \text{velem maradjon} \end{array} \right]$$

A fentebbi kérdéses,

$$\left[\begin{array}{l} \text{az adósság} \\ \text{a hála} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \text{köt} + \text{vkit} + \text{hozzám}$$

pedig az utóbbi kifejezés metaforikus változata. A *köt* újabb jelentésének és a hozzáfűződő parafrázisoknak a rendszere:

$$\left[\begin{array}{l} \text{[kötök} + \text{vkit} + \text{magamhoz} + \left[\begin{array}{l} \text{adóssággal} \\ \text{hálával} \\ \text{stb.} \end{array} \right]} \\ \left[\begin{array}{l} \text{az adósság} \\ \text{a hála} \\ \text{a ragaszkodás} \\ \text{stb.} \end{array} \right] \text{köt (3)} + \text{vkit} + \text{hozzám} \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} \text{nem hagy el} \\ \left[\begin{array}{l} \text{nálam} \\ \text{velem} \end{array} \right] \text{marad} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} \text{az adósság} \\ \text{a hála} \\ \text{a ragaszkodás} \\ \text{stb.} \end{array} \right] \text{miatt} \end{array} \right]$$

$$\left[\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} \text{az adósság} \\ \text{a hála} \\ \text{a ragaszkodás} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} \text{teszi} \\ \text{okozza} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} \text{hogy} \\ \text{velem maradjon} \\ \text{stb.} \end{array} \right] \end{array} \right]$$

A *köt* eredeti jelentésének pontos helye a rendszerben:

$$\begin{array}{cccccc} \mathbf{I} & & \mathbf{F}_1 & & \mathbf{F}_2 & & \mathbf{F}_3 & & \mathbf{F}_4 \\ \left[\text{kötök} + \dots + \text{vkit} + \text{magamhoz} + \left[\begin{array}{l} \text{adóssággal} \\ \text{azzal hogy adósom} \\ \text{adósság miatt} \\ \text{azért mert adósom} \end{array} \right] \right] \end{array}$$

Vizsgáljuk meg továbbá az alábbi mondatot:

$$[\text{köti} + \text{az állását} + (\text{kérése} + \text{teljesítéséhez})].$$

A kérdéses mondat az alábbi mondat parafrázisa:

$$[(\text{függővé} + \text{teszi}) + (\text{állása} + \text{megtartását}) + (\text{az ügy} + \text{elintézésétől})]$$

Az utóbbi mondat pedig az alábbi mondatra vezethető vissza, ill. abból vezethető le:

[*megtartja + állását + attól függően + hogy elintézik kérését*]
ha elintézik kérését

A kérdéses jelentések parafrázis-rendszere:

[*állását + megtartja + attól függően + hogy elintézik + kérését*]
ha elintézik kérését

[*köt (4) + vmit + vmihez*]

[(*függővé + teszi*) + *állása megtartását + az ügy elintézésétől*]

(*függővé + tesz*)-ben a *tesz* = *tesz* (jel₃)

Vizsgáljuk meg végül az alábbi mondatot:

[*köti (5) + az egyetemi felvételt + az érettségihez*]

A kérdéses mondat az alábbi mondat parafrázisa — metaforikus változata:

$\left[\left[\begin{array}{l} \text{feltételül + szabja meg} \\ \text{feltételévé + teszi meg} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} \text{az egyetemi felvételhez} \\ \text{az egyetemi felvételnek} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} \text{az érettségit} \\ \text{hogy legyen} \\ \text{érettségi} \end{array} \right] \right]$

Az utóbbi mondat maga pedig a következő mondatra vezethető vissza, ill. abból vezethető le:

$\left[\left(\text{felveszi + az egyetemre} \right) + \left[\begin{array}{l} \text{azzal a feltétellel} \\ \text{az alatt a feltétel alatt} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} \text{hogy van} \\ \text{érettségije} \end{array} \right] \right]$
ha van érettségije

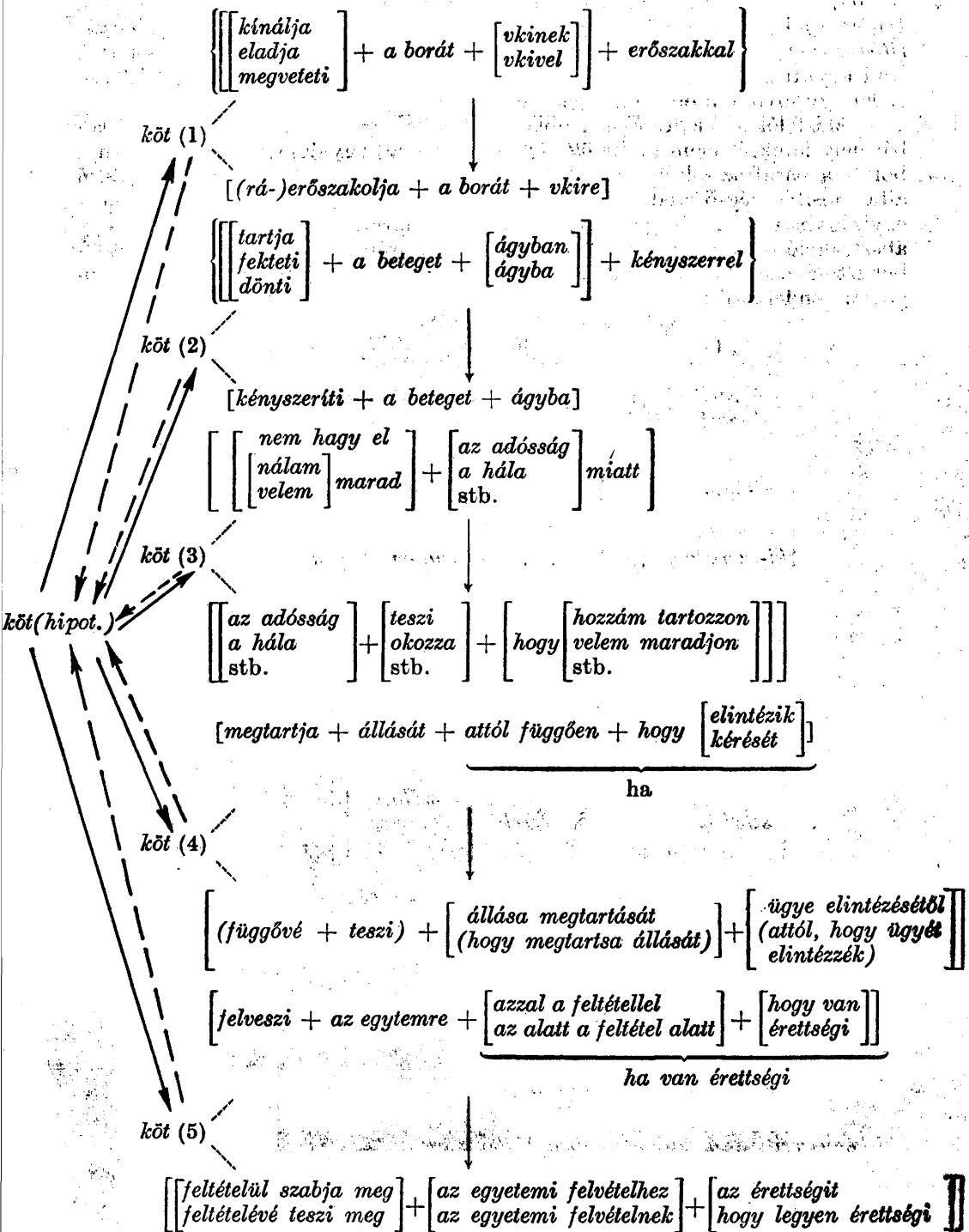
A kérdéses mondatok parafrázis rendszere:

$\left[\left(\text{felveszi + az egyetemre} \right) + \left[\begin{array}{l} \text{azzal a feltétellel} \\ \text{az alatt a feltétel} \\ \text{alatt} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} \text{hogy van} \\ \text{érettségije} \end{array} \right] \right]$
ha van érettségije

[*köti (5) + az egyetemi + felvételt + az érettségihez*]

$\left[\left[\begin{array}{l} \text{feltételül szabja meg} \\ \text{feltételévé teszi meg} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} \text{az egyetemi felvételnek} \\ \text{az egyetemi felvételhez} \\ \text{stb.} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} \text{az érettségit} \\ \text{hogy legyen} \\ \text{érettségi} \end{array} \right] \right]$

Az egyes parafrázis-csoportokon belül kialakult *köt*-ök elvonatkoztatásaként a *köt* még egy általánosabb (= hipotetikus) jelentéséhez jutunk el — amelyből aztán az öt felépítő jelentések deduktíve levezethetők:

A *köt*-nek ez az általános hipotetikus jelentése most már magába zárja a *köt-ött-ség* legkülönbözőbb konkrét formáit: az *erőszakol-t-ság*-ot, a *kényszerít-ett-ség*-et, a valamitől való *függ-ő-ség*-et, és *feltételekhez szab-ott-ság*-ot stb. Ami egyúttal arra is utal, hogy az Értelmező Szótár szócikke élén álló szó (*köt*) egy elvont hipotetikus jelentés.

Másfelől a jelentéseknek ebben a konkrét \longleftrightarrow általános mozgásában bármely konkrét elem (a *köt-ött-ség* egyes formái) egyidejűleg egy más irányból — a parafrázisok egy másik összefüggésében — mint egy hasonló jellegű általánosítás végső eredménye fogható fel. Vagyis ugyanaz az elem, amely egyirányban — a *köt* (jel₁) irányában — konkrét, másfelől egyidejűleg egy absztrakció eredménye. Pl.: a *kényszerít* több irányból különböző csoportokból általánosul. Így a *szorít* — amint láttuk — egy meghatározott belső mozgással rendelkezik:

$$\begin{array}{cccc}
 \mathbf{I} & & \mathbf{F}_1 & & \mathbf{F}_2 & & \mathbf{F}_3 \\
 & & & & & & \\
 & & \left[\begin{array}{l} \text{szorít} (\text{jel}_1) + a \text{ prést} + a \text{ könyvre} \\ \text{szorítja} (\text{jel}_1) + a \text{ préssel} + a \text{ könyvet} \end{array} \right] & & & & \\
 & & \downarrow & & & & \\
 & & \left[(\text{ki-})\text{szorítja} (\text{jel}_2) + \dots + a \text{ könyvet} + a \text{ asztalra} \right] & & & & \\
 & & \downarrow & & & & \\
 & & \left[\text{ki-szorítja} (\text{jel}_3) + \dots + a \text{ vallomást} + a \text{ fiúból} \right] & & & &
 \end{array}$$

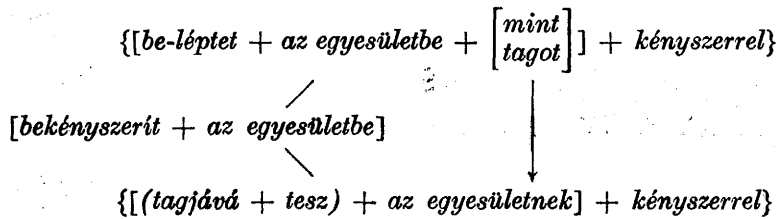
Ugyanebből a csoportból egy *ki-présel* (jel₂₋₃) vezethető le:

$$\left[\begin{array}{l} \text{szorítja} (\text{jel}_1) + a \text{ prést} + \left[\begin{array}{l} a \text{ szőlőre} \\ a \text{ könyvre} \\ \text{stb.} \end{array} \right] \\ \text{szorítja} (\text{jel}_1) + a \text{ préssel} + \left[\begin{array}{l} a \text{ szőlőt} \\ a \text{ könyvet} \\ \text{stb.} \end{array} \right] \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\text{ki-préseli} (\text{jel}_2) + a \text{ szőlőt} + a \text{ edénybe} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\text{ki-préseli} (\text{jel}_3) + a \text{ vallomást} + a \text{ fiúból} \right]$$

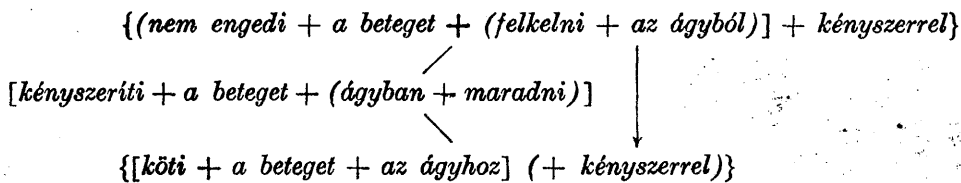
Vagyis:

$$\begin{array}{l}
 \{[\text{ki-szorítja} + a \text{ vallomást} + a \text{ fiúból} + \text{kényszerrel}]\} \\
 \swarrow \\
 [\text{ki-kényszeríti} + a \text{ vallomást} + a \text{ fiúból}] \\
 \searrow \\
 \{[\text{ki-préseli} a \text{ vallomást} + a \text{ fiúból}] + \text{kényszerrel}\}
 \end{array}$$

Vagy:

Vagy — amint láttuk:

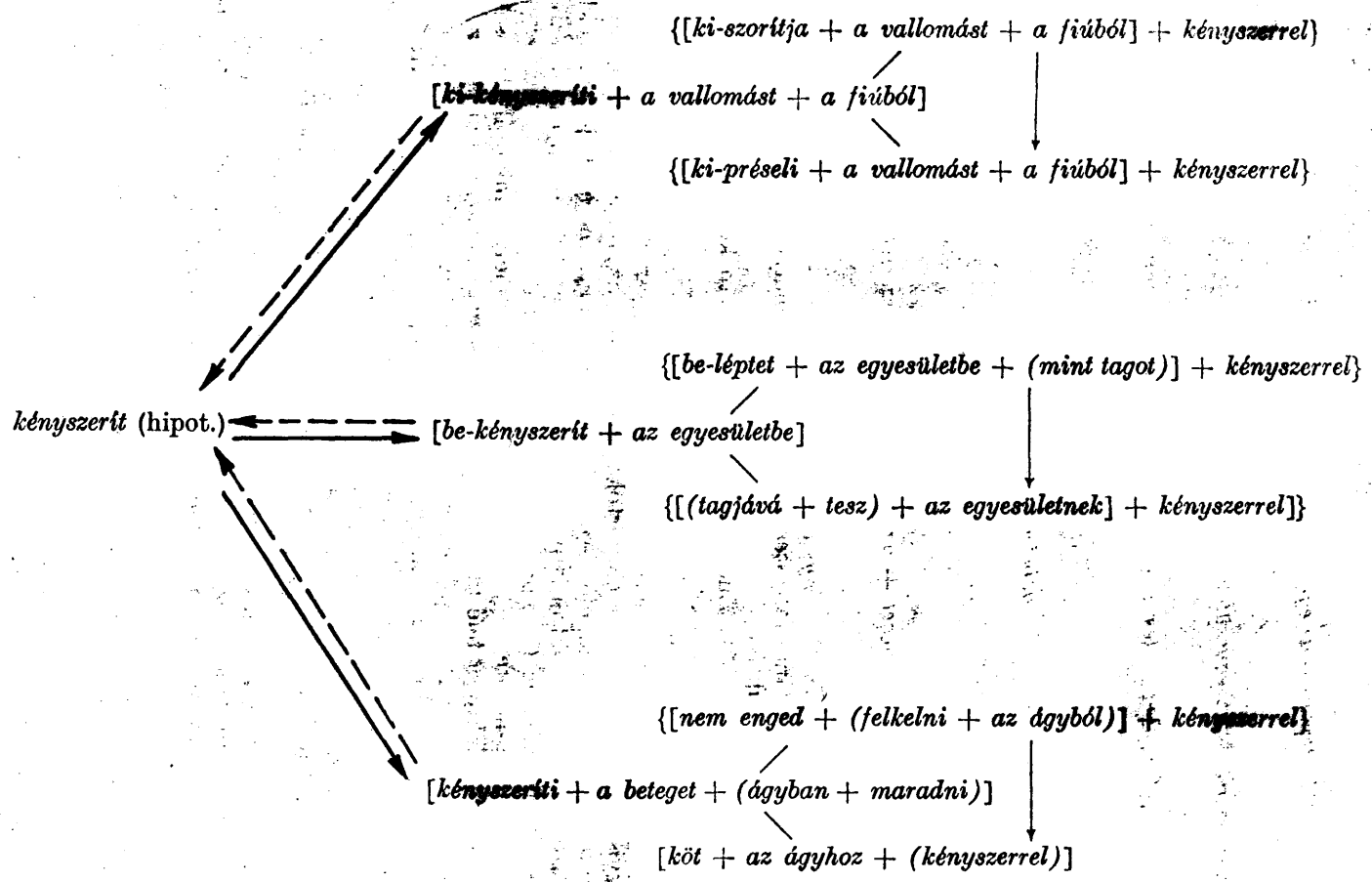
A *ki-kényszerít*, *be-kényszerít*, *kényszerít* pedig — mint konkrét komponensek — egy általános *kényszerít*-hez vezetnek; amelyből maguk a konkrét komponensek deduktíve levezethetők:

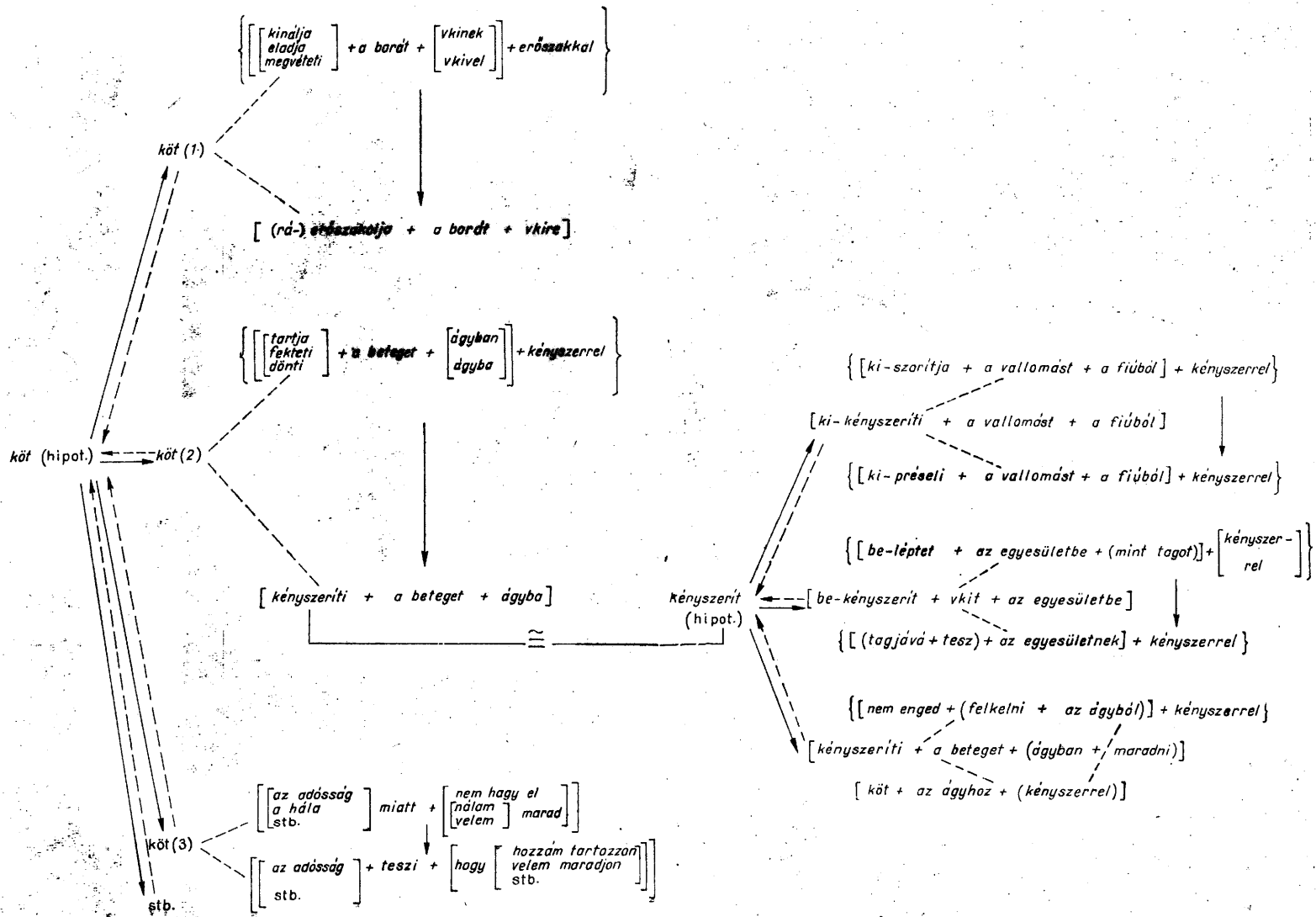
A *kényszerít* tehát, amely a *köt* (jel₃) irányában konkrét, másfelől egyidejűleg egy absztrakció eredménye:

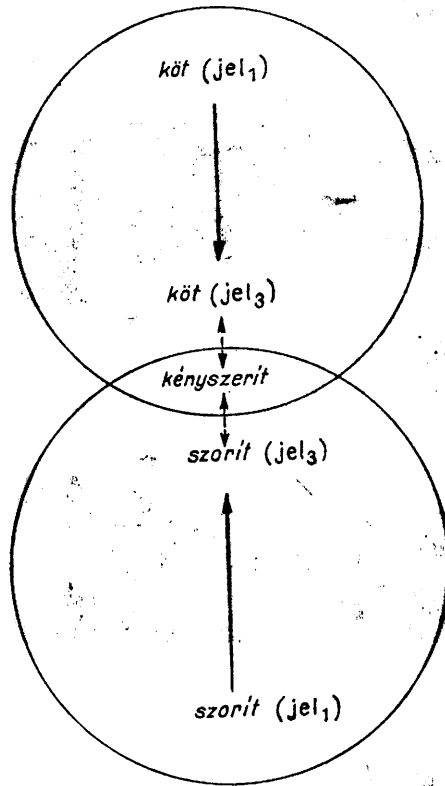
Még egy szempontot érintenek: a *köt* (jel₂) és a *szorít* (jel₂) pl. egy olyan jelentést eredményez, amely a parafrázisok (*kényszerít*) alapján összeesik. Vagyis a transzformációs csoportokból kiindulva az I (jel₃) szintjén olyan jelentéstartalmak állnak elő — metaforikus úton, amelyek az I (jel₁) érzékletes szférájába több ponton kapaszkodnak bele, de amelyekre az I (jel₁) szintjére jellemző zártság (= korlátozottság) nem érvényes:

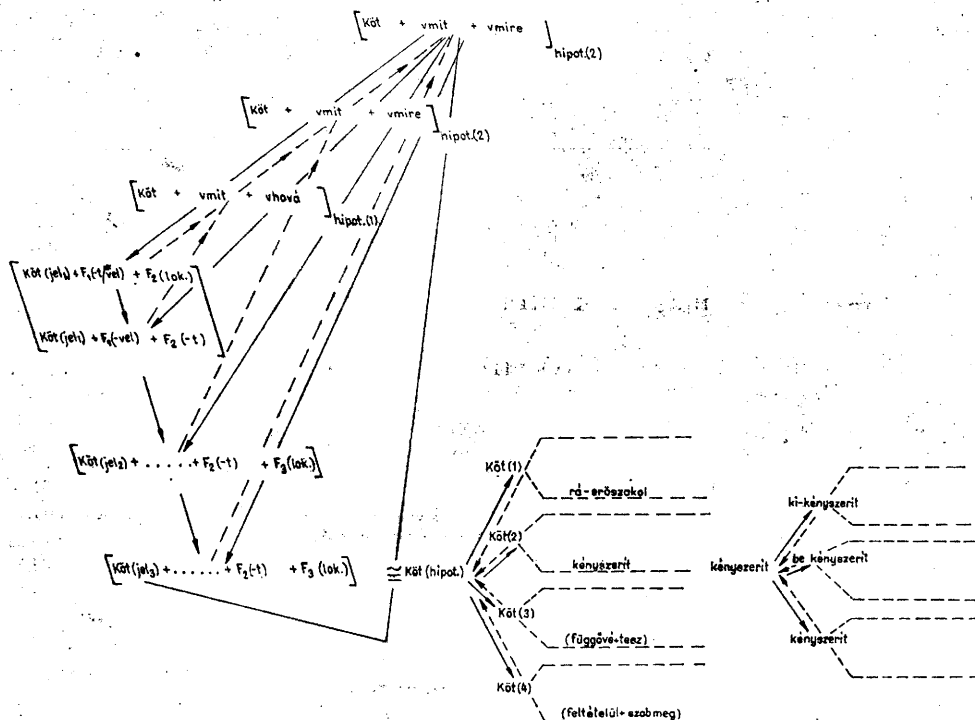
A jelentésnek tehát van egy belső mozgása, amely a mind általánosabb jelentések kialakítása felé tart; ezzel a belső mozgással párhuzamosan az ún. hipotetikus rendszert építjük fel, amelynek végső elvonatkoztatásaként vezetjük le a konkrét formákat, amelyek maguk a hipotetikus jelentést létre hozzák; bármely forma egyidejűleg szemlélhető úgy, mint a szerves rendszernek egy sora és úgy, mint hipotetikus alakulat. Ugyanakkor a szerves rendszernek minden rétege egyidejűleg egy — a parafrázisok keretében — folyó mozgás végső általánosítása; másfelől ennek az általánosító folyamatnak minden konkrét mozzanata maga is egy állandó általánosítás végső eredménye. Tehát minden jelentés egy konkrét ↔ általános mozgáson belül nyeri el tartalmát; a konkrét ↔ általános mozgás pedig egyidejűleg egy horizontális és egy vertikális irányú mozgásban valósul meg. Pl.: — sematikusan:

ZSILKA JÁNOS

The Unity of Concrete and General in the Process of Paraphrases

In his former works the author was engaged in studying the interrelationships existing between the various meanings of *one and the same word*. In respect of the objective verbs an organic system has been established with this method.

In his more recent works he examines the interconnections that exist between the meanings of *different words*. In general, the particular meanings of words partake as concrete moments in shaping the abstract meanings of some other words. The concrete meanings of the latter, in turn, will behave as constituent elements of the abstract meanings of still other words. The characteristic feature that can be demonstrated systematically in respect of the meanings of the different words may be represented in the following way: concrete → general, general → concrete trends forming a unity.

JÁNOS ZSILKA

A lengyel–magyar kontrasztív vizsgálatok kérdéseihöz

Az utóbbi években a nyelvészeti kontrasztív (konfrontatív) vizsgálatok intenzív fejlődésének lehetünk tanúi. Ezek a vizsgálatok a modern nyelvtudomány egyik új irányzatának, az úgynevezett kontrasztív nyelvészetnek alapjául szolgáltak. Az e téren létrejött jelentős eredmények ellenére azonban érezhető a kikristályosodott, a nyelvek hatékony kontrasztív elemzéséhez nélkülözhetetlen elméleti bázis hiánya. A munkák többsége — a tapasztalat szerint — a nyelvi anyagnak a már létező nyelvészeti modellek keretében történő elemzésére korlátozódik. E munkák eredményessége és haszna valószínűleg akkor válik értékelhetővé, ha a kutatások alapjául szolgáló elmélet és módszer tovább tökéletesedik.

I. Általános megjegyzések

Bizonyára nehezen találunk ma olyan nyelvtanárt, aki ne tapasztalta volna, hogy az idegennyelv-oktatás folyamatában feltétlenül figyelembe kell vennie a tanulók anyanyelvi sajátosságait is. E probléma távolról sem új, de napjainkban újra aktuálissá vált.

Az idegennyelv-oktatás módszertana — miután az elmúlt évtizedek során az akkori nyelvészetben uralkodó összehasonlító módszer hatása alatt állt — különösen a nyelvek közötti hasonlóságokra helyezte a hangsúlyt. W. VON HUMBOLDT, J. BAUDOIN DE COURTENAY és F. DE SAUSSURE munkái ugyanakkor nagy mértékben elősegítették a nyelvi tipológia fejlődését, amelynek, mint tudjuk, nagy figyelmet szentelnek a mai nyelvészetben. Ily módon beszélhetünk a genetikailag rokon nyelvek esetében alkalmazott összehasonlító módszernek a nem rokon nyelvek leírására történő alkalmazásáról. A nyelvészek figyelme ma nem annyira a hasonlóságokra, mint inkább a nyelvek közötti különbségekre összpontosul. Ezt az irányzatot az orosz nyelvészeti irodalomban *е г y б е в е т ő н е к* (szoposztavitelnij metod) nevezik az összehasonlítóól eltérően (szravnitelnij metod).^{*} A mai nyelvészeti tanulmányok többségében a „kontrasztív” terminust használják. A kontrasztív nyelvészet

^{*} Ezt a módszert legvilágosabban talán A. A. REFORMATSZKIJ definiálja: «Сопоставительный метод, наоборот (аз összehasonlító módszertől eltérően, В. J.) базируется только на синхронии, старается установить различное, присущее каждому языку в отдельности, и должен опасаться всего схожего, так как оно толкает на нивелировку индивидуального и провоцирует подмену чуждого своим. Только последовательное определение контрастов и различий своего и чуждого может и должно быть законной целью сопоставительного исследования языков». А. А. Реформатский, О сопоставительном методе. «Русский язык в национальной школе», 1962, 5, 23–24.

megalapítójának az Egyesült Államokban R. LADO¹ tekintik. Szerinte a kontrasztív nyelvészetnek foglalkoznia kell a két nyelv struktúrájának összehasonlításával, hogy megállapítsa a különbségeket. Ezek a különbségek — véleménye szerint — fő forrásai azoknak a nehézségeknek, amelyek az idegen nyelv-oktatásban felmerülnek.²

A kontrasztív elemzést nemzetközi viszonylatban először valószínűleg E. POLIVANOV³ végezte el! Mint módszer napjainkig bizonyos változásokon ment át, és az utóbbi időben nemcsak a nyelvi interferencia kimutatásához, hanem ennek leküzdéséhez is szükséges, fontos eszköznek tekintik.⁴ Nem lehet azonban egyetérteni azzal, hogy a nyelvi struktúrák összehasonlítása a hasonlóságok és a különbségek tisztán mechanikus regisztrálásához vezessen, ami sajnos sok kontrasztív vizsgálatra jellemző. Ilyen felfogás önmagában is leszűkíti a vizsgálatok alkalmazott aspektusát, és csökkenti a nyelvoktatásban való alkalmazási lehetőségüket. Nagyon gyakran szem elől tévesztik a gyakorlat (nyelvoktatás, nyelvtanítás) fontosságát, amely nélkülözhetetlen anyagot szolgáltathat a tanulmányok sikeréhez. Ezért a tiszta elméleti megfontolások időnként jogos gyanút keltenek mindenekelőtt a nyelvtanárokban.⁵ A kontrasztív vizsgálatok eredménye nem lehet csupán az egyszerű grammatika leírása. Erre A. A. REFORMATSKIJ hívta fel a figyelmet, amikor azt írta, hogy „a konfrontatív grammatikát nem lehet egyidejűleg a két nyelv számára azonosnak tekinteni”.⁶ G. NICKEL és K. WAGNER viszont azt állítják, hogy a kontrasztív elemzésnek az a célja, hogy létrehozzunk egy olyan részleges nyelvtant (G_c), amelynek a forrásnyelv (G_1) és a célnyelv grammatikája (G_2) közti kontrasztokat kell tartalmaznia. A szerzők ezt az elképzelést szemléltető sémával illusztrálják.⁷

A kontrasztív módszer jelentősége véleményünk szerint — mindenekelőtt abban rejlik, hogy elősegíti az idegen nyelvet tanulók tipikus hibáinak várható előrejelzését. Ez a kérdés rendkívül fontos. Hozzá kell fűznünk, hogy az idegen nyelv-oktatás folyamatában egyáltalán nem játszanak kisebb szerepet a strukturális különbségek, mint a hasonlóságok. Hasonló gondolatokat

¹ R. LADO, *Linguistics across culture: applied linguistics for language teachers*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1957; uő.: *Language teaching*. 1964.

² R. LADO, *Language teaching* . . . , 21.

³ E. POLIVANOV, *La perception des sons d'une langue étrangère*, Travaux du cercle linguistique de Prague, 1931, 4.

⁴ G. NICKEL, *Applied Linguistics: An additional comment*. IRAL, 1967, vol. V, Nr 2-3, 52.

⁵ Vö. S. P. CORDER: „The major contribution of the linguist to language teaching was seen as an intensive contrastive study of the system of the second language and the mother tongue of the learner . . . Teachers have not always been very impressed by this contribution from the linguist for the reason that their practical experience has usually already shown them where these difficulties lie and they have not felt that the contribution of the linguist has provided them with any significantly new information. They noted for example that many of the errors with which they were familiar were not predicted by the linguist anyway.” S. P. CORDER, *The significance of learner's errors*. IRAL, 5, 1967, 162.

⁶ A. A. РЕФОРМАТСКИЙ, *О сопоставительном методе* . . . 33.

⁷ G. NICKEL—K. WAGNER, *Contrastive linguistics and language teaching*. IRAL, 1968, vol. VI, NR 3, 238. Lásd még: G. NICKEL, *Contrastive linguistics and foreign-language teaching*. Papers in Contrastive Linguistics. Cambridge, at the University Press, 1971, 8.

találhatunk A. és O. KOUTSOUDAS-nál és D. L. WOLFE-nál.⁸ Ezt a felfogást követi L. ZABROCKI, J. FISIÁK, E. KÖNIG és mások⁹ is.

E. A. LEVENSTONE szerint a tanulók anyanyelvét is le lehet írni az első fázisban és csak aztán összehasonlítani az adott idegennyelvvvel; az első nyelvet is le lehet írni az idegennyelv kategóriáival, vagy pedig mint a két nyelvet a kölcsönös közelítésben lehet ábrázolni.¹⁰

Véleményünk szerint, különös figyelmet érdemel J. B. CARROLL megállapítása, miszerint a nyelvek között található különbségek két fő típusra oszthatók. A konvergenciáról és a divergenciáról van itt szó. J. B. CARROLL szerint, a divergens különbségeknél a forrás (domináns) nyelv és a célnyelv (domináns) között nagyobb nehézségek merülnek fel az oktatásban, mint amilyeneket a konvergens különbségek esetén tapasztalni lehet.¹¹

A nyelvi kommunikációs modelltől kiindulva olyan következtetést lehet levonni, hogy az idegennyelv-oktatásban nagyon fontos szerepet fog játszani nemcsak a beszéd-, hanem a halláskészség is. Ez az információadó és vevő kérdéséről érinti.¹² Az adónak olyan adekvát módon kell kódolnia az információt, hogy a vevő megértse. A vevőnek viszont olyan adekvát módon kell dekódolnia a közleményt, hogy megértse a tartalmát. Ha a forrás- és a célnyelv közti különbségek divergens jellegűek, akkor ez azt jelenti, hogy a második nyelv kódolási elemeinek mennyisége nagyobb mint az első nyelv esetében. A kommunikációs aktus ez esetben megköveteli, hogy a mennyiség szempontjából egyszerűbb kódolási rendszerről bonyolultabb rendszerre térjünk át. Ha viszont a második nyelv kódolási rendszere kevesebb számú elemből áll, akkor konvergenciáról beszélünk, amely valószínűleg pozitívan tükröződik a tanulók beszédjében. Ennek fényében megalapozottnak tűnik R. LADO hipotézise, mely szerint a szemantikai sík elemei (C) bizonyos stimulusokat képeznek a potenciális feleletek számára (E), azaz a nyelvi kifejezés síkjához viszonyítva.¹³ A C és az E szinteken a kontrasztokkal és a hasonlóságokkal találkozunk. E szimbólumok négy típusú kombinációjával állunk szemben. +C+E,

⁸ A. and O. KOUTSOUDAS, A contrastive analysis of the segmental phonemes of Greek and English. „Language Learning”, 1962, vol. XIII, Nr 3, 211, D. L. WOLFE, Some theoretical aspects of language learning and language teaching. „Language Learning”, 1967, vol. 17, Nr 3–4, 179.

⁹ L. ZABROCKI, Grundfragen der konfrontativen (kontrastiven) Sprachwissenschaft. 3rd International Congress of Applied Linguistics. Copenhagen, Denmark, 21st–26th August 1972; J. FISIÁK, „The Poznan Polish-English Contrastive Project” in R. Filipović (ed.) Papers of the Zagreb Conference on English Contrastive Project, Zagreb, 1971; E. KÖNIG, Major and Minor Differences between Languages. PAKS, Stuttgart 1972, 51–65.

¹⁰ E. A. LEVENSTONE, A classification of language differences IRAL 1966, vol. IV, Nr 3, 200. Vö. C. C. FRIES: „The most effective materials are those that are based upon a scientific description of the language to be learned, carefully compared with a parallel description of the native language of the learner.” C. C. FRIES, Teaching and Learning English as a Foreign Language. Ann Arbor, 1945, 9.

¹¹ Lásd: J. B. CARROLL, Linguistic relativity, contrastive linguistics and language learning, IRAL, 1963, vol. 1, Nr 1, 17.

¹² L. ZABROCKI, Językoznawcze podstawy metodyki nauczania języków obcych. PWN, Warszawa, 1966; uő.: Kodematrische Grundlagen der Theorie des Fremdsprachenunterrichts. „Glottodidactica”, 1966, vol. I, 3–42; J. BAŃCZEROWSKI, A nyelvi modell és a nyelvi kommunikáció néhány kérdése. Nyelvtudományi Közlemények, Budapest, 1973, 1 szám, 232–247.

¹³ R. LADO, Language Teaching . . . , 45.

+C—E, —C+E, —C—E (plusszal jelöljük azokat az elemeket, amelyeket ismerünk, minusszal pedig azokat, amelyeket nem ismerünk). Az első kombináció a két nyelv közti teljes hasonlóságra utal mind a tartalom, mind pedig a kifejezés tekintetében. Az utolsó kombináció a teljes különbséget tükrözi. LADO-t követve, azt kellene feltételezni, hogy a legkisebb nehézséget az első, a legnagyobbat pedig a negyedik eset fogja okozni.

Mint tudjuk, az idegennyelv-oktatás elméletében rendkívül fontos szerepet játszik az interferencia fogalma, amely a nyelvi kontaktusokkal nagyon szorosan összefügg.¹⁴ Interferencia — általában — az a jelenség, amely az anyanyelvi használat szokásainak az idegennyelvre való átvitelkor keletkezik. A szakirodalomban külső (nyelvek közötti) és belső interferenciát különböztetnek meg. A belső interferenciánál az egyéni nyelvi aktivitás is (idiolekt) szerepet játszik, nemcsak a nyelv általában. A fentieket figyelembe véve arra a megállapításra juthatunk —, s úgy véljük, megalapozottan —, hogy a tanuló az anyanyelvi percepciók rendszer rabja. Például, az anyanyelvi fonetikai rendszert bizonyos mátrixnak lehet tekinteni minden egyes hang percepciója és interferenciája szempontjából. A nyelvi elsődleges szűrő bekapcsolását az idegennyelvű beszéd folyamatában a már említett belső interferenciának nevezzük. A belső interferencia a különböző nyelvi síkokon jelentkezhet: fonetikai, fonológiai, lexikális, szintaktikai és grammatikai síkon. Ennek a gondolatnak logikai következményeit is A. és O. KOUTSOUDAS fogalmazták meg, mely szerint az interferencia jelensége mindig fellép az idegennyelvi fonetikai rendszer vonatkozásában.¹⁵ A már említett szerzőknél minőségi értelemben különbözik az interferencia két típusa: 1. pozitív interferencia (amikor átvisszük az idegennyelvre azokat az elemeket, melyek nem állnak szemben a célnyelv struktúrájával) és 2. negatív interferencia (amikor konfliktusok keletkeznek a tanult nyelv ismeretei és a domináló nyelv szabályai között).¹⁶ Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon milyen gyakorlati hasznot hozhat nekünk az úgynevezett pozitív interferencia és egyáltalán észrevehető-e ez? Ezt a problémát tudományosan meg kell magyarázni.

Tovább tárgyalva a fenti problematikát, a kontrasztív vizsgálatokban posztulálni kell a kultúrkontextusok figyelembevételét, mivel azok különböznek egymástól. E gondolat tükrében rendkívüli jelentősége van SAPIR és WHORF azon megállapításának, amely szerint az emberi tapasztalat osztályozása különböző nyelvekben különböző módon történik. E vonatkozásban konkrétan az egyes népek (amelyek nyelvét tanuljuk) kultúrájára, szokásaira stb. utalhatunk.¹⁷ Egy példát említünk. B. MALINOWSKI, aki a nyelvészek körében jól ismert Triobrand szigetek nyelvével foglalkozott, megállapította, hogy ezeket a nyelveket nem lehet szószerint lefordítani egyetlen európai nyelvre sem, és csak abban a kultúrában értelmezhetőek, amely azokat használja. Ebből következik, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni a kon-

¹⁴ U. WEINREICH, *Languages in contact. Findings and Problems*. The Hague, 1967.

¹⁵ A. and O. KOUTSOUDAS, *A contrastive analysis . . .*, 223.

¹⁶ A. and O. KOUTSOUDAS, *A contrastive analysis . . .*, 222.

¹⁷ Lásd: J. WIERLESZCZAGIN, *Rola i miejsce realizowania w praktyce nauczania języka rosyjskiego jako obcego. Podstawy naukowe nauczania języka rosyjskiego* (Red. Stanisław Siatkowski), PZWS, Warszawa, 1972, 163—171; C. V. JAMES—T. A. DOYLE, *Co to jest realizowanie? Podstawy naukowe nauczania języka rosyjskiego*, ua. 171—177.

textus jelentőségét sem (a kontextus fogalmát széles értelemben használjuk, ide tartozik a kulturális kontextus is stb.). A kontextus a nyelvi kommunikációban alapvető szerepet játszik. Emellett a kontextus igen komolyan befolyásolja a nyelvi formalizációt. Ezért hangsúlyozzuk, hogy az információ tartalom mennyisége és minősége szempontjából a kontextus formalizálása szükségszerű. Ez a nézőpont a nyelvi közlés információs struktúrájának elemzéséhez vezet.¹⁸

Szerintünk a közlésben realizálódó információ típusok kimutatása — mivel az ember és a valóság kapcsolata információcsere útján valósul meg — és ezeknek az információ típusoknak — mint a különböző kódtípusoknak — különböző nyelveknek való megfeleltetése lehetőséget adhat arra, hogy megállapítsuk a strukturális hasonlóságokat és különbségeket és jobban megismerjük a nyelvi elemeket produkáló mechanizmusok belső struktúráját. Az információ típusok alkotják azt a hidat, amely a világ nyelveit összekapcsolja. Csak a szemantikai (az emberi agyban formalizált) információ segítségével lehet biztosítani az egyik nyelvi kódról a másikra történő átmenetet és csak az információ teszi érthetővé ezeket a kódokat.¹⁹

Általában a nyelv úgy ábrázolja a valóságot, mint a térkép a földrajzi tájat. Ahogy a térképen elvonatkoztatunk a földrajzi táj részleteitől, vagyis a nem teljes megfelelés elvét alkalmazzuk, ugyanezzel az elvvel találkozunk a nyelvben, amely különböző nyelvekben különböző módon realizálódhat.

Ez az elv néhány más elv létezését implikálja, pl. a kölcsönös megfelelés elvét, az alárendelés elvét (pl. a forrásnyelv egy elemének megfelel a cél nyelv két vagy több eleme), a fölérendelés elvét (pl. a cél nyelv egy elemének a forrásnyelv két vagy több eleme felel meg), a keresztződés elvét (részleges megfelelés) és a kizárás

¹⁸ J. BAŃCZEROWSKI—W. KOŁWZAN, Некоторые проблемы языка и языковой коммуникации. Nyelvtudományi Közlemények, LXXIII, 1 szám 232—248.; J. BAŃCZEROWSKI, A nyelvi modell és a nyelvi kommunikáció . . .; у6. Несколько замечаний о простом предложении с точки зрения языковой коммуникации. Studia Slavica Hungarica XVIII, 1972.; у6.: Językoznawstwo kontrastywne a metodyka nauczania języków obcych [na materiale języka polskiego i węgierskiego] Księga Zjazdowa Polskiego Towarzystwa Neofilologicznego, Poznań, 1973 (megjelenés alatt).

¹⁹ J. BAŃCZEROWSKI, A nyelv természetéről és a nyelvi kommunikáció szempontjából történő modellálásáról. Nyelvtudományi Közlemények (megjelenés alatt).

A kontrasztív vizsgálatokat különböző nyelvészeti modellek keretében lehet végezni, ilymódon a generatív-transzformációs grammatika elmélete alapján is. Véleményünk szerint a következő kérdések merülhetnek fel.

a) A közvetlen összetevők ágrajza, mint ismeretes, a különböző nyelvekben eltérő struktúrával rendelkezik;

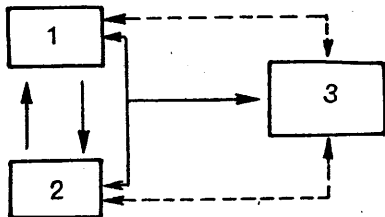
b) A második kérdés szintén a „mélység” komponenssel függ össze, és a mondatok különböző mélységének problémáját érinti az egyes nyelvekben;

c) Különböző nyelvek ugyanazon fogalomkategóriáit a modell különbözőképpen tükrözi.

(Részletesebben lásd: J. BAŃCZEROWSKI, A nyelvtanulás kontrasztív modelljének néhány kérdéséről. Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás. Tankönyvkiadó, 1972 55—63. Meg kell itt még jegyezni, hogy napjainkban ez az elmélet komoly válságot él át és ezért megfelelő óvatossággal kell kezelni. Ezen modell adekvátságát a természetes nyelvek leírásában már sokan kifogásolták. Egyes kérdések e téren további tisztázásra szorulnak).

elvét (pl. a fehér szín, amely általában tisztaságot, ártatlanságot jelent, a Távolveleten pedig a gyásznak a jele). Ezért úgy gondoljuk, hogy ezeknek a szempontoknak is szerepelniük kellene a komplex kontrasztív vizsgálatokban.

Véleményünk szerint a forrásnyelv (=1) és a célnyelv (=2) kódolási rendszerei között létrejött kontaktus következtében képződik tulajdonképpen a harmadik rendszer (=3), amely (1) és (2) keveredéséből áll. Kiindulópontnak ezekben a vizsgálatokban kétségtelenül a 3.-t kell tekinteni.²⁰

Az eddigiekben az volt a célunk, hogy felvázoljuk a kontrasztív kutatás elvi kérdéseit és érintsük az alkalmazandó vizsgálati módokat. Mindent összegezve azt mondhatjuk, hogy a kontrasztív nyelvészetre az útkeresés jellemző. Erről legjobban a nézőpontok különfélesége tanúskodik. Jelentősnek tartjuk FISIAK javaslatát, mely szerint a kontrasztív nyelvészetet két fő részre kell osztanunk: 1. elméleti kontrasztív nyelvészetre és 2. alkalmazott kontrasztív nyelvészetre, az elméletre és a gyakorlatra.²¹ A probléma jelentőségére W. NEMSER és mások is utalnak²².

II. A nyelvi interferencia és a nyelvi hibák problematikája

Ez a cikk nem kíván kimerítő képet adni a megjelölt problematikáról, csupán vázolja a feladatokat. Az elvégzett elemzésben több mint száz személy nyelvi hibáit vizsgáltuk meg. Mivel a tanulás különböző szintjén más és más

²⁰ Köszönettel tartozom HADROVICS LÁSZLÓ akadémikusnak, aki e témáról folytatott beszélgetésünkben nagyon sok hasznos javaslatot tett és több megoldást javasolt. Többek között azt hangsúlyozta, hogy a kontrasztív vizsgálatokban figyelembe kell venni az ún. alaphelyzetek jelentőségét. Az alaphelyzetek (valóságos helyzetek) különböző nyelvekben nagyon hasonlítanak egymásra, de ha az absztrakt sík felé haladunk, azaz távolodunk a valóságtól, akkor a nyelvek közti különbségek világosabbá válnak, vagyis: közöttük a kontrasztivitás foka nő.

Pl. *A pohár leesett az asztalról — Szklanka spadła ze stołu de*
witarkozni vmíról — dyskutować o czymś
 „ *vmín — „ nad czymś*
 „ — „ oś

HADROVICS LÁSZLÓ indítványozta először „az alaphelyzetek” tisztázását és összevetését az egyes nyelvekben, ami sokban elősegítené „absztrakthelyzet” eredményesebb összevetését.

E javaslat véleményünk szerint — nagy elméleti és gyakorlati jelentőséggel bír.

²¹ J. FISIAK, *The Poznan Polish-English Contrastive Project . . .*

²² W. NEMSER, *Contrastive Research on Hungarian and English in the United States*. Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences and Center for Applied Linguistics, 1972, 4.

típusú hibák merülnek fel, az elemzésben részben kezdő csoportok, részben haladók (olyanok, akik 3–5 éve heti 4 órában tanulják a nyelvet), részben pedig polonisztikai tanulmányokat folytató, a nyelvet tehát már beszélő egyének, valamint Lengyelországban hosszabb ideig tartózkodó személyek nyelvi hibáit vizsgáltuk. Egyéb szempontokat is figyelembe kellene venni; ilyenek a kor, a képzettség, a személyes érdeklődés, más idegen nyelv ismerete stb., de ezektől a jelen esetben sajnos el kellett tekintenünk a tanfolyam fakultatív jellege és a csoportok heterogenitása miatt. Így adataink nem adnak teljes képet a felvetett problémáról, de meggyőződésünk, hogy ez a kép mégis közel áll a valósághoz.

Az idegennyelv-oktatás legfontosabb célja az, hogy az adott nyelv strukturáit olyan mértékben sajátítsuk el, hogy a közlés érthető, a kommunikáció zavartalan legyen.

A két nyelv közti jelentős strukturális különbségek (a magyar nyelv agglutinációs, a lengyel viszont flexiós típus) képzik a forrását azoknak a szép számmal jelentkező hibáknak, amelyeket mind a lengyelt, mind pedig a magyart tanulók elkövetnek.

A fonetika terén a magyarok által elkövetett hibák főként a következő lengyel hangok helytelen kiejtésével kapcsolatosak: *y*, *e*, *o* magánhangzók, *ż*, *ś* réshangok, *ć*, *ź* affrikáták és a *ł* elülső foghang (vagy bilabiális).

A lengyel *y* helyett leggyakrabban *i*, *ü* vagy *ü*-t ejtenek. Ez a hang nem szerepel a magyar fonetikai rendszerben és ezért azokkal a hangokkal, helyettesítik a tanulók, amelyek e hang artikulációs zónájához legközelebb állnak.²³

Így a *e* és *o* nazális magánhangzók kiejtése *en*, *on*; a *ż*, *ś*, *ć*, *ź*, *ł*, hangokat *ż*, *ś*, *ć*, *ź*, *l*-nek ejtik: *wiązać* [*v'orzac*], *maż* [*morż*], *żrebie* [*żreb'en*], *żle* [*źle*], *ślepy* [*šlepü*], *śmiac się* [*šmačšen*], *ćwiczyć* [*čfičüč*], *miec* [*m'eč*], *miecz* [*m'eč*], *dźwięk* [*žvenk*], *ładny* [*ladnü*], stb.

A magyarok általában nem tesznek különbséget a következő lengyel oppozíciók között: 1. *ć* : *ć* (pl. *czesze się* és *cieszę się* szavak számukra ugyanazt a szót jelentik kétszer egymásután kiejtve); 2. *ś* : *ś* (pl. *świt* [*šfüt*], *siedzieć* [*šežeč*]); 3. *ż* : *ż* (pl. *żaba* [*žaba*], *żrebie* [*żreb'en*], *ziemia* [*žem'a*]); 4. *ź* : *ź* (pl. *dźwięk* [*žvenk*], *dzień* [*žen*]); 5. *ł* : *l* (pl. *łaka* [*lonka*], *łaska* és *laska* [*laska*]), stb. Ezenkívül a gyakorlatban tapasztalható, hogy a hallgatók következetesen nem lágyítják kellőképpen a lengyel mássalhangzókat. A mássalhangzók kiejtése legtöbb esetben kemény vagy ritkábban lágyított. Ez a jelenség a magyar mássalhangzók kemény kiejtésének tulajdonítható. A lengyel nyelvben ezzel szemben a kemény : lágy mássalhangzó oppozíció létezik és ennek jelentésmegkülönböztető szerepe van.

A lengyel hangrendszer elsajátításához nem kis nehézséget okoz a magán-, mássalhangzók és a hangcsoportok váltakozása a különböző szóalakokban.

A magyart tanuló lengyeleknél leggyakrabban a következő fonetikai hibákkal találkozunk: *ö*, *ó*, *ü*, *ü* mint *e*, *i* (*y*), ill. alsó nyelvallású ajakkerekí-

²³ Helyesen jegyzi meg E. POLIVANOV hogy „Amikor egy ismeretlen idegen szót hallunk (vagy más szóval, szélesebb értelemben, egy idegen szöveg bizonyos fragmentumát, amely elég hosszú ahhoz hogy hallás után felfogható legyen) igyekszünk feltárni benne saját fonológiai képeink kombinációját, felbontjuk az anyanyelv fonémái szerint, sőt össze akarjuk állítani a nyelv fonológiai szekvencia-szabályainak megfelelően.” E. POLIVANOV, *Le perception de sons d'une langue étrangère*. TCLP, . . . 80.

téssel képzett rövid mély hang *o* (grafikailag *a*) mint *a* vagy *o*; *t*, *d* (*ty*, *gy*) mint *é*, *z* ejtődik. A lengyelek általában nem veszik figyelembe a magyar magánhangzók rövid : hosszú oppozícióját, mert ez a jelenség nem jellemző a lengyel nyelvre, viszont a magyar nyelven folyó kommunikációban ennek figyelmen kívül hagyása félreértésekhez vezethet. Ezenkívül találkozhatunk az *i*, *ü*, *ú*, *é* előtt álló mássalhangzók lágy kiejtésével, pl. *minimum* mint [*m'in'imum*], *mézga* [*m'ezga*], *véna* [*v'ena*] és a szóvégen álló zöngés mássalhangzók zöngétlenítésével: *réz* [*r'es*] *méz* [*m'es*], stb., ami nem felel meg a magyar kiejtési normának, viszont a lengyelben természetes. Másrészt a lengyelül beszélő magyarok erőltetik a szó végén álló zöngés mássalhangzók (a saját anyanyelvi kiejtésből kiindulva) zöngés kiejtését, ami nem egyezik a lengyel nyelvi normával.

Már az a tény, hogy a lengyel nyelvben nyolc magánhangzó van (*a*, *e*, *o*, *ɛ*, *ɔ*, *i*, *y*, *u*), a magyarban pedig tizenöt (*á*, *ɔ*, *e*, *é*, *ä*, *ö*, *ó*, *o*, *ó*, *i*, *i*, *ü*, *ű*, *u*, *ú*), nagyon jelentős különbségekre utal a két nyelv fonológiai rendszere között. Véleményünk szerint ezért célszerű lenne a két nyelv fonológiai rendszerének mélyebb összevetését elvégezni, mivel ez lehetővé tenné sok kiejtési hiba elkerülését.²⁴ W. G. MOULTON-t követve a fonetikai hibák klasszifikálását a következő nyelvi szinteken kellene elvégezni:

1. fonológiai (helytelen kiválasztás a rendszer szempontjából),
2. fonetikai (helytelen hangvariáns, azaz allofon kiválasztása),
3. allofon szinten (helytelen hang kiejtése, azaz nyelvi szubsztitúció a fonológiai és a fonetikai helyesség mellett),
4. disztribúciós (helytelen hang kiválasztása a meghatározott sorban, a fonémák disztribúciós szabályainak figyelmen kívül hagyása következtében).²⁵

A mondattan területén általában olyan jelenségekkel találkozunk, amelyek a külső interferencia következtében keletkeztek és amelyek a magyar nyelv tipikus szerkezeteinek használatán alapulnak. Ez a megjegyzés a szóalakokra is vonatkozik, ahol a helytelen kiválasztás az anyanyelvi interferencia miatt jött létre. Pl. *oni pizszą* 'pizsze się' (azt írják, szószerint: *oni to pizszą*), *oni mówią* 'mówi się' (azt mondják, szószerint: *oni to mówią*), *zakomunikowali* 'zakomunikowano' (bejelentették, szószerint: *oni zakomunikowali*), *na rokowaniach oni przegladnęli*... 'dokonano przegladu' (...áttekintették), stb.

A magyar szerkezetek használatát a lengyel kódton alapuló kommunikációban talán legjobban a következő példák szemléltetik: *widziałem go pracować*'' [*láttam őt dolgozni*], „*widziałem psa szczekać*'' [*láttam kutyát ugatni*]; „*co będe robił pod moim urlopem?*'' [*mit fogok csinálni a szabadságom alatt?*]; „*Prosił ich niech wezmą udział w tej pracy*'' [*kérték őket, hogy vegyenek részt ebben*].

²⁴ Vö. J. WÓJTOWICZ, *Wymowa polska a nauczanie cudzoziemców*. Poradnik Językowy, PWN, Warszawa, 1972, 4, 223–231.

²⁵ W. G. MOULTON, *Towards a classification of pronunciation errors*. „The modern language journal”, 1962, vol. 46. Nr 1; Lásd még: W. NEMSER, *An Experimental Study of Phonological Interference in the English of Hungarians*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, vol. 105, Published by Indiana University, Bloomington, Mouton Co., The Hague, The Netherlands (new version), 1971.

a munkában], „uszyję ubranie krawcem” [megvarratom az öltönyt szabóval]; „zawiozę się Jurkiem” [elvitetem magamat Gyurival]; „u niej jest niebieskie oko”, avagy „u niej są niebieskie oczy” [kék szeme van]; „Ja to powiedziałem, że . . . [én azt mondtam, hogy . . .]; „60 godzinami przed rozpoczęciem wyborów” [hatvan órával a választások megkezdése előtt]; „zamordowali jednego przywódcę opozycji” (jednego z przywódców), [meggyilkolták az ellenzék egyik vezetőjét]; „jest fajko?”, „czy jest jabłko?” [van-e tojás?, van-e alma?]; „oskarżeniem robbienia zamieszkania zostali aresztowani trzej studenci” [felforgató tevékenység vádjával három diákot letartóztattak]; „jadę kolegą” [kollégával megyek], „Wezwał na to sekretarza generalnego, niech wpłynie, żeby górnicy . . . [Arra szólította föl a főtitkárt, hasson oda, hogy a bányászok . . .].

Természetesen sokkal több példát lehetne felsorolni. A továbbiakban rátérünk a leggyakrabban található grammatikai hibák típusainak megvitatására.

A több egyes számú alannyal és a közös egyes számban álló állítmánnyal rendelkező tipikus magyar szerkezet tükröződik a tanulók beszédében is. Pl. *Dziecko i ojciec spaceruje* (A gyermek meg az apja sétál) helyesen: *'Dziecko i ojciec spacerują'*.

Általában az állítmány előtt szereplő, logikai hangsúly alatt álló mondatrészt a magyarok automatikusan átviszik a lengyel nyelvre: *To ubranie dzisiaj kupilem* (Ezt az öltönyt ma vettem), helyesen: *'To ubranie kupilem dzisiaj'*. További példa: *Dzisiaj to ubranie kupilem* (Ma ezt az öltönyt vettem) helyesen: *'Dzisiaj kupilem to ubranie'*.

Találkozunk még olyan kifejezésekkel mint: *dwa książka, sto koń, dwa zeszyty* és *pięć zeszyty* stb. (*két könyv, száz ló, két füzet, öt füzet*). A számnevek után használt egyes szám tipikus magyar struktúra, de alkalmazásának gyakorisága a gyakorlat növekedésével elég gyorsan csökken. Hasonló a helyzet a melléknemekkel is, amelyek jelzőként alkalmazva a magyarban nem kapnak végződéseket (azokat csak a főnév kaphatja). Ezért olyan kifejezések alakulnak ki mint: *wysoki człowieka, wysoki człowiekowi, wysoki ludzie* stb. (*magas ember, magas embernek, magas emberek*). Ezek a hibák lényegében csak az oktatás kezdeti szakaszában tipikusak.

Mint tudjuk, a lengyelben az összetett állítmány névszói tagja két grammatikai formával rendelkezhet: 1. szerepelhet eszközhatározó esetben, ha főnévvel fejezzük azt ki (pl. *brat jest nauczycielem*) és 2. alanyesetben, ha ezt a funkciót melléknév tölti be (pl. *brat jest wesoly*). Ezen eléggé világos szabály ellenére a tanulók a következő formákat használják: *chłopiec sportowiec* (a fiú sportoló), *chłopiec ładny* (a fiú szép), *on inżynier* (ő mérnök), *ten otówek krótki* (az a ceruza rövid), *lekcja długa* (a lecke hosszú), *Janek dość pracowity* (Jancsi elég szorgalmas), *narazie jeszcze trudny ten język, on bardzo mądry człowiek, krajobraz Polski piękny, w Budapeszcie bardzo mili ludzie*, stb. Itt a lengyel nyelvi szerkezetben tipikus *jest* elem elhagyását gyakran tapasztaljuk. E kérdés másik aspektusa éppen az eszközhatározóeset figyelmen kívül hagyása.

Ha a hallgatók már meg is szokták azt, hogy az ilyen típusú szerkezetekben a *być*-ből képzett formáknak kell szerepelniük, mégis viszonylag elég hosszú időre van szükség ahhoz, hogy párhuzamosan az eszközhatározói formát is használják. Pl. *Pierwszy dzień mojego urlopu był niedziela* 'Pierwszym dniem mojego urlopu była niedziela', *Budapeszt jest piękny i duże miasto* 'Budapeszt jest pięknym i dużym miastem', *Polska jest dużym krajem* 'Polska jest dużym krajem', stb.

Viszonylag sok hiba születik annak eredményeként, hogy a magyarban nincsen meg a „mieć” (= birtokolni vmit) ige. A megfelelő magyar szerkezetekben a következő típust használják: Dativus + Genitivus + van/vannak (= jest/są). Ezt a szerkezetet a tanulók teljesen átviszik a lengyel nyelvre: *ja jest książka* vagy *mnie jest książka* 'ja mam książkę' (nekem könyvem van), *kto jest czerwony ołówek?* vagy *komu jest czerwony ołówek?* 'Kto ma czerwony ołówek?' (kinek van piros ceruzája?), *jej teraz są egzaminy* 'ona ma teraz egzaminy' (neki most vizsgája van), *ojcu jest dom* 'ojciec ma dom' (az apának háza van), stb.

A szintaktikai kapcsolatok terén megfigyelhető a lengyel nyelvben tipikus Nominativus + Genitivus (pl. *książka uczenia*) konstrukció figyelmen kívül hagyása. Ennek eredményeként a következő kifejezések keletkeznek: *okupowanie tereny* 'okupowanie terenów', *paczka herbata* 'paczka herbaty', *dwa miliony ludzie* 'dwa miliony ludzi', *uregulowanie konflikty* 'uregulowanie konfliktów', *zastosowanie międzynarodowe sankcje* 'zastosowanie międzynarodowych sankcji', *dyskutowanie sposób* 'dyskutowanie sposobów', stb.

A saját anyanyelvi kompetenciától vezérelve a hallgatók nagyon nehezen szokják meg azt a szabályt, amely kimondja, hogy az ige tagadása esetén a tárgyesetet birtokos esetre kell változtatni: pl. *nie widzę matki*, *szczegóły nie ujrzały światła dziennego*, *piękny wiersz nie mogłem się nauczyć* 'pięknego wiersza nie mogłem się nauczyć', *agencja nie podała szczegóły* 'agencja nie podała szczegółów', *tam nie byli kibicy* 'tam nie było kibiców', *tu nie mam mieszkanie* 'tu nie mam mieszkania', stb.

Ha már a genitívus használatáról van szó, jegyezzük meg azt is, hogy a lengyel nyelv megkülönbözteti a *genitivus partitivus* formáját is, pl. *kupię chleba* a *kupię chleb* összevetésben. A lengyelül beszélő magyarok, bár e struktúra létezéséről tudomásuk van, mégis, amikor használatára sor kerülhetne, elkerülik azt. Meg kell itt jegyeznünk, hogy ez a forma a magyarban nem létezik.

A legkomolyabb problémát a lengyel igei vonzatok okozák. E hibák lényegében abban rejlenek, hogy a beszélők ugyanazt az esetet használják mint a magyarban. Elég gyakran előfordulnak előjárós formák ott is, ahol erre nincs szükség. Nézzünk meg néhány példát, hogy jobban megvilágíthassuk a két nyelv között mutatkozó különbségeket az adott aspektusban.

- kosztować (coś)* (Accusativus)-*kerül (vmibe)* (Illativus)
boleć (kogoś) (Accusativus)-*fáj (vkinek)* (Dativus)
uczyć (czegoś) (Genitivus)-*tanít (vmit)* (Accusativus)
zyczyć (czegoś) (Genitivus)-*kíván (vmit)* (Accusativus)
przeszkadzać (komuś) (Dativus)-*akadályoz, zavar (vkit)* (Accusativus)
prosić (o coś) (o + Accusativus)-*kér (vmit)* (Accusativus)
dążyć (do czegoś) (do + Genitivus)-*törekszik (vmire)* (Sublativus)
myśleć (o kimś) (o + Locativus)-*gondol (vkire)* (Sublativus)

Az interferencia következtében olyan helytelen kifejezések alakulnak ki, mint például: *uczyłem się matematykę* 'uczyłem się matematyki', *bardzo podoba się mi tym krajobrazem* 'bardzo podoba mi się ten krajobraz', *ludzie lubią węgierski gość* 'ludzie lubią węgierskich gości', *do domu jadę z metrem* 'do domu jadę metrem', *żywicę przerabiają z maszynami* 'żywicę przerabiają maszynami', *Polska graniczy Związkiem Radzieckim* 'Polska graniczy ze Związkiem Radzieckim', *plan omówię młodszym bratem* 'plan omówię z młodszym bratem' stb.

Az előljárós struktúrákban az előljárók helytelen kiválasztásával találkozunk (pl. *z współpracę instytutu* 'przy współpracy instytutu', *chodzę w szkołę* 'chodzę do szkoły', *pojedziemy w Polsce* 'pojedziemy do Polski', *dużo słyszałem z niej* 'dużo słyszałem o niej', *byłem do Budapeszta* 'byłem w Budapeszcie', stb.) továbbá az előljárók elhagyásával (pl.: *jem obiad zupę* 'na obiad jem zupę', *zapraszam Ewę czarną kawę* 'zapraszam Ewę na czarną kawę', *niedziela byłem bawić się* 'w niedzielę byłem bawić się', *niedzielą przyjechałem do domu* 'w niedzielę przyjechałem do domu', stb.), vagy olyan esetekben történő felhasználásával találkozunk, ahol nem kellene, hogy szerepeljenek (pl.: *potem na wieczór spacerowałem* 'potem wieczorem spacerowałem', *odpowiada tylko na głosie* 'odpowiada tylko głosem', *dzisiaj wieczór z razem chcą iść do kina* 'dzisiaj wieczorem razem chcą iść do kina', stb.).

A grammatikai hibák elég szép számmal jelentkeznek az egyeztetés területén. Az egyeztetés mint tudjuk, azon alapszik, hogy a főlrendelt elemnek az esete, személye, neme és a száma meghatározza az alárendelt elem esetének, személyének, nemének és a számának a formáját. A magyar nyelvben nincsen nem-kategória, azért ez a jelenség idegen a lengyelt tanulók számára: Pl.: *nasza dowódca* 'nasz dowódca', *idę do Ewy*, *który już czeka* 'idę do Ewy, która już czeka', *grupa A grał w ataku* 'grupa A grała w ataku', *on napisał* 'ona napisała', *moja kolega* 'mój kolega', *on była* 'ona była', *cały naród budował kraj* 'cały naród budował kraj', *na kolację jest parówki* 'na kolację są parówki', stb.

A magyarban ezenkívül 24 eset van? Ez a rendszer egész más képet mutat mint a lengyel. Ennek következtében egész más az esetek funkcionális terhelése (maga az eset kategóriája is más). Azért a lengyel főnév ragozásának az elsajátítása és elsajátíttatása — figyelembe véve a sok rendhagyó forma kérdését — bonyolult tanulási és oktatási problémát képez. Mint már említettük, a magyarban a főnév előtt álló melléknevek és a számnevek csak egyes számban szerepelhetnek és nem kaphatnak végződést a főnév szóalakjának megváltozásánál. A lengyelben ebben a vonatkozásban sokkal komplikáltabb a helyzet. Az interferencia hatása még inkább nehezíti a lengyel főnévragozás elsajátítását a magyar tanulóknál.

Nem ritkák a cselekvő és a szenvedő szerkezet használatából eredő hibák. Mivel a magyarban a szenvedő szerkezet használati köre jelentéktelen, azok, akik lengyelül beszélnek, ezt a szerkezetet állandóan elkerülik és mindenhol csak az activum alkalmazására törekednek. Ez a törekvés mesterséges teszi a lengyel nyelven folyó beszédet. Az is igaz, hogy a

passzív szerkezet a lengyelben kissé bonyolultabb mint az activum. Hasonló a helyzet a lengyel visszaható igéknél is. Többségüknek nem visszaható igék felelnek meg a magyarban. A hallgatók „*się*”-t vagy hiperhelyesen használják, vagy egyszerűen elhagyják: *Potem spotkałem Ewą* 'Potem spotkałem się z Ewą', *Dobrze byłoby spędzić się nad Balatonem kilka dni* 'Dobrze byłoby spędzić nad Balatonem kilka dni', *W Polsce znajdują piękne miasta* 'W Polsce znajdują się piękne miasta', *Nie starają łagodzić sytuację* 'Nie starają się łagodzić sytuacji' stb.

A magyaroknál a leggyakoribb hibák talán a lengyel ige aspektusával kapcsolatosak, és az igeaspektus helytelen kialakításán alapulnak: *Jutro chłopiec pisze list* 'Jutro chłopiec napisze list', *Jutro chłopiec będzie napisał list* 'Jutro chłopiec napisze list', *Okręty wojenne strzelili zamieszkaną dzielnicę* 'Okręty wojenne ostrzeliwały gęsto zaludnioną dzielnicę', *Takie zjawisko wydarzy się po raz pierwszy* 'Takie zjawisko wydarzyło się po raz pierwszy', *Nasz wydział już od trzy lata redaguje czasopismo rolnicze* 'Nasz wydział już od trzech lat redaguje czasopismo rolnicze', *Będę dużo jechać do przyjaciół* 'Będę dużo jeździł do przyjaciół', *Dużo pojedę na wycieczkę* 'Często będę wyjeżdżał na wycieczkę', *Wtedy będę wstał o siódmej* 'Wtedy wstanę o siódmej' stb. Meg kell jegyezni, hogy ez a jelenség a folyamatos és befejezett szemlélet helytelen képzésével is párosul: Pl. *Proszę bezpieczyć dla mnie...* 'Proszę zabezpieczyć dla mnie...', *Twierdzą jednak, aby zwiększyć prędkość...* 'Stwierdzają jednak, że należy zwiększyć prędkość...', *A Amerykanie targnęły do Wietnamu* 'Amerykanie wtargnęli do Wietnamu', *Dzisiaj nie trafilem tego zrobić* 'Dzisiaj nie potrafiłem tego zrobić', stb.

A nehézségek forrását a két nyelv között szórendi kérdésekben fennálló különbségek is képezik. Az e téren tapasztalható hibák főleg az anyanyelvi szórendnek az idegennyelvre való átültetésére korlátozódnak. Pl. *Warszawski Uniwersytet* (varsói egyetem) 'Uniwersytet Warszawski', *Ludowa Polska* (Népi Lengyelország) 'Polska Ludowa', *Mazurskie Jeziora* (Mazuri tavak) 'Jeziora Mazurskie', *spożywczy sklep* (élelmiszerbolt) 'sklep spożywczy', *Świętokrzyskie Góry* (Szentkereszthegység) 'Góry Świętokrzyskie', *dobry dzień* (jó napot) 'dzień dobry', stb. Néhány példát is hozunk ennek világosabb bemutatására: *W Jászberény bardzo mili ludzie są* 'W Jászberény są bardzo mili ludzie', ... *ale już było na śniadanie kakao też* '... na śniadanie było też i kakao', *ojciec tylko słuchał najpierw* 'ojciec najpierw słuchał', *już znamy dobrze po polsku myślę ja* 'myślę, że już umiemy dobrze po polsku', *samochód jest zły, ale zperujemy razem go* 'samochód jest zły, ale razem zładujemy go', stb.

A grammatikai hibákat elemezve olyan helytelen szerkezetekkel találkozunk, amelyeket nem lehet sem a belső, sem a külső interferencia hatásának tulajdonítani. Pl.: *Przed południem każdej srody po podwórku grać piłka nożna*, *Mamy zamiar pojeździemy razem za granicę*, *Potem Stefan oddać w dzierżawę, swoją chatę, Zaczynamy się grajamy w piłkę nożną*, *Obszerna dyskusja wylaniac się o problemach* ... stb. Ezek a struktúrák főként az oktatás kezdeti szakaszában tapasztalhatók.

A két nyelv lexikai szinten is eltér egymástól. Pl. a *móc, wiedzieć, znać, umieć, potrafić* lengyel igéknek csak egy magyar ige — a „tudni”, az *ić* és *jechać* igéknek pedig — a „menni” felel meg. A tanulók nem tudják helyesen elsajátítani ezen igék jelentésbeni árnyalatát és nagyon gyakran helytelenül használják azokat. A *lekki, łatwy* szavaknak a „könnyű”, a *ciężki* és *trudny* szavaknak a „nehéz” szó felel meg. A *mniej-więcej* kifejezésnek a *többé-kevésbé* felel meg (szószerint: *kevésbé-többé*), mint *fél szemmel, fél füllel, fél kézzel, fél lábbal* kifejezések megfelelője a „*jednym okiem*” (egy szemmel), „*jednym uchem*” (egy füllel), „*jedną ręką*” (egy kézzel), „*jedną nogą*” (egy lábbal) kifejezés. Az *elnök* magyar szó következő megfelelőit találhatjuk a lengyelben: *prezes, przewodniczący, kierownik, premier, prezydent* és *marszałek (marszałek Sejmu)*. Továbbá a magyar nyelv a következő kifejezéseket használja: *egy szem cukor, egy szem meggy, egy szem krumpli, egy szál haj, egy szál cérna, egy szál gyufa, egy szál gyertya* stb. Ezek lengyel megfelelője: *koszka cukru, jedna wiśnia* (owoc), *jeden ziemniak, jeden wlos, jedna nic, jedna zapalka, jedna świeca* stb. Ezek ún. számláló szavak, amelyek a magyarban elég kialakult, fejlett, sajátos rendszert alkotnak, a lengyelben és általában a szláv nyelvekben ez ilyen mértékben nem tapasztalható.

Magyarul azt mondják: „*az öltöny jól áll rajta*” lengyelül viszont: „*ubranie dobrze leży na nim* (szószerint: *az öltöny jól fekszik*) stb. Természetesen sokkal több példával lehetne illusztrálni a lexikális és frazeológiai különbségeket. Minden esetre e példák azt mutatják, hogy a két nyelv szemantikája a nyelvi formalizáció szintjén eltér egymástól. Ezek az eltérések inkább negatív hatást gyakorolnak a lengyel nyelvet tanuló személyekre. Feltételezhető, hogy e tény ellenkező irányban is hat, tehát a magyart tanulóknál is érezteti hatását. A lexika síkján megfigyelhető hibák lényegében belső interferenciával kapcsolatosak és leggyakrabban a következő problémakört érintik:

a) *A szavak helytelen kiválasztása a szemantikájuk szempontjából* Pl. *przyjdę o piątej lekcji 'o piątej godzinie', jak świadczy korespondent 'jak donosi', imię jego samochodu 'marka', chcę tworzyć tydzień w Miskolcu 'chcę spędzić', gimnazjum pod tytułem György Dózsa 'gimnazjum imienia', mam uwagę, że mecz był dobry 'według mnie', odbył od Budapesztu 'opuścić', staranie w rozwoju 'dążenie do rozwoju', uciśnięcie siły 'zlikwidować', trzyma okupowanie 'okupuje', parlament uchwalil wywiad rządu 'program', podać pomocy 'udzielić', rezolucja powołała kraje 'wezwała', narada o pytaniach pokoju 'problemach', stb.*

b) *Belső szinonimia (a jelentés szempontjából közel álló szavak helyettesítése)*

Pl. *chłopcy łzawili 'plakali', jest grzesznikiem 'winowajcą', dużo niewiadomych słów 'nieznanych', grać 'bawić się', patrzę program telewizyjny 'oglądam program', w dyskusji rozbrzmiewano szereg słów 'wypowiedziano', to był mój ból 'choroba', stb.*

c) *Belső antonimia*

Pl. *dzień dobry* búcsúzáskor *'do widzenia', przepraszam 'proszę', już 'jeszcze', już nie znam 'jeszcze nie znam', stb.*

d) *A szavak deformációja*

Pl. *Tamtąd pojedziemy do Badaczony, 'stamtąd', W centrum Egeru są włoskie ulice 'wąskie', przewoda parlamentu 'przewodniczący', dźbo 'dźbło', czynna 'trzcina', rzesień 'wrzesień', własny dom 'własny dom', przedak delegacji 'przedstawiciel', przerząda Indira Gandhi 'premier', zazywać pomocy 'zawezwać', stb.*

Szenteljünk még egy kis figyelmet a belső interferencia jelenségének, amely a morfológia terén megy végbe. A következő hibatípusok kerülnek előtérbe:

a) *A belső prefiksális homonímia*

Pl. *po zprowadzenie 'po wprowadzeniu', o wytworzeniu organizacji 'o utworzeniu', uwiedzenie miasta 'zwiedzenie miasta', zprzedzenie 'upprzedzenie', zmilknąć 'umilknąć', umówienie hotelu 'zamówienie', przerysować człowieka 'narysować', odwiędle kwiaty 'zwiędle', stb. Találkozhatunk itt a belső paronímiával is: Pl. tam też pilnują tradycje 'panują', przy kasie wstało dużo ludzi 'stało', nie potrafiłem do domu 'nie trafiłem do domu', stb. A belső paronímia főként a szótöveknél mutatkozik meg.*

b) *A szótövi belső paronímia*

Pl. *robotniczy 'roboczy', kołowy 'kolejowy', można wiedzieć dom 'widzieć', świętnie 'świetnie', stb.*

c) *A belső szuffiksális homonímia*

Pl. *kubyski rząd 'kubański', na lotnictwie Ferihegy 'na lotnisku', inwestycja socjalistyczna 'socjalna', zbudowa socjalizmu 'zbudowanie', budowanie komunistyczne 'budownictwo', piekarski 'piekarniczny', reorganizowanie 'reorganizacja', domny pies 'domowy', krzykowy 'krzykliwy', wygodowy 'wygodny', stb.*

d) *A belső flexióis homonímia*

Pl. *ja lubie 'lubię', kąpam się 'kąpię się', czesam 'czeszę', mnie smakuje śniadanie 'smakuje', pracujem 'pracuję', odpoczyję 'odpoczywam', biblioteka dostawa 'dostaje', na porządku dziennym 'na porządku', podziękował komitetu, rządu i narodu 'rządowi, komitetowi i narodowi', o postępowanie 'o postępowaniu', dwa prezydentowie 'dwaj prezydenci', wszyscy są ładnie 'wszystkie są ładne', jesteśmy zmęczoney 'zmęczeni' vagy 'zmęczone', nasze ojcy 'nasi ojcowie', mój rodzicowie 'moi rodzice', wszystkie rzeczy 'wszystkie rzeczy', stb.*

Felsoroltuk azokat a — véleményünk szerint — legtipikusabb hibákat, amelyeket a lengyel nyelvet tanuló magyarok követnek el. Természetesen az interferencia más nyelvi jelenségek körét is érinti. Behatol például a számevek és a névmások szintaktikai kapcsolatába, megmutatkozik a két nyelvre jellemző tipikus kifejezések használatában stb. Ez a kérdés további rendszerezést és mélyebb elemzést kíván. Tisztában vagyunk azzal, hogy a mi feladatunk nemcsak a hibák re-

gisztrálásában rejlik, hanem meg kell állapítanunk származási forrását is. Ilymódon reális lehetőség nyílik arra, hogy megelőzzük a hibákat.²⁶

III. Befejező megjegyzések

Nem kell senkit meggyőzni arról, hogy az idegennyelv-oktatásban az eddiginél sokkal több figyelmet kell szentelni a nyelvi hibák elemzésének. Be kell vezetnünk véleményünk szerint — a szisztematikus és a véletlenszerű hibák elhatárolását. A véletlenszerű hibák nem tanúskodhatnak a nyelv elsajátítási fokáról. Egész más a helyzet a szisztematikus hibákkal, mert azok már a nyelvi kompetenciával függenek össze. Helyesen mondja S. P. CORDER az ún. átmeneti kompetenciával kapcsolatban, hogy világosan meg kell különböztetni olyan fogalmakat, mint „mistake” (= tévedés) és „error” (= hiba), aminek kétségkívül nagyon fontos elméleti jelentősége lehet.²⁷

Általában véve a tanulók által elkövetett hibák a következőkről tanúskodnak:

1. Az idegennyelv oktatási stratégiájáról,
2. a két nyelv közötti strukturális különbségekről,
3. a nyelvi elsajátítás folyamatáról,
4. az elsajátítás fokáról.

A konkrét hibák elemzése az idegen nyelv helyes oktatási stratégiájának alkalmazását segíti elő. A kontrasztív elemzés, véleményünk szerint, a nehézségek hierarchiájának a megállapításához vezet és elősegíti a hibák előrejelzését.²⁸ Mint ismeretes, ez már az alkalmazott kontrasztív nyelvészet problémaköréhez tartozik, amelynek gyakorlati jelentőségét az adott aspektusban nem szabad lebecsülni.

Befejezésül meg kell állapítanunk, hogy a lengyel nyelvet tanuló magyar anyanyelvűek mind a mennyiség, mind pedig a minőség szempontjából viszonylag elég nagy számú hibát követnek el. Egyáltalán nem ritkaság az, hogy a lengyel szövegek fordításai, nem beszélve grammatikai helyességükről,

²⁶ J. WÓJTOWICZ, Niektóre problemy nauczania języka polskiego jako języka obcego. Poradnik Językowy, PWN, Warszawa, 1971, 4, 264—271; M. V. GEORGE, Common errors in language learning. Newbury House Publishers, 1972; Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás. Tankönyvkiadó, 1972.

²⁷ S. P. CORDER, The significance of learner's errors. IRAL, 1967. vol. V, Nr. 4.

²⁸ A nyelvi hibák feltárásánál figyelembe kell venni azt, hogy milyen mértékben (részlegesen vagy teljesen) akadályozzák a nyelvi kommunikáció folyamatát. Vannak olyan típusú hibák, amelyeknek a kommunikációban viszonylag csekély szerepük van (nem értelemzavaróak), de vannak viszont olyanok is, amelyek komolyan megnehezítik a megértés folyamatát, félreértésekre adnak alkalmat vagy érthetetlenné teszik a közlés tartalmát. Ez a kérdés kétségkívül szélesíti a kontrasztív nyelvészet feladatkeretét. A nyelvi hibák széles körű elemzése megkívánja azoknak a nyelvi tényeknek tekintetbe vételét is, amelyek nehézségeket okoznak az anyanyelvet beszélőknek is (a mi esetünkben: a lengyel nyelv azon jelenségeiről van szó, amelyeket nehezen tanulnak meg maguk a lengyelek is, különösen a lengyel gyerekek) (Más szóval, a teljes anyanyelvi kompetenciával még nem rendelkező gyermekek és tanulók nyelvére utalunk.) Ezeket a hibákat az adott nyelvi rendszer sajátosságaiból adódó jelenségeknek lehet tekinteni. Érdemes lenne megvizsgálni a lengyel nyelvet anyanyelvként és idegennyelvként tanulók által elkövetett hibák közötti összefüggést is.

nem mentesek értelmetlenségektől. Az alábbi példák azt mutatják, hogy a szó szerinti fordításra való törekvés nagyon hátrányosan tükröződik a lengyel nyelvi tartalom megadásában: *Bo oni pozwolili promieniować wywiad (mert interjút engedtek sugározni) 'ponieważ zezwolono na nadanie wywiadu', Rząd zważył lewicowe siły antyamerykańskie, w taki sposób warunki wizyt okrętów amerykańskich ponownie są dane (A kormányzat lesújtott a baloldali amerikaellenes erőkre, így ismét adottak a feltételek az amerikai hadihajók látogatásához) 'Administracja zadała ciós antyamerykańskim siłom lewicowym i tym samym powstały ponownie warunki dla wizyt amerykańskich okrętów wojennych', Jest zwolennikiem niezobowiązania należności (Az el nem kötelezettség híve) 'Jest zwolennikiem niezaangażowania', stb.*

A fenti adatok azokra a lengyel nyelvi jelenségekre utalnak, amelyek a legtöbb nehézséget okozzák a magyar anyanyelvűeknek, azaz az egészen más struktúrájú nyelvi kóddal rendelkező személyeknek. A nehézségek figyelmen kívül hagyása nem segítheti elő a lengyel nyelvoktatás hatékonyságának növelését. Sajnálatos, hogy nincs forgalomban magyar anyanyelvűek számára írt korszerű lengyel tankönyv. Olyan programozott tankönyvre gondolok, amely legalább bizonyos mértékben figyelembe venné az alkalmazott nyelvészet e téren elért legújabb eredményeit. A külföldiek számára készült ún. „lengyel tankönyvek” a (*podręczniki języka polskiego dla cudzoziemców*) nem oldják meg a kérdést, mert nem veszik figyelembe a tanulók anyanyelvi sajátosságait. Emiatt, használati értékük az oktatásban sokkal kisebb, mint ahogy azt a szerzők feltételezték. A kontrasztív nyelvészetnek ezért komoly feladatai vannak ezen a téren. A magyar–lengyel kontrasztív vizsgálatoknak mindenekelőtt az a céljuk, hogy elősegítsék a magyarok számára tervezett lengyel tankönyv helyes nyelvészeti koncepciójának kialakítását. Ezt a területet a nyelvészek az eddigi tapasztalatok szerint nagyon elhanyagolták.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Some Questions Concerning Polish-Hungarian Contrastive Studies

The above paper consists of three clearly distinguishable parts: (1) General considerations (where the author discusses some of the approaches to contrastive linguistics; (2) The informational structure of the language message as a basis for contrastive analysis (where some semantic information is postulated to serve in comparing the structures of two or more languages; (3) The problem of language errors, which is illustrated by the errors made by Hungarians learning Polish at the phonological, morphological and syntactic levels.

JANUSZ BAŃCZEROWSKI

A gyakorisági szótárak mintavételi nagyságának kérdéséhez

(Javaslat a magyar gyakorisági szótár mintavételére)

I. Egy jövőben elkészítendő magyar gyakorisági szótárral (a továbbiakban rövidítve: MGySz) kapcsolatban megbízást kaptam a gyakorisági szótárak mintavételi nagyságának tanulmányozására matematikai és nyelvészeti szempontból. E megbízás történeti előzményei a következők.

Kelemen József (1972. november 9-éről keltezett) „Kivonat Kelemen Józsefnek: »Javaslat egy magyar gyakorisági szótár előkészítésére c. tervezetéből»” című beadványában a Guiraud által megállapított szóosztályok és nyelvpedagógiai megfontolások alapján célszerűnek tartja gyakoriság szempontjából az első 5000 szó biztonságos meghatározását. A szerző idézi több idegen nyelvi szó- és szóalak-gyakorisági szótár adatait is, s arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ilyen mennyiségű szó (5000) gyakoriságának elfogadható biztonságú megállapításához körülbelül $3,5 \cdot 10^6$ adat szükséges, s ezt alátámasztják az ún. Frumkina-képlet¹ adatai is.

Dénes József — a matematikai tudományok doktora — a MTA Nyelv-tudományi Intézete igazgatóságának felkérésére írt egy szakvéleményt (1972. december 4-i keltezéssel) „A magyar gyakorisági szótár előkészítésére vonatkozó szövegterjedelem nagyságáról” címmel, amelyben megállapítja egymillió, valamint három és fél millió anyagra vonatkoztatva a gyakoriság várható értékét és szórását az 5000. szóra, elfogadva Kelemen Józsefnek azt a feltételezését, hogy az 5000. magyar szó relatív gyakorisága 10^{-5} . Hipotézisvizsgálatot is végez, amelynek eredményeképpen megállapítja, hogy a három és fél milliónyi adat inkább kevés, mint sok.

Jelen dolgozatomban a tárggyal kapcsolatban csakis az általam lényegesnek tartott, kulcsfontosságú problémákkal foglalkozom. Mint az alábbiakból is kiderül, igen nagy fontosságot tulajdonítok a matematikai szempontnak, így elsősorban Dénes József megjegyzéseinek.² A tárgyalás során bizonyos fogalmakat megvilágítok, másokat (elsősorban mert ismertnek tekintem azo-

¹ E képlet részletezésére a továbbiakban még kitérek. A képlet értelmezéséhez vö PETŐFI S. JÁNOS: A nyelvstatisztikai vizsgálatok néhány kérdése. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció (Tanulmányok) OMKDK, A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata, 11. szám, Budapest, 1967.

² DÉNES JÓZSEF, valamint KELEMEN JÓZSEF idézett írásainak publikálása természetesen megkönnyítené a jelen cikk olvasását (publikálásukra remélhetőleg valamikor sor is kerül a MGySz előkészítésével kapcsolatos anyagok között), de a szükséges helyeken mindig utalni fogok a megfelelő szerző véleményére.

kat, másodsorban terjedelmi korlátozás miatt) nem. A hiányzó magyarázatok általában mindegyik kézikönyvben megtalálhatók.³

II. A Dénes József által adott szakértői véleményt a következő szempontok szerint lehetne közvetlenül és közvetve bírálni (Dénes József gondolatmenetének megfelelő sorrendben):

a) Nem helyes a kiindulási alapul elfogadott, a gyakorisági listában 4500.—5000. helyen álló magyar szó valószínűségét⁴ 10^{-5} -nek vevő feltételezés (közvetett bírálat).

b) Az adott nyelvészeti anyag nem binomiális eloszlású⁵ (közvetlen bírálat).

³ Pnyenek pl. (magyar nyelven:) NAGY FERENC, Kvantitatív nyelvészet, Budapest, 1972. (francia nyelven:) CHARLES MULLER, Initiation à la statistique linguistique. Párizs, 1968. (német nyelven:) CHARLES MULLER, Einführung in die Sprachstatistik. Berlin, 1972. (orosz nyelven:) Головин Б. Н., Язык и статистика. Москва, 1971. Фрумкина Р. М., Статистические методы изучения лексики. Москва, 1964. A gyakorlati alkalmazásokhoz vö. még Szende Tamás bibliográfiáját: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Nyelvtudományi Értekezések, 81. szám, Budapest, 1973.

⁴ A véletlen tömegjelenségek kimeneteleinek alapvető, objektív tulajdonsága a valószínűség. Régi tradíciónak megfelelően a lehetetlen esemény valószínűségét nullának vesszük, a biztosan bekövetkezőt pedig egynek. Az összes többi esemény valószínűsége 0 és 1 közé eső pozitív törtszám. (Szigorú matematikai értelemben a 0 valószínűségű esemény nem mindig jelenti azt, hogy lehetetlen is az adott esemény. Így pl. valamely mértani hely végtelen sok pontja közül az egyik megválasztásának valószínűsége 0, mégsem lehetetlen, hogy éppen egy előre megadott pontot választunk ki.) Ha a valószínűséget p betűvel, x eseményre való vonatkoztatottságát x alsó indexszel jelöljük, akkor: $0 \leq p_x \leq 1$.

A valószínűség pontos értékét csak igen ritkán tudjuk pontosan megadni (pl. egy abszolút szabályos, homogén anyagból készült kocka vagy pénzdarab esetén), de kísérletek (a relatív gyakoriság) révén következtetni tudunk rá.

Jelölje pl. m a kettes szám megjelenésének mennyiségét egy szabályos hatoldalú kockával történő kísérlet-sorozatban, n pedig az összes kockadobás (kísérlet) számát. Ha szabályos, homogén sűrűségű anyagból készült kockáról van szó, akkor:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{m}{n} = \frac{1}{6}$$

Ha igen nagyszámú kísérletet végzünk, mondjuk 6000-et, akkor körülbelül 1000 esetben fog a kettes felülre kerülni. Ha ettől lényegesen eltérő eredményt kapunk, akkor jogunkban áll azt feltételezni, hogy a kocka nem szabályos formájú és/vagy anyaga nem homogén.

A jelenségeknek általában csak a relatív gyakoriságát tudjuk meghatározni, s nincs módunk annak összevetésére a valószínűséggel. Ugyanez áll egy adott lexéma vagy szóalak előfordulásának valószínűségére is.

⁵ Az eloszlás általános jellemzéséhez szükségünk van a valószínűségi változó fogalmára. A valószínűségi változó valamely véletlen eseményre vonatkozó kísérlet eredményét számszerűleg kifejező mennyiség. Így pl. valószínűségi változó az, hogy mennyiszor fordul elő az a névelő a magyarban száz szavanként. Fontos tudnunk, hogy a valószínűségi változó milyen gyakran veszi fel a számára lehetséges értékeket. Az előbbi példában a lehetséges értékek 0 és 100 közé esnek. Ha tudjuk, hogy egy valószínűségi változó milyen valószínűségekkel (esetleg relatív gyakoriságokkal) veszi fel lehetséges értékeit, akkor azt mondhatjuk, hogy ismerjük az adott valószínűségi változó eloszlását. Az eloszlás többféleképpen is megadható:

(1) Táblázatban

X_i	0	1	2	3	4	...	100
P_i	P_0	P_1	P_2	P_3	P_4	...	P_{100}

c) Nem helyes az adott nyelvészeti anyag eloszlásának közelítése Poisson-eloszlással⁶ (közvetlen bírálat).

d) Szükséges-e olyan gyakorisági szótár (a továbbiakban rövidítve: GySz) elkészítése, amely az 5000. szó valószínűségét 95 százalék pontossággal adja meg? (közvetett bírálat)

e) Dénes József megállapításai csak a lexémákra (szótári értelemben vett szavakra) vonatkoztathatók, a szóalakokra már nem (közvetett bírálat).

Mind matematikai, mind nyelvészeti megfontolások alapján megállapítható, hogy közvetlen bírálatnak helye nincs Dénes József szakértői véleményével kapcsolatban (b) és c) pontok). Az alábbiakban éppen ezt szeretném részletesebben indokolni.

1. Egy adott nyelvi mintában egy adott lexéma vagy előfordul (A esemény), vagy nem (Ā esemény).

Tekintsük a következő, a valószínűségszámítás szempontjából tipikus feladatot.

Valamely szöveg egységeinek (pl. üres helyekkel vagy írásjelekkel elválasztott betűcsoportjainak) egyenként történő vizsgálata közben egy lexéma megjelenésének (A esemény) valószínűsége p . Keressük meg annak az eseménynek a valószínűségét, hogy n számú egymástól független kísérlet A -nak k -szor történő előfordulását és $n - k$ -szor történő elő nem fordulását eredményezi.

A fenti feladat megfogalmazása a vérbeli nyelvészt rögtön ellenkezésre készíti, hisz mindnyájan tudjuk, hogy a mondatban (összetett szóban, szintagmában, közmondásban, többelémmű tulajdonnévben, sőt szövegben is) az egymás után következő szavak nem tekinthetők egymástól függetleneknek. Erre bizonyíték az is, hogy gyakran helyesen egészítjük ki a félbeszakadt vagy kihagyásos mondatokat.

A matematikus erre azt válaszolhatja, hogy a közvetlen kapcsolatban levő egymásutáni szavak csakugyan nem tekinthetők teljesen függetleneknek egymástól, de az $n \rightarrow \infty$ feltétel esetén az egy mondaton (összetett szón, szintagmára) vonatkozóan a függetlenség feltétele teljesül.

(2) Grafikusan

Ez többféleképpen is történhet, a különféle lehetőségekről vö. Nagy Ferenc: Kvantitatív nyelvészet. Budapest, 1972. és Hajtman Béla: Bevezetés a matematikai statisztikába pszichológusok számára. Budapest, 1971.²

(3) Képlettel

Néhány eloszlástípus matematikai képlet segítségével is megadható. Ennek az az előnye, hogy a továbbiakban már mint matematikai objektumok kezelhetők. A célszerűség megköveteli, hogy a gyakorlatban előforduló eloszlásokat lehetőleg ilyenekre vezessük vissza.

Egyes, általában képlettel is megadható eloszlásoknak neve is van, ezekből számunkra azonban csak kettő a fontos. Az egyik az ún. binomiális vagy Bernoulli-féle eloszlás. Ha azonos körülmények között többször megismétlünk valamilyen kísérletet, s csak az érdekel bennünket, hogy egy adott esemény bekövetkezik-e vagy sem, akkor n számú független kísérlet során az esemény k -szor történő előfordulásának valószínűsége képlettel is kifejezhető. A másik a Poisson-eloszlás, amely a kis valószínűségi események jellemzésére használható, s tulajdonképpen a binomiális eloszlás speciális esete. Sok természeti folyamatnál a Poisson-eloszlás a véletlen ingadozások törvényszerűségeként lép fel. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez az eloszlástípus nyelvészeti feladatokra is felhasználható.

⁶ Lásd az 5. jegyzetet.

tagmán, közmondáson, többemű tulajdonnéven, szövegen) belül érvényesülő összefüggésbeli kapcsolatok a mondat (szöveg) rövidege miatt *összességükben elhanyagolhatók*. A gyakorlatban ez nem jelenti végtelen mennyiségű adathalmaz feldolgozásának feltételezését, egy bizonyos racionális határnál megállhatunk.

Feltevésém szerint éppen a „függetlenség” kérdése miatt van Kolmogorov szovjet akadémikus azon az állásfoglaláson, hogy a nyelvstatisztikai feldolgozásra kerülő anyag minél több kis, kb. 500 szavas egységet foglaljon magában.⁷

Az az esemény, amelynek valószínűségét a fenti példában meg kell találnunk, sok 'alesetre'⁸ bontható, ugyanis az n elemű mintában valamely lexéma k számú előfordulása elvileg bármilyen sorrendben megvalósulhat.⁹

Mindegyik 'aleset' n számú kísérletet feltételez, melyek közül k -szor előfordul az A esemény (az adott lexéma), s $n - k$ -szor nem fordult elő. Mindegyik ilyen 'aleset' valószínűsége a valószínűségek szorzata szabályának alapján¹⁰ (mivel elvileg független eseményekről van szó) a következő:

$$p^k (1 - p)^{n-p}$$

Az 'alesetek' száma egyenlő az n kísérletből k számú eseményt tartalmazó különböző kombinációk számával, azaz,

$$C_n^k = \frac{n(n-1) \dots (n-[k-1])}{k \cdot (k-1) \dots 2 \cdot 1}$$

A valószínűségek összeadási szabálya¹¹ alapján az alesetek valószínűségeit összeadhatjuk, tehát:

$$P(A) = C_n^k p^k (1-p)^{n-k} = \frac{n!}{k!(n-k)!} p^k (1-p)^{n-k}$$

Világos, hogy a fenti képlet alapján nem kapunk nyelvészeti reális eredményt, ha n kicsi és k viszonylag nagy. Ha viszont $n \rightarrow \infty$ és k viszonylag

⁷ Erről PAPP FERENC szóbeli közléséből van tudomásom (Debrecen, 1973. december 8.).

⁸ Az „aleset” szót itt egzakt matematikai (kombinatorikai) kifejezés, az „ismétlés nélküli kombináció” helyett használom. Az ismétlés nélküli kombináció megadja, hogy hányféleképpen lehet n különböző elemből k számút úgy kiválasztani (a sorrendre való tekintet nélkül), hogy mindegyik csak egyszer szerepeljen.

⁹ Vegyünk egy szemléletes példát. Hányféleképpen rendezhetünk el csak a színekre való tekintettel két fekete és három fehér golyót? Nyilvánvaló, hogy a fekete golyók egymás közötti sorrendje nem lényeges, ugyanígy nem az a fehér golyók egymás közötti sorrendje sem.

¹⁰ Az általános szabály úgy szól, hogy két esemény egyidejű megjelenésének valószínűsége egyenlő az egyik esemény valószínűségének szorzatával a másik esemény feltételes valószínűségére. Ez utóbbit abban az előfeltételezésben számítjuk ki, hogy az első esemény már megtörtént. Ha két esemény egyidejűleg nem következhet be, akkor azt mondjuk, hogy a két esemény kizárja egymást. A valószínűségek szorzási szabálya teljes indukció révén kiterjeszthető n számú eseményre is.

¹¹ Ha azt vizsgáljuk, hogy két vagy több esemény közül legalább az egyik bekövetkezik, akkor ezen események valószínűségeit összeadhatjuk, de figyelemmel kell lennünk arra a megszorításra, hogy ez csak az egymást kizáró eseményekre érvényes. Az adott esetben éppen egymást kizáró eseményekről van szó. Az egymást nem kizáró események valószínűségeinek összeadására az itt idézettől eltérő szabály van.

nem nagy, akkor eredményünk megközelítőleg jó lesz, bár mindig a valódinál valamivel nagyobb valószínűségeket fogunk kapni. (Ennek oka az, hogy bizonyos kombinációk éppen nyelvi okokból nem fordulnak elő, mivel a nyelvi jelenségek valójában nem függetlenek egymástól, de mi ezeknek a valószínűségeit is beszámítottuk. Reálisabb eredményt kaphatnánk, ha pl. ki tudnánk vonni a kapott összegezett valószínűségből az összes 'abszolút szabályos' kombinációk valószínűségeit.) Ez utóbbi tényre a nyelvstatisztikai szakirodalomban általában úgy történik utalás, hogy nem teljesen független eseményekről van szó, de a függetlenség feltételezése szükséges ahhoz, hogy a valószínűség-számítás eredményeit felhasználhassuk a nyelvstatisztikában. Arra már nem szoktak utalni, mi is ennek konkrét, számszerű hatása a kapott eredményekre.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az adott típusú feladatra helyes és célszerű a binomiális eloszlás feltételezése. ④

2. A második közvetlen ellenvetés Dénes József szakértői véleménye ellen az lehetne, amit a c) pontban foglaltam össze.

Itt azonban megint nem mondhatunk mást, mint azt, hogy helyes volt Dénes József eljárása, ugyanis a valószínűség-számítás elmélete szerint a Bernoulli-képlet többféleképpen is megközelíthető, de igen kicsiny p értékeknél éppen a Poisson-képlet ad jó megközelítést,¹² tehát:

$$P(A) = e^{-np} \frac{(np)^k}{k!}$$

azaz a binomiális eloszlás k -adik tagja konvergál a Poisson-eloszlás k -adik tagjához, vagyis a

$$P_k = \frac{\lambda^k e^{-\lambda}}{k!}$$

határértékhez, ha $n \rightarrow \infty$ és $p \rightarrow 0$ úgy, hogy $np = \lambda$, mikoris λ konstans.

Gyakorisági szótáraknál mindezek a feltételek teljesülnek, ugyanis a minta igen nagy, viszont egy adott lexéma előfordulásának valószínűsége igen kicsi. Megjegyezhetjük, hogy a Poisson-eloszlásnak nem ez lenne az első nyelvészeti felhasználása.¹³ (Jelen dolgozat egyik célja éppen az, hogy a nyelvészek számára érthetővé tegyen [ha sematikus is] bizonyos, a nyelvstatisztikusok által gyakran használt matematikai összefüggéseket, ezáltal is erősítve a nyelvstatisztikusok — ezideig nem túl nagy — hitelét.)

Megállapíthatjuk, hogy a binomiális eloszlás feltételezése, ennek közelítése Poisson-eloszlással, mindezek következményei a nyelvi anyagra mind matematikai, mind nyelvészeti szempontból elfogadhatóak.

A hipotézisvizsgálat tisztán matematikai statisztikai probléma, ezért erre nem térek ki.

¹² Erről csaknem bármely valószínűség-számítással vagy matematikai statisztikával foglalkozó könyv Poisson-eloszlásról szóló részének fellapozásával meggyőződhetünk.

¹³ S. G. CHEBANOV, On conformity of language structures within the Indo-european family to Poisson's law. Comptes Rendus (Doklady) de l'Académie des Sciences de P.U.R.S.S. 1947. Vol. IV. No 2; BENJAMIN EPSTEIN, Statistical Aspects of the Word Count. In: HARRY H. JOSSELSON, The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian. Detroit. 1953.: GUSTAV HERDAN, The calculus of linguistic observations. 's-Gravenhage, 1967

3. Mielőtt rátérnék az *a*) pontban vázolt kérdés megválaszolására, vizsgáljuk meg az I. és II. táblázat adatait. Nézzük meg részletesebben pl. Thorndike és Lorge angol nyelvre készített gyakorisági listáját. A szótár mintanagysága 18 millió. Egymillió mintanagyságra redukálva az ötödik ezer szó a 14—18 abszolút gyakoriságok közé esik, a negyedik ezer szó a 19—29, a harmadik ezer pedig a 30—49 intervallumba kerül, tehát csak a harmadik ezer szóra (annak is csak az elejére) kapunk — az alább tárgyalandó Frumkina-képlet alapján — olyan adatmennyiséget, amely egymillió adatból megbízható eredményt ad.

1. táblázat*

GySz	Minta nagysága	Közzétett anyag	Megbízható adatok száma ($\delta \leq 0,3$)
Josselson (orosz)	1 000 000	1 700**	1 7000
Stejnfeldt (orosz)	400 000	2 500	1 100
Eldridge (angol)	43 989	6 000	100
Thorndike (angol)	4 500 000	10 000	2 200
Kučera-Francis (angol)	1 014 232	50 406	2 500
Thorndike-Lorge (angol)	18 000 000	30 000	14 000
Van der Beke (francia)	1 500 000	6 070	1 600
Brown, stb. (portugál)	1 200 000	9 345	1 500
Hoz (spanyol)	400 000	1 300	1 100
Juillard (spanyol)	500 000	5 024	1 000
Juillard (román)	500 000	4 843	1 200
Zampolli (olasz)	500 000	5 356	1 000
Nemes Zoltán (magyar)	475 000		1 600

Különböző elvek alapján készült gyakorisági szótárak és a megbízható adatok száma.

* E táblázatot részint Frumkina, részint saját adataim szerint töltöttem ki.

** Ez csak a csökkenő gyakorisági listában szereplő szavak száma.

2. táblázat

GySz.	Minta nagysága	Közzétett anyag	1.000	1.500	2.000	2.500	3.000	3.500	4.000	4.500	5.000
Thorndike-Lorge** (angol)	18 000 000	30 000 (18)	100	—	50	—	30	—	19	—	14
Kučera-Francis (angol)	1 014 232		106	72	55	44	37	30	26	22	19
Juillard (spanyol)	500 000	5 024 (5)	45	31	21	17	13	10	9	7	5
Juillard (román)	500 000	4 843 (4)	51	33	23	17	13	10	8	6	—
Zampolli (olasz, szó)	500 000	5 356 (3)	45	30	20	15	11	9	7	5	4
Zampolli (olasz, szóalak)	500 000	9 216 (4)	50	32	24	18	15	12	11	9	8
Nemes Z. (magyar)	475 000	(25)	79	51	34	25	—	—	—	—	—

Néhány gyakorisági szótár (kivételesen) abszolút gyakorisági adatai a csökkenő gyakorisági lista 1000., 1500. stb. helyein.

* A zárójelbe tett szám a legkisebb közölt abszolút gyakoriságot jelöli.

** E gyakorisági szótár adatait egymillió mintára redukálva közöljük.

Thorndike és Lorge angol GySz-a alapján az 5000. szóra 0,000014—0,000019 átlagos relatív gyakoriságot kapunk. Ez azonban nem feltétlenül ad megfelelő alapot arra, hogy a MGySz is hasonló adatokat fog tükrözni. Lehetőség azonban egy olyan (még bizonyítandó) feltételezés, hogy az azonos paraméterek alapján készült GySz-aknál az 5000. szó környékén eltűnnek az egyes nyelvek közötti különbségek, legalábbis a gyakoriság szempontjából.

Ha különböző nyelvek GySz-ait kívánjuk összehasonlítani, akkor általában célszerű az adatokat nem abszolút, hanem viszonyított számokkal megadni. Ez azonban a dolognak csak az egyik oldala. A másik, szerintem nem kevésbé fontos szempont az, hogy *figyelembe kell vennünk az összehasonlítandó nyelvek tipológiai helyét is*. Ez különösen az első ezer (még inkább az első száz) lexéma adatainak összevetésére vonatkozik. Az a tény, hogy valamely nyelv morfológiai tipológiai szempontból elfoglalt helye mennyiben határozza meg az adott nyelv gyakorisági szótárának bizonyos jellemzőit, matematikai statisztikai módszerekkel is bizonyítható (erre most nem tudok kitérni). Ez a feltevés azonban csak a szótári értelemben vett szavakra, a lexémákra vonatkozik. Ezzel szemben teljesen nyilvánvaló intuitíve is, hogy a szóalakok GySz-a egészen mást képet mutat egy tipikusan agglutinatív, mint egy tipikusan flektáló vagy éppen analitikus nyelv esetében. Összehasonlítási alapunk itt tehát csakis akkor lehetne, ha valamilyen módon egyszerre figyelembe tudjuk venni (mondjuk: normalizálni tudjuk) az agglutinativitás, flektivitás és analitikusság különböző fokait. Amíg ez a bonyolult kérdés nincs eldöntve, addig a legnagyobb óvatossággal kell kezelnünk még a rokon nyelvek szóalakgyakoriságainak megfelelő adatait is. E szempontból igen értékes adatokat fog szolgáltatni a Juilland-féle GySz sorozat egyes tagjainak, valamint az olasz GySz-nak egymás közötti összevető elemzése. Ez mindenképpen olyan téma, amely érdemes a részletes kidolgozásra.¹⁴

A fentiek alapján kérdésesnek tartom Kelemen Józsefnek az álláspontját, mikor „Kivonat”-ában idézi az idegen nyelvi szó- és szóalak-gyakorisági szótárak adatait, s ezzel is alá kívánja támasztani az ötézredik helyen álló magyar lexéma (vagy szóalak) gyakoriságára vonatkozó hipotézisét.

4. Ezekután rátérnék Kelemen József „Kivonat”-ának arra a részére, amelyben Guiraud eredményeit idézi a szavak különféle csoportjaival kapcsolatban.¹⁵

Guiraud idézett szófelosztását nem mindenki fogadja el (Mandelbrot), s a szerző francia nyelvű anyagon hozta ki ezeket az összefüggéseket. Az még bizonyításra szorul (akár pl. Nemes Zoltán szóstatisztikája alapján), hogy mennyiben érvényes ez a magyar nyelvre is (megint csak a morfológiai tipológiai szempont: csaknem bizonyos, hogy a magyarban kevesebb a formaszó,

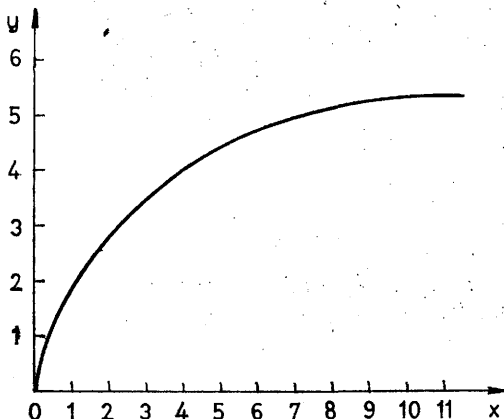
¹⁴ Erről részletesebben lásd: FÜREDI MIHÁLY, A morfológiai tipológia és a szóalak-gyakorisági szótárak gyakorisági listájának struktúrája. (orosz nyelven) Előadás az 1973. augusztus 14–17. között Prágában megrendezett „Symposium on Typology” című konferencián.

¹⁵ Guiraud feltételezi, hogy a folyamatos szövegbeli megnyilatkozásnak mintegy fele *f o r m a s z ó* (grammatikai szó), ide sorolandók a névmások, prepozíciók, kötőszók, segédigék stb. (számuk összesen néhány száz); másik fele a fogalomszók vagy teljes szók kategóriájába esik, ezek közül a leggyakoribb 50 (sokjelentésű szógyedek) a *t é m a s z ó k* csoportját, a következő mintegy 4000 szó pedig a szöveg speciálisabb fogalomjelölő csoportját alkotja, ezek a *b á z i s s z ó k*. Csak ezek után következnek az ún. ritka szavak, amelyek a 'szaknyelvi', 'tájnyelvi', 'archaikus' stb. jelöléseket kapják. (A számadatokat Kelemen József „Kivonat”-a alapján idézem.)

kérdéses, hogy meddig terjednek a témaszók stb.)¹⁶ Elképzelhető, hogy a forraszók kisebb száma miatt az ún. bázisszavak és témaszavak összegének határa is eltolódik a magyarban, szemben a franciával. E feltevések igazolását vagy cáfolatát egy korszerű MGySz hivatott eldönteni.

5. A gyakorisági szótárak mintavételével és a közzétételre érdemes anyag nagyságával kapcsolatban még két, egymással szoros kapcsolatban álló dologra kell kitérnem: *a)* milyen az új szavak megjelenési gyorsasága a szövegben, és *b)* mekkora nagyságú szöveget fed százalékban egy adott gyakorisági lista, s mik ennek a következményei.

G. Hoz saját gyakorisági szótárának¹⁷ elkészítésénél a következő elgondolás alapján dolgozott. Megvizsgálta több, egyenként 10 000 szövegszót tartalmazó minta különböző szavainak kumulatív növekedését. Az első tízezer szó között 1800 különböző szót talált, a második tízezerben 1000 olyan szót, ami az első tízezerben még nem fordult elő, a harmadik tízezerben kb. 500 olyan szó volt, ami sem az első, sem a második tízezerben nem jelent meg, míg a tizenegyedikben már csak 90–95 olyan szó volt, ami korábban egyszer sem fordult elő. Ezt az alábbi grafikonnal szemléltethetjük:¹⁸

X-tengely: a feldolgozott szöveg hossza (tízezer szóban)

Y-tengely: különböző szavak száma (ezer szóban)

Azt tapasztaljuk tehát, hogy a feldolgozott szöveg igen nagymérvű növelése a különböző szavak számát egy bizonyos határon túl nem növeli lényegesen. E törvényszerűség alapján Hoz véleménye szerint teljesen ele-

¹⁶ Elképzelhető egy olyan (egyébként igen valószínű) ellenvetés, hogy pl. Nemes Zoltán anyaga nem megfelelő ilyen célra, mivel ez a gyakorisági szótár csakis újságszövegek feldolgozása alapján készült. Erre azt válaszolhatjuk, hogy bármely nyelv GySz-ának eleje bármelyik rétegnyelvet tekintve megtartja az egész nyelvre jellemző alapvető sajátosságokat, így Nemes Zoltán újságszövegekből készült GySz-ában pl. a grammatikai kategóriáknak (és szavaknak) a gyakorisági lista elején való előfordulása nemcsak az adott rétegnyelvet, hanem a magyar nyelvet is tükrözi.

¹⁷ GARCIA HOZ, Vocabulario Usual, Vocabulario Común y Vocabulario Fundamental. Madrid, 1953.

¹⁸ P. M. Фрумкина, Статистические методы изучения лексики. Москва, 1964. 11. lap.

gendő minden szövegtípusra 100000 szó gyakorisági vizsgálata. Világos (— Hoz szerint), hogy a GySz-nak azokat a szavakat kell tükröznie, amelyek beleesnek ekkora szövegben a különböző szavak kategóriájába, tehát előfordulási valószínűségük legalább 0,00001.

Frumkina kimutatta,¹⁹ hogy a módszer konkrét GySz elkészítésére való alkalmazása bizonyos mértékig kétséges, bár nem vitatja, s nem is vitathatja a megfigyelt alapvető törvényszerűséget. Mint az I. táblázatunkból is kitűnik, Hoznak sikerült 400 000 szövegszó alapján olyan GySz-t készítenie, amely megbízható²⁰ adatokat szolgáltat az első 1100 szóra.

Ha megvizsgáljuk, hogy valamely GySz bizonyos számú szava a megfelelő típusú és rétegezettségű szövegek lexémáinak hány százalékát fedi, akkor ezzel találtunk egy olyan kritériumot, amellyel *a*) meg lehet állapítani a közzeendő (vagy publikálásra mindenképpen érdemes) szótári anyag terjedelmét, *b*) össze lehet hasonlítani két azonos típusú szövegre készült GySz effektivitását és *c*) utalást kapunk a minta optimális nagyságára.

A szakirodalomban különböző helyeken a következő adatokat találjuk:

Nemes Zoltántól idézett adatok²¹ szerint a szöveg

	25 %-át fedi	50 %-át fedi
a németben:	az első 15 szó	az első 66 szó
az angolban:	az első 9 szó	az első 69 szó
a magyarban:	az első 15 szó	az első 174 szó

P. M. Alekszejev angol szakszövegre elfogadott (egyébként Dewey-től származó) adatai szerint²² a szöveg 75 %-át olyan szóalakok teszik ki, amelyeknek relatív gyakorisága nem kevesebb, mint 0,00019.

Yule adatai szerint összefüggő szövegben 60 %-ot tesz ki az első 100, 85 %-ot az első 1000, 97,5 %-ot az első 4000 szó.

Az előző függvényhez jellegében hasonlót kapunk, ha a szövegfedés százalékát vizsgáljuk a feldolgozott szavak számának függvényében (figyelembe véve a megadott hibahatárt):²³

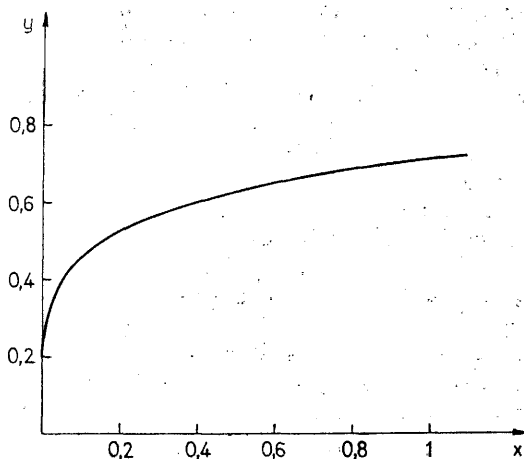
¹⁹ FRUMKINA: *uo.*

²⁰ A 'megbízhatóság' itt és a továbbiakban úgy értendő, hogy a viszonylagos (relatív) hiba nem haladhatja meg a 0,3 értéket (a nyelvészeknek és a nyelvészetnek ennél kisebb relatív hibára nem nagyon van szükségük). A viszonylagos hiba kiszámítása úgy történik, hogy a relatív gyakoriság és a valószínűség különbségének abszolút értékét elosztjuk a valószínűséggel. Ha egy nyelv GySz-ának első ezer szava 0,3-nél kisebb relatív hibával van megadva, ez azt jelenti, hogy ugyanazon nyelv másik GySz-ának első ezer szava 30% eltéréssel tartalmazza ugyanezeket a szavakat, de csakis akkor, ha mindkét GySz-t a z o n o s módszerrel készítettük, a z o n o s nagyságú mintán, a z o n o s jellegű szövegek alapján és a z o n o s részarányokban. Erről vö.: Л. И. Ешан, П. М. Алексеев: Рецензия на кн. Э. А. Штейнфельдт: Частотный словарь современного русского литературного языка. Таллин, 1963. Вопросы Языкознания, 1964. № 6. 130—134.

²¹ NEMES ZOLTÁN, Szóstatisztika egymillió szótágot felölelő újságszövegek alapján. Az egységes magyar gyorsírás könyvtára, 190. szám, Budapest, 1939 [1941?] 387 lap.

²² П. М. Алексеев: Лексическая и морфологическая статистика английского подъязыка электроники. В сб. Статистика речи, Ленинград, 1968.

²³ FRUMKINA, i. m. 18. lap.

X-tengely: a GySz megbízható szóanyaga (ezer szóban)

Y-tengely: szövegfedés (százalékban)

A függvény jellege is mutatja, hogy a feldolgozott anyag nagymérvű növelése sem vonja maga után (kb. 80—85%-os fedés után), a szövegfedés nagyobb mértékű növekedését. Frumkina konkrét függvényeket is bemutat könyvében a cseh, angol, arab, orosz és spanyol nyelvekkel kapcsolatban.²⁴

Ezen több nyelvre empirikusan megállapított függvény alapján Frumkina *szükségtelennek tartja olyan GySz elkészítését, amelynek célja a 85%-osnál lényegesen nagyobb szövegfedés elérése*, ugyanis a feldolgozandó anyag mennyisége ugrásszerűen emelkedne (ha figyelembe vesszük az adott hibahatárt). Frumkina szerint az a szómennyiség, amely megfelel a 80—85%-os szövegfedésnek, az 1000. és 2000. szó közé esik.

Mindkét említett szerző (Hoz és Frumkina) tehát azon az állásponton van, hogy *nagyon nagy mennyiségű anyagból nem érdemes GySz-t készíteni*, mert a megbízható eredmény nagyságára vonatkoztatva nem térül meg a befektetett munka. Helyénvalónak tűnik itt egy igen lényeges megjegyzés: *a két szerző által megállapított összefüggések az emberi nyelvekre, mint gazdaságos kódra, általában vonatkoznak, nemcsak az egyes, általuk vizsgált nyelvekre.*

A GySz-ak történetében van még egy érdekes módszer, ez Josselson orosz nyelvre készített GySz-ának módszere.²⁵ Ebben a minta nagyságát matematikai statisztikai kiindulásból állapították meg. Két igen fontos megfontolás szerint jártak el: *a)* különbséget akartak tudni tenni az $1 \cdot 10^{-5}$ és a $2 \cdot 10^{-5}$ relatív gyakoriságú szavak között, és *b)* a leggyakoribb szavak helyének megállapítására sokkal kisebb minta is elegendő, mint a ritkább szavakéhoz. Josselson módszerének előnyeire a továbbiakban még kitérek.

Eddig az *a)* és *d)* pontokban körvonalozott problémákra próbáltam választ keresni. Összegezve: *az eddigi általánosítható tapasztalatok alapján nem tarthatjuk gyakorlati szempontból célszerűnek az első ötezer szó biztonságos meg-*

²⁴ FRUMKINA, i. m. 19. lap.

²⁵ HARRY H. JOSSELSON, *The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian*. Detroit, 1953.

határozásához szükséges adatmennyiség feldolgozását. A MGySz-ra vonatkoztatva előnyösnek látszik a biztonságos módon megállapított szavak számát legalább 2000—2500-ra korlátozni.

6. A *c)* pontra is vonatkoztatható az, amit korábban a nyelv tipológiai helyének fontosságáról kifejtettem. Dénes József szakértői véleménye nem foglalkozhatott a szóalakok gyakoriságával kapcsolatos számításokkal, mert Kelemen Józsefnek lexémagyakorisági feltételezését vette munkahipotézisnek.

III. Az alábbiakban még néhány olyan problémával szeretnék foglalkozni, amelyre — mivel eddig Dénes József szakértői véleményét vettem kiindulópontnak — korábban nem kerithettem sort.

1. A Frumkina-képlet eredetével kapcsolatban az alábbi megjegyzéseket szeretném tenni.

E képlet bizonyítása a nagy számok törvényén alapul. Igaz az, hogy a minta növelésével a valószínűség és a relatív gyakoriság abszolút különbsége bármilyen mértékben (határtalanul) kicsivé tehető, azaz:

$$\left| p - \frac{F}{N} \right| \leq z_e \sqrt{\frac{p(1-p)}{N}}$$

ahol p — a valószínűség

F — az abszolút gyakoriság

N — a minta (a kísérletek száma)

ρ — megbízhatósági szint (itt: 0,95)

z_e — táblázatból kikeresendő állandó (ha $\rho = 0,95$, akkor $z_e = 1,96$)

Ezt a képletet csaknem valamennyi valószínűségszámítással vagy matematikai statisztikával foglalkozó kézikönyvben megtalálhatjuk, esetleg más jelölésekkel.²⁶

A fenti egyenlőtlenség teljesülésének valószínűsége 0,95, azaz száz eset közül csak mintegy ötben nem áll fenn ez az egyenlőtlenség, teljesen függetlenül attól, hogy ismerjük-e a p valószínűséget avagy sem.

Valamely, a csökkenő gyakorisági sorrendben k -adik lexémára vonatkoztatva a fenti egyenlőtlenség a következő alakot kapja:

$$\left| p_k - \frac{F_k}{N} \right| \leq z_e \sqrt{\frac{p_k(1-p_k)}{N}}$$

Ha az egyenlőtlenség mindkét oldalát osztjuk p_k -val, akkor a bal oldalon megkapjuk a δ viszonylagos hibát:

$$\delta = \frac{p_k - \frac{F_k}{N}}{p_k}$$

míg a jobb oldalon a következő lesz a végeredmény (néhány egészen egyszerű

²⁶ ÉLTETŐ ÖDÖN. I. ZIERMANN MARGIT, Matematikai statisztika. Budapest, 1967.³
82. 1.; Б. Л. Ван Дер Варден: Математическая статистика. Москва, 1960. 4. lap.- Дж. Юл., М. Кендалл: Теория статистики. Москва, 1960. 442. lap.; Е.;С. Вентцель: Теория вероятностей (IV-ое изд.) Москва, 1969. 331. lap.

átalakítás²⁷ után):

$$\frac{z_e}{\sqrt{N p_k}}$$

Feltételeztük, hogy ha p_k viszonylag kicsi, akkor $1 - p_k$ megközelítőleg egynek vehető. Így végeredményben eljutottunk a Frumkina-képletéhez. *Ez a képlet tehát matematikai szigorúsággal közismert tételekből levezethető*, következésképpen e képletnek a nyelvstatisztikai vizsgálatokban történő használata is jogos és célravezető.

E képletből tehát az következik, hogy a gyakorlati felhasználás során vagy az N , vagy a p értékét ismernünk kell, különben két ismeretlen lenne az egyenletben. Az N értékét csupán az anyagi erőforrások alapján is megbecsülhetjük, s így következtethetünk p lehetséges értékére. Elvégezhető az ellenkező feladat is, amikor ismert p alapján következtetünk N -re. A valószínűség (p) értékét ismerhetjük elméleti szempontok alapján vagy tudhatjuk előzetes gyűjtésből egy bizonyos relatív hibával. Ha p értékét a relatív gyakoriság alapján próbáljuk meghatározni, akkor az N -től függetlenül is dolgozhatunk, ugyanis:

$$\delta = \frac{z_e}{\sqrt{N \frac{F}{N}}} = \frac{z_e}{\sqrt{F}}$$

Tartalmi szempontból ez azt jelenti, hogy függetlenül a minta nagyságától, ha az adott eseményre a

$$F = \left(\frac{z_e}{\delta} \right)^2$$

abszolút gyakoriságot elérjük, akkor már a megadott hibahatáron belül vagyunk. *E képlet alkalmazása független annak a konkrét anyagnak a jellegétől, amelyre felhasználjuk.* GySz-akra vonatkoztatva: minél több szövegszót dolgozunk fel, annál több olyan szavunk lesz, amelynek az abszolút gyakorisága eléri vagy meghaladja a fenti értéket.

2. Néhány további megjegyzés a Frumkina-képlettel kapcsolatban.

Valamely lexéma (vagy szóalak) előfordulási valószínűségét sohasem tudjuk pontosan megadni, csakis olyan típusú megállapításokat tehetünk, mint „az A esemény előfordulásának valószínűsége az esetek ennyi és ennyi százalékában ilyen és ilyen intervallumba fog esni”. Ez azt jelenti, hogy ha megállapítjuk (s ez csak gyakorlati úton történhet) valamely gyakorisági listában az 5000. helyet elfoglaló lexéma (vagy szóalak) relatív gyakoriságát egy

²⁷ Ezek a lépések egyébként a következők:

$$\frac{z_e}{p_k} \sqrt{\frac{p_k(1-p_k)}{N}} = z_e \sqrt{\frac{p_k(1-p_k)}{p_k^2 N}} = \frac{z_e}{\sqrt{N p_k}}$$

Erről vö. E. A. Калинина: Изучение лексико-статистических закономерностей на основе вероятностной модели. В сб. Статистика речи, Ленинград, 1968. 64–107.

bizonyos relatív hibával, akkor konkrétan meg tudjuk állapítani azt is, hogy egy előre megadott relatív hiba (mondjuk 0,3) eléréséhez mekkora adatmennyiséget kell feldolgozni. Vö. III. táblázat.

Az természetes, hogy ugyanolyan pontosságú becslést kisebb mintavétel esetén nem kaphatunk az 5000. lexémára, legfeljebb csak a 4000.-re vagy a 3000.-re (mint korábban láttuk, azt mindig pontosan ki lehet számítani, hogy előre megadott relatív hibával a GySz mekkora része szolgáltat biztonságos adatokat). Ha tehát kis minta alapján becsüljük meg az 5000. gyakorisági hely relatív gyakoriságát, akkor szélesebb intervallumot kapunk megbízhatósági határokként. Vö. a δ megfelelő gyakorisági helyekre vonatkozó értékeit a IV. táblázatban. Az V. táblázat ismert korpusznagyság mellett érvényes relatív gyakoriságot mutatja be.

Összegezve az eddig elmondottakat:

1. Csakis gyakorlati úton (előzetes gyűjtés alapján végzett becsléssel) tudjuk megközelíteni előre megadott biztonsággal valamely esemény (pl. az 5000. lexéma) relatív gyakoriságát adott nagyságú mintavételre.

2. Ha a mintavétel nagysága változik, akkor egyben a becslés megbízhatósági határai is megváltoznak ugyanazon eseményre vonatkoztatva.

Következtetés:

1. A fenti összegezés vonatkozik arra az esetre is, ha ugyanazt a relatív gyakoriságot feltételezzük az 5000. lexémára a 10^6 és $3,5 \cdot 10^6$ nagyságú korpuszra vonatkozóan.

2. Ugyanezek értelemszerűen vonatkoznak a grammatikai kategóriákra (és az igen gyakori szavakra) is, amelyeknek gyakorisága a lexémákéhoz képest nagyságrendekkel magasabb, így gyakoriságuk vizsgálata jóval kisebb korpuszon is történhet.

3. Végezzünk néhány egyszerű számítást egy feltételezett magyar szóalak-gyakorisági szótárral kapcsolatban.

Tegyük fel, hogy egy magyar főnévnek lehet kb. 800 különböző alakja a jelekkel és ragokkal. Az természetes dolog, hogy a beszédben és írásban nem használjuk egyforma gyakran mindegyik alakot, bár elvileg mindegyikük lehetséges. Ha csak az egyes és többes számot, tíz esetragot és két birtokjeles alakot veszünk figyelembe főnevenként, akkor azt mondhatjuk, hogy igen nagymértékben megszorítottuk a főnevek használatát. Ha csak kétszáz eléggé gyakori tárgyas ígét feltételezünk a magyar nyelvben, s mindegyik paradigmának csak a felét számítjuk, akkor is ígénként legalább harminchat féle szóalakot kapunk. Így az igék használatát is jócskán megszorítottuk.

Mindez azt jelenti, hogy a lexéma-gyakorisági szótárral szemben minden főnévnél negyven (vagy esetleg kevesebb) különböző eseménnyel kell számolnunk, s minden ígénél kb. harminchat különböző eseményt kell figyelembe vennünk. Eltekintve a többi morfológiailag változó kategóriától, csak az ige és a főnév nagyságrendekkel változtatja meg a feltérképezendő események számát. A jelek és ragok szerinti eloszlás tekintetében bizonyos jóslásokat előre is megkockáztathatunk: a ragozott főnévi alakok között feltehetően a tárgyragos, valamint az egyes és többes szám 3. személyű birtokjeles alak lesz a legtöbb, az ígéknél pedig az egyes szám első és harmadik, valamint a többes szám harmadik személyű alakok kerülnek valószínűleg túlsúlyba. Egy igazi gyakorisági szótárban mind a főneveknél, mind az ígéknél a többi szóalak is

3. táblázat

		1000.	1500.	2000.	2500.	3000.	3500.	4000.
Juilland	f	0,0000637	0,00004018	0,00002404	0,00001784	0,000011868	0,0000076	0,00000624
(spanyol)	N	670078	1062319	1775540	2392600	3595956	5616315	6840384
Juilland	f	0,000074	0,00004348	0,00002720	0,00001784	0,00001187	0,0000076	0,00000492
(román)	N	576810	981692	1569264	2392600	3595956	5616315	8675609
Zampolli	f	0,0000637	0,00003854	0,00002248	0,00001482	0,00001187	0,0000076	0,00000492
(olasz)	N	670078	1107524	1898754	2880161	3595956	5616315	8675609
Nemes Zoltán	f	0,00012964	0,00007790	0,00004752	0,00003200	—	—	—
(magyar)	N	329351	547933	898232	1333875	—	—	—

A táblázat annak a feldolgozandó anyagmennyiségnek a nagyságát tünteti (N) fel, ami ahhoz szükséges, hogy a megadott helyek (1000., 1500. stb.) abszolút gyakoriságára (f) vonatkoztatott megbízhatósági intervallum alsó határára is megbízható adatokat kapjunk. Az 500-as intervallumokat azért választottuk, mert segítségükkel a legszembetűnőbben mutathatjuk be a feldolgozandó anyag folytonos növekedését, azt a tételt, hogy bizonyos határon túl (ez kb. a gyakorisági lista 2000. — 2500. helye körül van) nem érdemes növelni a biztonságosan megadott szavak számát.

4. táblázat

		1000.	1500.	2000.	2500.	3000.	3500.	4000.
Juilland	δ	$\delta = 0,29217$	$\delta = 0,35202$	$\delta = 0,42770$	$\delta = 0,47537$	$\delta = 0,54359$	$\delta = 0,61980$	$\delta = 0,65333$
(spanyol)	F	$45 \pm 13,15$	$31 \pm 10,91$	$21 \pm 8,98$	$17 \pm 8,08$	$13 \pm 7,066$	$10 \pm 6,198$	$9 \pm 5,8$
Juilland	δ	$\delta = 0,27445$	$\delta = 0,34118$	$\delta = 0,40869$	$\delta = 0,47537$	$\delta = 0,54359$	$\delta = 0,61980$	$\delta = 0,69297$
(román)	F	$51 \pm 13,996$	$33 \pm 11,26$	$23 \pm 9,399$	$17 \pm 8,08$	$13 \pm 7,066$	$10 \pm 6,198$	$8 \pm 5,54$
Zampolli	δ	$\delta = 0,29217$	$\delta = 0,35784$	$\delta = 0,43827$	$\delta = 0,50606$	$\delta = 0,59096$	$\delta = 0,65333$	$\delta = 0,74079$
(olasz)	F;	$45 \pm 13,15$	$30 \pm 10,73$	$20 \pm 8,76$	$15 \pm 7,59$	$11 \pm 6,50$	$9 \pm 5,88$	$7 \pm 5,185$
Nemes Zoltán	δ	$\delta = 0,22051$	$\delta = 0,27445$	$\delta = 0,33613$	$\delta = 0,3920$	—	—	—
(magyar)	F	$79 \pm 17,42$	$51 \pm 13,996$	$34 \pm 11,428$	$25 \pm 9,80$	—	—	—

A relatív hiba nagysága (δ) és az abszolút gyakoriságra (F) vonatkoztatott megbízhatósági intervallumok néhány GySz azonos helyeire.

5. táblázat

N	$5 \cdot 10^5$	10^6	$1,5 \cdot 10^6$	$2 \cdot 10^6$	$2,5 \cdot 10^6$	$3 \cdot 10^6$	$3,5 \cdot 10^6$
f	$8,536 \cdot 10^{-5}$	$4,268 \cdot 10^{-5}$	$2,845 \cdot 10^{-5}$	$2,134 \cdot 10^{-5}$	$1,707 \cdot 10^{-5}$	$1,422 \cdot 10^{-5}$	$1,219 \cdot 10^{-5}$

A relatív gyakoriság (f) azon hipotetikus értékei, amelyekre az adott korpusznagyság (N) mellett még a megbízhatósági intervallumon belüli adatokat kapunk.

elő fog fordulni vagy legalábbis előfordulhat, csak jóval kisebb mértékben, a különböző szóalakok száma viszont igen nagy lesz, ami tetemesen megnöveli ábécérendezésük idejét s költségeit.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy — mivel a magyar nyelv agglutináló — teljesen le kell mondanunk a grammatikai jelenségek vizsgálatairól. Az összes szövegbeli szóalak ábécérendbe szedéséről és egyenkénti analíziséről azonban mindenképpen le kell mondanunk a MGySz esetében, de nem a jeleknek és ragoknak a konkrét szótóttól független vizsgálatáról. Ez utóbbit az elektronikus számítógép egyszerű program segítségével meg tudja oldani, mert az összes jel és rag morféma kapcsolódási lehetőség deduktív úton is könnyen listázható, s így az elektronikus számítógép egy menetben, ábécérendezés nélkül is el tudja végezni feldolgozásukat.

4. A MGySz előzetes tervében szerepel a szórás gépi úton történő kiszámítása is. A szórás (diszperzió) kiszámításának az olasz GySz-ban²⁸ alkalmazott képlete (amely egyébként Juilland-tól származik²⁹) jelöléseiben jobban követi a matematikai statisztikai hagyományokat, mint a képlet első alkalmazója. Az olasz GySz előszavában a szerzők végigmennek több lehetséges (és a matematikai statisztikában széleskörűen alkalmazott³⁰) diszperzió-képlet alkalmazásán, s végül az ún. *variációs együttható* módosított értékét teszik meg számításuk alapjául. A módszer bevezetése (ideértve a módosítást is) mindenképpen jogos és célszerű, jobbat tudomásom szerint nem is lehetne találni. (Itt ugyanis éppen a leghatékonyabb diszperzió-képlet nyelvészeti alkalmazásáról van szó.)

IV. Javaslat a MGySz gyűjtéséhez

Az utóbbi évtizedben több olyan GySz készült, amelynek korpusznagysága 500 000 szövegszó körül van,³¹ s már két évtizede annak, hogy elkészült a legracionálisabb elveket figyelembe vevő Josselson-féle orosz GySz.

Az 500 000 szóelőfordulásból álló minta viszonylagos kicsinysége igen csábító, s egy ilyen GySz elkészítése általában nem ütközik különösebb nehézségbe. Más szempontokból viszont ez a mennyiség nem kielégítő (vö. G. Hoz GySz-ának Frumkina-kritikájával³²).

A MGySz-ral kapcsolatban felmerül az a lehetőség, hogy az 500 000-es korpuszt és bizonyos matematikai statisztikai megfontolásokat egyszerre alkalmazzunk. Így lehetőnek tartom egy kb. 500 000-es, statisztikai szempontból jól megválasztott (ezen a véletlenség nagyfokú mértékét, pl. minél kisebb különböző szövegegységeket értem) anyagon egy igen részletes gépi feldolgozás, ún. *mély elemzés* elvégzését. A továbbiakban pedig célszerű a részletkérdésekre összpontosított mély elemzés helyett egy lényegesen

²⁸ U. BORTOLINI—C. TAGLIAVINI—A. ZAMPOLLI, *Lessico di frequenza della lingua italiana contemporanea*. IBM Italia.

²⁹ A. JUILLAND, E. CHANG-RODRIGUEZ, *Frequency Dictionary of Spanish Words*. London—The Hague—Paris, 1964.

³⁰ Vö.: HAJTMAN BÉLA, *Bevezetés a matematikai statisztikába pszichológusok számára*. Budapest, 1971.² 91. és kk.

³¹ A. JUILLAND—E. CHANG-RODRIGUEZ, *Frequency Dictionary of Spanish Words*. London—The Hague—Paris, 1964.; A. JUILLAND—P. M. H. EDWARDS—I. JUILLAND, *Frequency Dictionary of Rumanian Words*. London—The Hague—Paris, 1965.; U. BORTOLINI—C. TAGLIAVINI—A. ZAMPOLLI, *Lessico di frequenza della lingua italiana contemporanea*. IBM Italia; Э. А. Штейнфельдт, *Частотный словарь современного русского литературного языка*. Таллин, 1963.

³² FRUMKINA, i. m. 12. lap.

gyorsabban végrehajtható, egyszerűbb felszíni elemzés elvégzése olyan korpuszon, amely már nem tartalmazza a mély elemzésben biztonságosan megállapított igen gyakori szavakat (e szavak pontos mennyiségét egy meghatározott nagyságú relatív hibához lehet kötni).³³

A felszíni elemzés jelentősen felgyorsítja a munkát (1) az egyszerűbb kódrendszer alkalmazásának lehetősége miatt (csak a homonimákat és a műfaji kategóriát kellene jelölnünk; (2) a szövegszónak csak a szótári alakját kellene kiírni (a morfológiai tagolás és a vele kapcsolatos kódjelek elmaradnának); és (3) az igen gyakran előforduló szavak kódolásának szükségtelensége miatt.

A fent vázolt módszerrel egyszerre több dolgot is el lehet érni: (1) elérhetőbb időmennyiség alatt elvégezhető egy korszerű, sokoldalú igényt kielégítő GySz gyűjtése és feldolgozása, (2) egy 500 000-es mai magyar nyelvet tükröző GySz alapján már jól meg lehet becsülni a későbbiekben feldolgozandó anyag nagyságát és a feldolgozás feltételeit, (3) az új megoldás olcsóbb is, mert a felszíni elemzésből kizárt szavak szövegfedése meg fogja közelíteni (esetleg túl is haladja) az 50%-ot, így a felszíni elemzéssel kódolt egymillió szövegszó valójában kb. kétmillió feldolgozott szövegszónak felel meg.

A mély és felszíni elemzésnek egyéb következményei is vannak. A mély elemzés eredményeképpen két nagy szócsoportot kapunk: a gyakori, a további (felszíni) elemzésben figyelmen kívül hagyandó, valamint a nem gyakori, a további elemzés folyamán is figyelembe veendő szavakat. A mély elemzés e második szócsoportját újból fel lehetne használni a felszíni elemzés keretében. A másik, talán még fontosabb következmény az, hogy a felszíni elemzést elő kell készíteni, vagyis a feldolgozásra kerülő szövegeken „előredakciót” kell végezni. Ez kétféleképpen történhet, vagy úgy, hogy a felszíni elemzésből kizárt gyakori szavakat jelöljük valamilyen módon a szövegben (ez egyébként a kevésbé gazdaságos, ha sok ilyen szó van a szövegfedésük több 50%-nál), vagy úgy, hogy csak a feldolgozandó szavakat jelöljük. Ez az „előredakció” látszólag többletmunkát jelent, valójában azonban a gyakori szavak kiírásának, kódolásának és (számítógépes) rendezésének ideje megtakarítódik.

A mély elemzés nagyságára (félmillió) vonatkozó elképzelés egyszerre több oldalról is indokolást nyer:

1. Több más, modern gyakorisági szótárral való egybevetethetőség reális lehetősége.

2. Sokoldalúság. Egy ilyen nagyságú korpuszon a legtöbb feladat elvégezhető, amelyekről Kelemen József tesz említést egyik cikkében,³⁴ így tehát hang- és betűstatisztika, szótag és szóhossz elemzése, a szófaji elemzés túlságosan részletezett alosztályok nélkül, vagyis mindazok a feladatok, amelyekben a különböző lehetőségek (elemi események) száma nagyságrendekkel kevesebb, mint a különböző lexémák száma.

³³ Amennyiben mégis szükség lenne az igen gyakori szavak abszolút gyakoriságára, akkor az 500 000 szóalakon belül kapott abszolút gyakoriságot felszorozhatjuk a teljes korpuszhoz viszonyított aránynak megfelelően. Lényeges szempont azonban itt az, hogy a felszorzással sem szabad túllépni a 0,3-ben megállapított relatív hibahatárt. Így hárommal történő felszorzás esetén csakis a 0,1 relatív hibahatáron belül levő szavak abszolút gyakoriságát áll jogunkban felszorozni.

³⁴ KELEMEN JÓZSEF, Magyar szövegek statisztikai feldolgozásának problémái. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció (Tanulmányok) OMKDK, A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata, 11. szám. Budapest, 1967.

3. Nem egy lényeges szempont, de a műfaji felosztás is könnyen véghezvihető ekkora nagyságú korpuszon, ha öt műfajt veszünk figyelembe.

4. Nem utolsósorban ekkora korpusz teljesen elegendő arra, hogy ellenőrizzünk több nyelvt statisztikai törvényszerűséget a magyar nyelvre (Zipf-törvények, Guiraud-féle szóosztályok stb.), s végső soron e vizsgálatok eredményeitől kellene függővé tenni a MGySz végleges korpusz-nagyságának megállapítását.

A mély és felszíni elemzés kombinálásával szerintem elérhetőnek tűnik akár a három és fél milliónyi szövegszó feldolgozása is, ha ezt a mély elemzés eredményei egyáltalán szükségessé teszik. Megjegyzem még, hogy a mély elemzéshez is célszerű egy viszonylag egyszerű, koherens kódrendszer kidolgozása,³⁵ amely a kódoláshoz szükséges időt elfogadható mennyiségűvé csökkenti.³⁶

FÜREDI MIHÁLY

About Some Problems of Sample Size of Frequency Dictionaries

(A proposal concerning the sample to be taken for the Hungarian frequency dictionary)

The first part of the present article deals with two papers concerning the sample size of the Hungarian frequency dictionary to be prepared. The author discusses some methods followed by different frequency dictionaries. He pays a special attention to the mathematical problems.

In the second part the author treats the so-called Frumkina's formula at length and demonstrates how it can be deduced in mathematical statistics.

In the third part, on the basis of mathematical considerations, the author makes a proposal with respect to the Hungarian frequency dictionary: it would be very useful to distinguish two levels of analysis. For the beginning, a deep (= very detailed) analysis could be carried out including word-forms, parts of speech, lexical and grammatical homonymies and so on. Since Hungarian is an agglutinative language, the grammatical morphemes must be taken into account independent of their root-word (otherwise there would be a vast number of different word-forms). This method seems to be the only proper way of analysis for every agglutinative language especially when computers are used. One of the aims of the deep analysis is to define the high frequency words which should not be taken into account thereafter. The second step is a surface (= simplified) analysis which is supposed to be carried out on the basis of lexemes. In this phase of work some high frequency words would be excluded.

MIHÁLY FÜREDI

³⁵ KELEMEN JÓZSEF, Gyűjtési utasítás. A mai magyar nyelv gyakorisági szótára (GySz.) gyűjtői részére. Budapest, 1973. május 30.

³⁶ A MTA Nyelvtudományi Intézetének azon munkatársai, akik Kelemen József vezetése alatt a MGySz tervének előkészítésével és kidolgozásával foglalkoznak, 1973 áprilisában elfogadták a fenti javaslatban szereplő 'mély' és 'felszíni' elemzés elvi megkülönböztetésének szükségességét, de végleges döntést nem született sem a korpusznagyságot, sem a követendő módszert illetően. (1973. november 26.)

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

A. I. Popov

1899 — 1973

A. I. POPOV halálával páratlan egyéniséggel lett szegényebb a szovjet és a nemzetközi finnugrisztika. Egyike volt századunk kevés számú polihisztorainak. Érdeklődését nem tudta egy tudományág kielégíteni, szinte egyetemességre törekedett, ami napjainkban már lehetetlen. A. I. POPOV azonban — hála éles elméjének és párját ritkító memóriájának — ennek ellenére több tudomány területén alkotott maradandót. A matematika, fizika, történelem, nyelvészet, néprajz, régészet és filozófia területéről jelentek meg közleményei, de például a csillagászatban is olyan jártas volt, hogy az egyetemen e tárgyból is tartott előadásokat.

Matematikusnak és fizikusnak indult. 1938-ban hazájában és külföldön megjelent közleményei elismeréseképpen védelem nélkül elnyerte a fizikai és matematikai tudományok kandidátusa címet. 1959-ben megjelent Bevezetés a matematikai logikába c. könyvét magyarra és bolgárra is lefordították.

A második világháború alatt hosszú időt töltött az ostromlott Leningrádban, majd a hátsószágra került. Ezekben az években egy ideig a szikativkari pedagógiai főiskola matematikai tanszékének vezetője volt, majd a Szaratovba evakuált leningrádi egyetemen tanított történelmet.

A háború végén visszatért Leningrádba és 1944-ben védte meg kandidátusi disszertációját történelemből. Disszertációjának témája Kelet-Európa történeti földrajzával és toponimiájával volt kapcsolatos. 1948-ban lett a történettudományok doktora A Szovjetunió finnugor népeinek történelméből c. disszertációjának megvédésével.

A háború utáni években A. I. POPOV érdeklődése mindinkább a finnugor népek történelme és nyelve felé fordult, s D. V. ВУБРИН 1949-ben bekövetkezett halála után csaknem egy évtizedig volt a leningrádi finnugor tanszék vezetője. A szovjet nyelvtudomány megújulását eredményező ún. Marr-vitában ő is hallatta szavát még a Pravda hasábjain is.

A. I. POPOVnak csak a humán tudományok köréből több mint száz közleménye jelent meg, közülük több magyar folyóiratokban is. Nagyon értékesek számunkra azok a történelmi tanulmányok, melyek a régi finnugor—oros érintkezésekkel foglalkoznak. A finnugor nyelvtudomány terén elsősorban a szókincs problémái érdekelték. Kitűnő ismerője volt az orosz nyelvnek, az orosz nyelvjárásoknak, de a török nyelvek szókincsében is széles körű tájékozottsággal rendelkezett. Пuyen irányú kutatásaiból ad ízelítőt Из истории лексики языков Восточной Европы (Издательство Ленинградского Университета, 1957) c. könyve.

Történelmi és nyelvészeti kutatásai párosulnak másik, kevésbé halála után megjelent Названия народов СССР (Ленинград, 1973) c. művében,

ahol többek közt számos finnugor és szamojéd népnév eredetét, régi előfordulásait is tárgyalja.

Szorosan kapcsolódnak ehhez a témához A. I. Попов helynévkutatásai. Ezek eredményeképpen jelent meg Географические названия (Введение в топонимику, 1965) c. könyvecskéje, s most van megjelenés alatt — Следы времен минувших címen — a Leningrádi, Pszkovi és Novgorodi terület földrajzi neveit tárgyaló monográfiája.

E rövid áttekintésből is kiviláglik, hogy A. I. Попов rendkívüli ember volt, mint tudós, s akik ismerték, megerősíthetik, hogy magánemberként is. Számos magyar kutató őrzi páratlan vendégszeretete emlékét, derűs, szívélyes egyénisége felejtethetetlen benyomást tett tanítványaira, akiknek egyike e sorok írója is.

BERECZKI GÁBOR

Gyermeknyelvi konferencia, Belgrád

1972. november 21—23

A konferencia a déli szomszédunkban folyó gyermeknyelvi és ezzel kapcsolatos kutatások egyik állomása volt. Az Institut za Pedagoška Istraživanja (Pedagógiai Kutatások Intézete) vezetésével és több intézmény aktív részvételével jugoszláv kollégáink 1972 februárjában kerekasztal értekezletet tartottak. Ekkor határozták el, hogy a gyermeknyelvi és ehhez kapcsolódó kutatásokat (nyelvelsajátítás, iskolai nyelvtan oktatás, az idegen nyelv oktatása, beszédkultúra a gyermekek körében stb.) szervezettebbé kell tenni. E határozatnak megfelelően hívták egybe 1972. november 21—23. között az említett területeken működő nyelvészeket, pszichológusokat és pedagógusokat jobbra jugoszláv területről, de utaztak ide Csehszlovákiából, Bulgáriából, az NSZK-ból és e sorok írója Magyarországról.

A konferencia említett témái közül elsősorban a gyermeknyelvi kutatások nyelvészeti vonatkozásait, ilyen jellegű eredményeit fogjuk röviden ismertetni. (A konferencián közel 40 előadás hangzott el. Terhes lenne ezeket még csak cím szerint is felsorolni, de örömmel jelenthetjük, hogy a kézirat leadása óta a konferencia anyaga nyomtatásban is megjelent: „Institut za Pedagoška Istraživanja, Zbornik 6., Beograd, 1973., 392.”)

A bevezető előadást a belgrádi Kísérleti Fonetikai és Beszédpatológiai Intézet vezetője, ĐORDE KOSTIĆ tartotta (31—35). Részletesen foglalkozott az első hónapok hangadásával, ezek fontosságával a nyelvfejlődésben. Az első kiáltások, hangadások szerepe és oka kettős: egyfelől fiziológiai, másfelől „jelentéssel” rendelkező hangegyüttesek, mivel az anya (vagy általában a környezet) a hangadás nyomán a gyermek valamilyen aktuális szükségletét elégíti ki. A hangadás és a jelelés szándéka kezdetben inkordinált jellegű. Az első hangadások jelentősége: egészséges-e a gyerek (fiziológiai vagy inkább biológiai tényező), ugyanakkor evolúciós tényezőnek is minősíthető: ezen alapszik a további nyelvfejlődés. Az utóbbi szempont vezeti be a kontinuitás elvét, mely a nyelvfejlődés vonatkozásában azt jelenti, hogy az első hangadások gügyögéssé szerveződnek. A katalizátor szerepét a kommunikáció játssza, mivel az előző szakasz, azaz a szükségletek kielégítését követelő, genetikailag kódolt hangadások már az állatvilágban is megfigyelhetők. Így a nyelvfejlő-

désben kettős folyamat játszódik le: a spontán fejlődés és a tanulás. A gyűjtemény korszakában kitüntetett szerepe van a „dallamvitelnek”. Hangsúlyozta az előadó, hogy a nyelvfejlődés nem tekinthető lezártnak a 3–6 éves korral; legalább 16 éves korra kell tenni a nyelvfejlődés viszonylagos lezárulását.

A több előadással is szereplő SMILJKA VASIĆ (ugyancsak a fenti intézet munkatársa, a kongresszus egyik szervezője) Gyermeknyelv címen (19–29) a jelenleg folyó kutatások legfontosabb eredményeit és a további vizsgálatok alapvető irányait rögzítette, elsősorban az 1972 szeptemberében Firenzében lezajlott kongresszus alapján.

A gyermeknyelvi kutatások világszerte fokozott lendületet kaptak. Mivel e téma viszonylag nagy múltra tekinthet vissza, a legfontosabb követelmény az, hogy a mai kutatások választ adjanak arra, hogy:

- a) miféle új módszerrel tudják az eddigi megfigyelések és leírások módszer-komplexumát bővíteni,
- b) milyen elméleti és gyakorlati többletet mondhatnak magukénak a gyermeknyelv mai tanulmányozói,
- c) korunk milyen újabb feladatot hárít a gyermeknyelv kutatóira.

A fenti kérdésekre adandó válasz először a gyermeknyelvhez való közelítés mikéntjére vonatkozik. Ez alapján három korszakra oszthatjuk a gyermeknyelvvél való foglalkozás történetét, de itt csak a napjainkra jellemző közelítésmódot részletezzük.

Korunk gyermeknyelvi kutatásait interdiszciplinárisnak nevezhetjük: a nyelvész, a pszichológus és a kommunikáció szakembere karöltve dolgozik a témán, de eközben nem adják fel viszonylagos önállóságukat. Nyelvelíró apparátusként a Chomsky-féle generatív grammatika szolgál jobbjára, de újabban a Filmoore-féle esetgrammatika sincs hatás nélkül a gyermeknyelvi leírásokra. Így érthető, hogy az előző korszakkal szemben fokozottabb érdeklődés nyilvánul meg a szemantikai, szintaktikai kérdések iránt.

A gyermeknyelv alkalmazott nyelvészetként való kezelése nem új gondolat, de napjainkban válik e felismerés egyre fontosabbá (főleg az USA-ban, Szovjetunióban, Franciaországban, Svájcban, de mint később látni fogjuk Jugoszláviában is).

A SMILJKA VASIĆtól pontba szedett teendők közül csak azokat ismertetjük, melyek elvégzésére döntően a nyelvészek hivatottak:

1. A gyermeknyelv már a kezdet kezdetén szigorúan strukturált jelenség. E struktúra dinamikus, mozgása, fejlődése erősebb, mint bármely más jellegű (felnőttnyelvi diakrón vagy szinkrón) nyelvi jelenség. Ez állítja a nyelvészt igen nehéz feladat elé, ha a gyermeknyelv szintaktikai, szemantikai rendszerét kívánja modellálni. A gyermeknyelv strukturáltságát figyelembe vevő dolgozatok közül a legérettebbnek JAKOBSON fonetikai leírását tekinthetjük. A szemantika és szintaktika területén egyelőre csak sikerrel kecsegtető kísérletek születtek, mintsem befejezett, klasszikus művek.

2. A felnőttnyelvi normától való gyermeknyelvi eltérés továbbra is vizsgálat tárgya, de nincs olyan kitüntetett helyzetben, mint a megelőző kutatásokban.

3. Napjainkban már nem fogadható el kizárólagos vagy elegendő módszernek az a biografikus leírás, mely egyetlen — bármilyen gondosan is veze-

tett — gyermekről írt napló adataira támaszkodva kívánja feltárni a gyermeknyelv jellemzőit. Elsősorban az amerikai leírások tekinthetők e vonatkozásban mintának: több gyermek meghatározott időszakban vett nyelvi mintái, kontroll-csoportok beállítása stb. — a legfontosabb kritériumai annak, hogy megbízható tényanyagot gyűjtsünk.

4. A későbbi anyanyelvi iskolai és idegen nyelv oktatás csakis a megelőző kor nyelvi és beszédfejlődésének jól feltárt törvényszerűségeire épülhet.

VERA SMILJANIĆ-ČOLANOVIĆ beszámolójában (A beszédfejlődés elmélete, 35—45) a gyermeknyelv interdiszciplináris (még inkább multidiszciplináris) helyzetéből indult ki. A gyermeknyelvet — a maga apparátusával és nézőpontjainak megfelelően — vallatóra foghatja a nyelvész, a pszichológus, a filozófus és az antropológus. Az előadó a pszichológus szemszögéből közelítette meg. A beszédfejlődésre a különböző pszichológiai iskolák, olykor még az azonos irányzathoz tartozó szerzők is, eltérő választ adtak. A behaviorista iskola klasszikus válasza (MILLER és DOLLAR): a kezdeti érzelmet, érzelmi állapotot, szükségletet kifejező „akciók” (sírás, rugdalózás stb.) különböző megerősítést kapnak a környezettől. Az idő folyamán a vokális jelzések megerősítése egyre inkább dominál. A későbbiekben a gyerek is jobban és többször reagál a vokális jelzésekre. A kettő (a gyerek, illetve a környezet reakciója) együttesen alakítja ki a verbális kommunikációt, mint a tudati állapotok verbális jelekkel történő kölcsönös átvitelét. A behaviorista tanulásemélet elsősorban a prelingvális korszak nyelvelsajátító tevékenységét világítja meg, de nem magyarázza meg pl. a grammatikai szabályok elsajátításának folyamatát.

Ez ad alapot a különböző nativista, főleg a Chomsky-féle generatív grammatika részéről hangoztatott bírálatnak. Chomsky a nyelvfejlődésben nem az imitatív, hanem az innovatív indítékot hangsúlyozza. A nyelvfejlődés viszonylagos stimulusmentességét hirdeti. A gyerek egy implicit nyelvméleletet konstruál, pontosabban: egy univerzális grammatika van a gyermekben genetikailag kódolva. Ez az univerzális grammatika alakul-formálódik a környezet nyelvének hatására. A gyerek elhagyja az anyanyelvében nem, de ebben az univerzális grammatikában meglevő sajátságokat, kategóriákat. Így érthető, hogy a „latens nyelvtudás” feltárásában a kognitív pszichológiának itt komoly érdekelttsége van. Világos, hogy a Chomsky és követőitől hirdetett elmélet pl. a szavak elsajátításának mechanizmusát hagyja feltáratlanul, mert figyelmét erősen a grammatikai szabályok (és szabályrendszerek) megvilágítására koncentrálja.

RANKO BUGARSKI a Gyermeknyelv és nyelvmélet c. referátumában (47—53) a témát a pszicholingvisztika szemszögéből közelíti meg.

A XX. századig a nyelvészek lemondtak a gyermeknyelv rendszerként való kezeléséről. A korabeli nyelvészet általános irányának megfelelően csak az egyes elemek, részek, általában izolált jelenségek vizsgálatával foglalkoztak. Tipikus gyermeknyelvi „műveletek” vonták magukra a figyelmet, pl. az analógia, neologizmusok teremtése, tehát azok, melyek a felnőtt nyelv vizsgálatában is központi helyet foglaltak el e kor nyelvészetében. E helyzetben egyfelől a megindult intenzív pszichológiai kutatások (VIGOTSKIJ, PIAGET stb.), a Pavlov-i elmélet a Szovjetunióban és a behaviorista kutatások az USA-ban, másfelől a nyelvészet XX. századi megújódása változtattak.

Az előadó szembeállította Chomsky és McNeill modelljét a nyelvelsajátításról. McNeill, a volt Chomsky tanítvány, mesterétől eltérően a nyelvtudás képességét nem formális univerzálék rendszerének, hanem kategoriális és relá-

cionális univerzálék rendszerének tartja. Formális univerzálékon a grammatikai transzformációkat érti, míg kategoriális univerzálékon a mondatrészek hierarchikus szervezettségét, relációsális univerzálékon pedig az említett kategóriák szintaktikai funkcióit. Hozzá kell tenni, hogy McNeill elképzelését még többen vitatják. Maga az előadó, BUGARSKI alapvetően jónak ítéli a Chomsky-féle generatív modellt, néhány pontjának kiegészítésével elértnek tekinti a célt. Hangsúlyozta a pszicholingvisztika művelésének fontosságát, de e munkálatokba — véleménye szerint — feltétlenül be kell vonni a biológust is.

MILIVOJ PAVLOVIĆ A fonéma struktúrájának három elve és a gyermeknyelv nyelvészeti jelentősége c. előadásában (59—67) nagyvonalú, de rendkívül precíz képet rajzolt a századeleji fonetikai kutatásokról, ezeknek a gyermeknyelvi vizsgálatokban való felhasználásáról. Rámutatott arra a kölcsönösségre, ami a modern fonéma-fogalom kialakulása és a gyermeknyelvi hangtani jelenségek között kimutatható. Mind az írásrendszerek kialakulása, mind a gyermeknyelvi kutatások azt mutatják, hogy a fonéma fogalma aránylag későn tisztázódik „filogenetikusan” és „ontogenetikusan” szempontból egyaránt. Csak a kommunikáció igényével fellépő beszéd kezdetén beszélhetünk a fonémák síkjáról, de a gyermeknyelv szempontjából ez még akkor sem egységes kategória. A fonémának legalább három funkcionális alkotóelvét lehet megkülönböztetni: „aktív” fonémák (amit a gyerek használ), „passzív” (amit ért, de nem használ) és a két jelenséget integráló „funkcionális” fonéma. A fonéma megszilárdulásának bonyolultságát (egyes hangkapcsolatok későn szegmentálódnak) igazolják a graféma fogalmának kialakulásakor fellépő nehézségek. A gyakorló pedagógusok tudnának legjobban érvelni amellest, hogy mennyire nem magától érthetődő az olvasni tanuló gyerek számára a betű—hang megfelelés. A fonéma és a graféma kialakulásakor fellépő nehézségek feloldására irányuló törekvéseknek és módszereknek nyilván valamilyen összhangban kell lenniök, illetve ez az összhang megteremthető.

A zágrábi DAMIR HORGA és ALOJZIJE PROSOLI (153—157) előadásukban a gyermeknyelvi anyaggyűjtés és a gyermeknyelvi vizsgálatok általános módszertani követelményeit, feltételeit rögzítették igen nagy körültekintéssel. A XIX. és XX. századeleji gyermeknyelvi anyag gyűjtését rendszerint szülők végezték, általános volt a biografikus módszer. Az egész anyag szempontjából igen fontos fonetikai-fonológiai elemzés elvégzésében saját érzékszerveikre támaszkodtak, így Osgood joggal nevezte ezt „szubjektív pszichoakusztikai” elemzésnek. Egyfelől a technika fejlődése, másfelől a nyelvészet részéről egyre erősebb igénnyel jelentkező követelmény a nyelvészeti anyag (korpusz) gyűjtésének és (elsődleges) feldolgozásának magasfokú objektivitásával szemben azt eredményezték, hogy ma már ezek a módszerek nem elégíthetik ki a kutatót.

A technikai eszközök (gramafon, magnetofon, hangosfilm) lehetővé teszik a korpusz pontos rögzítését, tárolását. A „nyersanyag” feldolgozásában (az elektroakusztikai elemzésben) jelentékeny előnyt biztosítanak a különböző technikai készülékek (szonográf, oszcilloszkóp). A glotográf és az elektromiográf az artikulációs-fiziológiai munka és műveletek rögzítésére és elemzésére használatos. A kísérletezés, tesztelés is polgárjogot nyert a gyermeknyelvi vizsgálatokban.

A fenti megfontolások alapján építette tel a Zágrábi Filozófiai Kar Foneka i Intézete a maga kísérleteit. A felvételek készítése longitudinális és szaka-

szos. Nagy számú kísérleti alanyt vontak be. Kezdetben havonként, a 9. hónaptól kezdve kéthónapos, egy év elteltével négyhónapos időközönként vettek mintát, így összesen 14 életszakaszt különböztettek meg. Az anyaggyűjtés során figyelembe vett legfontosabb tényezők: 1. gyermekgyógyászati kivizsgálás, 2. pszichológiai tesztelés, 3. a beszéd és hangok magnetofonszalagon való rögzítése, 4. motorikus teszt, 5. a gyerek mimikájának és gesztusainak rögzítése, 6. anamnézis-kérdőív, 7. a szülők előre meghatározott séma szerint vezetett longitudinális megfigyelései és naplója. A feldolgozás komplex jellegű: nyelvészek, pszichológusok és szociológusok is részt vesznek benne.

A magnetofon segítségével rögzített beszéd elektroakusztikai elemzése után következik az anyag fonetikai transzkribálása. Ennek során, illetve eredményeképpen megállapítják az egyes hangfolyamok ritmusát, intenzitását, elkészítik a legfontosabb statisztikai mutatókat a magánhangzók, mássalhangzók számáról, disztribúciójáról, a szófajokról, ezek disztribúciójáról, a grammatikai kategóriákról stb. Az egyes gyerekek nyelvének leírása után pszicho- és szociolingvisztikai jellegű kiegészítő adatokat gyűjtenek, hogy a képet teljesebbé tegyék.

SMILJKA VASIĆ és VLADISLAV KNAFLIČ (157—173) együttesen végeztek a gyermeknyelv szemantikai területének bizonyos törvényszerűségeit feltáró kísérleteket egy belgrádi és egy párizsi iskolában. Mindkét gyermekközösség előtt különböző mellékneveket soroltak fel. A gyerekek feladata az volt, hogy a felsorolt melléknevek antonim jelentését adják meg. A kísérlet segítségével egyfelől a melléknévi jelentés elsajátításának menetét, másfelől meghatározott általános szemantikai törvények feltárását kívánták elérni. Legfontosabb eredményeik:

1. Kitűnt, hogy az anyanyelvtől függetlenül igaz, általános tételként fogadhatjuk el: az antonim jelentésű melléknevek elsajátításában fejlődési sorrend van.

2. A fejlődési sorrend legfontosabb szakaszai:

- a) kezdetben a gyerek nincs birtokában az alapvető antonim jelentésnek,
- b) a mély struktúrában kezd kialakulni az antonim jelentés általános jelentése,
- c) majd folytonos tanulás közben a melléknévnek — mint grammatikai osztálynak — az antonim jelentése alakul ki.
- d) végül az egyes melléknevek antonim jelentése alakul ki.

3. A konkrét melléknevek antonim jelentésének elsajátítása gyorsabb, mint az elvont mellékneveké — ezt a gyermeknyelv általános törvényei közé sorolhatjuk.

4. Az egyes melléknevek antonim jelentésének kialakulásában is több etap különböztethető meg:

- a) A fogalom nem állandó, ingadozik,
- b) az antonim melléknév jelentése nem öleli fel az adott melléknév alapvető jelentését,
- c) az antonim jelentés egyszerű tagadása az adott melléknév szemantikájának,

d) az antonim jelentés nemcsak az adott melléknév szemantikai komponensének egyszerű tagadása, hanem új szemantikai komponenseket is bevezet.

5. Az anyanyelvtől független, meghatározott típusú hibák fedezhetők fel az antonim jelentés kialakulása során.

A gyermeknyelvi kutatásairól nálunk is ismert MIKES MELÁNIA a két- és hároméves korú gyerek szintaktikai fejlődését vette szemügyre (101–112). Referátumának legfontosabb kérdései:

1. A gyermeknyelvi megnyilatkozások szintaktikai struktúrája interpretálásának legfontosabb kritériumai: részben Jakobson, Chomsky és Fillmore elméleti munkáin, részben az Antinucci és Brown kidolgozta modellen nyugszanak (a különböző szemantikai-grammatikai jegyek és az eset-grammatika bizonyul napjainkban a leghasználatóbb apparátusnak a szintaktikai sík leírására).

2. A szintaktikai elemzés egységei: monoréma, monoréma blokk, egyszerű megnyilatkozás, egyszerű megnyilatkozás blokk, bővített megnyilatkozás, bővített megnyilatkozás blokk. Valamennyi egységet két paraméterrel jellemez: hány morfémát és hány műveletet tartalmaz.

3. Megemlítette a szerbhórvát anyanyelvű gyerek szintaktikai fejlődésének néhány sajátosságát, de ezt itt nem részletezzük.

4. Vizsgálta a bilíngvizmus hatását a szintaktikai struktúra fejlődésére.

Itt lényegében két — teljességgel ma sem feltárt — kérdésre kell válaszolni:

a) A tipológiailag különböző nyelvek gyermekkori elsajátítása okoz-e — és ha igen, milyen — strukturális változást a gyermeknyelvi rendszerben?

b) Felgyorsul-e a bilíngvizmus következtében a nyelvelsajátítás vagy éppen az ellenkezője történik?

5. Referátumának utolsó részében néhány, már Slobintól is ismert univerzálét sorol fel, illetve néhány újat alkot saját kutatásai alapján.

A konferencia teljes ismertetésére nem vállalkozhattunk, de talán így is kiderült, hogy a pedagógia, az általános nyelvészet, az idegen nyelv oktatás szempontjából megkülönböztetett fontossággal bíró kutatásokban jugoszláv kollégáink valamivel előrébb járnak nálunk. Nemcsak az alap kutatások, általános módszertani kérdések vonatkozásában van köztük viszonylagos egyetértés, hanem a részfeladatok elvégzésében is. Úgy tűnik, hogy sikeres munkamegosztást végeztek:

a) A belgrádi előadók elsősorban a nyelvelsajátítás elméleti kérdéseivel, a nyelvi interferenciával és a szemantikával összefüggő kérdésekkel foglalkoznak tüzetesebben.

b) Zágrábi kollégáink a fonetika területén munkálkodnak és értek el már ma is időálló eredményeket. Talán nem is véletlen, hogy az audiovizuális oktatás egyik bölcsője éppen Zágráb.

c) Az Újvidéken dolgozó — részben magyar, részben jugoszláv — munkatársak helyzetükből fakadóan a bilíngvizmus, a gyermeknyelv szemantikai-szintaktikai vizsgálatára és meghatározott nyelvtatisztikai (SÁFOSI KÁROLY) munkálatok elvégzésére vállalkoztak. Talán éppen az utóbbiakkal való együtt-

működés¹ a legparancsolóbb: nemcsak azért, mert a gyermeknyelvi kutatások napjainkban egyre szélesebb nemzetközi összefogás keretein belül folynak, hanem azért is, mert a magyar gyermeknyelv tanulmányozása és a nemzeti-ségi területeken folyó magyar nyelvű oktatás kimunkálása, vizsgálata ürügyén mi is érdekeltek vagyunk az Újvidéken folyó kutatásokban.

LENGYEL ZSOLT

Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire

Budapest, 1972. 300 l. Akadémiai Kiadó

BÁRCZI GÉZA: A propos de *mind* (9–14). *mind* szavunk *d* eleme már sok fejtörést okozott nyelvtörténéseinknek. BÁRCZI sorra veszi az eddigi magyarázatokat, majd a nyelvtörténeti adatok és a rokon (közelebről: a permi) nyelvek tanúsága alapján az alábbi következtetésekre jut: Nyelvemlékeinkben a *mind* gyakrabban rendelkezik adverbialis, mint melléknévi funkcióval, továbbá a „határozó > melléknév” fejlődés általánosabb, mint a fordítottja. Ez a körülmény és a régi adatok vizsgálata erősen kétségesé teszi, hogy a *mind* eredetileg sorszámnev, *d*-je pedig a *d* sorszámnévképzővel azonos lett volna. BÁRCZI professzor úgy véli, hogy szavunk *d* eleme a permi nyelvek fgr. **nt*-re visszavezethető prosecutivusával egyeztethető (e permi rag előlményéről más-képp: E. ITKONEN, FUFÁ 32: 64, RÉDEI, NYK 70: 172). Az így magyarázott *mind*-ből szerinte levezethető annak minden szemantikai és morfológiai variánsa.

BENKŐ LORÁND, Réflexions sur la terminologie hongroise ancienne de la navigation (15–22). A magyar hajózás szókinéséből az idegen eredetű *part* és *rév* vizsgálatára vállalkozott a szerző. E szavak nem lehetnek (közvetlenül) latin, ill. francia eredetűek, hanem forrásukat az északolasz nyelvjárásokban kell keresni, mivel a magyarok a XII. és XIII. században a dalmát tengerparton közvetlen kapcsolatba kerültek az olaszokkal. A *part* forrása a *port*, a *rév*-é a *riva*, *rive*.

KARL BOUDA, Ein semantisch interessantes lehrreiches Wort von großem Bedeutungsumfang im Jenisseischen (35–6). A jenyiszeji (ket) nyelv *bang* 'Erde, Land' szava — megfelelőekkel a rokon nyelvekben, sőt talán a tibetiben is — nagyon széles jelentéskörü, a legkülönbözőbb jelentésű összetételek tagjaként, igekötőként, sőt még absztrakt főnevek képzőjeként is előfordul.

BÜKY BÉLA, Identifications erronées de prénoms en hongrois (37–44). A magyarság keletről magával hozott és belső keletkezésű (kereszt)neveinek a keresztény civilizáció által már elfogadott, jóváhagyott, főleg latin, valamint germán eredetű neveivel való, gyakran erőltetett, a szinte a honfoglalástól a legutóbbi időig tartó azonosítási kísérleteiről számol be a cikk írója.

ERDŐDI JÓZSEF, A propos de la question non-marquée de l'objet et du sujet dans quelques langues uralienne (67–79). ERDŐDI a cseremiszből inkongruenciaként számon tartott mondatfajtákról kideríti, hogy azok állítmánya frequentatív ige, s több alanyra vonatkozik, bár a mondat alanya formálisan egyes számú (ill. a többes számú, nem frequentatív igei állítmány mellett álló egyes számú alany nem egy eggyedre vonatkozik, hanem egy kollektívumot jelöl; l. még UÓ., NYIÖK 6: 458). A szerző igyekszik hasonló jelenségekre rámutatni a zürjénben, a mordvinban és a szelkupban is. Dolgozata végső tanulságaként javasolja, hogy az igék frequentatív minősítése az ismétlődő cselekvésre vonatkozzék (pl. m. *meg-megáll*), s ettől különíttessék el a pluralitív: „Le terme »pluralitativ« doit être réservé pour les verbes désignant une action qui se rapporte à plusieurs objets simultanément ou qui est effectuée par plusieurs personnes/objets sans que cette pluralité soit marquée par le suffixe nominal de la pluralité dans le nom” (79).

HANS FROMM, Zur Klassenbildung der frühen nordischen Lehnwörter im Lappischen (81–7). Az őslappban és az ősnorvégban hasonló volt a fonémarendszer, mindkét

¹ Az együttműködés körvonalai kezdenek kirajzolódni. Ez a benyomás az 1973. júniusban Újvidéken tartott konferencián erősödött meg (a konferencia címe: Models of Child Language Syntax). E konferenciáról és a kibontakozó nemzetközi gyermeknyelvi kutatások összefogásáról egy későbbi időpontban számolnánk be.

nyelvben kicsi volt az egytagú szavak száma, s a magánhangzóra végződők voltak többségben. Később, az ónorvégban az egyszótagúságra, a lappban pedig a kétszótagúságra való törekvés vált általánossá. A lapp a kétszótagos ónorvég szavakat szinte változatlan formában vette át, míg az egyszótagúak megítélésekor nem ilyen egyszerű a kép: a hím- és semleges nemű főnevek a lappban többnyire *a*, *á*, *e* szuffixális magánhangzót kaptak, míg a nőneműek *o-t*. Ennek okáról így vélekedik FROMM: „Am wahrscheinlichsten ist mir, den Vorgang über zweisprachige Sprecher anzunehmen, die aus der verschiedenen Flexion des kongruenten Adj.-Attributes bei Ein- und Zweisilbigen (lp.) -o-Stämmen gehörig identifizierten und auch den Einsilbigen sinntensprechend das -o-Suffix zuteilten. Weniger wahrscheinlich ist mir eine zweite Möglichkeit, daß nämlich die Neuerung der nordischen Sprachen gegenüber den anderen germ. Sprachen in der Substantivflexion, die Herstellung einer generellen Ungleichheit zwischen dem maskulinen und femininen Paradigma, eine Rolle gespielt hätte” (86–7).

GÁLDI LÁSZLÓ, Hongrois *gond* 'pensée; soin, souci' (89–91). A legújabb etimológiai állásfoglalás (TESz.) szerint is ismeretlen eredetűnek ítélte szavunkat egy általa kikövetkeztetett **gom* 'masse, marchand à prendre une forme ronde' *d* képzős származékának tekinti, mely a *gomolyog* alapszavául is szolgált volna.

ERKKI ITRONEN, A propos des voyelles réduites non arrondies de la première syllabe en tchérimisse (107–16). A szerző e cikkel korábbi vokalizmus-tanulmányainak megállapításait teszi teljesebbé, mégpedig az őcseser. **ə* mai képviseléseiről ad az eddiginél részletesebb képet. Az őcseseremiszben az **ə* és az **i* egy fonéma változatai voltak, amelyek feltevésével jól megmagyarázhatók az interdialektális megfelelések. E két változat sorsát az egyes nyelvjárásokban ITRONENNAK az általános hangfejlődési tendenciák részeként sikerült bemutatnia (pl. **ə* > *ə* velarizáció, mint az **ä* > *a* vagy **i* > *i* teljes hanggá válás, mint az **ü* > *u*, **ü* > *i*), ismét más nyelvjárásokban pedig a szomszédos csuvas nyelvjárások eredményeztek változásokat az első szótagi illabiális redukált magánhangzók körében.

AULIS J. JOKI, Sur la parenté des langues (117–24). A szerző az uráli nyelvek esetleges távolabbi rokonságával foglalkozik – olykor délibábos, sőt csodabogárnak tekintendő, valamint a józan, a tényekről meg nem feledkező –, az utóbbi fél évszázadban napvilágot látott elméletekről mond véleményt. E tanulmány a Kielisukulaisuusky-symyksiä (Vir. 1965: 352–8) bővített változata, melynek újbóli, egy világnyelven való közlése talán nem volt felesleges, mert a botcsinálta „nyelvészek” agyrémei olykor még egyes szakemberek szemléletmódját is megfertőzik, amint erre JOKI felhívja a figyelmet.

KÁLMÁN BÉLA, L'expression du futur en hongrois (125–9). A szerző a magyar jövő idő három kifejezési lehetőségének (1. a jövő értékű jelen, 2. *fog* + infinitívus, 3. *and/end*) történeti bemutatását és a rokon nyelvek hasonló kategóriáival való összehasonlítást tárja az olvasó elé.

KÁROLY SÁNDOR, Les latinismes du Codex Jókai (131–6). A latinból fordított Jókai-kódex latinos szintaktikai vonásait veszi sorra a szerző az alábbi pontok köré csoportosítva: passívum, igeidők és -módok, igenevek, igei vonatok, egyeztetés, birtokos névmások, a birtokos névmások használata és a szórend.

JOHN LOTZ, Vowel Harmony in Hungarian (175–83). Röviden szól a magánhangzó-harmóniával és a magyar magánhangzók fonetikai sajátágaival kapcsolatos kérdésekről, majd közli, hogy az egymorfémás, egynél több szótagú szavak milyen magánhangzó-kombinációkat tartalmazhatnak, bemutatja, milyen magánhangzó-megfeleléseket ismernek az alternáló szuffixumok, végezetül pedig a „semleges” – *i*, *í*, *ē* – első szótagi magánhangzójú tövek toldalékolásáról szól. Talán nem tévedünk, ha Lotz fejtegetéseinek lényegét a következőkben látjuk: „Vowel harmony is not a distributional restriction between palatal and velar vowels, as often stated, but rather the non-permissibility of the back-vowels occurring with the corresponding closest front vowels which have a second formant of around 1650 ~” (182, jegyzet).

В. И. Лыткин, Происхождение 2-го спряжения удмуртского языка (185–8). A 2. votják konjugációban *a(l)* elemet találunk az 1. – igeidők és személyek szerinti megoszlást mutató – *i*, *e*, *o* elemével szemben. A szerző úgy véli, hogy a 2. konjugáció az ősvotják nyelvben *al* deverbális ige képző segítségével jött létre. A mai *a ~ al* kialakulásával kapcsolatos magyarázata, hogy *ti*. az *l* eltűnése holmi ősvotják nyelvjárások rovására írandó, nem hangzik nagyon meggyőzően.

NÉMETH GYULA, Zoltán Gombocz et la théorie des mots d'emprunts turks bulgares du hongrois (203–11). E tanulmány részint Sauvageot és Németh közös mesterének emléke előtti tisztelgés, részint pedig Gombocznak a magyar – (bolgár –) török kapcsolatok kutatása terén elért eredményeire támaszkodva jut a szerző történelmünk korai szakaszát illetően fontos megállapításra: „La théorie de la patrie primitive des Hongrois

située en Sibérie Occidentale, que WIKLUND avait soutenue avec des arguments dignes de retenir l'attention et dont j'avais été moi-même partisan jusqu'en 1930, ne saurait être maintenue. Le tracé de la migration hongroise de 400 à 800 de notre ère, compte tenu des observations critiques de GOMBOCZ peut s'imaginer de la manière suivante: Berceau finno-ougrien dans la région de la Kama et de la Volga – contacts entre les Hongrois et les Bulgares de la Volga (dans le berceau ancien de Bachkirie) – vers 800: migration de la plupart des Hongrois à la sphère politique de l'empire kazar où les contacts bulgares (avec les Bulgares du Caucase) se poursuivent" (211).

RÉDEI KÁROLY, L'évolution en hongrois des mots à structure proto-ouralienne et finno-ougrienne $VC_{\theta/\delta}V$ et $CVC_{\theta/\delta}V$ (231–5). A címben említett szerkezetű uráli és finnugor kori szavak szibilánsa az ugor korban * θ -vá lett, majd a korai ősmagyarban – akárcsak szókezdő helyzetben – feltehetően h -n keresztül θ -t eredményezett. Ennek következtében sok szóban két magánhangzó került közvetlenül egymás mellé, a hiátus megszüntetésére pedig a jelek szerint még nem volt mód, s ennek következtében fölöttébb nagy számban fordultak elő $V\check{V}$ (\check{V}) és $CV\check{V}$ ($CV\check{V}$) szerkezetű, egyszótagúvá formálódott szavak, amelyeket „normális” hangsorú szinonimák szorítottak ki a használatból.

N. SEBESTYÉN IRÉN, Zur Geschichte des uralischen Abessiv-Karitativsuffixes **ita* ~ **itā* (259–62). E fosztóképző – mely a finnen változatlan formában őrződött meg – a szamojéd nyelvekben többnyire más képzővel társulva tagadó értelmű igék képzésére szolgál, pl. 'arbeiten' > 'nicht arbeiten, aufhören zu arbeiten'.

A kötet összesen harmincegy tanulmányt – a fentieket kívül még az alábbi nyelvészeti témájúakat: J.-L. MOREAU, La corrélation du sujet et de l'objet en finnois (193–202), V. NISSILÄ, Éléments varègues dans la toponymie de l'Est du Golfe de Finlande (213–22), J. PERROT, Problèmes de structure appliqués au message (223–30), A. M. ROT, Problems of Semasiological Research of Slang on the Paradigmatic Level (237–44), A. SAKARI, Le verbe *saada* dans les Soldats inconnus de Väinö Linna et ses équivalents dans la traduction française (245–54), K. H. SCHMIDT, Flexion und Agglutination in der Entwicklung indogermanischer Sprachen (255–9), F. SIMONNET, Note sur la possibilité d'une analyse linguistique du signifié (263–70), SZATHMÁRI I., Les variantes de texte d'un roman de Jókai et l'évolution de la langue littéraire hongroise (271–8), V. TAULI, Language as a Means (279–86), TOMPA J., Zsigmond Simonyi, le plus présent des disparus de la linguistique hongroise (287–93) – köztük néhány történeti és néprajzi tárgyút tartalmaz. A kötet meglehetősen heterogén jellegű, elég sok témakört érintő tanulmányokat olvashatunk benne; a szerkesztőket nyilván az a gondolat vezérelte, hogy méltóképpen tiszteljenek egy olyan tudós életműve előtt, aki sokféleképpen igyekezett felkeltani és ébrentartani a finnugorság iránti érdeklődést a nyugati végeken. A könyv, amely egyúttal az Études Finno-Ougriennes 8. köteteként is megjelent, szép kiállításánál fogva dícséretére válik a kiadónak. E kellemes benyomást, ha csak kismértékben is, bosszantó sajtóhibák rontják, így például a tartalomjegyzékben két szerző nevében: Károly helyett Károlyi (5), I. Szathmári helyett J. Szathmári (6), továbbá notamment helyett notammant (18₁₃), **kolmę* helyett **kolmā* (232) stb., máskor pedig a fordító lelkén szárad, hogy magyar rövidítés maradt a francia szövegben: k., kk. (14²³) = a következő lap(ok)on.

HONTI LÁSZLÓ

Pertti Virtaranta: Polku sammui

Helsinki, 1973. Kirjayhtymä. 263 l.

Kultarengas korvaan

Helsinki, 1971. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 397 l.

A Finnország betelepülésekor kelet felől érkező karjalai törzsek a mai Karjalai ASZSZK területét és az ettől nyugatabbra fekvő, most Finnországhoz tartozó területeket népesítették be. Svédország és Oroszország hatalmas viszálykodása – a történelem folyamán többször is – a karjalai területek erőszakos felszabdolásával járt. Az 1617-es sztolbovai békekötés eredményeként az addig csak szinte évente változó országhatár által kettéválasztott karjalai nép a valóságban is széttelepült. A vallásához erősen ragaszkodó

karjalaiak egy része a svéd hittérítés elől a mai novgorodi és tveri kormányzóság területére húzódott. Itt alakult ki az a dél-karjalai nyelvjárás csoport, amely nyelvében és folklorjában is eltér az északi nyelvjárás csoporttól. Finnországban a karjalai nyelvjárás-gyűjtés a XIX. század második felében — szoros kapcsolatban a nemzeti romantika kibontakozásával — hatalmas lendületet vett. LÖNNROT, EUROPAEUS, GENETZ és BORENIUS lelkes munkáját a harmincas években EINO LESKINEN folytatja, akinek 1932-ben megjelent *Karjalan kielen näytteitä* című munkája nagy segítséget nyújtott a karjalai nyelvjárásokkal foglalkozó kutatók számára.

PERTTI VIRTARANTA professzor, a Helsinki Egyetem jelenlegi dékánja, 1954-ben járt először a finn-karjalai falvakban gyűjtőúton (Suomussalmiban, Kuivajärvi-ben és Hietajärvi-ben), 1957–58-ban pedig, szovjetunióbeli tanulmányútja során, észak-karjalai falvakat látogatott végig, s felkereste a tveri-novgorodi területeken élő karjalai családokat is. Az itt összegyűjtött anyagot 1958-ban *Vienan kansa muistelee*, illetve 1961-ben *Tverin karjalaiesten entistä elämää* címmel rendezte sajtó alá. 1963-ban újabb gyűjtőútra indult, amelynek eredményeképpen 1963–64-ben megjelentette *Lyydiläisiä tekstejä I–III* című munkáját.

1964 és 1972 között VIRTARANTA többször járt Suomussalmi és Kuhmo falvakban, részben azért, hogy az idősebb generáció karjalai dialektusát tanulmányozza, részben pedig azért, hogy rögzítse azt a nyelvi fejlődést — a finnesedési folyamatot — amelyen az ősi karjalai nyelv az évek folyamán keresztülment. Bár 1965-ben egy negyven oldalas könyvecské látott napvilágot, amelyben a szerző beszámolt Hietajärvi és Kuivajärvi falvacskák lakóiról és azok életéről, későbbi útjai újabb és újabb anyagot hoztak, amelyek szükségessé tették egy bővített kiadás megjelentetését. Így került sor Polku sammi című könyvének sajtó alá rendezésére, amelyben a három finn-karjalai falu — Hietajärvi, Kuivajärvi és Rimpi — mellett a szerző öt, határon túli karjalai falu — Vuokinsalmi, Lyttä, Saarijärvi, Niskajärvi és Kivijärvi — életét és történetét is bemutatja. A könyv első részében VIRTARANTA megismertet bennünket Kuivajärvi és Hietajärvi lakóiban jelenével és múltjával, összeszövődött családi kapcsolataival, s egy külön fejezetben az évek hosszú során, sőt évtizedek-évszázadok hosszú során át megőrződött hagyományvilág finn kutatóinak munkásságával. A régi és új, múlt és jelen szokványos oppozícióba állítását szellemes megoldással hidalja át a szerző: saját tapasztalataival párhuzamosan, petitből szedve, idézi ILMARI KIANTO visszaemlékezéseit 1910-ben Suomussalmi falvaiban tett látogatásáról. KIANTO feljegyzései fölöslegessé tesznek minden kommentárt, VIRTARANTA észrevételei mellett említve őket egyértelműen a „megváltoztathatatlan változás” kifejezőjévé válnak.

Az első világháború előtt Kuivajärvi és Hietajärvi lakói elsősorban a határon túli karjalai falvakkal álltak szoros kapcsolatban. Egymáshoz fűzte őket a vallási közösség is. A gyakorlat azt mutatja, hogy az ortodox finn-karjalaiak szívesebben kötöttek házasságot azonos vallású orosz-karjalaiakkal, mint evangélikus finnekkel. Legközelebbi kapcsolataik Vuokinsalmival és környékével voltak, valamint Saarijärvivel, Lyttével, Akonlahtival, északabbra pedig Niskajärvivel és Kivijärvivel. A falvak közé húzott országhatárral nemigen törődtek, a nagyobb ünnepeket rendszeresen közösen ünnepelték hol Kuivajärvi-ben, hol Akonlahtiban, megint máskor Kontokkiban. VIRTARANTA szép számmal talált olyan, látogatáshoz kapcsolódó szokást, melyet még a húszas években is szigorúan betartottak. Egyik adatközlője, a hietajärvi-beli Heikki Huovinen mesélte, hogy a fiatalok csapatosan vonultak egyik faluból a másikba, mígnem 1922–23 táján végleg lezárták a határt.

A karjalai ünnepek menetéről, a hozzájuk kapcsolódó szertartásokról VIRTARANTA egy másik könyvében — *Vienan kansa muistelee* — részletesen beszámol Domna Huovinen, a kivételes tehetségű mesemondó. Ebben a könyvében csupán egy lakodalmat ismertet a szerző s a hozzátartozó szokásokat, menyasszony- és vőlegénybúcsúztatót, siratóénekeket, a menyasszony átköltözését a vőlegény házába, a menyasszony fogadását stb.

Kuivajärvi és Hietajärvi lakói életének általános bemutatása során VIRTARANTA megismertet bennünket a halászáttal is, amely a földművelés után a legfontosabb foglalkozás a falvakban, majd áttér a vadászat módjainak-formáinak részletes ismertetésére.

A két finn-karjalai falut a határon túli falvakkal nemcsak az élők kapcsolták össze, hanem a halottak is. Kuivajärvi és Hietajärvi halottait egészen az első világháborúig Vuokkijärvi egyik szigetén temették, s itt helyezték el Vuokinsalmi és Saarijärvi halottait is. Ezekben a falvakban egészen a harmincas évek végéig a hagyományos temetési szertartás szerint kísérték utolsó útjára a megboldogultat: mielőtt a halottat a házból elvitték, gabonát, sőt és ruhaneműt osztottak a szegényeknek. A jelent és múltat vázoló fejezetet VIRTARANTA azzal a szomorú megállapítással zárja, hogy KIANTO karja

falvait hiába is keresné az ember. Nem lehet már elmondani Kuivajärviről sem, hogy „épületeit és lakóit tekintve is tiszta karjalai falu”. Mélyreható változást idézett elő többek között az evakuációban eltöltött néhány esztendő is, ahol új szokásokkal ismerkedtek meg, szókincsük finn szavakkal bővült, s ez a finnesedési folyamat visszatelepedésükkel sem szűnt meg. Kuivajärvi és Hietajärvi jellegzetes karjalai épületei a téli háború idején leégtek, s helyükre tipikus háború utáni sablonépületeket emeltek. Megszakadt a kapcsolat a határon túli karjalai falvakkal is. Ha egy ösvényt benő a gaz, mert nem használják, azt mondják rá ezen a vidéken, hogy „kihúnyt” (sammui). Ez lett a sorsa a korábban oly élénk forgalmú utaknak, melyek Rimpiből Sappovaarába, Kuivajärviből Vuokinsalmiba, Hietajärviből Niskajärvibe vezettek.

A könyv második részében egy rövid családtörténeti áttekintés után — melyben megismerkedünk azokkal az első pillantásra zavarosnak és kuszáknak tűnő százlakkal, családi kötelékekkel, melyek a két falu lakóit összefűzik — VIRTARANTA külön-külön fejezetben foglalkozik a három finn-karjalai falu életével, szokásaival, ünnep- és hétköznapijaival. Úgyes szerkesztéssel be-bekapcsolja adatközlőit is, akiknek egyes szám első személyű elbeszélése megtöri a harmadik személyű, tehát személytelenebb és szikárabb leírást s élénkebbé teszi a könyv stílusát. VIRTARANTA könyve rendkívül értékes, izgalmas hagyománytörténeti ismertetés, melyen átsüt a szerző fájdalommal-terhetetlen szánakozása a veszendőbe menő értékek felett. A szép kiállítású, bőseges képanyaggal illusztrált könyv, amely a Kirjayhtymä kiadó gondozásában jelent meg, egyaránt hasznos olvasmány a nyelvész, a folklorista és az átlagolvasó számára.

Karjalai gyűjtőútján VIRTARANTA faluról falura, házról házra járt és szorgalmasan jegyezte — hol jegyzetfüzetébe hallás után, hol magnetofonszalagra rögzítve — az adatközlőtől hallott történeteket, verseket, meséket. Sohasem tervszerűen faggatta a mesemondókat, hagyta őket beszélni, s igyekezett mindent pontosan feljegyezni. Az 1957 előtt gyűjtött meséket eredetileg a Vienan kansa muistelee című kötetben kívánta közreadni, de letett erről a tervéről, látva, hogy a könyv a mesék nélkül is igen terjedelmes lesz. A Suomalaisen Kirjallisuuden Seura felkérésére azonban örömmel látott hozzá, hogy ezeket a korábban gyűjtött meséket a hatvanas évek végén feljegyzettekkel egyesítve megszerkesszen egy karjalai népmese-gyűjteményt. Így született meg a Kultarengas korvaan című kötet, amely a hatalmas karjalai nyelvjáróterület északi részéről gyűjtött meséket tartalmazza.

Finnországban 1931-ig, a Finn Irodalmi Társaság megalapításáig, alig-alig gyűjtöttek mesét. Az első finn és karjalai mesekötetet EERO SÄLMELAINEN szerkesztette Suomen kansan satuja ja tarinoita címmel, melynek első kötete 1852-ben jelent meg, a negyedik pedig 1866-ban.

VIRTARANTA gyűjteménye Oulanka, Kiestinki, Uhtua, Vuokkiniemi, Hietajärvi, Kuivajärvi, Kontokki, Rukajärvi és Miinoa falvakból származó 23 mesemondótól összesen 116 mesét tartalmaz. A mesemondók rövid életrajzában — ahol lehetett — megemlíti a szerző, hogy a mesélő honnan, kitől hallotta először az általa közölt mesét. Legtöbbször még gyermekkorukban otthon hallották, vagy a férj házában, vagy a legközelebbi rokonoktól, ritkább esetben alkalmi látogatók mesélték, akik rövid időre megszálltak a szülői házban.

A mesék lejegyzésében VIRTARANTA hasonlóképpen járt el, mint más nyelvjárási szöveg rögzítésekor. A legfeltűnőbb talán az írásjelek sajátos alkalmazása: vesszőt, gondolatjelet, pontot, felkiáltójelet vagy kérdőjelet csak akkor használ, amikor a mesélő szünetet tart a beszédben; a három pont azt jelöli, hogy a mesélő hirtelen-váratlanul abbahagyta, félbeszakította a mesélést; a két egymás után álló gondolatjel elhagyott részekre utal; a zárójelbe tett felkiáltójel a nyelvjárási szó ősi állapotára mutat; s végül az idézőjel nem szünetet jelez, hanem egyenes beszédet. A kötet végén levő tárgymutatóban minden mese után zárójelben ott áll, hogy az illető variáció az AARNE—THOMPSON-féle jegyzék (The Types of the Folktale AT, FFC 184, 1964) szerint milyen típusba tartozik. Egy esetben ANDREJEV jegyzékére utal a szerző (Ukazatel skazočnych sužetov po sisteme Arne, 1929) és két esetben SIMONSUURI típusjegyzékére (Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen FFC 182, 1961).

Érdekes megfigyelní, hogy a huszonhárom mesélő között mindössze egy férfit találunk, a többi mind nő. VIRTARANTA megemlíti a bevezetőben, hogy ezt a jelenséget korábbi gyűjtőútjain is tapasztalta. A nők beszédnyelve ősbibb állapotot mutat, azaz jobban elzárkózott az idegen hatások elől, mint a férfiaké s ez mind a finnországi (most részben Svédországban élő), mind pedig a határon túli karjalaiakra vonatkozik. A férfi mesélők kis számát magyarázza az is, hogy a háború után hallatlanul kevés férfi maradt a karjalai falvakban, s ennek a kevésségnek sem igen van mesemondói gyakorlata. Szomorú tapasztalatáról számol be a szerző ugyancsak az előszóban, hogy ha találni is még egy-

két jó memóriájú, tehetséges mesemondót, hallgatójuk már alig akad. Esténként, ha a család odahaza van, már Tv-t néznek és rádiót hallgatnak, nem pedig a régi szép meséket.

Bár a mesék formája és nyelve is hagyományos, kötött, az itt közölt mesékben megfigyelhetünk néhány érdekes eltérést a mesesémától. A mesélő — bármennyire tisztelőben tartja is a meseszerkezet zárt, szigorú szabályait, időnként szinte akaratlanul is az előtérbe lép, mondatfelépítésében, jellegzetes ismétléseiben önnönmagát tükrözve. Outi Lipkinä beszédjében például igen gyakran használja a „t’iijät sie” kifejezést (‘tudod’), s ez a kötetben közölt 45 oldalnyi meséjében több mint háromszázszor fordul elő.

Ezek a frissen lejegyzett mesék még egy másik szempontból is rendkívül érdekesek és tanulságosak. Többhelyütt is előfordul, hogy a mesemondó a csodás történeteket racionális magyarázattal látja el. Egy bizonyos tudati szintről átkerülve egy másikra, az előző tudatszint termékei értelmetlenné-érthetlenné válnak számára, illetve megpróbálja a maga tudatszintjének megfelelően értelmezni azokat. VIRTARANTA mesemondói számára felfoghatatlan dolog, hogyan lehet egy királyból disznópásztor, s nem elégszének meg vele, hogy a mese hősnője egy barlangban lakik, hanem érdekelné őket, hogy ott hogyan, miből él. A mesevilágtól messze-messze eltávolodott racionális, okfaggató létünk-lényünk tükröződik azokban a magyarázatokban, melyeket ezek az idős mesemondók láttak szükségesnek egy-egy mesés elemhez fűzni. Az egyik mesében például a boszorkány által nem kedvelt lány fülbevalója beakad az ajtóba, amikor a lány belép a boszorkány kunyhójába. S a mesemondó nyomban hozzáfűzi: nyilván mágneses volt az ajtó.

A mesék nyelve egyébként mind szókészleti, mind pedig alaktani szempontból igen egyoldalú, a tárgyi kultúra körébe tartozó szavak például csak igen-igen gyéren fordulnak elő. Igaz viszont, hogy elég gyakran találunk a mesenyelvben olyan szavakat, melyek a beszédnyelvben nem vagy csak nagyon ritkán fordulnak elő. A mesék kezdete és befejezése is állandó, rögzített séma, variációra alig van lehetőség. Feltétlenül igazat kell adnunk azonban VIRTARANTÁNAK, aki a kötet előszavában ezeket írja: „A mesenyelv mint a beszédnyelv egy fajtája, feltétlenül megőrzendő és megörökítendő. A nyelvileg helyes mesevariációk a folklórkutatók számára is hasznosak lesznek.”

PAP ÉVA

Erkki Itkonen—Terho Itkonen—Mikko Korhonen—Pecca Sammallahti: Lapin murteiden fonologiaa

Helsinki, 1971. Castrenianumin toimitteita I. 110 l.

Egy új finnugor nyelvészeti sorozat, a „Castrenianumin toimitteita” megindulását üdvözölhetjük ERKKI ITKONEN, TERHO ITKONEN, MIKKO KORHONEN és PECCA SAMMALLAHTI „Lapin murteiden fonologiaa” című tanulmány kötetében. A sorozatról a szerzők röviden így írnak: „Castrenianumin toimitteita on tarkoitettu palvelemaan lähinnä Castrenianumin piirissä työskenteleviä tutkijoita, jotka tämänlaisessa vaatimattomassa monistesarjassa haluavat nopeasti saada käsikirjoituksiaan julki.” (3. l.)

Az első kötetben található tanulmányok nemesak a lappal, de bármely finnugor nyelvvel foglalkozó kutatónak hasznos tanulságul szolgálhatnak. Valamennyi dolgozatot a lapp nyelvjárások fonematikus transzkripciójának problematikája foglalja tematikus egységbe. A fonematikus transzkripció előbbi kidolgozása a lapp nyelvben ma már lényegesen fontosabb és sürgetőbb feladat, mint a fonetikus transzkripciók egyszerűsítése (5–6. l.). Nyilvánvaló, hogy a hagyományos fonetikus átírás egyszerűsítésére gyakorlatilag kevés jelentősége van, ha jól kidolgozott fonematikus transzkripció áll rendelkezésünkre.

Sorrendben az első PECCA SAMMALLAHTI tanulmánya, Ehdotus norjanlapin länsi-murteiden fonemaattiseksi transkriptioksi címmel. A szerző megállapítja, milyen magánhangzó fonémákat tehetünk fel a hangsúlyos szótagokban (külön az egyszerű szótagú szavakban és külön a többszótagú szavak hangsúlyos szótagaiban), a hangsúlytalan szavakban, majd a mássalhangzók fonéma rendszerét mutatja be. PECCA SAMMALLAHTI nem tesz kísérletet ebben a dolgozatban arra, hogy összefoglalja, egy egységbe fogja a különböző szótagok magánhangzó-fonémáit. Felhívja azonban a figyelmet több olyan problémára, amelyek magnehezítik a fonéma-rendszer teljes kidolgozásának létrejöttét, s legtöbbjükre ötletes megoldást javasol (például figyelemre méltó az első szótagi félhosszú difton-

gusok okozta transzkripciósi nehézségek áthidalására irányuló javaslata, 11–13. l.). A tanulmány szövegmutatványt is tartalmaz, fonetikus és fonematikus transzkripcióval. A fonematikus transzkripció a szerző ebben a cikkben javasolt ötleteit mutatja be a gyakorlatban.

TERHO ITKONEN dolgozata Itäruujanlapin foneemianalyyisin pulmia Outakosken murteen valossa címmel hat kérdés problematikáját veti fel. Ezek sorrendben a következők:

1. Aspiroitumattomat ja aspiroituneet klusiilit ja affrikaatat,
2. Klusiilisen esikkeen fonologinen tulkinta,
3. (i) vai (j), (u) vai (v) konsonanttiyhtymän alkukomponenttina?
4. Heleän a : n edustajien fonologinen luonne l. tavussa,
5. Muista vokaaleista,
6. Kvantiteettien tulkinta.

Itt most csak kettőt emelek ki ezek közül: egyiket módszerbeli tanulságai, másikat pedig tárgyi fontossága miatt. A legtöbb figyelmet ebben a tanulmányban a szerző az aspirálatlan és az aspirált zárhangok és affrikáták kérdésének szenteli. Rámutat, mennyire nehéz — ahogyan ő mondja, teljességgel lehetetlen — egységes szempontok szerint tárgyalni, egységes rendszerbe foglalni ezeknek a fonémáknak fonológiai törvényszerűségeit. Így — egyelőre — be kell érünk azokkal a javaslatokkal, melyeknek több szempontú indítékairól, módszerbeli nehézségeiről ő maga is így ír: „Joudutaan tinkimään milloin mistäkin 'hyväille' ratkaisulle tunnusomaisesta seikasta. Uhrauksen kohteena on milloin ratkaisun yksinkertaisuus tai symmetria, milloin taas foneettinen realismi, intuition osoittama suunta tai sellainen lähes vakiintunut normi kuin yksinäisfoneemin kvalitatiivii jakamattomuus.” (30. l.) A másik kérdés az *a* fonémával kapcsolatos. Ismeretes, hogy az *a* fonémák minőségének, számának megállapítása a lapp nyelvjárások egyik legkritikusabb pontja. TERHO ITKONEN itt ezt a kérdést veti fel: vajon az első szótagbeli *a* és *ä* egy *a* fonéma variánsai-e, vagy pedig különböző fonémák. A szerző véleménye inkább az utóbbi felé hajlik (32, 33. l.), de nem tekinti a kérdést véglegesen eldöntöttnek.

ERKKI ITKONEN két dolgozattal szerepel a tanulmánykötetben. Az első címe: Ehdotus inarinlapin fonemaattiseksi transkriptioksi, a másodiké: Ehdotus kildininlapin Songujn murteen fonemaattiseksi transkriptioksi. Mindkét dolgozatban a magánhangzók és a mássalhangzók fonémarendszerének kidolgozási problematikájáról olvashatunk. A szerző a tőle megszokott alaposággal mutatja be a két nyelvjárás magánhangzó és mássalhangzó fonémáit, allofonjaikat, rámutatva a lehetséges korrelációkra is. A magánhangzó-fonémákat szótagok szerint tárgyalja. Történeti visszatekintést is ad, amit már csak azért is örömmel olvasunk itt, mert ismét a gyakorlatban láthatjuk annak a téves elméletnek a cáfolatát, mely szerint nyelvtörténeti elemeknek, adatoknak, egy leíró, modern fonológiai dolgozatban helye nem lehet. Itt valamennyi nyelvtörténeti adat a nyelvjárás mai fonémarendszerének megteremtését szolgálja. Mindkét dolgozatot a fonematikus transzkripciósi javaslatok gyakorlati bizonyítékaként szövegmutatvány követi.

MIKKO KORHONEN egy koltta-lapp nyelvjárás fonematikus átírását nyújt az Ehdotus koltanlapin Suonikylän (nyk. Sevettijärven) murteen fonemaattiseksi transkriptioksi címmel. A finnugor nyelvészeti szakirodalom nincs nagyon elkényeztetve a kevésbé ismert keleti lapp nyelvjárásokkal foglalkozó fonológiai dolgozatokkal, s ezért örömmel vesszük kézbe MIKKO KORHONEN cikkét. Ugyanazt a módszert alkalmazva, mint amellyel például PEKKA SAMMALLAHTI és ERKKI ITKONEN fentebb tárgyalt dolgozataiban is találkozhatunk, ő is szótagonként mutatja be a magánhangzó-fonémákat. Igen értékes az első szótagbeli magánhangzó-fonémák történeti előzményeinek bemutatása (76–78. l.). Részletesen foglalkozik a nyelvjárásra jellemző legáltalánosabb fonológiai tendenciákkal (Palatalisaatio, 73–74. l., Loppu-ja sisäheitto, 84–85. l.). Fonematikus transzkripciójú szövegmutatvány zárja le ezt a dolgozatot is.

Mint hogy nem befejezett kutatási eredmények közléséről van szó ezekben a tanulmányokban, hanem inkább csak problémafelvetésekről, megoldási javaslatokról (amelyeket a szerzők legtöbbször maguk sem tekintenek véglegesnek és egyedülállóknak), kísérletekről — nem lenne itt helyénvaló, ha hiányosságokat kérnénk számon ettől a kötetől. Várjuk a lapp fonológiai kutatások újabb eredményeiről beszámoló dolgozatokat.

M. UTASI ZITA

Domokos Péter: Szövegyűjtemény A finnugorság ismertetése című gyakorlatok tárgyköréből

Kézirat. Szeged, 1972. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

A tudományegyetemek bölcsészettudományi karainak magyar szakos hallgatói három féléven keresztül ismerkednek finnugor népekkel, nyelvekkel, próbálják megszerezni a magyar nyelvtörténet szempontjából szükséges finnugor nyelvészeti ismereteket.

A finnugrisztika (helyesebben urálistika) vonzó tudomány, s hogy a hallgatók körében mégsem örvend nagy népszerűségnek, annak több oka és magyarázata lehet.

A magyar szak tantervében három féléves időszak szerepel, amely alatt finnugrisztikával ismerkednek a hallgatók. Ebből két féléven át heti egy-egy óra, egy féléven keresztül pedig heti 2 órát biztosít a tanterv. Ez összesen, ha a gyakorlatilag félévenként számba jövő 11–12 (sokszor még kevesebb) oktatási hetet vesszük figyelembe, maximálisan 44 órát jelent. 44 órában leadni egy tudomány fő kérdéseit, elsajátíttatni egy nyelv alapelemeit, azt hiszem, nem kell hozzá nagy bátorság, hogy kijelentsem, nem lehet.

A magyar szakos diákok túlnyomó hányada nem nyelvész beállítottságú. Ez olyan tény, amelyet figyelembe kell venni a studium tantervének összeállításakor.* Ezzel szemben jelenleg a 44-ből 33 órában nyelvészetet tanítanak az egyetemeken. A mindenki számára legérdekesebb témára, az uráli népek általános ismertetésére mindössze 11 óra jut, noha itt kell(ene) beszélni nyelvrokonaink nagyon gazdag népköltészetéről, vallási képzeteiről, esetleg szépirodalmáról stb. Így az aránytalanság szembetűnő.

Egy új tanterv összeállításakor figyelembe kell venni, hogy a finnugrisztika komplex tudomány, amely a nyelvészetten kívül sok más is tartalmaz (őstörténet, népköltészet, irodalom, zene stb.).

Ehhez azonban jegyzetekre is szükség van (mint ahogy a jelenlegi oktatási forma sem nélkülözheti a folyamatot és kielégítő jegyzetellátottságot). Örök panasz azonban hogy a jegyzetek mennyisége nem kielégítő, kevesen jutnak hozzá, s bizonyos jegyzetek, pl. szövegyűjtemények pedig egyáltalán nem léteznek.

Ezért is üdvözölhetjük örömmel a DOMOKOS PÉTER által összeállított antológiát, amely tematikájában, válogatásának szempontjaiban nagyon megfelelő lenne egy új struktúrájú urálistika-oktatás létrehozására.

Még mielőtt a szövegyűjtemény bemutatásához fognék, megjegyzem, hogy ajánlatos lenne, ha az antológia — az összeállító szerinti változott szerkezetben és terjedelemben — egységes, az ország mindhárom bölcsészettudományi karán használatos segéd-eszközként forgalomba kerülne.

DOMOKOS PÉTER az antológia Előszavában vázolja „A finnugor népek ismertetése” című gyakorlatok tematikájának végrehajtásában felmerülő nehézségeket, kiemelve közülük a rendelkezésre álló rövid időt és az azzal aránytalanul hatalmas anyagmennyiséget. A szövegyűjtemény hiányából adódó problémákat kívánja enyhíteni „ez az antológia, amelyben a finnugrisztika témaköréből általános és egyedi, (elvi és konkrét) fejtegetések, szintetikus és analitikus módszerekkel készült tanulmányok vagy tanulmányrészletek, meghaladott, vitatott és pillanatnyilag érvényes teóriák, eredmények, sőt egymással szembeesítő vélemények is olvashatók” (2.).

Nemes a szándék, amely szülte az antológiát. „Válogatásunkat elsősorban pedagógiai megfontolások irányították. Véleményünk szerint a jövő magyar szakos tanárainak alaposabban és mélyebben kell ismerniük nyelvünk és eredetünk kérdéseit, mint ahogy azokat a megelőző évtizedek tanárnemzedékei (és az ő révükön a magyar értelmiség) ismerték” (2–3.).

Az idézetben említett gondolat sajnálatos igazolása, hogy a mai nem-bölcsész képzettségű értelmiség tekintélyes hányada mindenféle hamis, tudománytalan, délibábos rokonsági teóriákban hisz, elvetve ugyanakkor a finnugor rokonság tudományosan bebizonyított tényét. Ezt a káros tájékozottságot, illetve „tájékozatlanságot sokrétű finnugrisztikai studiumok birtokában a magyar szakos tanárok új generációjának kell felszámolnia és megszüntetnie” (3.).

* A tanterv összeállításakor persze azt is figyelembe kell venni, hogy a nyelvszakos diákoknak a nyelvészet alapjait is el kell sajátítaniuk... — A szerk.

Ezek után nézzük a szöveggyűjtemény tagolódását.

I. Őstörténet (nyelvünk és népünk hovatarozása, őshaza, néprajz, antropológia, mitológia stb.) – 9 cikk. Nagyon fontos és hasznos, hogy ebben a fejezetbe bekerült a sumér–magyar rokonítás bírálata is.

II. Ősköltészet – Népköltészet (verstan, zene, egyéb) – 15 cikk.

III. Irodalom (kisebb nyelvrokonaink újabb irodalmáról, kultúrájáról) – 8 cikk.

E fejezetek után a témakörök erősen megválogatott bibliográfiája következik.

A fentebb kifejtettek után merő szöszaporítás lenne a szöveggyűjtemény jelentőségét esetlegelni, az antológia önmagáért beszél.

A kötet jelenlegi változatában csak magyar szerzők cikkei szerepelnek. Köztük jónéhány olyan is, amelyet csak nagyon hosszú búvárkodás után vagy éppenséggel csak idegen nyelven találna meg az érdeklődő. DOMOKOS PÉTERNEK szándékában áll – tudomásom szerint – egy bővebb, teljesebb, hasonló jellegű antológiát szerkeszteni, amelyben külföldi szerzők magyarra fordított írásai, cikkei is helyet kapnak.

Az átdolgozás – gondolom, – attól függ, beválik-e a mostani antológia. Véleményem szerint ott, ahol hozzáférhetnek a diákok, nagy szolgálatot tesz a válogatás. A másik két egyetemen azonban csak mutatóban van belőle néhány, s ez annyi, mintha nem is lenne. El kellene érni, hogy minél előbb, minél nagyobb példányszámban kölcsonözhető legyen mindegyik bölcsészettudományi karon. Technikai megoldásokat kár lenne itt javasolni. Inkább elvi megállapodásra van szükség e szöveggyűjtemény elfogadásáról, ami – bízunk benne –, mielőbb létre is fog jönni.

PUSZTAY JÁNOS

Göttingai finnugor kiadványok

Göttinga, e finnugor szempontból is nagy tradíciókkal rendelkező, patinás Leinpart-i egyetemi város már régen részvált arra, hogy figyelemmel kísérjük könyvkiadását. 1770 óta ugyanis – ekkor jelent meg JOHANN EBERHARD FISCHER „De origine Ungrorum” című könyve – finnugrisztikai szempontból fontos publikációk jelentek és jelennek meg itt. Gondoljunk csak GYARMATHI Affinitas-ára (1799) vagy BUDENZ Ueber die Verzweigung der uralischen Sprachen című munkájára (1879). További kiadványokra l. Annales Univ. Bp. Sectio Linguistica 1973: 64–6.

Ismertetésemben a Göttingai Akadémia II. világháború utáni finnugor, illetőleg finnugrisztikai vonatkozású kiadványairól kívánok csupán szólni. Céлом az, hogy azokról a munkákról, amelyekről nálunk nem jelent meg ismertetés, röviden beszámoljak. Ez azért megokolt, sőt kívánatos, mert különböző okok miatt e – főleg régebbi – kiadványok nálunk nehezen hozzáférhetőek. Az ismertetendő munkák a Göttingai Akadémia két sorozatában láttak napvilágot: a Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen I. Philologisch-Historische Klasse (a továbbiakban: NAWG) és az Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen (a továbbiakban: AAWG) című sorozatban.

I. JULIUS VON FARKAS, Samuel Gyarmathi und die finnisch-uralische Sprachvergleichung. NAWG. 1948. Nr. 3. S. 109–136.

A szerzőt az készítette munkája megírására, hogy a méltatlanul kicsi magyar Gyarmathi-szakirodalom bizonyos pontatlan megállapításait, illetőleg következtetéseit korrigálja a Göttingában – s részben csak ott – található kéziratok és nyomtatott forrásanyag beható vizsgálata alapján. Mivel e munka nálunk ismeretlennek látszik (ZSIRAI nem említi A modern nyelvtudomány magyar úttörői című összefoglalásában, folyóirataink sem szólnak róla, PRAŽÁK [l. alább] sem ismeri) a vonatkozó fejezeteket kissé részletesebben ismertetem.

A dolgozat négy részből áll: 1. a finnugor nyelvazonlítás GYARMATHI előtt, 2. az Affinitas keletkezése, 3. az Affinitas jelentősége, 4. utószó, amely többek között az Affinitas-ról megjelent négy korabeli ismertetésből tartalmaz részleteket s kommentárokat. Megjegyzendő, hogy a dolgozat jóval terjedelmesebb, mint amilyennek a lapszám alapján gondolhatjuk, mivel nagyon kis betűkkel van nyomtatva.

GYARMATHI-nak Göttingába való indulása előtt az volt már a terve, hogy SAJNOVICs munkáját kiegészíti azt vizsgálva: „utrum linguae dictarum gentium [ti. a magyaroké és a finneké] simile quod inter se habeant?” (Praefatio IX). Vizsgálódásának a magyar-lapp-finn kérdésre való „leszűkítése”, amely munkája első részét jellemzi, azzal magyarázható,

hogy Magyarországon akkor csak a lapp nyelv iránt mutatkozott érdeklődés SAJNOVIC munkája és a vele kapcsolatos gúnyiratok nyomán, a többi finnugor nyelvről tudomást sem vettek. GYARMATHI jól ismerte elindulása előtt már mind a keleti (BEREGSZÁSI), mind a lapp (SAJNOVIC) eredeztetést s meg volt győződve arról, hogy a kettő összeegyeztethető. Minthogy pedig a keleti eredet kérdése véleménye szerint részletes feldolgozást nyert (BEREGSZÁSI: Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen...), ő a sok port fölvert lapp ügynek kívánt utánanézni (a finn nyelvet akkor még lapp nyelvjárásnak tekintették): „In hoc ergo opere inveniet lector sciendi cupidus plurima, quae lingua nostra ex Oriente acquisivit [ti. BEREGSZÁSI idézett könyvből], Quid autem Septentrio hanc ad rem illustrandam obtulerit, illud evolvere iam mei erit instituti” (XII). E kérdés őt annál is inkább érdekelhette, mivel saját addigi nyelvészeti kutatásai alapján jól tudta, hogy a magyar nyelv több nyelvből is vett át szavakat. Tudta azt is, hogy századéka megvalósítására Göttinga az otthoninál sokkal jobb lehetőséget nyújt. Élt is ezzel a lehetőséggel, de pálfordulásról túlzás beszélni, mert 1. nem tagadta meg BEREGSZÁSIT, sőt előszavában dicséri s biztosítja a magyar nemzet hálájáról (XI–XII), 2. nem mondja ki, hogy a magyar c s a k a lappal rokon, 3. az előszóban, amely formailag az egész könyv, tartalmilag azonban csak az első rész bevezetője, azt írja, hogy munkája megírásában senki sem segítette: „A mihi, qui omni vivo destitatus magistro nonnisi venerandos consulere potui mortuos, pronom erat varios committere errors” (XIX), 4. SCHLÖZERnek az előszóban csupán könyvkölcsonzésért mond köszönetet (XIX–XX).

GYARMATHI fejlődésében fordulat, tudniillik a vizsgálatnak más finnugor nyelvekre való kiterjesztése könyve első részének a megírása után következett be, amikor azt 1797. őszén SCHLÖZERnek véleményezésre átnyújtotta. November 19-én kapta meg a választ (a levélbeli érintkezés azt mutatja, hogy nem lehetett szoros személyes kapcsolat közöttük). Számunkra fontos pontjai ezek: a címben szereplő lapp-ot a finn szóval ajánlatos föleserélni; az észet nyelvet is célszerű lenne figyelembe venni; idővel ki kellene terjeszteni a vizsgálatot a cseremiszt, votják, csuvas és a vogul népre – nyelve is. — SCHLÖZER levele nem azért jelentős elsősorban, mert további finnugor nyelvek vizsgálatára hívta fel GYARMATHI figyelmét: erről a kérdésről ugyanis az első rész előszavában felsorolt forrásmunkák, mindenekelőtt HAGER és DOBROVSKÝ alapján GYARMATHI tájékozott volt (az I. részt SCHLÖZER levele ellenére is átdolgozatlanul nyomtatta ki). GYARMATHINAK elismerés, bátorítás (úgy látszik, e nélkül nem tudott dolgozni, ezzel magyarázható, hogy visszatértén Magyarországra a közöny megbenívtotta szép tervei megvalósításában) és a vizsgálat folytatásához nélkülözhetetlen nyelvi forrásanyagra volt szüksége. Mindezt SCHLÖZERTől kapta meg. Ő rendelkezett ugyanis egyedül a leghathatósabb dicsérés és bírálat tekintélyével s a szükséges forrásmunkákkal. GYARMATHI ezért a II. rész bevezetőjében mond köszönetet (125). Az új forrásmunkák birtokában, SCHLÖZER dicséretétől felbátorítva megírta a további fejezeteket is, de a kész kéziratot nem SCHLÖZERnek adta át véleményezésre – ami várható lett volna –, hanem a Königlische Societät-nak, mivel a köztük levő viszony megromlott. Ennek oka SCHLÖZER 1795–98-ban három három füzetben megjelent „Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen” című munkája volt, amelyben a szerző azt írta, hogy a magyarok „eine unbedeutende, rohe, asiatische Orde” egyedül csak német segítséggel „in eine mächtige, cultivierte europäische Nation umgebildet” lettek.

Az Affinitas GYARMATHI saját alkotása. SCHLÖZER szerepe biztatásra – buzdításra, néhány értékes tanácsra (amelyeket GYARMATHI csak részint követett) és igen fontos forrásmunkák kölcsonzésére szorítkozott. GYARMATHI munkájának legfontosabb novuma az, hogy határozottan sikra szállt a grammatikai módszernek, mint a nyelvhasználat alapjának a módszere mellett – az uralkodó szóhasználati módszerrel szemben. Ezt nem SCHLÖZERTől tanulta, hanem a rendelkezésére állott forrásanyag birtokában maga dolgozta ki. Vö.: „Gyarmathi verwandte bereits die Methode, die der Zukunft gehörte: er verglich nicht einzelne Wörter und Wortlisten... Gyarmathi wußte, daß man den gesamten Sprachbau und vor allem auch die Grammatik vergleichen müsse” (H. J. STÖRIG: Kleine Weltgeschichte der Wissenschaft. Fischer Handbücher. Frankfurt am Main und Hamburg. 1970. 2: 339). GYARMATHI fejlődőképes ember volt, aki az érvek hatására hajlandó volt véleményén változtatni. Fejlődését jól mutatják az Affinitas fejezetei is. Korai nyelvészeti megnyilatkozásait, véleményét nem szabad éppen ezért meg gondolatlanul SCHLÖZERrel való találkozásáig „prolongálnunk”.

A Gyarmathi-kutatásnak újabban az Affinitas fotomechanikus úton sokszorosított új kiadása (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Vol. 95. 1968), valamint egy DOBROVSKÝRól szóló s e szempontból fontos monográfia (R. PRAŽÁK: Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-ugrist. Brno, 1967; vö. még DANCZI: MNy.

65: 113–22) is rendelkezésre áll. PRAŽÁK megállapítása szerint (i. m. 79) az Affinitas címlapján tévesen szerepel az 1799-es évszám, mivel a könyv 1798 végén megjelent már.

2. EMIL OEHMANN: Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen. NAWG. 1954. Nr. 2. S. 13–26.

A tanulmány tematikailag két részből áll. Az első a témakör kutatásának eddigi történetét mutatja be, polemikus formában bírálva-elemelve szerzőket és irányzatokat. A második rész az eredmények összefoglalása, illetőleg a szerző véleményének a kifejtése.

A finn nyelv germán jövevényszavai között a kronológiai rétegeket lehetetlen élesen elkülöníteni, mivel csak kevés jövevényszó ad megbízható támpontot s a művelődéstörténeti háttér sincs kielégítően tisztázva. Bizonyos azonban, hogy a finnen – kronológiai sorrendben – ógermán, gót és óskandináv (urnordisch) jövevényszavakkal számolhatunk. Az ógermán és gót jövevényszavakat a finnségi nyelvek a Baltikumban vették át. Vö. legújabban: E. v. HERTZEN: Itämerensuomen lainasanakerrostumien ikäämistä: JSFOu. 72: 77–103.

3. HEINRICH DÖRRIE: Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren. NAWG. 1956. Nr. 6. S. 125–202.

E munka a címben szereplő három latin nyelvű beszámoló kommentált kritikai kiadása. Ezen kívül a következőket tartalmazza: bevezetés, a négy expedíció (1. alább) leírása, a szerzők jellemzése, korabeli események időhöz kötése, a tatárok támadási előkészületei, Magna Hungaria a középkori forrásokban, Vlagyimir és Rjazany orosz fejedelemségek Julianus útjai idején, a tatárok és a Biblia, a Gurgutum névről és viselőjéről (W. HEISSIG tollából), irodalomjegyzék.

A tatárok Európába való betörése előtt néhány évvel, 1230 és 1237 között magyar szerzetesek több utat tettek az Ural és a Volga közötti területre. Céljuk kettős volt:

1. földérinteni, hogy az ott lakó népek megtéríthetők-e és 2. megtalálni azt az országot, amelyből a magyarok származnak s ahol magyarok maradtak vissza. Nemzeti és missziós gondolat találkozott e tervben: a távolban élő testvér-magyarok megtérítésével Magyarország mind egyházilag, mind politikailag még jobban kiépíthette volna közép-európai nagyhatalmi pozícióját. Ezekről a próbálkozásokról RICCARDUS és JULIANUS beszámolója tudósít bennünket, mindkettő fontos forrása a korabeli történelemnek. Még egyik sincs kellőképpen feldolgozva, pedig néprajzi szempontból is értékes anyagot tartalmaznak. Négy alkalommal indult négy szerzetes a hosszú útra: 1. 1231–3, 2. JULIANUS: 1234–5, 3. 1236, 4. JULIANUS: 1237. Legtöbbjük ott veszett, illetőleg eltűnt, JULIANUS volt az, aki két utat is sikerrel megjárta s 1235-ben rábukkant a régi hazában (Magna Hungaria) maradt magyarokra.

JULIANUS tudósítása volt az első komolyan veendő európai beszámoló a tatárokról. Leírja a tatár seregek formációit, hadviselésük módszereit, kegyetlenségeiket stb. Európai szempontból két legfontosabb közleménye: 1. pontosan megadja, mikor támadnak a tatárok, 2. Szuzdalban kezébe jut Batu kán IV. Bélának címzett fenyegető levele. Lefordíttatja s fölveszi tudósításába e fontos dokumentumot. Ebből kiderül, hogy a tatárok casus belli-ül a kúnok magyarországi befogadását tekintették. JULIANUS barát beszámolója a korabeli Európa számára igen fontos tudósítás volt (kancelláriákban fel is olvastatták).

4. WOLFGANG SCHLACHTER: Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen. NAWG. 1966. Nr. 4. S. 69–157. – Ism.: SAUVAGEOT: ÉFOu. 5: 197–201; KISS JENŐ: NyK. 73: 451–7.

5. WOLFGANG SCHLACHTER: Der Agens-Illativ beim Passiv des Lappischen. NAWG. 1966. Nr. 9. S. 295–408.

A passzívum kifejezésére szolgáló származéktípusok közül a *t*-típus funkciójával, szóföldrajzával és eredetével foglalkozik SCHLACHTER. E típust két összetett képző alkotja: $t + l$ és $t + t$. Mivel közöttük éles nyelvjárási határ húzható, fölteendő, hogy az őslapban egyik sem lehetett még világos funkcióval rendelkező képző. A passzívum hordozója mindkettőben a *-t*. A vizsgált adatok alapján megállapítható, hogy az agens tartalmi okokból s a textus milyenségétől függően lépett föl s nem a *t*-passzívum jellemző jelentésvonzataként. A *t*-passzívum mellett az agens leggyakrabban illatípusban áll, jóllehet más esetekben – lapp, illetőleg finnugor szempontból nézve ez „helyesebb” – elatípusban. Több körülmény arra mutat, hogy a *t*-passzívumnak az eredeti, talán egyetlen agens-jelölése az illatípus volt, amely ma archaizmusnak tekintendő. SCHLACHTER a következő magyarázatot adja az agens-illatípus keletkezésére. Kiindulópontul személytelen kifejezések szolgáltak, amelyekben bizonyos aktivitás csak a kauzatívumban kifejezett készletben, történetben található, ezért az alapszó jelentése és az

esetleges alanyi bővítmény közötti viszony aktívként, passzívként egyaránt felfogható, értelmezhető volt. Ez a labilitás a jelentésviszonyok eltolódásával szűnt meg, amikor az állítmányban kifejezett cselekvés már csak valamely élőlényre irányult, amelyet először nem neveztek meg, nem mondtak ki, csupán beleértették a szövegösszefüggés alapján. A személytelenül és tárgyatlanul használt műveltető-típus idővel annyira eltávolodott legelterjedtebb funkciójától, hogy bizonyos nyelvjáráásokban például a kauzatív viszonyt a műveltető képző még egyszeri kitételevel fejezték ki. Szemantikailag a következő lépés az volt, hogy a történetést bizonyos mondatokban kezdték átvinni annak elszenvedőjére: a kiindulópontból végpont, a célpontból kiindulópont lett. Ábrázolva:

$$1. \square \rightarrow 0 \quad 2. \square \rightarrow 0 \quad 3. \square \leftarrow 0 \\ \square \leftarrow 0$$

(vö. ehhez a magyar ikes ragozás kialakulását: BERRÁR: MTörtMtan. 67). Tehát: δ megöletett (valakit) \rightarrow δ megöletett. A személyes passzívumra való átmenetet az alanynek élő alanyra való leszűkülése és a következményeképpen az aktív igékkel szemben kialakult oppozíciós viszony, majd annak a hatása indította el. A többi finnugor nyelv közül csupán a vogulban van a lapp agens-illatíviszoknak megfelelő szerkezet.

6. LÁSZLÓ SZABÓ: Kolalappische Volksdichtung. Texte aus den Dialekten in Kildin und Ter. AAWG. 1966. Nr. 68. 153 S. — Ism.: HONTI LÁSZLÓ: NyK. 70: 261—3.

7. ERKKI ITKONEN: Über Alter und Entstehung der finnisch-ugrischen Quantitätskorrelation. NAWG. 1968. Nr. 7. S. 201—8.

A szinkrón nyelvi tények rövid bemutatása után (az első szótági rövid és hosszú magánhangzók oppozíciója csak a magyarban és a finnségi nyelvekben ismert) nyelvtörténeti magyarázat következik. A magyar hosszú magánhangzók és gemináltak külön nyelvi fejlődés eredményei. ITKONEN kételkedni látszik némileg — a hosszú magánhangzók magyarázatát tekintve — a hungarológusok egybehangzó véleményének helyességét illetően. Ezt mutatja vonatkozó sorainak stílusa („Eine herrschende Auffassung... scheint zu sein”: 202), illetőleg SIMONYIRA való hivatkozása, aki az ősmagyarban hosszú *i* meglétével számolt (Nyr. 38: 291). A szerző elveti azt a magyarázatot, amely szerint a finnségi nyelvek finnugor eredetű szavaiban jelentkező hosszú magánhangzók (*ē* és *ō*) a megfelelő rövid magánhangzókól jöttek létre nazálisok és likvidák nyújtó hatására a finnugorság nyugati ágának valamely fejlődési szakaszán. Azon a véleményen van, hogy a finnségi nyelvek első szótági magánhangzóinak és szóbeljei zárhangjainak kvantitás-korrelációja (finnugor, illetőleg uráli) alapnyelvi örökség. E kvantitás-korreláció kiindulópontja az emfatikus kiejtés volt, amely a szókinés egy részét érintette csak. Az emfatikus kiejtés minden egyes fonémára való kiterjedésének eleve gátat vetett a gazdaságos, a kiejtési energiával takarékoskodó artikulációra való törekvés. Az artikuláció szempontjából nehéz hangokat (*ā*, *a*) kerülték tehát, a nyúlás ily módon csak a „könnyű” magánhangzókat (*i*, *u*, *e*, *o*) és — az artikulációt tekintve — legegyszerűbb mássalhangzókat: a zöngétlen zárhangokat érintette. A nyúlás emfatikus jellege magyarázza, hogy e jelenség nem ment végbe hangtörvény- vagy tendenciaszerűen minden lehetséges szóban. A nyúlás „előszeretettel” olyan szavakban történt, amelyekben *m*, *n* és likvidák voltak. A nem tendenciaszerű következetességgel megvalósult emfatikus artikulációval elfogadhatóan magyarázhatók a szóbeljei rövid és hosszú zárhangok előfordulási gyakoriságában mutatkozó egyenetlenségek is. A régi, gemináta zárhangokat tartalmazó szavak közül sok expresszív jellegűnek látszik. E jelleg kifejezésére az emfatikus mássalhangzó-kettőzés különösen is alkalmas volt. Kezdetben a hosszú magánhangzók is expresszivitást fejeztek ki.

8. KÁROLY RÉDEI: Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. AAWG. 1968. Nr. 71. 139 S. — Ism.: K. KONT: CÖV. 4: 308—9; E. SCHIEFER: Vir. 1968: 416—9; I. FUTAKY: IndForsch. 1971: 373—6; A. WIGGER: UAJb. 43: 192—3; MIKOLA: NyK. 72: 238—40; J. KODOLÁNYI jr.: ActEthn. 18: 426.

9. LÁSZLÓ SZABÓ: Kolalappische Volksdichtung (Zweiter Teil). AAWG. 1968. Nr. 72. 117 S. — Ism.: HONTI LÁSZLÓ: NyK. 71: 459—61; J. KODOLÁNYI jr.: ActEthn. 18: 427.

10. GYÖRGY LAKÓ: Können wir in den finnisch-ugrischen Sprachen von Wortarten sprechen? NAWG. 1970. Nr. 1. 13 S.

A tanulmány finnugrisztikai ismeretekkel nem rendelkező német olvasóknak szól elsősorban. A szerző célja az, hogy az indoeurópai alapon álló szófajkutatást új (finnugor) adatokkal és kérdésfelvetéssel gazdagítsa. PAUL szófaj-meghatározása alapján vizsgálja a finnugor nyelveket s arra a megállapításra jut, hogy a PAUL-féle kritériumokkal e nyelvek szavai nem osztályozhatók egyértelmű következetességgel. A hiányosságokat elismerve hangsúlyozza a szófajok szerinti felosztás gyakorlati hasznosságát és szükség-

szerűségét. Szól röviden új próbálkozásokról: PENTILÄ kísérletéről (Suomen kielioppi, 1957) és a strukturalizmusról. Bőven hoz szemléltető anyagot valamennyi finnugor nyelvből arra vonatkozólag, hogy e nyelvekben a főnév, melléknév, névszó: ige, névszó: határozószó között nincs mindig éles határ. Logikus felépítésű, olvasmányos dolgozat.

11. WOLFGANG SCHLACHTER (Hrsg.): Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. AAWG. 1970. Nr. 76. 230 S. – Ism.: A. ALHONIEMI: Sananjalka 12: 183–5; HONTI LÁSZLÓ: NyK. 72: 246–51; R. BARTENS: Vir. 1971: 231–3; H. HAARMAN: UAJb. 43: 158–63; V. I. LYTJIN: VoprJaz. 5: 139–41; A. SAUVAGEOT: BSL. 66: 234–50; N. TERESCSENKO: СФУ. 7: 321–3; NYÍRI: Népr. és Nytud. 15–16: 199–203.

KISS JENŐ

János Balázs: Funktionswerte der Pronominalität

Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó. 240 l.

Aki BALÁZS JÁNOS korábbi dolgozatainak ismerete nélkül veszi kezébe ezt a könyvet, az a cím alapján bizonyára nem is sejtí, hogy a szerző egyebek mellett az ősi uráli határozóragok, az accusativusrag, a duális és többesjelek, a melléknév fokozása, az indoeurópai genus kérdésével is foglalkozik viszonylag nem nagy terjedelmű művében. Már ez a rövid – korántsem teljes – felsorolás is mutatja, hogy BALÁZS könyve az utóbbi évek egyik legjelentősebb urálistikai, általános nyelvészeti vállalkozása.

A könyv elvi alapvetését a „Zeigwörter und Begriffswörter im (Sprach-) System und im (Sintagmatisierungs-) Prozess” című fejezet adja (7–77 l.). A nyelvi általánosítást vizsgálva P. Hartmann nyomán kétféle kategorialitást (Kategorialität) különböztet meg: 1. nevekké történő kategorizálás (Kategorialität in Namen) és 2. magasabb fokú kategorizálás, „Klassifizierungen für Klassifiziertes” (determinálás, singularitás, pluralitás, idő, mód stb.). Ez utóbbi, a grammatikai kategorizálás a pronominalitás egyik lényeges tulajdonsága. A pronominalis kategorizálás ugyanis más jellegű, mint a specioseket jelölő nomenekkel végzett kategorizálás: nem táruul fel például a szövegösszefüggésben, mert a nyelvi rendszerhez tartozik.

A pronominalis kategorizálás lehet explicit, pl. *ki?* – *mi?* német *dieser* – *diese* – *dieses*, de lehet implicit is, pl. *ez*, *az*, *finn se* stb. De a névmások szemantikai mélystruktúrájának a feltárására megvannak a nyelvi eszközök, például úgy, hogy az említett névmásokat kérdő vagy vonatkozó névmásokkal hozzuk kapcsolatba: *ez – ki?*, *mi?*; *ez – aki*, *ami*. A kérdő és vonatkozó névmások tehát felszínre hozzák a mutató névmásokban implicite meglevő 'élő – élettelen' osztályozást. Mindez azért lehetséges, mert a mutató és kérdő, ill. a mutató és vonatkozó névmások korrelatív viszonyban állnak egymással. Ez a korreláció más szempontból komplementaritásnak bizonyul.

BALÁZS kimutatja (10–11), hogy a névszók és a névmások is komplementáris viszonyban állnak egymással. A névszók magasabb fokú kategorizálása (genus, élő-élettelen stb.) az uráli nyelvekben például csak névmások segítségével történhet (*az ember*, *aki* – *a madár*, *amely*), az indoeurópai nyelvekben megvan ugyan, de a névmásokról terjedt át a névszókra. A komplementaritás másik oldala viszont az, hogy a névmások csak egy névszó közvetítésével juthatnak első fokú, nominális jelölési értékhez (*das Buch*, *das* 'a könyv, amely').

Ezután a szintagmatizáció és a determinálás kérdéseit tárgyalja (11–24). SAUSURE, BALLY és MIKUŠ idevonatkozó kutatásaira támaszkodva, azokat továbbfejlesztve rámutat arra, hogy a nyelvi jelek azért lépnek egymással szintaktikai viszonyba, mert funkciójuk kiegészítésre szorul. Ezek szerint a szintagma heterofunkcionális, egymással komplementáris viszonyban álló elemek kapcsolata. Az elemek kapcsolatára alapjában véve a virtuális – aktualizáló viszony jellemző. A nyelvben (Sprache) virtuálisan, potenciálisan meglevő jelet a beszédben (Sprechen) aktualizálni kell. Az aktualizálás folyamatát a nyelvi jelek jelölési értékének elemzésével világítja meg. A fogalomszavak designatumaik minőségét (Beschaffenheit) adják meg, tehát kvalifikálnak, a mutatószók (névmások) viszont designatumaiknak a beszélő által képzett nyelvi mezőben való elhelyezkedésére utalnak, tehát szituálnak. A fogalomszó és a mutatószó komplementaritása itt is megmutatkozik: a fogalomszó kvalifikál ugyan, de implicite szituál is, hiszen aminek minősége van, az valahol a térben helyezkedik el, másrészt a szituálisan implicite kvalifikálás is, mert ami a térben található, annak valamilyen minősége is van. Az aktualizálás ezek alapján úgy fogható fel, hogy a nyelvi jelek potenciálisan meglevő (általában nagy

számú) jelölési értékét leszűkítjük, determináljuk. A determinálás legrégebb és legfontosabb módja a nyelvi mezőben való szituálás.

A továbbiakban a determinálás egyes fajtáit elemzi (24–77). Mind az uráli, mind az indoeurópai nyelvek névmásainak a vizsgálata azt mutatja, hogy gyakran névmást determináltak névmással. Nyilvánvaló, hogy determinálásra leginkább a kérdő névmások szorultak, hiszen ezek jelölési értéke végtelenül nagy, még akkor is, ha az interrogatív funkciót mellett bizonyos mértékig kvalifikálnak is, például az 'élő – életelen' megkülönböztetésével: magyar *ki?*, *mi?*; latin *quis?*, *quid?*

A *quis*, *quid* azonban bizonyára későbbi fejlemény. A *qui*-kérdőnévmást determinálták eredetileg a **so* személyre, ill. a **to* dologra mutató névmással, s ezek összeolvadásából jött létre a *quis*, *quid* alakú névmás. A *ki ez?*, *mi ez?* típusú kérdésekben került át a névmásképző a mutató névmásokra, a kongruencia elve alapján, annak explicit jelölése érdekében, hogy mindkét névmás, a szintagma mindkét tagja, ugyanarra a designatumra vonatkozik. Ezzel összefüggésben BALÁZS nagy nyomatékkal hangsúlyozza azt az új tételét, hogy csak azok a nyelvi jelek léphetnek egymással szintagmatikus viszonyba, amelyek mind ugyanarra a designatumra (situatumra) vonatkoznak. A 'ki ez?' jelentésű latin kifejezés tehát így fejlődhetett: **qui (est) *i?* > *quis (est) *i?* > *quis (est) is?*

Attérve a fogalomszók névmással történő determinálására, rámutat arra, hogy nyilván nagyon régiek a *ki ez?*, *mi ez?* kérdésre adott egy névmásból és egy főnévből álló válaszmondatok. Ezekben a válaszokban a névmásképző átkerült a fogalomszókra is: *is (est) *hosti > is (est) hostis*. Az -s itt is a situatumnak azonosságát mutatja. Persze előzetes kérdés nélkül, pusztán a figyelem felkeltése céljából is produkáltak efféle mondatokat: *ez! – farkas!*, *az! – medve!* Ezekben az esetekben a fogalomszó kiegészítő funkciójában járul a mutatószóhoz. Az ilyen kifejezések tagjai között meglevő korrelativitás és komplementaritás lehetővé teszi, hogy a sorrend fordított is lehessen: *farkas! ez!*, *medve! az!* A két tag közötti viszony nem jelzői, hanem értelmezői volt. A névmások ősi funkciója a fogalomszókkal kapcsolatban tehát az értelmezői. A jelzői használat már csak kötöttebb, speciálisabb jellege miatt is nyilvánvalóan fiatalabb. Az is az értelmezői viszonyítás prioritása mellett szól, hogy értelmezője már az egységes fogalomszónak is lehetett, de jelzője csak a később kialakult névszónak.

Az ősi mutatószók egy-egy deiktikus szféra jelölői voltak (*ego*, *tu*, *ille*), s azon belül mindenre vonatkozhattak (totális inkluzivitás). Ezek az ősi szférajelölő mutatószók később egy-egy szintagmában kétszeresen is előfordulhattak, pl. az 'én lesem' jelentésű magyar mondat hajdani előzményében: **m•! lese-m•!* vagy *lese-m•! m•!*. A *m•* kétszeres kitétele a szintagma tagjainak azonos situatumra való vonatkozását mutatja. A fogalomszóhoz agglutinálódó névmásokból az ige és a névszó kialakulása során itei, ill. birtokos személyragok keletkeztek.

A következőkben a fogalomszónak fogalomszó általi determinálását vizsgálja a szerző. Fogalomszók is csak akkor léphetnek kapcsolatba egymással, ha ugyanarra a situatumra vonatkoznak. Mivel a fogalomszókat a mutatószók szituálják, a fogalomszó (F) + mutatószó (S) kapcsolat feltétlenül régebb, mint két fogalomszó kapcsolata. Egy teljesen explicit, két fogalomszót tartalmazó ősi mondat tehát ilyen szerkezetű volt: F₁ S + F₂ S. Ennek az ősi állapotnak a nyomai BALÁZS szerint a magyarban is megőrződtek mind a mai napig, pl. *A lányok, azok nem csinálnak semmit; A hegedű... az oty csodás* stb. Hasonló példákat más nyelvekből is nagy számban idéz (69–73). Ilyenformán BALÁZS elutasítja RAVILA ismert tételét, mely szerint a predikatív szerkezet az attributív-ból keletkezett. Mivel a predikatív szerkezetben az alany szerepét elsődleges funkciójában csak a névszó, az állítmányét csak az ige töltheti be, a fogalomszók nomenre és verbumra való szétválása már meg kellett hogy kezdődjék abban az időben, amikor az első predikatív szerkezetek létrejöttek. BALÁZS szerint e szétválásnak szintaktikai oka volt: azok a fogalomszók lettek névszová, amelyek a fogalomszókból kialakult predikatív szerkezetekben az alany szerepét töltötték be. Ezzel párhuzamosan az állítmányi használat az ígét formálta ki.

A 2. fejezetben az uráli *-t ~ *-tt névmásképző és a -t többesjel eredetét vizsgálja a szerző (78–127). Először a névmásképző előfordulásait mutatja be a különböző névmástöveken. Nagy jelentőséget tulajdonít itt is, mint az indoeurópai nyelvekben is, a 'mi az?', 'ki az?' jelentésű, egy kérdő és egy mutató névmásból álló ősi mondatoknak, amelyeknek ilyen mai folytatói vannak mint pl. oszjtj. É. *χοδι tot?* 'mi az?', vog. AL. *kwät tat?* 'melyik az?'. Ezeknek a szerkezeteknek a -t névmásképzője eredetileg a szituációk azonosságát jelölte, s fellépése összefüggésben lehetett a kérdő névmás determinálására irányuló törekvésnek, bár egyéb momentumok is közrejátszhattak, például a *t•* névmástő reduplikálódása. E magyarázat helyességére mutat az a körülmény is, hogy

több uráli nyelvben az önálló, főnévi használatú, tehát a kérdő névmással gyakran szintagmatikus kapcsolatba lépő mutató névmáson van meg a névmásképző, a jelzői használatún nincs.

Az uráli *-t* többesjelet BALÁZS végső soron a **t*- mutató névmásból származtatja. Több nyelvből idéz példákat arra, hogy névmásból többesjelölő elem lesz. Az uráli számjelek kialakulásában a mellérendelés egyértelmű kifejezésére irányuló törekvésnek is szerepe volt, amint erre már többen rámutattak, de a *-t* elem kitételének mélyebb oka is volt: azt jelölte félreérthetetlenül, hogy a *-t*-vel ellátott szavak ugyanazon deiktikus szférára vonatkoznak. Olyan mondatok is előfordultak, amelyekben több mellérendelt alanya vonatkozik egy állítmány, pl. ilyen mondatok előzményében: cser. *oška-let, imňiv-et, wa-tet, ma-ret, kò-štòt* 'Kuh, Pferd, Frau, Mann geht (dort)'; finn *siütäpä tuli, että koirat, ketut, sudet ja karhut yhtenä metsästä kävivät* 'daraus wurde, dass der Fuchs, der Wolf und der Bär zusammen im Wald gingen'. Az ilyen, több alanya vonatkozó állítmányhoz járuló *-t* elem idővel pluralisi értéket nyert. Ez egészen természetes magyarázat arra is, hogy miért jelentek a többesjel egyes finnugor nyelvekben csak az állítmányon. Egy rövid kitérésben (127), A. KÖVESI MAGDA fejtegetéseihez kapcsolódva, a magyar *-k* többesjelet egy *-k* névmásképzőből eredeztetni, amely egyebek között ilyen komplementáris névmási oppozíciós párokon jelentek meg: vog. É. *títik* 'dieser hier' ~ *tatik* 'jener dort' nyenyec *tukí* 'dieser (hier)' ~ *tiki* 'dieser (dort)' stb.

A harmadik fejezetben a *-t* lokatívuszrag és a *-t* tárgyrag eredetéről van szó (128 – 169). Ezek is a *-t* névmásképzőből származnak. Az előző fejezetben elmondottak alapján a *-t* többesjel predikatív szerkezetekben alakult ki, ahol a *-t* névmásképzővel ellátott névmások (és a *-t*-vel szituált főnevek?) önálló szerepben, mint alany és állítmány fordultak elő. A *-t* névmásképzős pronomenek azonban kötött használatban is gyakoriak voltak: adnominális kapcsolatokban mint jelzők vagy értelmezők, adverbálisakban pedig mint határozók vagy tárgyak. Adverbális használatban a névmások határozószókká, képzőjük határozóraggá értékelődött át. Az ige vonzásába került, határozószóvá változott névmás sorsa a továbbiakban aszerint alakult, hogy az ige milyen jelentésű volt: statikus, pillanatnyi létet fejezett-e ki, vagy pedig dinamikus változást, mozgást (statisches, reines, momentanes Sein — dynamisches Werden, Bewegung). Mivel a lokatívuszrag nemcsak a statikus létet, hanem a mozgás pillanatnyi pontját is jelölheti, a lokatívuszrag általános helyjelölő esetnek foghatjuk fel, amelyből az összes helyjelölő eset levezethető. Ezek az ősi határozóragok tehát a határozószókon jelentek meg, s onnan értelmezős szerkezetekben terjedtek át a főnevekre pl. *ott, lent, Fejérvárt*, korábban föltehetőleg **ott, lenn, Fejérvár*. Az általános lokatívuszi jelentés azonban még ez előtt differenciálódott: ha az ige duratív aspektusú volt, a jelentés lokatívuszi, ha viszont az ige a cselekvés inchoatív aspektusát jelölte, a határozószó ablatívuszi értékű lett. — A statikus — dinamikus ellentét más aspektusban is érvényesül. A statikus, pillanatnyi létezés a tér egy meghatározott, zárt, osztatlan pontjához kötődik. A mozgás azonban számtalan punktuálitásból, diszkontinuitásból tevődik össze, mialatt a mozgó test jelen is van és nincs is az egyes pontokon. A differenciálatlan, statikus-dinamikus, általános lokatívuszi jelentés ez utóbbi aspektus alapján úgy differenciálódott, hogy a statikus (zárt, osztatlan, határozott) szempont előtérbe kerülése esetén impartitívusi; a dinamikus (osztott, határozatlan) szempont kiemelése esetében viszont partitívusi funkciót kapott a kérdéses nyelvi elem. Így alakult ki pl. a finn partitívus. Az impartitívusi szerephez jutott szavak között ilyenek vannak pl. a finn *tété* 'ez', *täté* 'az' stb. — Az általános helyjelölő funkció differenciálódásának más oldala is van. Arról már volt szó, hogy az ige duratív aspektusa a határozószót lokatívuszi értelművé tette. A dinamikus aspektus azonban nemcsak inchoatív, hanem terminatív jellegű is lehetett. Az ilyen terminatív jellegű igék mellett alakult ki a transitívus, ablatívus és az accusatívus.

A negyedik fejezet az *-n* (névmás)képző és az *-n* határozórag eredetét tárgyalja (170 – 203). Az *-n* névmásképző a *n* tu-szférajelölő mutató névmásból keletkezett, amely a megszólított személyre és közvetlen környezetére vonatkozott. A névmásképző a 'ki ez?', 'mi ez?' jelentésű ősi szintagmákban alakult ki: **kšn* **nšn* ?; **kšn* **išn* ?; ahol a *-n* egyrészt a kérdőnévmás jelentésének szűkítésére, másrészt a szituátumok azonosságának jelölésére szolgált. A 'ki az (ott, melletted, nálad)' kérdésre sokszor névmással válaszoltak: **mšno* 'én', **ššno* 'ő' — a névmásképző tehát analogikusan az első és a 3. személyre is áttért. A névmásképzős személynévmások mellett azonban használatban maradtak az egy szótagos, képző nélküli alakok is. Úgy tűnik azonban, következetesen az *-n* képzős formát használták olyankor, amikor a mondatnak több névmási, mellérendelt alanya volt: 'én is, te is, (ő is)' — ilyen esetekben az *-n* a koordinálást jelölte, s az alanyokra vonatkozhatott, az állítmányon is megismételték azonban annak jeleként, hogy az állítmány mindegyik alanya vonatkozik. Az állítmány *-n*-je azonban így két

alany esetében duális, több alany esetében pluralis értelmet nyert. Ez a magyarázat tehát okát adja annak, hogy miért léphet fel ugyanaz a nyelvi elem (-n) hol singularis, hol duális, hol pedig pluralis jelentésben.

Az -n képzős pronomenek (mint a -t képzősek is) nemcsak önálló szerepben (alany – állítmány) fordultak elő, hanem adnominális és adverbális használatban is. E kötött használatú -n képzős névmások további sorsára lényegében érvényesek azok a megállapítások, amelyek a -t-elemmel kapcsolatban fentebb elhangzottak, de itt BALÁZS egy újabb szempontot emel ki: az -n képzős kérdőnévmások arra irányuló kérdéseket vezettek be, hogy melyik deiktikus szférával került valaki vagy valami kapcsolatba. Ez a tudakolt kapcsolat lehetett konkrét (lokális) vagy absztrakt (possessiv). A **kšno* ~ **kšno* kérdőszó konkrét használata (pl. magyar népnyelvi *hun*) a lokatívuszrag, absztrakt használata viszont [pl. finn *ken(en)*] a genitívuszrag kialakulására vezetett. Az ilyen alapokon kialakuló képzők és ragok a fentebb már tárgyalt módon, értelmezős szerkezetekben terjedtek át a névmásokról a névszókra. Előbb a ragok terjedésére idéztem Baláztól példát, most a magyar -n, -ny főnévképző keletkezését illusztrálom egy példával (200): *ezen, kemény* vö. mord. E. *kerne* 'hart, fest'. Tehát **ezen, keme* > **ezen, kemen* > *ezen, kemény*.

Az utolsó, ötödik fejezet az -m (névmás)képző és az -mp szuffixum eredetéről szól (204–218). Az -m névmásképző úgy alakult ki, mint az előbb vizsgált -t és -n képző. Az -m névmásképző adverbális használatban is előfordult, s az ige statikus létet vagy dinamikus létet kifejező jellege szerint modális (statikus) vagy accusatívusi (dinamikus) raggá vált. Az -m módhatározóragot ilyen szavakban találjuk, mint vog. *χum* 'wie?', ómagyar *kim* 'talán' stb. – A **-mpa* középfokjelben két deiktikus szférajelölő van jelen. A -pa elem összefügg az osztj. Vj. *pā* 'ein gewisser, einer und der andere; der andere' szóval. A -mpa szuffixus tehát két dolgot állít szembe, hasonlít össze, az egyiket alapul, kiindulópontul véve.

A zárásban (219–224) BALÁZS rövid összefoglalást ad, különös figyelemmel az uráli és az indoeurópai nyelvek egyezéseire és különbségeire. Megállapítja, hogy az uráli és indoeurópai esetragok keletkezése sok egyezést mutat, de alapvető különbség a két nyelvcsalád között, hogy az uráliiban nem alakult ki a névmásképzőnkön az 'élő-élettelen' ellentét, s így nem alakulhatott ki a genus sem. Abban is eltér a két nyelvcsalád, hogy az uráliiban a névmásképzőből nem alakult ki nominatívuszrag, mint az indoeurópai *quis? – is – servu-s* kapcsolatokban. Lényeges eltérés az is, hogy az indoeurópai fogalomszók eredetileg egy szótagosak voltak, míg az uráliak két szótagból állottak. Végezetül a nomen- és verbumképzők keletkezésére tér ki röviden. A képzők eredeti funkcióját abban látja, hogy a fogalomszók által jelölt fogalmakat magasabb kategóriákba sorolják be.

A könyv gondolatmenetének ismertetése egy kicsit hosszúra sikerült, de ahol a nyelv-őstörténetének anyai izgalmas kérdése merül föl, mint BALÁZS művében, ott a recenzens aligha tud rövid tartalmi összefoglalást adni. Amint BALÁZS könyvének a fölvetett problémák számához és súlyához képest kis terjedelme is mutatja, maga az ismertetendő mű is oly tömör, hogy tovább tömöríteni szinte lehetetlen. Remélem azért, hogy áttekintésemben nem hamisítottam meg BALÁZS gondolatait.

Az ismertetés elején azt írtam, hogy BALÁZS könyve az utóbbi évek egyik legjelentősebb urálistikai, általános nyelvészeti vállalkozása. Most, a mű tartalmának vázlatos áttekintése után hozzátehetem, hogy véleményem szerint BALÁZS munkájának nagy jelentősége nemcsak abban áll, hogy számos fontos probléma vizsgálatára vállalkozott – bár in magnis et voluisse sat est –, hanem elsősorban abban, hogy sok új gondolattal járult hozzá a fentebb felsorolt problémák megoldásához. Nem írom azt, hogy megoldotta a problémákat, már csak azért sem, mert a paleolingvisztika nagy problémái általában olyanok, hogy végleges megoldásukhoz nyilván sohasem juthatunk el. De meg vagyok győződve arról, hogy mindig közelebb juthatunk a célhoz, egyre valószínűbb, a nyelvi jelenségeket egyre átfogóbban magyarázó hipotéziseket állíthatunk fel. A BALÁZS vizsgálta kérdésekről nyilván még számos dolgotat fognak írni, több megállapítását módosítják vagy éppen elutasítják majd, de abban biztos vagyok, hogy a paleolingvisztika egyetlen igényes művelője sem hagyhatja majd említés nélkül BALÁZS eredményeit, s hogy sok építő gondolatot meríthet belőlük.

A könyvben elemzett problémakörökhöz egy ismertetés eleve szűk keretei között nyilván nem lehet érdemben hozzászólni, néhány rövid megjegyzést mégis tennék.

Amint BALÁZS a kategorizálás két fokáról, a névszók és névmások komplementáris viszonyáról mond, az számomra meggyőző. Hogy az egocentrikus, konkrét térbeli, időbeli stb. viszonyításra és kategorizálásra szolgáló mutatószók alkotják és alkották a fogalomszók viszonyításának és kategorizálásának az alapját, az eleve nagyobb valószínűségű. A névmásokban megnyilvánuló kategorizálás elemzéséből azonban egy körülmény vizsgálatát hiányolom. BALÁZS nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy az uráli nyelvekben

az élő – élettelen megkülönböztetés explicit formában csak a kérdő és vonatkozó névmásokban van meg, a mutató névmásokban és névszókban nincs. Ebben látja az egyik okát annak, hogy az uráli nyelvekben nem alakult ki a genus (pl. 112 – 113, 219). Figyelmet érdemelt volna hát az a körülmény, hogy egy uráli nyelv, a szelkup ismeri az animatum – inanimatum megkülönböztetést a névszóragozásban, s hogy ebből és más körülményekből korábban arra következtettek, hogy az „élő – élettelen” osztályozás egykor a mutató névmásokon is meglehetett az uráli nyelvekben (LAKÓ, ANyIOK. 1: 219).

A szintagmatizáció és a determinálás folyamatáról BALÁZS meggyőzően fejti ki új gondolatait. Az egyik lényeges kérdésben azonban – névmás determinálása névmással – mintha ellentmondás lenne okfejtésében. A 26. lapon arról ír, hogy szinte végtelenül nagy jelölési értékük miatt a kérdő névmások bizonyos körülmények között feltétlenül determinálásra szorultak, s ezért járultak hozzájuk mutató névmások, majd az összetett kérdő névmások hatására keletkeztek az összetett mutató névmások. Főntebb láttuk, hogy ennek a körülménynek BALÁZS igen nagy jelentőséget tulajdonít, s hogy mindez logikusan épül be BALÁZS gondolatmenetébe. A 29. lapon azonban megfordítja a magyarázatot, s azt is lehetségesnek tartja, hogy előbb a mutató névmások geminálódtak a nagyobb nyomaték kedvéért, majd az ieur. **sos*, **tođ* névmások -s, -t eleme – nyilván az egyeztetés kedvéért – a kérdő névmásra is átkerült. Ez utóbbi folyamatot azonban aligha tekinthetjük determinálásnak, s aligha tudjuk ellentmondásmentesen beépíteni az egyébként logikus gondolatmenetbe. Valahogy az a benyomásom itt és egy-két helyen máshol is, hogy BALÁZS imponáló, az ókori bölcselőktől a mai modern nyelvészeti irányzatokig terjedő alapos tájékozottságát maximálisan ki akarja aknázni, s közben egyszer-e egyszer túlzásokba esik: úgy véli, hogy megfelelően nagy távlatból nézve egymásnak látszólag ellentmondó dolgokat, magyarázatokat is össze lehet egyeztetni egymással. Tudja, hogy egyes összetett mutató névmásokat reduplikálódás eredményének tartanak, s ezt a magyarázatot is fel akarja használni fejtegetéseiben. Szerintem azonban ez nehezen megy. Nem zárva ki a reduplikálódás lehetőségét talán azt lehetne mondani, hogy az összetett kérdő névmások a determinálás szükségessége miatt alakultak ki, az összetett mutató névmások zömmel ezek hatására jelentek meg, de egyes esetekben a kérdő névmásoktól függetlenül, reduplikálódás útján is létre jöhettek.

A névszók névmással történő determinálását vizsgálva BALÁZS a jelző és az értelmező keletkezését is érinti, s mint láttuk, a jelzőt szekundernek tartja. Megemlítem közbevetőleg, hogy már SIMONYI is az értelmező eredetibb volta mellett foglalt állást (A jelzők mondattana 113 – 114). BALÁZS egyik évre az (57), hogy jelzője csak a névszónak lehet, de értelmező már korábban az egységes, igére és névszóra még nem különült fogalomszókhöz is járulhatott. Szerintem azonban egy olyan fogalomszónak, amelyben még elválaszthatatlanul egybeolvad a dolog és a folyamat képzete, nem lehet értelmezője egy mai értelemben vett, kifejezetten névszói jellegű névmás, amint ez BALÁZS fejtegetéseiből következik. Azt hiszem, az egységes fogalomszók korában nem létezett pronomén és adverbium, hanem csak mutatószók voltak, amelyekben a dolgokra és a helyviszonyra való utalás nem különült még el (Lásd erről részletesebben Néprajz és Nyelvtudomány 10: 29 – 38).

A fogalomszók igére és névszóra való differenciálódásának magyarázatával sem értek egyet (77), mivel azonban erről egy korábbi tanulmányomban részletesebben szoltam (Néprajz és Nyelvtudomány 14: 11 – 23), itt nem ismétlem meg az ott elmondottakat.

A **t* ~ **tt* névmásképző bemutatása során (93 – 94) BALÁZS a votj. *odik* 'egy' szót az **o*-névmástól származékának tartja. Szerintem ez teljesen valószínűtlen, hiszen semmi okunk sincs arra, hogy a votj. *odik*-ot elválasszuk a vele mind hangtanilag, mind jelentésánál fogva kifogástalanul egyeztethető finn *yksi*-től és rokonságától.

Az egyes névmásképzők, valamint a dualis és pluralis kialakulását BALÁZS igen meggyőzően magyarázza, a számjegyekkel kapcsolatban mégis ténnek két megjegyzést.

Ha a többesjel kialakulását BALÁZS nyomán úgy magyarázzuk, hogy egy több (külön-külön egyes számú) alanyra vonatkozó állítmány szükségképpen többes értékű lesz, s hogy ezért a mind az alanyokon, mind az állítmányon meglevő, az azonos szituálást (mellérendelést) jelölő -*t* elem az állítmányon többesjelle változik, akkor szerintem nem állíthatjuk azt, amit BALÁZS egy helyütt (119 – 20) állít. Az említett helyen azt fejtegeti, hogy a finnugor nyelvekben az alany gyakran többes számú állítmány mellett is egyes számban marad, s ennek azt az okát adja, hogy ilyenkor a szituálás (mellérendelés) nem explicit (-*t*-vel jelölt), hanem implicit (jelöletlen). Később azonban maga is írja (125), hogy a -*t* természetesen csak az állítmányt tette többes számúvá, az alanyok – -*t*-vel vagy anélkül – egyes számúak maradtak. Az alany és állítmány e magyarázat értelmében jó ideig eleve nem egyezhetett a numerus tekintetében, függetlenül az alanyok szituálásának módjától, s egyes inkongruencia-esetek ennek a nyomát őrizhetik.

Egy másik problémát abban látok, hogy véleményem szerint BALÁZS nem vázolja a föltehető folyamatokat a többesjel tényleges kialakulásáig. BALÁZS azt mondja, hogy a [$S_1-t, S_2-t, S_3-t - \text{Pred}-t$] mondatban a predikatumnak $-t$ -je többes értelmű, mivel három egyes számú, $-t$ -vel szituált (mellérendelt) alanyra vonatkozik. Azt hiszem azonban, a $-t$ akkor lett igazán pluralisjellel, amikor egy többes számú alanyhoz kapcsolódó állítmányon is megjelent. Hosszabb fejtegetésekre itt nincs módom, egészen röviden vázolom csak föl elképzelésemet a többes jel kialakulásáról: I Subj-sing- $\emptyset - \text{Pred}$ -sing- \emptyset (A \emptyset a determinátort-situátort jelöli); ill. Subj-plur- $\emptyset - \text{Pred}$ -plur- \emptyset ; ill. 1. Subj-sing- $t, 2.$ Subj-plur- $t, 3.$ Subj-sing- $t - \text{Pred}$ -sing- \rightarrow plur- $t >$ II Subj-sing- $\emptyset - \text{Pred}$ -sing- \emptyset ; ill. Subj-sing- $\emptyset - \text{Pred}$ -plur- t ; ill. 1. Subj-sing- $(t), 2.$ Subj-sing- $(t), 3.$ Subj-sing- $(t) - \text{Pred}$ plur- $t >$ III Subj-sing- $\emptyset - \text{Pred}$ -sing- \emptyset ; ill. Subj-plur- $t - \text{Pred}$ -plur- t ; ill. 1. Subj-sing- $\emptyset, 2.$ Subj-sing- $\emptyset, 3.$ Subj-sing- $\emptyset - \text{Pred}$ -plur- t . - A gyakran idézett jelöletlen többes számú alany + jelölt többes számú állítmány szerkezetek véleményem szerint a szükségképpen fölteendő II. stádiumbeli átmeneti Subj-plur- $\emptyset - \text{Pred}$ -plur- t fejlődési fokot tükrözik vissza, annak maradványai.

A duális kérdésre nem térek ki külön: a többes jelről elmondottak mutatis mutandis a duálisra is érvényesek.

A 134. lapon a 3.2.10. pontban felsorolt prosectivusragok nem a jurákból valók, mint BALÁZS írja, hanem a szelkupból. Téves az az állítás, hogy a szamojéd prosectivusrag $m + t$ elemekből tevődik össze. t csak a szelkupban jelentkezik n -nel váltakozva, az eredetibb az n .

A könyvben tárgyalt problémakörök közül még a melléknév fokozásának és a határozóragoknak a keletkezéséhez szólnék röviden hozzá. A középfokjel magyarázatában teljesen egyetérték a szerzővel, a határozóragok keletkezéséről azonban más a véleményem, bár BALÁZS gondolatai jelentős befolyással voltak rám. Idézett tanulmányaimban részletesen írtam erről a kérdésről is, az elmondottakat nem akarom megismételni. Egészében véve a könyvnek ezt a részét érzem a legkevésbé meggyőzőnek, a legkidolgozatlanabbnak. Mindössze két rövid megjegyzést tennék ezzel a résszel kapcsolatban. Teljesen valószínűtlennek tartom azt az állítást (165-166), hogy a finn $-ta, -tä$ partitívus közvetlenül az ősi differenciálatlan helyjelölő esetből fejlődött volna ki, egy közbeeső ablatívusi viszonyjelölés nélkül. - Az a 203. lapon található föltevés, amely szerint a szelkup $n \sim -t$ genitívusrag két különböző névmástóból származik, nyilvánvalóan téves. A $-t$ változat az $-n$ -re vezethető vissza.

BALÁZS JÁNOS könyve nem könnyű olvasmány de feltétlenül érdemes elolvasni, és érdemes elgondolkozni az olvasottakon. Sokat lehet tanulni belőle.

MIKOLA TIBOR

Gudrun Kobilarov-Götze: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache

Wiesbaden, 1972. In Kommission bei Otto Harrassowitz. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 7. 571 l.

A magyar és a német nyelvi érintkezések szinte a magyarságnak a Kárpát-medencében való megjelenésével egyidősek, és több-kevesebb nekilendüléssel, majd hanyatlással voltaképpen mind a mai napig tartanak. Ennek ellenére a kapcsolat legnyilvánvalóbb dokumentumainak, a jövevényszavaknak kérdésével csak kisebb tanulmányok foglalkoztak (LUMTZER-MELICH, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachsatzes, 1900; THIENEMANN, UngJb. 2: 85; MOLLAY, ALH 1.; BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete. 1958, 96-101. l. stb.), de igazi áttekintést nyújtó összefoglaló munka mind ez ideig hiányzott.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának 1967-ben megjelent I. kötete már összegezte mindazokat a részeredményeket, amik e témában valaha is napvilágot láttak - s természetesen akceptálhatók voltak -; megérték immáron a feltételek arra, hogy egy, a német jövevényszavaink kérdését tisztázó monográfia megszülessék.

Ezzel a várakozással vesszük kezünkbe G. K.-G. tekintélyes terjedelmű művét. A voltaképpeni bevezető előtt 43 oldalon sorolja föl a szerző mindazokat a munkákat, amelyek forrásként szolgáltak a könyv megírásakor. Ebből az adatáradból kiszűrte a kutatás történetében jelentős szerepet játszó munkákat, GELEJI KATONÁVAL kezdve és eljutva a lehetőséghez mérten legújabbnak nevezhető szerzőkig (Bevezetés, 53-64. l.). Ez a számbavétel is igazolja, hogy a német nyelvi hatás kérdésével eddig

csak magyarországi nyelvészek foglalkoztak. Így, ennek ismeretében még érdekesebbnek érezzük G. K.-G. vállalkozását.

A jövevényszók vizsgálatáról szólva az alábbi csoportosítást közli (52. l.):

1. A köznyelv szókészletében levő jövevényszók;
2. A mai nyelvjárások szókészletében levő jövevényszók;
3. A régi magyar nyelv szókészletében levő jövevényszók; hozzátéve, hogy ő csak

az első típusba tartozókat vette figyelembe, elsősorban módszertani megfontolásból.

A mű egésze nem követi mindenütt ezt a megszorító kitétel, hiszen régi nyelvi és nyelvjárási példák is szép számban előfordulnak — még ha az ÉrtSz. is szolgált alapul —, mint pl.: *kaláber, héhel, ricsét, vukli, spádé* stb. (Vö. 491. l.: Stilwert címszó: a szerző felsorolja, a szavaknak hány százaléka elavult, nyelvjárási stb.)

Hogy a német a magyar nyelv fejlődésére milyen hatást gyakorolt, ez a hatás milyen intenzitású volt, és mikor erősödött fel, illetve hanyatlott alá, kiderül abból a rövid áttekintésből (64–68. l.), amely a történeti és a nyelvcsociológiai háttérrel festi meg.

A Bevezető utolsó lapjain a munka célkitűzése fogalmazódik meg, és természetesen a keletkezési körülmények. Meghatározó jelentőségű volt az a tény, hogy a szerzőnk rendelkezésére állt a TESz akkor már megjelent I. kötete, illetőleg bepillantást nyerhetett a még kéziratossá anyagrészekbe is. „Methodisch diente mir bei meiner Arbeit das TESz als Vorbild...”

Az 1116 szócikket tartalmazó gyűjtemény képezi a dolgozat gerincét (74–478. l.). A szócikkek felépítése világos, és következetes. A kiemelt címszó alatt elsőnek a történeti vagy nyelvjárási variánsok sorakoznak, forrásmegjelöléssel, majd a szó legelső adatolt előfordulása következik mondatkörnyezetbe ágyazva. (A nyelvmélekek ortográfiáját nagyjából megtartotta, bizonyos esetekben azonban a régi írásjeleket egyszerűsíteni kellett, elsősorban nyomdatechnikai okokból.) A szerző ezután német nyelven adja meg a szó pontos jelentését. A szócikk második része a voltaképpeni szófajtás, amelyben végigvezeti a német forrástól a mai magyar alakig a szó fejlődését. Magyarzatában kitér a hangfejlődési alakulatokra, utal az esetleges analógiás elválásokra, a népetimológiás torzulásokra stb. A szócikket, harmadik részként, az utaló bibliográfia zárja.

A kötet harmadik nagy egységében különféle statisztikai, hangtani, morfológiai és némi szemantikai elemzéssel rendszerezi G. K.-G. az adatokat (479–569. l.).

A feldolgozott szókészletet az alábbi szempontok szerint csoportosította:

— az átvétel kora, ideje (évszázados csoportokban, megadva a kikövetkeztetett, gyakran adatolt, de csak körülbelülínek tekinthető átvételi időpontot);

— a fogalmi körök alapján: 28-féle típust sorol fel, de még így is kénytelen bevenni utolsóként az „egyéb” kategóriát;

— a kölcsönzött szavak stílusértéke szerint;

— a kölcsönzés jellege (az új szó az illető fogalommal együtt jött-e, vagy már meglevő szót szorított háttérbe);

— az átadó nyelvi kérdések (ez többnyire a bajorosztrákot, kisebb részben a középnyelvet érinti; lehetséges még a középfelnémet és az újfelnémet szembeállítás is; a francia, latin, jiddis, héber stb. (kultúr)szavak közvetítője is lehetett a német).

Aprólékosan, sok mellékesnek tűnő részletre is ügyelve dolgozta fel G. K.-G. a jövevényszavak kulcsfontosságú kérdését: a hangtani, pontosabban szólva a hangmegfeleléseket. Sorra vette az összes számításba jövő monoftongust, diftongust, mássalhangzót és mássalhangzó-csoportot — hozzájuk kapcsolva a magyar megfeleléseket. Mindezeket bőséges példaanyag illusztrálja.

Igen helyesen különválasztja a szókezdő, a szóbelseji vagy a szóvégi pozícióban megjelenő hangokat, hiszen a szó hangsorában elfoglalt helyzet alapvetően befolyásolhatja a hang módosulását. Pl.: ném. *i* > magy. *i* (*irha*), ném. *-i* > magy. *-é* (*söntés*) stb.

Megjegyzendő viszont, hogy a szerző néhány ponton ellentmondásba bonyolódik (elsősorban önmagával). A legzavaróbb eltévelyedés éppen a *Lautlehre* fejezetcím értelmezéséből fakad. Ha ugyanis ezt valóban a hangok fejlődését vizsgáló részként kezelték volna, akkor nem merülhetett volna fel, hogy az írásképp önálló életet élve új hangalak létrejöttének a képzetét kelti. Pl.: A német *i*-nek a magyarban nem lett *ie* fejleménye (*biedermeier*, ejtve: *bidermejer*: 500. l.); a ném. *ei* > magy. *ej* mellett sincsen ném. *ei* > magy. *ei* megfelelés (vö. *biedermeier*: 510. l.). A mássalhangzók közül külön bekezdést kap a német *w* > magyar *w* (*wolfram*: 518. l.), vagy a ném. *x* > magy. *ksz* mellett a ném. *x* / magy. *x* (*fixíroz*: 527. l.), holott ezek csakis az írásban meglevő különbségek; a ném.

ch > magy. *h* (*céh*, *pléh*: 538. l.) pedig azért megtévesztő, mert a magyar szavak írásképeiben szereplő *h* a beszédben nem realizálódik, azaz „néma” (nem így viszont a *céhes*-féle alakokban!).

Már az első pillantáskor is zavaró, sőt megtévesztő, hogy a betűjeleket hol hangnak (fonémának?), hol meg valóban csak betűnek kell vennünk, mint pl. *sch*, *s* (azért van *š* is), *a* (melynek hangértéke hol *á*, hol *ä* – igaz, néha ezek a jelölések is feltűnnek elkülönítve) stb.

A 499. oldalon a német *e* > magyar *e*, *ë* fejlődés szemléltetésére a középzárt *ë* hangot külön is jelöli a szokásos módon. Ezek közül egyik-másik szó helytelen alakban szerepel: *gësztenye* (helyesen: *gesztenye*), *flëkken* (helyesen: *flëkkën*).

Az előbb említett *w* – ami az irodalmi nyelvben megszokott írásmód – természetesen nem egyenértékű a bajorosztrákban hajdan megvolt bilabiális hang jelölésére használt *w*-vel, ami viszont nyelvészeti átírásban megszokott jelölés.

Egy esetleges átdolgozás a félreértés kiküszöbölésére két megoldás közt lehetne választani: vagy a kétségtelenül bonyolultabb (fonetikus vagy fonematikus) átírási formát kell követni, vagy pedig az ortográfiai jelek után egyértelműen fel kell tüntetni a hangértéket (miként ezt itt-ott a szerző is megtette). Csakis így nyílik arra mód, hogy a két különböző helyesírási jelölésrendszer ne takarja el a lényegét, a háttérben meghúzódó hangalakot.

Nem egészen világos a szótagolási elv sem. A szerző több esetben (úgy tűnik, hogy a német nyelv hatása alatt) tévesen ítélte meg a szavakban uralkodó szótagalkotási szabályokat: nem nyílt szótagú pl. a *cup-ringer*, *csusz-pájz*, *druk-ker*, *put-tony*, *zsúp-pol*, *bo-ros-tyán*, *flot-ta*, *frot-tíroz*, *cik-kely* (501–502. l.).

Úgy érzem, nem lett volna fölösleges egy rövid kis eligazító tájékoztatás a hangmegfelelések értelmezéséhez. Ez esetben ugyanis bizonyára egyértelműbbé válik sok szakasz, mint pl.: ném. *gr-* (bajorosztrák *kr-*) > magyar *kr-*. A magyar fejleménnyel igazában a zárójeles bajorosztrák alak kapcsolható össze, s nem a felnémet, ám akkor miért nem inkább ez utóbbi került a zárójelbe.

BÁRCZI rendszerezését követve (BÁRCZI Géza, Magyar hangtörténet. 1958.) áttekinti G. K.-G. a hangtani fejezet befejezésekképpen a szabályszerű hangváltozási típusokat. (548–559. l.).

A rövid morfológiai (559–564. l.) és szemantikai (564–567. l.) értékelést függelékként a véletlen egyezés szülte szópárok listája követi: magy. *eke* (< tö. *äkäs*); német *Egge* 'id.'. Annak taglalása, hogy ezek közül egyik-másik talán mást is jelent, mint a puszta véletlen játékát (*ház* ~ *Haus*), természetesen már nem tartozott a mű feladatai közé (vö. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. 1966, 88–89. l.; MSzFE 2.).

Ezek után visszatérek a dolgozat címére. Megítélésem szerint két szót szükséges értelmeznünk. Az egyik a *Lehnwort* (azaz jövevényt) szem. hinni, hogy érdemes lenne a jövevényt és az idegenszó kategóriáját különválasztanom. A határt megvonni úgy sem lehet, – és talán fel sem vetődött volna ez a kérdés, ha maga a szerző, minden előzmény nélkül, szinte értékelési szempontként föl nem veszi a fönti megkülönböztetést (503., 504., 505. l. stb.); igaz ugyan, hogy a legtöbb helyen ő maga sem foglalt állást. Ezek után viszont már kérdezhetjük, mit is kell a címben levő *Lehnwort* szón értenünk. Talán valami igen általános értelmű kölcsönszót? – A másik, meditációra okot adó szó a *Gemeinsprache* (azaz köznyelv). Ha a szerző valóban magyar köznyelv német szókészleti elemeit tárgyalta, akkor miként került be a gyűjteménybe a *bökony*, *címét*, *hévér*, *kukrejt*, *lappália*, *lénung*, *plundra*, *spádé*, *surc*, *superlát* stb.

Éppen ezeknek az olvastán vesszük észre, hogy itt-ott bizony hiányzanak sokkal inkább köznyelvi (széles körben elterjedt) szóalakok. Csak néhányat sorolnék fel, a teljesség bármiféle igénye nélkül: *cajgli*, *cidri* (TESz 1. 428.), *kéglí*, *luft* (TESz 2: 798.), *raceni*, *kurta*, *stokedli*, *stupli*, *slussz*, *granadérmars*, *cígel*, *simfel*, *krajzleráj* (TESz 2: 641.), *hexensussz*, *sitt*.

Bár nem tartozik a recenzió feladatai közé, mégis összevettem a TESz a betűjébe tartozó német eredetű szavakat G. K.-G. anyagával, hiszen a szótár akkor már megjelent (hivatkozik is rá több helyütt), s kiderült, hogy az *abriktol* (91. l.), *ámokfutó* (149. l.), *ándung* (152. l.), *ánslóg* (157. l.), *antiszemita* (159. l.), *agrár* (105. l.) szót csak a TESz vette fel címszónak, G. K.-G. viszont mellőzte őket. Nem tudni, miért.

A várakozásnak, mellyel kezünkbe vettük a könyvet, biztos állíthatjuk, megfélelt G. K.-G. munkája. A hibák, melyek semmiképpen nem változtatnak a lényegen, eltörpülnek a dolgozat vitathatatlan értékei mellett. Meggyőződésem, hogy hasznos kézikönyvet kaptak a kérdés avatott (de még talán a kevésbé avatott) ismerői is.

MÁRK TAMÁS

Imre Samu: Felsőöri tájszótár

Budapest, 1973. 174 l.

A magyar dialektológia – ha csupán a számszerűséget tekintjük – nem különösebben gazdag regionális szótárakban; de – ha az e körbe tartozó lexikográfiai alkotásokat érdemben és érdemük szerint vizsgáljuk – túlságosan szegénynek sem mondható. Hiszen ilyen típusú szótáraink mindegyike (a Szamosháti, a Szegedi, az Ormánysági, az alig néhány éve megjelent Szlavóniai Szótár vagy akár WICHMANN Csángó Szótára is) e műfajon belül jelentékeny munka, a kutatás bizonyos területein napról napra hasonlóan forgatott kézikönyv. S méghozzá – ez igen hamar feltűnik – a maga nemében mindegyik páratlan, sajátos és egyedi: a vele rokon alkotások közül igazában egyikkel sem hasonlítható össze.

IMRE SAMU Felsőöri Tájszótára nyomán vált előttem világossá: regionális szótáraink öntörvényű voltát bizonyos szubjektív indítékok magyarázzák. Egészen természetes és magától értetődő, hogy valamely terület nyelvjárásának a leírására, regionális atlaszának vagy szótárának az elkészítésére elsősorban olyan kutató vállalkozik, aki az illető területet – elsősorban nyelvíleg, de más vonatkozásokban is – a lehető legalapossabban ismeri; ott született vagy legalábbis életének hosszabb időszakait töltötte ott; a tájhoz és az emberekhez családi vagy baráti szálak kötik, amelyek a szótár elkészítésére való igyekezetét a szakmai ambíció messze túlmenően motiválják. Ezért van az, hogy regionális szótáraink filológus módon elrendezett szóanyagát szinte minden esetben átiszínezi a mögötte latensen meghúzódó érzelmi háttér, illetőleg a közlendő szóanyag megválogatását és a közlési módot egyaránt igen erősen átható szubjektum. Ezért van az, hadd mondjam ki végre, hogy a szóban forgó művek arculatát elsősorban nem a szó szoros értelmében vett lexikográfiai elvek határozzák meg, hanem bizonyos mértékben a familiaritás jegyeit hordozzák magukon, amelyek a szerző és a táj, valamint a hozzá tartozó társadalom, a család, a baráti kör kapcsolatából következnek; abból a kapcsolatból, amely adott esetben a szótár kényszerű keretei között fogalmazódik meg.

Így fogalmazódik meg igen-igen jellemző és rokonszenves módon IMRE SAMU és a korábban Vas megyei, ma pedig Oberwart néven Ausztriához tartozó Felsőőr kapcsolata is a Felsőöri Tájszótárban, amelynek rövid bemutatására e néhány lapon vállalkozom.

IMRE SAMU neve – közismert tény a magyar dialektológusok körében – már jó néhány évtizede összekapcsolódott az időközben várossá fejlődött szülőfalujának, Felsőőrnek a nevével, pontosabban: ennek nyelvjárásával. Mint kezdő kutató több értékese, a kutatásban ma is jól használható dolgozatában (pl. A felsőöri földművelés, Német kölesönszók a felsőöri magyarság nyelvében) regisztrálta a mind hangtani, mind lexikai tekintetben igen érdekes, színes nyelvjárás jellemzőit, hogy aztán most, tapasztalt dialektológusként nevezetes szintézisének (A mai magyar nyelvjárások rendszere) közreadása után már egy jóval magasabb szintről visszatekintve foglalja össze a kedves és kedvelt anyanyelvjárásról mindazt, amit még közlésre érdemesnek tart. Így született meg néhány évvel ezelőtt A felsőöri nyelvjárás című kis monográfiája, s így nemrégiben a Felsőöri Tájszótár is.

E viszonylag kis terjedelmű, 3700 önálló, tehát kidolgozott címszót, körülbelül 600 értelmezés nélkül közölt származékot, valamint összesen 420 különböző típusú utaló címszót tartalmazó szótár jellegét, típusát a nyelvjárási szótárak kategóriáján belül, továbbá a benne foglalt szóanyag mennyiségének korlátait – mint a minden tekintetben jól tájékoztató előszóból (7–18) megtudjuk – bizonyos földrajzi adottságok és történelmi körülmények eleve megszabták.

Az 1937 és 1940 között eredményesen folytatott gyűjtőmunka ugyanis a háború következtében megszakadt, s még a háború után is hosszú időn keresztül szünetelt. Csak 1960-tól kezdve kerülhetett sor arra, hogy a szerző a régebben megkezdett szókincs-gyűjtést folytassa, megragadva a felsőöri adatközlőkkel (az esetek többségében közeli rokonaival) való együttlét minden lehetőségét, sőt – mint írja – jó eredménnyel kihasználva még a levelezés nyújtotta segítséget is.

Bármilyen gazdag volt is azonban a harmincas évek végén összegyűjtött szöveg- és szóanyag, s bármilyen erős intenzitással gyarapította is ezt a szerző a hatvanas években, a nyelvjárás teljes szókincsét felölelő szótár összeállítására nem gondolhatott. Egy viszonylag gazdag felsőöri tájszótár megszerkesztését tűzte ki tehát célul, amely – a klasszikus felfogás szerint – valódi tájszavakat (*karafon* 'fánk', *zalámpul* 'csavarog, csatangol'), jelentésbeli tájszavakat (*bogár* 'légy', *kyobász* 'hurka') és alakitájszavakat (*buha* 'bolha', *bikkén* 'bükköny') foglal magában.

Csak egyetérthetünk azzal az elhatározásával, hogy olyan alaki tájszavakat, amelyek a felsőöri nyelvjárásban szinte teljesen általános hangtani sajátosságokat tükröznek, de egyébként, lexikai tekintetben érdektelenek, nem vesz fel a szótárba (12). Itt valóban a nyelvjárás szokáncsére jellemző információt kell előtérbe helyezni, a hangtani sajátosságok leírására főntebb említett, 1971-ben megjelent monográfiájában már úgyis sort kerített.

Persze, ha az ember azután a szóanyagot alaposabban szemügyre veszi (magam a tallózáson, lapozgatáson kívül a D, a K, az N, Ny, O, Ó, Ó és T betűs anyagot néztem át teljes alaposítással), igen hamar kiderül, hogy IMRE SAMU az imént felsorolt kategóriákhoz nem ragaszkodott szigorúan. Előszavában maga is jelzi, hogy olykor, ilyen vagy olyan meggondolással köznyelvi szavakat is címszóvá tett szótárában (12). Annak a megállapításának viszont, hogy „Az ilyen jellegű címszavak száma azonban nem nagyon több tíz-tizenöttnél” (uo.), a saját tapasztalatom némiképpen ellene mond. A tölem átnézett részek tanulságai legalábbis ennél nagyobb mértékben ellenesek. Ha a szósző szigorúan ragaszkodott volna elveihez, akkor például — csak hogy néhányat említek — a *dagad* és *megdagad*, a *disznótor*, a *dob* főnév, továbbá a *dobol*, *karó*, *kiván*, *köszön*, *nyúl*, *Ősszeépül*, *összemar*, *tábla* szók aligha kerültek volna be a kidolgozott szócikkek közé. S az ilyen, erősen köznyelvi arculatú szavak szótárát csak növelik, s következők között az arányoknak bizonyos fokú, a tájszók rovására való eltolódását okozzák azok a szócikkek, amelyek — immáron a szerző előre elhatározott szándéka szerint (16) — alapalakjukban nem tájszók ugyan, mivel azonban tájszónak minősülők összetett szók, illetőleg igeikötős igeik utótagjaiként szerepelnek, s ezért utaló szócikket mindenképpen készítenie kellene róluk, ehelyett önálló, kidolgozott szócikkbe kerülnek. Jó példa erre a *deszka* szók, amely valóban körülbelül hat-hét, joggal tájszónak minősített összetett szó utótagjaként fordul elő, s mint ilyen ő maga is kidolgozott szócikket kap. Olykor azonban — a szótár tanulmányozása közben úgy tűnik — más jellegű, tehát utalási kényszer alá nem eső (képzős vagy összetéti) származékok is arra inspirálják a szerzőt, hogy a különben kevésbé érdekes alapszót is címszóvá tegye. Így például az 'enekkar' jelentésű köznyelvi *dalárda* felvételét alighanem a tájszónak minősíthető 'enekkarban éneklő személy (férfi vagy nő)' jelentésű *dalárdás* segítette elő; s a 'tejbegríz' jelentésű *darakásá*-nak is szerepe lehetett abban, hogy a nyelvjárás szempontból különben teljesen érdektelen *dara* kidolgozott, sőt önálló értelmezéssel is felruházott szócikket kapott.

Talán, ha a saját mindennapos lexikográfiai munkában szerzett tapasztalataim sugallatára hallgatnék, rosszallanám kissé, hogy a szerző nem mért szigorúbb mértékkel, s ha már tájszótárt ígért, nem ragaszkodott következetesebben ahhoz, hogy szótárába lehetőleg valóban csak a szó szoros értelmében vett (valódi, jelentésbeli és alaki) tájszók kerüljenek be. Minthogy azonban a valóságos nyelvi anyagot mindenféle lexikográfiai elvénél és filológus következetességénél többre kell becsülnünk, nem lenne helyes teljes mértékben és egyoldalúan erre a sugallatra hallgatni. Inkább fogadjunk tehát örömmel minden olyan többletadatot, amely a felsőöri nyelvjárás szokáncsének minél szélesebb körben, de különösen a régióhoz visz közelebb. Annál is inkább, mert a köznyelvi szó és a tájszó, de különösen a regionalizált tájszóval szembeni szó és a tájszó elhatárolása objektív kategóriák alapján szinte lehetetlen, s nincs kizárva, hogy a Felsőöri tájszótár szerkesztője legjobb meggyőződése szerint ítélte tájszónak olyan szavakat, amelyeket mások (például akár jómagam is) már a köznyelv elemei közé sorolnának.

Mindamellett az ember itt-ott mégis úgy találja: jó lett volna, ha a szerző a jelenleginél kissé szigorúbb következetességgel ragaszkodik egyrészt saját, az előszóban kifejtett elveihez, másrészt a (hazai) szótárirrodalomban az utolsó húsz-huszonöt év folyamán kialakult lexikográfiai gyakorlatot.

Így például — hogy mindjárt a szerintem legtöbb problémát okozó kérdéssel kezdjem — véleményem szerint a szótár szerkesztőjének jobban kellett volna törekednie az adatok köznyelvi és nyelvjárás jelentéseinek a megkülönböztetésére, a megkülönböztetésre, a megkülönböztetésre. Azt az előszóban (16) kifejtett elvét, mely szerint az alaki tájszók esetében 'ua.' jelzéssel utal arra, hogy a szó a nyelvjárásban ugyanazzal a jelentéssel vagy ugyanazokkal a jelentésekkel él, mint a köznyelvben, a jelentésbeli tájszó esetében pedig 'kny.' megjelöléssel mutat rá, hogy a nyelvjárás jelentés(ek) mellett a köznyelvi jelentés is megvan, még csak el lehet fogadni; bár — őszintén szólva — egy lényegében azonos tartalomnak ez a megkülönböztetett módon való megjelölése olykor kissé zavaró. Hiszen a szótár használata közben könnyen elfelejti az ember: mikor és miért utal 'ua.', mikor és miért 'kny.' a köznyelvi jelentéssel való azonosságra. S bár az 'ua.' megjelölésnek az alaki tájszók esetében történő alkalmazásában meglehetősen következetes a szótár, általában az a benyomásunk: a *kóró*, *kötél*, *kötény* stb.-féle címszók nyelvjárás alakváltozatai nagyobb hangsúlyt kapnának, alaki tájszói mivoltuk jobban kife-

jezésre jutna, ha a szócikken belül jelentésrovat egyáltalában nem szerepelne. — A jelentésbeli tájszók 'kny.' megjelölést tartalmazó rovatával azonban — magam legalábbis úgy tapasztaltam — ennél nehezebb a helyzet; s ennek legfőbb oka az, hogy a szótáriró nemegyszer olyankor is teljes részletességgel adja meg az értelmezést, amikor a jelentés köznyelvi mivoltához aligha férhet szó (pl. *körte*: 1. 'a száránál elkeskenyedő, hosszúkás alakú, édes húsú gyümölcs'. 2. 'villanyégő', s csak a harmadik helyen a nyelvjárási jelentés: 3. 'súly a tizedesmérleghez'. Vagy: *kakas*: 1. 'a tyúkfélék hímje', s csak a második helyen: 2. 'a kocsirúd végén levő vasszeg, stb.'). E köznyelvi értelmezések olykor kicsit elrejtik, eltakarják az igazán érdekes nyelvjárási jelentéseket, s ha megfogalmazásuk akárcsak egy árnyalatnyit is eltér a köznyelvi szótárakban (ÉrtSz., ÉKsz.) megtalálhatóktól, akkor még esetleg kétséget is támaszthatnak: a köznyelvi jelentéssel vagy pedig ahhoz képest valamilyen finom eltérést mutató nyelvjárási jelentésárnyalattal van-e dolgunk. Mert ha például a *kányáról* ezt olvassuk: 'egy fajta ragadozó madár', a *kecskerágóról* pedig azt, hogy 'egy fűzfaféleség', nem lehetünk egészen bizonyosak benne, hogy itt az állat-, illetőleg növénytanilag is hiteles köznyelvi jelentéssel van-e dolgunk (ami valószínű, de akkor miért került be egyáltalán ez a két szó, hiszen erre alaki okok nincsenek; s ha már bekerültek, akkor miért nem 'kny.' megjelöléssel), vagy pedig a felsőöri nyelvjárásban ezek a szavak valamilyen másféle madarat, illetőleg növényt jelölnek (ami kevésbé valószínű, de mint lehetőség okvetlenül felmerül).

Talán világosabbá és áttekinthetőbbé lehetett volna tenni a Felsőöri Tájszótár utalási rendszerét is. Most nem a viszonylag kisszámú *buha* l. *bolha*, *drilli* l. *trilli*, *dúgos* l. *dolgos*-féle alaki utalásokra gondolok: ezek általában szűkségek és jók. Inkább az összetett szavak utótagjával és az igekötős igék igei tagjával kapcsolatos utalások okoznak olykor nehézséget. Az összetett szavak utótagjára és az igekötős igék igei tagjára vonatkozó utalásoknak — úgy gondolom — egyetlen funkciójuk lehet: rámutatni arra, hogy az illető alapszó milyen összetételek, illetőleg igekötős igék utótagjaként fordul elő. De azt, hogy ez az alapszó önállóan él-e a nyelvjárásban vagy nem él, csak köznyelvi jelentésben él-e vagy nyelvjárási jelentése is van-e stb., az utalástól teljesen függetlenül kell a szótárnak bemutatnia. Ezért tartom jobbnak a szűkszavú *tohad* l. *eltohad*, *ugrat* l. *megugrat*, *vermel* l. *elvermel*-féle utalásokat például a *pöcsörödik* l. *összepöcsörödik*-félénel, amely mellett külön megjegyzés figyelmeztet rá, hogy a szó igekötő csak ebben az igekötős formában él a nyelvjárásban. Erre annál kevésbé van szűkség, mert a következő, *pöcsörödött* szócikk úgyis világosan mutatja, hogy a szó melléknevesült igenévi formája viszont igekötő nélkül is megvan. S szerintem a *karika* szó adott nyelvjárásbeli élete is egyértelműbben állna a szótár használója előtt, ha köznyelvi jelentése elmaradna, s a *karika* l. *ágaskarika*, *agykarika*, *csépkarika* stb. utaló szócikk jól mutatná: e szó alapszóként nyelvjárási szempontból érdektelen, viszont összetételi utótagként mintegy tucatnyi — főként népi eszközt, szerszámrészt jelölő — tájszónak eleme.

Nagyon hasznosak az egyes szócikkek tartalmi összefüggéseire rámutató, Vö.-vel bevezetett utalások. A *danaj* és az *ének* szócikkek végén álló kölcsönös Vö. például kitűnően hívja fel a figyelmünket arra, hogy az előbbi csak 'dal, nóta', az utóbbi pedig '〈elsősorban〉 egyházi ének' jelentésben használatos. Ez a Vö. annyira elegendő a figyelem felkeltéséhez, hogy az *ének* szócikk végéhez toldott, vele teljesen azonos tartalmú megjegyzés már akár el is maradhatna.

A Felsőöri Tájszótár címszavai általában jól igazodnak az előszóban (14) kifejtett elvhez, amely egyúttal nagyjából a tájszótárakban többnyire szokásos gyakorlattal is azonos: az egyes szócikkek címszavaként a köznyelvi, a valódi tájszók esetében a kikövetkeztetett köznyelvi formát adja meg. Ettől csupán itt-ott tér el (így például *dunyha* helyett *dunna*, *dől* helyett *dül*, *foszni*, *fosznideszka* helyett *focli*, *foclideszka* áll címszóként), alighanem véletlen elírás következtében. — Problematikusnak legfeljebb az ezen a területen meglehetősen gyakori német jövevényszók címszómegválasztását érzem olykor-olykor. Magam ezekben az esetekben alighanem a szótárhasználók „köznyelvi” német kiejtését vettem volna alapul, nem pedig a felsőöri nyelvjárást beszélőket. *Fáter*, *mütter*, *svigerfáter*, *svigermütter* stb. címszók alá tettem volna tehát a *födér*, *mujdér*, *svigefödér*, *svigemujdér* stb. változatokat, mert félt, hogy a felsőöri nyelvjárást nem ismerő, s csak a Magyarországon általában elterjedt német kiejtéshez szokott szótárhasználó ezeket a jelenlegi *födér*, *mujdér*, *svigefödér* és *svigemujdér* címszók alatt meg sem találja. A *fáter*, *mütter* és társai ugyanolyan kikövetkeztetett köznyelvi címszók lettek volna, mint például a *kuruglya* a *kurugla* vagy a *frassol* a *frogassul* változathoz képest.

A bíráló természetesen kívülről, a szótárhasználó igényével forgatja a már kész munkát, s mint kívülről (különösen ha maga is foglalkozik nyelvjárási szótár készítésével) — egészen nyilvánvaló és a fentiekből is kiderül — számos ponton tud, s még több ponton tudna vitába szállni az adott szótár szerkesztőjével. Amennyire helytelen lett

volna azonban imént ismertetett, véleményem szerint a szótár egészét érintő észrevételeimet elhallgatni, ugyanannyira hibáztható volna az is, ha valamennyi, kevésbé jelentős ellenvetésemet, apró-cseprő megjegyzésemet feltárnám.

Hibáztható volna elsősorban azért, mert éppen leglényegesebb mondanivalómról terelnél el a figyelmet: arról tudniillik, hogy a Felsőőri Tájszótár megjelenése nézetem szerint igen-igen örvendetes; hogy IMRE SAMU rendkívül értékes, s bizony viszonylag kevesüntől ismert nyelvjárási szóanyagot juttat általa közvetlen közelünkbe, méghozzá korszerű szótár formájában.

És végül, befejezésképpen feltétlenül külön is ki kell emelnem még valamit. Nem véletlen, hogy ismertetésem elején arról beszéltem: regionális szótáraink mindegyike önálló és egyedi, a maga nemében valóban páratlan alkotás. Valamint az sem, hogy ezeket, kissé bonyolultabb megfogalmazással ugyan, de „familiaris” szótáraknak neveztem. Az pedig legkevésbé, hogy azt mondtam: mindennek felismeréséhez IMRE SAMU Felsőőri tájszótára vezetett el.

Mert ha van szakirodalmunkban szótár, amely anyagát egy élő társadalom reális és izzig-vérig hiteles nyelvhasználatából, a szó legszorosabb értelmében vett nyelvi valóságból merítette, akkor a Felsőőri tájszótár az. IMRE SAMU számára Felsőőr — mint az előszóban (7–8) elmondja — a gyermekkor, a család, a rokonok és ismerősök világa; s nyelvi anyagán, főként utánozhatatlanul friss, eleven és tömör példamondatain át erről a világról, ennek rendjéről, munkás, szorgos életéről, ünnepi és hétköznapi szokásairól közöl velünk hallatlanul érdekes információkat (*E vásárosok má nyuoc wprakkor küpok-kutak. — It künek e stájjerokná mindíg lehet womát kapnyi*), intelmeket (*Igën teli van e fajik, kü në locogazd e tejet! — Cseg dzsüjjon haza apát, jasszusz tē tülö!*) és ítéleteket (*Jyo mēdzs neki! Kükukorál a gangba, egiz dilután ot nēzēget, woz e jyo bolond mēnyecske mēg mēkcsinál mindēnt*), vagy — talán legtöbbször — egyszerűen csak az elvégzendő feladatokkal, munkával kapcsolatos megállapításokat (*E bokrokat má küirtottok, mēg ē pár fát kē küwágnyi. — Mēgírēt e Csarítán e borswo, huonap jemēnek kümetig lem*); hogy ily módon, a nyelvész munkája révén e valamikor aktuális és praktikus céllal elhangzott közlések közérdekű, sokunk számára vizsgálható és vizsgálandó nyelvi anyaggá váljanak.

Talán nem tévedek, ha azt mondom: ezek a jegyek teszik igazán egyedivé és önállóvá IMRE SAMU tájszótárát regionális szótáraink sorában. S talán akkor sem, ha még hozzátésem: alighanem ez az élettel teli, tartalmi és formai sajátosságait tekintve egyaránt magával ragadó nyelvi anyag okozza, hogy a Felsőőri tájszótár nem csupán értékes lexicográfiai alkotás, jól használható kutatási segédeszköz, hanem egyúttal élvezetes, azt is mondhatnám: izgalmas és érdekfeszítő olvasmány.

B. LŐRINCZY ÉVA

Teiszler Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó-rendszere

Bukarest, 1973. Kriterion Könyvkiadó. 199 l.

1. Nagy érdeklődéssel vesszük kezünkbe TEISZLER PÁL könyvét. A megkülönböztetett érdeklődésnek elsősorban az az oka, hogy a magyar dialektológiai kutatások az elmúlt években meglehetősen elhanyagolták a monográfia műfaját, ezen belül is különösen a hangtani monográfiáét. Az alaktan területéről több önálló kiadványt is említhetnek az utóbbi évek terméséből (például SZABÓ ZOLTÁN, A kalotaszegi nyelvjárás ige-képző-rendszere Bp. 1965.; KISS JENŐ, A rábaközi Mihályi ige-képzői Bp. 1970.; VÁMSZER MÁRTA, A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere Bukarest 1972.), hangtani monográfia azonban alig-alig készült. (Az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok sorozatból idézek kettőt: ZILÁHI LAJOS, A zárt *i*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában Bp. 1970. és SZABÓ GÉZA, Szempontok az *ē*-zés vizsgálatához Bp. 1971.). Ez a tény elsősorban azért meglepő, mert a magyar dialektológiának mindig „erős oldala” volt a hangtan. BALASÁTÓL kezdve valamennyi számottevő osztályozási kísérlet jórészt hangtani eredmények felhasználásával készült, és erősen hangtani beállítottságú az utóbbi évek modern dialektológiai terméke, a Magyar Nyelvjárások Atlasza is.

A hangtani monográfia műfajának visszaszorulása valójában módszertani okokra vezethető vissza. Arra, amit TEISZLER tömören így fogalmaz meg a most bemutatásra kerülő könyvének előszavában: „A teljességre törekvő fonológiai leírásnak a módszereit a magyar nyelvtudományban még nem dolgozták ki, helyesebben nemigen alkalmazták” (5). LAZICZUS és ARANY A. LÁSZLÓ korai próbálkozásai, DEME LÁSZLÓ elvi, módszertani kérdéseket tárgyaló írásai, IMRE SAMU legújabb strukturális rendszerezése (A mai magyar

nyelvjárások rendszere Bp. 1971.) és a különböző irányzatokat követő nemzetközi szakirodalom jelentős segítséget nyújtanak ugyan a hangtani monográfia készítőjének is, a részletes, konkrét esetekre lebontott eljárásokat azonban mégiscsak a vállalkozó szerzőnek magának kell kidolgoznia. Érthető tehát a kíváncsiság, amely TEISZLER PÁL könyvét kíséri. Adott körülmények között talán nem is annyira az elért eredmények keltik fel az érdeklődést — bár ezek is igen figyelemre méltóak —, hanem inkább az alkalmazott módszer, a modern, korszerű elveken alapuló nyelvjárásleírás bemutatása. Sikeresen segítséggel megragadnia a hangtani és fonológiai jelenségek lényegét? Vajon számottevően többet nyújt-e a hagyományos monográfiák néha csak elnagyolt, több esetben azonban igen sokoldalú és időtálló eredményeinél? Ahhoz, hogy a felvetett kérdésekre választ kapjunk, a módszer lényegével megismerkedjünk, és helyenként néhány eljárásmodról vitatkozzunk is a szerzővel, rövid tartalmi áttekintésre van szükség.

2. Már az előszóban tájékoztatja TEISZLER az olvasót arról, hogy a vizsgált terület nyelvi szempontból igen változatos. A lakosság jelentős részét teszik a XIX. és a XX. század fordulóján magyarosodott svábok, akik még ma is kétnyelvűek. Később megtudjuk, hogy a 16, egymással földrajzilag összefüggő Szatmár megyei kutatópont közül 9 sváb eredetűektől lakott, 1 községben magyarok és svábok, 5 községben pedig románok, svábok és magyarok laknak. Természetes tehát, hogy a nyelvi interferencia igen nagyfokú, ezért a magánhangzó-rendszer leírásában a szokásos nyelvjárási változatok mellett az idegen nyelv artikulációs bázisából adódó variánsokkal is számolni kell.

Az anyaggyűjtés és feldolgozás módszerét az I. fejezet ismerteti (7—27). A gyűjtés szokásos módon, kérdőív és magnetofon segítségével történt. A köznyelvi címszavak száma meglehetősen magas, 1247, elegendő mennyiség ahhoz, hogy a köznyelvi-nyelvjárási fonémaeltérések jelentős részét (az *i*-zést, *ü*-zást stb.) gazdag példaanyagban mutassa be. A kérdéses és az adatok feljegyzése során az impresszionista eljárásmodot alkalmazta. Ebből következik, hogy a gyűjtött és statisztikailag is feldolgozott nyelvi anyag inkább parole-tényként fogadható el, amelyből a nagy számok törvénye alapján általános nyelvi sajátságok kirajzolódnak ugyan, de elég tekintélyes mennyiségben fordulnak elő egyéni, esetleges és egyszeri hangtani variánsok is. Ez a gyűjtési módszer később a feldolgozás során is rányomja bélyegét a szerző nyelvszemléletére. A nyelvjárás és köznyelv viszonyát, konkrét megnyilvánulásában a nyelvjárási és köznyelvi variánsok váltakozását, többnyire stíluskérdésként kezeli; a beszélő műveltségétől, iskolázottságától függőnek látja, hogy adott esetben a lehetséges fonémaváltozatok közül éppen melyik realizálódik. Ez a váltakozási elmélet legszembetűnőbben egy műszóhasználatban jut kifejezésre. Ha valamely köznyelvi fonéma helyén a vizsgált nyelvjárásban más fonéma található (pl. *é* helyett *í*), a jelenség fonémaváltozásnak minősül. Először arra gondoltam a könyv olvasásának kezdetén, hogy valószínűleg fonémamegfelelést ért alatta a szerző. Később azonban kiderült, a megfelelést valóban fakultatív váltakozásnak tekinti (tehát egyes köznyelvi *é*-k helyén az *é* ~ *í*-vel váltakozik). Az irodalmi nyelvvel történő interferencia következtében a nyelvjárási jelenségek kétségtelenül keverednek köznyelvekkel (erről részletesebben ír a 157. oldalon). Az esetek többségében azonban nem a nyelvjárási rendszer felbomlásáról, a változatok növekedésével egy standard nyelvállapot elbizonytalanodásáról van szó. Véleményem szerint a köznyelv behatolása a nyelvjárásokba elsősorban nem a nyelvi rendszer szintjén történik, hanem nagyobb részben inkább extralingvisztikai tényezők segítik elő széles körű térhódítását. A fiatalabb nemzedék a köznyelvet sajátítja el az iskolában, a munkahelyén, ez az „anyanyelv”, de ismeri azért a nyelvjárást is. Az idősebb paraszti generáció viszont még ma is lényegében változatlanul őrzi és használja az archaikus elemeket, azokat köznyelvekkel nem belső nyelvi kényszer, hanem csak külső hatás következtében keveri: idegennel tárgyalva városban, hivatalban stb. A köznyelv gyors terjedése tehát nyelven kívüli tényezők eredménye: az öregek kihalnak, egyre kevesebb lesz a nyelvjárást beszélők száma. (Az érintett kérdésnek gazdag szakirodalma van. A téma azonban itt az ismertetésben nem annyira lényeges, ezért a hivatkozásoktól eltekintem.)

Az elemző módszerről írva programot is ad a szerző a későbbi monográfiák készítői számára: a feldolgozásnak tartalmaznia kell a fonémarendszer, az állomány, a gyakoriság és disztribúció, a fonémák változatos realizációs rendszerének leírását, sőt — megfelelő anyag birtokában — még a szuprasegmentális elemek bemutatását is. (Lényegében ehhez hasonló elvek szerint készülnek más külföldi nyelvjárási fonológiai leírások, lásd például J. GOOSSENS, *Strukturelle Sprachgeographie* Heidelberg 1969., a fonémáról szóló rész 26—68.) Itt jelzi előre, hogy a tárgyalást három nagy egységben végzi el. Először a fonéma releváns jegyeit ismerjük meg a nyelvjárási szembenállások alapján. A második rész a váltakozásoké (tulajdonképpen a megfeleléseké), amelyben sorra veszi a fonémák megterheltségi arányainak pozicionális és statisztikai jellemzőit, például hogy hangsúlyos

vagy hangsúlytalan helyzetben jelentkezik-e a megfelelés, és milyen statisztikai arányban. A harmadik szakaszban a tárgyalt fonéma nyelvjárási realizációit teszi közzé. Ez azonban nem szorítkozik csupán az előforduló variánsok felsorolására, hanem a statisztikai elemzés arra is fényt derít, hogy a különböző változatoknak van-e valamilyen pozicionális kötöttsége. A vizsgálati szempont eredményes volt. Kiderült ugyanis az összesítések után, hogy a hangsúlyos helyzet inkább a félhosszú vagy hosszú, a kettőshangzós, továbbá a nyiltabb realizációnak kedvez, míg a szóvégre vagy általában a hangsúlytalan helyzetre a rövidebb, monoftongusos realizáció, a velarisabb jelleg és a kissé elmosódott fonetikai megvalósulás jellemző. Ezzel mintegy megerősítette vagy új vonásokkal gazdagította BENKŐ LORÁND korábbi megfigyeléseit (A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban. HgtDolg. Bp. 1956. 53–86). Utolsó mozzanatként a felsorakoztatott változatok redukciójára kerül sor. Egy a szerző által pozicionális transzformációnak nevezett eljárással bizonyítja be a variánsokról, hogy azok nem önálló fonémák, hanem ugyanazon funkciók egységnek a képviselői. Az eljárás lényege: figyelmen kívül hagyja azokat a képzésbeli sajátosságokat, amelyeknek a tartalom síkján nem felel meg semmiféle változás, például a kisebb nyíltsági vagy zártsági fokot, a félhosszúságot, az enyhe velaris jelleget stb. Így jut el a tulajdonképpeni funkciók egységéhez, a fonémához.

A könyv legnagyobb fejezete a magánhangzó-állomány tagjainak a leírása (28–133), amelyben sor kerül minden egyes fonéma részletes elemzésére, a fent már jelzett hármas tagolásban. Rendszertani összefoglalás (134–60) és Adattár (161–83) zárja a kötetet, ahol statisztikai táblázatok, a kérdőív címszavai és magnetofonról lejegyzett szövegmutatvány egészíti ki a fő fejezetben tárgyaltakat. Mivel ez a munka a szerző 1969-ben elkészített doktori disszertációjának csak a rövidített változata, nem tudta közzétenni a teljes statisztikai feldolgoást. Helyszűke miatt az eljárás módosított szemléltetésére csupán egyetlen kutatópont, Mezőfény magánhangzóinak fonetikai realizációit és azok megterhelését mutatja be a statisztikai összegezés. Nagy kár, hogy így nincs meg az összehasonlítási lehetőség a többi kutatópont realizációs rendszerével. A fonémák megterhelési arányait viszont több helységről is sikerült közzétennie, külön a kérdőív gyűjtés statisztikai táblázatát 5 és a magnetofonról lejegyzett anyagét 4 községből (miért nem lehetett ez is 5?). Csupán technikai megjegyzés: ennek a kilenc táblázatnak is inkább az adattári részben lenne a helye, nem a rendszertani összefoglalásban. Sajnálatos tény az is, hogy kevés hely maradt (mindössze öt és fél oldal) a magnetofonnal felvett szövegek közzétételére, és így csak ízelítőt kaptunk a részletesen tárgyalt jelenségek szélesebb szövegösszefüggéseiről, gyakorlati megvalósulásáról.

3. Még egy viszonylag hosszabb terjedelmű ismertetésben sem tud reflektálni a recenzió írója a könyvben felmerült valamennyi problémára, eredményre, a módszerbeli eljárások helyességére vagy buktatóira. Ezért — talán önkényesen — kiválasztok néhány általánosabb témát, amelyekhez megjegyzést szeretnék tenni.

A szerző is jelzi, hogy a fonémák bemutatását a nemzetközi fonológiában kialakult szokás szerint végezte el, a disztribucionális vizsgálat előnyeit pedig az amerikai deszkriptivistáktól vette át. Ezek a módszerek azonban részben a kutatás számára ismeretlen, exotikus nyelvek tanulmányozása során alakultak ki, másrészt pedig önálló nyelvi rendszerek leírására alkalmazták őket. Igaz, hogy a dialektológiai vizsgálat számára egy-egy nyelvjárás is önálló nyelvi rendszer, de nagyobb összefüggéseiben, a viszonyítás során mégiscsak részrendszer. Olyan részrendszer, amely önmagában is teljes egész, azonban számos eleme a fonémák, morféma és lexémák közül, továbbá alapvető grammatikai struktúrája is, egyezik a köznyelvvél, illetve az azonos nyelven belüli többi nyelvjárással. Ebből következik tehát, hogy például a fonémák bemutatása a köznyelvekkel való azonosítás, illetőleg konfrontáció segítségével sokkal egyszerűbben elvégezhető, mint a releváns jegyek felsorakoztatásával. Mivel a Nagykároly környéki nyelvjárás fonéma-rendszere megegyezik a köznyelvvél, TEISZLER PÁL tulajdonképpen egy már ismert fonéma-rendszert, a magyar köznyelv magánhangzó-fonémáit határozza meg a jellemző sajátosságok alapján. Azt viszont, hogy ezek a vizsgált nyelvjárásban is önálló fonémák, különképpen nem kell bizonyítani, mert — tudomásom szerint — nincs olyan magyar nyelvjárás, amelyben a köznyelv magánhangzó-fonémái közül bármelyik is csak mint realizációs változat jelenne meg. (A zárt *ē*-t ugyanis a fonológiai leírások nem szokták a köznyelv önálló hangszerveként kezelni.) Elegendőnek tartottam volna tehát TEISZLER PÁL könyvében is a szembenállások bemutatása helyett csupán annak a megemlítését, hogy a vizsgált fonéma a kutatott területen a köznyelvvél azonos funkciók egység. A kommutációs próbák elvégzése és a releváns jegyek felsorolása valójában csak akkor indokolt, ha a nyelvjárásban a köznyelvből hiányzó önálló hangszervek meglétét sejtjük.

Ha mégis ezt az utat választotta, akkor viszont kifogásolható az egyes fonémák bemutatásában alkalmazott sorrend. A szerző ugyanis valamilyen előítélet (nyilvánvalóan

a köznyelv) alapján abból indul ki, hogy a vizsgált nyelvjárásban van például *e* fonéma. Leírja a releváns jegyeit, disztribúciós sajátosságait és az előforduló fonetikai realizációkat, azokat a realizációs változatokat, amelyekről csak később, a redukciós eljárás során derül ki, hogy valóban az *e* fonémához tartoznak. Ezért érzem így lényegében üresjáratnak a pozicionális transzformációt, amellyel utólag bizonyítja be a szerző, hogy a korábbi értékelése helyes volt. A realizációs változatok lecsökkentése során ugyanis kivétel nélkül minden esetben az derült ki, hogy a variánsok tényleg egyetlen funkciós egységnek a képviselői. Vitatható tehát az elemzésnek az a módszertani lépése, hogy a szerző a fonémából indul a realizációs változatok felé, és onnan jut újra vissza a fonémához. A strukturális dialektológia ugyanis a vizsgálat kezdetén még nem ismer fonémát. A gyűjtő a helyszínen csak feljegyzi a hallott hangtani változatokat, elemzést, értékelést ott nem végez. A későbbi feldolgozás alkalmával majd ezekből kiindulva jut el a funkciós egységet képviselő fonémához. Az ilyen módszertani eljárás talán nagyobb segítséget nyújtana még a realizációs egybeesések és a fonológiai szempontból kritikus változatok értékeléséhez is, ahhoz, hogy a félhosszú hangokat a rövid vagy a hosszú fonémához, továbbá hogy *é* és *i* váltakozása esetén a két hang közötti átmeneti variánsokat az *e* vagy az *i* fonémához soroljuk-e. Ezeket ugyanis TEISZLER PÁL sem elvszerűen, hanem csak egyenkénti mérlegeléssel, sokszor önkényesen (132) tudta az egyik fonémához kapcsolni.

Definíciót a könyvben nem találunk, de lényegében nem is szükséges, hiszen a mű egészéből derül ki, hogy mit is tekint a szerző fonémának. Általában a magyar nyelvjárásban elfogadott és gyakorlattá vált értelmezést alkalmazza, szinkrón nyelvi viszonyok alapján értékeli a változatokat, függetlenül azok történeti előzményeitől. Tehát például az *i* fonéma alatt tárgyalja az *ik* 'ék', *vir* 'vér' szavak *i*-jét éppúgy, mint a *víz*, *zár* stb. szavakét. Ezt a tényt külön azért emelen ki, mert a nemzetközi strukturalista dialektológiában másfajta fonémaértelmezések is forgalomban vannak. Például a német nyelvjárásleírások történeti előzmények alapján különbséget tesznek nyújtott *ā* (*gar*) és történetileg hosszú *ā* (*Haar*), nyújtott *ō* (*verloren*) és történetileg hosszú *ō* (*Ohr*) között (l. GOOSSENS i. m. 31. és 119.). Elvileg elképzelhető volna a magyarban is egy olyan fonémaértelmezés, amely a szinkrón releváns jegyek mellett figyelembe venné a történeti előzményeket, és a jelenlegi fonémarendszer tagjait származásuk szerint is különböző elemekre bontaná. Ennek gyakorlati megvalósítása azonban több akadályba is ütközik. Közülük a legfőbb az, hogy a magyar történeti nyelvjáráskutatás a figyelemre méltó eredmények ellenére sem rendelkezik olyan alapvető művekkel, amelyekből meg tudnánk állapítani konkrét szavakra bontva egy-egy nyelvjárás fonémáinak pontos előzményeit.

A hangtani változatok lejegyzésének nehézségeiről is említést tesz a szerző (81). Nem a felírt variánsok valóságértékét vonom kétségbe, csupán felvetem a kérdést én is, hogy vajon lehetséges-e és szükséges-e füllel annyiféle finom képzésbeli eltérésre figyelni, mint amennyit a szerző hallott és leírt egyes hangokkal kapcsolatban. Az *e* fonéma 21 változatának jelölésére nincs is elég nyomdai jel, a ritkábban előforduló közlők közül kettő, az *ε* és az enyhén zártabb *ε̄*, valamint ezek félhosszú változata félrevezető módon teljesen azonos betűt és mellékjelet kapott. Ugyanígy megkérdőjelezhető a kettőshangzók jelölésében alkalmazott finomságok szükségessége is. Például az *é* helyén gyakoribb vagy ritkább előfordulásban az alábbi kettőshangzós változatokat jegyezte le: *éi*, *é̄i*, *é̄̄i*, *é̄̄̄i*, *é̄̄̄̄i*, *é̄̄̄̄̄i*, *é̄̄̄̄̄̄i*. Csak emlékeztetni szeretnék arra, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkaközössége még az anyaggyűjtés idején éppen a lejegyzések nehézsége és az emberi fül felfogóképességeinek korlátozottsága miatt áttért egy olyan egyszerűbb diftongusjelölésre, amely figyelmen kívül hagyja a nyomaték eloszlását, egyenlő értékű tagok esetében csak rövid, nem egyenlő értékű tagok esetében pedig csak hosszú és rövid hangokat jelöl. Annak ellenére, hogy Nagykároly környékén különböző nyelvek interferenciája következtében bonyolultabb a realizációs rendszer, mint másutt, célszerűbbnek tartottam volna itt is csak a változatok főbb típusainak a jelölését (mint ahogy maga TEISZLER PÁL is tette az *ō* fonéma kettőshangzóinak bemutatásakor).

4. Végezetül válaszolva az ismertetés elején felvetett kérdésekre, úgy vélem, hogy TEISZLER PÁLnak sikerült átfogó rendszertani képet adnia a vizsgált terület nyelvének fonémaállományáról és az igen bonyolult realizációs viszonyokról. Nemcsak a szerzőről derült ki, hogy alapos ismerője a kutatott nyelvjárásnak (amely egyébként anyanyelvjárása is), hanem a választott módszer is alkalmasnak bizonyult értékes eredmények és rendszertani összefüggések felderítésére. A bíráló észrevételek mennyisége természetesen nem jelenti azt, hogy a könyvnek nagyobbak a hibái, mint az erényei. (Ami jó, és amivel egyetértünk, arról nemigen szoktunk vitatkozni.) A kritikai megjegyzések ellenére is TEISZLER PÁL munkáját a magyar dialektológiai kutatások egyik igen jelentős, úttörő vállalkozásának tartom, legföljebb egyes vonatkozásaiban némileg túlrítnak. Remélhetően ösztönzést és útmutatást ad további monográfiák elkészítéséhez.

BALOGH LAJOS

Ördög Ferenc: Személynév-vizsgálatok Göcsej és Hetés területén

Készült és megjelent Zala megye Tanácsának támogatásával. Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó. 620 l.

ÖRDÖG FERENC névtudományi tevékenysége régóta nem ismeretlen már a magyar nyelvtudomány iránt érdeklődők előtt. A Zala megye földrajzi nevei című kötet (Bp., 1964.) anyaggyűjtésében és közzétételében végzett fáradhatatlan szervező munkája és lelkiismeretes filológiai tevékenysége kivívta a szakemberek elismerését. A Somogy és Vas megyei földrajzi nevek ellenőrzésében és közzétételében, valamint a Tolna megyei gyűjtés előkészítésében és szervezésében végzett munkásságáról még csak néhány munkatársa tud, de a kötetek megjelenése tovább növeli majd e fáradhatatlan és jól képzett kutató tekintélyét. Eddigi munkásságát a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1973-ban a legjobb dialektológiai és névgyűjtő tevékenység elismerésére alapított Csúry Bálint emlékéremmel jutalmazta.

Ilyen szerteágazó és sokrétű munkák közepette, valamint annak tudatában, hogy Ördög Ferenc az egyik nagykanizsai középiskola aktív tanára, különösen nagyra kell értékelnünk a külső megjelenésében is figyelemre méltó, belső tartalma, hatalmas anyaggazdagsága miatt pedig igen jelentős könyvet, amelyet kisebb lelkesedésű kutató szívesen tekintene életművének is.

A szerző érdemeinek a méltatásakor azonban ne feledkezzünk meg Zala megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának a megértő és áldozatkész támogatásáról, ami nélkül bizony a magyar névtudomány valószerűleg két jelentős munkával lenne szegényebb. Itt említem meg még a könyv szerkesztésének alapos gondosságát, a világos és áttekinthető nyomdatechnikai eljárásokat, amelyeknek az értékét nem csökkentti, hogy néha nagyító használatára kényszerül az olvasó egyik-másik grafikon (4., 5.) és térkép (2., 3., 4., 6., 8.) tanulmányozásakor. A gazdaságosságra való törekvés azonban menti ezeket a kényelmetlenséget okozó apróságokat, hiszen a költségek növekedésével a könyv megjelenése vált volna bizonytalanná.

Nagyon sokat tudtunk a munka tervezetéről, a gyűjtés és földolgozás menetéről, a könyv készülésétől, hiszen a szerző több kongresszuson, előadáson beszámolt róla (vö.: MNy. LXIV, 512; NytudÉrt. 58. sz. 378–82; Disputationes ad montium vocabula aliorumque nominum significationes pertinentes. I–II. Ed. H. H. HORNUNG. Wien, 1969. II, 305–12.), egyes részleteiről pedig érdekes cikkeket közölt a szakfolyóiratokban (MNy. LXV, 184–97; Nyr. XCIII, 265–71). Azonban még akik hallgatták az előadásokat, olvasták a cikkeket, azok is meglepődtek a megjelent kötet méreteit, hihetetlen mennyiségű adatát és a földolgozási módszer példamutató alaposágát látva.

Ha a könyv csupán adattárból állna, megjelenése akkor is fontos állomása lenne a magyar névtudománynak, hiszen ilyen nagy összefüggő területről még anyagközlést sem kapott ez a szaktudomány, és csak B. GERGELY PIROSKA gyűjtése lesz hozzá mérhető amely előre láthatólag a közeljövőben szintén megjelenik majd (vö.: MNy. XIV, 3–14). Ördög Ferenc könyve azonban egyharmad részében (7–209) a gyűjtött anyag földolgozását is adja, ami különösen növeli a munka értékét és jelentőségét.

A magyar névtudomány számos, nagy jelentőségű tanulmánnyal és — elsősorban a névtörténet — szép összefoglalással büszkélkedhet. Nagyon kevés azonban a módszertani jellegű cikk, s minden kutatónak nagy fáradtsággal kell új ösvényt taposnia, még ha olyan munkák állanak is előtte példaként, mint Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd, Papp László, Kázmér Miklós, B. Lőrinczy Éva, Berrár Jolán és mások tanulmányai. Ezért is jelentős Ördög Ferenc könyvének módszertani összefoglalása. A magyar és nemzetközi szakirodalom figyelembevételével önálló módszert dolgozott ki és ismertet itt, hiszen az övéhez hasonló vizsgálódásra még alig talált példát. Tudománypolitikai élelátásáról és figyelemre méltó szerénységéről tanúskodik, hogy kész koncepcióján hajlandó volt változtatni, amikor hírt hallott B. Gergely Piroška kalotaszegi gyűjtésének terveiről és módszereiről. Jól látta ugyanis, hogy bizonyos mértékig — a kutatók saját terveinek és a gyűjtött anyag belső törvényszerűségeinek a figyelembevételével — azonos elveken kell alapulniuk a hasonló jellegű föltárásoknak és földolgozásoknak, bármelyik földrajzi területről is gyűjtik anyagukat, hogy ne maradjanak elszigetelve, hanem beilleszkedjenek az egész nyelvterület adott jelenségeinek vizsgálati sorába, alapjaivá válhassanak az összehasonlításnak és a további következtetések levonásának.

A könyv bevezetésében lefektetett alapelvek (majd később a földolgozás és adattár is természetesen) megfelelnek ezeknek a követelményeknek, noha a kifejtésük kissé szűkszavú, és néha a mások véleménye, a bőségesen idézett külföldi és hazai szakiroda-

lom mögé húzódik (mint például a földrajzi szempontok érvényesítése alapelvének a megfogalmazásakor). A jövőben azonban szinkron jellegű névtárakat és földolgozásokat senki sem készíthet ezek alapos áttanulmányozása és érvényesítése nélkül. Magáévá kell tennie a magyar névtudomány minden ezutáni művelőjének azt az alapelvet, amelyet már többben kifejtettek (BENKÓ, MNY. XLV, 248; Uő., NytudÉrt. 70. sz. 11; KISS LAJOS, NytudÉrt. 70. sz. 17; BERRÁR, MNY. LVI, 279. stb.), s most Ördög Ferenc megfogalmazásában idézek: „... az elvi jellegű tanulmányok mellett elsősorban nagy mennyiségű, sok szempontot figyelembe vevő történeti és mai adattárakat kell egybeszerkesztenünk, olyanokat, amelyek majd a további kutatások alapjául szolgálnak, de nem befolyásolják a bármikori és bármilyen szempontú vizsgálatokat.” (10.)

A módszertan elvi alapjainak tisztázása után a gyakorlati tevékenységgel, az anyaggyűjtés mikéntjével és problémáival foglalkozik a bevezetés második része. Valóban sajnálatos, hogy az apa nevét nem tartalmazzák a forrásul szolgáló lakónyilvántartó könyvek, s így újabb fáradságos munkával kellett a névöröklésre vonatkozó adatokat fölkeresni. Ez a másodlagos, de nem kevésbé jelentős munka azonban azt is eredményezte, hogy még a keresztiszülők névörökítő hatása is kiderülhetett.

Ilyen óriási méretű munkánál nem szabad olyan kérdéseket föltenni, hogy miért nem terjesztette ki a vizsgálódást nagyobb területre, más szempontokra is stb. Mégis fölmerülhet valakiben, hogy ha a felekezeti hovatartozást és a névöröklést húsz évenként egy-egy esztendőben (és ezt teljesen elegendőnek lehet tartani) bemutatja, miért csak az 1900., 1920. és 1940. éveket vette alapul, miért nem nézte meg az 1960-as adatokat is. Az anyakönyvvezetés mai gyakorlatát ismerők előtt nem kell mentesíteni Ördög Ferenc eljárását, de a szélesebb körű tájékoztatás érdekében közölni kellett volna a bevezetésben ennek az akadályait (egyházi anyakönyvek hiányosságai: nem keresztelnek meg minden újszülöttet, vagy távolabbi faluba viszik keresztelni; az állami születési anyakönyvek azokban a helységekben, ahol nincsen szülőotthon, teljesen használhatatlanok: ott anyakönyvezik a gyermeket, ahol megszületik, vagyis a szülőotthon helyén, az ilyen helységek születési anyakönyvei azután rengeteg nem oda tartozó, vidéki adatot foglalnak magukban, s természetesen sehol sem találhatók meg a keresztiszülők nevei stb.). Tulajdonképpen 1950 után írott források alapján majdnem lehetetlen a névöröklés, a felekezeti eltérések stb. vizsgálata.

A főt említett okok miatt nem kérhetjük számon a szerzőtől Zalaegerszeg és Lendva névanyagát. Megindokolja a két helység adatainak a mellőzését, s ha indokai a névtan szempontjából kiegészíthetők lennének is (egészen új szempontok: társadalmi, szociológiai, településtörténeti, településföldrajzi stb. szempontok szerint is föl kellett volna dolgoznia az anyagot, s úgy nemcsak az adattár, hanem a földolgozó rész is kétháromszorosára növekedett volna), nagyrészt elfogadhatók. Csak azzal a fél mondatral nem lehet egyetérteni, hogy a befektetett munka „nem hozta volna meg az eredményt” (17). Ezzel ellentétben én úgy vélem, hogy jóval több, de más jellegű eredményt hozott volna a vizsgálat; igaz, hogy nem a ráfordított sokkal nagyobb mérvű munka arányában, hanem annál talán kisebb mértékben. Azonban így is, még földrajzi vonatkozásban is többet kaptunk a vártnál, hiszen a ma Jugoszláviához tartozó magyar falvak névanyaga fölbecsülhetetlen értékű, s nélkülük is el kellett volna fogadnunk teljesnek a gyűjtést. Ördög Ferenc munkája, módszertani elvei és kivitelezési gyakorlata alapján kisebb fölkészültségű kutatók is vállalkozhatnak akár az említett két helységre, akár a szomszédos Órség, vagy bármelyik vidék jelenkori névanyagának összegyűjtésére és földolgozására.

A könyv következő része, a nevek vizsgálatának az előszava (21) a tulajdonnév és személynév meghatározásával foglalkozik. Nem tér ki annak a magyarázatára, hogy miért éppen a későbbiekben előforduló névelem-neveket (vezetéknév, keresztnév, becézőnév stb.) használja majd, de ez nem is ennek a munkának, hanem az egész magyar névtudomány kidolgozatlanágának, szervezetlenségének a problémája. Kétségtelen, hogy a vezetéknév és keresztnév igen régi meghatározás, de éppen úgy különböző (szerkezeti és történeti) megközelítés szerint keletkezett, mint a ma hivatalosnak tekintett családnév és utónév. (A nevek kutatóinak egységes állásfoglalásával kellene végre rendet teremteni a névtudomány terminus technicusai, valamint a hivatalos névhasználat területén, mert azt látjuk, hogy a hivatalos szervek egyre kevésbé veszik figyelembe a nyelv történeti tanulságait és belső törvényszerűségeit: ezektől függetlenül, vagy éppen ezek ellenére alkotnak törvényeket, és alakítanak ki általuk új, sokszor magyartalan — és legtöbbször ésszerűtlen — szokásokat. Ilyen a kényszeredett „utónév” szó, vagy az újabbban bevezetett asszonynév — férj családneve + az asszony keresztnéve — viseleti lehetőségének megadása.) Ezen a lapon kerülnek még említésre az írásbeli nevek és szóbeli nevek kategóriái. Helyesen látja a szerző, hogy természetszerű átfedések vannak a két névtípus között: a keresztnév például szólítónév (szóbeli név), a ragadványnév pedig

hivatalos (írásbeli név) is lehet. Éppen ezért vitatható az az eljárása, hogy a tárgyalásban nagyobb egységnek az írásbeli, ill. szóbeli neveket tekinti, s ezeken belül tárgyalja az egyes névelemeket. Az elfogadható, hogy az írásbeli nevek közül kirekeszti a becézőneveket, de hogy a szóbeli nevek között nem lehetnek vezetéknevek, azzal nem lehet egyetérteni. Bizonyos körülmények között (hivatalos hely, iskola, munkahely, katonaság stb.) nagyon gyakori a családnevvel történő megszólítás. Továbbá a ragadványneveket így kénytelen kettéválasztani a szerző, s a hivatalos névbe bekerülteket az „Írásbeli nevek” című fejezetben kellett röviden tárgyalnia, a becézőnevek bemutatása elé meg „Alapnéven való megszólítás” című alfejezetet kellett beiktatnia. Igaza van abban, hogy a szóbeli és írásbeli névhasználat különbségeit — noha már többen utaltak rá — ilyen világosan és sokoldalúan, ennyire gazdag példatárral még soha nem világították meg. Talán azonban mégsem kellett volna ennek a szempontnak alárendelnie az egész munka tagolását, s az egyes névelemek fejezetein belül térhetett volna ki a szóbeli, illetőleg írásbeli használat különbségére, gyakoriságára, problémáira.

A nevek első csoportját a vezetéknevek alkotják. Teljesen jogos a szerzőnek az az aggálya, amit ennek a névtípusnak bármilyen jellegű rendszerezésével kapcsolatban kifejt. Történeti kutatás, etimológiai vizsgálat nélkül valóban nem lehet vagy csak nagyon óvatosan, a meghatározatlan nevek óriási mennyiséget tartalmazó csoportjának a fölvetélével lehet osztályozni őket. Noha erre nem is vállalkozik, mégis nagyon érdekes megállapításokat tesz a népnévi és a keresztnévi eredetű családnevekkel, azok arányszámával kapcsolatban. Ezek mellett a — szerző által mellékesnek tekintett — megállapítások mellett sok újat nyújt ez a fejezet az egyes családnevek megterhelésére, földrajzi megoszlására vonatkozóan. Vitatható, hogy a *Horváth*: *Horvát-féle írásváltozatokat* külön kell-e számolni vagy együtt. A szerző mindenestre a jobbik megoldást választotta: külön vette őket, s aki ezzel nem ért egyet, az más szempontú földolgozásokor, vagy más területtel való egymás mellé állításokor összevonhatja őket. Az 1. sz. grafikon nagyon szemléletesen bizonyítja, hogy egy-egy községben a nevek száma nincs mindig arányban a lakosság lélekszámával.

Hasonló alapelvű és indítású a keresztnemekkel foglalkozó fejezet is. Az anyagban bennerejlő lehetősége, hogy itt az időbeli változásokat is be tudja mutatni, legalábbis az utóbbi 60—70 esztendőben. A húsz évenkénti korszakolást megfelelőnek lehet tartani, s a százalékarányok számítása is — néhány névtani munkával ellentétben — ésszerűen, a nemeken belül külön-külön történt. Megállapításait mindig egybeveti a megjelent (sőt, még kéziratban levő) névtani fölmérések adataival, s így nem szűkül be saját anyagába, a megadott címnél jóval többet ad: nem csupán Göcsej és Hetés mai keresztnévanyagát kapjuk, hanem a mai magyar keresztnév-használat egészére is kitekintést nyerünk. Különösen érdekes ennek a fejezetnek a névgazdagságra vonatkozó része. (Ezzel kapcsolatban nem osztom a szerző aggályait: nem csak a nagy számok törvénye értelmében tekintem teljes értékű adatoknak az itt felsoroltakat.)

Az egyes időszakok névgazdagságának összehasonlítása és az egyes nevek első megjelenésének vizsgálata nagyon értékes tanulságokkal szolgál. Ezekhez kapcsolódik a névdivat okainak nyomozása, amely igen jelentős, önálló tanulmány jellegű része a könyvnek. Ebben a részben különösen többet mond, mint amire vállalkozott, vagyis amire a cím utal. A téma belső törvényszerűsége miatt vissza kellett nyúlnia az élő emberek koránál előbbi időkre, s nagyon sokszor XVIII—XIX. századi adatokkal kellett bizonyítani megállapításait. Néha még régebbi adatokra is hivatkozik. A névdivat irányával és egészséges vagy egészségtelen fejlődésével kapcsolatban heves vitába száll CSALOG ZSOLT és MANDOKI LÁSZLÓ (*NytudÉrt.* 70. sz. 149), valamint BÜKY BÉLA (*Nyr.* 92: 151) megállapításaival, s azt hiszem, Ördög Ferencnek van igaza. Mérsékelt és kiforrott véleménye lehet csak az alapja a további vizsgálódásoknak és a névdivat esetleges irányításának. Különösen ezen a ponton kifogásolható a társadalmi szempontok figyelmen kívül hagyása. Véleményem szerint még ma is nagy szerepe van annak, hogy egy faluban ki, illetőleg kinek a gyermeke kap először egy új nevet. A legújabbban tért hódító névesztétikum vizsgálatára is figyelmet fordít a szerző, s eredményeivel alátámasztja az eddigi tapasztalatokat. Jól látja továbbá, hogy a névdivat nagyrészt függvénye a születésnap alapján történő névválasztás, valamint a névöröklés szokásának. Részletesen beszél is róluk ebben a fejezetben.

A kettős és hármas keresztnemek kevésbé jelentős vizsgálata is megfelelő terjedelmet kapott a könyvben. A „nem keresztény” + „keresztény” nevet viselőkről írott föl-tételezése talán nem általánosítható, hiszen a protestáns szülők is szívesen választanak második névként hagyományos vagy éppen öröklött nevet az újonnan elterjedt, divatos név mellé.

Mint fentebb említettem, kétszer végzi el a szerző a ragadványnevek csoportosí-

tását, mivel külön tárgyalja a hivatalos följegyzésekben is alkalmazott ragadványneveket. Ez a lényegesen több munkát jelentő eljárás tulajdonképpen nem hibáztatható, de zavaró, hogy itt a ragadványnevekkel azonos értékűnek tűnnek az *ifjú, idős, öreg* közszók is. Egyáltalában vitatható a „megkülönböztető nevek” kategória jogosultsága a ragadványnevek mellett. Még ha el is fogadjuk az írásbeli és szóbeli ragadványnevek különválasztását — ami az én véleményem szerint kevésbé merev formában jobb lett volna, hiszen sokszor esetleges hogy följegyeznek-e egy ragadványnevet a hivatalos iratokra, vagy használják-e a szóbeli megszólításokor, említéskor a kettős családnévnek ragadványnévi eredetű tagját vagy az írásbeli ragadványnevet, — nem kellett volna bonyolítani a terminus technicusok rendszerét a „megkülönböztető nevek” bevezetésével, illetőleg átvételével.

A szóbeli nevek tárgyalása — jelenkori gyűjtésen alapuló munka lévén — sokkal terjedelmesebb, mint az írásbeli nevéké. Ezt a relatív aránytalanságot is a szerző és a könyv javára lehet írni, hiszen az írásbeli nevek túlnyomó többségét bármikor kutatgatjuk a jövőben is, a mai szóbeli neveket pedig nem lehet majd reprodukálni néhány esztendő múlva (amikor esetleg mások lesznek már a használatos szóbeli nevek; arányszámuk, megterhelésük, hangulatuk pedig minden bizonnyal megváltozik). Ezeknek az összegyűjtése is sokkal nagyobb munkát kíván, nehezebb föladatot ró a kutatóra, s ilyen óriási területen ennek az elvégzése is fölbecsülhetetlen értékű. Értékes és fontos azonban a földolgozás is.

A megszólításra szolgáló nevek első csoportjába az „alapnevek” (a keresztnév teljes, hivatalos formái) kerültek. Ezeknek természetesen csak a megszólító funkciójával foglalkozik itt a szerző, de ezzel kapcsolatban is lényeges megállapításokat tesz. Nagyon hasznos és szemléletes a 6. sz. grafikon, amely az alapalakok használati arányát, a férfi- és női nevek különböző viselkedését mutatja be. Ezeknek az egyes nevenkénti fölsorolása is érdekes. Minden magyarázat, kiegészítés nélkül nehéz elképzelni, hogy sok olyan (9 férfi és 17 női) név van, amelyik sem alapalakjában, sem becézett formájában nem használatos megszólításban, holott élnek a viselői. Nyilván ezek vagy második-harmadik keresztnévek, vagy még nagyon piciny gyerekek nevei, de akkor a családban talán mégis használatosak valamiképp, esetleg „névszerű szó” (*Baba, Őcsi, Pici* stb.) helyettesíti őket?

Az egyes nevek becéző változatainak táblázatos kimutatását érdemes megnézni a 83. lapon. Ez azt a véleményt igazolja, hogy nem a név gyakorisága, hanem a története, múltja, használati, elterjedési köre befolyásolja a becéző változatok számát.

A becézőnevek alakulásmódjairól szóló fejezet részleteiben is aprólékosan, lelkiismeretesen kidolgozott, gazdag része a könyvnek. Az alakulásmódok tipizálásával kapcsolatos szakirodalom jó fölhasználásával és a gyűjtött anyag adta szükségszerűségek figyelembevételével alakította ki a szerző a becézőnevek rendszerét, s ez mintaszerű, összevethető bármelyik (sajnos, gyér számú) becézőnévi gyűjtéssel, illetőleg földolgozással, valamint jól használható a további gyűjtések és összehasonlítások alapjául. Egyet lehet érteni azzal, hogy minden személynek minden egyes becézőnévet számbavette. Természetes, hogy a becézőnevek száma ezáltal több mint a keresztnévéké.

A becézőnevek hangulatára, funkciójára való utalást nem kérhetjük számon, hiszen nagymértékben növelte volna a gyűjtésre fordított munkaidőt ezek kutatása. Mégis taláunk néha utalást (és külön fejezetet is: „A becézőnevek életkorhangulatai”) a névhangulatra, sőt, néhány névvel kapcsolatban (*Heléna, Pēpi, Szerjuszka* stb.) a társadalmi vonatkozásokra is. A homoním becézőnevek (amelyek több alapnévből is alakulhattak) és a gazdát (alapnevet) cserélt becézőnevek problémakörének részletes földolgozása Ördög Ferenc munkásságának, főként ennek a könyvének igen jelentős eredménye.

Az alakulásmódok fontos és tanulságos statisztikai és életkorok szerinti vizsgálata mellett még földrajzi szempontokra is kiterjed a szerző figyelme, noha az egész területet egyetlen földrajzi egységnek is lehetett volna tekinteni.

A tótani vizsgálatok különválasztása áttekinthetőbbé tette a munkát, jóllehet bizonyos szempontból növelte a terjedelmet. Igen sok becézőnévet kénytelen megismételni a becézőképzők rendszerének a vizsgálatakor, de a sokoldalú bemutatásnak elkerülhetetlen velejárója a bizonyos fokú ismétlés.

A nem keresztnévi eredetű szólítóneveket eddig a névtudomány művelői nem tekintették tárgyalásra méltónak. Ördög Ferenc kivétel ebben, s jelentőségüknek megfelelő terjedelemben (149–50) érinti a megszólításoknak ezt a formáját.

Külön nagy fejezet foglalkozik az „említőnevekkel”, amelyek a szerző fölfogásában lényegileg a szóbeli használatú ragadványnevek. A fejezet előszavából ugyan világosan kitűnik, hogy nem tesz egyenlőségi jelet a ragadványnevek és az említőnevek közé de a tárgyalás során csak ragadványnevekkel találkozunk itt.

A névelemek között a ragadványnevekkel foglalkoztak legtöbben, mégis (vagy éppen azért) ezeknek az osztályozási rendszere a legkidolgozatlanabb. Igen nagy munkát végzett a szerző, amikor ilyen hatalmas tömegű (közel nyolcezer) adatot összegyűjtött és rendszerezett. Nemcsak a jelentéstani kategóriákat alakította ki mintaszeríen, hanem a családnévvel és keresztnévvel való viszonyra, a nevek együttes szerkezetére is kitért. Ez pedig már igen nagy előrelépés a mai névanyag kutatásában. Lehetetlen ugyanis akár a családnévek vagy a ragadványnevek, akár a keresztnévek vagy a becézőnevek arányairól, összefüggéseiről külön-külön helytálló megállapításokat tenni. Itt tehát az összetartozó nevek együttes vizsgálatára adott nagyon szép, követendő példát Ördög Ferenc könyve.

A földolgozó részt számtalan aprólékos, hasznos táblázat, grafikon és térkép egészíti ki, amely néha többet mond minden értekezésnél. Ezek a szemléltetési módok azonban sohasem öncélúak, alá vannak rendelve a szövegnek, a munka céljának.

A kötet decimális beosztását valószínűleg sokan helyeslik. Személyes véleményem az, hogy nehezebben tartható emlékezetben négy-öt (néha még több) különböző számjegynek a jelentése, mint a hagyományos kis- és nagybetűs stb. jelrendszer. Mindettől függetlenül nem értem, hogy miért a 158. lapon váltja a szerző az első számjegyet 12-ről 13-ra, mikor sokkal indokoltabb lett volna ezt megtennie a 154. lapon. Ettől kezdődően mintha törés, funkcióváltás állna be az első számjegyek rendszerében: a 14–18. pontok szerintem alpontoknak megfelelő értékűek (13.5., 13.6., 13.12. stb. lenne a logikus számolás). Mindez azonban annyira lényegtelen, hogy talán nem is illett volna megemlíteni.

A kötetnek terjedelemben és a befektetett munka szempontjából is a legjelentősebb része az adattár. Hihetetlen gazdagságával, sokirányú tájékoztatásával hosszú időre fölülmulthatatlanná, sőt, utolérhetetlenné teszi magát a magyar névtani irodalomban. (Bár ne lenne igazam!)

Az egyes községek neve után először számszerű tájékoztatást kapunk a vezetéknévek, a családok, a lakosok, keresztnévek, ragadványnevek számáról és a község nagyságáról (területéről). Ezután a névelemek sorrendjében az egyes nevek és előfordulási számaik következnek. A becézőnevek a megfelelő keresztnévek alá vannak beosztva, s a ragadványnevek mellett azok okai, illetve magyarázatai is szerepelnek.

Az adattárnak részei egyúttal a mutatók is, amelyek szintén névelemként közlik betűrendben a neveket, s nemcsak a földolgozó részben, hanem az egyes helységek adattárában való föllelhetőségükre és előfordulási számukra is utalnak. Különösen kiemelkedik értékével az a hatalmas (533–86), történeti jellegű táblázatanyag, amely az egyes alapnevek és hozzájuk tartozó becézőnevek húszéves korszakainak adatait abszolút előfordulási számukkal és százalékarányukkal együtt veti egybe.

Megismétlem: ha Ördög Ferenc a személynevek földolgozásával nem foglalkozott volna, ha nem lenne a földrajzi nevek gyűjtésében és közzétételében joggal kivívott tekintélye, ennek az adattárnak a kiadása hírnevet szerzett volna számára nemcsak Zala megyében és nemcsak a magyar névtudomány művelői körében, hanem az egész magyar nyelvtudomány előtt, és minden művelt ember előtt, aki érdeklődéssel fordul a magyar nép életé, sorsa, szokásai, nyelve felé. Ennél fontosabb, nagyobb eredményt pedig egyetlen szerző, egyetlen könyv sem kívánhat magának.

HAJDÚ MIHÁLY

Georg Heller—Karl Nehring: Comitatus Sirmiensis

München, 1973. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Herausgegeben von Gerhard Ganschow. Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 1. XV + 228 l. + térkép

A könnyen kezelhető történeti helységnévjegyzékek nemcsak a névkutatóknak, nyelvészeknek, hanem a geográfusoknak, történészeknek, régészeknek, etnográfusoknak is megbecsült munkaeszközei, amelyek lehetővé teszik számukra a helységnevek lokalizálását, a különféle névváltozatok életének nyomon követését, egyes nevek kihalásának és más nevek felbukkanásának kronológiai rögzítését stb. Az efféle helységnévjegyzékeknek különösen nagy a jelentőségük olyan területeken, ahol az évszázadok folyamán erős volt a lakosság fluktuációja. A Kárpát-medence demográfiai viszonyai a magyarság honfoglalása óta a XVI–XVII. századi török hódoltság okozta a leggyökeresebb változásokat. A déli vidékek régi magyar lakosságából csak itt-ott maradt meg egy-egy sziget.

Helyére déli szlávok költöztek. Mindez természetesen visszatükröződik a helységnévanyagban.

GEORG HELLER müncheni nyelvész összefogott KARL NEHRING müncheni történésszel, hogy közösen elkészítsék a történelmi Magyarország vármegyéinek történeti helységnévjegyzékét. Elsőnek Szerém megyét választották azokon a határokon belül, amelyek 1918-ban érvényesek voltak. A XI. század elejétől kezdve egészen 1918-ig bezárólag összegyűjtötték — oklevélárakból, térképekről, levéltárakból stb. — az egyes helységek névváltozatait, és szócikkékké szerkesztették őket. A szócikkek a szoros időrendbe sorolt névváltozatokon kívül magukban foglalnak néhány fontosabb felvilágosítást is a helységneveket illetően (egyházszervezeti hovatartozás, birtoklási viszonyok stb.). A helységnévjegyzék szerkezeti felépítésében a szerzők teljesen magukra voltak utalva, mert semmilyen korábbi művet mintaként nem vehettek. A nagy korszakot átfogó történeti helységnévjegyzékek terén tehát a szerzőknek úttörő szerep jutott. E szerep minden szépségével és nehézségével együtt.

Az előttünk levő hasznos, értékes kötet (a továbbiakban: ComSirm.) egyes részleteivel kapcsolatosan észrevételeink vannak. Mindenekelőtt érdemes megemlítenünk, hogy 1868 óta Szerém megye nem tartozott többé a szoros értelemben vett Magyarországhoz, hanem annak társországához, Horvát-Szlavónországhoz. Az 1868. évi XXX. törvényekben ugyanis Magyarország átengedte Horvát-Szlavónországnak az úgynevezett Alsó-Szlavónia három megyéjét: Szerém, Verőce és Pozsega vármegyéjét.

Az előző IX. lapjáról az tűnik ki, hogy Szerémséget a szerzők az észak-balkáni térséghez számítják. Minthogy azonban a Balkán-félszigetet északon nagyjában a Triesz—Száva—Duna—Déli-Kárpátok vonalával szokták elhatárolni, a Szerémséget nem tekinthetjük az Észak-Balkán részének.

A pannóniai korszak helységneveit illetően a ComSirm. szerzői (IX. lap) A. GRAFNAK 1936-ban megjelent disszertációjához utalják az olvasót. Haszonnal forgatható még EMIL HÖRING disszertációja is: *Die geographischen Namen des antiken Pannonien*. (Heidelberg, 1950.)

A ComSirm.-ben címszóként a helységeknek ma használatos névalakja vagy — elpusztult helységek esetében — a legutoljára adatolt névalak szerepel. A szerzők elvszerűen lemondottak arról, hogy — analógiás úton — megállapítsák azoknak a neveknek a kiejtését, amelyeknek folytonossága a középkor végén megszakadt. Ez azonban néhol megnehezíti a kézikönyvszerű használatot. Például a ComSirm. 191. lapjáról, ahol *Udvarhely* szócikke található, nem derül ki, hogy a középkorban volt egy másik *Udvarhely* is, és pedig az, amelyik a 69. lapon *Hoduorhel* címszó alatt van tárgyvalva. Azt gondolom, hogy a 191. lapon — szögletes zárójelben, utaló címszóként — célszerű lett volna megadni a *Hoduorhel* alatti *Udvarhely*-et is.

A török hódoltság előtti, tehát a kb. 1520-nál korábbi időből a ComSirm. szerzői csupán nyomtatásban közzétett forrásanyagot dolgoztak fel, levéltári kutatást nem végeztek. A rendkívül munka- és időigényes levéltári munka ugyanis jelentősen késelettette volna a könyv megjelenését. A források kiaknázásának fokáról képet alkothattunk magunknak, ha összevetjük a ComSirm. *Petrovaradin* (141. lap) szócikkét GyÖRFFY György művének — Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (I. Budapest, 1966.) — *Pétervárad* (230. lap) szócikkével az 1332-ig terjedő korra vonatkozólag. Az összevetésre az ad módot, hogy Pétervárad a Duna révjének két oldalán, Bács és Szerém megyében alakult ki, történeti adatait tehát éppúgy hasznosíthatta a ComSirm. két szerzője, ahogyan GyÖRFFY is Bács megye feldolgozásakor. Megállapíthatjuk, hogy GyÖRFFY művéből több és részletesebb információt nyerhetünk, mint a ComSirm.-ből, de ez természetes is: merőben más a rendeltetése, mint a ComSirm.-é. A két mű mindenesetre hasznosan egészíti ki egymást.

A források közé ajánlatos lett volna bevenni a zágrábi Tudományos Akadémia történeti nagyszótárát (Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I— . Zagreb, 1880 —.). A ComSirm. szerzőinek például a *Čortanovci* (38. lap) és a *Krušedol* (94. lap) helységnévre csupán 1702-ből van a legkorábbi adatuk. Ugyanakkor a zágrábi nagyszótár mind a *Čortanovci*-t (2: 61), mind pedig a *Krušedol*-t (5: 680) 1496-ból dokumentálja. A zágrábi nagyszótár a következő forráskiadványból merítette adatait: *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Edidit Fr. Miklosich. Vindobonae, 1858. 541. lap.

A ComSirm. forrásmunkái között „Heveneszi: MS.” rövidítéssel és [1680] évszámmal szerepel az a kéziratos megyei atlasz, amelyet a budapesti Egyetemi Könyvtárban őriznek „Collectio Hevenesia Tom. 91” jelzet alatt. A magyar térképészet történetének legalaposabb ismerője, FODOR FERENC (A magyar térképírás. I. Budapest, 1952. 65—73. lap) szerint végleges bizonyossággal nem dönthető el, hogy a kéziratos atlasz

valóban HEVENESITől származik-e. Szerzőjét ezért egyelőre ismeretlennek kell tartanunk. Az viszont — FODOR vizsgálatai alapján — határozottan állítható, hogy HEVENESI „Parvus Atlas”-ánál (1689.) korábbi keltezésű.

A ComSirm. végéhez a szerzők reprodukcióban mellékeltek Szerém vármegyének azt a térképét, amelyet Gönczy Pál tervezett 1897-ben. Minthogy a középkorban e területen két vármegye, Szerém és Valkó osztozott, s a középkori hovatartozást a szerzők is megadják az egyes helységeknek, célszerű lett volna a Szerém és Valkó vármegye közötti határt valamiféle eljárással a térképen feltüntetni. E határ a középkorban nagyjából észak—déli irányban húzódott a Gönczy térképe szerinti Banoštor—Mangjeloš—Mitrovica vonaltól kissé nyugatra. (A XV. századi Magyarország megyebeosztásához l.: Történelmi atlasz. II. javított kiadás. Budapest, 1961. 12—13. lap.)

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a „Die historischen Ortsnamen von Ungarn” című sorozatot dicséretes vállalkozásnak, a ComSirm.-et pedig ígéretes kezdetnek tarthatjuk. Érdeklődéssel várjuk a folytatást. Biztosak vagyunk benne, hogy a soron következő kötetek tartalma egyre gazdagabb, szerkezeti felépítése pedig mind tökéletesebb lesz. A maximalizmus bűvöletétől azonban mindenképpen óvakodniuk kell a szerzőknek. A történelmi Magyarországnak 63 vármegyéje, Horvát-Szlavónországnak pedig 8 vármegyéje volt, s ez összesen 71 vármegye. Bárcsak belátható időn belül elkészülhetne valamennyi vármegye kötet! A tervek szerint a sorozat második kötete Bács-Bodrog vármegye helységnévanyagát tartalmazza K. NEHRING tollából, majd ugyancsak K. NEHRING adja közzé a történelmi Magyarország többi vármegyéjének helységnévanyagát, G. HELLER pedig a szárazföldi horvát-szlavón megyék (Verőce, Pozsega, Belovár-Kőrös, Varasd, Zágráb) anyagát dolgozza fel.

KISS LAJOS

André de Vincenz: *Traité d'anthroponymie houtzoule*

München, 1970. Forum Slavicum 18. 613 l.

1. A szerzőt mi elsősorban a *Revue Internationale d'Onomastique* lapjairól ismerhetjük, s mint könyve előszavából kitűnik, ALBERT DAUZAT-nak, a nemzetközi hírfi francia nyelvésznek, a francia személynév- és földrajzinév-szótárak megalkotójának volt tanítványa. Munkája 1965-ben készült magántanári értekezésésként, amellyel a heidelbergi egyetemen habilitált.

2. A monográfia tárgya a hucul nyelvjárást beszélő nyelvközösség névanyagának bemutatása. Kik is azok a huculok? A Máramarosi-havasok és a Keleti-Kárpátok hegyei között, a Tisza, Cseremos és Prut felső folyásvidékén élő, mintegy 300 ezer főt számláló ukrán népesoportot nevezzük huculoknak. A II. világháború előtt szétszórva éltek Romániához, Lengyelországhoz, Csehszlovákiához és Magyarországhoz tartozó területeken. 1945 óta az általuk lakott területek az Ukrán SZSZK-val egyesültek.

A huculok lakta vidék 1945 előtt minden szempontból archaikus és elmaradt volt, ezért is hívta fel magára elsősorban a néprajzkutatók, folkloristák figyelmét. Népköltészetük, fafaragásaik, népviseletük mind a mai napig híres. Korábban a huculok főleg vándorló pásztorkodással foglalkoztak. Szent György naptól, a tavaszi kihajtástól Szent Mihály napig, az őszi behajtásig kinn a szabadban éltek, így alkalmuk volt arra, hogy az erdő, mező növényeit, állatait alaposan megismerjék. (Ez utóbbi momentum a ragadványnévadásban játszott és játszik nagy szerepet.)

Vallásukat tekintve a huculok a görög szertartású egyházhoz tartoznak, s tudjuk, hogy a X. század végén mint a halicsi fejedelemséghez tartozó területek Kijev bizánci-szláv hatása alatt álltak, amely meghatározta az ukrán, és ezen belül a hucul személynevek későbbi alakulását. A történelem folyamán erős lengyel befolyás érte őket, főleg a Galíciaéhoz tartozó részeket.

1945 után nagy változás ment végbe náluk, gazdasági és társadalmi téren egyaránt. A korábbi patriarkális életformát szocialista társadalom váltotta fel. A nagy átalakulás jelentőségét VINCENZ is hangsúlyozta.

3. A hucul népnév eredetéről VINCENZ a lengyel dialektológus és onomaszta STEFAN HRABEC (Nazwy geograficzne Huculszczyzny. Kraków, 1950. 16) magyarázatot fogadja el, aki szerint a román *hoj* 'tolvaj, rabló' szó posztpozíciós artikullussal ellátott alakjából származik. Maguk a huculok *horjeny*-nek 'hegyilakó', *ludy*-nak 'emberek', *ludi ršeni*-nek 'megkeresztelt emberek' vagy *xyrst'enyn*-nek 'keresztény ember' (vö. orosz крестьянин 'paraszt') nevezik magukat.

4. A monográfiában feldolgozott családnevek nagy részét egy hivatalos adatgyűjtésből merítette a szerző. 1935-ben Kosiv és Nadvirna sztarosztájának közreműködésével néprajzi gyűjtést végeztek a huculnak számító községekben. (Ez a VINCENZ vizsgálta területnél nagyobb volt, mivel néhány nem hucul falut is belevettek.) A könyvből kiderül, hogy a szerző apja, STANISLAV VINCENZ néprajzkutató és író volt az, aki a gyűjtést kezdeményezte és a háború idején a gyűjtött anyag másolatát megőrizte. Az említett anyagon kívül a többi VINCENZ személyesen gyűjtötte össze, adatközlők segítségével. Végeredményben 70 hucul község teljes jelenkori személynévanyagát, több mint 100 000 adatot dolgozott fel.

5. A huculoknál is jól megfigyelhető a két névrendszer (vö. B. GERGELY PIROSKA: MNyj. 14: 4) az írott vagy hivatalos („*jek sy pyše*”) és az élő vagy népi („*jek sy klyče*”) névrendszer együttes jelentkezése. A megkülönböztető nevek lehetnek egyéniek vagy az egész családra vonatkozóak. Ezeknek, valamint a hivatalos névnek a kombinációjából többbelemű nevek jönnek létre. Pl. keresztnév + családnév + családi megkülönböztető (Vasylyna Koržuk Sern’ukova) vagy keresztnév + családnév + egyéni megkülönböztető név (Jurko Plekinčuk Sernylo). (Hasonló magyar példákra l. LÖRINCZE LAJOS: MNyj. 1: 85–6.)

A hucul családneveket VINCENZ a következő nagy csoportokra osztotta: 1. keresztnévből alakult, 2. származásra: a) etnikumra, b) lakóhelyre utaló nevek, 3. foglalkozásnevek. (Ez utóbbiak egyúttal a hucul élet tükrözői is.) A leggyakoribb keresztnévi eredetű családnevek: *Maksymjuk, Savčuk, Danyluk, Pavluk, Petruk*. A származásra utalók közül a leggyakoribb: *Bojčuk, Bojko, Polak, Dotenčuk, Jaremčuk*. A foglalkozásnevek közül a leggyakoribb: *Dučak, Tkačuk, Vataman’uk, Rybaruk, Bodnaruk*.

Ragadványnevek a huculok körében is szép számmal előfordulnak. A névadás alapját különféle növények (fák, gombák stb.), állatok (madarak, halak) neve, életkor, ruházat, társadalmi helyzet, foglalkozás, vallás stb. szolgált. A névadás okát – sajnos – nem minden esetben sikerült kideríteni.

Külön fejezet foglalkozik a hucul névképzőkkel, ahol 229 képzőt sorol fel és vizsgál meg a szerző. A különböző eredetű nevek különböző eredetű képzőt kaphattak, s így jöttek létre olyan „hibrid” nevek, amelyekben a tő ukrán, de a képző román (*Varvaruca*) vagy fordítva (*Todor’uk*). Itt jegyezném meg, hogy a hucul személyneveket erős román hatás érte, de jelentős a lengyel nevek átvétele is. Kisebb számban magyar eredetű nevek is szerepelnek, pl. *Andraš < András; Husar < huszár; Segedynec < Segedin (= Szeged)*.

6. VINCENZ a nagy múltú német és francia névtudomány hagyományaira támaszkodva, a szlavisztika eredményeit felhasználva vizsgálta meg egy nyelvjárás közösségének névkincsét. A megkövesedett családnevek rendszerét szembeállította a népi nevek gazdag, változatos rendszerével. Munkája nemcsak névtudományi szempontból figyelemre méltó, hanem a néprajz és a nyelvjáráskutatás számára is hasznos mű. A továbbiakban kiindulásként szolgálhat összehasonlító onomasztikai kutatásokhoz is.

POSGAY ILDIKÓ

Gyula Kaldy-Nagy: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562)

Ankara Üniversitesi Basimevi, 1971. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Yayinlari: 177) 374 l.

A hódoltság korának török összeírásai jegyzékai, a tahrir defterek nemcsak gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból értékesek, hanem a nyelvstudomány számára is nagyjelentőségűek. Mint BÁRCZI GÉZA hangsúlyozza, e defterek közzétételével „nyelvstudományunk és főleg történeti nyelvjáráskutatásunk olyan forrányaghoz juthat, mely számos eddig megközelíthetetlen vagy nehezen megközelíthető probléma megoldását teszi lehetővé. Általuk XVI. századi nyelvünkről s főleg annak hódoltságbeli állapotáról, nyelvjárásairól sokkal teljesebb képet tudunk rajzolni”.¹

BÁRCZI GÉZA elismerő szavait figyelembe véve nem kétséges, hogy KÁLDY-NAGY GYULA legújabb forráskiadványát, mely csaknem félszázezer személynevet tartalmaz, haszonnal és örömmel fogják forgatni a nyelvészet szakemberei is. A hódoltság korának jeles kutatója e kiadványában a budai liva 1546-os és 1562-es adóösszeírásait tetta közzé; az értékes forrásmű tehát a teljes egészében leközölt szandzsákösszeírások csekély számát gyarapítja.

¹ BÁRCZI GÉZA, A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. MNY. 52: 157.

Egy rövid ismertetés keretében természetesen nem térhetünk ki a kiadvány sokoldalú elemzésére, legfeljebb vázlatosan említhetünk néhányat a számtalan vizsgálható terület közül.

A forrásmű azt bizonyítja, hogy a magyarok a XVI. század derekán már kételemű személynevet viseltek, mégpedig úgy, hogy a török összeíró a bemondásnak megfelelően elől tüntette fel a számára ismeretlen családnévet, s mögötte a keresztnévet. Kételemű nevekkal ugyan a szlávok, mohamedánok, cigányok, zsidók stb. esetében is találkozhatunk, de náluk a keresztnév előtt vagy mögött álló megjelölés többnyire jelzői funkciót töltött be mint ragadványnév vagy pedig az apa nevéből képzett, de még nem állandósult megnevezésként funkcionált. Az egyes helységeknél minden esetben a magyar név adózó családfők száma a legnagyobb, szlávokkal és más idegen hangzású névvel többnyire csak a nagyobb települések összeírásában találkozhatunk. A legnagyobb számban az eredetileg szerb alapítású Kuvinban² (Ráckeven) éltek délszlávok; 1546-ban például 109 szláv névű adófizető polgárt vettek nyilvántartásba, vagyis az 536 adózó családfő ötödét szlávok alkották. Ugyanekkor Budán 269 keresztény, 72 zsidó és 49 kopt vallású családfőt vettek nyilvántartásba; a vilajet fővárosában éltek a legkülönbözőbb etnikumú polgárok.

Ráckeve szláv neveinek elemzése azt mutatja, hogy a szerbeknél általában a keresztnév állt elől, s az apa nevéből képzett megjelölés – vagy a ragadványnév – hátul (Dimitri Zselik, Markó Burik, Nikola Turcit). Néha azonban fordított helyzet állt elő: Andreja Iván, Radis Yovan, Kozohar Istayu stb.

Jellegzetes a cigányok névhasználata. Közülük a keresztényeket általában csak keresztnévükön szólították, illetve ehhez hozzátették a cigány megnevezést: Cigán Matias, Yovan Cigán, Döbrői Cigán, Cigán András. Viszont azokat, akik időközben áttértek a mohamedán vallásra, az Abdullah névvel különböztették meg, mely arra utalt, hogy az illető személy apja még keresztény volt, de ő már áttért a hódítók vallására: Keyvan Abdullah, Karagöz Abdullah, Sefer bin Abdullah stb.

A zsidók általában kettős nevet viseltek, bár egyes helységekből, ahol csak egy-két zsidó élt, keresztnévükön és vallásuk megjelölésével írták össze őket: Salimun yahudi, Ábrahám yahudi stb. A görögöket mindig keresztnévükön és török népvükön vezették be a defterbe: Szapok rum, Manuilo rum, Demo rum stb.

Az eminek és kjátibok hánénként (háztartásonként, családonként) vették nyilvántartásba a lakosokat, s egy-egy hánében mindig csak az adózó családfőt írták be a defterbe teljes, kételemű néven. Az adófizetőkkal közös háztartásban élő nem adózók (serdülő fiúk, a családfő apja, veje, fivére esetleg szolgálja) kivétel nélkül csak a keresztnévükön szerepelnek: Mészáros Lajos c., Kálmán veledes m., Korlád biraderes m. (Mészáros Lajos nős, fia Kálmán nőtlen, testvére Korlád nőtlen.)

Az összeírtak között leggyakrabban a foglalkozás-nevűekkel találkozunk, bár azokban az esetekben, ahol ez nagy kezdőbetűvel vezetéknevként szerepel, közelebbi adat nélkül nem dönthető el, milyen mértékben fedi a név a foglalkozást. Viszont sok adózó neve után kis kezdőbetűvel írt foglalkozásmegjelölést, afféle „névhelyettesítőt” találunk; a turkológusok és a nyelvészek szerint ezekben az esetekben a keresztnév utáni szó a tényleges foglalkozást jelentette. Így például a martalócokat, sőt az özvegyasszonyokat is minden esetben keresztnévükön írták össze: Yovan martolos, Ratko martolos, Lina bive, Yoanna bive stb. A Kuvinban 1546-ban jegyzékbe vett görögkeleti szerzetesek is keresztnévükön szerepelnek: Bedó kalugyer, Anka kalugyer, Nikola kalugyer. Viszont 16 év múlva már csak Kalugyer Petréről esik szó.

Néhány esetben mesterséget jelentő török kifejezés olvasható a defterben (kaszab, mi'már, furundzsi – mészáros, építész, pék), sőt egyes magyar nevekhez is írtak egy-egy szavas megjegyzést: sa'il (koldus), a'ma (vak), natüvan (erőtlen, gyenge) stb. (Cse Matias sa'il, Kovács Andriás a'ma, Sipos László natüvan stb.) Egy-két mohamedán név mellett különféle katonai rangot, illetve beosztást jelentő szót is olvashatunk: Vuk odabasi, Kurda topci, Dervis bég, Ca'fer aga, Daud voyvoda stb.

A literátusokat, tisztviselőket és a mesteremberek közül a kovácsokat az esetek többségében keresztnévükön tüntették fel: János bíró, Mihál diák, Ferenc pap, István kovács; olykor azonban vezetéknevként szerepelnek e megnevezések: Diák Gergel, Bíró Benedek, Pap János, Kovács Pál. Jellemző, hogy a magasabb iskolai végzettségre utaló diák megjelöléssel a fejlett házvárosok összeírásában találkozhatunk a leggyak-

² MAGDICS ISTVÁN, Diplomatarium Ráckeviense. Székesfehérvár. 1888., X – XII. oklevél, 21 – 25.

rabban; 1562-ben például Kuvinban 15, Budán, Cegléden, Nagykőrösön, Nagymaroson 3–3, Kecskeméten és Vácon 2–2 diák élt.

Bár pusztán a nevekből nem lehet következtetni a lakosság foglalkozására, mégis elgondolkodtató az a tény, hogy éppen azokban a legfejlettebb hászvárosokban találkozzunk a legtöbb iparos- és kereskedőnévvel, melyek mezővárosként már a magyar királyok idejében a vidéki termelőágak és az árukereskedelem központjai voltak. Ráckeve például 132 iparosnévű és 27 áruforgalommal kapcsolatos névű adófizetőt írtak össze 1546-ban; egy részük minden bizonnyal a megnevezett foglalkozásokat űzhette.

A defterek névanyagának összevetéséből következtethetünk a népesség migrációjára is. Az 1546-os és 1562-es összeírások neveinek összehasonlítása azt bizonyítja, hogy a fluktuáció mértéke – különösen a falvakban – rendkívül magas volt; például a Csepel-szigeti Lórév 1562-es 36 adózójának 80,55%-a az időközben beköltözőkből került ki! A gazdasági fejlettség és az ebből adódó jobb megélhetési lehetőségek miatt a hászvárosok népessége stabilabbnak mutatkozik; Kuvinban például az 1546-ban összeírtaknak csak 40%-a távozott el a városból, illetve az élők sorából.

Értékes megállapításokat eredményezhetne a liva félszáz ezernyi keresztnevének vizsgálata, sőt helytörténeti szempontból az egyes helységekben összeírtak keresztneveinek elemzése is. Gyakoriságukat megvizsgáltuk a legnépesebb hászváros, Kuvin esetében, ahol 1562-ben 1051 személyt vettek nyilvántartásba. Azt tapasztaltuk, hogy az újszövetségi martírológiai nevek voltak a leggyakoribbak; őket követték az ószövetségi, az egyházi latin átvételű, a német eredetű, de egyházi latin közvetítésű, s végül a közvetlenül német eredetű-átvételű nevek. A leghasználtabb név a János volt, melyet 145 személy, a nyilvántartottak 13,81%-a viselt. Őt követte az István (81 – 7,71%), a György (53 – 5,05%), a Mihál (49 – 4,66%), a Péter (49 – 4,66%), a Miklós (47 – 4,48%), a Gergely (40 – 3,81%), a Máté (38 – 3,62%), a Pál (37 – 3,52%), és a Balás név (28 – 2,66%). E leggyakoribb nevek százalékos előfordulása némileg eltér ugyan a Karácsony Zsigmond³ és a Bárczi Géza⁴ által elemzett névanyagtól, de az arányok eléggé közel vannak egymáshoz. Az öt leggyakoribb ráckevei név, valamint KARÁCSONY és BÁRCZI ugyanezen keresztneveinek előfordulási arányát az alábbi összeállítás szemlélteti:⁵

Név	Kuvinban		KARÁCSONYNÁL		BÁRCZINÁL		Sorrendjük	
	%		%		%		K.-nál	B.-nál
1. János	13,81		10,46		9,74		1.	1.
2. István	7,71		6,0		4,81		2.	5.
3. György	5,05		5,7		6,27		4.	2.
4. Mihál	4,66		5,82		5,88		3.	3.
5. Péter	4,66		5,1		3,6		5.	7.

A forráskiadvány néhány önkényesen kiragadott adatának vizsgálata megerősíti Bárczi Géza véleményét a török defterekkel kapcsolatosan. Káldy-Nagy Gyula legújabb forrásmunkája a magyar nyelvtudomány számára is gazdag kutatási anyagot szolgáltat.

MÉSZÁROS LÁSZLÓ

B. 3. Панфилов: Взаимоотношение языка и мышления

Москва, 1971. «Наука». 231. l.

PANFILOV könyve csupán egyetlen vonása, a szerző meglehetősen nehézkes, körülményes előadásmódja miatt nem mondható érdekfeszítő olvasmánynak. A benne felvetett problémák a mai legaktuálisabbak közé tartoznak, s állásfoglalását a szerző sok eredeti módon feltett kérdésre válaszolva, az ismert tényeket is újszerűen rendezve és érdekes nyelvi anyagra támaszkodva (többnyire kevésbé ismert nyelvekből, közülük is a legtöbbször a szerzőtől a legjobban ismert gilják nyelvből hoz fel példákat – e nyelv-

³ KARÁCSONY ZSIGMOND, Személyneveink 1500-tól 1600-ig. A humanizmus és a reformáció korának névadása. MNY. I: 379–387.

⁴ BÁRCZI, i. m.

⁵ KARÁCSONY, 380–382.; BÁRCZI, 152.

nek Panfilov a nyelvтанát is megírta) alakítja és fejti ki. Megközelítése elsősorban nyelvészeti.

A könyv alap gondolatát a szerző így fogalmazza meg: „A nyelv és a gondolkodás olyan dialektikusan ellentmondásos egység, amelyben a nyelv — a gondolkodás meghatározó szerepe mellett — viszonylag önálló jelenség, s a maga részéről meghatározott visszahatással van a gondolkodásra.” (3. l. Én emeltem ki, M. I.) A nyelv-tudomány logikai irányzatát mint az egység egyik oldalának (a gondolkodás hatása a nyelvre), a neohumboldtianusokat és egyes strukturalista irányzatokat mint az egység másik oldalának (a nyelv hatása a gondolkodásra) abszolutizálását jellemzi. Bírálja továbbá a nyelv és a gondolkodás kapcsolatának pszichologista tagadását (de a pszichológistáknak a logikai irányzat képviselőivel szembeszegezett kritikai téziseit nagyra értékeli), valamint a nyelvet extralingvisztikai tényezőktől független struktúráként szemlélő strukturalista nézetet, amelyről megjegyzi, hogy ma már a strukturalizmusban is túlhaladott. — A nyelvi szintek nem egyformán szorosan vannak kapcsolatban a gondolkodással, állapítja meg; az alsóbb szintek viszonylagos önállósága nagyobb. Az extralingvisztikai és a lingvisztikai problémáját e tény figyelembevételével tartja megoldhatónak. S annak kutatásában is, hogy a gondolkodás univerzális volta hogyan egyeztethető össze a nyelvek sokféleségével, e gondolatokra kell szerinte tekintettel lennünk. A legmagasabb, a szintaktikai fölötti, logika-grammatikáinak nevezett szinten a gondolkodás közvetlenül meghatározza a nyelvet, s ez szinten a gondolat kifejezésének szerkezete univerzális — erre a megállapításra jut művében végül is Panfilov.

A könyv a bevezetésen és a befejezésen kívül két nagy fejezetre oszlik. Az első címe: „A nyelv és a megismerés”; alcímei: „I. A nyelv mint az absztrakt, általánosító gondolkodás megvalósításának és létezésének eszköze”, „II. A gondolkodás és a nyelvtípusok”, „III. A gondolkodás törvényei és a gondolkodástípusok problémája.” E fejezetben a szerző az alábbiakat fejti ki.

A gondolkodás nem létezik a természetes vagy valamely mesterséges jelrendszeren kívül. (Más helyütt Panfilov azt is mondja, hogy a gondolkodás át tudja lépni és állandóan át is lépi a különböző jelrendszerek határait, s éppen így tud hatni a nyelvi egységek tartalmára és fejlődésére. A két tézis összefüggését azonban, sajnos, nem világítja meg.) Kérdés azonban, hogy az érzékelés és a képzet is olyan szoros kapcsolatban van-e a nyelvvvel, mint az absztrakt gondolkodás. Akik erre igennel válaszolnak, azt is feltételezik, hogy a gondolkodásnak volt egy prelogikus szakasza, s a nyelv akkor e nem fogalmi gondolkodást fejezte ki (LÉVY-BRUHL, CASSIRER és mások). Ezt az elméletet nyelvi és etnográfiai tények cáfolják, köztük a sokat elemzett számnevek kialakulásának története. A legrimitívebb munkaeszköz készítése is feltételezi az absztrakt gondolkodást; ez utóbbi fejlődéséről, s nem prelogikus és logikus stádiumról kell beszélni. A feltett kérdésre nemmel kell válaszolni: a nyelv éppen arra való, hogy az absztrakt gondolkodás elemeit rögzítse, a nyelvet csak az absztrakt gondolkodás teszi szükségessé (amint már SZECSENOV, HUMBOLDT, LENIN, PAVLOV is rámutattak). De egyáltalán kifejezhető-e a nyelvvvel az érzéki-képi tükrözés? A szavak kelhetnek az emberben konkrét képeket, de mindenkiben mást; az érzéki tartalom nem közölhető a nyelv eszközeivel (a művészi ábrázolás a mondatok absztrakt gondolati tartalmán keresztül történik). Különleges helyet foglalnak el a kifejező szavak. Megalapozatlan vélemény, hogy ezek nem fogalmakat, hanem érzéki képeket jelölnek. Valójában a kifejező, például a hangutánzó szavak ugyancsak bírnak az absztrahálás és az általánosítás funkciójával, ugyanis nem egyedi jelenségekre vonatkoznak, s mint ilyenek eszközei a kommunikációnak. Különleges helyet annyiban foglalnak el, hogy absztraháló funkciójuk mellett még érzéki képeket is keltenek. Jogos feltételezni, hogy a nyelvek szókincsének a kifejező szavak legrégibb elemei, de ez nem azt jelenti, hogy valamikor kizárólag kifejező szavak léteztek a nyelvekben. A gondolkodás érzéki-képi tartalma és az elvont gondolkodás között tehát gyökeres különbség, hogy az előbbi elvben lehet független a nyelvtől, az utóbbi nem. A belső beszéd és a beszédszervek mozgása közötti kapcsolatot vizsgáló kísérletek is ezt az összefüggést támasztják alá. A belső beszéd materiális formája lehet erősen redukált is, amikor a szóbeli kifejezés átmegy a szemantikai komplexumok nyelvébe. — A nyelvek közötti egyezések és különbözőségek feltárásához a történeti összehasonlító módszer nem elegendő, tipológiai kutatásokat is kell folytatni. Az újabb tipológia főként SAPIR, MESCSANYINOV, GREENBERG, SKALIČKA nevéhez fűződik. Ideális esetben a tipológiai osztályozás a nyelvtípusokat, legvégül az egyes nyelveket specifikus vonásaik megjelölésével együtt tartalmazza. A legelső feladat a nyelv és más jelrendszerek közös vonásainak kimutatása, majd a nyelvi univerzálék megállapítása. Ezek után

következik a nyelvi struktúrátípusok meghatározása. Az osztályozás legalkalmasabb alapja a szó. A nyelvek közötti különbségek nem vezethetők vissza minőségileg különböző gondolkodástípusokra. Csupán arról lehet szó, hogy a népek gondolkodásának egyik vagy másik oldala a fejlettebb. E körülménnyel összefügghetnek tipológiai különbségek. Megállapítható továbbá, hogy a nyelv és a gondolkodás viszonya a szintetikus nyelvek esetében bonyolultabb, közvetettebb, mint az analitikus nyelvek esetében. Az analitikus nyelvekben a mondat szerkezete általában közelebb áll a kifejezendő gondolat szerkezetéhez. A logikai-grammatikai és a szintaktikai szint eltéréseinek mértéke nagyobb a szintetikus, mint az analitikus nyelvekben. — Az emberi tudatnak nemcsak a tartalma tükrözi a valóságot; a gondolkodás törvényei és formái ugyancsak a lét tulajdonságait tükrözik. A valóság törvényei tükröződnek a formális logika törvényeiben, vagyis az azonosság, az ellentmondás, a kizárt harmadik és az elégséges alap törvényében. Ezek az elvek nem mondanak ellene a dialektikának. Fogalmaink viszonylagosság, kölcsönös összefüggése és egymásba való átmenete nem azt jelenti, hogy a fogalmakat összekeverhetjük, egymásba moshatjuk (ez a szofisztikára jellemző); az ellentmondás törvényét egyenesen feltételezi a dialektika. A megismerés fejlődik, ezért lehetséges, hogy valamely fokon különböző tárgyakat azonosaknak fogunk fel, hogy nem fedezünk fel egyes tárgyak közös vonásait, hogy a tárgyak között más egyezések és különbözőségek vannak, mint amelyeket gondolunk. Ebből azonban nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a logika nem a lét törvényeit tükrözi. Sem pedig azt, hogy a logika törvényei még nem szilárdultak meg, vagy hogy mások, mint amelyeket számoltunk (WHORF jut ilyen gondolatra). Szubjektíve akkor is a logika törvényei szerint járunk el, amikor hiányos ismereteink következtében megsértjük az azonosság elvét. A dolog magyarázata az, hogy elég a tárgyaknak csak bizonyos csoportját adekvát módon tükrözni ahhoz, hogy a logika törvényei kialakuljanak, e törvényeket azután átvisszük gondolkodásunk egészére, olyan részére is, amely nem adekvát módon tükrözi a valóságot. A természeti népek sajátosnak, logikátlannak látszó gondolkodása (például LÉVY-BRUHL szerint) a valóság hiányosabb ismeretére vezethető vissza. A valóság diszkrét jellegének tükrözése is feltétele a gondolkodástörvények kialakulásának. Ez utóbbi az absztrakció megjelenésével veszi kezdetét. A fogalmi gondolkodás nem jöhet létre a tárgyak közötti egyezések és különbözőségek egy vagy több szituáción belüli észlelése útján; a fogalmi gondolkodás és a logika törvényei csak a munkatevékenységben alakulhatnak ki, innen azután kiterjednek a tükrözés egész szférájára (de, amint jelentéstörténeti adatok mutatják, nem minden harc nélkül a szituációk tárgyai egyezéseinek és különbözőéseinek észlelésén alapuló tükrözéssel). A gondolkodástörvények univerzálisak, fevethető azonban működésük specifikus voltának kérdése a gondolkodás fejlődésének különböző fokain, amit funkcionálásuk szférájának változásával hozhatunk kapcsolatba.

A kötet második nagy fejezete a „Grammatika és logika” címet viseli, s a következőképpen tagolódik: „I. A mondat és a benne kifejezett ítélet, kérdés, felhívás struktúrája”; „II. A mondat logikai-grammatikai szintje”; „III. A predikativitás (*предикативность*) és az állítmányi jelleg (*сказуемость*). A predikativitás és a modalitás. A modalitás és az igemód”; „IV. A mondatrészek és az ítélet, kérdés, felhívás komponensei”; „V. Az igenem kategóriája és a cselekvés szubjektuma (hordozója), a cselekvés objektuma s a cselekvés kategóriája. Az ergatív mondat szerkezet.”

Ez a fejezet látszik a könyv központi részének. Benne a szerző különböző típusú nyelvek (gilják, japán, jukagir, hausza, baskír, csukcs, manysi, nyenyec, kínai, orosz, német, angol és egyebek) adatainak bevonásával igen meggyőzően fejti ki és támasztja alá a mondat szerkezet logikai-grammatikai szintjére és e szint univerzális voltaára vonatkozó elméletét, amely nem teljesen új elgondolás ugyan, de amelyet itt kétségtelenül új megvilágításban kapunk. A gondolat egyetemesen szubjektumra és predikátumra tagolódik, s ezt a struktúrát a mondat minden nyelvben kifejezi akkor is, ha az nem esik egybe a mondat grammatikai struktúrájával — ez Panfilov fő tétele. A logikai mondat-tagolásnak igen gazdag eszköztára van a nyelvekben: mindenekelőtt a minden nyelvben meglevő logikai hangsúly, azonkívül a szórend, speciális szavak, morfémák és egyéb morfológiai eszközök, szintaktikai eszközök, némelykor a nyelvélő, verses szövegekben sokszor a verssorok tördelése is. Ezek használatának bemutatása a könyv egyik legérdekesebb és legalaposabban kidolgozott fejezete. Részletesen tárgyalja Panfilov az általa elfogadott, illetve javasolt mondattagolás összefüggését GABELENTZ, PAUL, FORTUNATOV és mások pszichológiai alapú felfogásával, amely pszichológiai alannal és állítmánnyal számol, valamint a MATHESIUS kidolgozta aktuális mondattagolással, s szembeesíti nézetét a modern logika felfogásával is, amely szerint a szubjektum-predikátum logikai struktúra nem általános érvényű. Végeredményben úgy látja, hogy a pszichológiai szubjektum

és predikátum terminus a gondolatnak ugyanazon komponenseit jelöli, mint a logikai szubjektum és predikátum terminus; ugyancsak nem lát különbséget ezek jelöltje s a téma és a réma között. Az aktuális tagolódás szerinte nem szintaktikai, hanem annál magasabb szintű jelenség. Itt még azt a kérdést veti fel, hogy vajon szubjektum-predikátum struktúrájú-e az aktuális tagolással nem bíró, továbbá az egytagú és a formális alanyú (*Es regnet* féle) mondat. Arra a következtetésre jut, hogy az említett mondatok nem ítéletet fejeznek ki, hanem a gondolkodás egy más formájának felelnek meg. A modern logikai felfogást illetően Panfilov úgy vélekedik, hogy mindenféle ítélet átalakítható S-P szerkezetűvé, s ez nem véletlen, ugyanis az ítélet megismerési aktus, ennél fogva szerkezetében a lényeges az, hogy valamiről állítunk benne valamit. (A kérdés és a felhívás szerkezetét végül is nem elemzi.) Természetesen vitázik Panfilov azzal a nézettel is, amely tagadja, hogy a logikai és a grammatikai alany és állítmány között eltérés lehet. SAHMATOVNAK, aki ezt vallja, Panfilov szerint genetikai értelemben lehet igaza; felteszi továbbá, hogy a *futás* típusú absztrakt főnevek létrejötte annak köszönhető, hogy cselekvések és tulajdonságok is az ítélet szubjektumaivá váltak. A mondat szintaktikai szinten nem, csupán logikai-grammatikai szinten határozható meg — állapítja meg. Majd áttér a predikatívitás és a modalitás vizsgálatára.

Panfilov ahhoz a legelterjedtebb s az akadémiai orosz nyelvtantól is képviselt orosz nyelvtani felfogáshoz csatlakozik, amely a (bármilyen struktúrájú) mondat tulajdonságaként a predikatívitást, a mondatnak a valóságra való vonatkoztatottságát jelöli meg, csupán következetesebb ennek a tételnek az értelmezésében, érvényesítésében. A szerző szerint megkülönböztetendő a mondat logikai-grammatikai szintjéhez tartozó predikatívitás és az állítmányosság, amely egy alacsonyabb, a szintaktikai szint jelensége, és nem jellemzője a mondatnak általában. A predikatívitás és az alany-állítmány viszony csak akkor esik egybe, amikor a logikai és a grammatikai alany és állítmány azonos. Magáévá teszi Panfilov a predikatívitás és az állítmányosság történeti összefüggésére vonatkozó magyarázatot is; eszerint az állítmányosság genezisében a predikatívitás alapul, az alany és az állítmány mint a logikai szubjektum és predikátum speciális morfológizált formái dolgozódtak ki. — A modalitásról szóló fejezet fő értéke a rendkívül kiterjedt szakirodalom áttekintése és a problematika igen lelkiismeretes feltárása; ellentmondásoktól mentes megoldást e ponton Panfilov sem tud javasolni. Ez annyit jelent, hogy a modalitás körébe vont típusok és síkok — Adamecnek a könyvben idézett összefoglalása szerint az állítás — kérdés — felhívás, a realitás — hitelesség (*достоверность*) — valószínűség — irreális, az állítás — tagadás, a szükségszerűség — lehetőség — szándék stb. viszonyok — összefüggésének és hierarchiájának kérdését Panfilovnak sem sikerül megoldania. Nem fogadható el például, hogy a kérdő mondat (*Ő elmegy?*) a hitelességnek egyik esete (177. l.). A szerző mindenestre elveti a modalitásnak a beszéd céljaként való értelmezését (állítás — kérdés — felhívás stb.) s az állítás és a tagadás modalitásként való felfogását is, s úgy véli, hogy a mondatmodalitások elkülönülésének alapja a mondat tartalma hitelességének foka a beszélő szempontjából (hiteles — problematikus — kategorikus stb.). A logikai és a mondatmodalitás azonosítását nem tartja lehetségesnek. A fenti értelemben vett modalitáson kívül azonban beszél a valóságbeli összefüggések jellegét tükröző modalitásról is, amely kifejezőeszközeinek az igemódokat jelöli meg. Ezzel kapcsolatos fejtegetése azonban több ponton nem eléggé világos, különösen hogy egyrészt logikai-grammatikai szintű jelenségnek, a predikatívitás részének tekinti a modalitást, másrészt annak két típusáról és két szintjéről beszél. — A mondatrészeknek és a mondat mint logikai-grammatikai szintű jelenség komponenseinek viszonyáról a szerző fő mondanivalója, hogy grammatikai alanyt és állítmányt csak olyan mondatokban lehet megkülönböztetni, amelyekben azok szervező centrumai a mondatnak, és grammatikailag, azon belül morfológiailag szemben állnak. A kéttagú mondatok sem mindig tagolódnak grammatikai alanyra és állítmányra, így az *У меня есть деньги, а Москва — столица СССР* és egyéb típusú mondatokban csupán logikai-grammatikai, de nem grammatikai alany és állítmány van. Az ergatív esetben levő főnév nézete szerint csak akkor nyelvtani alany, ha a mondat organizáló centrumaként jelenik meg, és nyelvtanilag összefügg az állítmánnyal. — Az igenem (*залог*) hagyományos felfogását bírálva Panfilov a kategóriát így határozza meg: az alany és az állítmány s a cselekvés szubjektuma és objektuma közötti viszony kifejezője, megfelelő igealakokkal. E viszony különféle változatait itt megint több nyelvre kiterjedően vizsgálja, s vizsgálja annak összefüggését a mondat logikai-grammatikai tagolódásával. Lényegében elfogadja Paulnak azt a magyarázatát, hogy a passzívum: lehetőség a pszichológiai alany nyelvtani alanyként való kifejezésére, rámutat azonban, hogy a passzív szerkezet alanya nem mindig logikai alany, lehet logikai predikátum is.

Az említettekén kívül Panfilov a mondatelemzésnek még számos részletkérdését érinti, különösen az orosz nyelvtanírásban felvetődött nézeteket és szempontokat mérlegelve. Könyve végén röviden összefoglalja egész mondanivalóját, s még néhány figyelemre méltó megjegyzéssel egészíti ki. Felhívja a figyelmet arra, hogy egyik nyelvről a másikra történő fordításkor a logikai-grammatikai mondatstruktúrát is le kell fordítani ahhoz, hogy a fordítás adekvát legyen.

MOLNÁR ILONA

Henry G. Schogt: Le système verbal du français contemporain

The Hague—Paris, 1968. Mouton, 74 l.

HENRY G. SCHOGT igen nehéz feladatot vállalt magára könyve megírásakor: a francia igerendszer teljes bemutatását egy rövid monográfia formájában. A feladat nehézségét bizonyítandó elegendő utalni arra a tényre, hogy a francia igerendzerről eddig írt művek közül kevés lépett fel a teljesség igényével, viszont valamennyinek van valamilyen hiányossága. Ez alól persze H. G. SCHOGT műve sem kivétel, de feltétlenül hozzájárult a francia igerendszer alaposabb megértéséhez.

A mű öt fejezetre oszlik. A bevezetés (Introduction générale, 9—20 l.) első részében a címhez híven, de talán kissé feleslegesen, valóban igen általános nyelvészeti alapfogalmakat ismertet a szerző, szinte kizárólag FERDINAND DE SAUSSURE Cours de linguistique générale-ja alapján, figyelembe véve a bírálatokat is, amelyek a CLG-t megjelenése óta érték. Így a langue-parole ellentét bemutatásakor igyekszik tompítani a saussure-i szembeállítás merevségét. Jakobsonra emlékeztető szellemben beszél a szinkronia-diakronia-dichotómiáról, kifejtve, hogy tiszta szinkrón leírás szinte lehetetlen, mivel gyakran előfordul, hogy egy adott igealak az egyik beszélő igerendszerében még élő kategória, a másikéban viszont teljesen hiányzik, míg a harmadiknak csak passzív nyelvtudásában szerepel, aktívan soha nem használja. Ebből szükségszerűen következik, hogy az egyes informátoroktól származó nyelvi anyag mindig mutat bizonyos eltéréseket. Szerzőnk ezt a problémát úgy próbálja megoldani, hogy minimálisra csökkenti az informátorok számát, olyannyira, hogy végül csak saját nyelvtudására, valamint a különféle nyelvtankönyvek adataira támaszkodik. Eljárását azzal a helyes megállapítással igyekszik igazolni, hogy a stabilitás minden nyelvi rendszerben relatív, az egyes generációk maguk is különböző szinkrón síkokat képviselnek, tehát az általa megjelölt módszer az egyetlen járható út tiszta szinkrón leírás elkészítéséhez. Elfelejtkezik viszont arról, hogy a stabilitás, bár viszonylagos, mégis feltétlenül jellemző minden nyelvi rendszerre, a változások üteme egy bizonyos sebességet nem léphet túl, mert az már a kommunikáció rovására menne. Lehet tehát készíteni szinkrón leírást, egy bizonyos jól kiválasztott korpuszból kiindulva, és így minden bizonnyal igazabb képet kapunk a vizsgált rendszerről.

A szerző a kommutáció módszerét tartja a legcélszerűbbnek a kötet tárgyát képező rendszer leírásához: „Pour établir quel est le système verbal, c'est la commutation d'éléments de la série limitée des morphèmes qui s'impose" (13). Ebből a tulajdonképpeni formális leírásból azonban nem zárja és nem is zárhatja ki a szemantikai komponensét. A fejezet végén röviden szól még a zéró morfémáról, alak és jel kapcsolatáról, valamint a névmás és a redundancia problémájáról, megállapítva, hogy a személyes névmás gyakorlatilag mindig információhordozó, eltekintve olyan csekély gyakoriságú alakoktól, mint (*nous*) *travaillerions*, ahol a *nous* redundáns elem.

A második fejezet (21—31) teljes egészében a diakronia kérdésével foglalkozik. Szerzőnk feltehetően azért tartotta fontosnak e fejezet megírását, hogy a későbbi fejezetekben leírandó igerendszer néhány sajátosságát „megmagyarázza”. Ezzel viszont pontosan a saussure-i szinkroniaelvet sértette meg, amely igyekszik kizárni a történeti aspektust egy adott rendszer leírásából. Ezzel egyébként a szerző is tisztában van, ezért tárgyalt külön fejezetben olyan kérdéseket, mint az igerendzert érő hatások, az ezeket követő változások dinamikája, az egyes alakok gyakorisága és kihasználtsága, ennek hatása a rendszer változásaira, analógia és szinkretizmus, helyettesítés és grammatizálódás, morfológiai tendenciák; itt elsősorban a *passé simple* visszaszorulásának az okait igyekszik megvilágítani. Szerinte ez azzal magyarázható, hogy a *passé simple* alakilag nem egységeseült időben, mind a mai napig három paradigmamassor jellemzi morfológiailag, ugyanakkor ennek a nehéz alaknak egyre csekélyebb a kihasználtsága.

A kötet teljes terjedelméhez viszonyítva kissé hosszúra nyúlt bevezető fejezetek után következik a címben megjelölt téma tárgyalása. A harmadik fejezet (32—60) a

kijelentő mód alakjait veszi sorra, ide sorolva — szerintünk helytelenül — a *conditionnel* alakokat is: *présent*, *passé composé*, *passé simple*, *imparfait*, *futur*, *conditionnel*, *passé antérieur* és *plus-que-parfait*, *futur antérieur*, *conditionnel passé* és a többszörösen összetett idők (*temps surcomposés*). Az egyes igeidőket elsősorban azzal jellemzi a szerző, hogy a valós vagy irreális idősíki mely pontján vagy mely szakaszán zajlik le a kérdéses igealakok jelzett cselekvés. Kitér az egyes alakok mondattani sajátosságaira is, így például megemlíti, hogy a szövegösszefüggés szerint a *présent* jelenthet múlt idejű, jelenben zajló és jövő idejű cselekvést. A *passé composé*-val kapcsolatban H. G. SCHOGT a WARTBURG — ZUMTHOR szerzőpárral vitázva elveti azt az eléggé általános véleményt, hogy a *passé composé* a jelenrel valamilyen kapcsolatban levő cselekvést jelöl. Az igeidőben alakilag meglevő jelen-morféma szemantikailag nem felel meg okvetlenül jelen időnek. A *passé simple*-nek a mindennapi beszédből történt kiszorulása óta a *passé composé*-nak a jelenrel való szemantikai kapcsolata meggyengült, mivel átvette a tulajdonképpeni múlt idejű cselekvés (hajdani *passé simple*) funkcióit is. Ugyanakkor a szerző jogosan szerepelteti művében a *passé simple*-t, mert az igerendszernek ma még feltétlenül részét képezi, az írott kódban még fontos információ-hordozó szerepe van. Szólnunk kell még a *conditionnel*-ről, mely H. G. SCHOGT szerint mind formailag, mind szemantikailag a *futur* és az *imparfait* kombinációja. A szerző nem tesz különbséget *conditionnel* mint idő (*futur dans le passé*), és *conditionnel* mint mód között. Ezt az eljárást azzal indokolja, hogy alakilag nem lehet a kettőt elválasztani. Ennek eredményeként végül is az *Indicatif* főcím alatt kerül tárgyalásra a *conditionnel* mint mód, s így az utóbbi önállósága elhalványul, ami véleményünk szerint a rendszer torzulásához vezet. A *conditionnel* disztribúciója révén nyilvánvaló, hogy el kell különítenünk a *conditionnel* mint módot a kijelentő módtól. Formailag ezt az igazolja, hogy a feltételes módon belül szemben áll a *conditionnel présent* és a *conditionnel passé*. Ezért inkább a *conditionnel* módbeli szerepéből vezetjük le a *futur du passé*-t.

A következők fejezetet (51—62) a *subjonctif* problémájának szentelte a szerző. A tulajdonképpeni igealakok tárgyalását megelőzően szükségesnek tartotta, hogy általánosan is bemutassa a *subjonctif* módot. El kell fogadnunk azt a megállapítást, hogy a *subjonctif* különleges jelleggel bír a francia igerendszerben és hogy a *subjonctif* leírásakor lehetetlen elvonatkoztatnunk a szemantikai és stilisztikai tényezőktől. Igen nehéz ugyanis megvonni a határt, ameddig a *subjonctif* használata „servitude grammaticale”-nak számít, és amelyen túl már szabad választása van a beszélőnek az *indicatif* és a *subjonctif* között mondandójának helyesebb vagy általa helyesebbnek vélt kifejezésére. Ezt az amúgy is bonyolult helyzetet még bonyolultabb teszi az a tény, hogy a *subjonctif* alakilag igen gyakran megegyezik az *indicatif* alakokkal.

El problémák felsorolása után kerül sor a *subjonctif* igealakok tárgyalására a következő sorrendben: *présent du subjonctif*, *imparfait du subjonctif*, *plus-que-parfait du subjonctif*.

A *présent du subjonctif*-ot úgy jellemzi H. G. SCHOGT, hogy „oly módon fejez ki egy eseményt vagy helyzetet, hogy a meghatározó, illetve kísérő körülmények különleges hangsúlyt kapnak, ami különleges jelleget ad az egész mondatnak, amelyben a *subjonctif* szerepel” (56). Ezt követően olyan példákat hoz, amelyekben csak a beszélő szándékán múlik, hogy melyik módot választja. Végül — feltehetően helyesen — megállapítja, hogy a *subjonctif* azokban az esetekben él leginkább, amelyekben használata kevésbé függ a beszélő szubjektív véleményétől, tehát amikor a nyelvi rendszer kizár minden más lehetőséget.

Az *imparfait* és *plus-que-parfait du subjonctif*-ról szerzőnk csak annyit mond, hogy lassan az egész rendszerből kiszorulnak, mert funkcióikat egyéb élő alakok (*présent du subjonctif*, *conditionnel passé*) már átvették.

Az utolsó fejezetben (*Les expressions-substituts et la voix passive*, 63—71) azokról a helyettesítő kifejezésekről, ill. szerkezetekről ír a szerző, melyeknek az a céljuk, hogy a közlést pontosabbá tegyék. Gyakori jelenség ugyanis, hogy egy alakhoz több jelentés kapcsolódik és akkor a tágabb összefüggés teszi lehetővé a közlés megértését. De bizonyos esetekben a szövegösszefüggés sem adhatja meg a szükséges információt, ekkor a rendszernek új elemre van szüksége, amely bizonyos idő elteltével, amennyiben valóban önálló funkciót kap, rendszerbeli kategóriává válik.¹ A következő kifejezésekről

¹ A helyettesítő kifejezések kapcsán meg kell említeni P. IMBS művét: *L'Emploi des temps verbaux en français moderne*, Paris 1960, amely egyébként nem szerepel H. G. SCHOGT könyvének kissé hiányos bibliográfiájában. Ezek a kifejezések P. IMBS terminológiájában *périphrase pré-morphologique*, még nem épültek be a francia igerendszerbe, de alkotó elemeik (*aller*, *venir*) eredeti jelentése a kérdéses kifejezésekben már erősen elhalványult. P. IMBS emlékeztet bennünket arra, hogy történetileg a *futur* és a *conditionnel*

is hasonló fejlődésen ment át, tehát egy főnévi igenév és egy segédige kombinációjából alakultak ki.

van itt szó: *aller + infinitif, venir + de infinitif, devoir + infinitif, être en train de + infinitif*.

H. G. SCHOGT elemzése után úgy tűnik, hogy ezek a szerkezetek valamennyien elindultak a grammatizálódás útján, de még egyik se vált az igerendszer teljesen önálló funkcióval rendelkező tagjává. Miként a szerző is megjegyzi, csak egy nagyon komoly terjedelmű korpusz alapos vizsgálata adhat választ arra kérdésre, hogy mennyire önállósultak már ezek a kifejezések.

A szenvedő szerkezetekről H. G. SCHOGT tulajdonképpen alig tesz említést, mivel szerinte, formális önállóság híján, teljesen marginális jelenség. Úgy véljük, hogy ilyen mértékű kiszorítása a rendszerből nem indokolt, mivel a mai francia nyelvben a szenvedő szerkezet még feltétlenül élő, önálló funkcióval rendelkező kategória.

A könyv tehát formai kritériumok alapján mindazon igealakok teljes felsorolását adja, melyek — ha a beszélt nyelvben már nem is használatosak, — még információt hordoznak. A szerző által választott kommutációs módszer tulajdonképpen csak ezt az eredményt teszi lehetővé. Hogy a rendszer jelenlegi működéséről többet megtudjunk, ahhoz egy gondosan összeállított, a nyelvet a lehetőségekhez mérten optimálisan reprezentáló korpusz alapos feldolgozása volna szükséges, a disztribúció módszerével. Elképzelhető, hogy amennyiben ilyen vizsgálatot stiláris szintenként is végeznénk, bizonyos szintek rendszeréből néhány igealak, mint például a *plus-que-parfait du subjonctif*, már hiányoznék.

A megfelelő korpusz hiánya miatt az egyes kategóriák illusztrálása meglehetősen pontatlan. A szerző ugyanis nemcsak ismert nyelvtankönyvekből, elsősorban WARTBURG és ZUMTHOR *Précis de syntaxe du français contemporain* című művéből veszi a példamondatokat, hanem sajátjait is közli, s utóbbiak nem mindig eléggé meggyőzőek. Ezekre a hiányosságokra egyébként ő maga is felhívja a figyelmet. Művét egy konkrét nyelvi anyag feldolgozására vállalkozó nagyobb mű alapjának szánta, és mint ilyet feltétlen haszonnal forgathatjuk.

KISARI MIKLÓS

Albert Henry: Métonymie et métaphore

Bibliothèque française et romane publiée par le Centre de Philologie et de Littératures romanes de l'Université des Sciences humaines de Strasbourg. Sér. A. Manuels et études linguistiques 21. Paris 1971, Éd. Klincksieck, 160 l.

A könyv szerzőjét, ALBERT HENRYT, a brüsszeli egyetem professzorát eddig elsősorban romanistaként, mindenekelőtt az ófrancia nyelv és irodalom szakértőjeként tartottuk számon. Korábbi művei, egy kétkötetes ófrancia irodalmi szövegyűjtemény, egy francia és gallo-román lexikológiai tanulmánykötet, valamint az expresszív szintaxis körébe vágó dolgozatai szűkebb hazáján kívül is visszhangot keltettek. A kiváló nyelvész és irodalomtörténész ezúttal első ízben jelentkezik par excellence stilisztikai tárgyú publikációival. A könyv a hatvanas években a brüsszeli, a strasbourg-i és a quebeci egyetemen tartott kollégiumok anyagából nőtt ki; egy részlete olaszul is megjelent (*Natura e meccanismo creatore*. Trad. it. di G. GIORNI, in: *Strumenti critici* 5 [1971]: 67–96).

A témájának jelentőségéhez és bonyolultságához mérten viszonylag csekély terjedelmű értekezése szerkezete rendkívül világos, könnyen áttekinthető. A rövid bevezetés (7–11) és a bibliográfia (13–4) után a mű két fő részre oszlik: az első a metonímiával és a szinekdochéval (15–50), a második a metaforával (51–139) foglalkozik. Mindkettőnek azonos a felépítése: előbb az illető szókép természetéről és alkotó mechanizmusát elemzi, majd stilisztikai jellemzőit boncolgatja. A metaforáról szóló részben a szerző külön fejezetet szentel a metafora morfológiájának is; a metonímia és a szinekdoché vonatkozásában ilyen jellegű fejtegetésekkel nem találkozunk. Befezésül, mintegy függelék gyanánt, két kiegészítő megjegyzés („*Considérations latérales*”) olvasható a metaforák megújításáról (143–53), ill. módszertani kérdésekről (155–6). A kötetet tárgy- és névmutató (157–60) zárja.

Az előszóban HENRY néhány igen érdekes gondolatot vet fel a retorika fontosságáról. Rámutat, hogy a klasszikus retorikában a szóképek tanulmányozása nagyon jelentős — ha nem központi — helyet foglalt el, s ezért a költői képalkotás mai, nyelvészeti vizsgálatában sem nélkülözhetünk bizonyos retorikai szempontokat. A szerző, igen helyesen, nem éri be e módszertani tételnek pusztán elméleti síkon maradó kinyilatkoztatásá-

val, hanem – mint később látni fogjuk – műelemző gyakorlatába is átülteti: a metafora alakitanának megalapozásakor az arisztotelészi poétika kategóriáihoz nyúl vissza. E felfogás és megközelítési mód számos ponton érintkezik egy merőben eltérő kiindulópontú és jellegű iskolának, a lingvisztikai és irodalomkritikai strukturalizmusnak „a retorika időszerűségéről” vallott nézeteivel (vö. GÉRARD GENETTE, *Rhétorique et enseignement*, in: *Figures II*. Paris 1969. 23–42; TZVETAN TODOROV, *Littérature et signification*. Paris 1967. 91–5 stb.). A „hagyományos” és „modern” irányzatoknak a szemléletbeli konvergenciája, a retorikai, s ennél fogva szükségképpen formális és szinkrón metódusok fokozatos térnyerése (ehhez vö. még az HENRYTÓL is többször idézett kézikönyvet: CH. PERELMAN – L. OLBRECHTS-TYTECA, *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation I–II*. Paris 1958; valamint A. KIBEDI VARGA, *Rhétorique et littérature*. Paris 1970) tudományelméleti és filozófiai aspektusból is figyelemre méltó jelenség. Ezekre az összefüggésekre azonban e helyütt nem térhetünk ki bővebben.

A bevezetés másik lényeges megállapítása a dolgozat fő célkitűzését körvonalazza. A szerzőnek az a meggyőződése, s ezt már itt, a kezdet kezdetén leszögezi, hogy a mind-egyeddig egymástól többé-kevésbé elszigetelten tárgyalt három szóképfajta: a metafora, a metonímia és a szinekdoché tulajdonképp egy és ugyanazon nyelvi tény háromféle megnyilvánulása, melyet egyetlen alapvető szellemi művelet hoz létre (10). A könyv ennek a hipotézisnek az igazolására tesz kísérletet.

Az első részt, a metonímia és a szinekdoché sajátosságait analizáló mintegy 35 oldalnyi fejezetet lapozgatva a recenzióban óhatatlanul felötlük, hogy e szóképeket a magyar stilsztika egyik jeles művelője, ZLINSZKY ALADAR már a tízes évek elején a stilsztikai fogalmak lomtárába utalta (ZLINSZKY, *A szóképekről*. Bp. 1911; In: *A magyar stilsztika útja*. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp. 1961. 246), s ez a nézete akkor nagyon is „korszerűnek” és követendőnek látszott, amire mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a francia GASTON ESNAULT még 1949-ben is így ír: „la métaphore seule est poésie, est faiseuse” (ESNAULT, *La sémantique*. In: *Où en sont les études de français. Manuel général de linguistique française moderne*. Publié sous la direction de: ALBERT DAUZAT. Paris é. n. [1949²], 134). Ma viszont, a hetvenes évek derekán minden, a szóképekkel foglalkozó igényesebb közlemény részletesen kiterjeszkedik a fogalmi érintkezésen alapuló képek problematikájára (vö. pl. csak a közelmúlt magyar szakirodalmából: J. SOLTÉSZ KATALIN, *Babits Mihály költői nyelve*. Bp. 1965. 123–7; JÁNOSIK ZSUZSA, *A tömörítés eszközei Németh László prózájában*. Bp. 1971. 68–73; K. SZOBOSZLAY ÁGNES, *A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében*. Bp. 1972. 37–52). Ezt a tendenciát dokumentálja többek között éppen ALBERT HENRY könyve is. Annak, hogy a metonímia és a szinekdoché stilsztikai-poétikai jelentőségéről az utóbbi években ennyire megváltozott a felfogás, nyilván többféle oka van. Ezek közül mi most csak az egyikre hívjuk fel a figyelmet, mégpedig ROMAN JAKOBSONnak egy tudománytörténeti fontosságú publikációjára, amely a nyelv metaforikus és metonimikus pólusának feltáráásával implicit módon a metonimikus képalkotás egyenértékűségét és alapvető voltát is bebizonyította (JAKOBSON, *Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances*. In: ROMAN JAKOBSON – MORRIS HALLE, *Fundamentals of Language*. 's-Gravenhage 1956. 53–82, különösen 76–82). HENRY számos vonatkozásban bírálja JAKOBSON elméletét – erre a későbbiekben még visszatérünk –, ám könyvének ez a fejezete véleményünk szerint aligha születhetett volna meg a metonímia és a szinekdoché irányuló kutatásoknak ROMAN JAKOBSONRA visszavezethető fellendülése nélkül.

A mű tulajdonképpeni érdemi fejtegetéseit HENRY, példamutatóan, az alapfogalmak megbízható definiálásával vezeti be. A *szinekdoché* és a *metonímia*, e két, korábban nemritkán összekevert: önkényesen felcserélt vagy indokolatlanul egybezombott kategória között világosan meghúzza a határvonalat. A köztük levő legfontosabb különbséget – ESNAULT nyomán – abban látja, hogy míg a szinekdoché a szónak logikai és pszichológiai terjedelmét, addig a metonímia a tartalmát módosítja (58). Az előbbire a *crins* 'sörény' szót hozza fel példának, amely eredetileg általában minden élőlény fején és nyakán levő szőrzetet jelenthetett, s használata csak később korlátozódott a lovak sörényének megjelölésére. A metonímia szemléltetésére idézett jelentésfejlődés nyelvi és kultúrtörténeti szempontból egyaránt jóval érdekesebb: *grève* 'egy bizonyos hely a Szajna-parton' → 'az a hely, ahol a munkanélküliek összegyűlnek' → 'munkabeszüntetés, sztrájk' (19–20). A két szóképfajtát az a közös mozzanat kapcsolja össze, hogy mind a metonímia, mind pedig a szinekdoché két érintkező képzet közötti asszociációból ered. A mélyben meghúzódó egységüknek HENRY pszicholingvisztikai magyarázatát adja: mindkét képtípus egy alapvetően közös tudati műveletben gyökerezik. Ezt a műveletet a könyv írója a természettudományból kölcsönzött mükifejzéssel *fokalizáció*-nak kereszteli el (eredeti jelentése: 'fénynyalábnak vagy elektronsugárnak

egy pontra irányítása, koncentrációja' [26]). A nyelvészet régebben is ismerte és le is írta ezt a jelenséget, legfeljebb kevésbé „természettudományos” módon, pl. így: „(közös) jelentésszavak kiemelése” stb. A fokalizációs mechanizmus több, egymásra épülő logikai és nyelvi síkon működte. HENRY pontosan és érdeklősen elemzi ezeket a szinteket és műveleteket: ebben rejlik igazi érdeme, nem az — egyébként ötletes — új műszó kiagyaltásában.

A fokalizációs eljárások szempontjából szóba jöhető nyelvi rétegek meghatározásakor a szerző számos új vagy részben új terminus technicust használ, emiatt ismertetésünkben egy kis kerülőt kell tennünk. A fogalom, HENRY szerint, több más fogalomból tevődik össze; a nyelvi jel, a szó mögött megbúvó fogalmi entitásnak e fogalmi-logikai alkotórészeit — POTTIER és GREIMAS nyomán — *szémák*-nak hívja. Egy fogalom-entitás szemáinak összessége alkotja az ún. *szémikus mező*-t (24).

A metonimikus jelentésváltozások a lexikális egységek szemikus struktúráiban zajlanak le. A tudat a szemák egyikére koncentráll, s a fogalom-entitással a szóval jelöli meg, amely e szemát fejezné ki akkor, ha fogalom-entitásnak tekintenénk (pl. *louis* 'Lajos-arany'). A szellemi mozgás az interszémikus viszonylatok síkján megy végbe: a szemák komplexumát mint egészet csaknem figyelmen kívül hagyja, s csak egyikükre összpontosul (a fenti példában a 'lemez', 'kerek', 'arany', 'fizetni' stb. jelentéskomponensek szorulnak háttérbe az egyetlen kiemelt fogalmi jegy — 'Lajos [király] képe' — mögött). Ez az elszigetelő-kiemelő művelet a *fokalizáció* (24–6).

A szemikus mezők szintje fölött a *fogalmi* (szemantikai vagy asszociatív) mezők rétege terül el, amely fogalom-entitásokból és a nyelvben ezeknek megfelelő szavakból, kifejezésekből áll. Ezek közt állandó és többé-kevésbé pontosan leírható viszonyok vannak. A szinekdoché egy asszociatív mező két elemének szemikus struktúráját mozgatja meg: tudatunk mintegy „egymásra kopirozza” két érintkező — vagyis ugyanazon asszociatív mezőhöz tartozó — fogalom szemikus mezejét; a közös karakterjegyeknek csak egyikét tartja meg, s ennek alapján végrehajtja a terminus behelyettesítését (25).

A metonímia és a szinekdoché tehát ugyanannak a szellemi műveletnek a megnyilatkozása. A képzőművészet folyamata két, egymással szorosan összefüggő és egymásból következő fázisra tagolódik: a) a „tudatnyaláb” áthelyezése a mezőnek egy másik helyére, amely korábban nem volt kiemelve; b) a nyelvi jel behelyettesítése (26). Itt jegyezzük meg, hogy a *behelyettesítés* műszó egy kissé szimplifikálja a művelet lefolyását, s a költői nyelv metonímiáira-szinekdochéira *aligha* alkalmazható (e problémáról később, JEAN COHEN metafora-elmélete kapcsán még szót kell ejtenünk). A lényegben azonban HENRY-nak minden bizonnyal igaza van: a metonímia és a szinekdoché *fokalizációs szóképek* (26).

Az első rész egyébként igen gazdag találó részletmegfigyelésekben is. E finom elemzések ismertetéséről hely hiányában le kell mondanunk, csak utalásképpen hívjuk fel az olvasó figyelmét a metonimikus körülírásról (32 skk.), ill. a szinekdoché és a metafora összefonódásáról (38–40) írottakra. A fejezet végén, ahogy ezt korábban említettük, HENRY néhány kritikai észrevételt fűz ROMAN JAKOBSON gondolatmenetéhez (47–50). Többek között azt a jogosultnak látszó kérdést teszi fel, hogy vajon JAKOBSON „realista próza”-ja időtlen kategória-e vagy konkrét (stilus)történeti tény. Rámutat, hogy a metaforikus kifejezőmód nem a romantikus költészet privilégiuma: a klasszikus és a modern lírában is jelentős szerepet játszik (pl. Saint-John Perse-nél; de ugyanez a költő éppily „romantikusán” tobzódik a metonímiában is, *Oiseaux* című prózaversében). Mindebből a magunk számára azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a jakobsoni teória nagy vonalakban helytálló, de a konkrét műalkotásokkal szembeesítve további finomításra szorul.

A kötet második szerkezeti egysége a metaforáról kíván átfogó képet adni. A vállalkozás merészsége és szépsége lefegyverző, de egyúttal kételyeket és ellenérzéseket is ébreszt az olvasóban: érdemes-e újból nekivágni ennek az „agyonírt” témának? A metaforának ugyanis minden képeletet felülmúlóan hatalmas terjedelmű szakirodalma van. Az amerikai WARREN A. SHIBLES bibliográfiájában, amely ugyanabban az esztendőben látott napvilágot, mint HENRY könyve, csaknem 300 sűrűn nyomott oldalon sorjáznak a metaforával foglalkozó monográfiák, tanulmányok, cikkek könyvészeti adatai (SHIBLES, *Metaphor: An Annotated Bibliography and History*. Whitewater, Wisconsin, 1971, The Language Press, XIV, 414 p.; a tulajdonképpeni bibliográfia: 23–318). A szinte áttekinthetetlen adat- és gondolat-dzsungel láttán önkéntelenül is az a kérdés fogalmazódik meg bennünk: lehet-e ezek után még mindig valami újat mondani a metaforáról? Nos, ALBERT HENRY munkája bebizonyítja, hogy — lehet, sőt: meglepően újat is lehet!

A metaforáról és a metonímiáról érkező régebbi szerzők a két szóképfajtának főként antagonisztikus ellentétét hangsúlyozták, megállapítva, hogy két szemléletmód,

két gyökeresen eltérő világfelfogás kifejezői. Maga HENRY is idézi G. ESNAULT-tól azt a szembeállítást, hogy az analitikus jellegű metonímia tudomásul veszi a jelenségek adott rendjét, míg az intuitív természetű metafora ezt a „külsőleges” rendet nem ismeri el. A metonímia a dolgokat a kívüllág által megszabott reális és felhasználható mivoltukban fogja fel, a metafora ezzel szemben figyelmen kívül hagyja a praktikus összefüggéseket (58). A metonímia reális, a metafora viszont intuitíve-szubjektíve létrehozott kapcsolaton alapul (63).

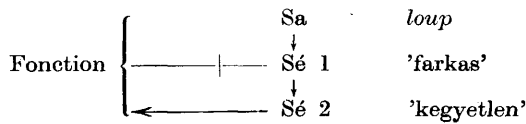
Ugyanakkor azonban HENRY észreveszi a metafora és a metonímia közti azonos-ságot, közös vonást is: mindkettő – a szinekdochéval ellentétben – a jelentéstartalom („compréhension”) módosulásából fakad. A szinekdoché a fogalmi terjedelem bővülése vagy szűkülése, a metafora és a metonímia a tartalom megváltozása (vö. ESNAULT, *L'Imagination populaire, Métaphores occidentales*. Paris 1925. 32, 36). Végső soron a három szóképtípusnak (metafora, metonímia, szinekdoché) közös a gyökere, a metaforát ugyanis éppen úgy a fokalizáció művelete hozza létre, mint az érintkezési képzetársításra támaszkodó képeket. A metafora tehát voltaképp egy metonimizus tudati folyamatra vezethető vissza, egy kettős metonimikus fokalizációra, azaz a közös jelentés-jegyek kiszűrésére két – különböző asszociatív mezőhöz tartozó – kifejezésből. Az egyetlen alapszókép, az érintkezésen alapuló „figure de contiguïté” első fokon mint metonímia vagy szinekdoché realizálódik, másodfokon metaforává terebélyesül (69).

A könyv szerzője egy rövid fejezet erejéig (59–63) kitér a metafora és a hasonlat viszonyának kérdésére is. Megállapítja, helyesen, hogy e képfajták lényegükben különböznek egymástól: a metafora nem elliptikus hasonlat, nem kombinatorikus variánssa a hasonlatnak. A metaforának „sűrített hasonlat”-ként („comparaison condensée”) való meghatározása azt sugallná, hogy a metafora kevesebb jellel fejezi ki azt, amit a hasonlat többel. Pedig nem így van, mivel a metafora nem más k é p p e n, hanem m á s t mond, mint a hasonlat (59). Ha már mindenáron definiálni akarjuk, leghelyesebb rövidített azonosásznak („identité abrégée”) nevezni (66).

Amennyire reálisnak és józannak tekinthető a fenti megkülönböztetés, annyira problematikus és vitatható a hasonlatoknak az a felosztása, melyet HENRY a könyv 61–2. lapján közöl. Eszerint a hasonlat („comparaison”) négyféle lehet: 1. „*sémématique*”: ha a hasonlatnak csak lexikális és nem grammatikai kifejezőeszközei vannak (pl.: „Quand je te compare à ton frère, je le préfère à toi, parce qu'il est identique à ton père”); 2. „*sémantique*”: ha a mértéket egy jellemző fordulatban vezeti be (pl.: „Elle avait une ironie satanique”); 3. „*taxiématique*”: ha a hasonlat második vagy mindkét tagját tipikus kötőszó vezeti be (pl.: comme..., aussi... que, ainsi que, autant... autant, tel... tel); 4. „*phrastique*”: ha a hasonlatot egyszerű mellérendelés fejezi ki (pl.: „Carlsbad... étaît désert; salle d'opéra après la pièce jouée”). Ez a rendszerezés a zárt, kötött struktúráktól („structures serrées”) a jelölt mellérendelő struktúrákon át („structures juxtaposées avec marque”) végül a specifikus jegy nélküli mellérendeléséig („juxtapositions sans marque spécifique”) jut el (62). Kifogásainkat röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze: a) a DAMOURETTE-től és PICHONTól átvett sajátos terminológia fölöslegesen nehezíti a megértést (a *sémème* és a *taxième* meghatározását l. JACQUES DAMOURETTE – EDOUARD PICHON, *Des mots à la pensée. Essai de Grammaire de la Langue Française*. Paris é. n., I. §§ 6, 59, 60, 62); b) ez a felosztás – mint erre az olasz GIAN FRANCO PASINI kitűnő bírálata nyomtatékosan figyelmeztet – nem választja el eléggé egymástól a valódi összehasonlítást, egybevetést (1. típus) a képzertű összehasonlítástól (2–4. típus), pedig poétikai relevanciája csak az utóbbinak van (vö. PASINI, *Dalla comparazione alla metafora. Lingua e stile* 7 [1972]: 457–8), mivel a „szemiematikus” hasonlat célja kimerül a pusztá ismeretközlésben, az egyszerű kommunikációban: a kommunikatív homogén hasonlatokban az egyik tárgy csupán a másik megmérése szolgál (vö. GÁLDI LÁSZLÓ, *Précis de stylistique française* [Egy. jegyzet] Bp. 1969. 77); c) a példák közt számos olyan nyelvi jelenség van, amely voltaképpen nem is hasonlat, legalábbis a mi stilisztikai hasonlat-fogalmunkkal nem egyeztethető össze, még ha a *comparaison*-t nem 'hasonlat'-nak, hanem csak 'összehasonlítás'-nak értelmezzük is; nyilvánvalóan metaforák pl. a következők: „Elle avait une ironie satanique”; „Elle avait une rigidité de statue”; „Sous les arceaux déserts une funèbre armée | De feuilles mortes court en essaim éperdu”.

A metaforával foglalkozó fejezetből még egy részletet tartok érdemesnek a kiemelésre, s ez JEAN COHEN metafora-elméletének ismertetése és – részleges – cáfolata (74–5). COHEN a *Structure du langage poétique*-ben ebből a mondatból indul ki: „L'homme est un *loup* pour l'homme” (= Ember embernek farkasa). A névszói állítmány itt a köznyelvi kódhoz képest inadékvát, „pontatlan”, „helytelen” („impertinent”), azaz – hagyományosabb terminológiával élve – átvitt, ill. képes értelemben

fordul elő. Ennek folytán a jelölő, a nyelvi forma (*loup*) és a tulajdonképpeni jelölt, a metaforikus átvitt jelentés ('kegyetlen') közé beiktatódik egy „elsődleges” jelölt, a nyelvi jelnek a „kód” szerinti jelentése ('farkas'). E három tényezőnek egymáshoz és a funkcióhoz való viszonyát COHEN az alábbi sémával szemlélteti:

ahol Sa = signifiant (jelölő), Sé = signifié (jelölt). Az egyenes út a Sa-tól a Sé 2-ig „el van torlaszolva”, mivel a kettő közé ékelődik a Sé 1. A nyelvi közlemény befogadása során először ezt el kell távolítani („écarter”), hogy azután a Sé 2 elfoglalja a Sé 1 helyét, ami lehetővé teszi az impertinencia megszüntetését, vagyis a mondat megértését.

COHENnek ezt a gondolatmenetét ALBERT HENRY több ponton megkérdőjelezi. Legfontosabb ellenvetése: a Sé 1 nincs kiiktatva, mert a 'farkas' jelentés is mindvégig érvényben marad, sőt átszínezi, áthatja, sűríti a nyelvi kifejezést, éppen az állandó jelenlét, a kettős szemikus tartalom egymásra vonatkozása révén. Az állítmány a kódhoz képest valóban impertinens, de ez az eltérés („écart”) az appercepció során nem redukálódik, nem tűnik el: a kontextus megvilágítja és elfogadtatja. A „helytelenség” ugyanis nem teljes: a részleges impertinenciát részleges pertinencia ellensúlyozza. Ez utóbbinak a kettős és azonosító metonimikus szemlélet a biztosítéka. A metonimikus azonosságot, pontosabban az azonosító metonimikus részletet (a jelen esetben a 'kegyetlenség' fogalmi jegyet) a dekódoló a kontextus segítségével fedi fel: az ember és a farkas között ez a közös tulajdonság az érintkezési pont, ezt emeli ki a fokalizációs mechanizmus. Metaforát nem azért használunk – írja HENRY –, hogy csökkentjük vagy megszüntessük a „helytelenséget”, hanem azért, hogy megteremtsünk vagy legalábbis kiaknázzunk egy expresszív, de a kontextus által feloldott impertinenciát (75). A két jelentés (Sé 1 és Sé 2) közt állandó ingadozás, szemantikai mozgás tapasztalható. Ezért nem helyes metaforikus kifejezések (képek) esetén *behelyettesítés*-ről beszélni (ezt a hibát néhányszor maga a szerző is elköveti, vö. pl. 69, 72).

Befejezésül a kötet leghosszabb és viszonylag legkevésbé sikerült fejezetéről, a metafora morfológiáját tárgyaló részről (79–114) kell megemlékeznünk. Láthatóan igen sok munka fekszik benne, de ez az igyekezet az esetek többségében kárba vész, nem hoz felszínre stilisztikailag hasznosítható eredményeket. A hibák forrása nem a kutató rátermettségének hiányában, hanem a kiválasztott elemzési mód merevségében és erőltettségében keresendő. HENRY ugyanis – ARISZTOTELÉSZ „arányrúpásának” mintájára – a metaforát alkotó tárgyi és képi komponensek viszonyát mindig ugyanazzal az aránypárral fejezi ki:

$$\frac{a}{b} = \frac{a'}{b'}$$

ahol *a* és *b* a képi („métaphorisant”), *a'* és *b'* pedig a tárgyi sík elemeit („métaphorisé”) szimbolizálja (82). Attól függően, hogy e négy tényező közül a szövegben hánynak van explicit nyelvi kifejezése, a metafora négy-, három-, két- vagy egytagú. A tisztán formális módszer, a séma „következetes” alkalmazása többnyire meddő szőrszálhasogatásba torkollik, amely a kép esztétikai értékeit nemhogy felszínre hozná, de valósággal megsemmisíti. Az alábbi elemzés még a sikerültebbek közül való:

„On a peur quand on voit, vague, à fleur d'horizon,
Montrant, dans l'étendue au crépuscule ouverte,
Son dos mystérieux d'or et de nacre vert,
Ramper le scarabée effroyable du soir”

(Victor Hugo: Dieu) (88)

A kép összetevői a következő aránypárban írhatók fel:

$$\frac{a}{b} \frac{\text{scarabée}}{\text{reflets dorés du dos}} = \frac{\text{soir}}{(\text{reflets d'or du couchant})} \frac{a'}{b'}$$

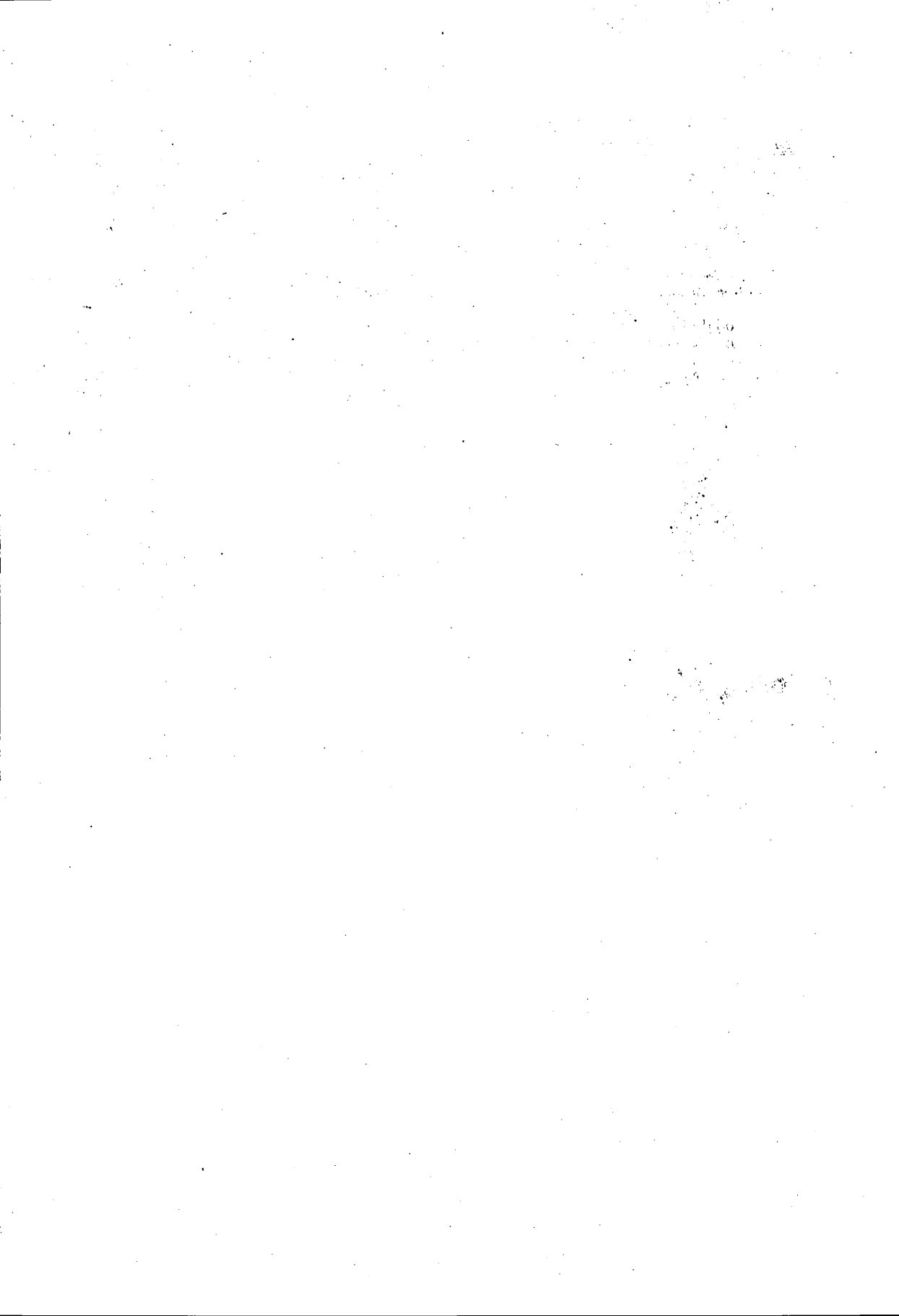
A metafora tehát háromtagú, $a-a'-b$ felépítésű. Ennél többet azonban nem tudunk és nem is tudhatunk róla ezzel a skolasztikus ízü eljárással. A szöveg mélyebb,

szintagmatikus struktúrája, valamint a nyelvtani és képi struktúrák kölcsönviszonya így természetesen homályban marad.

E vitatható megoldások azonban nem vonnak le semmit HENRY könyvének korábban már többször említett értékeiből. Ezek közül talán az a legfontosabb és a leginkább tiszteletre méltó, ahogy anyagát megválogatja és elrendezi. Nem törekszik a már szinte áttekinthetetlené duzzadt szakirodalom részletes ismertetésére és kritikájára (jellemző, hogy a bibliográfia mindössze tizenhat tételből áll!); csak azokat a szerzőket, ill. tanulmányokat emeli ki, akiknek, ill. amelyeknek megállapításai alátámasztják gondolatmenetét vagy (ritkábban) ellentétesek vele. Az utóbbi esetben nem riad vissza a polémiától sem, ahogy ezt JAKOBSON és COHEN elméletével kapcsolatban láthattuk is. A mű felépítése ennek köszönhetően biztos és határozott, szerkezete világos, stílusa tiszta. Minden tekintetben eleget tesz a „clarté” követelményeinek. A témát csaknem mindig szépirodalmi példákon mutatja be, főleg Victor Hugo és Saint-John Perse, vagyis egy pregnánsan XIX., ill. XX. századi költő verseiből idéz sokat.

ALBERT HENRY munkája az újabb stilisztikai és jelentéstani kutatásoknak jelentős, elolvasásra érdemes terméke.

KEMÉNY GÁBOR

TARTALOM

KISS JENŐ: Gondolatok az onomatopoézis kutatásáról néhány finnugor nyelvben. [Gedanken über die Onomatopoetikforschung in einigen finnisch-ugrischen Sprachen]	3
HAVAS FERENC: Az észti nyelv tipológiai hovatartozásának problémája. [Проблема типологической принадлежности эстонского языка]	23
KORENCHY ÉVA: Permi vokalizmusproblémák [Probleme des Vokalismus im Permischen]	37
MOLNÁR FERENC: A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéről [Об истории гласных в конце слова пермских языков]	77
ROMBANGYEJEVA, JE. I.—KÁLMÁN BÉLA: Északi vogul szövegek [Nord-wogulische Texte]	119
KUZMINA, A. I.: A szelkup fonémarendszer kérdéséhez [К вопросу о фонемном составе селкупского языка]	135
WACHA BALÁZS: Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban [Die Beziehung zwischen Verb und Objekt im Ungarischen]	157
KEMÉNY GÁBOR: Lexikális jelentés — kontextuális jelentés — írói jelentés [Signification lexicale — Signification contextuelle — Signification poétique] ..	183
HAZAI GYÖRGY: Bartholomaeus Georgievits oszmán-török szövegeinek balkáni hátteréhez [Zum balkanischen Hintergrund der osmanisch-türkischen Texte von Bartholomaeus Georgievits]	199
RÉGER ZITA: A lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején [Problèmes linguistiques des enfants tziganes bilingues au début de l'âge scolaire]	229
MOLNÁR ILONA: Generatív elv és generatív nyelvtan [Generative Principle and Generative Grammar]	257
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: A nyelv természetéről és a nyelvi kommunikáció szempontjából történő modellálásáról [О природе языка и его моделировании с точки зрения языковой коммуникации]	275
BUDA BÉLA: Fogalomstruktúrák a viselkedés belső szabályozásában [The Role of the Cognitive Structures in the Internal Regulation of Behavior]	309
SZENDE TAMÁS: A nyelv akadályképző szerepéről (palatográfiai mérések alapján) [Ergebnisse der palatographischen Untersuchung von ungarischen Konsonanten]	323

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KATZ, HARTMUT: Areallinguistische Nebensächlichkeiten von der ostjakisch-samojedischen Sprachgrenze	359
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etymologien]	364
HONTI LÁSZLÓ: Etimológiai adalékok [Etymologische Beiträge]	369
K. SAL ÉVA: Etimológiai észrevételek [Etymologische Bemerkungen]	379
ZSILKA JÁNOS: A konkrét és általános egysége a parafrázisok folyamatában [The Unity of Concrete and General in the Process of Paraphrases]	383
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: A lengyel—magyar kontrasztív vizsgálatok kérdéseiről [Some Questions Concerning Polish-Hungarian Contrastive Studies]	396
FÜREDI MIHÁLY: A gyakorisági szótárak mintavételi nagyságának kérdéséről [About Some Problems of Sample Size of Frequency Dictionaries]	412

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

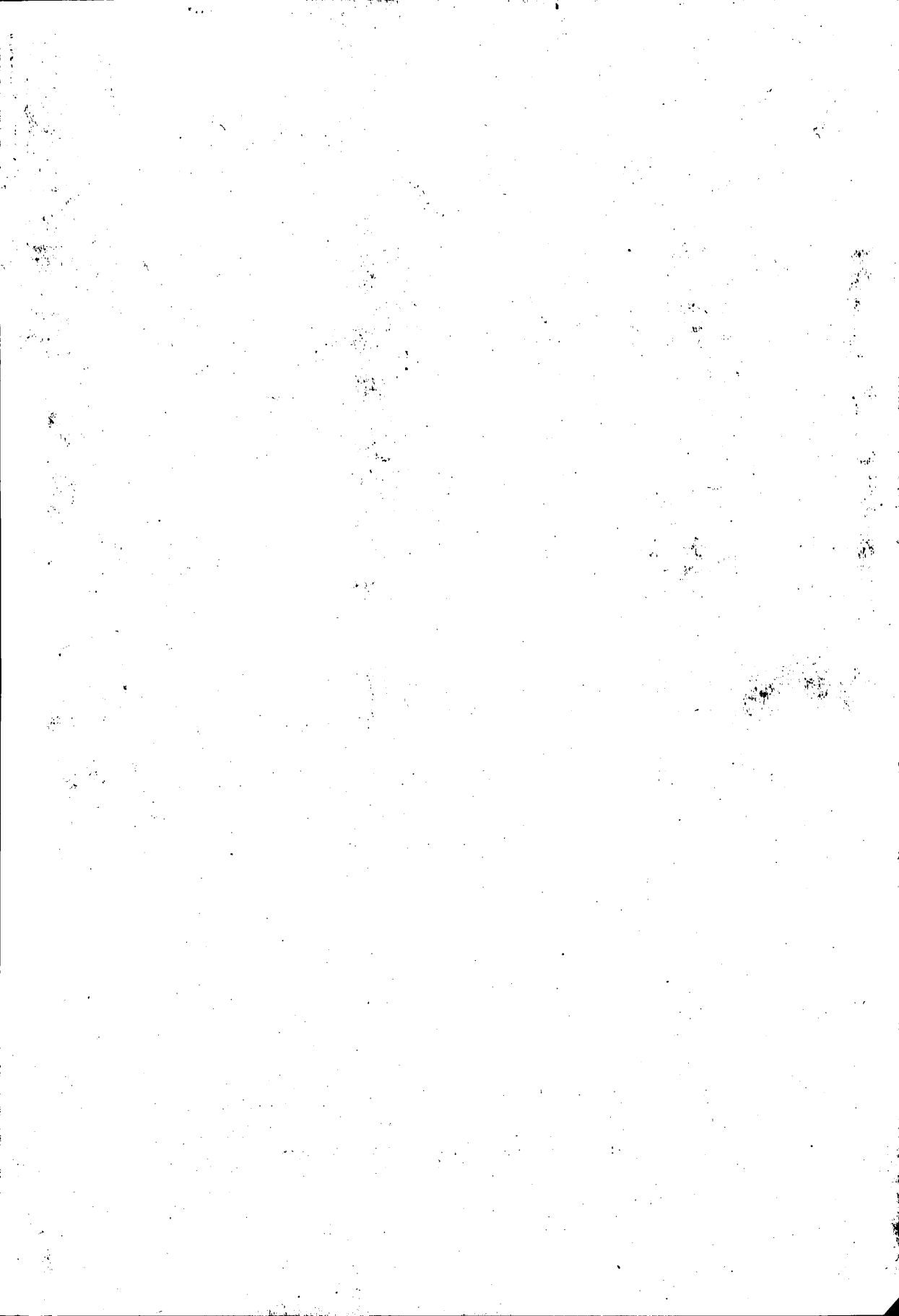
BERECZKI GÁBOR: A. I. Popov 1899—1973	429
LENGYEL ZSOLT: Gyermeknyelvi konferencia, Belgrád	430
HONTI LÁSZLÓ: Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire	436
PAP ÉVA: <i>Periti Virtaranta</i> , Polku sammui; Kultarengas korvaan	438
M. UTASI ZITA: <i>Erkki Ikonen—Terho Ikonen—Mikko Korhonen—Pekka Sammal- lahti</i> , Lapin murteiden fonologiaa	441
PUSZTAY JÁNOS: <i>Domokos Péter</i> , Szöveggyűjtemény A finnugorság ismertetése című gyakorlatok tárgyköréből	443
KISS JENŐ: Göttingai finnugor kiadványok	444
MIKOLA TIBOR: <i>János Balázs</i> , Funktionswerte der Pronominalität	448
MÁRK TAMÁS: <i>Gudrun Kobilarov-Götze</i> , Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache	453
B. LÓRINCZY ÉVA: <i>Imre Samu</i> , Felsőöri tájszótár	456
BALOGH LAJOS: <i>Teiszler Pál</i> , A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magán- hangzó-rendszere	459
HAJDÚ MIHÁLY: <i>Órdög Ferenc</i> , Személynév-vizsgálatok Göcsej és Hetés területén	463
KISS LAJOS: <i>Georg Heller—Karl Nehring</i> , Comitatus Sirmiensis	467
POSGAY ILDIKÓ: <i>André de Vincenz</i> , Traité d'anthroponymie houtzoule	469
MÉSZÁROS LÁSZLÓ: <i>Gyula Káldy-Nagy</i> , Kanuni devri Budin tahrir defteri	470
MOLNÁR ILONA: <i>B. Z. Панфилов</i> , Взаимоотношение языка и мышления	472
KISARI MIKLÓS: <i>Henry G. Schogt</i> , Le système verbal du français contemporain ..	476
KEMÉNY GÁBOR: <i>Albert Henry</i> , Métonymie et métaphore	478

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1974. III. 22. — Terjedelem: 42,7 (A/5) ív.

74.232 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

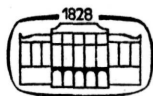
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), ~ kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 48,- Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,- Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST